

"KASHGARLI MAHMUT"

2TH INTERNATIONAL SCIENCE, CULTURE AND EDUCATION CONGRESS

(Divanu Lugati't-Turk - 950)

Divanü Lügati't-Türk'ün yirmi sekizinci sayfasından itibaren ise ikinci kısım olan sözlük bölümü başlamaktadır. Adlar ve fiiller olarak ikiye ayrılan bu kısımda sayısına ve harflerin niteliğine göre sıralanan Türkçe sözcüklerin açıklaması Arapça olarak yapılmış, örnek cümleler Türkçe verilmiş, anlamları yine Arapça yazılmıştır.

December 09-10, 2024
Odlar Yurdu University

ASPU Turkological Center
ASPU "Mahmud Kashgarli" international scientific journal
International Foundation named after Mahmud Kashgarli
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi
Institute of Economic Development and Social Research - IKSAD
(Turkey)

PRESEDİNGS BOOK
VOLUME I

EDİTORS: Prof. Dr. Tarlan ABDULLAYEV
Dr. Alyan JAFAROV

ISBN: 979-8-89695-005-9

**"KASHGARLI MAHMUT"
2TH INTERNATIONAL SCIENCE, CULTURE AND
EDUCATION CONGRESS
(Divanu Lugati't-Turk - 950)
December 09-10, 2024
Odlar Yurdu University
Baku, Azerbaijan**

ASPU Turkological Center
ASPU "Mahmud Kashgarli" international scientific journal
International Foundation named after Mahmud Kashgarli
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi
Institute of Economic Development and Social Research - IKSAD (Turkey)

Copyright © Liberty
12.01.2025
Liberty Publishing House
Water Street Corridor New York, NY 10038
www.libertyacademicbooks.com
+1 (314) 597-0372

ALL RIGHTS RESERVED NO PART OF THIS BOOK MAY BE REPRODUCED IN ANY FORM, BY PHOTOCOPYING OR BY ANY ELECTRONIC OR MECHANICAL MEANS, INCLUDING INFORMATION STORAGE OR RETRIEVAL SYSTEMS, WITHOUT PERMISSION IN WRITING FROM BOTH THE COPYRIGHT OWNER AND THE PUBLISHER OF THIS BOOK.

© Liberty Academic Publishers 2025

The digital PDF version of this title is available Open Access and distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) which permits adaptation, alteration, reproduction and distribution for noncommercial use, without further permission provided the original work is attributed. The derivative works do not need to be licensed on the same terms.
adopted by Mariam Rasulan

**EDITORS: Prof. Dr. Tarlan ABDULLAYEV
Dr. Alvan JAFAROV**

ISBN: 979-8-89695-005-9

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE
"KASHGARLI MAHMUT"
2TH INTERNATIONAL SCIENCE, CULTURE AND EDUCATION
CONGRESS
(Divanu Lugati't-Turk - 950)

DATE & PLACE

9 December 2024
Baku, Azerbaijan
Odlar Yurdu University

HONORARY CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Ahmad Valiyev
Rector of Odlar Yurdu University

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA
Vice-Rector for International Relations of Azerbaijan State Pedagogical University

CO-CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Nadir MAMMADLI
Director General of the Nasimi Institute of Linguistics of ANAS

CO-CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

Assoc. Prof. Konul HASANOVA
Dean of the faculty of Philology of Azerbaijan State
Pedagogical University

CO-CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Javanshir FEYZIYEV
Deputy of the Parliament, President of the Mahmud Kashgarli International Foundation.

CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Tarlan ABDULLAYEV

Vice-Rector for Scientific Affairs of Odlar Yurdu University

CO-CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Mustafa Latif EMEK

Director General of the Institute of Economic Development and Social Research - IKSAD.

CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

Dr. Alvan JAFAROV

Director General of the IKSAD Azerbaijan.

EVALUATION CRITERIA

All applications have undergone a double-blind peer review process

CONGRESS LANGUAGES

Turkish and English languages

PRESENTATION TYPE

ORAL/VIRTUAL PRESENTATION

NUMBER of ACCEPTED PAPERS

NUMBER of REJECTED PAPERS

PARTICIPANTS COUNTRY:

CONGRESS COMMITTEE

Prof. Dr. Munir VELIYEV - Odlar Yurdu University
Prof. Dr. Samir VELIYEV - Odlar Yurdu University
Prof. Dr. Fahreddin MEMMEDOV - Odlar Yurdu University
Prof. Dr. Haydar KANBEROV - Odlar Yurdu University
Prof. Dr. Ibrahim BAYRAMOV - Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Dr. Elman GULIYEV - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Gabil GAFAROV - Odlar Yurdu University
Assoc. Dr. Baba MEHERREMLI - Linguistic Institute named after Nesimi of ANAS
Assoc. Dr. Gönül SAMEDOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Dr. Deyanet MUSAYEV - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Şeker MEMMEDOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Elvan CAFEROV - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Aytac MEMMEDOVA - Odlar Yurdu University

SCIENCE AND ADVISORY BOARD

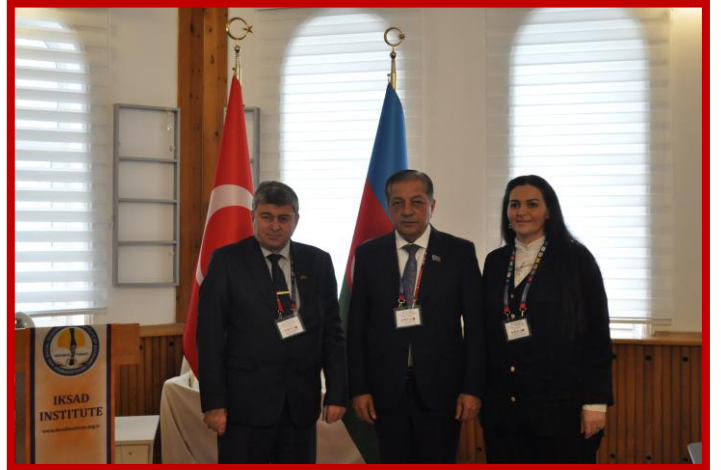
- Prof. Dr. Mübariz VALİYEV - Odlar Yurdu Üniversitesi
Prof. Dr. Rüstem KAMAL - Odlar Yurdu Üniversitesi
Prof. Dr. Elşad MAMMADOV - Odlar Yurdu Üniversitesi
Prof. Dr. Bilal BİLALOV - Odlar Yurdu Üniversitesi
Prof. Dr. Reşid CABBAROV - Odlar Yurdu Üniversitesi
Prof. Dr. Soltan ATAYEV - Odlar Yurdu Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan MEMMEDOV - Odlar Yurdu Üniversitesi
Prof. Dr. İsmayil KAZIMOV - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Prof. Dr. Hacer HÜSEYNOVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Mayıl ASKEROV - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Prof. Dr. Muharrem MEMMEDOV - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail MAMMADLI - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Prof. Dr. Sayali SADIGOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Prof. Dr. Kamila VELİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Prof. Dr. Gazenfer KAZIMOV - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY - AMEA Folklor Enstitüsü
Prof. Dr. Sabah ORUCOVA - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Yegane İSMAYILOVA - Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Amanbay MOLDİBAEV - Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Dilorom SALAHİY - Semarkant Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Akmaral SARGIKBAEVA - Al Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim HAQQULOV - Özbekistan Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Mehmet Şükrü GÜZEL - Barış ve Uzlaşma Merkezi, İsveç
Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA - Tataristan, Kazan Federal Üniversitesi
Doç. Dr. Nermine VELİYEVA - Odlar Yurdu Üniversitesi
Doç. Dr. Zamik TEHMEZOV - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Vagif İSRAFILOV - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Nazila ABDULLAZADE - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. İrade KERİMOVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Nurlana KAZIMOVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Aynura GURBANOVA - Odlar Yurdu Üniversitesi
Doç. Dr. Saadat ABDURAHMANOVA - Odlar Yurdu Üniversitesi
Doç. Dr. Sevinc MAMMADZADE - Odlar Yurdu Üniversitesi
Doç. Dr. Aynel MEŞEDİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Ruslan ABDULLAYEV - Azərbaycan Devlet Petrol ve Endüstri Üniversitesi
Doç. Dr. Tarana ŞUKÜRLÜ - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Gülşen MAHARRAMOVA - Azərbaycan Diller Üniversitesi
Doç. Dr. Gülşen NOVRUZOVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Doç. Dr. Kifayat İMAMGULİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Sevinc MEMMEDOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Gatiba GULİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Şekar ORUCOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Gatiba MAHMUDOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Şebnem HESENLİ - GARİBOVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Doç. Dr. Elnare ALİYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Dr. Gülşen MEHDİZEVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Günel MİRZEYEVA - AMEA Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü
Dr. Aynur GAFARLI - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Dr. Aygün MEHERREMOVA - Bakü Devlet Üniversitesi

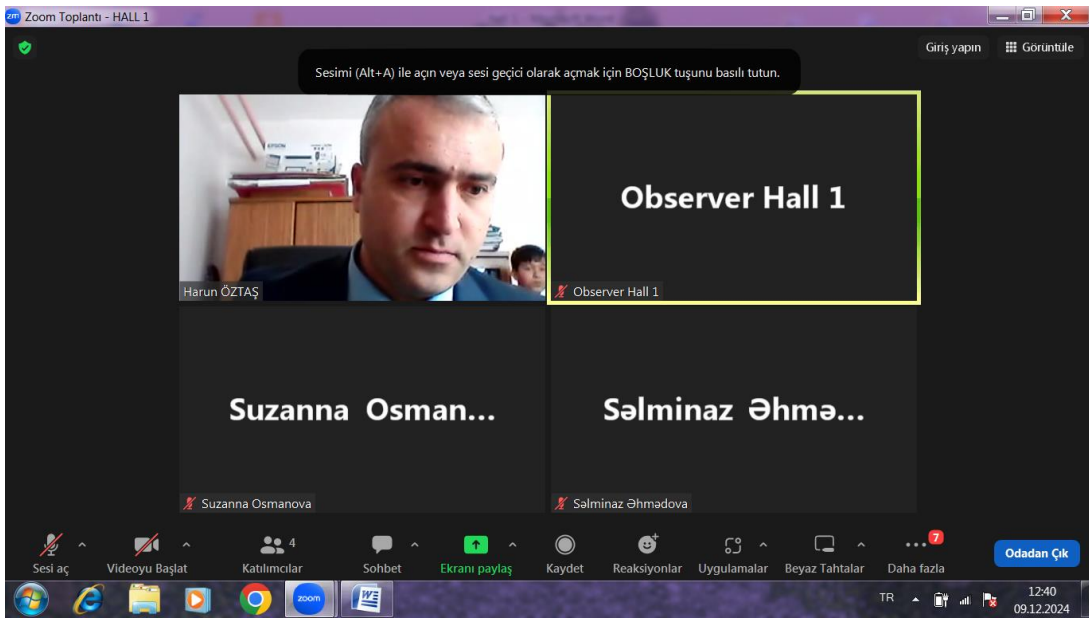
PHOTO GALERY

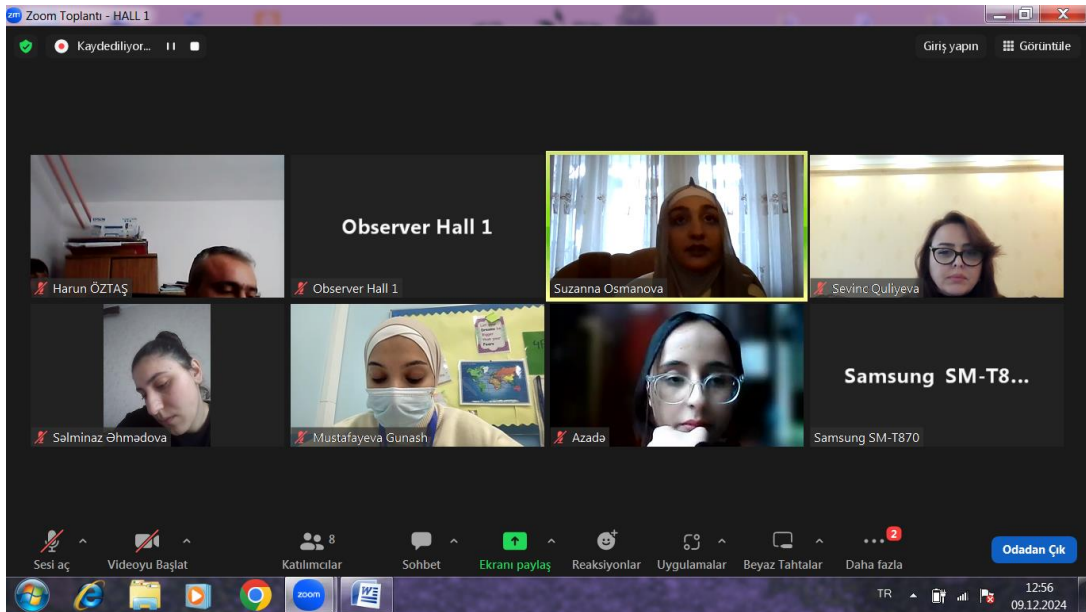
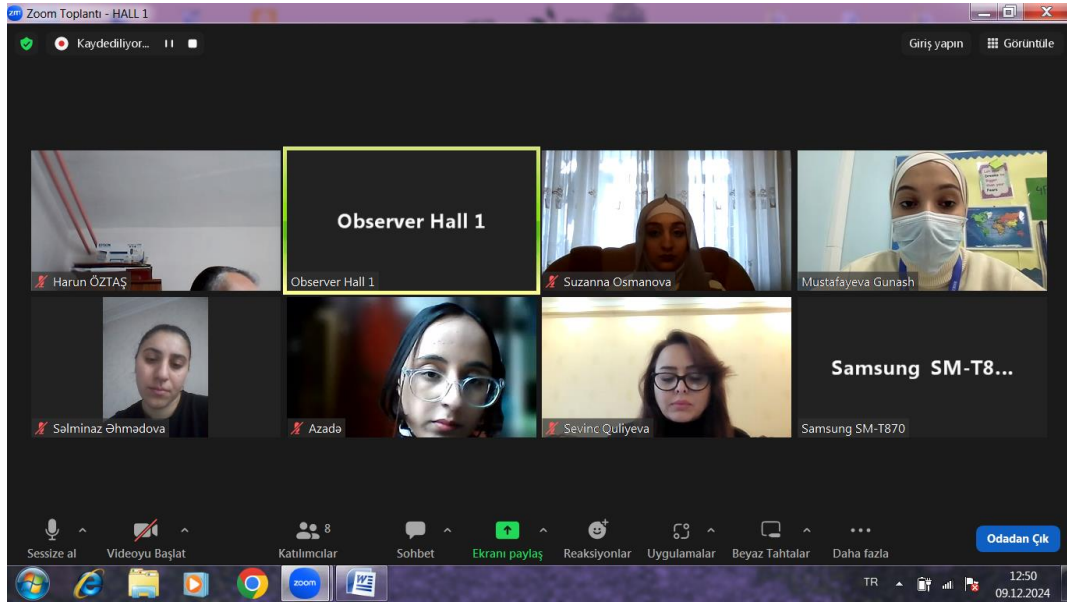

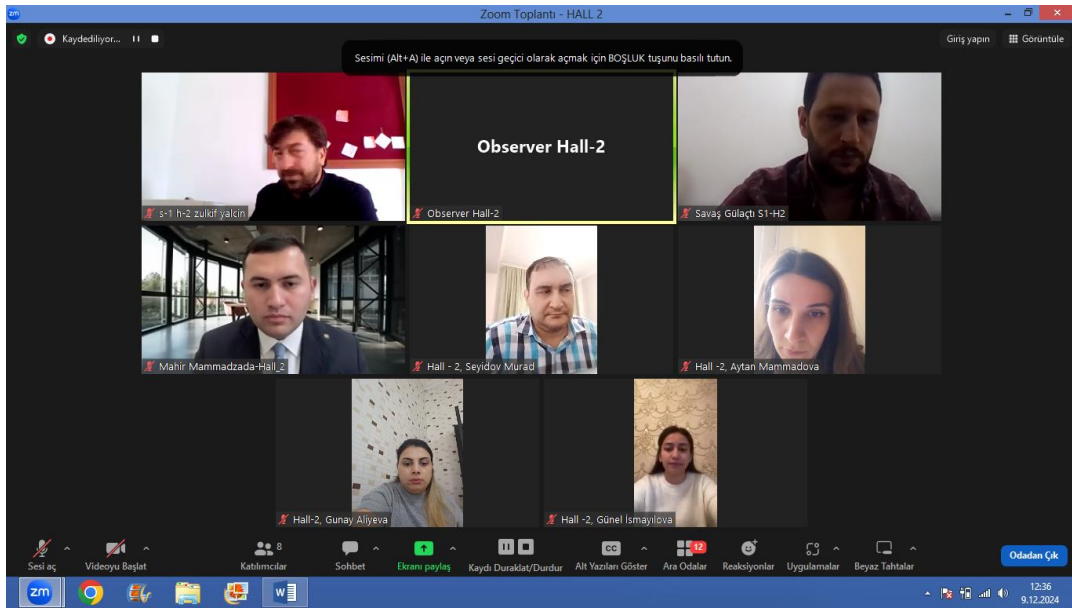
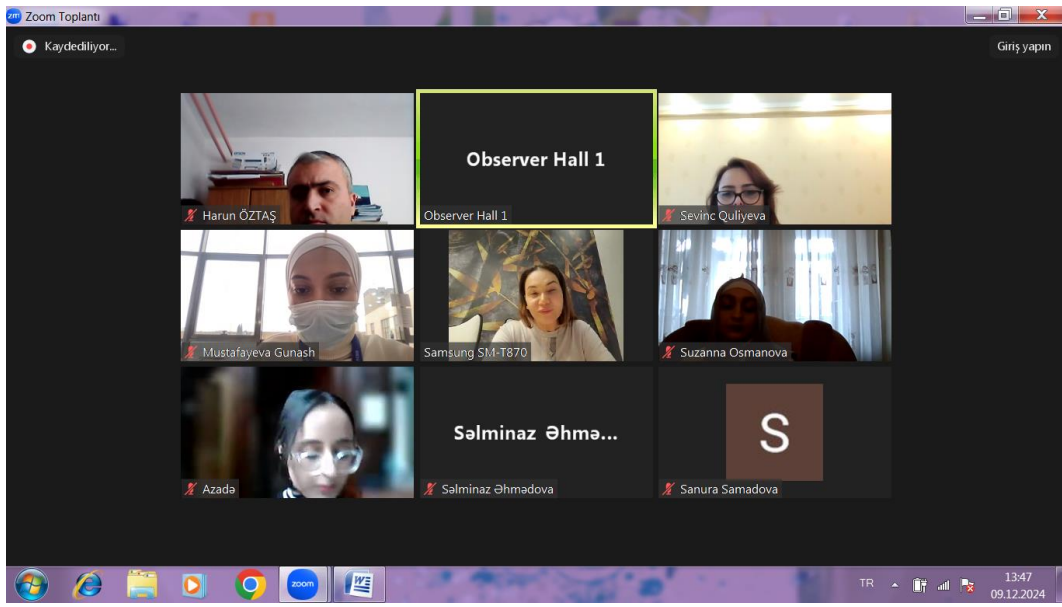

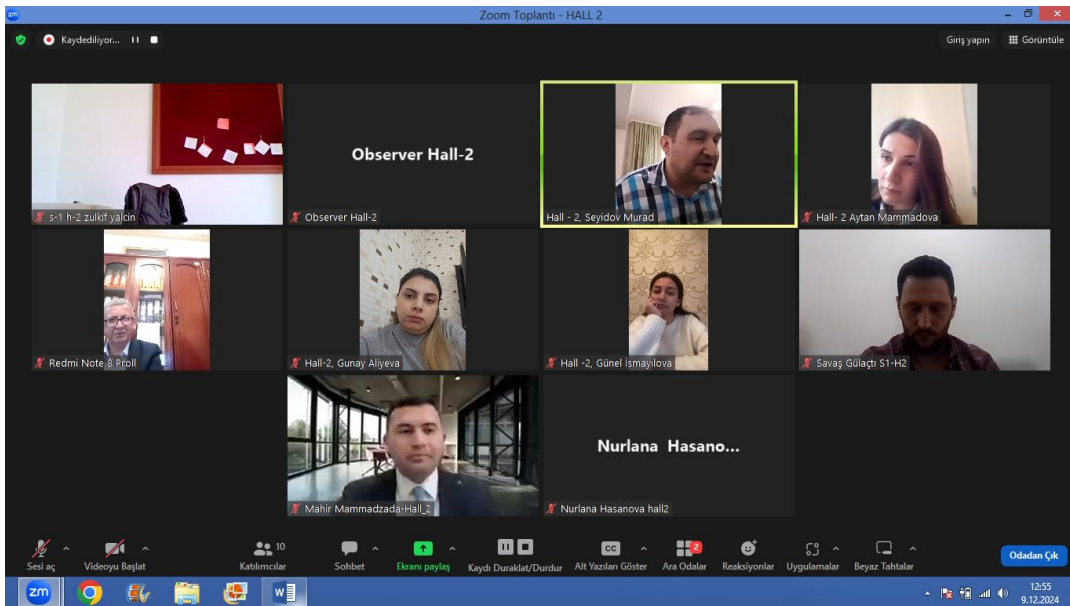
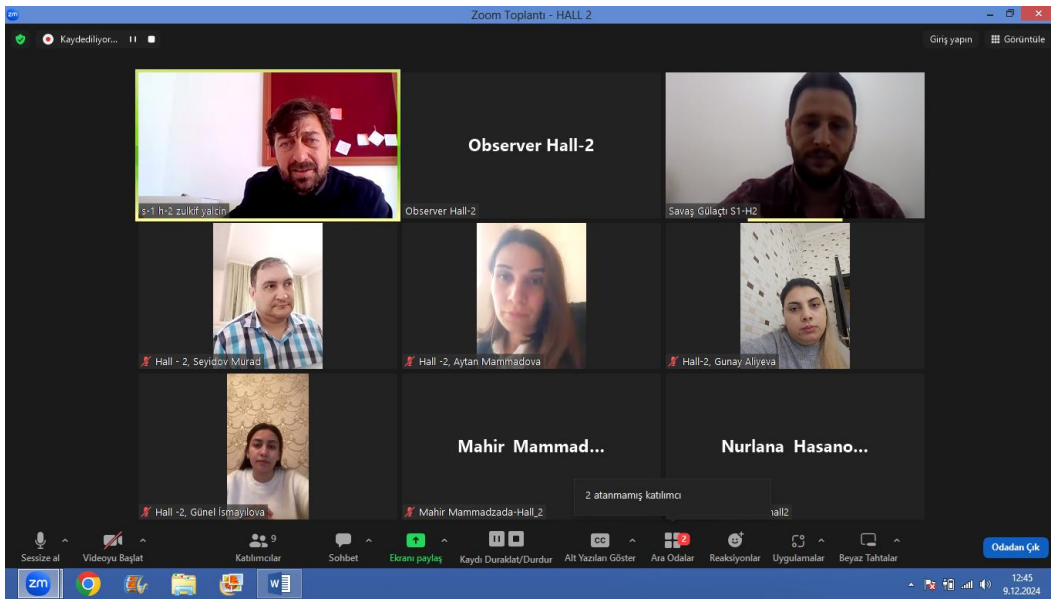

"KASHGARLI MAHMUT"

2TH INTERNATIONAL SCIENCE, CULTURE AND EDUCATION CONGRESS

(Divanu Lugati't-Turk - 950)

December 09-10, 2024

Odlar Yurdu University

ASPU Turkological Center
ASPU "Mahmud Kashgarli" international scientific journal
International Foundation named after Mahmud Kashgarli
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi
Institute of Economic Development and Social Research - IKSAD (Turkey)

CONGRESS PROGRAM

Meeting Id: 897 0755 8402

Passcode: 090909

<https://us02web.zoom.us/j/89707558402?pwd=bg0spEr4ypeeHZ4TBzb2XsajPHs1FX.1>

PARTICIPANT COUNTRIES ():

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ✓ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ **Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir**
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

**Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,
exp. Hall-1, Ali ÖZDEMİR**

Meeting ID: 897 0755 8402
Passcode: 090909

-Opening Ceremony-

09.12.2024

Time (Baku): 11:00-12:00

Time (Ankara): 10:00-11:00

Prof. Dr. Ahmad Valiyev

Rector of Odlar Yurdu University

HONORARY CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA

Vice-Rector for International Relations of Azerbaijan State Pedagogical University

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Nadir MAMMADLI

Director General of the Nasimi Institute of Linguistics of ANAS

CO-CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

Assoc. Prof. Konul HASANOVA

DEAN OF THE FACULTY OF PHILOLOGY OF AZERBAIJAN STATE

PEDAGOGICALUNIVERSITY

Dr. Javanshir FEYZİYEV

Deputy of the Parliament, President of the Mahmud Kashgarli International Foundation.

CO-CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Tarlan ABDULLAYEV

Vice-Rector for Scientific Affairs of Odlar Yurdu University

CHAIRMAN OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE OF THE CONFERENCE

Dr. Mustafa Latif EMEK

Director General of the Institute of Economic Development and Social Research - IKSAD.

CO-CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING COMMITTEE

09.12.2024

Time (Baku): 12:00-12:30

Time (Ankara): 11:00-11:30

**Presentation of the international scientific journal "Mahmud Kashgarli"
of the ASPU**

FACE TO FACE (HALL -1) 09.12.2024

Moderator: Dr. Şəkər Məmmədova

Address: Odlar Yurdu University

Baku Local Time: 13:00 – 15:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Ellada Mamedova	Baku State University	Semantic structure of text and word order in modern Azerbaijani language
Elmira Məhərrəmovə	ADPU ETM-in Əməkdaşı	Təhsilin müasirləşdirilməsində fəal təlimin rolu
Dr. Şəkər Məmmədova	ADPU, Türkoloji mərkəz.	Türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Heydər Əliyev və dissident ədəbiyyatı
P.ü.f.d., Dos, Dəyanət Musayev	ADPU Türkoloji mərkəz	Mahmud Kaşğarının "Divanü Lüğat-It Türk" əsəri tarixi baxımdan dəyərli mənbə kimi
Validə Şixəliyeva	ADPU Türkoloji mərkəz	Uktur Haşimov
Rasif Müzəffərov	Odlar Yurdu Universiteti	Polis akademiyası kursantlarının xüsusi rejimli şəraitə adaptasiyasının psixoloji xüsusiyyətləri.
Shahnaz Qarashova	Odlar Yurdu Universiteti	Yabancı dil öğretiminde okuma materyali kullanım ilkeleri
F.ü.f.d. Nizami Adışirinov	Odlar Yurdu Universiteti	Molla Pənah Vaqif - Salman Mümtaz, Əmin Abid və Firudin Bəy Köçərlinin tədqiqatlarında
Aytaj Gurbanova	Odlar Yurdu Universiteti	Yabancı dil öğrenirken karşılaşılan sorunlar
Nigar İsmayilova	Odlar Yurdu Universiteti	Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadın obrazları
Ülkər Göyüşova	Odlar Yurdu Universiteti	"Apar di sellər sarani" hekayəsində poetik onomastik elementlərin istifadəsi
Aişə Qəhrəmanova	Odlar Yurdu Universiteti	Qurban Səidin "Əli və Nino" əsərində Qərb və Şərq qarşıdurması.
Zəhra Tağızadə	Odlar Yurdu Universiteti	Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarında cəhalətin tənqidi
Dosent Sevdə Novruzəliyeva	Azərbaycan Tibb Universiteti	İşgüzar kommunikasiya və sir saxlamanın effektivliyi
Dosent Elnarə Məmmədova	Azərbaycan Tibb Universiteti	M. Kaşğarının "Divanü Luğat-It Türk" əsərində feillər
Dosent Sevdə Kadiyeva	Azərbaycan Tibb Universiteti	Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və həkimin danışq etikası

FACE TO FACE (HALL -2). 09.12.2024

Moderator: Dos. Könül Həsənova

Address: Odlar Yurdu University

Baku Local Time: 13:00 – 15:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Prof. Mahirə Hüseynova	ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru	Bitki, ağac, meyvə adları bildirən sözlərin Azərbaycan və özbək türkcələrində müqayisəsi
Dos. Könül Həsənova	ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı	Musiqi sənəti ilə bağlı sözlərin Azərbaycan və özbək dillərində müqayisəsi
Nailə Peken	ABŞ Cənubi Florida Universiteti	Exploring the interconnection between transformational leadership and social-emotional learning in education
Zülfüyyə Vəliyeva Saçlı Ağayeva	Adpu Adpu Cəlilabad Filialı	Yeni təlim texnologiyalardan tədris prosesində istifadənin əhəmiyyəti
P.ü.f.d. Gülşən Kamal Qızı Mehdizadə	ADPU Elmi Tədqiqat Mərkəzi	Pedaqoji prosesin təşkilində müəllim faktoru
P.ü.f.d. Aynur Qafarlı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoi Universiteti	Azərbaycan qadınının zəriflik simvolu – kəlağayı
Zəhra Həşimova	Azərbaycan Dillər Universiteti,	Azərbaycanın mədəni müxtəliflik və tolerantlıq cəmiyyətində beynəlxalq münasibətlər.
Xanim Şamilova	Zərifə Əliyeva adına Lisey	Dildə alınma sözlər və onların təsnifatı
Pərvin Qəribova	Bakı Dövlət Universiteti	Müasir Azərbaycan və türk dilinin qrammatik quruluşunda funksional şəkilçilərin yeri
Dos. Məhəmməd Məmmədov	Bakı Dövlət Universiteti	Mahmud kaşqarlinin “Divanü Lüğat-İt-Türk” əsərində əski türk inancları
F.ü.f.d. Namiq ƏHMƏDOV	Bakı Dövlət Universiteti	Bolşevik nəşrində milli məfkurə “Kom-munist” qəzeti qaynaqlarına yeni baxış
Ismet Katyalova Xeyalə Elesgerova	Odlar Yurdu Universiteti	Ecolinguistics as a branch of linguistics
Şəlalə Məmmədova	Odlar Yurdu Universiteti	Differentiating between homonyms and polysemous terms
Aytaj Gurbanova	Odlar Yurdu Universiteti	Yabancı dil öğrenirken karşılaşılan sorunlar
Günay Əmirli	Odlar Yurdu Universiteti	Türk dillərində say
F.ü.f.d. Əlvən Cəfərov	Azərbaycan Dövlət Pedaqoi Universiteti	Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin öyrənilməsi (Hacəttəpə universiteti Məktəbəqədər təhsil ixtisasi əsasında)

FACE TO FACE (HALL -3). 09.12.2024

Moderator: Dos. Saadat Abdurahmanova

Address: Odlar Yurdu University

Baku Local Time: 13:00 – 15:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Dos. Saadat Abdurahmanova	Odlar Yurdu Universiteti	Problems of translating phraseological units
Phd Student Zülfiyyə Əbilova	Odlar Yurdu Universiteti	Qloballaşan dünyada süni dilin yaranması və inkişafı
Aytac Mammadova	Odlar Yurdu Universiteti	Azərbaycanlı gənclərdə humanist dəyərlərin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu.
Aytac Nəbiyeva Arzu Zeynalı	Odlar Yurdu Universiteti	Azərbaycan və türk dilində rast gəlinən frazeoloji vahidlərin digər dillərə tərcümələri
Fidan Əliyeva	Odlar Yurdu Universiteti	Jestlər və yüz ifadələrinin yabancı dil tədrisindəki rolu
Hajiyeva Goncha	Odlar Yurdu Universiteti	Xarici dildə danışmaq vərdişlərinin tədrisinin aktual problemləri
Gülınar Xəlilova	Odlar Yurdu Universiteti	Qrammatik cəhətdən məqbul söz sırası dəyişmələri
Leyla Haqverdiyeva; Xumar Qasımova	Odlar Yurdu Universiteti	Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ana dili konsepsiyası
Gultakin Şahbazova Leyla Gasımova Mahabbat Safarzadə	Odlar Yurdu Universiteti	The role of language in the life of society
İsmayilova Günel İlqar qızı	Sumqayıt Dövlət Universiteti	Mahmud Kaşğarının "Divanı-Lüğət-İt Türk" ensiklopediyasında onomastik vahidlər
Adila Jafarlı	Odlar Yurdu Universiteti	Konuşma modellərinin dil tədrisindəki rolu
Asst. Prof. Ulviyyə Nasirova Samira Hasanova Afət Bağirova	Odlar Yurdu Universiteti	Problems of international linguistic and cultural communication
Gülər Əzimova	Odlar Yurdu Universiteti	İsmayil Şixli "Dəli Kür" romanında görünməyən atalar sözləri
Mətin Bayram İbrahimli Şirazi oğlu	Odlar Yurdu Universiteti	Azərbaycanda innovasiya yönümlü inkişaf strategiyasının formalaşması və milli innovasiya prosesinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri
P.ü.f.d. Vəliyeva Aytən Rövşən qızı	Odlar Yurdu Universiteti	Mahmud Kaşğarının Divanı- Lüğət-it-türk əsərində bəhs olunan türk dilləri

FACE TO FACE (HALL -4) 09.12.2024

Moderator: Prof. Rəşid Cabbarov

Address: Odlar Yurdu University

Baku Local Time: 13:00 – 15:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Prof. Rəşid Cabbarov; Züleyxa Əskərova	Odlar Yurdu Universiteti	Tələbələrdə psixi vəziyyətin və özünügerçəkləşdirmənin səviyyələri arasında əlaqənin öyrənilməsi
Leyla Haqverdiyeva	Odlar Yurdu Universiteti	Şəxslərarası ünsiyyətdə işgüzar ünsiyyət etikası və psixologiyası
Samirə Şəfəqqətova	Odlar Yurdu Universiteti	Online psixoterapiyalar: veb əsaslı psixoloji dəstəyə ümumi baxış
Ayan Aliyeva	Odlar Yurdu Universiteti	İdarəetmə qərarlarının qəbuluna təsir edən psixoloji amillər
Dos. Üviyyə Nəsirova, Nərmin İbrahimova	Odlar Yurdu Universiteti	Tədris Prosesində İnnovativ Metodlar
Doç., Ph.D. Ulviyyə Mehraliyeva	Odlar Yurdu Universiteti	Özgürlük kişilik kendini ifade etmenin temel biçimi olarak
İlhamə Xanəliyeva	Odlar Yurdu Universiteti	Bədii məndə çoxmənalılıq və kalambur
Shukurlu Narmin	Odlar Yurdu Universiteti	The relevance of studying the methodology of teaching botany.
Dos. Natiq Qarayev Muradova Nərgisə Nigar İbrahimova	Odlar Yurdu Universiteti	Azərbaycanın milli mədəniyyətinin korporativ idarəetməyə və biznesə təsiri
Pərvin Manafov	Odlar Yurdu Universiteti	Bakı şəhərində kişilər arasında piodermiyanın yayılma vəziyyəti
Elza Ceferova	Odlar Yurdu Universiteti	Ortak çalışmanın çocukların gelişimi üzerindeki eğitimsel etkisi
Günəl Yaqublu	Odlar Yurdu Universiteti	Teknolojik yeniliklerin eğitimde uygulanması.

FACE TO FACE (HALL -5) 09.12.2024
Moderator: Assoc. Prof. Sevinj Mammadzada
Address: Odlar Yurdu University
Baku Local Time: 13:00 - 15:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Doç. Dr. Sevinc Memmedzade	Odlar Yurdu Universiteti	Dilbiliminde tersine çevirme sorunları
Leyla Aliyeva	Odlar Yurdu Universiteti	Qlobal investisiya-innovasiya tendensiyaları ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafının stimulu kimi
Head: Phd, ass. Prof. Sevda Mamedova Adalet Mamedov	Odlar Yurdu Universiteti	Prospects for the development of the cultural sphere in the conditions of the digital economy
Aysun Amiraliyeva, Sevinj Askerova	Odlar Yurdu Universiteti	The importance of reading in the digital are
Sevinc Abbasova Samira İsayeva	Odlar Yurdu Universiteti	COP 29-un mənim dünya baxışında qoyduğu iz
Milyanə Tahirova	Odlar Yurdu Universiteti	Sənaye istehsalının ətraf mühitin çirklənməsi və insan sağlamlığına təsiri.
Günay İsmayılova	Odlar Yurdu Universiteti	Bank etikasının mahiyyəti və iqtisadi məzmununu
N.S.P: Khadija Hajiyeva	Odlar Yurdu Universiteti	Reflection on the world between armenia and Azerbaijan
Aytac Tağıyeva İsmayılov Orxan Elxan oğlu	Odlar Yurdu Universiteti	Сравнительный анализ туристического потенциала освобождённых территорий Карабахского региона.
Aysun Quliyeva	Odlar Yurdu Universiteti	Kənd təsərrüfatı istehsalında ətraf mühit riskləri
Arzu Yaqubova Səbinə Hüseynova	Odlar Yurdu Universiteti	Mədəni irs və yerli mədəniyyətlərin turizmin inkişafında rolu
İradə İmanova	Odlar Yurdu Universiteti	Azərbaycan üçün süni intellektin tətbiq sahələri və inkişaf perspektivləri
Nargiz Mammadzada	Odlar Yurdu Universiteti	Sosyal turizm
Ayshah Valibeyli	Odlar Yurdu Universiteti	Green economy as one of the main factors in the dynamics of the development of entrepreneurship
Qəmzə Məmmədova	Odlar Yurdu Universiteti	Avtomatlaşmış baza və satış sistemlərinin yaradılması alqoritmləri

FACE TO FACE (HALL -6) 09.12.2024

Moderator: Prof. Rüstəm Kamal (Rəsulov)

Address: Odlar Yurdu University

Baku Local Time: 13:00 – 15:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Prof. Rüstəm Kamal (Rəsulov)	Odlar Yurdu Universiteti	Vaqif Səmədoğlu lirikasında dua proto-janr kimi
Khoshbakht Aliyeva Anar Aliyev	Odlar Yurdu Universiteti	Increasing the efficiency of rescue services
Asst. Prof. Ulviyya Nasirova Aynura Quliyeva Samira Hasanova	Odlar Yurdu Universiteti	Assessment of knowledge and understanding its way
Zhala Allahverdieva	Odlar Yurdu Universiteti	Historical fiction in english literature
Sevinc Abbasova Sevinc Hüseynova	Odlar Yurdu Universiteti	Müasir cəmiyyətdə gənc nəslin ekoloji mədəniyyəti
Könül Hüseynova	Odlar Yurdu Universiteti	Cənubi Azərbaycan satirasında ictimai-siyasi motivlərin bədii inikası (professor Kamran Məmmədovun tədqiqatları əsasında)
Məryam Fətullayeva	Odlar Yurdu Universiteti	Fasilitator müəllim və tələbə əlaqələrinin öyrənmə prosesində rolunun analizi
Gülnaz Zeynalova	Odlar Yurdu Universiteti	“Məhəbbət və dinlərarası dialoq: “Mahmud və Məryəm” işığında qadağan olunmuş sevgi və dini konflikt dinlərarası dialoq sevgi və dini stereotiplər
Rəhbər: Şövkət Pənahova Nigar İsmayılova	Odlar Yurdu Universiteti	Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixi 1905-1907-ci illərin anadilli mətbuatında
Pashayeva Aysel	Odlar Yurdu Universiteti	Sustainable development of socio-economic systems: regional aspect
Sevinc Abbasova Samira İsayeva	Odlar Yurdu Universiteti	Qlobal istiləşmənin dünyagörüşümüə və mədəniyyətimizə təsiri.
Phd.Gunay Afandiyeva; Arzu Zeynalı	Odlar Yurdu Universiteti	Exploring translation as multilingual text

FACE TO FACE (HALL -7) 09.12.2024

Moderator: Dr. Elxan Əliyev

Address: Odlar Yurdu University

Baku Local Time: 13:00 – 15:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Rəhbər: Nərgiz Məmmədzadə Tələbə: Sevinc Ələsgərova	Odlar Yurdu Universiteti	Qarabağın turizm potensialı
Aişə Məmmədli	Odlar Yurdu Universiteti	Kənd təsərrüfatı və ətraf mühit.
Mehriban İsayeva	Odlar Yurdu Universiteti	Bakı şəhərində uşaqlar arasında viruslu bağirsaq infeksiyası
Ayshan Shirinova	Odlar Yurdu Universiteti	Qütbləşmə və rematik inkarlığın kontekstdə izahı
Aslan Əzimzadə	Odlar Yurdu Universiteti	Makroiqtisadi dayanıqlılığın qorunmasında uzun k-dalğalarının rolu
Fuad Bayramov	Odlar Yurdu Universiteti	Innovative ecosystems as a tool for increasing the added value of azerbaijan's export products
Solmaz Mamedova Aynure Ahmedova	Odlar Yurdu Universiteti	Factors influencing the effective social and economic development of regions
Vəfa Yüzbaşıyeva	Odlar Yurdu Universiteti	İrəvan şəhərində müsəlman dini-tarixi abidələri
Şəhmirova Məriyəm	Odlar Yurdu Universiteti	Böyük miqyaslı proqram layihələrində davamlı integrasiya və tətbiqetmə
Pünhan Heydərrov	Odlar Yurdu Universiteti	Azərbaycan və Türkiyə arasında xarici ticarətin, regional iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və davamlı inkişaf perspektivləri
Dr. Aynura Bekirova Dr. Aybaniz İsmaylova	Odlar Yurdu Universiteti	Discourse: concept, types and basic categories
Türkan Azeri	Odlar Yurdu Universiteti	İnteqrasiya prosesləri sistemində ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələrin tədqiqi zamanı əsas nəzəri yanaşmalar
Gurbanova Aynura Nariman	Odlar Yurdu Universiteti	The importance of English language learning in the life and activity of modern youth

Session-1, Hall-1. 09.12.2024

Moderator: Dr. Cəmilə Dəmirova

Meeting ID: 897 0755 8402 / Passcode: 090909

Baku Local Time: 13:30-15:30

Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Dr. Cəmilə Dəmirova	Nizami Gəncəvi Adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi	Multikultural Abbasi cəmiyyətinin etnik-dini müxtəlifliyi
Harun ÖZTAŞ	Odlar Yurdu Universiteti	Təhsildə humanist dəyərlərin formalaşması istiqamətləri
Günəş Mustafayeva	AMEA Dilçilik İnstitutu	Qədim Türk düşüncəsində Dağ Tanrısı
Dr. Səbinə İbrahimli	AMEA Nizami Gəncəvi Adına Ədəbiyyat İnstitutu	Məmməd Səid Ordubadinin hekayələri
Suzanna Osmanova	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	Səməd Vurğun şəxsiyyətinin tanidilməsində onun ev muzeyinin rolu
Suzanna Osmanova	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	Səməd Vurğunun ev muzeyinin ekspozisiyasının elmi təsnifatı
Elmira Əsgərova	Azərbaycan Dillər Universitetinin	Azərbaycan-Bolqarıstan ədəbi əlaqələri
Gülнар İsmayılova	DİN Daxili Qoşunlarının Hərbi İnstitutu	Zəngəzur toponimlərinin əsas xüsusiyyətləri
Günay Məhərrəmovə	Naxçıvan Dövlət Universiteti	Müasir Fransız dilində ailə konseptinin verballaşma üsulları
Sevinj Guliyeva	UNEC, Foreign Languages Department	Gamification in English classes
Aysel Abdullayeva	Bakı Dövlət Universiteti	Xüsusi real məkan bildirən sözlərin linqvokulturologiyası ("Qafqaz" konsepti)
Raziyya Məmmədzadə Sadaf Ajdərli	Mingachevir State University	Barriers that appear during the formation of communicative competencies in foreign language teaching and their solutions
Sənurə Səmədova	Bakı Dövlət Universiteti	İsa Muğannanın bədii nəsrində müharibə metaforizmi
Azadə Nəzirova	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi (arxiv sənədləri əsasında)
Səlminaz Əhmədova	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	Azərbaycan bəstəkarlarının musiqi mədəniyyət dövlət muzeyində qorunan əlyazmalarının elmi dəyəri

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

Session-1, Hall-2. 09.12.2024

Moderator: Assoc. Prof. Sevdə KADIYEVA

Meeting ID: 897 0755 8402 / Passcode: 090909

Baku Local Time: 13:30-15:30

Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
F.ü.f.d. Könül Nəhmətova	Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi,	Seyid Hüseynin hekayələrində ekspozisiya: kompozisiyada yeri və rolu
Doktora Ögrencisi Savaş GÜLAÇTI, Doç. Dr. Zülkif YALÇIN	Munzur Üniversitesi, Munzur Üniversitesi,	Çalışma sermayesi yönetimi ve finansal planlama ve kontrol ilişkisi
Nurbol Ussenov Yerlan Issakov	Abai Kazakh National Pedagogical University Abai Kazakh National Pedagogical University	Best practices in the use of geo-information technologies in teaching school geography
Mahir Məmmədzadə	Gəncə Dövlət Universiteti	Birinci İraq müharibəsində ABŞ-Türkiyə münasibətləri
Gülnaz Atakişizadə	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Azərbaycan opera sənətinin yaranma tarixi, Firəngiz Əlizadənin "İntizar" operasının Azərbaycan milli opera tarixində yeri
F.ü.f.d. Murad Seyidov	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.	Yazı və onun yaranma səbəbləri
Aynur Tağıyeva	Bakı Avrasiya Universiteti	Sürgün mövzulu romanlarda ortaq motivlərin işlənmə xüsusiyyətləri G.Yaxınının "Züleyxa Gözlərini Açır" romanı əsasında
Əlizadə Nursel İlqar qızı	Bakı Dövlət Universiteti	İqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyata və beynəlxalq ticarətə təsiri
Aytən Məmmədova	Gəncə Dövlət Universiteti	Dildə frazeoloji sabit birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri
Günay Malik qızı Əliyeva	Gəncə Dövlət Universitetin	Onomastik vahid komponentli sabit ifadələrin dil sisteminə yeri və tədqiqi tarixi
Həsənova Nurlana Eldar Qizi	Bakı Slavyan Universiteti	Tibbi terminologiyada söz yaradıcılığı valentliyi və onun koqnitiv əsasları
Dos. Əkrəm Həsənov	AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,	Klassik lirikada multikultural dəyərlərin inikası

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

Session-1, Hall-3. 09.12.2024

Moderator: Doç. Dr. Emine Gülriz Akaroğlu

Meeting ID: 897 0755 8402 / Passcode: 090909

Baku Local Time: 13:30-15:30

Ankara Local Time: 12:30-14:30

AUTHOR(S)	AFFILIATION	TITLE
Ülkər Həsənova	ADPU Türkoloji Mərkəz	Tarixin tədrisində şagirdlərdə akmeoloji bacarıqların inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti
Aynur Cəfərova	ADPU Türkoloji Mərkəz	Azərbaycan türkçəsi və qaraqalpaq türkçəsində işlənən sait fonemlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.
Sayalı Cəfərova	ADPU Türkoloji Mərkəz	Təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əhməd Yəsəvi
Nərmin Rəhimova	ADPU Türkoloji Mərkəz	Ömər Seyfəddinin milliyyətçilik anlayışı çərçivəsində qadın, din və dil haqqında görüşləri
Doç. Dr. Emine Gülriz Akaroğlu Emel Demiröz	Türkiye, Tarsus Üniversitesi	Çocuğu ilk okula devam eden ebeveynlerin tutumlarının çeşitli dəyişənlər açısından incelenmesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tuncer Okumuş Prof. Dr. İsmail Bakan	Türkiye, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	Öz liderlik girişimcilik tutkusu ilişkisinde yenilikçiliğin aracı etkisi
Doktora Öğr. Elif Avcı Doç. Dr. Zülkif Yalçın	Munzur Üniversitesi Munzur Üniversitesi	Birbirine bağlı iki temel unsur: finansal analiz ve sermaye
Ayna Rüstəmli	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	Korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşması
Seymur Abdullayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Müəssisə və fərdi təsərrüfatlar üçün iqtisadi göstəricilərin artırılması yolları
Nihad Muradlı	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Müxtəlif ölkələrdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi proqramları entrepreneurship development programs in different countries
Minayə Həsənova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Maliyyə hesabatlarının rəqəmsal auditinin inkişafı istiqamətləri
Dilarə Mirzəzadə	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Pul vəsaitlərinin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqinin əhəmiyyəti
Çinarə Məmmədəliyeva	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	İşsizliklə bağlı iqtisadi göstəricilərin inkişaf proseslərinə təsiri
Azad Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Münaqişələrin işçilərin fəaliyyətinə təsirinin azaldılması yolları
Ziya Qurbanlı	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	Menejmentin beynəlxalq ticarətdə rəqabət qabiliyyəti üçün əhəmiyyəti

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

CONTENT

Prof. Mahirə Hüseynova	Bitki, ağac, meyvə adları bildirən sözlərin Azərbaycan və Özbək türkcələrində müqayisəsi	1
Dos. Könül Həsənova	Musiqi sənəti ilə bağlı sözlərin Azərbaycan və Özbək dillərində müqayisəsi	6
Dr. Cavanşir Feyziyev	Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat- it-Türk” əsərinin əzablı tarixi	10
Gurbanova Aynura Nariman	The importance of English language learning in the life and activity of modern youth	15
F.ü.f.d. Əlvan Cəfərov	Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni məzmunlu təhsilin öyrənilməsi (Hacəttəpə universiteti Məktəbəqədər təhsil ixtisasi əsasında)	19
Dr. Şəkər Məmmədova	Türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri	23
Ellada Mamedova	Semantic structure of text and word order in modern Azerbaijani language	29
Elmira Məhərrəmov	Təhsilin müasirləşdirilməsində fəal təlimin rolu	21
Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov)	Heydər Əliyev və dissident ədəbiyyatı	35
Ülkər Həsənova	Tarixin tədrisində şagirdlərdə akmeoloji bacarıqların inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti	50
Dos, Dəyanət Musayev	Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat-It Türk” əsəri tarixi baxımdan dəyərli mənbə kimi	55
Validə Şıxəliyev	Uktur HAŞİMOV	62
Rasif Müzəffərov	Polis akademiyası kursantlarının xüsusi rejimli şəraitə adaptasiyasının psixoloji xüsusiyyətləri.	68
Şahnaz Qaraşova	Yabancı dil öğretiminde okuma materyali kullanım ilkeleri	72
F.ü.f.d. Nizami Adışirinov	Molla Pənah Vaqif və folklor (Salman Mümtaz, Əmin Abid və Firidun bəy Köçərlinin tədqiqatları əsasında)	76
Aytac Qurbanova	Yabancı dil öğrenirken karşılaşılan sorunlar	80
Nigar İsmayilova	Hüseyn Cavidin yaradıcılığında qadın obrazları	84
Ülkər Göyüşova	"Apardı sellər saranı" hekayəsində poetik onomastik elementlərin istifadəsi	86
Aişə Qəhrəmanova	Qurban Səidin "Əli və Nino" əsərində Qərb və Şərq qarşılıqlıması.	90
Zəhra Tağızadə	Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarında cəhalətin tənqidi	95
Dos. Sevda Novruzəliyeva	İşgüzar kommunikasiya və sir saxlamanın effektivliyi	96
Dos. Elnarə Məmmədova	M. Kaşğarının “Divanü Luğat-It Türk” əsərində feillər	102
Dos. Sevda Kadiyeva	Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və həkimin danışiq etikası	110
Naile Peken	Exploring the interconnection between transformational leadership and social-emotional learning in education	117
Zülfüyyə Vəliyeva Saçlı Ağayeva	Yeni təlim texnologiyalardan tədris prosesində istifadənin əhəmiyyəti	118
P.ü.f.d. Gülşən Mehdizadə	Pedaqoji prosesin təşkilində müəllim faktoru	123

P.ü.f.d. Aynur Qafarli	Azərbaycan qadınınin zəriflik simvolu – kəlağayı	129
Xanım Şamilova	Dildə alınma sözlər və onların təsnifatı	135
Pərvin Qəribova	Müasir Azərbaycan və türk dilinin qrammatik quruluşunda funksional şəkilçilərin yeri	141
Dos. Məhəmməd Məmmədov	Mahmud kaşqarlinin “Divanü Lüğat-İt-Türk” əsərində əski türk inancları	146
F.ü.f.d. Namiq Əhmədov	Bolşevik nəşrində milli məfkurə “Kommunist” qəzeti qaynaqlarına yeni baxış	155
Ismet Katyalova Xeyalə Elesgerova	Ecolinguistics as a branch of linguistics	163
Shalala Mammadova	Differentiating between homonyms and polysemous terms	167
Günay Əmirli	Türk dillərində say	168
Dos. Saadat Abdurahmanova	Problems of translating phraseological units	169
Phd Student Zülfiyyə Əbilova	Qloballaşan dünyada süni dilin yaranması və inkişafı	174
Aytac Mammadova	Azərbaycanlı gənclərdə humanist dəyərlərin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu.	176
Aytac Nəbiyeva Arzu Zeynalı	Azərbaycan və türk dilində rast gəlinən frazeoloji vahidlərin digər dillərə tərcümələri	180
Fidan Əliyeva	Jestler ve yüz ifadelerinin yabancı dil öğretimindeki rolü	187
Hajiyeva Goncha	Xarici dildə danışmaq vərdişlərinin tədrisinin aktual problemləri	191
Gülzar Xəlilova	Qrammatik cəhətdən məqbul söz sırası dəyişmələri	195
Leyla Haqverdiyeva Xumar Qasımova	Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ana dili konsepsiyası	202
Gülər Əzimova	İsmayil Şixli “Dəli Kür” romanında görünməyən atalar sözləri	203
Mətin Bayram İbrahimli Şirazi oğlu	Azərbaycanda innovasiya yönümlü inkişaf strategiyasının formalaşması və milli innovasiya prosesinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	208
Vəliyeva Aytən Rövşən qızı	Mahmud Kaşqarlinin Divanü- Lüğat-it- türk əsərində bəhs olunan türk dilləri	214
Adila Jafarli	Konuşma modellərinin dil öyrənməsinə etkisi	218
Prof. Rəşid Cabbarov Züleyxa Əskərova	Tələbələrdə psixi vəziyyətin və özünəgərçəkəşdirmənin səviyyələri arasında əlaqənin öyrənilməsi	223
Leyla Haqverdiyeva	Şəxslərarası ünsiyyətdə işgüzar ünsiyyət etikası və psixologiyası	227
Samirə Şəfəqqətova	Online psixoterapiyalar: veb əsaslı psixoloji dəstəyə ümumi baxış	228
Dos. Ülviyyə Nəsirova Nərmin İbrahimova	Tədris Prosesində İnnovativ Metodlar	230
Doç., Ph.D. Ulviyyə Mehraliyeva	Özgürlük kişilik kendini ifade etmenin temel biçimi olarak	235
Günay İsmayilova	Bank etikasının mahiyyəti və iqtisadi məzmununu	240
Aysun Amiralıyeva Sevinj Askerova	The importance of reading in the digital are	246

Aslan Əzimzadə	Makroiqtisadi dayanıqlılığın qorunmasında uzun k-dalğalarının rolu	247
Asst. Prof. Ulviyyə Nasirova Samira Hasanova Afət Bağirova	Problems of international linguistic and cultural communication	254
Ayan Aliyeva	İdarəetmə qərarlarının qəbuluna təsir edən psixoloji amillər	262
Ayna Rüstəmli	Korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşması	264
Aynur Cəfərova	Azərbaycan türkçəsi və qaraqalpaq türkçəsində işlənən sait fonemlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.	273
Aynur Tağıyeva	Sürgün mövzulu romanlarda ortaq motivlərin işlənmə xüsusiyyətləri G.Yaxınanın "Züleyxa Gözlərini Açır" romanı əsasında	278
Aysel Abdullayeva	Xüsusi real məkan bildirən sözlərin linqvokulturologiyası ("Qafqaz" konsepti)	281
Ayşən Şirinova	Qütbləşmə və rematik inkarlığın kontekstdə izahı	287
Ayshən Valibeyli	Green economy as one of the main factors in the dynamics of the development of entrepreneurship	291
Dos. Kərimova Tamilla Aysun Quliyeva	Kənd təsərrüfatı istehsalında ətraf mühit riskləri	295
Aytən Məmmədova	Dildə frazeoloji sabit birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri	297
Azadə Nəzirova	Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi (arxiv sənədləri əsasında)	301
Elza Cəferova	Ortak çalışmanın çocukların gelişimi üzerindeki eğitimsel etkisi	306
Dr. Cəmilə Dəmirova	Multikultural Abbasi cəmiyyətinin etnik-dini müxtəlifliyi	308
Çinarə Məmmədaliyeva	İşsizliklə bağlı iqtisadi göstəricilərin inkişaf proseslərinə təsiri	312
Dilarə Mirzəzadə	Pul vəsaitlərinin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqinin əhəmiyyəti	320
Səlminaz Əhmədova	Azərbaycan bəstəkarlarının musiqi mədəniyyət dövlət muzeyində qorunan əlyazmalarının elmi dəyəri	328
Phd, ass. Prof. Sevdə Mamedova Mamedov Riad Elshad	Science and innovation as a factor in social and economic development of the region in the context of digitalization	331
Əlizadə Nursel İlqar qızı	İqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyata və beynəlxalq ticarətə təsiri	335

**Comparison of words denoting plant, tree, and fruit names
in Azerbaijani and Uzbek Turkish.**

Mahirə HÜSEYNOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor
ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru

Xülasə

Həm genoloji, həm də tipoloji baxımdan bir-birinə yaxın olan Azərbaycan və özbək türkcələrində bitki, ağac, meyvə adları bildirən leksik vahidlər çox yaxın struktur və semantik əlamətlərə malikdir. Onların yaxınlığını şərtləndirən əsas əlamət həmin qrupdan olan sözlərin lüğət fondunda tarixən bir-birinə qarşılıqlı şəkildə inteqrasiya və ümumiliyidir. Buna görə də hər iki xalqın nümayəndələri həmin qrupdan olan sözləri aydın şəkildə müəyyən qrammatik, fonetik əlamətləri çıxmaq şərti ilə bir-birlərini çox yaxşı başa düşürlər. Sivilizasiyada cəmiyyət meydana çıxdığı dövrlərdən Azərbaycan və özbək dillərində bitki, ağac, meyvə adları ilə bağlı sözlər yaranmışdır ki, onların qədim və müasir səviyyələrinin öyrənilməsi, müqayisəli aspektdə səciyyələndirilməsi, leksik-semantik cəhətlərinin oxşarlığının və fərqliliklərinin aşkara çıxarılması olduqca vacib problemlərdəndir.

Açar sözlər: Azərbaycan və özbək dilləri, qohumluq əlaqələri, bitki, ağac, meyvə adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri

Abstract

In Azerbaijani and Uzbek Turkish, which are close to each other in terms of both geneology and typology, lexical units denoting plant, tree, and fruit names have very close structural and semantic features. The main feature that determines their proximity is the historical mutual integration and commonality of words from that group in the vocabulary fund. Therefore, representatives of both peoples understand each other very well, with the exception of certain grammatical and phonetic features, when using words from that group. Since the times when society emerged in civilization, words related to plant, tree, and fruit names have appeared in Azerbaijani and Uzbek languages, and the study of their ancient and modern levels, their characterization in a comparative aspect, and the identification of similarities and differences in their lexical-semantic aspects are very important problems.

Keywords: Azerbaijani and Uzbek languages, kinship relations, lexical-semantic features of plant, tree, and fruit names

Azərbaycan və Özbək dillərində bitki, ağac, meyvə adlarının leksik-semantik əlamətlərinin öyrənilməsi türkologiya elminin prioritet sahələrindən biridir. Hər iki xalqın dilinin lüğət fondundakı bu qrupdan olan sözlər milli dəyərlərə söykənir və ondan intişar tapır. Azərbaycan və özbək türkcələrində bitki, ağac, meyvə adları universaliliyi ilə diqqəti cəlb edir və bu qohum dillərinin tarixi fonetik, morfoloji, leksik-semantik əlaqələrinin intensiv nəticəsi kimi meydana çıxır. Məsələn, “alma” meyvə adı hər iki dildə cüzi fonetik fərqlə (olma-özbək dilində) işlənir. “Alma-olma” sözünün alınma olmadığı türkcələrə monqol yaxud da sanskrit dillərindən keçməsi fikri heç cürə özünü doğrultmur (1, 18). Kaşğaridə bu söz “alma” fonetik tərkibində qeydə alınmış, oğuzcada “turş” mənasında işləndiyi göstərilmişdir (2, 31). Kaşğari bu sözün bir məsələdə işləndiyini də qeyd etmişdir: “atası açığ almıla yesə, oğlımaq tısı kamar” = atası turş alma yesə, oğlunun diş qamaşar” (3, 303). “Alma” sözü eyni sözü eyni cür səslənib müxtəlif mənə ifadə etməsi baxımından feil kimi işlənən

“alma” sözü ilə Azərbaycan dilində omonimlik yaradır. İsim kimi özbək dilində bu söz, “olma” feil kimi isə “olistı” şəklində işlənərək omoqraf kimi funksionallaşmışdır (4, 26).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “ağtikan” bitki adı mürəkkəb strukturu ilə işlənir: “ağ+tikan” sözündə bitkinin tikanları “ağ+tikan” sözündə bitkinin tikanları ağ rəngdə olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Biologiya termini kimi bu söz özbəkçədə də “yantoq” şəklində mürəkkəb quruluş yaratmışdır (4, 24). “Yantoq” sözünün ikinci komponentində çıxış edən “toq” sözünün qədim forması “tik” şəklində olmuş, dilin inkişafı ilə bağlı olaraq özbəkçədə çağdaş dövrdə “toq” şəklini almışdır. “Tik-toq” sözü Azərbaycan dilində işlənən “tikan-sancaq” mənasındakı sözlə bağlıdır. “Tik” sözü Kaşğaridə eyni fonetik qəlibdə işlənmiş, çağdaş mənada “dəlmək, dürtmək, soxmaq”; “sərmək, dikmək, bir şeyi dik hala gətirmək”; “tikiş tikmək” anlamında başa düşülür (2, 544). Kaşğari lüğətində “tikan” sözü həm “tikən”, həm də “tikən” fonetikasi ilə qeydə alınmış, cümlədə işlədilməsi də göstərilmişdir: “tikən tonıq ildi” = tikan paltara ilişdi. Başqa şeylərə də belə deyilir (5, 221). Özbəkçədəki “yantoq” sözünün tarixi “yandak” sözündən yarandığını və fonetik təhrifə məruz qalan şəkli kimi də izah etmək olar, çünki Kaşğaridə “yandak” sözü “gəvən tikanı” anlamındadır (2, 344). “Gəvən” sözü Azərbaycan dilinin Çəmbərək şivəsində “yabanı bitki adı” mənasını bildirir (6, 158).

Azərbaycan ədəbi türkcəsində “albalı”, “albuxara”, “alça” ağac və meyvə adları özbək dilində “olına”, “olxoni qoqi”, “toğ olıha” şəkillərində işlənir (4, 25). Bizim dilimizdə “albalı”, “albuxara”, “alça” sözlərinə sinonim kimi “gavalı” sözü də istifadə edilir. “Albalı” sözündə “al” komponentinin “qırmızı” mənası bu gün də türkcələrdə işlənir. Kaşğaridə “al” sözü “qırmızı” anlamındadır (2, 27). Arı məhsulunun adını bildiren “bal” sözünün paradigması “şirin” sifətidir. Deməli, “albalı” meyvə adı etimoloji cəhətdən “şirin giləs” mənasında başa düşülməlidir. Qədim dövrlərdə bəzi meyvələrin ümumi adı “gilas” olmuşdur. Fars dilindən alınmış “ala” sözünə “ça” şəkilçisi artırılması yolu ilə “alça” meyvə adı düzəldilmişdir və hər iki qohum dildə həmin söz alınma hesab olunmalıdır. Fars dilində “alça” sözü “meyvəcik//meyvə” mənasını bildirir (1, 16). “Albuxara” meyvə adı Qərbi Azərbaycanın İrəvan şivəsində “gavalı növü” mənasını bildirir (6, 42). Albuxara meyvə adının ikinci komponentində çıxış edən “buxarı” sözü fikrimizcə, “buxara” sahənin adı ilə bağlıdır.

“Arpa” bitki adı nəinki Azərbaycan və özbək dilləri üçün o sıradan, bütün türkcələr üçün universalidir, ən qədim dövrlərdən indiyə kimi işlənəlməkdədir. “Arpa” sözü qohum türkcələr də öz fonetik cildini dəyişməmiş, Kaşğaridə də həmin şəkildə işlənmişdir: “arpa ügür birlə kutredı” = arpa darı ilə qarışdırıldı (5, 147). Özbəkçədə “arpa” sözündə “o” – laşma hadisəsi baş verməmişdir (2, 28). Onu da qeyd etməliyik ki, türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə “arpa” sözü ilə bağlı olaraq minlərlə toponim yaranmışdır.

Azərbaycan dilində ərəbcədən alınmış “badam” meyvə adı özbəkçədə “bodom”, “badımcən” bitki adı isə “baqləjon” şəklində işlənir (2, 31). Hər iki qohum dildə “badam” sözü ilə bağlı təşbihlər də hazırda işlənir: “badam ağız” (Azərbaycan dilində), “bodoməqliz” (özbək dilində); badamgöz-badamküz. Qərbi Azərbaycanın Vədi şivəsində “badaça” sözü “cır badam”, İrəvan şivəsində “badamı”, badamı ərik” ifadələri ərik növü mənasını bildirir (6, 54). “Badımcən” (Azərbaycan), “baqləjan” (özbək) sözləri ən qədim dövrlərdə ərəb dilində “pomidor” mənasında işlənmiş, özbəkçədəki “baqləjan” fonetikasi rus dilinin transkripsiyasına uyğunlaşdırılmışdır.

Azərbaycanda “balqabaq”, özbəkçədə “bolqovoq” sözü bitki adı bildirməklə mürəkkəb quruluşa malik olub, “bol” və “qovoq” komponentləri əsasında düzəlmişdir (2, 33). “Balqabaq” sözündə “bal” şirin anlamında “qabaq” isə “yemiş” mənasında başa düşülməlidir. Həqiqətən də, “balqabaq” sözünə sinonim variant kimi işlənən “boranı”nın dadı şirin olur və həmin variantlardan birincisi Azərbaycan ədəbi türkcəsinə, ikincisi (boranı) dialektlərə məxsus leksik vahiddir. Özbək dilində “boranı” sözü qovoq mənasını bildirir ki, Azərbaycanın müxtəlif areallarındakı söz özbəkçədə ədəbi dil səviyyəsindədir (2, 39).

Bitki adı bildirən "başaq" sözü Azərbaycan dilinin şivələri üçün xarakterik olduğu halda özbəkçənin ədəbi dili üçün səciyyəvidir. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın Qəmərli və Zəngibasar şivələrində "başaq" sözü biçindən sonra yerə tökülən buğda mənasında işlənir (6, 59). Kaşğaridə oxun ucluğu "başaq" adlanıb (2, 35). "Ocaq" sözünün sinonimi "bustur" kəlməsi olub. "Başlı" (yaralı), "baş" (yara) sözləri də tarixən indiki mənasında işlənməyib. Deməli "baş" sözü həm də "kəsmək, kəsən, kəsilən, kəsilmiş" mənalarını bildirib. Sünbül taxılın biçilən (kəsilən) yeri olduğu üçün "başaq//boşaq" adlanıb (1, 90).

Azərbaycan poeziyasında yazın, baharın ilk müjdəçisi kimi gəlişini simvolizə edən gül, çiçək adı bildirən "bənövşə" sözü özbək türkcəsində "birafsha" fonetikasi ilə işlədilir (4, 36). Hər iki qohum türkcəyə bu leksik vahid fars dilindən keçmişdir (1, 45). Hər iki dildə "bənövşəyi//binavsharang" rəng bildirən sözü "mor" mənasını bildirir (1, 45). Azərbaycan dilindəki "-yi" fars mənşəli şəkilçisi ilə, özbəkçədəki isə sadəcə olaraq rəng sözü vasitəsilə düzəlmişdir.

Azərbaycanda "bibər" və "böyürtkən" bitki adları özbəkçədə "qalompir", "garmdori", "maymarjon" şəkillərində işlənir (4, 38-40). "Bibər" sözü Azərbaycan dilinə latın dilindən keçmişdir. Özbəkçədəki formaları isə dilin öz daxili imkanları hesabına yaranmışdır. Bu söz latın dilində "piper", hind dilində isə "pippati" şəkillərində işlənir (1, 46). "Böyürtkən" bitki adının mənası "böyrü tikan" deməkdir. Tarixən iki sadə söz birləşərək mürəkkəb quruluşlu isim əmələ gətirmişdir.

Azərbaycanca "buğda", özbəkçə "buğ" və "doy" (4, 41), azərbaycanca "ceviz", özbəkçə "yong-oq" (4, 44), Azərbaycanca "cil", özbəkçə "qiyoq-ot" (4, 48), Azərbaycanca "cökə", özbəkçə "joka" (4, 49), Azərbaycanca "çayır", özbəkçə "chagir, buğ, doyiq" (4, 53), azərbaycanca "çəkil", özbəkçə "tut" (4, 53) sözlərinin bəziləri qohum dillərin ədəbi türkcələrində, bəzilərində isə dialekt və şivələrində işlənir. "Buğda"sözünün Kaşğaridə "buğdaş" şəklində işlənməsi göstərir ki, özbək dilində bu söz öz qədim formasını daha yaxşı qoruyub saxlamışdır. "Divan"da buğday sözünün bir məsələdə işləndiyi əks olunmuşdur: "buğday katrada sarkaç suvalur" = "buğda yanında qaramaq da suvarılır" (buğdanın bərəkəti və dövləti sayəsində qırmaq da suvarılır). Bu söz öz dostunun sayəsində xoş günə çatan şəxsə deyilir. Barışgan xalqı "buğday" deyə bilmir, "ğay" deyir. Barışganlı olmadığını söyləyən adam bu sözlə sınıdır (7, 225). Azərbaycan və özbək türkcələrinin ədəbi dilinə məxsus "buğday" sözü monqol mənşəlidir, ümumtürkcələrə monqolcadan keçmişdir. Tuva dilində də bu işlənir (1, 53). Azərbaycan ədəbi dilində "buğda" sözünə sinonim dublet kimi "taxıl sözü işlənir və həmin sözün özbəkçədəki sinonim variantı "yalla" leksemidir (4, 221). "Ceviz" sözü Qərbi Azərbaycanın Vədi şivəsində "qoz" mənasını bildirir (6, 81). Ümumiyyətlə, ceviz-qoz sinonim cütlükləri Azərbaycan ədəbi dilində paralel işlənir. "Cil" bitki adı Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Kalinino, Vədi, Zəngibasar şivələrində "bataqlıq yerdə, çay kənarında bitən otun adı" mənasını bildirir (6, 88). "Qiyoq" – ot sözü özbək türkcəsində ədəbi dil sözüdür. "Cökə//jokə" ağac adı bildirən leksik vahid hər iki türkcənin ədəbi dili üçün xarakterikdir. "Çayıl" sözü Azərbaycan dilinin Daşkəsən, Gədəbəy şivələrində "çeyil" şəklində, "bataqlıqda bitən ot" mənasında işlənir (8, 95). "Çənəl" sözü Azərbaycan dilinin keçid şivələrində "tut ağacı" mənasında "tut" sözü isə Azərbaycan və özbək dillərində ədəbi səviyyədədir.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətlərində qeydə alınmayan "dazı" sözü "yabancı bitki" növünün adını bildirir. Bu bitkinin çiçək hissəsi olmadığına, yəni keçəl olduğuna görə belə ad almışdır. Biologiya termini kimi "dazı" sözü özbəkçədə "dalachog" şəklində, "bitki adı" bildirir (4, 60).

Azərbaycan ədəbi türkcəsində "əncir" ağac adı özbək ədəbi dilində "anjir" şəklində işlənir (4, 28) və hər iki dilə ərəb dilindən keçmişdir. Müsəlman xalqlarında "əncir" peyğəmbər ağacı, meyvəsi hesab olunaraq müqəddəsləşdirilmişdir. Azərbaycanca "ərik", özbəkçə "o'nik" (4, 29) ağac və meyvə adı xalis türk mənşəlidir və ən qədim dövrlərdə çəyirdəyi, dənəsi bərk olan bütün meyvələrin ümumi

adı “ərik” olmuş və bu xüsusda Radlov qeyd edir ki, “Amasiya əriyi, bardaq əriyi, mündüm əriyi, hind əriyi, firəng əriyi, qara ərik (gavalı), saçı ərik (qaysı) və s. (9, 506). Azərbaycan dilində “zəgil”, özbəkçədə “mushmula” şəkillərində işlənən bu ağac adı B.Əhmədovun nəzərincə, alınma sözdür, bizdə ona “beşbiğ” deyirlər (1, 107). Qeyd etməliyik ki, “beşbiğ” sözü nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də onun dialekt və şivələrində işlənir. Özbəkçədəki “mushmula” şəklindən belə anlaşılır ki, o alınma sözdür, hansı dildən keçdiyini söyləmək geniş axtarışlar tələb edir. “Beşbiğ” sözünə gəldikdə isə deyə bilərik ki, B.Əhmədov zəgil meyvəsinin uc hissəsində buğa bənzər çıxıntılar müşahidə etdiyinə görə sözü belə etimolojişdirilmişdir. Azərbaycan dilində “findıq”, özbəkçədə “findıq” (4, 83), azərbaycancada “fıstıq”, özbəkçədə “pista”, (4, 84), azərbaycancada “gavalı”, özbəkçədə “olxo'ni” (4, 86), azərbaycancada “gilas”, özbəkçədə “gilas” (4, 89), azərbaycancada “gilənar”, özbəkçədə “olıha” (4, 90), azərbaycancada “göyəm”, özbəkçədə “tikanolxo”ni (4, 91), azərbaycancada “heyva”, özbəkçədə “behi” (4, 92), azərbaycancada “xammotu”, özbəkçədə “belladonu” (4, 103), azərbaycancada “xar tut”, özbəkçədə “qora tut” (4, 103), azərbaycancada “xiyar”, özbəkçədə “bodriq” (4, 107), azərbaycancada “xurma”, özbəkçədə “xurmo” (4, 109), azərbaycancada “itotu”, özbəkçədə “limon o'ti” (4, 122), azərbaycancada “itüzümü”, özbəkçədə “ituzum” (4, 122), azərbaycancada “iydə”, özbəkçədə “jeydu” (4, 122), azərbaycancada “jalə”, özbəkçədə “shabnam” (4, 123), azərbaycancada “kahı”, özbəkçədə “salat latuk” (4, 124), azərbaycancada “kalış”, özbəkçədə “y'umay” (4, 124), azərbaycancada “kartof”, özbəkçədə “kartoshka” (4, 125), azərbaycancada “kənaf”, özbəkçədə “kanop” (4, 128), azərbaycancada “kərəviz”, özbəkçədə “selderay” (4, 128), azərbaycancada “kəvər”, özbəkçədə “kavar” (4, 129), Azərbaycan və özbəkçədə “kivi” (4, 132), azərbaycancada “kök”, özbəkçədə “ildiz səbzi” (4, 135) kimi ağac, meyvə, bitki, tərəvəz adlarının qarşılıqlı uyğunlaşmasından belə anlaşılır ki, tarix boyu hər iki qohum xalqda özlərinə məxsus leksik vahidlərlə bərabər ekstralinqvistik amillərin də təsiri az olmamışdır və bunların bəzilərində qismən fonetik fərqlənmələr özünü göstərsə də, semantikada fərqliliklər yox səviyyəsindədir. Bu tiptən olan leksemlər hər iki qohum dilin lüğət fonduna daxil olarkən bunların içərisində ağac, bitki, meyvə, tərəvəz adları da az olmamışdır. Burada daha çox rus dilinin təsiri özünü qabarıq şəkildə göstərir. Tarixən yunan dilinə məxsus “findıq” və “fıstıq” meyvə adları qədim türkcədə “bitrik” şəklində işlədilib (1, 109). “Gavalı” və “göyəm” ağac adlarının kök hissəsində fikrimizcə, “göylük, yaşıllıq” anlamı mövcud olmuş, çünki Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində “gavalı” sözü “göyalı” şəklində də deyilir (1, 110). “Gilas” meyvə adı iki komponentdən ibarət olmuş (gil+as) və “gilə” fars sözü, “as” isə qədim türkcəsində “yemək” mənasını bildirmişdir, yəni, “yeməli gilmeyvə” “gilənar” sözünün birinci tərəfindəki “gilə” sözü ilə bərabər “nar” leksemi də fars dilinə məxsus olmuş “meyvəsi nar giləsinə oxşayan” deməkdir (1, 112). Mürəkkəb quruluşa malik “xar+tut” meyvə adında birinci komponent fars sözüdür, “tikan” mənası bildirir, “tut” isə türk sözüdür, “tikanlı tut” mənasını verir (1, 124). Azərbaycan dilində “xiyar”, özbəkçədə “bodriq” hər iki türkcəyə başqa dildən keçmişdir. Hər iki dildəki xurma//xurma sözü fars dilindən alınmışdır. “İtotu” bitki adı mürəkkəb struktura malik olmaqla “iyli ot” deməkdir, çünki qədim türkcədə “it” sözü “iy, qoxu” mənasını bildirmişdir (1, 135). Özbəkçədə “limon o'ti” sözü də “limon iyi verən ot” anlamındadır. Özbək və digər türk dillərinə hind dilindən keçmişdir (1, 135). Azərbaycan və özbək dillərində “iydə/jıyda” sözü qədim türk dilində “iy”, “ətir”, “qoxu” sözlərinin ifadə etdiyi anlamda olmuş, sonralar strukturu genişləndirilərək meyvə adına transformasiya edilmişdir. “Kartof/kartoshka” sözü italyan mənşəli olmuş, kök dildə “trüfel” kimi işlənmişdir (1, 138).

Azərbaycan və özbək dillərində qamış-qamış, qanqal-oqnarrak, qarotu-bo'yimodaron, qarabaşaq-qreçka, qarağac-qayruğ'ochı, qarağat-qorug'at, qarpız-tarvuz, qatıqotu-chaqamiq, qatırquyruğu-qırqbo'gin, qaymaqçıçəyi-ariqtovon, qələmə-terak, qərənfil-chingul, qıyı-qırqıloq, qızılzanbaq-lola, qovun-qovun, qoz-yong'oq, qulançar-sarsabil (4, 145-155), quzuqulağı-otqulaq (4,

156), lalə-lolu, mamır-yo'sin (4, 161), mazmosh (4, 162), mayaotu-qalmoq (4, 162), mərci-yaşmiq (4, 166), moruq-malina (4, 170), nanə-yalpiz (4, 174), nərgiz-narqis (4, 176), noxud-nox'at (4, 177), paxla-loviga (4, 186), pıtraq-katunuk (4, 191), pişikotu-valeriana (4, 191), reyhan-rayhon (4, 195), sarımsaq-sarımsaq (4, 203), sumaq-totim (4, 214), şaftalı-shaftoli (4, 215), şahtərə-şohtura (4, 215), şumuğun-arına (4, 216), şüyüd-ukrop, shivit (4, 220), tağ-pulak (4, 221), taxıl-y'alla (4, 221), üzüm-uzum (4, 240), vələmir-suli (4, 243), yemiş-qovun (4, 250), yemişan -dolunu (4, 250), yemlik-echnisoqol (4, 250), yefindığı-yer yonq'oq (4, 250), yonca-beda (4, 252), yulğun-yulg'ın, jing'il (4, 253), zəncəfil-zanjabil (4, 252), zəncirotu-momoqoymaq, qoqi (4, 257), zəyərek-zig'ir (4, 258) və s. ağac, meyvə və bitki adları bildirən sözlərin fonetik tərkibcə paralellik yaradanları da var, paralellik yaratmayan sözlər ya Azərbaycan, ya da özbək dillərinin dialekt və şivələrində özlərinə yer tutmuşlar.

Nəticə: Azərbaycan və özbək türkcələrində ağac, meyvə, bitki adları bildirən leksik vahidlərin lüğət tərkibində özlərinə möhkəm yer tutmuş və bu leksik lay hər iki qohum türkcənin ədəbi dillərinin sabitləşməsi, inkişafı ilə tam səsleşən, onların daxili inkişaf qanunları və normaları əsasında yaranmış linqvistik göstəricilərdəndir. Alınma sözlər dillərin fonetik qanunlarına elə uyğunlaşmışdır ki, onları ayırd etmək bir qədər çətinləşsə də, onlar da müəyyən ekstralingvistik səbəblər ucbatından hər iki dilin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr), Bakı, "Altın" kitab, 2015, 288 s.
2. Kaşğari M. "Divanü-lüğət-it-türk" IV cild, Bakı, Ozan, 2006, 752 s.
3. Kaşğari M. "Divanü-lüğət-it-türk" II cild, Bakı, Ozan, 2006.
4. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət, Bakı, 2019, 506 s.
5. Kaşğari M. "Divanü-lüğət-it-türk" I cild, Bakı Ozan, 2006, 512 s.
6. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, "Elm və təhsil", Bakı, 2011.
7. Kaşğari M. "Divanü-lüğət-it-türk" III cild, Bakı Ozan, 2006, 400 s.
8. Azərbaycan dialektoloji lüğəti I cild, A.E.Akad. 1999, 374 s.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1905, II том, II часть.

MUSİQİ SƏNƏTİ İLƏ BAĞLI SÖZLƏRİN AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ

Comparison of words related to the art of music in Azerbaijani and Uzbek languages

Könül HƏSƏNOVA

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı**

Xülasə.

Azərbaycan və özbək dillərinin leksik tərkibinin müəyyən bir hissəsini musiqi ilə bağlı terminoloji səciyyəli sözlər təşkil edir. Azərbaycanca və özbəkçədə musiqi sənəti ilə bağlı leksik vahidlərin çoxu alınmalardan ibarətdir və bunların çox hissəsini Avropa və ərəb-fars dillərindən alınmış sözlər təşkil edir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi zəminində bu da olduqca təbii və səciyyəvi hal kimi dəyərləndirilməlidir. Musiqi ilə bağlı sözlərin müxtəlif sistemli dillərdən alınaraq işlədilməsi uzun bir tarixi prosesin nəticəsi olub, həm ekstralingvistik, həm də daxili linqvistik qanunauyğunluqlarla şərtlənir ki, məqalədə bir-biri ilə mədəni əlaqələrə girən xalqların coğrafi relyefcə qonşuluq mövqeyindən, dil kontaktlarından danışıılır.

Açar sözlər: musiqi sənəti, dil kontaktları, ərəb və fars sözləri, özbək və Azərbaycan türkcələri.

Abstract.

A certain part of the lexical composition of the Azerbaijani and Uzbek languages is made up of terminological words related to music. Most of the lexical units related to the art of music in Azerbaijani and Uzbek consist of borrowings, and most of them are words borrowed from European and Arab-Persian languages. In the context of the interaction of language and culture, this should be considered a very natural and characteristic phenomenon. The borrowing and use of words related to music from languages of different systems is the result of a long historical process and is conditioned by both extralinguistic and internal linguistic regularities, which is why the article discusses the geographically neighboring position of peoples entering into cultural relations with each other, language contacts.

Keywords: Art of music, language contacts, Arabic and Persian words, Uzbek and Azerbaijani Turkic.

Musiqi ilə bağlı termin səciyyəli leksik vahidlər də Azərbaycan və özbək ədəbi türkcələrini inkişaf etdirən və zənginləşdirən linqvistik faktorlardandır. Bir dildən başqa bir dilə keçərək belə ekstralingvistik faktorların izlənmə forma və mənalarının öyrənilməsi hər şeydən əvvəl linqvokulturoloji aspektdə böyük önəm daşıyır. Məsələn, özbək və Azərbaycan türkcələrində paralel çıxış edən, yəni heç bir fonetik dəyişikliyə məruz qalmayan “bəm” sözü eyni ilə ərəb dilində də işlənir və 2 mənəni bildirir: 1) simli musiqi alətlərində qalın səs çıxaran “sim, tel”; 2) həmin telin çıxardığı səs (1, 49). Azərbaycan ədəbi dilindəki “bəm” sözü özbəkçədə “ə-a” səs əvəzlənməsi ilə “bam” şəklində işlənir (2, 36). Deməli, müxtəlif sistemli dillərdən olan ərəb, qohum türkcələrdən olan Azərbaycan və özbəkçədə “bəm” sözü izlənmə forma və mənə spesifikliyi cəhətdən üst-üstə düşdüynə görə linqvokulturoloji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan bədii üslubunda “bəm” və “zil” sözləri əksər məqamlarda sinonim variantlar kimi çıxış edir:

Mən bir tarzən olub çala bilsəydim,
Arzumu, sözümlü telə verərdim.
Xanəndə eşqimi car eyləsəydi,
Min bəmi bir kəsik zilə verərdim (3, 101).

Ərəb dilində “zil” sözü üç mənada işlənərək musiqi sənəti ilə bağlı mənə bildirmir: 1) qabırğa; 2) böyür, yan; 3) həndəsi cismin yanlarını təşkil edən xətlərdən hər biri (1, 221). Ərəb dilində “zilzal” sözü də var və o, “əsmə, titrəmə” mənasını əks etdirir (1, 221). Həqiqətən, simli alətlərə barmaqlarla toxunanda onun simləri əsərək, tirəyərək musiqili səslər çıxarır və bu sözün ifadə etdiyi mənə “zil” sözü ilə üst-üstə düşür. Azərbaycan dilində “zilqara”, “zilqaranlıq” sözləri işlədirik ki, bunların mənası sifətin çoxaltma dərəcəsidədir: “tünd qara, zülmət qaranlıq” deməkdir. Simli alətlərdə “zil” sözü paradimatik formada “çox yüksək səs” anlamını bildirir. Şeir mətnində işlədilən “tel” və “xanəndə” sözləri də musiqi sənəti ilə bağlıdır. Azərbaycandakı “tel” sözü özbəkçədə “tola” fonetik tərkibində işlənir (2, 224). Ərəbcədə “tələmmo” sözü işlənir və “qızıl” mənasını bildirir (1, 160). “tarın, sazın, gitaranın sarı simi” dedikdə “qızılı rəngdə tel” sözü çoxmənalıdır: 1) sim; 2) saç; 3) saçaq; 4) ziya, şüa, qızıl; 4) yaxşı (4, 245). Şeirdə “tel” sözü təfəkkürümüzdə “sim” anlamında mentallaşır. Azərbaycan dilinin şivələrində “tel” sözü 5 mənada çıxış edir: 1) tel – “sim, sazın, tarın sarı simi” (Hamamlı); 2) “tütün düzölmüş 3-4 metr uzunluğunda sap (Çəmbərək, Hamamlı)”; 3) “sap” (İrəvan, Vedi, Zəngibasar); 4) “saç” (Çəmbərək, İrəvan, Vedi, Üçkilsə, Zəngibasar); 5) “qırılmış bığın ön hissəsində saxlanan saç” (Çəmbərək) (5, 363). “Tel” sözü Ordubad dialektində isə “məftil”, Zəngilan kənd şivələrində “qovun növü” mənasında işlənir (6, 485). Kaşğaridə “saçsız insan” mənasında “tok” sözü var (7, 555). Həmin dövəndə “tokər” sözü “başında saçı olmayan; tükləri kimi saç buraxmayan adam” anlamında, “tokluk” sözü isə “saçsızlıq, insanın daz olması” mənasında işlənmişdir (8, 345; 456). Fikrimizcə, “tola” özbək, “tel” (Azərbaycan) sözü türkcələrə əzbərdən daxil olmuşdur. Musiqi ilə əlaqədar farscadan Azərbaycan və özbək dillərinə daxil olmuş “xanəndə - xonanda” sözü hər iki türkcədə “müğənni, oxucu” mənalarını əks etdirir (1, 685). “Xanəndə” sözünün kökü fars dilində “xan” leksemidir (1, 684). Görkəmli Azərbaycan muğam ifaçısının – Xan Şuşinskinin ad hissəsindəki “xan” antroponimi “oxuyan, oxucu” mənasındadır (1, 684). Azərbaycan dilində xanəndə sözünə sinonim variant kimi “müğənni” sözündən istifadə edilir. Özbəkçədə bu sözün “müğənni” 3 sinonim qarşılığı mövcuddur: 1) qo'shiqa; 2) ashulachi; 3) xonanda (2, 121). “Müğənni” ərəb dilinə məxsus söz olub, “xanəndə // muğamat oxuyan” mənasını bildirir (1, 406). Azərbaycanda “muğam”, özbəkçədə “maqam” (2, 170). ərəbcədə “muğam”, Azərbaycan dilində “məqam” mənasını əks etdirir, “muğamat” sözü isə (ərəbcə) “məqamların cəmi” (1, 396). Ərəb sözü “muğamat” və fars sözü “şünas” əsasında yaranmış “muğamatşünas” sözü Azərbaycan dilində 2 mənə bildirir: “muğamat mütəxəssisi, muğamatı tədqiq edən nəzəriyyəçi, musiqişünas”; 2) yaxşı muğamat oxuyan, muğamatı yaxşı bilən xanəndə” (1, 396). Bütün muğam və nəğmələrin ümumi adı Azərbaycan “musiqi”, özbəkçədə “musiqə” (2, 170) adlanır. “Musiqi” alman dilindən alınmalardan olub, mənası “buxov” deməkdir, yəni buxovun çıxardığı səslə bağlı yaranıb, təqlidi sözdür (4, 188). Fars dilində əsl yunanlardan olan “musiqar” sözü işlənir və iki mənə bildirir: 1) “dimdiyində bir çox dəşikləri olub, külək əsdikcə müxtəlif səslər çıxaran əfsanəvi bir quş; 2) Çoxlu dəşikləri olan düdük” (1, 397). Nəfəs alətinin adını bildirən “düdük” sözü Azərbaycan dilinin şivələrində çoxmənalıdır: 1) “düdük” = tütək (Çəmbərək); 2) “peyin, sıyıq, nəcis” (Qafan); “pis, axmaq adam” (Qarakilsə) (5, 138). “Tütək” mənasında “düdük” sözü İraq-türkman ləhcəsində də işlənir (9, 357). “Düdük” sözünün özbəkçədə qarşılığı “hushtuk” leksik vahididir, nəfəs alətinin adını bildirir (2, 69). Nəfəs alətlərindən “zurna”, “balaban” sözləri Azərbaycan türkcəsində işləndiyi halda, özbəkçədə “zurna” sözü var və “surnag” şəklində çıxış edir (2, 260). “Sur // zur” sözü fars dilində “toy, toy büsatı, qonaqlıq” mənasını bildirir (1, 573). Azərbaycan və özbək toylarında və digər şənliklərdə bu nəfəs alətindən istifadə olunur. “Sur” sözü tarixən ərəb dilindən farsca keçmişdir. Ərəb dilində həmin söz iki mənə bildirir: 1) “Böyük buynuzdan qayrılmış boru”; 2) şeyhur = suri İsrafil: dini etiqada görə, qiyamət günündə İsrafil adlı mələkin çaldığı şeypur, İsrafilin şeypuru (1, 573). Azərbaycan dilindəki “şeypur” sözü özbəkçədə “fanfara” şəklində çıxış edir (2, 217). B.Əhmədovun “zurna” sözünün farsca “zor” (güc)

və “ney” sözlərindən əmələ gələrək “güclü nəfəs tələb edən alət” yorumu demək olar ki, özünü doğrultmur (4, 286). Əlbəttə, şeypur və zurna güclü nəfəs tələb etsə də, sözlər suri-İsrafilin aləti mənasını verir. Zərb alətinin adını bildirən “nağara // nog'ora” (2, 123). “Dombra // do'mbira” (2, 68), “qaval // doira, childırma” (2, 196) sözləri müqayisə edilən dillərində paralel işlənir. Kaşğaridə “tağar” sözü var (7, 456) və mənası “dağar, dağarlıq, çaval” deməkdir (7, 496). Çalğı aləti bir növ dağara bənzədiyinə görə belə adlandırılmışdır. Sözdə gedən müəyyən fonetik hadisələr türkcələrdə müəyyən qanunauyğun hallardan hesab olunur. “Domra” sözünün mənası “yumru, kürə kimi olan” deməkdir və Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində “toppa, toppuz” sözləri “domba, yumru” sözlərinin sinonimi kimi işlənir (4, 90). “Qaval” sözünün mənası “dəridən düzəlmiş dairəvi alət” deməkdir ki, özbəkcədə bu formaya işarə edilir.

Muğam növlərinin adlarını bildirən “çargah // chorghoh” (2, 52), “kürd – şahnaz // kürd - sohahnoz” (2, 138), “rast // rast” (2, 199) və s. sözləri Azərbaycan və özbəkcədə qarşılıqlı şəkildə çıxış edir. Mürəkkəb quruluşa malik olan “çargah” (çar + gah) sözünün birinci komponentində işlənən söz “dörd” (1, 742) “gah” sözü isə “zaman, vaxt; yer, məkan” məzmununu bildirən fars sözləridir (1, 297). Fəlsəfədə dörd ünsür nəzəriyyəsində “torpaq, hava, su, od” nəzərdə tutulur. Çargah muqamı 4 nəfərin, yəni tar, kamança, qaval və müğənnin ifası ilə icra edildiyinə görə belə adlandırılmışdır. “Tar” sözü özbəkcədə “tor” fonetikasi ilə işlənərək musiqi alətinin adını bildirir (2, 223). “Tar” fars sözü olub, kök dildə iki mənada işlənir: 1) “tel, sim, sap, iplik; 2) əriş” (1, 582). “Kamança” da farscadır və mənası “yay, ox; kaman // kamança yayabənzər musiqi aləti deməkdir” (1, 280). Farscada “kəmani” sözü “kaman çalan çalğıçı” mənasını bildirir (1, 280). “Kürd-şahnaz” təsnifinin adındakı “kürd” sözü ərəbcədəki “küdurət” (mənası “kədər”) anlamının təhrifidir, mənası “Şahnazın kədəri” deməkdir. “Rast” muğam növü Azərbaycan və özbək xalqlarında birinci təsnif türüdür, yəni ilk sırada gəlir. “Rast” sözü farscada 3 mənada işlənir: 1) “doğru, düz; 2) təsadüf; 3) klassik musiqidə bir muğam adı” (1, 509).

Musiqi adları bildirən sözlərin bir qismi aşiq sənəti ilə bağlı termin səciyyəli leksik vahidlərdir və buraya “aşiq”, “ozan”, “bağlama”, “saz” və s. kimi sözlər daxildir. “Aşiq” sözü hər iki qohum dildə vardır və özbəkcədə bu termin xarakterli söz “ashiq”, “baxshi” şəkillərində işlənir (2, 29). Ən qədim dövrlərdə “ozan”, “varsaq” şəkillərində işlənən “aşiq” sözü indi elmi ədəbiyyatlarda həmin sözə sinonim variantlar kimi işlənir və ərəb dilindən “aşiq” sözü ilə bağlıdır. Qorqud kitabında “ozan” sözü “Bəydən bəgə ozan gəzər” – cümləsində işlədilmişdir (10, 103). “Ozan” və “gəzən” sözləri eyni kökə malik leksik vahidlərdir (4, 26). “Varsaq” sözü isə “barmaq // varmaq” feili ilə kökdədir (4, 26). “Varmaq” feili hazırda türk dilində “getmək // gəzmək” mənasını bildirir (4, 26). “Ozan” sözü özbəkcədə “baxshi, ozan” şəkillərində çıxış edir (4, 182). Özbəkcədə “varsaq” sözü “oshiq” (baxshi) şəklində işlənir, yəni Azərbaycan dilindəki “aşiq” sözünə sinonim variant kimi çıxış edir (4, 241). “Varsaq” sözünün “varmaq feilindən törəndiyini, özbəkcədəki “yetib bormoq” feili də təsdiq edir (4, 241). “Varmaq”, “varıb getmək” söz və söz birləşməsi Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Kalinino şivələrində “getmək” // “çıxıb getmək” mənasını bildirir (5, 399). Ustad aşıqların ən çox ifa etdikləri saz üstündə “bağlamalardır”. “Bağlama” aşiq ədəbiyyatının ən çətin janrlarından hesab olunur. “Bağlama” özbək və Azərbaycan türkcələrində omonim cütlüklər kimi işlənir: 1) bağlama // bog'lam, dasta, toy, düğün, boxc'na; 2) bağlama // xalq og'zaki ijodida bir-birini mat qilish uchun topishmoq shaklida aytiladigan she'n forması” (4, 32). Hər iki omonim variant “bağlamaq” feilindən yaranmışdır. Azərbaycanda “saz”, “özbəkcədə” “söz” fonetik variantlarında çıxış edən (4, 204) bu leksem aşığın çalğı aləti hesab olunur. Farscada “saz” və “sazəndə” sözləri vardır: “saz” sözü həmin dildə 2 mənə bildirir: 1) uyğun, uyğunlaşmış; 2) hazır, amadə; 3) edən, düzəldən. “Sazəndə” sözü isə iki mənada işlənir: 1) saz çalan adam; 2) çalğıçı” (1, 532). “Saz” musiqi alətinin adı hər iki türkcəyi fars dilindən keçmişdir.

Hər iki qardaş ölkədə xalq rəqslərinin adları da paralellik yaradır və bu baxımdan “Yallı” rəqsi səciyyəvidir. “Yallı” hər iki respublikada xalq rəqsidir və hər iki türkcədə eyni fonetik tərkibdə işlənir (4, 246). Azərbaycanda və özbək xalqlarında “yallı” birlik, bütövlük rəmzidir və bu rəqsin icrası zamanı oyunçuları əl-ələ tutub oynayırlar, əl-ələ tutmaq onu belə simvol kimi əsaslandırmağa xidmət göstərir. Güman ki, “yallı” sözü “əl-ələ” sözünün təhrif şəklidir.

Nəticə. Musiqi adları ilə bağlı Azərbaycan və özbək türkcələrindəki qarşılıqlı linqvistik təhlili göstərir ki, hər iki qohum qeyd edilən sahə üzrə ərəb və farscadan xeyli sözlər keçmiş, hər iki dilin fonetikasına uyğunlaşan bu cür sözlər digər qohum türkcələrində işlənərək ümumilik keyfiyyəti qazanmış, bir növ həmin dillərdə doğmalaşmışdır. Azərbaycan və özbək xalqlarının zəngin folklor mədəniyyətinin özəl cəhətləri öyrənilərkən mütləq musiqi ilə bağlı linqvistik amillərə diqqət artırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıçı”, 1985.
2. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət, Bakı, 2019, 506 s.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1975.
4. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr), Bakı, “Altın” kitab, 2015, 288 s.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, “Elm və təhsil”, Bakı, 2014.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
7. Kaşğari M. “Divanü-lüğət-it-türk” IV cild, Bakı, Ozan, 2006, 752 s.
8. Kaşğari M. “Divanü-lüğət-it-türk” I cild, Bakı Ozan, 2006, 512 s.
9. İraq-Türkmən ləhcəsi, Bakı, Elm, 2004
10. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edən: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, “Yazıçı”, 1988.

**MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANÜ LÜĞAT- İT-TÜRK" ƏSƏRİNİN ƏZABLI
TARİXİ**

Dr. Cavanşir Feyziyev
Milli Məclisin deputatı, fəlsəfə doktoru
Mahmud Kaşqari adına
Beynəlxalq Fondun prezidenti

Xülasə

XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşqari (1029-1126) elm aləmində "Divanü lüğət- it-türk" əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1077-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M.Kaşqari lüğəti ərəb dili qrammatikası üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi daşıyırdı. Azərbaycanda "Divanü lüğət-it-türk"ün ilk tərcüməçisi Xalid Səid Xocayev olmuşdur. «Divanü lüğət-it-türk»ün Sovetlər dönəmində, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də, nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935 -1937-ci illərdə SSRİ-də "Divan"ı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xalid Səid Xocayev həbs edilərək güllələndiyi üçün tərcümənin nəşri dayandırıldı. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səid «Divanü lüğət-it-türk»ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. "Divanü lüğət- it-türk" ("Türk dillərinin divanı") əsəri türk millətinin şanlı, şərəfli bir abidəsidir. Ərəblərin türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış bu əsər türk dili və ədəbiyyatının ilk ana qaynağı və özüdür. "Divan" Qaraxanlılar mühitində dövlət və idarə dili sayılan türk dilini öyrənmək zərurəti və ehtiyacından yaranmışdır.

Açar sözlər: "Divanü lüğət-it-türk", tərcüməçi, Xalid Səid Xocayev, stalinizm, Azərbaycan dili, Türk dilləri, araşdırma

Abstract

The first translator of " Divanü-lüğət-it-turk " is Khalid Said Khocayev. Khalid Said Khocayev was the first translator of "Divanü-lüğət-it-turk". During the Soviet period, especially during Stalinism "Divanü-lüğət-it-turk" was allowed to be translated, but not 1 published. Thus, in 1935-1937, Khalid Said Khojajev, who translated "Divan" into Azerbaijani for the first time in the USSR, was arrested and shot, and the publication of the translation was stopped. Studies show that Khalid Said was not only the first translator of the " Divanü lüğət-it-turk " but also one of the first researchers. The work "Divanü lüğət-it-türk" ("Divanof Turkish languages") is a glorious and honorable monument of Turkish languages. This work, written for Arabs to learn Turkish, is the first source and basis of Turkish language and literature. "Divan" was born from the necessity and need to learn the Turkish language, which is considered the language of state and administration in the environment of the Karakhanids.

Keywords: "Divanü lüğət-it-turk", translator, Khalid Said Khocayev, Stalinism, Azerbaijani language, Turkish language, researcher

Məqalənin yazılma aktuallığı.

Türkçülük ideyası beş orta q abidəmizdə - Orxon yazılarında, "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Divani-lüğət-it-türk"də, Yusif Balasaqunlunun "Kutadqu bilik" poemasında, Xoca Əhməd Yəsəvinin hikmətlərində öz ifadəsini tapmışdır. Amma türkçülük ideyası və Türklük təssübü ən ardıcıl şəkildə, konkret linqvistik, etnoqrafik, tarixi və folklor materiallarına əsaslanaraq Mahmud Kaşqarinin ölməz kitabında öz bədii ifadəsini əks etdirməkdədir. Bu mənada, ümumislam dünyasının

ən müqəddəs, ən kutsal və səmavi kitabı “Qurani-Kərim”, ümumtürk dünyasının yazılı ədəbiyyatının ən dəyərli, ən əzəmətli və ən əhatəli bilgi kitabı “Divanü lüğət-it-türk” hesab olunur. “Divanü lüğət-it-türk” Mahmud Kaşğariyə qədərki və Kaşğari dövrünün türk xalqlarının milli kimliyi və milli pasportudur.

XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı «Divanü lüğət-it-türk» («Türk dillərinin qamusu») türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi. “Divan” ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii örnəklər isə türk dilindədir. Türkçə kəlmələr də ərəb lüğətçiliyi ənənələri əsasında düzülmüş, tərtib edilmişdir. Bununla belə “Divan” adi bir lüğət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz bunun üçündür ki, M.Kaşğari “türkologiyanın banisi” sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir.

Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xalid Səid Xocayevə məxsusdur. Xalid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkçülük idi.

Məqalənin yazılma metodu. Müqayisəli-məntiqi, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş.

XI yüzillikdə yaşamış Mahmud Kaşğari (1029-1126) elm aləmində “Divanü lüğət-it-türk” əsəri ilə məşhurdur. O, türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan bu əsərini 1077-ci ildə yazıb bitirmişdir. Əsər yalnız lüğət deyil, türk tayfalarının dil-ləhcə fərqlərini, yayılma areallarını, həyat tərzini, tarixini, mifologiyasını, folklorunu, mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir. M. Kaşğarının türklərin qarşısında ən böyük xidməti odur ki, onların varlığını təxminən min il əvvəl mövcud olan türk icmalarının nümunələri fonunda nümayiş etdirir. M.Kaşğari lüğəti ərəb dili qrammatikası üslubunda hazırlasa da, məqsədi müsəlmanlara, əsasən də ərəblərə türk dilini öyrətmək olmuşdur (1, 2).

“Divanü lüğət-it-türk” (“Türk dillərinin divanı”) əsəri türk millətinin şanlı, şərəfli bir abidəsidir. Ərəblərin türk dilini öyrənməsi məqsədilə yazılmış bu əsər türk dili və ədəbiyyatının ilk ana qaynağı və özülüdür. “Divan” Qaraxanlılar mühitində dövlət və idarə dili sayılan türk dilini öyrənmək zərurəti və ehtiyacından yaranmışdır. M.Kaşğariyə görə, tanrı türkləri üstün yaratmış, xaqanları onlardan çıxarmış, onları yer üzünə hakim etmiş, özlərinə də gözəllik, igidlik dəyərləri vermişdir. Türklərlə yanaşı çalısan, türkləri sevib uca tutanı Allah öz istəyinə, diləyinə qovuşdurur. XI əsrdə Mahmud Kaşğarının ərəb dilində yazdığı «Divanü lüğət-it-türk» («Türk dillərinin qamusu») türk dilini, türk mədəniyyətini, türk folklorunu, türk adət-ənənələrini, türk etnoqrafiyasını, türkün milli-mənəvi dəyərlərini, coğrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, psixologiyasını, sosial münasibətlərini və nəhayət, türkün milli kimliyini ərəblər arasında yaymağa və türkü tanıtmaya xidmət edirdi. “Divan” ərəblərin türk dilini öyrənməsi arzusu ilə yazıldığına görə, burada şərh və izahlar ərəbcə, söz, ifadə və bədii örnəklər isə türk dilindədir. Türkçə kəlmələr də ərəb lüğətçiliyi ənənələri əsasında düzülmüş, tərtib edilmişdir. Bununla belə “Divan” adi bir lüğət kitabı deyil. Bu sözlük XI yüzilliyə qədər keçib gələn türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. elmlərinin ensiklopediyasıdır. Məhz bunun üçündür ki, M.Kaşğari “türkologiyanın banisi” sayılmış, onun tarixi xidməti yüksək qiymətləndirilmişdir. M.Kaşğari “Türk dilinin nəhvi” adlı ayrı bir əsər də yazmış, amma çox təəssüf ki, bu əsər əldə yoxdur. Hər iki əsər təsdiq edir ki, M.Kaşğari eyni zamanda, türk dili qrammatikasının ilk müəllifidir, ilk dialektoloq və xalq ədəbiyyatı nümunələrini yazıya alan ilk folklorçu olmuşdur. “Divan”dan türk boyları, türk adət-ənənəsi, türk dastan və əfsanələri, ilkin türk şeir inciləri, atalar sözləri və məsəllər barəsində zəngin məlumat alırıq. “Türk dilini öyrənin, çünki

onların uzun sürəcək səltənətləri olacaqdır, mənim bir ordum vardır, ona türk adı verdim”,—deyən Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) bu mənalı kəlamları M.Kaşğariyə öz sözlüyünü yaratmaqda ilham vermişdir: «Allah türkləri Yer üzünün ən yüksək yerində havası təmiz ölkələrdə oturtmuşdur. Onlara “öz ordum” demişdir. Bundan başqa türklərdə gözəllik, ərđəm, böyüklərə sayğı, sözlündə durma, sadəlik, öyünmək, qəhrəmanlıq, mərdlik kimi öyünməyə layiq dəyərlər, saysız gözəlliklər vardır”. M.Kaşğari türkün və onun dilinin gələcəyinə inanırdı. Bu dilin ərəb dili ilə yarışa biləcək dərəcədə zəngin və gözəl olduğunu inamla bəyan edirdi. “Divan”da 7500- dən artıq sözün izah və şərhini verən müəllif belə yazırdı: “Həməm bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım”. Yabancı sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M.Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuşdur. Bununla belə o, kəlmələri sözdə işlənən hərflərin sayına görə bölürdü, üç, dörd və beş hərflili sözləri ayrıca başlıqlar altında vermişdir. “Divan”dan görünür ki, XI yüzillikdə türk dillərində on mindən artıq söz işlənilmişdi... Əlbəttə ki, bu sözlər alınma deyil, türk dilinin özünə məxsus sözlərdir. Böyük bir imperiyanın dövlət dili olan türk dilində alınma sözlər də yox deyildi. Müəllifin belə sözlərə üz tutmaması “Divan”ın ərəblərin türk dilini, məhz türkün ana sözlərini öyrənmək arzusu ilə yazıldığından irəli gəlirdi. “Divan” iki bölmədən ibarətdir: giriş və sözlük bölmələri. Girişdə sözlüyün yazılması səbəbi, müəllifin iş üsulu və topladığı örnəklər barəsində bəhs açılır. Hələ türk boyları, onların dilində olan sözlərin qurulması və düzülüşü haqqında məlumat verilir. M. Kaşğarinin “Divan”ı ədəbi - tarixi baxımdan da əvəzsiz bir abidədir. “Divani lüğət-it-türk”ün Azərbaycan nəşrinə yazdığı ön sözdə kitabın tərcüməçisi və tərtibçisi mərhum professor Ramiz Əsgər qeyd edir ki, Mahmud Kaşğari Qərbi Avropa maarifçiləri ensiklopedistlərini - Russonu, Didronu, Volteri, Monteskyöni 7 əsr qabaqlamışdır. “Divanın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi “Mühakimət ül- lüğətəyn” əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvaini 4 əsr, F.Ğrap, Ü.Qrim, V.Humbolt, R.Rask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır”. Bu məqamı “Divan”ın Azərbaycan nəşrinə Ön söz yazmış Süleyman Dəmirəl də vurğulayır: “Türkologiyanın bahadırı Mahmud Kaşğari yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayidəli metodun, elmi dilçiliyin banisidir.” Kononov, Malov, Kraçkov, Juze və başqalar lüğətin tərcüməçiləri deyil, tədqiqatçıları olmuşdur. Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xalid Səid Xocayevə məxsusdur. Xalid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkçülük idi. Belə güman edilir ki, Xalid Səid həbs olunan gecə NKVD əməkdaşları tərəfindən “Divanü lüğət-it-türk”ün tərcüməsinin bir nüsxəsi müsadirə edilərək götürülmüş və alimin bir çox əsərləri kimi, “Divan” da məhv edilmişdir. Xoşbəxtlikdən “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin tərcüməsi Dilçilik İnstitutunun arxivində qorunub saxlanılmışdır. 2021-ci ildə Dilçilik İnstitutuna direktoru professor Nadir Məmmədli akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə kitabın axtarışına çıxır və bu axtarış uğurla nəticələnir. Düz 86 ildən sonra kəmtaleli kitabın bəxti açıldı, “şəhid bir alimin sahipsiz qalmış elmi mirası”nın tapılma tarixi məhz o gündən başladı – 19 yanvar 2022-ci ildən (1.,2).

“Divan”ın türk dilinə tərcüməsi XX əsrin birinci rübünün əvvəllərinə təsadüf edir (2.,228). «Divanü lüğət-it-türk”ün Sovetlər dönəmində, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də, nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935-37-ci illərdə SSRİ-də “Divan”ı ilk dəfə, Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xalid Səid Xocayev həbs edilərək güllələndiyinə görə tərcümənin nəşri dayandırıldı. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səid «Divanü lüğət-it-türk”ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. Onun 1936-cı ildə rus dilində yazdığı

“«Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашгарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия лингвистическая, Баку, 1936, с.105-112». Məqalədə Azərbaycanca divana həsr olunmuş ilk elmi məqalələrdən idi (2, 234-235). Sovet totalitar idarə sistemində türk xalqlarının milli kimliyini, milli qüdrət və əzəmətini ifadə edən belə bir ensiklopediyanın nəşr edilməməsi bir çox amillərlə bağlı idi. Birincisi, bu kitab türk xalqının genetik kodunu, şəcərəsini, tarixi inkişaf mərhələlərini və milli kimliyini özündə ehtiva edir. Qəhrəmanlıq və cəngavərliklərlə dolu olan türk xalqlarının milli kimliyinin SSRİ xalqlarına çatdırılması, onların qüdrət və əzəmətinin böyüklüyünün görünməsi arzuolunan deyildi. Böyük tarixi keçmişi olan türklərin klassik ədəbi-mədəni irsinə nihilis münasibət Sovet imperiyasının xislətindən doğurdu. Çünki «Divan»da türkün geniş məshtabda bütün tərəfləri ilə görünən və böyük əraziləri əhatə edən coğrafiyası, türk xalqlarının yaşam tərzini, onların müstəqil idarəçilik qabiliyyətləri, hər b sənətinə dərinlikdən yiyələnmələri və dövlətçilik ənənələri öz əksini tapmışdı. Bütün bunların geniş oxucu kütlələrinin istifadəsinə verilməsi Sovet imperiyasının maraqlarına tamamilə zidd idi.

İkincisi, Mahmud Kaşğarının “Divan”ında verilmiş dünya xəritəsi ilk türk xəritəsi hesab olunur. Mahmud Kaşğarının “Divanda”da təqdim etdiyi dünya xəritəsində Xorasan, Kirman, Dərbənd, Azərbaycan öz əksini tapsa da, həmin bölgədə Ermənistan yoxdur. Həmin xəritədə səhralar, hətta vəhşi heyvanların yaşadığı bölgələr göstərilib, lakin nə səhrada, nə vəhşi heyvanlar, nə də insanlar arasında ermənilər yoxdur. M.Kaşğarının təqdim etdiyi dünya xəritəsində Rusiya böyük güc və qüdrət sahibi olmadığı kimi, belə geniş ərazilərə də malik deyil, adi dövlətlərdən biridir. Buradan və mövcud olan digər ən qədim xəritələrdən çıxış edərək cəsarətlə deyə bilərik ki, bu coğrafi ərazilərdə Ermənistan nəinki Qafqazda, ümumiyyətlə, dünya xəritəsində yoxdur. XI əsrin ədəbi abidəsi olan belə bir əsər türklərin ermənilərdən fərqli olaraq, bu ərazilərdə aborigen olduğunu faktlı və predmetli şəkildə ifadə edirdi. Eyni hal «Kitabi-Dədə Qorqud»un coğrafiyasında da müşahidə olunur. Nəzərə alsaq ki, bu abidələrdəki coğrafi ərazilər göstərilərkən erməni və Azərbaycan münasibəsi yox idi, onda həmin sənədlərin obyektivliyinə şübhə yeri qalmır. Bu, o deməkdir ki, ermənilər indi yaşadıkları ərazilərə çox-çox sonralar - XIX əsrdən tədricən köçürülmüşlər. «Divan»ın nəşrinə mane olan amillərdən biri də bu idi(2, 237-238). Üçüncüsü, bu kitab hər şeydən öncə türklərin zəngin və qədim tarixə, eləcə də misilsiz mədəniyyətə malik olduqlarına şahidlik edirdi. Sovet imperiyası isə onun əyalətlərinin, xüsusilə də türklərin rüslardan daha qədim tarixə və mədəniyyətə malik olduğuna qısqançılıqla yanaşır və buna olan imperiya xislətini gizlətmirdi. Daha doğrusu, türkü-türkə və türkü dünyaya tanıdan belə bir qədim və möhtəşəm kitabın müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq işıq üzünə çıxması imperiyanın müstəmləkəçilik maraqlarına uyğun deyildi. Bu tərcümələrin nəşrinə icazə vermək türkün özünü tanımasına, türkün özünüdərkinə şərait yaratmaq idi (2, 238-239). Xalid Səidin tərcümə etdiyi “Divanü lüğət-it-türk” əsəri sovet ideologiyasının tələblərinə cavab vermədiyindən onun nəşrinə düşünülmüş surətdə şərait yaradılmamışdır. Daha doğrusu, bolşevizm ideoloqları təkmilləşdirmə adı ilə onun elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmasının qarşısını almışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri də belə bir ədəbi abidənin qədimliyi ilə bağlı idi. Müəyyən qüvvələr, xüsusilə də ruslar və ermənilər türkün zəngin və qədim mədəniyyət abidələrinə qısqançılıqla yanaşır və onların geniş yayılmasına (ən azı SSRİ məkanında) hər vaxtlə mane olurdular. “Divanü lüğət-it-türk» əsəri böyük türkoloq alim Xalid Səid Xocayevin tərcümə yaradıcılığının zirvəsidir. Bu zirvədən baxanda alimin ərəb dilinin incəliklərinə necə dərinlikdən bələd olduğunun şahidi olursan. Xalid Səid bir alim kimi Birinci Türkoloji Qurultayın (Bakı, 1926) keçirilməsində olduqca maraqlı idi. Burada ali məqsəd, yalnız yeni əlifbaya keçidlə məhdudlaşmırdı. Ən böyük amallardan biri də türkdilli xalqların kimliyini ortaya qoymaq, onları biri- birinə tanımaq, onların vahid əlifbasını və ortaq dilini yaratmaq idi.

Qurultayda qaldırılan problemlər türkü özünüdərk müstəvisinə gətirdi, lakin Sovet imperiyası

türkün özünütəsdiqinə imkan vermədi.

Nəticə

Xalid Səid Xocayev böyük bir elmi-nəzəri, ədəbi-mədəni irs qoymuşdur. Bu irsin böyük əksəriyyəti məhv edilsə də, günümüzə qədər gəlib çıxanlar da vardır. Bu əsərlərin adlarından da görünür ki, onlar türkün tarixi və taleyi üçün olduqca gərəkli əsərlərdir. Bu gün əlimizdə olan "Osmanlı, özbək, kazak dillərinin müqayisəli sərfi" (1926), "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" (1929), Abdulla Tağızadə

ilə birgə yazdığı "Müxtəsər üslubiyyat" (1933) kitabları bu gün də elmi aktuallığını qoruyan, etibarlı mənbələrdir. Düşüncəmizi yad təsirlərdən qorumağın yeganə yolu milli kimliyin formalaşması və onun tanınmasıdır. Bu səbəbdən də milli kimliyimizin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan türkoloqların həyatının və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi və tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

Nadir Məmmədli. Mahmud Kaşğarının "Divanü-lüğat-it-türk" əsəri. Ədəbiyyat qəz., 10 fevral 2024-cü il

Cəlal Qasimov. Xalid Səid Xocayev. Bakı, Şirvanəşr, 2021, 320 səh.

THE IMPORTANCE OF ENGLISH LANGUAGE LEARNING IN THE LIFE AND ACTIVITY OF MODERN YOUTH

Gurbanova Aynura Nariman

Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan

ORCID NO: 0000-0001-6303-6551

Xülasə

Məqalə müasir gənclərin təhsili və iş imkanları üçün ingilis dili biliyinin vacibliyinə toxunur. Müasir həyatda ingilis dili insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrində çox böyük rol oynayır. İngilis dilini öyrənməyin əhəmiyyəti həqiqətən də nəzərə çarpacaq səviyyədədir. Müasir dünyada ingilis dili beynəlxalq diplomla layiqli təhsil almaq, eləcə də iş tapmaq və gələcəkdə karyera qurmaq istəyən tələbələr üçün çox vacibdir. Çünki məhz xarici dil biliyi daha nüfuzlu və yüksəkmaaşlı iş imkanlarını tapmağa yol açır. Böyük şirkətlər xaricdən olan tərəfdaşlarla əməkdaşlıq edir, buna görə də şirkət rəhbərləri xarici vətəndaşlarla ünsiyyət qurub əməkdaşlığı daha da möhkəmləndirən xarici dil bilikli işçilərə üstünlük verir. Araşdırmalar göstərir ki, şirkətlər xarici dil bilən və ya onu öyrənmək istəyən işçilərə daha yüksək maaş verməyə hazırdırlar. İngilis dili biliyi sayəsində istənilən beynəlxalq şirkətdə işləmək, özəl ingilis dili dərsləri vermək, istənilən ölkədə bələdçi kimi işləmək, özəl məktəb, kollec, lisey və universitetlərdə dərs demək və bir çox başqa imkanlar əldə etmək mümkündür. Məsələn, tərcüməçi peşəsi gənclərə daimi və layiqli gəlir gətirir. Müvafiq olaraq, daha çox xarici dil bilən tərcüməçilər daha çox gəlir əldə edir. İngilis dili müasir həyatda bütün sahələrdə böyük rol oynayır. Beynəlxalq ticarət əməliyyatları ingilis dilində aparılır, maliyyə və nəqliyyat sistemləri ingilis dilində fəaliyyət göstərir. İngilis dili biliyi olmadan müasir dövrün bütün imkanlarından tam istifadə etmək də mümkün deyil, çünki əksər müasir cihazlar və proqram təminatları ingilis dilində tərtib edilmişdir. İngilis dilini öyrənməyin aktuallığı ildən-ilə artır və bir çoxları başa düşür ki, ingilis dilini bilmək onların həyatında daha çox imkanların olmasını təmin edir. Məqalədə həmçinin xarici dilləri bilməyin əhəmiyyəti ilə bağlı tanınmış insanların müxtəlif sitatları da qeyd olunur.

Açar sözlər: İngilis dili biliyi, geniş imkanlar, xarici dil, iş imkanları

Abstract

The article touches on the importance of English language learning for the education and job opportunities of modern youth. In modern life, English plays a very important role in almost all areas of human activity. The importance of learning English is truly noticeable. In the modern world, English is very important for students who want to get a decent education with an international diploma, as well as find a job and build a career in the future. Because it is the knowledge of a foreign language that opens the way to finding more prestigious and high-paying job opportunities. Large companies cooperate with partners from abroad, therefore, company managers prefer employees who know a foreign language, who can communicate with foreign partners and further strengthen cooperation. Studies show that companies are ready to pay higher salaries to employees who know a foreign language or want to learn it. Thanks to knowledge of English, it is possible to work in any international company, give private English lessons, work as a guide in any country, teach in private schools, colleges, lyceums and universities, and get many other opportunities. For example, the profession of a translator brings young people a constant and decent income. Accordingly, translators who know more foreign languages earn more. English plays a major role in all areas of modern life. International trade transactions are conducted in English, financial and transport systems operate in English. Without knowledge of English, it is impossible to fully use all the opportunities of the

modern world, since most modern devices and software are written in English. The relevance of learning English is increasing year by year, and many people understand that knowing English provides them with more opportunities in life. The article also mentions various quotes from famous people about the importance of knowing foreign languages

Keywords: Knowledge of English language, wide opportunities, foreign language, job opportunities.

Introduction

Definition of "language"

There are many definitions of such a concept as "language", but in general, they all come down to the fact that Language is a complex sign system, naturally or artificially created and correlating conceptual content and typical sound. Language is a transmitter of information, thanks to which a person can share his experience with other members of his society and pass on skills to the next generations. According to psychologist and specialist in the field of communication and cooperation M. Tomasello, language should be understood as the ability to share the intentions of others during communication [5].

The emergence of language and speech leads a person not only to understanding in communication with each other, but develops art and religion. Thanks to language, such forms as singing, spells, incantations appeared, which developed musical and ritual culture. Initially, people believed in the word as a real remedy, with the help of which it was possible to drive away disasters and evil forces, to call for the good of their tribe. With the help of a religious worldview, a person tried to know and understand the world around him [4]. The more a person reflects and expresses his reflections in linguistic form, the more society itself develops. It is impossible to determine exactly what was the initial factor in the development of society, but the role of language in this is obvious. Speech, text, the whole language changes a little, which indicates a change in society. When creating new conditions of life, new words appear, often borrowed from other languages. Learning other languages helps society establish contacts with members of other language groups, exchange knowledge and experience, which undoubtedly has a positive effect on the development of humanity as a whole.

There are more than 7 thousand languages in the world, which, however, can be grouped into a relatively small number of language families [2]. The 40 most common languages are spoken by approximately 2/3 of the world's population. In terms of the number of native language speakers, the following languages predominate in the world: Chinese, Hindi, English, Spanish, Arabic, Portuguese, Russian. However, in fact, a more important indicator, especially in the modern world, is not the native language, but the actual use of a particular language in everyday life, education, media, entertainment, the Internet, and the related indicator of the number of people studying the language in the world. In this regard, English is undoubtedly the quantitative leader, and, to a lesser extent, such languages as French, Spanish, Mandarin and Arabic.

As we have already noted, English currently occupies a significant place in the life of any person. Just a few years ago, it was perceived by everyone as a foreign language. But over time, its role has increased so much that it is now considered international. In other words, it is the global language of the entire world community. Analysts claim that in less than a hundred years, the language barrier will disappear, and people everywhere will communicate in English.

English is the native language of more than 400 million people living in 12 countries of the world, which include: the USA, England, Canada, New Zealand, Australia, etc. In more than 30 countries of the world, such as India, Singapore, the Philippines, Malaysia, and many others, it is widely used on a state scale on par with national languages.

Nowadays, any educated person is simply obliged to know English, as it is the key to further self-education and self-improvement. Knowing English opens up a lot of opportunities for everyone,

especially the younger generation, in all areas of life: education, career, travel, health and even romantic life. English allows you not only to improve your intellectual abilities, but also to get acquainted with the work of great people: you can read the most outstanding works in their original language, listen to musical pieces that are known throughout the world, and understand their essence.

Education and work

The English language in the modern world is very important for students who want to get a decent education with an international diploma. Knowledge of vocabulary and grammar opens the doors to the best educational institutions, upon completion of which you can find a decent job in any country in the world. A person can work in any international company, give private English lessons, work as a guide in any country, teach in private schools and universities, go to work in another country and get many other opportunities. For example, the profession of a translator gives people a constant and decent income. Accordingly, translators who know more foreign languages earn more. Despite the recent opinion that AI will soon completely replace people in many industries, it is almost impossible to replace a human translator, since translation requires, in addition to text translation skills, a creative approach, resourcefulness, and a deep knowledge of the pitfalls of the language. This is especially true for the translation of literary fiction.

Everyone knows that it is much easier to find a prestigious and highly paid job if you know foreign languages. Large companies cooperate with partners from abroad, so managers are interested in employees who can find a common language to conclude deals with foreigners. Research shows that companies are ready to pay much more to employees who know a foreign language or are ready to learn it. And the most prestigious corporations hire people only with knowledge of English.

Travel and sports

When traveling around the world, the knowledge of a country's foreign language is a key point. In order to avoid an awkward situation and simply feel confident in a foreign country, you need to know English. You can freely communicate with people of different nationalities, learn a lot about the culture and traditions of foreign countries. As we have already noted, English plays an important role in various areas of human activity, such as science, technology, economics, trade, sports, tourism. English is also indispensable for athletes, since they travel all over the world, and therefore it is absolutely necessary for them to know the international English language. To move freely in a foreign country, spoken English will be very useful. But professional narrow-focused vocabulary will come in handy during competitions: commenting, giving marks. It should be noted that each sport has its own established expressions and informal terms, many of which cannot be found in any dictionary. It is also interesting that in professional sports terminology there are many words that are used figuratively or in several meanings at once, depending on the type of sport.

It should be noted that English is also necessary in a coaching career. It is no secret that many masters train not only local, but also foreign athletes. If some linguistic "awkwardness" can be forgiven for sports newcomers, for an experienced coach that can be an epic fail. The ability to accurately and clearly express thoughts in English is one of the keys to success in coaching.

Benefits of learning a foreign language for mental health

Learning foreign languages is a useful exercise for the brain. The more languages a person knows, the more cells in his brain are actively working and creating new neural connections. When you speak two languages, your brain has to work hard to control which language you are using. Switching between two languages is like a workout. This means that certain areas of your brain become stronger.

Because of this, bilinguals have better cognitive functions. For example, they are better at switching tasks at work and are better at resolving conflicts. They have better concentration and memory than people who speak only one language.

All this means that bilingual adults perform better academically, socially, and at work.

According to a 2017 study, knowing two or more languages can delay the onset of dementia, even if a person is predisposed to it. Such activities also help maintain the health and normal functioning of the brain.

Learning foreign languages also helps reduce the risk of Alzheimer's disease, according to psychologist Ellen Bialystok and her colleagues at York University in Toronto, after conducting a study with patients diagnosed with Alzheimer's disease. Bialystok, Craik, and Freedman collected data from bilingual and monolingual patients diagnosed with probable Alzheimer's disease regarding, most importantly, age of onset of cognitive impairment and language history and abilities. A 4.3 year delay in diagnosis and a 5.1 year delay in the reported onset of symptoms was found for the bilinguals in comparison to the monolinguals. Not only do these data support the notion of bilingualism contributing to cognitive reserve, thereby compensating for higher levels of brain atrophy, but also that bilingualism might even postpone the onset of AD symptoms by a dramatic 4–5 years [3][1].

There is another benefit of learning a foreign language for the brain. British scientists claim that knowledge of foreign languages is useful for preventing stroke. Stroke occurs as a result of disruption of the blood supply to the brain. To prevent it, it is important that the brain and nervous system are healthy and active - this ensures the proper functioning of the blood vessels. Foreign language classes structure the work of the brain, have a positive effect on the nervous system and, as a result, strengthen the blood vessels. People who study foreign languages or other mental exercises have a lower incidence of stroke.

Learning a foreign language also improves stress resistance. As a result, the reaction to stress becomes not so harsh and more adequate, a person copes better with stressful situations, stress rarely becomes chronic. All this is useful not only for work or personal life, but also for health. While learning a foreign language, we systematically and noticeably move towards the set goal and notice the emergence of new skills. Because of this, the hormones serotonin, endorphin, dopamine are released. They are responsible for self-confidence, satisfaction, self-esteem, motivation, pleasure. A high amount of these hormones in the body helps to cope better with stress.

Conclusion

Thus, learning English is a process of gaining knowledge that is vital for modern youth in the context of a hectic pace of life. Therefore, English is an important component in the life of a modern person, and everyone can find more than one reason to study it and improve their skills. In addition, we note that without it, it is impossible to fully use all the benefits of a modern world, since a large number of modern technologies and mobile applications are designed in English. The relevance of its study is growing every year and people understand that knowledge of English makes their life brighter. In conclusion of this article, I will give a Czech proverb: "With each new language you live a new life. If you know only one language, you only live once".

References:

1. Bialystok, Ellen; Fergus I.M. Craik; Morris Freedman. "Delaying the onset of Alzheimer disease: Bilingualism as a form of cognitive reserve". *Neurology*. **75** (19): 1726–1729. (November 2010)
2. Burlak S. A., Starostin S. A. *Sravnitel'no-istoricheskoye yazykoznanie*. — M.: Izdat. tsentr «Akademiya». P. 432. (2005) — ISBN 5-7695-1445-0.
3. Martha Shade. "Bilingualism is good medicine for the brain". (23 October 2020) CNN. Retrieved 2021-10-14.
4. Mechkovskaya N.B. *Yazyk i religiya. Lektsii po filologii i istorii religiy*. Izd.: Agenstvo «Fair». P.214 (1998)
5. Tomasello, M. *Origins of human communication*. Cambridge, MA: MIT Press. (2008)

**BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏYƏ ƏSASLANAN YENİ MƏZMUNLU TƏHSİLİN
ÖYRƏNİLMƏSİ (HACETTEPE UNİVERSİTETİ MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL İXTİSASI
ƏSASINDA)**

**Studying new content education based on international experience
(Based on the Preschool Education specialty of Hacettepe University)**

**F.ü.f.d. Əlvan Arif oğlu Cəfərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoi Universiteti**

Xülasə

2024-cü ildə QS Dünya Universitetləri sıralanmasında Hacəttəpə Universiteti 641-650 və Qazi Universiteti 901-950 sıralarında olmuşdur.

Hacəttəpə Universiteti Məktəbəqədər Təhsil ixtisasının məqsədi əsas sahə və peşə bilikləri ilə özünü təkmilləşdirə bilən, uşaqlara qarşı müsbət münasibət və davranışa malik, sosial və ətraf mühit problemlərinə həssas, etik qaydaları çərçivəsində peşəsini yerinə yetirən müəllimlər yetişdirmək, ölkənin və müasir dünyanın tələblərinə cavab verən, özünə inamı yüksək olan, Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışacaq müəllimlər, universitetlərin Məktəbəqədər tədris proqramlarında çalışacaq akademiklər və s. sahəsində çalışan mütəxəssislər yetişdirməkdir.

Hacəttəpə Universiteti Məktəbəqədər Təhsil ixtisasının məqsədi əsas sahə və peşə bilikləri ilə özünü təkmilləşdirə bilən, uşaqlara qarşı müsbət münasibət və davranışa malik, sosial və ətraf mühit problemlərinə həssas, etik qaydaları çərçivəsində peşəsini yerinə yetirən müəllimlər yetişdirmək, ölkənin və müasir dünyanın tələblərinə cavab verən, özünə inamı yüksək olan, Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışacaq müəllimlər, universitetlərin Məktəbəqədər tədris proqramlarında çalışacaq akademiklər və s. sahəsində çalışan mütəxəssislər yetişdirməkdir.

Açar sözlər: Beynəlxalq təcrübə, məktəbəqədər təhsil, tədris proqramları.

Abstract

In the 2024 QS World University Rankings, Hacettepe University was ranked 641-650 and Gazi University was ranked 901-950.

The aim of the Hacettepe University Preschool Education specialty is to train teachers who can improve themselves with their basic field and professional knowledge, have a positive attitude and behavior towards children, are sensitive to social and environmental problems, and perform their profession within the framework of ethical rules, and to train teachers who meet the requirements of the country and the modern world, have high self-confidence, and will work in preschool education institutions, academics who will work in the preschool education programs of universities, etc. The aim of the Hacettepe University Preschool Education major is to train teachers who can improve themselves with their basic field and professional knowledge, have a positive attitude and behavior towards children, are sensitive to social and environmental problems, and perform their profession within the framework of ethical rules, and to train specialists who meet the requirements of the country and the modern world, have high self-confidence, and who will work as teachers in preschool education institutions, academics who will work in preschool education programs of universities, etc.

Keywords: International experience, preschool education, educational programs.

2024-cü il Azərbaycan Dövlət Pedaqoi Universitetinin Elmi-Tədqiqat Mərkəzində “Pedaqoji kadr hazırlığında Türkiyə təcrübəsinin öyrənilməsi. (Hacəttəpə və Qazi Universitetlərinin Məktəbəqədər təhsil ixtisasları üzrə)” adlı elmi tədqiqat işində aşağıdakı araçdırmalar və nəticə əldə edilmişdir. Araşdırmaya əsasən qeyd edə bilərik ki, Türkiyə Universitetlərinin 2024-cü il İyun ayına olan dünya reyting sıralamasına görə ilk 500-ə daxil olan universitetlər ODTÜ (Orta Doğu Texnik Universiteti) 285-ci, İTÜ (İstanbul Texnik Universiteti) 326-cı, Koç Universiteti 401-ci, Boğaziçi Universiteti 418-ci və Bilkent Universiteti isə 477-ci sırasında olmuşlar. 500-1000 sırasında olan universitetlərdə isə Sabancı Universiteti 516-cı olaraq ilk 500-e yaxınlaşarkən, İstanbul Universiteti 621-630, Hacettepe Universiteti 641-650, Ankara Universiteti 801-850, Yıldız Teknik Universiteti 851-900, Qazi Universiteti isə 901-950 sıralarında yer almışdır. Yuxarıdan da gördüyümüz kimi QS Dünya Universitetləri sıralanmasında Hacəttəpə Universiteti 641-650 və Qazi Universiteti 901-950 sıralarında olmuşdur.

<https://www.topuniversities.com/world-university-rankings?search=hacett>

Hacəttəpə Universiteti Məktəbəqədər Təhsil ixtisasının məqsədi əsas sahə və peşə bilikləri ilə özünü təkmilləşdirə bilən, uşaqlara qarşı müsbət münasibət və davranışa malik, sosial və ətraf mühit problemlərinə həssas, etik qaydaları çərçivəsində peşəsini yerinə yetirən müəllimlər yetişdirmək, ölkənin və müasir dünyanın tələblərinə cavab verən, özünə inamı yüksək olan, Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışacaq müəllimlər, universitetlərin Məktəbəqədər tədris proqramlarında çalışacaq akademiklər və s. sahəsində çalışsan mütəxəssislər yetişdirməkdir.

Məktəbəqədər Müəllimlik bakalavr proqramı Türkiyə Ali Təhsil Qurumunun əhatə dairəsində Ali Təhsil Təşkilatı tərəfindən hazırlanan Milli Kurrikuluma uyğun olaraq 4 illik bir proqramdır. Proqramda Məktəbəqədər yaşlı uşaqların qayğısına qalması, inkişafı və tərbiyəsi üzrə sahə kursları ilə yanaşı, müəllim peşəsi və ümumi mədəniyyət üzrə kurslar da keçirilir. Proqramdakı kursların 46%-ni ixtisas təhsili, 35%-ni peşə bilikləri və 19%-ni isə ümumi mədəniyyət kursları əhatə edir.

Məktəbəqədər təhsil ixtisasını bitirən tələbələr (KPSS-Kamu Personel Seçme Sınavı, yəni MİQ-Müəllimlərin İşə Qəbul imtahanlarından lazımi balı toplamaq şərti ilə) Türkiyənin Milli Təhsil Nazirliyinə bağlı müstəqil uşaq bağçalarında, ibtidai təhsilə tabe olan uşaq bağçalarında, qurumlara bağlı körpələr evi və uşaq bağçalarında, özəl körpələr evi və uşaq bağçalarında müəllim işləyə bilərlər. Məzunlar arasında akademik karyera qurmaq istəyənlər Məktəbəqədər Təhsil Magistratura proqramı ilə doktorantura təhsilini davam etdirə bilərlər.

Məktəbəqədər Təhsil ixtisasında bakalavr dərslərinin məzmunu

- Proqram məlumat dili – Türkiyə türkcəsi
- Müddət – 4 il
- Maksimum müddət 7 il

Kafedra 1997-1998-ci tədris ilində Ali Təhsil Qurumunun müəllim hazırlama proqramlarının yenidən təşkili nəticəsində yaradılmışdır. Kafedra bakalavr səviyyəsində həyata keçirdiyi proqramı ilə Məktəbəqədər təhsil, magistratura və doktorantura proqramları ilə isə tədqiqatçılar və akademiklər hazırlayır. Tədris dili türk dilidir. Buraxılış tələblərinə cavab vermək üçün tələbələrdən Peşəkar Tədris, Sahə Təhsili və Ümumi Mədəniyyət kurs qruplarından ümumilikdə 240 AKTS Avropa Kredi Transfer Sistemi (dərslərinin saati) kursu keçmələri tələb olunur.

Qazanılan Bakalavr dərəcəsinə qəbul şərtləri tələbələrin qeydiyyatı, imtahan və qiymətləndirmə prosedurları Ali Təhsil Qanununa və bu qanuna əsasən çıxarılan Ali Təhsil Qurumunun qərar və qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Yuxarı səviyyəyə, magistraturaya keçid tələbləri:

A-Proqramda mövcud olan (240 AKTS-yə (Avropa Kredi Transfer Sistemi) bərabər) bütün dərsləri müvəffəqiyyətlə tamamlamaq.

B- Ən yüksək bal sistemi olan 4.00 baldan ən azı 2.00 bal almaq.

Ölçmə və dəyərləndirmə. Ümumi qayda olaraq dəyərləndirmə hər bir dərslər üzrə aralıq imtahanı (40 %) və yekun imtahan (60 %) şəklində aparılır. Bəzi dərslərdə müəllimin qərarına uyğun olaraq ev tapşırığı, layihə və ya seminar kimi alternativ ölçmə və dəyərləndirmə üsullarından istifadə edilir. Ölçmə və dəyərləndirmə üsullarının müxtəlifliyi sayəsində tələbələrin bilik səviyyələri daha keyfiyyətlə müəyyən oluna bilir və tədqiqatların aparılmasında onlara dəstək verilir. Ölçmə və dəyərləndirmə üsullarının müxtəlifliyi sayəsində tələbələrin bilik səviyyələri daha keyfiyyətlə müəyyən edilir və onların tədqiqat aparmalarına dəstək verilir.

Hacəttəpə Universitetinin Məktəbəqədər təhsil kafedrasının 2022-2027 tədqiqat prioritet sahələri:

- İnküziv təhsil Məktəbəqədər təhsildə qiymətləndirmə.
- Müəllim hazırlığı və distant təhsil texnologiyaları.
- Erkən müdaxilə proqramları və profilaktika araşdırmaları.
- Məktəbəqədər təhsilində keyfiyyət.

Alt tədqiqat mövzuları:

İnküziv təhsil, risk altında olan uşaqlar və onların ailələri, əlverişsiz və risk altında olan uşaqların təhsili, ayrı-seçkiliyə qarşı təhsil proqramları, sülh təhsili, məktəbəqədər təhsildə sənədləşdirmə və qiymətləndirmə, texnologiyaya əsaslanan qiymətləndirmə, müəllimliyə namizədi, kompüter proqramlarının yazılması və istifadəsi, davamlılığın ekoloji, sosial-mədəni və iqtisadi ölçüləri, davamlılıq üçün müəllim hazırlığı, davamlılıq üçün ailə təhsili, davamlılıq təhsil mühitləri, uşağın sosial emosional inkişafını və öyrənməsini dəstəkləyən böyüklərin davranışları; müəllim hazırlığı, sinifdaxili və sinifdənənar müdaxilə və qarşısının alınması, keyfiyyətli təhsil, məktəbəqədər təhsil siyasəti.

Dərsin əhəmiyyət və əsaslandırma

Bütün dünyada uşaqlar əlillik, irq, dil, din, cinsiyyət və yoxsulluq səbəbindən aid olduqları məktəblərdən kənardə qalırlar. Lakin hər bir uşağın kiçik yaşlarından böyümək, öyrənmək və inkişaf etmək üçün valideynləri və cəmiyyət tərəfindən dəstəklənmək, məktəb yaşına çatdıqda isə məktəbə getmək, həm müəllimlər, həm də həmyaşıdları tərəfindən müsbət qarşılanmaq və əhatə olunmaq hüququ vardır. Bütün uşaqlar, fərqlərindən asılı olmayaraq, birlikdə öyrəndikdə, hamı faydalanır. Bu, inküziv təhsilin təməl daşdır. Uşaqların rifahı üçün onlara erkən yaşda inküziv təhsil xidmətləri və ya erkən müdaxilə proqramları ilə təmin edilməsi onların potensialının üzə çıxarılmasında əsas rol oynayır.

Məktəbəqədər uşaqlıq dövründə sənədləşdirmə və qiymətləndirmə uşaqların inkişafı və öyrənmə prosesləri üçün çox vacibdir. Proses yönümlü və öyrənən mərkəzli qiymətləndirmə yanaşmalarının qəbul edilməsi ixtisaslı Məktəbəqədər müəlliminin mühüm amillərindən birini təşkil edir. İxtisas siyahısında gələcək müəllim və müəllimlərin müşahidə, sənədləşdirmə, qiymətləndirmə və məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etmə bacarıqlarının dəstəklənməsi vurğulanır. Uşağın tanınması və qiymətləndirilməsi “uşaq haqqında obyektiv, hərtərəfli, çevik, ardıcıl, elmi və sistemli, çoxölçümlü məlumatların toplanması və bir-biri ilə birləşdirilərək mənalı və etibarlı qərar qəbul edilməsi prosesi” kimi müəyyən edilir (3. Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi, 2013).

Məktəbəqədər təhsil dövrü insanın həyatında mühüm yer tutur. İnkişafın davamlı və sürətlə baş verdiyi bu dövrdə sonrakı illərdə öyrənmə üçün zəmin formalaşır. Doğru zamanda verilən suallar vasitəsilə uşaqların güclü tərəflərini və ya inkişaf sahələrini müəyyən etmək, uşaqların nəyi bildiyi və nə edəcəyi ilə bağlı suallara cavab axtarmaq müəllimin təhsilin planlaşdırılmasında və təlim mühitinin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətləndirmə müəllimə uşağın təhsil prosesində necə irəlilədiyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Daim inkişaf edən və dəyişən uşaqlardan

xəbər dar olmaq üçün qiymətləndirmə davamlı olaraq aparılmalı və uşağın öyrənmə və inkişafını dəstəkləməlidir (4. s. 28-41). Qiymətləndirmə MEB-in Məktəbəqədər təhsil proqramına daxildir. Bununla belə, araşdırmalar göstərir ki, müəllimlər təcrübədə qiymətləndirmə aparmaqda çətinlik çəkirlər (5, s. 1-19; 6, s. 298-314; 7, s. 143 – 154)

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://tr.wikipedia.org/wiki/Hacəttəpə_%C3%9Cniversitesi)
2. <https://www.topuniversities.com/world-university-rankings?search=hacett>)
3. (Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi, 2013).
4. Gullo, D. F. (2005). Understanding assessment and evaluation in early childhood education. NY: Teachers College. S. 28-41
5. Sezer, Y. Ö. (2010). ERGENLERİN KENDİLİK ALGILARININ ANNE BABA TUTUMLARI VE BAZI FAKTÖRLERLE İLİŞKİSİ. Van Yüzüncü Yıl Universiteti Təhsil Fakültəsi jurnalı 7 (1), 1-19.
6. Gelebek Üstün, B. ve Uzun, H. (2020). Okul öncesi eğitiminde değerlendirme ölçeği'nin geliştirilmesi. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 41, 298-314.
7. S. Erdoğan , ND Çakar , R. Ulucak , Y. Kassouri Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında doğal kaynakların bolluğu ve bağımlılığının rolü: kaynak temelli ekonomilerden elde edilen kanıtlar Güç vermek. Dev. , 29 (1) (2021), s. 143 - 154

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Lexical-grammatical features of phraseological units in Turkish languages

Şəkər MƏMMƏDOVA

**Filologiya üzrə Fəlsəfə Doktoru ,
ADPU, Türkoloji mərkəz. Azərbaycan, Bakı
ORCID ID: 0009-0005-5385-4733**

Xülasə

Türk dillərinin zəngin lüğət tərkibinə daxil olan frazeoloji vahidlər insanların duyğu və düşüncələrini, dünyagörüşünü, xarici mühitə və hadisələrə münasibət və davranışlarını hərfi mənalarından az-çox fərqli şəkildə ifadə edən qəliblənmiş sözlərdir. Türk milli fəlsəfəsinin dildə öz əksini tapmış yığcam ifadələri olan frazeologizmlər istifadə sahələri, mövzu və məzmun baxımından türk dillərinin və folklorunun mühüm şifahi zənginliklərindəndir. Mövzularına görə bir çox qruplara bölünən bu vahidlər tarixi və çağdaş ləhcələri ilə birlikdə ümumən türk dilinin etimoloji və semantik araşdırmalarına istiqamət verəcək zəngin bir dil varlığını təşkil edir. Frazeoloji vahidlər, xüsusən də feili frazeoloji vahidlər dil araşdırmalarına işıq salan arxaik elementləri də günümüzdə gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Onlar həm də ona görə vacibdir ki, türk dillərinin və dialektlərinin eyni kökdən gəldiyinə güclü dəlil yaradır, mənəbə rolunu oynayır. Semantik bütövlüyə və sabit quruluşa malik olması frazeoloji vahidləri dilin digər ünsürlərindən ayırır və xüsusi bir sahə olduğunu ortaya qoyur. Bu baxımdan türk dillərinin frazeoloji vahidlərinin tədqiqi, xüsusilə ortaq işlənən frazeologizmlərin araşdırılmaya cəlb edilməsi hal-hazırda türkologiyanın ən aktual məsələlərindəndir. Türk dillərinin ayrı-ayrı qrupları arasında frazeologizmlərin müəyyən qədər tədqiqi aparılsa da, ümumtürk dillərinin frazeologiyası geniş aspektdə fundamental araşdırılmaya cəlb olunmamışdır. Bu sahədə həllini gözləyən bir sıra məsələlərdən biri də frazeoloji vahidlərin tərkibində semantika baxımından ayrıca vəzifə daşıyan əsas elementlərin funksiyasıdır. Bütöv olaraq bir mənə ifadə edən frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər təsadüfən birləşmir və bu sözlərdən biri təməl rolunu oynayır, yəni ifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulan mənənin əsasını təşkil edir. Əsasən birləşmə tipində olan frazeoloji vahidlərin komponentlərinin ayrılmazlığı və bölünməzliyi onun əsas əlamətidir.

Türk dillərinin söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlərində əsas komponenti feil olan frazeoloji vahidlər xüsusilə seçilir. Nitq hissələri içərisində öz milli koloritini qoruyub saxlayan feil frazeoloji vahidlərdə də milliliyinə, daşdığı zəngin mənə yükünə, məcazilik xüsusiyyətinə görə özünü göstərir. Feili frazeoloji vahidlərin türk dillərində işlənmə dərəcəsi, yeri, quruluşu, semantikasi baxımından bir-birinə oxşayırlar. Türk dillərində ortaq şəkildə işlənən işlənən frazeoloji vahidlərin bir hissəsi kiçik fonetik dəyişikliklərlə eyni mənə ifadə etdikləri halda, bir qismi mənə yükü dəyişmədən tərkibindəki şəkilçi və ya sözün fərqli olması ilə seçilir. Bəzi frazeoloji vahidlər isə eyni tərkibə malik olsalar da, ifadə etdikləri mənə baxımından fərqlənir. Buna görə də türk dillərində ortaq işlənən feili frazeoloji vahidləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) fonetik dəyişikliklərlə komponentləri dəyişmədən eyni mənə bildirən; 2) komponentləri eyni, lakin fərqli şəkilçilərlə yaranıb eyni mənə bildirənlər; 3) komponentləri fərqli olsa da eyni mənə bildirənlər. Məsələn, heyran qalmaq (olmaq) (Azərbaycan T.) - hayran galmak (Türkmən T.) - hayran kalmak (olmak) (Türkiyə T.) – hayron qolmoq (Özbək T.) - хайран(ға) калыу (Başqırd T.) və s. Bu nümunələrdə fonetik variantlılıq özünü göstərsə də, eyni mənə bildirən feili frazeoloji vahidlərdir.

Açar sözlər: feil, frazeoloji vahidlər, türk dilləri, qrammatik, leksik.

Özet

Türk dillerinin zengin söz varlığı içerisinde yer alan deyim birimleri, insanların duygu ve düşüncelerini, dünya görüşünü, dış çevreye ve olaylara karşı tutum ve davranışlarını, gerçek anlamlarından az çok farklı bir şekilde ifade eden kalıplaşmış kelimelerdir. Türk milli felsefesinin dile yansıyan özlü ifadeleri olan deyimler, kullanım alanları, konu ve içerikleri itibarıyla Türk dillerinin ve folklorunun önemli söz zenginlikleri arasında yer almaktadır. Konularına göre birçok gruba ayrılan bu birimler, tarihi ve çağdaş lehçeleriyle birlikte genel olarak Türk dilinin etimolojik ve anlambilimsel çalışmalarına yön verecek zengin bir dilsel varlık oluşturmaktadır. Deyim birimleri, özellikle de fiil öbek birimleri, dil çalışmalarına ışık tutan arkaik unsurları günümüze taşıması açısından önemlidir. Ayrıca Türk dil ve lehçelerinin aynı kökten geldiklerine ve kaynak rolü üstlendiklerine dair güçlü deliller sunmaları nedeniyle de önemlidirler. Anlamsal bütünlük ve istikrarlı bir yapıya sahip olması, anlatım birimlerini dilin diğer öğelerinden ayırır ve özel bir alan olduğunu ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığında Türk dillerinin deyim birimlerinin incelenmesi, özellikle yaygın olarak kullanılan deyimlerin çalışmaya dahil edilmesi günümüzde Türkolojinin en acil konularından biridir. Her ne kadar Türk dillerinin ayrı grupları arasında deyimler bir dereceye kadar incelenmiş olsa da, tüm Türk dillerinin deyimleri geniş anlamda temel araştırmalara dahil edilmemiştir. Bu alanda çözümlenmeyi bekleyen pek çok sorundan biri de anlambilimsel açıdan ayrı bir role sahip olan ana unsurların, deyim birimlerinin oluşumundaki işlevidir. Bir bütün olarak tek bir anlamı ifade eden deyim birimlerini oluşturan kelimeler tesadüfen bir araya gelmez ve bu kelimelerden biri temel görevi görür, yani ifade edilmek istenen anlamın temelini oluşturur. Ana özelliği, esas olarak kombinasyon tipinde olan deyimlerin bileşenlerinin ayrılmazlığı ve bölünemezliğidir.

Ana bileşeni fiil olan deyim birimleri, Türk dillerinin deyim birimlerinde özellikle kelime birleşimleri şeklinde seçilmiştir. Söz parçaları içerisinde milli rengini koruyan fiil, milliyeti, taşıdığı zengin anlam ve mecaz özelliği nedeniyle deyim birimlerinde de kendisini göstermektedir. Fiil öbek birimleri Türk dillerinde işleme derecesi, konumu, yapısı ve anlambilimi bakımından birbirine benzer. Türk dillerinde kullanılan ortak deyim birimlerinin bir kısmı küçük fonetik değişikliklerle aynı anlamı ifade ederken, bir kısmı da anlam yükünü değiştirmeden yapıdaki ek veya kelimenin farklı olmasıyla farklılık göstermektedir. Bazı deyim birimleri aynı bileşime sahip olsalar da anlam açısından farklılık gösterirler. Bu nedenle Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan fiil anlatım birimlerini şu şekilde gruplandırmak mümkündür: 1) Bileşenleri değiştirilmeden ve aynı anlamı ifade etmeden fonetik değişiklikler; 2) Unsurları aynı fakat ekleri farklı olan ve aynı anlama gelenler; 3) Bileşenleri farklı olsa da aynı anlamı taşıyanlar. Örneğin, heyran qalmax (olmax) (Azerbaycan T.) - hayran galmak (Türkmen T.) - hayran kalmak (olmak) (Türkiye T.) – hayron qolmoq (Özbek T.) - хайран(ға) қалыу (Başkird T.) ve saire. Bu örneklerde fonetik farklılık açıkça görülse de aynı anlamı taşıyan fiiller deyim birimleridir.

Anahtar kelimeler: fiil, deyim birimleri, Türk dilleri, gramer, sözlük.

Abstract

Phraseological units included in the rich vocabulary of Turkish languages are molded words that express people's feelings and thoughts, worldview, attitude and behavior to the external environment and events in a more or less different way from their literal meaning. Phraseologisms, which are concise expressions of the Turkish national philosophy reflected in the language, are among the important verbal riches of Turkish languages and folklore in terms of their fields of use, subject and content. These units, which are divided into many groups according to their topics, together with their historical and contemporary dialects, form a rich linguistic entity that will guide the etymological

and semantic studies of the Turkish language in general. Phraseological units, especially verb phraseological units, are important in terms of bringing archaic elements that shed light on language studies to the present day. They are also important because they provide strong evidence that Turkic languages and dialects come from the same root, and play the role of a source. The fact that it has syntactic integrity and a stable structure separates phraseological units from other elements of the language and reveals that it is a special field. From this point of view, the study of phraseological units of Turkish languages, especially the involvement of commonly used phraseology in the study, is currently one of the most urgent issues of Turkology. Although phraseologisms have been studied to some extent among separate groups of Turkic languages, the phraseology of all Turkic languages has not been involved in fundamental research in a broad aspect. One of the many issues waiting to be resolved in this field is the function of the main elements that have a separate role in terms of semantics in the composition of phraseological units. Words that make up phraseological units that express one meaning as a whole do not come together by chance, and one of these words plays the role of the foundation, that is, it forms the basis of the meaning intended to be expressed. Its main feature is the inseparability and indivisibility of the components of phraseological units, which are mainly of the combination type.

Phraseological units whose main component is a verb are especially selected in the phraseological units of Turkish languages in the form of word combinations. The verb, which preserves its national color within the parts of speech, also manifests itself in phraseological units due to its nationality, the rich meaning it carries, and its figurative feature. Verb phraseological units are similar to each other in terms of degree of processing, location, structure, and semantics in Turkish languages. While some of the common Phraseological units used in Turkic languages express the same meaning with small phonetic changes, some of them are distinguished by the fact that the suffix or word in them is different without changing the meaning load. Although some phraseological units have the same composition, they differ in terms of meaning. Therefore, verb phraseological units commonly used in Turkish languages can be grouped as follows: 1) phonetic changes without changing the components, which have the same meaning; 2) those whose components are the same but with different suffixes and have the same meaning; 3) those that have the same meaning even though their components are different. For example, to admire (to be) (Azerbaijani T.) - to admire (Turkmen T.) - to admire (to be) (Turkey T.) - hayron golmoq (Uzbek T.) - хайран(га) калыу (Bashkir T.) etc. Although the phonetic variation is evident in these examples, they are verb phraseological units that have the same meaning.

Keywords: verb, phraseological units, Turkic languages, grammar, lexicon.

Giriş.

Hər bir dil ailəsində olduğu kimi türk dillərində də milli səciyyəli olması ilə seçilən frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti söz birləşməsi şəklində olur. Türk dilləri frazeoloji vahidlər baxımından olduqca zəngindir. Gündəlik həyatımızda işlətdiyimiz frazeologizmlər ifadə etdiyimiz fikirlərimizin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməkdədir. Xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzinin ifadəçisi rolunu oynayan frazeoloji vahidlərin hərtərəfli, xüsusilə də linqvistik araşdırılması, həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsi ilə yanaşı, xalqların tarixi inkişaf yoluna aydınlıq gətirməyə kömək edəcəkdir.

Frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər təsadüfi halda bir araya gətirilməmişdir və onun tərkibində yer alan sözlərdən biri, frazeoloji vahiddə ifadə olunan aktual mənanın əsasını təşkil edir. Bu əsas söz çox vaxt frazada birinci, bəzi hallarda isə ikinci elementdir. Feil nitq hissəsi kimi frazeoloji vahidlərdə daşdığı mənə yükünə, işlənmə dairəsinə görə fərqlənən, frazeologizmdə əsas

məna yükünü daşıyan sözlərdir. Ümumiyyətlə, feili frazeoloji vahidlər türk dillərinin frazeologiyasının əsas və aktiv fonduna daxildir. Nitq hissələri içərisində aktiv mövqeyə malik feilin frazeologiyada da eyni yüksək mövqeyə malik olduğu görülür. Sadə feillərin türk dillərinin daxili inkişafında rolu onu digər nitq hissələrindən fərqləndirir. Başqa nitq hissələrində müəyyən dərəcədə alınma sözlərə rast gəlinərsə də, başqa dillərdən feil almağa ehtiyac olmamış, iş, hal, hərəkət anlayışları hər dövrdə türk dillərinin öz daxili imkanları hesabına ifadə olunmuşdur. Türk dillərinin lüğət tərkibində məna zənginliyinə görə frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində məcazlaşan feillər aktiv iştirak edir. “Məcazlaşma yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində feil böyük rol oynayır. Bu mənada frazeoloji vahidlər dildə mühüm yer tutur. Onların ikinci tərəfi feillərdən ibarət olur. Məsələn, qulaq asmaq, başa salmaq, dil tökmək, gözə gəlmək və s.” (3, səh.21).

Feil nitq hissəsi kimi daşdığı bütün xüsusiyyətlər feili frazeoloji vahidlərdə də özünü göstərir. Feilə aid olan kateqoriyaları frazeoloji vahidlərdə müxtəlif şəkildə görmək mümkündür. Bu haqda M.Mirzəliyeva yazır: “Feli frazeoloji vahidlər, demək olar ki, feilə məxsus bütün kateqoriyaları özündə əks etdirir. Belə ki, bu vahidlərin də təsriflənən və təsriflənməyən formaları vardır. Onlar şəxsə, zamana, növə, şəkllə görə dəyişir, təsirli və ya təsirsiz, inkar və ya təsdiqdə olur. Əlbəttə, bu kateqoriyalar heç də hər hansı frazeoloji vahiddə bütöv şəkildə olmur. Bəzi frazeoloji vahidlərdə bu kateqoriyaların bir qismi, bəzilərinə isə yalnız biri əks olunur. Feli frazeoloji vahidlər həmin kateqoriyaların vasitəsi ilə hal və hərəkəti ifadə edir. Bu zaman feil frazeoloji vahidə bütün forma və məna məcmuyunu bütünlükdə məhz feil verir”. (4. səh. 170)

Türk dillərində frazeoloji vahidlər müxtəlif terminlərlə ifadə edilməkdədir. Azərbaycan türkcəsində frazeologiya, frazeoloji vahidlər, Türkiyə türkcəsində deyim, tabir, Türkmən türkcəsində frazeologizm, durnukly söz düzümləri, Qaqauz türkcəsində bölünməz laf birləşməsi, frazeologizma, Özbək türkcəsində frazeologik birlik, frazeologizm və s. şəkildə ifadə edilməkdədir.

Sabit ifadələr olan frazeoloji vahidlər əsrlər öncə düşüncədə formalaşaraq dildə öz yerini sabitləşdirə bilmiş söz kombinasiyalarıdır. “Durnukly söz düzümləri diliñ, pikirlənməniñ uzak asyrlar döwamynda döreden önümi bolup, olar leksik taýdan bölünmeyärler, özleriniñ düzümi we gurluşy boýunça durnukly häsiýete eýe bolýarlar, manysy boýunça bitewüligi bilen häsiýetlenýärler. Şunlukda, leksik taýdan bölünmeyän, düzümi hem gurluşy taýdan durnukly bolan, many bitewüligini saklayan sözler birikmesine durnukly söz düzümleri diýilýär”. (Sabit söz birləşmələri uzun əsrlər boyu inkişaf etmiş dil və düşüncə məhsuludur, leksik cəhətdən bölünmür, tərkibinə və quruluşuna görə sabit xarakter daşıyır, mənaca tamlığı ilə seçilir. Eyni zamanda, leksik cəhətdən bir-birindən ayrılmayan, tərkibi sabit, mənasını saxlayan sözlərin birləşməsinə sabit söz strukturları deyilir.) (6. səh. 239).

Türk dillərində ortaq şəkildə işlənən işlənən frazeoloji vahidlərin bir hissəsi kiçik fonetik dəyişikliklərlə eyni məna ifadə etdikləri halda, bir qismi məna yükü dəyişmədən tərkibindəki şəkilçi və ya sözün fərqli olması ilə seçilir. Bəzi frazeoloji vahidlər isə eyni tərkibə malik olsalar da, ifadə etdikləri məna baxımından fərqlənir. Buna görə də türk dillərində ortaq işlənən feili frazeoloji vahidləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) fonetik dəyişikliklərlə komponentləri dəyişmədən eyni məna bildirən; 2) komponentləri eyni, lakin fərqli şəkilçilərlə yaranıb eyni məna bildirənlər; 3) komponentləri fərqli olsa da eyni məna bildirənlər.

Kiçik fonetik dəyişikliklərlə ortaq şəkildə işlənən frazeoloji vahidlərin daşdığı məna yükü eynidir. Bəzi nümunələri nəzərdən keçirək: ad almak (Azərbaycan T.) – a:t almak (Türkmən T.) – ad almak (Türkiyə T.) – hər hansı işinə görə şöhrətlənmək, ad qazanmaq; bel bağlamaq (Azərbaycan T.) - bi:l ba:ğlamak (Türkmən T.) — bel bağlamaq (Türkiyə T.) – bel bog`lamoq (Özbək T.) – güvənmək, etibar etmək; burnunu soxmaq (Azərbaycan T.) – burnuñı sokmaq (Türkmən T.) – burnunu sokmaq (Türkiyə T.) – burn(ı)nı suqmoq (Özbək T.) – lazım olmadan hansısa işə qarışmaq və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi səs

fərqliliyi olan frazeoloji vahidlərin ifadə etdikləri mənə eynidir.

Türk dillərində komponentləri eyni, lakin fərqli şəkilçilərlə yaranıb eyni mənə bildirenlər frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür. Burada şəkilçilərin işlənməsi baxımından Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi yaxınlıq təşkil edir. Belə ki hər iki dildə üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyi halda, Türkmən türkcəsində ikinci şəxsin şəkilçisini qəbul edir: *bağrına basmaq* (Azərbaycan T.) – *bağra basmak* (Türkmən T.) – *bağrına basmak* (Türkiyə T.) – *bağ`riga bosmoq* (Özbək T.); *işi düşməx`* (Azərbaycan T.) – *i:şin düşmek* (Türkmən T.) – *işi düşmek* (Türkiyə T.) – *ish(i) tushdi* (Özbək T.) və s.

Komponentlərindən birinin, xüsusilə feilin fərqliliyi olan frazeoloji vahidlərdə eyni mənə bildirmək baxımından da diqqəti cəlb edir. Əsas mənə yükünü özündə daşıyan feilin türk dillərindəki frazeoloji vahidlərdə işlənmə dərəcəsi olduqca geniş və müxtəlifdir. Elə feili frazeoloji vahidlər vardır ki, bəzi türk dillərində tərkibcə və mənaca eyni, bəzilərdə isə tərkibindəki feil fərqli olsa da, mənə cəhətdən eynilik təşkil edir: *bağrını dəlməx`*, *bağrı-nı qana döndərməx`* (Azərbaycan T.) – *gara bağrıni da:ğlamak*, *gara bağrıni dilmek* (Türkmən T.) – *bağrını delmek*, *bağrını ezmek* (Türkiyə T.) – *bag`rini teshmoq* (yırtdımaq) (Özbək T.); *qan başına (beyninə) vurmax* (sıçramax) (Azərbaycan T.) – *ga:nı depesine beynisi-ne, kellesine* urmak (Türkmən T.) – *cinleri (cin) tepesine çıkmak* (binmek) (Türkiyə T.) – *qon(i)ni buzmoq* (Özbək T.) və s.

Yuxarıda göstərilən frazeoloji vahidlər türk dillərində ortaq şəkildə işlənən feili frazeoloji vahidlərin fonetik və leksik variantlılığına görə nümunə ola bilər. Q.Mahmudova frazeoloji vahidlərin variantlılığı haqqındakı fikirlərini belə qeyd edir: “Frazeoloji vahidlərin variantlılığı, onların inkişafı uzun illər türkologiyada diqqəti bir o qədər də cəlb etməmişdir. Bu gün bütün dilçilər frazeologiyada frazeoloji vahidlərin variantlılığını şərtsiz qəbul edirlər. Bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin variantlılığı onların daxilən leksik-qrammatik dəyişməsindən sonra yaranır” (5. səh.196-197)

Türk dillərində frazeoloji variantlılıq frazeologiyada leksik-qrammatik xüsusiyyətləri içərisində ən çox nəzərə çarpan mənə növüdür. H.Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” dərslində frazeoloji variantlılığı leksik əvəzlənmələr adlandıraraq yazır: “Dilimizdəki frazeoloji variantların çoxu tərkibindəki bir və ya iki sözün – komponentin dəyişməsi əsasında yaranmışdır. Bunu nəzərə alaraq, leksik variantın bu növünü “leksik əvəzlənmə” adlandırmaq məqsədəuyğundur. Leksik əvəzlənmə, öz növbəsində, frazeoloji vahidlərin baş sözlərinə və ya digər komponentlərinə aid ola bilər (2. səh.149).

Nəticə.

Frazeoloji vahidlər Türklərin ortaq həyat təcrübəsinin nəticəsi olaraq dildə özünü göstərməkdədir. Bəzi kiçik fonetik və tərkib fərqliliyi nəzərə almasaq, frazeoloji vahidlərdəki ortaq bizi birləşdirən və yaxınlaşdıran dəyərləri orataya çıxarmaqda əsas mənbələrdən biridir. Bu cəhətdən Türk dillərində frazeoloji vahidlərin işlənmə dərəcəsi, daşdıqları mənə yükü, ortaq səviyyəsinin tədqiq olunması dilçilik baxımından olduqca əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Feilin frazeoloji vahidlərin tərkibində əsas komponent olması türk dillərinin bir kökdən gəlməsinə əsas göstəricidir. Belə ki öz milli koloritini qoruyub saxlayan feil türk dillərində ortaq işlənən frazeoloji vahidlərdə bu xüsusiyyətini itirmir və əslində türk dillərinin bir-birinə necə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Hər bir dil onu təmsil edən xalqın mədəniyyətinin, dəyərlərinin, dünyaya baxış müstəvisinin aynasıdır. Yaşadığı xalqın sosial quruluşunu, adət-ənənələrini, dünyagörüşünü özündə əks etdirən frazeoloji vahidlər ayrıca əhəmiyyətə malikdir. Az sözlə çox şey ifadə edən söz və ya sözlər birləşməsi olan frazeoloji vahidlər Türk dilləri içərisində xüsusi yerə sahibdir ki, araşdırılma aparılması lazım olan, türkoloji cəhətdən də aktual bir dil sahədir.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
- Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1978.
- Xəlilov, B.Ə. Azərbaycan dilində feil / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu, – 2018.
- Mirzəliyeva M., Türk dillərinin frazeologiyası.I cild.-Bakı,«Nurlan»- 2009.
- Mahmudova, Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası, Bakı: Nurlan, 2009.
- Nartyýew, N., “Həzırkı Zaman Türkmen Dılı” (leksika) Aşgabat, nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010.
- O'zbek tili frazeologik lug'ati: lug'at/Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov,Z.Xolmanova, İ.O'razova, K.Rixsiyeva. - T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022
- Türkçe Sözlük, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011
- Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi, İki tomluk. I tom. A-Ž – Aşgabat, 2016

**SEMANTIC STRUCTURE OF TEXT AND WORD ORDER IN MODERN
AZERBAIJANI LANGUAGE**

Ellada MAMEDOVA

Baku State University

Senior lecturer of Japanese language at the department
Far Eastern languages and literature, doctoral student,

Abstract

Azerbaijani's Subject-Object-Verb (SOV) structure is typical of Turkic languages, while the vocabulary reflects influences from Persian, Arabic, and Russian, especially in certain formal or technical terms. Azerbaijani's SOV structure can change to accommodate different emphases, with modifiers often coming before the words they describe. This flexibility is especially evident in interrogative forms and cases where specific elements are emphasized. Absolutely, Azerbaijani's SOV structure indeed allows for considerable flexibility, especially for emphasis and clarity.

In Azerbaijani, emphasis can be achieved by rearranging the standard word order, which brings certain elements to the foreground. This flexibility means that word order isn't rigidly fixed and can be adapted for contextual nuance. Modifiers in Azerbaijani typically precede the words they describe, especially for adjectives and possessives. This provides a clear semantic structure where descriptive or possessive relationships are marked by word order rather than additional words or markers.

Possessive relationships are structured with possessive suffixes and often bring possessive elements before the main noun. This helps Azerbaijani convey complex relationships smoothly within its sentence structure. This adaptability, along with a rich vocabulary drawn from Persian, Arabic, and Russian influences, provides Azerbaijani speakers with the means to convey subtle shades of meaning, formality, and focus in their communication.

Keywords: Azerbaijani language, semantic structure, word order, communicative function, text.

The semantic structure of a text and word order are fundamental elements in the syntax of the Azerbaijani language. Word order determines how the elements of a sentence are arranged, influencing not only grammatical relationships but also the communicative function of the sentence. The semantic structure of a sentence reflects how meaning is formed and conveyed through its components, such as the subject, predicate, and object.

Word order in Azerbaijani is crucial in structuring information within a sentence. The order in which words appear helps determine the relationships between them and is essential for making meaning clear. The primary functions of word order are as follows:

Word order determines how different pieces of information are presented. The most common structure in Azerbaijani is subject + predicate + object, which establishes the basic meaning of the sentence.

Highlighting or emphasizing information: The rearrangement of words in a sentence can emphasize certain parts of the sentence. For example, placing a specific word at the beginning or end of a sentence often indicates that it is of particular importance or focus.

Ensuring clarity: Correct word order is essential to avoid confusion and ensure the intended meaning of the sentence is clear.

2. Changes in word order. In Azerbaijani, word order is generally flexible, though changes can be made to highlight different parts of the sentence or convey different meanings. For example:

Standard word order: The most common structure follows subject + predicate + object. For example: Mən kitab oxuyuram. (I am reading a book.)

Here, Mən (subject), kitab (object), and oxuyuram (predicate) follow the standard order.

Emphasizing a particular element: Changing word order can emphasize a specific part of the sentence. For example: Kitabı mən oxuyuram. (It is I who am reading the book.)

In this case, kitab (book) is emphasized as the main focus.

Questions and statements: The order of words also changes in questions and statements, often accompanied by changes in intonation: Bu gün sən hansı kitabı oxudun? (Which book did you read today?). Mən bu gün kitab oxudum. (I read a book today.)

These changes help structure the sentence in a way that reflects the communicative goal—whether to make a statement, ask a question, or emphasize a particular detail.

3. Semantic structure and word order. The semantic structure of a sentence is closely linked to the concepts of theme and rheme. Word order often helps distinguish these two elements in a sentence: Theme: The theme represents information that is already known or has been established in the conversation. It is typically placed at the beginning of the sentence. For example: Bu gün məktəbdə çox maraqlı dərslər var. (Today, there are very interesting lessons at school.)

In this case, “Bu gün” (Today) is the theme.

Rheme: The rheme represents the new, unfamiliar information being introduced. It is typically placed toward the end of the sentence. For example:

Bu gün məktəbdə çox maraqlı dərslər var. (There are very interesting lessons at school today.) Here, “çox maraqlı dərslər var” (there are very interesting lessons) is the rheme, or new information.

4. Syntactic and Grammatical Requirements. The grammatical structure of Azerbaijani plays a significant role in determining word order. The interaction between the verb and grammatical forms (such as noun cases, adverbs, etc.) influences how words are ordered in a sentence. Word order, while flexible, must adhere to certain grammatical rules to maintain sentence structure and clarity.

5. Communicative and grammatical relationship. Word order is not only governed by grammatical rules but also by communicative goals. The choice of word order can reflect what information the speaker wishes to emphasize, clarify, or introduce as new. This interaction between grammatical structure and communicative purpose shapes how sentences are constructed in everyday language use.

Conclusion

In Modern Azerbaijani, word order plays a crucial role in shaping the semantic structure of a text. Word order not only follows grammatical norms but also serves to structure information in a way that highlights the most important parts of a sentence, depending on the communicative goals. The distinction between theme and rheme, which is reflected in word order, helps to ensure that new information is presented clearly and effectively. Thus, word order in Azerbaijani is an essential element in determining both the syntactic and semantic structure of a sentence.

TƏHSİLİN MÜASİRLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ FƏAL TƏLİMİN ROLU

Active learning is an important factor in the educational process.

Elmira MƏHƏRRƏMOVA
ADPU, ETM-in əməkdaşı

Xülasə

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir. Onlardan birincisi, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir. İlk araşdırmalar göstərir ki, Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İkincisi, inkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq tətbiqinin həyata keçirilməsi vacib bir məsələ olub, aktuallığı ilə seçilir. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür. Pedaqoji innovasiyalar kimi öyrənilən bu təcrübələrin keyfiyyət göstəricisi həmin ölkənin vətəndaşlarının ümumi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir və gənc nəsildə formalaşan həyatı bacarıqlar ümumi səviyyənin zəruri göstəriciləri kimi çıxış edir.

Ənənəvi pedaqoji tədqiqatların bir mühüm cəhəti kimi istənilən yanaşma eksperimental və təcrübə qaydada sınaqdan keçirilməli, bundan sonra hər hansı innovasiyanın tətbiqinə qərar verilməlidir.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası, fəal və interaktiv metodlar sahəsində müəllif məktəblərinin, novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanmış faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşməli, ümumiləşməli və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır.

Açar sözlər: təhsil, müəllim, interaktiv

Abstract

The development of the education system in Azerbaijan, bringing it up to the level of world standards is characterized by the organization of activities in two directions. The first of them consists of studying, summarizing and analyzing the achievements made in the field of education within the country, first of all, by studying the essence and content of the progress in the field of education, it is important in terms of determining the current state of education, the demands and needs of society, and what has been achieved in the direction of the formation of civil society. and allows us to reveal

what potential opportunities are emerging for the future. Preliminary studies show that in the Republic, as a result of establishing the activity of both the teacher and the school in accordance with the requirements of the society, considerable advanced experience has been collected in the field of personality formation, assessment of achievements, as well as in the field of education management. Therefore, the generalization of those materials and wide use of them is, of course, Azerbaijan education is important in terms of the reconstruction of the system on the national level.

Secondly, the study and generalization of the progressive aspects of the work experience of developed foreign countries and the implementation of their implementation taking into account the national and moral characteristics is an important issue and is distinguished by its relevance. In recent years, a lot of work has been done in this direction in Azerbaijan. The quality indicator of these practices, which are studied as pedagogical innovations, is determined by the general development level of the citizens of that country, and the life skills formed in the young generation act as necessary indicators of the general level.

As an important aspect of traditional pedagogical research, any approach must be tested experimentally and empirically before any innovation is decided upon.

At the beginning of the 21st century, the reconstruction and modernization of the educational system of Azerbaijan and its implementation using active and interactive methods in the organization of these works is considered a priority problem. New pedagogical research is needed to solve them

The development trend of the educational system, the useful experiences collected on the working methods of author schools, innovative teachers in the field of active and interactive methods, the results of pedagogical-psychological researches must be constantly systematized, summarized and the content of the educational process needs to be updated. The solution of these problems poses an important problem of bringing the concept of active and interactive methods to the educational sphere and the pedagogical process on scientific grounds and makes the application of technological approaches in education as a whole more urgent.

Keywords: education, teacher, interactive

Bu gün təhsilin inkişafı, vətəndaş-şəxsiyyətlərin formalaşdırılması üçün geniş imkanlar mövcuddur. İlk növbədə təhsil proqramlarının, proqram və dərsliklərin, texnologiyaların yenilənməsi, müəllimlərin müvafiq ixtisaslar üzrə yeni metodologiya əsasında hazırlanması hədəflərə doğru irəliləmək imkanlarını genişləndirir. Təhsildə yeni yanaşmalara uyğun olaraq bu gün təhsil proqramları müvafiq məzmun xətləri, standartları əsasında formalaşdırılır. Təhsil proqramları təhsilçilərdə formalaşdırılan bilik, bacarıq, səriştələri və dəyərlər sistemini əks etdirməklə nəzəri və praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu. Bakı, 2012)

Proqramın məzmunu müəllimlər üçün fəaliyyət istiqamətlərini, həmçinin konkret olaraq təlim məqsədlərini, gözlənilən nəticələri müəyyənləşdirməyə, prosesi idarə etməyə yol göstərir, təlim prosesinin müasir mexanizmlərinə aydınlıq gətirir. Nəzəri baxımdan bu mexanizmləri mənimsəyən və fəaliyyətində ona istinad edən və öz işinə yaradıcı yanaşan müəllimlər təbii ki, böyük uğurlara imza atmaq imkanlarına malik olurlar. Təcrübə göstərir ki, əgər fənn müəllimi yaradıcıdırsa, təlim prosesində "öyrənməyi-öyrənmək" prinsipinə, tədqiqatçılığa üstünlük verirsə, onun şagirdləri də müstəqil, yaradıcı düşünən, öz mövqeyini əsaslandırmağı bacaran şəxsiyyət kimi formalaşa bilər. Müasir dərslərin interaktivliyi və integrativliyi bu baxımdan müəllim üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir dərslərin strukturu elədir ki, bu struktur elementlərinin nəzərə alınması təlim prosesində sonadək fəallığın təmin olunmasını, milli və bəşəri dəyərlərə sadıq şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasını nəzəri baxımdan şərtləndirir

Dərstdə fəallığın təmin olunma prosesi ilk növbədə motivasiyanın yaradılması, tədqiqat sualının qoyuluşu və şagirdlərin bu prosesə cəlb edilməsi ilə başlayır. Kollektivlə, qrupla işin pedaqoji psixoloji, metodik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, qiymətləndirmənin obyektiv aparılması şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Şagirdlər bu prosesdə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnir, öyrənməyi öyrənir, mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirir, vətəndaş-şəxsiyyət kimi formalaşırlar. Bu prosesdə müəllimin fasilitator (bələdçi) kimi funksiyalarını yerinə yetirməsi, şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin təmin olunmasına əlverişli imkanlar yaratması, dərslərin gedişini yeni yanaşmalara uyğun tənzimləməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prosesində işin bu istiqamətdə aparılması şagirdləri axtarıcılığa, tədqiqatçılığa, təşəbbüskarlığa, əldə etdiyi faktları dərindən təhlil etməyə, ümumiləşdirməyə, yeni fikirlərini əsaslandırmağa sövq edir. Belə bir iş üslubu öyrənilən problemin şagirdlərin özləri tərəfindən üzə çıxarılmasına, "kəşf" edilməsinə imkanlar yaradır.

Dərstdə müxtəlif xarakterli mətnlər üzərində iş, müzakirə, debat və digər metodlardan məqsədyönlü istifadə öyrənilən məsələnin dərindən mənimsənilməsinə, şagird şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Hər hansı bir mətn üzərində işləyərkən, həmçinin bu və ya digər məsələdən bəhs edərkən problemin qoyuluşuna uyğun ciddi təhlillər və ümumiləşdirmələr, müqayisələr aparmaq, faktı, hadisəni, prosesi əsaslandırmaq, dəyərləndirmək, qiymətləndirmək, əlaqələndirmək şagirdlərin bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirdiklərinin göstəricisi kimi izah edilə bilər. Təlim prosesində bu məsələlərə diqqət etmək, ardıcılıq və sistemliliyi nəzərə almaq şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Qiymətləndirmədə səviyyələrə uyğunluğun, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipinin nəzərə alınması da keyfiyyətə təsir göstərir və nəticə etibarilə şagirdlərin mənəvi keyfiyyətləri də inkişaf edir. Bu da şagirdlərin müstəqil həyata hazırlığı, vətəndaş-şəxsiyyət kimi yetkinliyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Təlim prosesinin idarə olunmasında demokratikliyə əməl olunması, münasibətlərdə obyektivliyin, tərəflər arasında bərabərliyin gözlənilməsi ən vacib şərtlərdən biridir. Elmi araşdırmalar və təcrübə göstərir ki, bu gün şəxsiyyətin formalaşdırılmasında ən vacib məsələlərdən biri öyrədici mühitdə bu prinsipə əməl olunmasıdır. Şagirdlərlə müəllimlər, müəllimlərlə valideynlər, yaxud şagirdlərin özləri arasındakı münasibətlər bu prinsip üzərində qurulmalıdır. Əlbəttə, münasibətlərin özünün də bir sərhəd nöqtəsi mövcuddur. Lakin münasibətlər sistemi bərabərlik, əməkdaşlıq, səmimiyyət, aşkarlıq, şəffaflıq, tələbkarlıqla yanaşı qayğıkeşlik, şəxsiyyətin formalaşması naminə inkişaf prinsipləri üzərində qurulduqda arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkündür. Etiraf etməliyik ki, bəzi hallarda münasibətlərdə bu məsələlərə lazımı səviyyədə diqqət yetirilmir.

Onların təlim marağının inkişafına müəyyən maneələr yaradır. Şə Ona görə də ilk növbədə müəllimliyi özünə peşə seçənlərin özünün daim öz üzərində işləməsi, özünü təhsillə məşğul olması, hər zaman izləməsi vacibdir.

Azərbaycanın təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin təşkilində fəal və interaktiv metodlardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet problem hesab edilir. Onların həll olunması üçün yeni pedaqoji araşdırmalara ehtiyac duyulur.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, interaktiv təlimlər tələbələrin yaddaşının təkcə elmi bililərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də tərəkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman tələbələr müəllimin nəzarəti ilə xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yaddaqalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

1. Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onu dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir. Birincisi, ölkə daxilində təhsil sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və təhlilindən ibarətdir. (Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Xalq qəzeti, 25.XII. 2013.)

İkincisi inkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, tətbiqidir. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə xeyli işlər görülüb. Pedaqoji innovasiyalar kimi öyrənilən bu təcrübələrin keyfiyyət göstəricisi həmin ölkənin vətəndaşlarının ümumi inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir və gənc nəsilə formalaşan həyatı bacarıqlar ümumi səviyyənim göstəriciləri kimi çıxış edir.

Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası, fəal və interaktiv metodlar sahəsində novator müəllimlərin iş üsullarına dair toplanan faydalı təcrübələr, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələri daima sistemləşmə, ümumiləşmə və təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli təhsil sferasına, pedaqoji prosesə fəal və interaktiv metodlar anlayışının elmi əsaslarla gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur və bütövlükdə təhsildə texnoloji yanaşmaların tətbiqini aktuallaşdırır. (Mehrabov A.O. Təhsildə səriştəli yanaşma modelinin xüsusiyyətləri. ARTPI-nun Elmi əsərləri. №2. Bakı, 2009)

Təcrübə və müşahidələr sübut edir ki, müasir təlim texnologiyaları üçün aşağıdakılar daha səciyyəvidir:

- müəllim və tələbənin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi;
- tələbənin aktiv fəaliyyəti zamanı onlara elementar bacarıqların aşılması;
- ;- müəllimin tələbələrə və tələbələrin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- hərəkətli, süjetli, didaktik oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması; -müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın tələbənin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir etməsi;

Müasir təlim texnologiyaları tələbələrə aşağıdakı keyfiyyətləri aşılamalıdır:

- müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək;
- təcrübə və biliyini təhlil etmək qabiliyyəti;
- özünü qiymətləndirmə;
- əməkdaşlıq etmək (başqalarını ilə işləməyi bacarmaq, ümumi məqsədə çatmaq üçün işin bölüşdürülməsi);
- başqalarını dinləmək, müxtəlif fikirlərə hörmət etmək və dözümlü olmaq;
- öz fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etmək;
- kreativ təfəkkürün inkişafı ;
- birgə həll yollarını müəyyənləşdirmək və qərar çıxarmaq;

Müasir təlim texnologiyaları dərse qədər hazırlıq prosesində müəllimin, dərse isə tələbələrin fəallığını tələb edir. Müasir təlim texnologiyalarının köməkliyi ilə təlimin təhsilləndirici, inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Çox vaxt bu anlayışın sinonimi kimi "interaktiv təlim metodları" anlayışından istifadə olunur. Belə ki, "interaktivlik" termini "dialoqu, qarşılıqlı təsiri" bildirir. Bu təlim metodunu ifadə etmək üçün həmçinin "problem – dialoji", "problemlı", "evristik təlim" anlayışlarından da istifadə olunur.

Fəal (interaktiv) təlim aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyasının yaradılması;

-problemin həlli prosesində tələbənin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
-tələbələr üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim tələbənin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Tələbənin mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyidir; o, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir.

Müəllimin mövqeyi – fasilator (“bələdçi”, “aparıcı”) mövqeyidir, problemləli vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, şagirdlər qarşısında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodiki kömək göstərir.

Fəal (interaktiv) təlim metoduna aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər malikdir:

- Təlimin subyekt-subyekt xarakter daşması;
- Tələbənin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;
- İştirakçıların dərslər zamanı fəallığı;
- Dərsin əvvəlində problemləli situasiyanın yaradılması və dərslər prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi;
- Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsilə tələbələrin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi;
- Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi;
- Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması;
- Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət;

Dünyada gedən qloballaşma həyatın bir çox sahələrinə öz təsirini göstərir.

Təhsildə aparılan islahat məhz həmin zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənilmədən onlardan səmərəli istifadə etmək başlıca vəzifə kimi qarşıda durur.

Yeni pedaqoji təfəkkürün başlıca prinsipləri – demokratikləşmə, humanistləşdirmə, fərdiləşdirmə, differensiallaşdırma, inteqrasiya, şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini həyata keçirir.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və tələbə arasında işin gedişindən-mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s.-dir. Yəni bu tərz əvvəldən planlaşdırılmır, işin-təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox tələbənin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik tələbələrin özləri arasında da ola bilər. (Mehrabov A.O. Öyrədən və öyrənən münasibətlərinin tənzimlənməsində interaktiv metodların rolu. “Təhsil problemləri” qəzeti, 11-20 noyabr 2008) Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq bələdçi, fasilator, məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirir. Onların işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış istiqamətlərini hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində tələbələr özləri birlikdə – öz aralarında tədqiqat aparır, diskussiya apararaq işləyirlər.

Nəticə

Fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi tələbələrin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təffəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Təlim prosesində verilən hər bir tapşırığın həlli vasitəsilə idraki və mədəni tədqiqatçılıq taktikalari dəyişir, təkmilləşir. Fəal təlim məcbur edir ki, hər bir təhsil alan müvəffəqiyyət formulunu özü müəyyən etsin və qursun. Beləliklə, təlim prosesində tələbələrin bir-biriləri ilə əməkdaşlığı daha intensiv olur.

(Mehrabov A.O. Təhsildə səriştəli yanaşma modelinin xüsusiyyətləri. ARTPI-nun Elmi əsərləri. №2. Bakı, 2009)

Qeyd etmək lazımdır ki, interaktiv təlim metodlarından daima istifadə etmək onun təsir gücünə də təsir göstərmiş olur. Bir çox hallarda təlimin təsir gücü azalır. Təlim prosesində üsul və texnikalar qarşıya qoyulan hədəf və mövcud vəziyyətdən asılı formada seçilməli və proses buna uyğun şəkildə qurulmalıdır. Başlıca məqsəd ondan ibarətdir ki, təlim prosesi tələbələri inkişaf etdirsən və onlarda dərk etmək, düşünmək, müstəqil şəkildə mülahizə yürütmək, bacarıqlarını inkişaf etdirsən, onlarda kommunikasiya, öz problemlərini aradan qaldırma qabiliyyəti yaradılsın. Əlaqəli təlim tələbələrə bilik ötürmə hadisəsində həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, mədəni, ekoloji, iqtisadi və başqa istiqamətdə qiymətlər yönündə inkişaf etdirilərək formalaşdırılır.

Yuxarıda göstərilən şərtlər müasir təhsilin məzmununu metod və texnologiyalara uyğun yeniləməyi vacib edir. Öyrədici (təlimedici) sistemlərdən azad şəkildə istifadə ediləcəyini təyin etdirilər Fəal təlim ənənəvi təlimdən fərqli olaraq təhsil alanlara daha ciddi münasibətlə yanaşır və onları hadisələrin mərkəzinə çəkir. Tədris prosesində tələbə və şagirdin fikir və düşüncələri əsas götürülür

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Xalq qəzeti, 25.XII. 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu. Bakı, 2012.
3. Mehrabov A.O. Təhsildə səriştəli yanaşma modelinin xüsusiyyətləri. ARTPI-nun Elmi əsərləri. №2. Bakı, 2009.
4. Mehrabov A.O. Öyrədən və öyrənən münasibətlərinin tənzimlənməsində interaktiv metodların rolu. "Təhsil problemləri" qəzeti, 11-20 noyabr 2008.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DISSİDENT ƏDƏBİYYATI
HAYDAR ALİYEV VE MUHALİF EDEBİYAT
HEYDAR ALIYEV AND DISSIDENT LITERATURE

Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov),

Yazıçı-jurnalist, tədqiqatçı, Azərbaycan yazıçıları və jurnalistlər birliklərinin üzvü.

<https://orcid.org/0000-0002-0034-6736>

ÖZET

Asırlık tarihi yol sıralamasında Azərbaycan'da ebedi hayata kavuşmuş bir gün de var: 10 Mayıs 1923 tarihi. Bu tarih ne zaman anılsa, akla ilk olarak Milli lider Haydar Aliyev'in adı ve doğum günü gelir. Bugün, o yıllardan aramızda bir asırdan fazla zaman var. Büyük lider, uzun bir süre (33 yıl) fiziki olarak yanımızda idi, sonraki 20 yıl ise manevi olarak yanımızda oldu. Milli şair Zəlimkhan Yagub'un 19 Aralık 1998'deki yaratıcılık gecesinde yaptığı konuşmada söylediği gibi, nerede ve hangi pozisyonda olursa olsun, eli her zaman Azərbaycan'ın ve Azərbaycan halkının üzerindedir. Vatan ne zaman sıkıntıya düşse, ne zaman mukadder bir sorunla karşılaşsa, göğsünü öne çıkarmış ve doğduğu toprakların koruyucu meleği olmuştur.

Hayat, sizin isteğinize bağlı olmayan bir savaş alanıdır. Haydar Aliyev mutlu bir kadere sahip bir insandır, çünkü kendine güven ve hayatın her zorluğunda galip geleceğine dair inanç, ona iki kanat gibi her zaman eşlik etmiştir. Yerli Azərbaycan, bir tarım cumhuriyetinden, 15 eski Sovyet cumhuriyeti arasında (Azərbaycan yönetiminin ilk dönemi olarak anılır) bir tarım-sanayi, bilim, kültür ve eğitim cumhuriyetine dönüştürüldüğünde bile, "SSCB" adında bir devlet, bu cumhuriyete meydan okuyordu. Dünyanın ulaşım, ekonomi, kültür, eğitim, sağlık ve hatta daha birçok sorununun çözümünü omuzlarına alırken (SSCB 1. Başbakan Yardımcısı olarak çalıştığı yıllara atıfta bulunarak), Azərbaycan'ı iç savaş ve parçalanma tehlikesinden korumayı başarmıştı. Vefat ettiğinde bile, devlet gelenekleri oluşmaya başlamış olan cumhuriyetimizi emin ellere emanet etti (1993-2003 yılları kastedilmektedir).

Hayatımızda, Haydar Aliyev'in olmadığı, Azərbaycan'ın herhangi bir çocuğunun büyük lideri ruhen hatırlamadığı ve düşüncelerini paylaşmadığı bir gün oldu mu? Garip gelse de, devlet düzeyinde yapılan her çalışmanın hayata geçirilmesinde onun düşüncelerinin her zaman yanımızda olduğu bir gerçektir. Bu, (Antik Yunan felsefesinden) "Kendisini düşünen, Allah'ın verdiği kadar yaşar, halkını düşünen de halkı kadar yaşar" fikrini haklı çıkarıyor.

Haydar Aliyev'in Azərbaycan dünyasında siyasi iktidar dönemi dört neslin kaderinden geçmiştir. Birinci nesil, Azərbaycan'da büyük liderin birinci hükümdarlığı döneminde reşit olanlardır. Sonraki ikinci nesil, o dönemde (20. yüzyılın 70'li yıllarında) genç olanlardır ve Haydar Aliyev'in çalışma tarzını ve fikirlerinden ders alıp "silahlandılar". Üçüncü kuşak, 1970'li yılların okul çocuklarıdır; Haydar Aliyev'in fikirlerini tamamen özümsemiş ve artık yaş sınırına gelmiş olan bu kuşak, milli liderin fikirlerinden öğrendiklerini bugün Azərbaycan devletinin gelişmesi ve ülkemizin ilerlemesi için uygulamaktadır. Ve son olarak, 20. yüzyılın 90'lı yıllarında yetişen ve Azərbaycan'ın milli lider ideolojisini okuduklarından ve duyduklarından edinen dördüncü nesil. Şimdi de bundan sonra da bayrak bu neslin elindedir.

Bu bağlamda, Haydar Aliyev'siz geçmişin mesafesinden günümüze baktığımızda, Haydar Aliyev'in ideolojik-siyasi yöneliminin ve yaratıcı faaliyetinin izlerini hayatımızın her aşamasında görüyoruz.

Haydar Aliyev'in konusu, araştırma bilim adamları ve Azərbaycan halkı için ebedi bir kaynaktır. Çünkü bu mükemmelliği kazanan harkəs, kendisinde yeni bir mükemmel hayat görüşü,

halkının milli və manevi dəyərlərini hakıyla təqdir etmə yeteneği və vətəndaşın dövləti və toprağıyla iştirakı kimi kutsal duyğuları gəlşdirir.

Makale, Haydar Aliyev'in ideoloji-siyasi mirasının yönlerinden sadəcə bir tənəsidir və Azərbaycan edebiyatı və gazeteciliğinde ilk kez Ayethan Ziyad (İskandarov) tərəfindən incelenmişdir.

Makale, milli liderin bir-birini tamamlayan üç yönünə odaklanıyor:

1. Kişiliğın edebiyata olan ilgisi ve alakası. Yazıda, Haydar Aliyev'in halkına gösterdiği özen ve ilgi, edebiyat ve sanat şahsiyetleri örneğinde açıkça anlatılıyor;
2. Edebiyatın kişiliğe olan borcunu geri ödemesi, yani kişiliğın sanatçının kalemiyle yaşatılması sorunu. Sunulan makalede, Haydar Aliyev'in bir vətəndaş olaraq kişiliği tanıtılmış və bu büyük adamın əbədi iştirakla yüksətilməsi için çaba sarf edilmişdir;
3. Kişiliğın büyüklüğünün zamanla görünür hale gəlməsi sorunu. Sonuçta, büyük lider Haydar Aliyev, ülkesini dünyaya tanıtmış, Azərbaycan'ı çağda görünür kılmış, "Büyük lider", "Milli lider", "Haydar - halk, halk - Haydar", "Büyük dövlət adamı", "Büyük siyasi lider", "Süper dehanın zirvelərini fəthetmiş və halkının sevilen lideri" olmuşdur.

Sunulan makalede, kişiliği tamamlayan bu üç nitelik madde madde vurgulanmışdır.

Anahtar Kelimeler: uyumsuzluq, Haydar Aliyev'in Soruna Bakışı, Haydar - halk, halk - Haydar, milli lider, büyük dövlət adamı, büyük siyasi lider.

Abstract

In the centuries-long historical timeline of Azerbaijan, there is a day that gained eternal life: May 10, 1923. Whenever this date is mentioned, the first thing that comes to mind is the name and birth date of the National Leader Haydar Aliyev. Today, more than a century has passed since those years. During that time, the great leader was physically with us for a long period (33 years), and for the next 20 years, he was with us spiritually. As the national poet Zalimkhan Yagub mentioned in his speech at the creativity night on December 19, 1998, no matter where or in what position, his hand was always on Azerbaijan and the Azerbaijani people. Whenever the homeland was in distress or faced with an inevitable problem, he stood as its guardian angel, protecting his birthplace.

Life is a battleground not contingent on your wishes. Haydar Aliyev was also a man with a fortunate destiny because self-confidence and the belief in overcoming every challenge in life always accompanied him like two wings. Even when transforming native Azerbaijan from an agricultural republic into a republic of agriculture-industry, science, culture, and education among the 15 former Soviet republics (known as the first period of Azerbaijan's administration), the state called the "USSR" challenged this republic. While taking on the world's transportation, economy, culture, education, health, and many other issues (referring to his years working as the first Deputy Prime Minister of the USSR), he managed to protect Azerbaijan from the threats of civil war and disintegration. When he passed away, despite Azerbaijan being on the verge of internal conflict and fragmentation, he entrusted our republic, where state traditions had begun to form, to safe hands (referring to the years 1993-2003).

Has there ever been a day in our lives when any Azerbaijani child did not spiritually remember the great leader Haydar Aliyev and share his thoughts? Although it might sound strange, it is true that in implementing every work at the state level, his thoughts have always been beside us. This validates the idea from Ancient Greek philosophy, "One who thinks of themselves lives as much as God grants them, and one who thinks of their people lives as long as their people."

The political power period of Haydar Aliyev in the Azerbaijani world has passed through the destinies of four generations. The first generation reached maturity during the first reign of the great leader in Azerbaijan. The second generation, which was young during that period (the 1970s), learned

and armed themselves with Haydar Aliyev's work style and ideas. The third generation were school children of the 1970s, who have fully internalized Haydar Aliyev's ideas and, now reaching their prime, are applying what they learned from the National leader for the development and progress of the Azerbaijani state and our country today. Lastly, the fourth generation, who grew up in the 1990s and gained the ideology of Azerbaijan's National leader from what they read and heard. Now and in the future, the flag is in the hands of this generation.

In this context, looking at the distance from the past without Haydar Aliyev to the present day, we see the traces of Haydar Aliyev's ideological-political orientation and creative activity at every stage of our lives.

The topic of Haydar Aliyev is an eternal source for researchers and the Azerbaijani people as a whole. Because everyone who gains this excellence develops in themselves a new excellent life perspective, the ability to properly appreciate their people's national and spiritual values, and the sacred feelings of a citizen's relationship with their state and land.

The article examines just one of the aspects of Haydar Aliyev's ideological-political legacy and is the first to be explored in Azerbaijani literature and journalism by Ayethan Ziyad (Iskandarov).

The article focuses on three complementary aspects of the national leader:

1. The personality's interest and attention to literature. The care and attention Haydar Aliyev showed to his people is clearly illustrated through the examples of literature and art figures;
2. The repayment of literature's debt to the personality, i.e., the issue of the personality being immortalized by the artist's pen. The presented article introduces Haydar Aliyev's personality as a citizen and strives for the eternal glorification of this great man;
3. The issue of the personality's greatness becoming visible over time. Ultimately, the great leader Haydar Aliyev introduced his country to the world, made Azerbaijan visible in the era, and earned titles such as "Great Leader," "National Leader," "Haydar - People, People - Haydar," "Great Statesman," "Great Political Leader," "Super Genius," and became the beloved leader of his people.

The presented article highlights these three qualities complementing the personality point by point.

Keywords: conflict, Haydar Aliyev's perspective on the issue, national leader, "Haydar - People, People – Haydar", Great Statesman, Great Political Leader.

GİRİŞ

Çoxəsrlik tarixi yolun sıralanmasında Azərbaycan üçün özünə həmişəyaşarlıq qazanmış bir yaddaş da yaşayır: 1923-cü ilin 10 may tarixi. Qürurvericidir ki, bu tarix ilk xatırlanlığında hər haldan öncə Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı və doğum günü yada düşür. Həmən illər çərçivəsindən bu gün bizi bir əsrdən artıq bir zaman uzaqlığı ayırır. Elə bir zaman kəsimi ki, Ulu öndər onun bir qərinəsini (33 il) cismən, sonrakı 20 ildən artıq bir dövrü isə ruhən bizimlə olub. Hər hansı problemin həllində yol göstərənimiz, ilhamverənimiz olub. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılıq gecəsindəki çıxışında (1998-ci il dekabrın 19-u) özünün söylədiyi kimi, harada olmasından və hansı vəzifədə çalışmasından asılı olmayaraq, onun əli həmişə Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının üstündə olub. Vətən hər dara düşəndə, tale biçimli problemlə üzləşəndə sinəsini irəli verib, doğma yurdunun qoruyucu mələyinə çevrilib.

Həyat sənin iradəndən asılı olmayan döyüş meydanıdır. Heydər Əliyev həm də ona görə xoşbəxt taleli insandır ki, həyatın istənilən "eniş-yoxuşunda" özünəgüvənlik, müzəffər olacağına əminlik qoşa qanad kimi həmişə O'nunla çiyin-çiyinə yol yoldaşlığı edib: Doğma Azərbaycanını aqrar respublikadan 15 ittifaq respublikası (*keçmiş SSRİ*) sıralanmasında aqrar-sənaye, elm.

mədəniyyət, təhsil respublikasına çevirəndə də (*Azərbaycana I hakimiyyət dövrü nəzərdə tutulur*), dünyaya meydan oxuyan “SSRİ” adlandırılan bir dövlətin nəqliyyat, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə və s. problemlərinin həllini çiyinlərinə götürəndə də (*SSRİ Baş nazirinin I müavini işlədiyi illər nəzərdə tutulur*), vətəndaş müharibəsi və parçalanmaq təhlükəsi ilə göz-gözü duran Azərbaycanı hədələyən bəlalardan hidz edəndə də, artıq dövlətçilik ənənələrini formalaşdırmağa başladığı respublikamızı etibarlı əllərə əmanət edib haqq dünyasına qovuşanda da (*1993-2003-cü illər nəzərdə tutulur*).

Ömrümüzün Heydər Əliyevsiz zaman uzaqlığında hər hansı Azərbaycan övladının Ulu öndəri ruhən xatırlamadığı, düşüncələrini paylaşmadığı gün olubmu? Qəribə səslənsə də, faktır ki, dövlət səviyyəli hər hansı İŞ`in icrasında düşüncələri həmişə bizimlə olub. Bu ovqat o haqqa diktə edir ki, “Özünü düşünənlər Tanrının ona bəxş etdiyi ömür qədər yaşayırlar, xalqını düşünənlərin ömürü xalqının ömürü qədərdir” (Qədim yunan fəlsəfəsindən).

Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyət dövrü Azərbaycan dünyasında 4 nəslin tale yolundan keçib. I nəsil, Ulu öndərin Azərbaycan I hakimiyyəti dövründə öz yaşlıları, kamillik yaşında olanlar. Sonrakı II nəsil həmin dövrdə (*XX əsrin 70-ci illərində*) gənclik yaşında olanlardır. O kəslər ki, Heydər Əliyev iş üslubundan, ideyalarından dərs götürüb “silahlanıblar”. III nəsil 1970-ci illərin məktəbyaşlılarıdır, Heydər Əliyev ideyaları bütünlüklə ruhuna hopan və artıq kamil yaş həddində olan bu nəsil Ümummilli lider ideyalarından əxz etdiklərini bu gün Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı, Azərbaycanımızın tərəqqisi üçün həyata keçirirlər. Və nəhayət, XX əsrin 90-cı illərində yetişmiş, Ümummilli liderin azərbaycançılıq ideologiyasına oxuduqlarından, eşidib-bildiklərindən sahiblənmiş IV nəsil. İndi və bundan sonra uğurla davam etdirilən estafet bu nəslin əlindədir.

Bu məzmununda Heydər Əliyevsiz ötən zaman məsafəsindən bugünümüzdə baxanda həyatımızın bütün mərhələlərində Heydər Əliyev ideya-siyasi istiqamətinin, yaradıcı fəaliyyətinin izlərini görürük.

Heydər Əliyev mövzusu tədqiqatçı alimlər, bütövlükdə Azərbaycan xalqı üçün əbədi qaynaqdır. Hər haldan öncə ona görə ki, bu mükəmməlliyə yiyələnən hər kəs özündə həyata yeni mükəmməl baxış, xalqının milli-mənəvi dəyərlərini layiqincə qiymətləndirə bilmək bacarığı, dövlətinə, torpağına sözün müstəqim mənasında vətəndaş münasibəti kimi müqəddəs duyğular formalaşdırmaq imkanı əldə edə bilər.

“Heydər Əliyev və dissident ədəbiyyatı” mövzusu Heydər Əliyev ideya-siyasi irsinin istiqamətlərindən yalnız biridir və Azərbaycan ədəbiyyatında və jurnalistikasında ilk dəfə 2008-ci ildə tərəfimizdən tədqiqat obyektinə olmuş, sonrakı illərdə Ümummilli liderdən bəhs edən dərs vəsaitinə və monoqrafiyalara daxil edilmişdir.

Məqalədə Ümummilli liderin simasında bir-birini tamamlayan 3 cəhətə diqqət yetirilir:

1) Şəxsiyyətin ədəbiyyata diqqət və qayğısı. Məqalədə Heydər Əliyevin öz xalqına göstərdiyi diqqət və qayğı ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin nümunəsində aydın şərhini tapmışdır;

2) Ədəbiyyatın öz borcunu şəxsiyyətə qaytarması, başqa sözlə, şəxsiyyətin sənətkar qələmi ilə əbədiləşdirilməsi problemi. Təqdim olunan məqalədə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə vətəndaş mövqeyi sərgilənmiş, bu böyük insanı əbədilik ucalığında qərarlaşdırmaq niyyətinə səy göstərilmişdir;

3) Şəxsiyyətin ucalığının zamana görk olması problemi. Ulu öndər Heydər Əliyev nəticə etibarlı ilə öz ölkəsini dünyada tanıtmış, Azərbaycanımızı zamana görk etmiş, “Ulu öndər”, “Ümummilli lider”, “Heydər – xalq, xalq – Heydər” zirvələrinə sahib durmuş, “böyük dövlət xadimi”, “böyük siyasi lider”, “fövqəladə sahibi” ucalıqlarını fəth etmiş, xalqının sevimli rəhbərinə çevrilmişdir.

Şəxsiyyəti tamamlayan bu üç məziyyət təqdim olunan məqalədə məqam-məqam diqqətə çatdırılır.

ARAŞDIRMA

Dissidentlik 1937-ci illərin "vətən xaini" damğasının XX əsrin sonuncu qərinasında səmti dəyişdirilmiş formatda təzahürü olub "başqa cür düşünən", "başqa fikirli", "razılaşmayan" təriqətli şəxslərə aid edilib. Bu anlam orta əsrlərdə Qərbi Avropa dövlətlərində kilsənin bidətçi hesab etdiyi katolisizmdən "üz döndərənlər"ə ünvanlanıb. 16-17-ci əsrlərdə İngiltərədə (*dissenmerlər*) və Fransada (*hügenotlar*), 17-18-ci əsrlərdə Polşada, keçmiş sovetlər birliyində isə XX əsrin II yarısında meydana sulayıb.

Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, keçmiş SSRİ-də dissident hərəkatı həm də DTK-nın bir eksperimenti olub adətən keçid mərhələlərində özünü daha kəskin büruzə verib. Bu qənaət sahibləri dissidentliyə meylin hərbiçilər deyil, daha çox söz adamları (*şair və yazıçılar*) arasında olduğu iddiasındadırlar. Çünki, - deyirdi belələri, - hərbiçilər realdır, hərbiçilər dövlətə (dövlət məmurlarına) qarşı hərbi əməliyyatlar, təxribatlar törətmək imkanındadır. Şair, yazıçı isə təhlükəli deyil, virtualdır. Bu mənada sovet hökumətinə lazım idi ki, deyək ki, Azərbaycanda, dissident hərəkatının başında hərbiçilər, məsələn, Almaniyada Azərbaycan legionunun başçısı olmuş (*1954-cü ildə sovet xəfiyyəsi tərəfindən öldürülmüşdür*) hərbi təfəkkürə malik Düdənginski yox, şair dayansın.

Mülhizələrə görə, keçmiş SSRİ-də dissidentlik sovet cəmiyyətində olan neqativ hallara qarşı çıxanların mübarizəsi zəminində formalaşmış və SSRİ xalqları ədəbiyyatı lüğətinə ilk dəfə 1970-ci ildə daxil olub. Keçmiş sovetlər birliyində 1956-cı ildən sonrakı zaman civarı dissident ədəbiyyatı üçün "çiçəklənmə" dövrü kimi qəbul olunur. Belə ki, əqidəsinə görə 7 il həbs cəzasına məhkum edilmiş rus şairi Şabanovla Ukrayna şairi Maksimovun azadlığa buraxılması uğrunda başlayan mübarizə (*sovet ideologiyasına görə, dissidentlik*) genişləniş hərəkatına çevrilmişdi.

Bu dövrdə B.Vahabzadənin "Gülüstən" poeması dillər əzbəri oldu. Xəlil Rza "Davam edir 37"-ni yazdı, yazıçı İsa Hüseynov yüzillik yubileyi üst-üstə düşən Nəriman Nərimanovla V.İ.Lenini üz-üzə qoyub "bəli, N.Nərimanov V.İ.Lenin deyil, Lenindən də böyük adamdır" təriqli mülhizəsi ilə "Qobustan" jurnalının səhifələrində yer aldı. Ancaq bu qələm sahibləri (eləcə də, digər bir çoxları) "dissident" damğası ilə cəzalandırılmadı, hətta ən yumşaq halda, ev dustağı da edilmədilər. Halbuki stalinizmin tüğyan etdiyi 1937-ci illərin "vətən xaini" burulğanında Azərbaycandan nə qədər qələm sahibi, folklorşünası ölüm, yaxud sürgün hökmü ilə cəzalandırılmışdı.

Sual meydana çıxır: "37"-nin bu yeni dalğası XX əsrin ortalarında SSRİ üzərində kabus kimi dolaşdığı halda, Azərbaycan dünyasında niyə tətbiq olunmadı? Niyə Almaniyada Azərbaycan legionunun başçısı olmuş Düdənginski, sosializm ideologiyasının əleyhdarı və bu hərəkatın banisi Soljenitsin, Rusiya və Ukrayna şairləri Şabanov və Maksimov kimi zəka mücahidləri ölüm və sürgün cəzası ilə cəzalandırıldılar, ancaq Azərbaycanda bircə nəfər də olsun dissident tapılmadı?!

Heydər Əliyev irsinə şəxsiyyət və zaman kontekstində diqqət yetirdikdə, Azərbaycanda müasir demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış və elmin, təhsilin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafının XX əsrin son bir qərinalik dövrünün məhz Ulu öndərin adı ilə bağlı olduğu aydın görünür.

Fövqəlmələk sahibi, fenomenal yaddaşa malik siyasətçi, müdrik dövlət başçısı Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdəki çıxışlarını izləyərkən, "dissident" istilahına ilk olaraq xalq yazıçısı Maqşud İbrahimbəyovun anadan olmasının 60 illik yubileyindəki (*14 may 1995-ci il*) nitqində rast gəlirik. 1980-ci illərin sonlarını xatırlayan Ulu öndər demişdir: "Mənə Moskvada, istifadə olduğum vaxt bir sual verildilər, ağır dövrdə olduğum vaxt - 1989-cu ildə... O vaxtlar "kim dissident olub, kim olmayıb» məsələsi dəbdə idi" [2. s.261].

Bu dəb isə...

Dahi Hüseyn Cavidin, lirikası ürəkləri fəth edən Mikayıl Müşfiqin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Himni mətninin müəllifi Əhməd Cavadın (*və qeyrilərinin*) taleyini, Müşfiqşünas alim, yazıçı-

pedaqoq Gülhüseyn Hüseynoğluna yaşadılanları xatırlayaq. XX əsrin II yarısında, xüsusilə də 60-70-80-ci illərinə geniş "vüsət" almış bu repressiyaya bəzi hallarda kösöv qoyan elə ziyalılarımızın özləri olublar. Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayında (30 oktyabr 1997-ci il) ziyalılardan bu mövqeyini yada salan Heydər Əliyev deyirdi: "Gəlib nə qədər şikayət edirdilər, elə sizin özünüzdən içərisindən. Biri gəlirdi deyirdi bu, pantürkistdir, biri deyirdi bu, paniranistdir, biri deyirdi, nə bilim bu, Türkiyənin casusudur, biri deyirdi bu, İranın casusudur, biri deyirdi bu, sovet hökumətinin əleyhinədir, biri deyirdi, bunun babası da sovet hökumətinin əleyhinə olub, özü də sovet hökumətinin əleyhinə gedir... Nə qədər gəlirdilər deyirdilər və nə qədər çalışırdılar ki, bu əsərlərin qarşısını alsınlar. İki nöqtədən nəzərdən əsərlərin qarşısını almaq istəyirdilər: birincisi, guya millətçilik və vətənpərvərlik hissi ilə dolu əsərlərin, ikincisi də, o vaxtlar bizim həyatımızda olan mənfi halları tənqid edənlərin qarşısını almaq istəyirdilər" [2, s.437].

Bu, o zamanlar bir dövlət olduğumuz SSR İttifaqında 1937-ci illər siyasi terrorunun, əslində, sadəcə zamanı dəyişmiş özgə bir dalğası idi. Belələri ya ruhi xəstəxanaya salınır, ya olkədən sürgün edilir, ya da həbsə məruz qalırdı [4, s.180]. Rusiya və Ukrayna şairləri Şabanovla Maksimovun bu cəza məngənəsinin hər üç növündən keçdikləri hər kəsə bəllidir.

Heydər Əliyevin yazıçı Maqşud İbrahimbəyovun 60 illik yubileyindəki nitqindən bir məqam: 1989-cu ildə, Sov.İKP MK-da tutduğu vəzifədən ərizə verib istefaya gedəndən sonrakı dövrdə bir moskvalı jurnalist Heydər Əliyevə "Siz rəhbərlik etdiyiniz vaxt Azərbaycanda dissidentlər var idimi?"- sualı ilə müraciət edir. Bu, elə bir zaman kəsiyi idi ki, respublikamızda milli-azadlıq hərəkatı gün-gündən genişlənir, sovetlər birliyindən qopmaq uğrunda çarpışan qüvvələrin toplaşdığı Bakının baş meydanı, regionlardakı mərkəzi meydanlar nəhr kimi çalxanırdı. Dünyanın nəzərləri Çeçenistana, Gürcüstan, Azərbaycana, Pribaltikaya dikilmişdi.

Zamanın belə gərdişi bir dönməndə Heydər Əliyevə bu müraciətin özündə ikibaşlı bir mövqe dolaşırdı: I - Azərbaycanda dissidentlər olmayıbsa, bütöv bir xalqın varlığında püskürən bu od-alov, mübarizlik, 70 il bir yaşadıkları quruluşa qarşı bu qədər qəzəb, nifrət hardandı? II - 7 milyonluq kiçik bir xalqın nümayəndəsinin dünyaya meydan oxuyan bir dövlətdə (*keçmiş SSRİ-də*) uzun illər rəhbər vəzifələrdə olması, məhz tələb olunan anda xalqı ilə bir olub həmin quruluşa qarşı çıxması faktının özü bu ŞƏXSİYYƏTİN mütərəqqi fikirli insanlarla həmrəyliyinin ifadəsi deyilmi?

Təbii ki, həmin jurnalist bir neçə il əvvəl, başqa sözlə, Heydər Əliyev hələ Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini (*dekabr 1982-oktyabr 1987*), yaxud Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi olduğu illərdə (*1969-1982*) belə bir sualı ona ünvanlamaq cəsə-rətində olmazdı...

Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayındakı nitqindən götürdüyümüz bu çıxarış Ulu öndərin moskvalı jurnalistə cavabına aydınlıq gətirir: "Mən dedim ki, yox idi. Dedilər, nə üçün? Dedim ki, sadəcə olaraq, biz onları axtarmırdıq" [2, s.261].

Bu faktın özü Ümummilli liderin xalqına, torpağına, vətəninə, onun övladlarına bağlılığının nümunəsidir.

Təkrar sual da ola bilərdi: Azərbaycanda dissidentləri niyə axtarmırdılar?

Cavab birmənalıdır: Çünki dissidentlik üçün axtarılanların arxasında xalqını yetərincə sevən bir insan, bu torpağın öz oğlu - Heydər Əliyev dururdu. O şəxs ki, onun özünün vücudunda, ruhunda azərbaycançılıq, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik duyğuları intəhasız idi. Varlığına bu kimi duyğular hakim kəsilmiş bir insan isə heç vədə öz xalqının övladları arasında dissident axtarışına çıxmaz, bu işdə baş rolun qəhrəmanı ola bilməzdi.

Heydər Əliyevin moskvalı jurnalistə cavabına təkrarən diqqət yetirək: "Dedim ki, sadəcə olaraq, biz onları axtarmırdıq".

Bu, Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illər ərzində özünü hansı odun-ocağın ağışına atdığına

göstəricilərindən yalnız biridir. Bu, Azərbaycan xalqının böyük oğlunun bu xalqın vətən sevdalı övladlarına bir vətəndaş olaraq məhəbbətinin ifadəsi idi. Heydər Əliyev Bəxtiyar Vahabzadəni, Xəlil Rza Ulutürkü, Maqşud İbrahimbəyovu, Anarı, Məmməd Arazı, İsa Hüseynovu və bir çox digərlərini vaxtında qorumasaydı, bu gün XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həmişəyaşarlıq qazanmış, başımıza görk etdiyimiz hansı ədəbiyyat nümunələrini XXI əsrə erməğan edə biləcəkdik?

...Qeyd etdiyimiz kimi, dissident “fərqli düşünən, başqa fikirli, razılaşmayan” deməkdir və Azərbaycan ziyalılarının bütövlükdə XX əsr nəsindən bu gün ədəbiyyat tariximizdə həmişəyaşarlıq qazanmış nümayəndələri də əsasən həmin fərqli düşüncülərdir. Onların adları şəxsən Ulu öndərin öz dilində belə sıralanıb: Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Əbülhəsən, Əli Vəliyev, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Osman Sarıvəlli, Mir Cəlal, İlyas Əfəndiyev, Mirvarid Dilbazi, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Anar, Vaqif və Yusif Səmədoğlu qardaşları, Maqşud İbrahimbəyov, Məmməd Araz, Sabir Rüstəmخانlı...[2, s.436]. Siyahını uzatmaq da olar. Bəzilərinin sovetlər birliyini, bu birliyin qardaşlığını, dostluğunu vəsf edən əsərləri olmasına baxmayaraq öz xalqını, millətini mübarizəyə ruhlandıran əsərləri də çox olub. Və onların hər birini bircə misraya, bir nəğməyə, bir hekayəyə, yaxud hekayətə görə dissident edib məhv etmək mümkün idi. Halbuki, Heydər Əliyevin dediyi kimi, “sovet ideologiyası çərçivəsində bu, o qədər də asan deyildi. Çünki bəzən bu istiqamətdə yazanlar bir az da kənara çıxanda dissident olurdular” [2, s.487].

“Əgər doğrudan da biz o vaxt dissident axtarmaq istəsəydik, Maqşud İbrahimbəyovu da... dissident kimi damğalamaq olardı” (**Heydər Əliyev**) [2, s.261].

1968-ci ildə çəkilmiş “Bir cənub şəhərində” filmi yada salaq. Kinorejissor Eldar Quliyev bu filmi ərsəyə gətirdi, ancaq onun ekrana buraxılması qadağan olundu. “İstintaq” filminin də taleyi bu acıya bürünmüşdü. Səbəb o zamanın “acı” olan dissident dalğası idi.

Ancaq Heydər Əliyev neylədi? O nəinki XX əsrin 80-ci illər ədəbiyyatını yaradanları dissident etmədi, əksinə, belələrinin kitablarının nəşrinin, əsərlərinin nümayişinin qayğısına da qaldı. Həm də elə bir dövrdə ki, onda hələ heç Azərbaycan KP MK-nın I katibi də deyildi. Bu kimi məsələlərə Heydər Əliyev hələ Azərbaycanda Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri vəzifəsində işlədiyi dövrdən müdaxilə etmişdi: “Mən bu işə qarışandan sonra o filmin yolu açıldı və film həm Azərbaycanda, həm də keçmiş sovetlər ittifaqının hər yerində böyük rəğbətlə, böyük maraqla qarşılandı” [2, s.487].

Dissidentlər yalnız Maqşud İbrahimbəyovla rejissor E.Quliyev idimi? 1990-cı illərdə “Davam edir 37”-ni yazan X.Rzani, “Gülüstan” poeməsindən üzübəri daim “Qlavlit”in “qırmızı kitabında göz altında olan” Bəxtiyar Vahabzadəmi dissident deyildilər?!

“Səndən ötən mənə dəydi,
Məndən ötən sənə dəydi,
Məndən, səndən ötən zərbə,
Vətən, Vətən, sənə dəydi”-

söyləyən Məmməd Arazmı, “Yaxşı padşahın nağlı” pritçasını, yaxud “Şəhərin yay günləri” pyesini qələmə alan Anarımı dissident deyildilər? “Rüşvət kürəyimizə sancılan xain bıçağıdır” söyləyən Fikrət Qocanımi dissident damğasına tuş etmək mümkünsüz idi?

Heydər Əliyev bu mövzudan bəhs edərkən demişdir: “Ən böyük dissident Bəxtiyar Vahabzadə idi... Yaxud da ki, Xəlil Rza ən böyük dissidentlərdən idi. Çünki onun əsərləri, o cümlədən Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri həqiqəti deyirdi. Amma bu həqiqət o vaxtkı kommunist ideologiyasına zidd idi və buna görə də, onlar dissident idilər. Ancaq biz Xəlil Rzani da qoruduq saxladıq” [2, s.489].

Sonra “Qobustan” jurnalının dissident təbiətindən söhbət açan Ulu öndər yazıçı İsa Hüseynovun Nəriman Nərimanov haqqında məqaləsinə görə Moskvadan göndərilmiş nümayəndənin köklü iradə

üzərində dayanır: “1970-ci ildə Leninin 100 illiyi qeyd olunurdu, Azərbaycanda da biz Nəriman Nərimanovun 100 illiyini hazırlayırdıq. Çünki onlar eyni ildə - Lenin də, Nərimanov da 1870-ci ildə anadan olublar. O vaxt Moskvadan gəlirdilər və mənə deyirdilər ki, bəs, burada millətçilik var, burada antisovet var, burada filan var... Hər dəfə baxırdım və onlara izah edirdim. Bir dəfə Moskvadan nümayəndə gəldi ki, belə şey olarmı, “Qobustan” jurnalında yazılıbdır ki, Nəriman Nərimanov Lenindən də böyük adamdır... Gətirdilər, baxdım. “Qobustan” jurnalında yazıçı İsa Hüseynovun Nəriman Nərimanov haqqında bir yazısı getmişdi. Orada yazmışdı ki, bəli, Nəriman Nərimanov Lenin deyil, Lenindən də böyük adamdır” [2, s.491].

Həmin dövrdə sözünü siyasətlə (*məsələn, sətiraltı deyim tərzilə*) deyənlər olduğu kimi, düşüncələrini İsa Hüseynovsayaq müstəqim mənada, “birbaşa” qələmə alanlar da var idi ki, onların hər biri hətta bir misrasına, bir cümləsinə görə dissident kimi qələmə verilib cəzalandırılmaya mübtəla ola bilərdi. Lakin bu olmadı. O səbəbdən ki, özü azad düşüncə, milli təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev həyata baxış prizmasından bu anamları qəbul etməkdə “imkansız” idi və bu səbəbdən də, Azərbaycan ədəbiyyatında Heydər Əliyevə görə, dissident yox idi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini dərin bilən, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri ilə daim isti münasibətdə olan Heydər Əliyev 1937-ci illər repressiyasından - 27 şair və yazıçının məhz azad fikir və düşüncələrinə görə qətlə yetiriləndən yaxşı məlumətli idi. Ayrı-ayrı çıxışlarındakı məqamlara diqqət yetirsək (*özünün dediyi kimi*), aydın görmək olur ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi də (başqa sözlə, Heydər Əliyev də) ölkədə dissident axtarışına qol-qanad versəydi, bu gün əsərlərini sevə-sevə oxuduğumuz və artıq Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə çevrilən bir çoxları üçün “37” XX əsrin II yarısında yenidən təkrarlana, xalqımızın irəlində gedən övladları üçün “SINAQ” ola bilərdi.

Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrında B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”) pyesinin tamaşasından sonra yaradıcı truppaya qarşısında etdiyi çıxışında Heydər Əliyev bir daha 1930-cu illərin repressiyalarını xatırlayır: “1930-cu illərdə repressiyaya uğrayanların əksəriyyətini günahlandırmaq, cəzalandırmaq, həbs etmək və öldürmək üçün onlara pantürkist damğası vurmaq bəs idi. Məsələn, böyük yazıçımız, dramaturqumuz Hüseyn Cavid də elə pantürkist kimi həbs etdilər və öldürdülər” [2, s.456].

Heydər Əliyevi şair və yazıçıların yaxın dostu, arxası, havadarı hesab edən şair Alqayıt 1984-cü ili, Gəncə DTK-sının onu saxladığı dövrü yaxşı xatırlayır: “O illərdə Heydər Əliyev Moskvada işləyirdi, yalnız onun müdaxiləsindən sonra məni sərbəst buraxdılar” [5].

Göründüyü kimi, Böyük Vətən müharibəsinin ağır-acılarından təzəcə qurtulmaqda olan Azərbaycanın ədəbiyyat nümayəndələrini XX əsrin II yarısında açıq-aşkar DISSİDENT kabusu hədələməkdəydi. Heydər Əliyev və dissident ədəbiyyatı mövzusunun daha dərin qatlarına endikcə, Ulu öndərin hələ ADU-da (indiki BDU-da) qiyabi təhsil aldığı illərdə (*həmin dövrdə Azərbaycan SSR DTK-sında şöbə rəisi vəzifəsində çalışırdı*) öz müəllimini ölümün pəncəsindən xilas etməklə ruhuna azərbaycançılıq ideyaları hopmuş ziyalıların himayədarına (*qoruyana, mühafizəçisinə*) çevrildiyinin və bu hisslərin ömrünün sonuna qədər onun həyatının başlıca leytmotivlərindən biri olduğunun açıq-aşkar müşahidəçisi oluruq. Bu kimi hisslərin gücündəndir ki, Heydər Əliyev xalq şairi Süleyman Rüstəmin 90 illik yubileyində (*27 mart 1997-ci il*) deyirdi: “Bəli, xüsusən 1920-30-cu illər ağır repressiya illəri olubdur... İtirdiyimizi itirmişik, ancaq şükür etməliyik ki... bu repressiyalardan xilas olanlar bizim həyatımızı, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, təhsilimizi, həyatımızın başqa sahələrini yaradıblar... Onlar əlimizdən getdi. Əgər hamısı getsəydi, onda bizim ədəbiyyatımızı, elmimizi, mədəniyyətimizi kim yaradacaqdı? İndi kimsə hesab edir ki, o vaxtlar gərək Səməd Vurğun da... Süleyman Rüstəmi, Rəsul Rzanı da öldürəydilər. Onda deyirdilər ki, bunlar qəhrəman idi və biz oturub onları da on illərlə ağlayacaqdıq... Əgər 30-cu illərdə o itirdiklərimizlə yanaşı S.Vurğun,

R.Rza, S.Rüstəm və bizim nəşildən olan görkəmli başqa şairlərimiz olmasaydı..., indi bizim o dövr tariximizin ədəbiyyatı, mənəviyyatı, mədəniyyəti nədən ibarət olardı?" [2, s.458].

Bu mövzudan bəhs edərək professor Tərhan Novruzov yazır: "Bunlar sovet dövrünün elə çağlarında dərc olunub oxuculara çatdırılmışdı ki, indi adama yuxu təsiri bağışlayır, bu cəsarətə, bu qeyrətə heyrlənməyə bilmirsiniz. Və bu "yuxu"ların reallaşdırılması onların üzə çıxmasına şərait yaradan, "dissident"lərə havadarlıq edən müdrik, qorxmaz, millətini, ədəbiyyatını ürəkdən sevən bir insanın - Heydər Əliyevin hesabına (*sayəsində* - *A.Ziyad*) olmuşdu və olurdu" [5, s.179].

Yeri gəlib ki, Heydər Əliyev özü haqqında da bu sözləri deyib: "1969-cu ildən başlayaraq 1987-ci ildə istefaya getdiyim zamanadək kommunist partiyasında ən böyük dissidentlərdən biri mən olmuşam" [5, s.439].

Bu kəlmələri Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayında Ulu öndərə müraciətində Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar xatırladı: "Heydər müəllim... bir dəfə Siz özünüz dediniz ki, o vaxt elə ən böyük dissident mən özüm olmuşam" [2, s.438].

...Heydər Əliyev niyə özünü "ən böyük dissident" adlandırır?

Cavab Ulu öndərin öz mükəllimlərində: "Heç də təsadüfi deyil ki, kommunist partiyasına o qədər xidmət edən bir adam - yəni mən həqiqətən kommunist partiyasına xidmət etmişəm - 1990-cı ilin yanvar hadisələrindən sonra kommunist partiyasını tərk etmişəm. Həm də adi tərk etmədim, mənim bu barədə bəyanatım qəzetlərdə dərc olunub, oxumusunuz. Mən ittiham verdim, bildirdim ki, nəyə görə kommunist partiyasını tərk edirəm" [2, s.439].

Heydər Əliyevin "dissidentliyi" onda idi ki, uzun illər Sov.İKP sıralarında olan, dünyaya meydan oxuyan keçmiş SSRİ dövlətində üçüncü, yaxud dördüncü şəxs qismində vəzifə tutan bir insan həyatını təhlükə qarşısında qoyub öz xalqı, respublikası naminə Rusiyanın öz içində onun dövlət siyasətinə meydan oxuyurdu. Və bu qeyrətilə, bu qüdrətilə Heydər Əliyev ömrünün sonuna qədər qürur duymağa haqqı olan insandır: "Bütün keçmişimə, həyatıma görə, bütün gördüyüm işlərə görə də heyfəsilənmirəm. Hesab edirəm ki, hamısını xalqın naminə, millətin naminə və doğma Azərbaycanın naminə etmişəm" [2, s.439].

Məsələn, Cənubi Azərbaycandan olan Mərziyyənin öz ana dili uğrunda mübarizəsinə həsr edilmiş poemanın efir səslənməsinə qulaq asandan sonra dövlət başçısı telefon açıb belə bir əsər yaratdığına görə şairi (*B.Vahabzadəni* – *A.Ziyad*) təbrik edərsə, həmin əsərə görə təhlükə izləyəndə niyə də onun (*müəllifin*) yaxın müdafiəçisinə çevrilməsin?! [1, s.135].

Ona görə ki (*öz təbiri ilə desək*), Heydər Əliyevin özü də rəhbər seçilən gündən (*1969-cu ildən*) Azərbaycanın həyatındakı mövcud eybəcərlikləri, mənfilikləri tənqid etmiş, belə hallara qarşı daim barışmaz olmuşdur. Bu əqidə sahibi, təbii olaraq, öz əqidədaşlarının cəzalandırılmasına, yurdundan yuvasından didərgin salınmasına, sürgün edilməsinə yol verə bilməzdi. Necə ki, yol vermədi də.

Bu nə deməkdir?

Bu, o demək idi ki, - deyirdi Ulu öndər, - həmin dissident sayılanların əsərlərini biz qəlbən qəbul edirdik və onların özünə yol tapması üçün imkanlar yaradırdıq. Beləliklə, həmin müəlliflərlə öz həmrəyliyimizi bildirirdik. Ancaq geniş təbliğ etmədik ki, biz bununla həmrəyik" [2, s.489].

Bu, Heydər Əliyevin mövqeyi, həyat kredosu idi. Fakt olaraq görüntü isə...

Dissident soruşduğuna gələnlərin hərəsini Heydər Əliyev bir əsaslandırılmış cavabla yola salırdı. İsa Hüseynovun Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyi ilə bağlı "Qobustan" jurnalında dərc olunmuş məqaləsinin sədasını tutub Moskvadan Bakıya təşrif buyuran "qonağa" cavabı bu mənada xüsusi diqqət çəkir: "Mən dedim: Bilirsiniz nə var, indi, bu, yazıçıdır - yazıbdır, sərbəst adamdır, bu o demək deyil ki, bizim də fikrimiz belədir, bizim fikrimiz belə deyil". Mən birtəhər bu məsələni sovuşdurdum. Amma sonra bunlara dedim ki, yaxşı, daha ağını çıxarmayın" [2, s.490].

Budur Heydər Əliyevin bir vətəndaş, Azərbaycan oğlu olaraq öz vətəninə övladlarına arxa,

dayaq, qahmar durmaq mövqeyinin təsdiqi.

“Mən bu məsələni birtəhər sovuşdurdum” ifadəsinin arxasında gizlənən yükün ağırlığını təsəvvür edirsinizmi? Bu, odla oynamaq idi, sabahını, özünün, ailəsinin taleyini totalitar rejimin pəncəsinə vermək kimi bir hal idi. Amma Heydər Əliyev bu risklərə gedirdi. Kimin üçün, nəyin naminə? Bu suala cavab yenə Ulu öndərin öz dediklərində: “Həqiqət bundan ibarətdir ki, mən o vaxtlar bunların qarşısını həmişə almışdım. Məni düzgün başa düşün, mənim dəstəyim, köməyim olmasaydı, - necə ki o vaxt bəzi belə gözəl yazıçıları, yaradıcıları sıxışdırırdılar, məhv edirdilər - onda bunlara da, bəlkə, belə bir ziyan dəyə bilərdi” [2, s.489].

Bu o demək idi ki, Heydər Əliyev azad düşüncənin, fikrin yaxın dostu, arxası idi. Və bu mənada azərbaycançılığın, azərbaycançılıq ideologiyasının havadarı idi. Hansı ki, Azərbaycan oxucusu bunu çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində açıq-aşkar, bütün rənglərilə görür. Ulu öndər bu yazıları, bu milli təfəkkürü, onların yaratdıqlarını sovet rejiminin hər cür fənalardan – ölkəni “millətçi”, “pan-türkişt”, “paniranist”, “dissident” kimi damğalardan təmizləmək adı ilə insanı məhvə sürükləyən represiya dalğasından (*və həm də damğasından*) mühafizə edir, azad fikir, düşüncə ideologiyasının ocağı, közü, ilhamverici, təkanverici qüvvəsi kimi Azərbaycanımızın bu günü, sabahı, gələcəyi üçün qoruyurdu.

Qoruyurdu. Və özü də öz əməlidən daxili güc, qüvvət, ilham, həzz alırdı. “Mən bu gün deməliyəm ki,.. yaxşı ki, dissident olmusunuz. Əgər dissident olmasaydınız, Azərbaycan xalqında bu milli ruhu, əhval-rühiyyəni qaldıra bilməzdiniz. Əgər Bəxtiyar Vahabzadə dissident olmasaydı, Azərbaycan xalqının, gənclərin şüuruna təsir edə bilməzdi. Əgər Xəlil Rza dissident olmasaydı, onun əsərlərinin gücü də olmazdı. Bu gün bunları müsbət qiymətləndiririk. Əgər o vaxtlar onlar təqib olunmayblarsa, onları nədənsə məhrum etməyblərsə, demək bu da bizim nailiyyətimizdir, bu da bizim o vaxtlar, çətin dövrlərdə apardığımız düzgün siyasətin nəticəsidir” [2, s.438].

MTN-in 1997-ci ildə keçirilən yubileyindəki çıxışında XX əsrin 59-60-cı illərini xatırlayan Heydər Əliyev demişdir: “Mən hələ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən zaman Bəxtiyar Vahabzadənin həbs olunması məsələsi meydana çıxmışdı. O vaxt mən onu xilas etdim. Qoymadım həbs olunsun... Belə bir insan o vaxtlar böyük fəlakət qarşısında idi. Nəyə görə?.. Ona görə ki, millətini sevirdi, millətin qayğıları haqqında yazılar, şeirlər yazırdı. “Gülüstan” poemasını yazmışdı. Ondan ötrü o zaman həbs etmək məsələsini qoymuşdular” [6, s.14].

Yaxud aradan illər ötəndən sonra özünün bu mövqeyindən məmnunluq duyan Heydər Əliyev başqa bir məqamda sözünə yumor qatararaq deyirdi: “Ancaq biz qoymadıq ki, onlar dissident olsunlar. Bəlkə də onlar indi heyfsilənirlər ki, o vaxt Əliyev qoysaydı və biz dissident olsaydıq, indi bəlkə hörmətimiz daha artıq olardı” [2, s.489].

Bu qorumanın bəhrəsini, düzgün siyasətin nəticəsini XX əsrin sonuncu onilliyində - meydanlara yürüş edən milli-azadlıq hərəkatında, xalqımızın müstəqillik arzularının coşub-kükrəyib bütövlükdə Azərbaycan dünyasını nəhr kimi coşdurub-daşdırdığı günlərdə bütün dünya azərbaycanlıları gördü. Xalqımızın vücudundakı bu od-alovun, təlatümün, azadlıq arzularının selə, nəhrə çevrilmə tələbatını öz yaradıcılıqlarında S.Vurğun, İ.Şıxlı, R.Rza, B.Vahabzadə, M.İbrahimbəyov, Qabil, Y.Səmədoğlu, Anar, S.Rüstəmxanlı, İ.Hüseynov, X.Rza Ulutürk, Elçin, M.Araz... zaman-zaman misqal-misqal qələmə almış, totalitar rejimin buxovlarından qurtulmaq ideyalarını millətimizin ruhuna, varlığına hopdurmuş, bütöv bir nəhri milli-azadlıq hərəkatına kükrətmişdilər. Hansı ki, xalqımız bu şirinliyi 1991-ci ildən üzübəri yaşayır. Bu ideologiyanın bəhrəsi olan müstəqil, suveren, regionun aparıcı dövlətinə çevrilmiş Azərbaycan Respublikası bu gün bu sırada sözünü müstəqil demək, iradəsini yeritmək imkanlarına malikdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının bu özəl xüsusiyyətlərini Heydər Əliyev özü belə xarakterizə edirdi: “Bütün sovet respublikalarının ədəbiyyatı kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı da həmişə öz xalqının

həyatının ön sıralarında irəliləmişdir. Bu ədəbiyyat xalqımızın qəhrəman tarixini əbədləşdirib bizə çatdırmış, bizim qarşımızda bütün əzəməti ilə açmışdır. Bu ədəbiyyat bədii sözün gözəl nümunələrini yaradaraq zəmanəmizin yüksək romantikasını, xalqın döyüş rəşadətini, onun fədakar əməyini tərənnüm edir. Azərbaycan zəhmətkeşləri ədəbiyyatımızın nailiyyətlərilə haqlı olaraq fəxr edirlər. Biz razılıq hissi ilə qeyd edirik ki, Azərbaycan yazıçılarının əsərləri adamlarımıza, gənclərimizin şüurunun yetkinləşməsinə getdikcə daha çox faydalı təsir göstərir” [5, s.62].

Heydər Əliyev yaradıcı insanlara bu münasibətini Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayındakı nitqində daha aydın ifadə etmişdir: “Keçmiş qurultaylardan fərqli olaraq görürsünüz ki, mən sizə “hansı mövzuda yazmalısınız, nə cür yazmalısınız” kimi göstərişlər, heç məsləhətlər də vermək istəmirəm. Vermək istəmirəm, heç olmayacaq da. Siz tam sərbəstsiniz, azadsınız və sərbəstlik, azadlıq şəraitində nə cür istəyirsinizsə, o cür yazın. Hansı mövzunu götürürsünüz götürün, sizin öz işinizdir. Dövlət bu işlərə qarışmayacaqdır. Mən bunu sizə qətiyyətlə deyirəm” [2, s.435].

M.Arazın yaradıcılıq gecəsindəki çıxışında (16 aprel 1995-ci il) deyirdi: “Bilirsiniz, milli azadlığa nail olmaq üçün xüsusən bizim xalqımızda milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun coşması lazımdır. Bu da asan bir proses deyildir. Çox vaxt tələb edən bir prosesdir. Yaşadığımız o rejim dövründə bu prosesə təkan vermək də çətin idi. Ancaq Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza kimi insanlar öz yaradıcılığı ilə bu sahədə çox işlər görüblər. Ona görə mən düşündüm: biz müstəqillik qazanmışıq. Respublikamız müstəqil dövlətdir. Xalqımız milli azadlığını əldə edibdir” [2, s.250].

B.Vahabzadə, M.Araz, X.Rza niyə daha çox sevimlidir?! Heydər Əliyev onları xüsusi olaraq niyə ayrıca qiymətləndirirdi? Ona görə ki...

Cavab Heydər Əliyevin öz deyimində: “Bu milli azadlığın, müstəqilliyin əldə edilməsində, şübhəsiz ki, xalqımızın – hərənin öz yeri, öz payı, hərənin öz xidməti var. Ancaq elə şəxsiyyətlər var ki, onlar bu işin, bu prosesin yaranmasında, formalaşmasında, inkişaf etməsində xüsusi xidmətlər göstəriblər. Və bunlar, mən hesab edirəm ki, yenə də mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, şeirimizin içində olubdur” [2, s.251].

Totalitar rejimin dissidentlər axtarışında olduğu bir vaxtda Heydər Əliyevin Moskvada Sov.İKP-nin XXVI qurultayındakı nitqində XX əsrin 70-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatı bütöv halda izah və şərh olunur, ədəbi onillik xüsusi bir mərhələ səviyyəsində səciyyələndirilir. Heydər Əliyev qurultaydakı nitqində demişdir: “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində 70-ci illər xüsusi yer tutur. Bu illər respublika yazıçılarının və şairlərinin böyük yaradıcılıq əməlləri dövrüdür, bir çox istedadlı ədəbiyyatçıların yetkinlik çağına qədəm qoyduğu illərdir. Azərbaycan şeirinin, nəsrinin və dramaturgiyasının ən sanballı əsərlərinin ümumittifaq miqyasında bəyənilməsi onu göstərir ki, ədəbiyyatımız yüksəliş yolundadır” [5, s.68].

Bütün bunlar əsas verir ki, 1969-1982-ci illəri Azərbaycanın mədəni intibah dövrü adlandırmaq. Təzada diqqət yetrin:

Moskva həmin dövr yaradıcılarını dissident kimi izləyib müxtəlif cəzalara mübtəla edir, Azərbaycanın böyük oğlu Heydər Əliyev isə bu mövqeyi tamamilə inkar edərək Moskvada, Kremlin Qurultaylar Sarayında iftixarla Azərbaycan ədəbiyyatının həmin dövrünü “YÜKSƏLİŞ YOLU” adlandırır və bunu 15 respublikanın birliyi olan çoxmilyonlu SSRİ xalqlarına iftixarla bəyan edir. Hansı qürur, daxili təkan idi Heydər Əliyevi Moskvanın dissident axtarışı mövqeyinə qarşı qoyan?

Ona görə ki, onlar (bu sıradan olan yazarlar – A.Ziyad) həqiqəti deyirdilər (M.İbrahimbəyovun 60 illik yubileyindəki çıxışından) [2, s.263, s.486]. Həqiqət axı nədən cəzalandırılınsın?! Onu asmaq, kəsmək, səsinə batırmaq “Qurani-Kərim”də də yasaqdır. Elə bu mövqeyin diktəsincə, Heydər Əliyevə görə, Azərbaycanda dissident yox idi. Və bu səbəbdən də o, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə çevrilmiş yazıçıları - rəsmi Moskvanın əqidəsincə desək, o vaxtkı dissidentləri - SSR İttifaqını qarış-qarış dolaşan “Sunami (dissident) qasırgasının burulğanından” mühafizə edirdi. Həm də elə bir

zamanda ki, totalitar rejimin başında duranlar Yer üzünün ən hegemon dövlətlərindən birinin (*keçmiş SSRİ-nin*) regionlarına “qulaq falına çıxaraq” dissidentlər axtarır, “N.Nərimanov V.İ.Lenindən də böyük simadır” tərzində düşünmək iqtidarında olanları, yaxud N.Nərimanovun heykəlinin postamentini S.M.Kirovun heykəlinin postamentindən hündür görmək istəyənləri repressiyaya məruz qoymaqdan həzz alırdılar.

Belə bir zaman sınağında “Azərbaycanda ədəbiyyata, mədəniyyətə daim hörmət olubdur” [2, s.423] və “bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvəti, intellektual mülkiyyətidir” [2, s.419] söyləyən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev SSRİ-nin ən yüksək ali məktəblərində və Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan gənclərinin, azərbaycanlı gənc şair və yazıçıların təhsil almaqlarının yardımçısına çevrilirdi, SSRİ-nin ən yüksək ali mükafatlarının və titulların (“*Sosialist Əməyi Qəhrəmanı*”, “*Lenin*” ordeni, “*Qırmızı Əmək Bayrağı*” ordeni, “*Xalq yazıçısı*”, “*Xalq şairi*” (və s.) kimi fəxri adların, keçmiş SSRİ Ali Sovetinin və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı kimi titulların) azərbaycanlı ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinə verilməsinə inadçılıqla nail olur və bundan məmnunluq duyurdu. Təkcə 1970-1982-ci illərdə 10 nəfərdən çox mədəniyyət və elm xadiminə (*S.Rüstəm, S.Rəhimov, R.Rza, M.İbrahimov, M.C.Paşayev, F.Əmirov, Q.Qarayev, Niyazi, R.Behbudov, M.Topçubaşov, inşaatçı Məmməd Hüseynov və başqalarına*) “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı” adının verilməsi, H.Cavidin nəşinin çox çətinliklə uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi, Bakıda heykəlinin, Naxçıvanda isə məqbərəsinin inşası, vəfatından 200 il sonra Şuşada M.P.Vaqifin abidəsinin, Bakıda isə C.Cabbarlının, İ.Nəsiminin, M.Hüseynzadənin, S.Bəhlulzadənin heykəllərinin ucaldılması, C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəylinin, M.Ə.Sabirin, S.Vurğunun (və başqalarının) ev-muzeylərinin və xatirə muzeylərinin yaradılması, 1970-ci ildə N.Nərimanovun 100 illik yubileyinin keçirilməsi, Bakıda heykəlinin ucaldılması, “Pravda” qəzetində Heydər Əliyevin N.Nərimanovun həyat və fəaliyyətindən bəhs edən məqaləsinin dərci, 1977-ci ildə Ulyanovsk şəhərində Nəriman Nərimanovun abidəsinin qoyulması, 1982-ci il noyabrın 25-də Moskvada Vorovski küçəsində Nəriman Nərimanovun xatirə-abidəsinin açılışı, “Ulduzlar sönmür” filminin çəkilişi (*N.Nərimanovdan bəhs edilir*) – bunların hamısı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanımız özünün dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən və Heydər Əliyev xalqın inadlı təkidi və tələbi ilə yenidən Azərbaycana siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra daha çox şair, yazıçı və mədəniyyət işçisinin Vətənin (*Azərbaycan Respublikasının*) ən ali dövlət mükafatlarına və fəxri adlarına layiq görüldüyünün şahidi oluruq. Təkcə bir faktı - 1998-ci il mayın 26-da Prezident İqamətgahında dövlət başçısı Heydər Əliyevin Azərbaycanın bir qrup ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadiminə “İstiqlal” ordenlərini təqdim etməsini yada salaq. Bəstəkar Tofiq Quliyev üzrlü səbəbdən təqdim etmə mərasiminə qatıla bilmədiyindən, Heydər Əliyev özü xəstəxanaya gedib bəstəkarın sağlamlıq durumu ilə maraqlanır və ordeni elə xəstəxanadaca T.Quliyevə təqdim edir.

Bu, Ulu öndərin ədəbiyyat və sənət adamlarına diqqət və qayğısının daha bir nümunəsidir ki, hakimiyyətdə olduğu illər ərzində onun həmişə adını çəkdiyimiz sahə xadimlərinin qoruyanı və eyni zamanda, dəyərləndirəni olduğunu görmüşük.

Bu mənada Yazıçılar Birliyinin sədri Anarın özünün 70 illik yubileyi ərəfəsində APA-ya verdiyi müsahibədə bir məqam diqqət çəkir: “Azərbaycanda yaradıcılıq təşkilatlarına, yaradıcı adamlara siyasətin əsasında Heydər Əliyev durur. Bu, yaradıcı təşkilatlara dəstək, yaradıcı adamlara hörmət siyasətidir. Bunun əsasını Heydər Əliyev qoyub və bu gün İlham Əliyev də bu yolu davam etdirir... Heydər Əliyev Yazıçılar Birliyinin ədəbi orqanlarını büdcəyə salmaqla yaşatdı. O, bunu etdiyinə görə böyük insan idi və davamçısı da bu yolu davam etdirir” [1, s.134].

Ulu öndərin Respublika Sarayında (indi Heydər Əliyev sarayı) xalqımızın sevimlisi, xalq şairi Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığına həsr olunmuş poeziya məclisində (*19 dekabr 1998-ci il*) incəsənət

ustaları ilə görüşündəki çıxışında söylədiyi sonuncu cümləyə diqqət yetirək: “Mənim əlim sizin üstünüzdədir” [2, s.485].

“Azərbaycanın mili-azadlıq hərəkatının mücahidləri” (*Heydər Əliyevin deyimidir*) olan B.Vahabzadə, M.Araz, X.R.Ulutürk azərbaycançılıq ideologiyasının təbliğinə görə sıxışdırılsalar da, təqib və tənqidlərə məruz qalsalar da, onları gözləyən cəzalardan bu qüdrətli “ƏL”-in sayəsində qurtula biliblər. Heydər Əliyevin özünün dediyi kimi, uzun illər ərzində həqiqətən xırda-xırda, misqal-misqal, damcı-damcı yaratdıqları əhval-rühiyyə ilə Azərbaycan xalqının müstəqillik arzularına qovuşmasında həlledici rol oynaya biliblər [2, s.252]. “Nəticə odur ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə edibdir, milli azadlığına nail olubdur, Azərbaycan müstəqil dövlətdir” [2, s.253].

Bu HƏLLEDİCİ ROL isə, göründüyü kimi, təkcə xalqımızın mütərəqqi fikirli ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin deyil, milli təfəkkür, azərbaycançılıq ideologiyası ilə köklənmiş bütün övladlarının, o cümlədən dövlət və siyasət xadimlərinin də fədakarlığının nəticəsidir. Onlardan biri Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. Hansı ki, bir qərindən artıq bu yolun bayraqdarı olmuşdur.

Mövzunun tədqiqindən bu qənaətə gəlmək olur ki, Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərdir. Bu milli sərvət Azərbaycanın dövlət quruculuğunun bütün istiqamətlərini özündə ehtiva edir. Bu böyük ŞƏXSİYYƏTİN bizə yadigar qalmış irsinin gəncliyə mənimsədilməsi işi, yetişməkdə olan nəslin ruhuna aşılması zərurəti bütün zamanlar üçün keçərlidir, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dövləti durduqca da öz vacibliyini saxlayacaqdır.

Mənəli ömrünü öz xalqının, millətinin və bu xalqa məxsus Azərbaycan dövlətinin tərəqqisinə həsr etmiş Ulu öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyev həyatımızın bütün sahələrində, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, təhsilinin, elminin, bütövlükdə dövlətinin inkişafında və əbədiyaşarlığında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş şəxsiyyət, dövlət qurucusu olmuşdur. Heydər Əliyevin dövləti idarəetmə prinsiplərinin gəncliyə öyrədilməsi işi sabahın qurucularının bu yöndə dünya-görüşünü genişləndirir, milli-mənəvi, əxlaqi tərbiyəsinin inkişafına ciddi təsir göstərir. Danılmaz faktdır ki, Heydər Əliyev fenomenal şəxsiyyət, fəvqəl siyasi təfəkkür sahibi, ictimai xadim, böyük mütəfəkkir kimi Azərbaycanımızın dünyanın region dövlətləri ilə bir sırada qarlaşmasının mütləqliyini təmin etmişdir. O da fərəhlidir ki, Ulu öndərin xalqımıza yadigar qoyduğu dövləti idarəetmə kursu, dövlətçiliyi inkişaf etdirmək taktika və strategiyası bu gün siyasi varisi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilməkdədir.

Açar sözlər: dissidentlik, problemə Heydər Əliyev baxışı, ümummilli lider”, “Heydər – xalq, xalq – Heydər”, böyük dövlət xadimi, böyük siyasi lider.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Bakı-7-8 may-2008-ci il, 192 s.
2. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Bakı-“Ozan”-1999, 496 s.
3. İsgəndərov Ayətəlxan. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri: Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin... dövlətinin hamisi. Dərs vəsaiti. Bakı-2018, 104 s.
4. İsgəndərov Ayətəlxan. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri: Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin... dövlətinin hamisi. Dərs vəsaiti. Türkiyə, LAMBERT Akademik Publishing nəşriyyatı-2018, 92 s.
5. Novruzov Tərhan. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. “Ön söz”ün müəllifi və redaktoru Ayətəlxan Ziyad (İsgəndərov). Bakı-2007, 400 s.
6. Türk dünyasının Bəxtiyarı. I hissə, Bakı-Təfəkkür NPM– 2002, 364 s.
7. Ziyad Ayətəlxan. Xalqının, dövlətinin qürur ünvanı. Bakı-2018, 168 s.

**TARİXİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ AKMEOLOJİ BACARIQLARIN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

The importance of developing students' acmeological skills in teaching history

Ülkər HƏSƏNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türköloji mərkəzin türk tarixi bölməsinin mütəxəssisi
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
doktorantı
ORCID: 0009-0009-6054-7503

Xülasə

Cəmiyyətimizin hazırkı inkişafı tələb edir ki, təhsil müəssisələrində şəxsi və peşəkarlıq səviyyəsinin maksimum səviyyəsinə nail olmaq üçün mürəkkəb problemlərini həll etməyə, daim özünü təkmilləşdirməyə qadir olan şagirdlər yetişdirilməlidir. Akmeoloji səriştənin özünüinkişaf fəaliyyətinin təşkili bu cür problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Biz şagirdlərin akmeoloji səriştəsinin, akmeoloji motivlərin, dəyərlərin, biliklərin, bacarıqların, mühüm şəxsi keyfiyyətlərinin və özünüinkişaf etdirmə bacarığının formalaşmasının əhəmiyyətini müəyyən edirik. Məqalədə tarix dərslərində şagirdlərdə akmeoloji bacarıqların formalaşdırılması texnologiyalarına mühüm aspekt kimi yanaşılmışdır. Həmçinin, tədqiqatda akmeoloji bacarıqların formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsində, təkmilləşdirilməsində metodiki əhəmiyyəti üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatımızın nəticələrinə görə metodikada akmeoloji bacarığın strukturu dörd komponent ilə təmsil olunur: motivasiya, şəxsiyyət, idrak, fəaliyyət. Tarix dərslərində şagirdlərdə akmeoloji səriştənin formalaşması onların özünü inkişaf etdirmək, özünü təkmilləşdirmək, akmeoloji problemlərin formalaşdırılması və həlli ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan güman etmək olar ki, şagirdin öz-özünü inkişaf etdirməsi şəxsin arzusuna və tədrisən zirvələrə doğru hərəkətinə təsir edən ən vacib şərtlərdən biri ola bilər. Bu inkişaf şagirdin özünün və müəllimin köməyi ilə həyata keçirilir. Akmeoloji bacarığın inkişaf etdirilməsinin yollarından biri kimi şagirdlərin səriştəsi bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: məqsədyönlülük, təşkilatçılıq, ardıcılıq, subyektivlik, müstəqillik və s. Təhsil müəssisələrində şagirdlərdə akmeoloji bacarığın formalaşdırılmasında şagirdin özü-özünün təkmilləşdirməsi mühüm amil kimi götürülür. Metodiki cəhətdən bu prosesə şagirdin müşahidəsi və gəldiyi nəticələrinin təhlili müsbət göstəricilərini müəyyən etməyə kömək edir. Beləliklə, tarixin tədrisində hazırlıq və təşkilati mərhələdə müsahibələr, anketlər, şagirdlərin istəkləri, özünütəhsil imkanları və başqa üsul, metod, vasitələr akmeoloji bacarıqların inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərir. Bir sözlə, şagirdləri tədris zamanı ünsiyyətə cəlb etmək, tədqiqatı təşviq etmək, problem yönümlü, dialoqa əsaslanan hallar yaratmaqla akmeoloji bacarığın inkişafına mühüm amil kimi göstərilə bilər. Bu hallarda şagirdlər peşəkar inkişaf prosesinin əsas subyektləri olmalıdır. Onlar öz peşəkar inkişafı üçün aydın məqsədlər qoymalı və bu məqsədlərə nail olmaq üçün yollar axtarmalıdırlar.

Açar sözlər: akmeologiya, təhsil, təlim, komponentlər, texnologiya, məqsəd, tərbiyə,

Abstract

The current development of our society requires that students who are able to solve complex problems and constantly improve themselves in order to achieve the maximum level of personal and professional level should be trained in educational institutions. The organization of self-education activity of acmeological competence plays an important role in solving such problems. The acmeological competence of students is defined by us as the importance of the formation of

acmeological motives, values, knowledge, skills, important personal qualities and self-development skills. In the article, the technologies of formation of acmeological skills in students in history classes are treated as an important aspect. The methodical importance in forming, developing and improving acmeological skills is revealed. According to the results of our research, the structure of acmeological skill in the methodology is represented by four components: motivation, personality, cognition, activity. The formation of acmeological competence in students in the history lesson is connected with their self-development, self-improvement, formation and solution of acmeological problems. From this point of view, it can be assumed that the student's self-development can be one of the most important conditions affecting the individual's desire and gradual movement towards the heights. This development is carried out with the help of the student himself and the teacher. As one of the ways of developing acmeological skills, students' competence is characterized by a number of features: purposefulness, organization, consistency, subjectivity, independence, etc. Self-improvement of the student is taken as an important factor in the formation of acmeological skills in educational institutions. Methodologically, the observation of the student and the analysis of the results of this process help to determine the positive indicators. Thus, in the preparatory and organizational stages of history teaching, interviews, questionnaires, students' wishes, self-education opportunities and other methods have a positive effect on the development of acmeological skills. In short, the development of acmeological skills can be positively influenced by engaging students in communication during teaching, encouraging research, and creating problem-oriented, dialogue-based situations. In these cases, students should be the main subjects of the professional development process. They should set clear goals for their professional development and seek ways to achieve those goals.

Keywords: acmeology, education, training, components, technology, goal, upbringing,

Ölkədə gələcəyin dayağı, müstəqil və yaradıcı təfəkkürlü, təşəbbüskar, müasir biliyə, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin quruculuğu üçün şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi ölkəmizin taleyi və inkişafı üçün olduqca vacib məsələlərdən biridir. Təhsil müəssisəsi təlim-tərbiyə ocağı, həmçinin gənc nəslin əxlaqi, fiziki və əqli rifahının, mənəvi və elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirdiyi yerdir. Məlumdur ki, təlim prosesində şagirdlər elmi biliklərə yiyələnir, əldə etdikləri bilikləri tətbiq etmək üçün bacarıq və vərdişlərinə malik olurlar. Bu prosesdə şagirdlərin müstəqil öyrənmə və biliyə əsaslanan fəaliyyətində elmi biliklər formalaşır. Məqalədə tarix dərslərində şagirdlərin peşəkar yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafında akmeologiyanın perspektivlərinə diqqət yetirilir. Bu tədqiqatın məqsədi şagirdin peşəkar inkişafı üçün akmeologiya və akmeoloji bacarığın tətbiqinin fayda və perspektivlərini təhlil etməkdir.

Hər bir şagird gələcəkdə savadlı, intellektli, səmərəli ünsiyyət qurmağı bacaran, öz məqsədləri olan bir şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır. Məhz buna görə də yaxşı öyrənmə mühiti yaratmaq lazımdır. Yeni metodlar şagirdləri daha uğurlu öyrənməyə istiqamətləndirə bilər. Mənə görə şagirdlərdə akmeoloji bacarıqların formalaşdırılması ən yaxşı seçimdir. Çünki şagirdlər həm verilən materialı öyrənmək, həm də şəxsiyyətlərarası bacarıqları inkişaf etdirmək imkanına malikdirlər.

Müasir sosial-iqtisadi şərait şəxsiyyətin öz müqəddəratını təyin etmə, işgüzar, yaradıcı, rəqabətqabiliyyətli və şagirdlərin mənəvi dəyərlərə malik vətəndaş kimi hazırlanması akmeoloji sərəştənin inkişaf etdirilməsi məsələsini aktuallaşdırdı. Bu məsələ ilə bağlı A.Bodalev, B.Ananov, A.Derkaç, N.Kuzmina, İ.Zimnyayev və başqaları tədqiqatlar aparmışlar.

Beləliklə, G. Danilova akmeologiyayı şəxsiyyətin özünüinkişaf haqqında bir elm olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, tədrisin akmeologiyası təhsil sistemlərinin yüksək keyfiyyətinə nail olmaq, təhsil prosesinin subyektlərinin inkişafı şərtlərini araşdırır və inkişaf etdirir(5).

Ümumtəhsil məktəblərində tarix fənninin tədrisinə mühüm əhəmiyyət verilir. Tədrisin keyfiyyətli olması üçün müxtəlif metodlardan və modellərdən istifadə edilir. Bu hallarda tədris modelləri şagirdlərin potensial qabiliyyətlərini tam üzə çıxarmağa imkan verir.

Tarix fənninin tədrisində akmeoloji səriştənin formalaşması prosesində şagirdin məqsədi bilik səviyyəsini daha da inkişaf etdirməkdir. Akmeoloji səriştə şagirdin özünün təhsil sahəsində ehtiyaclarını bilir, yeni bilik, bacarıqların əldə edilməsi və onların davamlı inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu şagirdlərə öz potensialını yenidən qiymətləndirmək, dərslük və elmi mənbələrlə metodiki cəhətdən işləmək, məlumatları təhlil etmək, yoxlamaq, sistemə salmağa və tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Ümumtəhsil müəssisələrində tarix fənninin tədrisi zamanı şagirdlərin akmeoloji səriştəsinin formalaşması üçün əsas amillər bunlardır: təhsil, tədqiqat, praktiki təcrübə, motivasiya və s. Şagirdlərin özünün inkişaf etdirməsi müxtəlif iş və fəaliyyət formalarında onların fəal iştirakı ilə bağlıdır.

Alim O. S. Chebotareva akmeoloji səriştənin formalaşdırılmasının mərhələlərinin ardıcılığını aşağıdakı qaydada vermişdir (2, s.180-182).

Müstəqil iş üçün motivasiya, qarşıya qoyulmuş məqsəd, şagirdin ehtiyacının ortaya çıxarılması və alınan nəticələrinin dərk edilməsi;

Spesifik məlumatlarla, özünütərbiyəni təşviq edən mənbələrlə tanışlıq;

Tədqiqat sahəsinin aparılması üçün əsas metod, vasitə və üsulların seçilməsi

Toplanmış elmi məlumatların, onlara nə dərəcədə lazımlılığını yoxlamaq və tədqiqatın gedişi haqqında hesabatlardan məlumatlı olmaq;

Sonda praktiki fəaliyyətinin ümumiləşdirilməsi, nəticələrin əsaslandırılması və gələcək tədqiqatlarda özünüinkişaf fəaliyyətinin perspektivlərinin müəyyən edilməsi

Bu mərhələlərin ardıcılığını yoxlamaq üçün şagirdlərə keçirilən mövzudan əlavə hansı məlumatların toplaya biləcəkləri üçün suallar təqdim edə bilərik. Misal olaraq, VIII sinif şagirdlərinə Azərbaycan tarixi fənnindən "Atabəylər dövləti" mövzusunun keçərkən, Şəmsəddin Eldənizin yeni dövlət yaratmamışdan əvvəlki fəaliyyətini araşdırıb, məlumat toplanmalarını tapşırıq olaraq verə bilərik. Bu zaman şagirdlər təkcə məktəb dərslisi deyil, həmçinin əlavə ədəbiyyat, mənbə və internet resurslardan istifadə edərək müəyyən informasiya əldə edirlər. Bu zaman şagirdlərdə təkcə elmi cəhətdən deyil, onların həm mənbələrlə, həm də informasiya texnologiyaları avadanlıqlarından müstəqil şəkildə işləmək bacarığı inkişaf etdirə bilərik.

Beləliklə, tarix dərslərində təlim prosesini daha yaxşı təşkil etmək üçün müəyyən situasiyaların yaradılmasına kömək edən metod və üsullardan istifadə etmək vacibdir. Belə üsullara problemlərin araşdırılması və aradan qaldırılması, isterik araşdırma, dialoq, debat, illüstrativ izahat daxildir. Bu üsulların məzmunundan aslı olaraq onlara uyğun suallar seçilməlidir. Misal olaraq, oyun dərsləri, teatr dərsləri, sinif seminarları, mühazirə və debat sessiyaları, konfrans dərsləri, integrasiya olunmuş dərslər və başqalarını göstərmək olar. Habelə, cütlərlə iş, fərdi iş, kiçik qruplarla iş, kollektiv müzakirə üsullarından da istifadə etmək daha məqsəduyğundur (4, s.35).

Tarixin tədrisi zamanı müəllimin də akmeoloji bacarığında mühüm rol oynayır. Çünki müəllim öz akmeoloji bacarığından, bilik və bacarığından istifadə edərək, təlim zamanı şagirdlərin bilik səviyyəsinə uyğun olaraq problemyönlü sualların verilməsi, şagirdləri tədqiqata cəlb edə, onları işgüzar ünsiyyətə təşviq edə və onların qrup ilə işləmək bacarığını inkişaf etdirə bilərlər. Bu hallarda şagirdlər peşəkar inkişaf prosesinin əsas subyektləri olmalıdır. Onlar öz inkişafı üçün aydın məqsədlər qoymalı və bu məqsədlərə nail olmaq yollarını axtarmalıdırlar (7). Şagirdlər peşəkar inkişaf fəaliyyətlərinin nəticələrini təhlil etmək, diaqnoz qoymaq, nəzarət etmək və qiymətləndirmək bacarıqlarının olması da olduqca vacib məsələlərdəndir. Şagirdlərin akmeoloji bacarıqların müsbət

təsir göstərən şərtləndirən amillərdən inkişafında qoyulmuş problemin müşahidəsi və nəticələrinin təhlili kömək edir. Beləliklə, hazırlıq və təşkilati mərhələdə müsahibələr, anketlər, şagirdlərin istəkləri və özünütəhsil imkanları əsas götürülmüşdür.

Müasir şəraitdə tarix müəlliminin peşə hazırlığı məsələsində gələcək mütəxəssisin mədəni, mənəvi inkişafına və yaradıcı müstəqilliyinə, onun peşəkar yüksəlişinə əsas diqqət yetirilir. Bu vəziyyətdə “səriştə”, “peşəkarlıq” və “pedaqoji mövqe” akmeologiyasının əsas kateqoriyalarıdır)1(. Şagirdlərin akmeoloji bacarıqlarının inkişafı aşağıdakı kimi təsnif olunur.

Didaktik bacarıqlar - asanlıqla və aydın şəkildə təlim materiallarını anlamaq və müstəqil düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

Akademik bacarıqlar- bu bacarıqlardan yalnız tarix deyil, həm də oxşar fənlər arasındakı uyğunluğu anlamaq;

Qavrama qabiliyyəti- şagird özünün daxili dünyasını anlamaq, həmçinin psixoloji vəziyyəti ilə bağlı incəliklər.

Danışmaq qabiliyyəti- şagirdin özünün ifadə etmək bacarığı və ya mimika vasitəsilə hisslərini düzgün və aydın şəkildə ifadə etmək;

Ünsiyyət qabiliyyəti- düzgün ünsiyyət qurmaq, qruplarla, cütlərlə iş zamanı metodiki qaydalara əməl etmək;

Diqqət ayırma qabiliyyəti- bu qabiliyyət forması şagirdin diqqətin bir neçə fəaliyyətə yönəltmək bacarığında təzahür edir (3, s.80).

Akmeoloji şəristənin əsas məqsədlərindən biri də şagirdlərin nitqinin inkişafıdır. Bunun üçün sinifdə aşağıdakı geniş yayılmış metodlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

layihə üsulu;

beyin həmləsi üsulu;

yönləndirilmiş təfəkkür metodu;

anlayışların təşkili metodu;

inteqrasiya;

konfrans metodu və s (6, s.65).

Bu üsullar təlim məşğələləri zamanı şagirdləri həvəsləndirmək, onların yaradıcılığına və fəaliyyətinə müsbət təsir edir. Yuxarı sinif şagirdləri ilə dərslərdə yaradıcı müzakirələrdən, “beyin hücum”, təşkilati və fəaliyyət oyunları, konfrans metodundan istifadə etmək olar. Layihə metodu şagirdlərin yaradıcılığının inkişafına kömək edən əsas metodlardan biridir. Çünki bu metod materialın məntiqi addımlara bölünməsinə tələb edir. Akmeoloji bacarığın inkişafında müzakirə üsulu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsulun təşkili zamanı müəllim tərəfindən nəzərdə tutulmayan istiqamətlər yaranır, bu istiqamətlərdə də tədqiqatlar aparılır. Şagirdlərin bilik və bacarığının inkişafında Bu üsula əsaslanır yaradıcı və tənqidi düşüncə də vacib üsullardan biridir. Çünki, şagirdlərin yeni ideyalar yaratmaq və mübahisəli stereotiplərin müzakirəsinə yol açır. Bu metod şagirdlərin düşünmə qabiliyyətinə və təfəkkürünün inkişafına təsir göstərir. Nəzəri təhlilin nəticələrini akmeoloji kateqoriyaların xüsusiyyətlərinə görə ümumiləşdirərək, əsas sistem daxilində onların akmeoloji istiqamətlərini müəyyən etmək məqsədəuyğundur. Aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edə bilərik:

Bir şagirdin fəaliyyət proqramı;

Şəxsin məqsədlərinə uyğun əlaqələr sistemi;

Dəyərlər sistemi;

Şagirdin yaradıcı potensialın özünü həyata keçirməsi üçün yeni imkanlar;

İstənilən nəticənin əldə edilməsi.

Beləliklə, akmeoloji inkişaf şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafında, motivasiyanın artırmaq, vəziyyəti stimullaşdırmaq və mövzunu daha dərinləndirən mənimsəyib dərk etməsində böyük

rol oynayır. Elmdə “akmeoloji səriştə” anlayışı tamamilə yenidir. Akmeoloji səriştənin inkişafı probleminin nəzərdən keçirilməsinin metodoloji əsası nəzəri və praktiki tədqiqat metodlarının birləşməsidir: Nəzəri və empirik səviyyədə komponent təhlili metodundan istifadə etməklə yerli və xarici tədqiqatların təhlili aparılmışdır.

“Akmeoloji yanaşma” kateqoriyasının konseptual sahəsi kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir və buna görə də müxtəlif müəlliflər tərəfindən akmeoloji yanaşmanın mahiyyətini və məzmununu başa düşməkdə mühakimə və mübahisələr müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

Əliyev E., Müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarını artırmaq zərurəti, 01 Fevral 2019, Источник: <https://muallim.edu.az/news.php?id=4072>,

Chebotareva, O. S. (2008). Self-educated competence of future specialists as the criteria of training quality [mode]. Scholars' notes: e-journal. – Course: published KGU, 5. Retrieved from: <http://www.scientificnotes.ru> (in Russian)

Деркач А.А. Методолого-прикладные основы акмеологических исследований. М.: Изд-во РАГС, 1999. 309 с.

Кузьмина Н.В. Акмеологическая концепция развития продуктивной компетентности специалиста. Санкт-Петербург; Ковров, 2008. 62 с

Nurbayeva X. FORMING THE MOTIVES OF THE FIRST SPIRITUAL UPBRINGING IN THE FAMILY //Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya: Nazariy va amaliy izlanishlar. – 2022. – T. 1. – №. 24. – С. 43-46.

Максимова В.Н., Полетаева Н.М. Акмеология последипломного образования педагога. СПб., 2004. 225 с.

İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri: Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 208 s.

MAHMUD KAŞĞARLININ "DİVANÜ LÜĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİ TARİXİ
BAXIMDAN DƏYƏRLİ MƏNBƏ KİMİ
Mahmud Kashgarli's "Divan-i Lugat-it Turk" as a Historically Valuable Source

Dos. Dəyanət MUSAYEV

ADPU-nun Türkoloji mərkəzinin türk tarixi bölməsinin müdiri,
BDU-nun Mənbəşunaslı, tarixşunaslıq və metodika kafedrasının dosenti

Xülasə

Məqalədə Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşğarlı və onun monumental əsəri – “Divanü Lüğat-it türk” barədə məlumat verilmişdir. Mahmud Kaşğarlı türkün dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, dünya xalqları arasında mövqeyi barədə müfəssəl fikir formalaşdırın və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə rolu olan XI əsrin görkəmli şəxsiyyətidir. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri əsasən dilçilik sahəsini əhatə etsədə, əsər həmdə tarixi-coğrafi, etnik, etnoqrafik, linqvistik məqamlar eyni zamanda əsərin tarixi mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Bu mənbə türk xalqlarının etnik, etnoqrafik, linqvistik, toponimik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. 10-15 il bütün türk ellərini şəhər-şəhər, kənd-kənd, oymaq-oymaq, oba-oba gəzən Mahmud Kaşğarlı 30-dan yuxarı türk ləhcəsini bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Müəllif türk dilinin Çindən Ruma qədər geniş bir arealda yayıldığını qeyd edir. Rum ölkəsindən Çinə qədər oğuzlar, suvarlar və qıpçaqların yaşadığını qeyd edən Kaşğarının bu məlumatı yalnız bəçənəkləri nəzərdə tutmurdu. Çünki Azərbaycandan şimalda yaşayan xəzərlər, tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan oğuz, suvar, qıpçaq tayfalarının həm mənbələrdə, həm də Azərbaycandakı yer-yurd adlarında bugünə qədər qorunub saxlanılan izləri bu qənaətə gəlməyə imkan verir.

M. Kaşğarlı qeyd edir ki, Türk dillərindən biri olan Azərbaycan türkcəsi də bu areala, oğuz dünyasının tərkibinə daxildir. Azərbaycan dilinin oğuz danışıq dilinə, Azərbaycan türklərinin etnik kökəninə oğuzlara bağlı olduğu nəzərə alsaq Mahmud Kaşğarlının oğuzlarla bağlı dediyi fikirləri tariximiz üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. “Divanü lüğat-it-türk” əsəri oğuz türkcəsinə aid dövrümüzdə qədər gəlib çatmış ilk və ən zəngin mənbələrdən biri olduğuna görə onun təhlili tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusilə də Azərbaycan türkcəsinin oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyətlərilə fərqli və oxşar məqamlarının öyrənilməsi baxımından bu mənbənin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Mahmud Kaşğarlının müəllifi olduğu bu lüğət ilk növbədə türk xalqlarının və oğuzların yaşadığı tarixi-coğrafi məkanı müəyyən etməyə imkan verir. Mahmud Kaşğarlının müəllifi olduğu bu lüğət ilk növbədə türk xalqlarının və oğuzların yaşadığı tarixi-coğrafi məkanı müəyyən etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğarlı, Divanü Lüğat-it-türk, Azərbaycan, mədəniyyət, tarix, etnoqraya, türklər, oğuzlar.

Abstract

The article provides information about Mahmud ibn al-Huseyn ibn Muhammad al-Kashgarli and his monumental work - "Divan-i Lugat-it Turk". Mahmud Kashgarli is an outstanding figure of the 11th century who formed a detailed idea about the language, literature, history, geography, culture, and position of the Turks among the peoples of the world and played a significant role in this direction. Although Mahmud Kashgarli's work "Divan-u-lughat-it-turk" mainly covers the field of linguistics, the work also includes historical-geographical, ethnic, ethnographic, and linguistic aspects, which are also important as historical sources of the work.

Mahmud Kashgarli's work "Divan-u-lughat-it-turk" is an important source for studying the history of the Turkic peoples. This source reflects the ethnic, ethnographic, linguistic, and toponymic characteristics of the Turkic peoples. Mahmud Kashgarli, who traveled all the Turkic lands from city to city, village to village, tribe to tribe, and village to village for 10-15 years, learned more than 30 Turkish dialects in all their subtleties. The author notes that the Turkic language spread over a wide area from China to Rum. Kashgari, who noted that the Oghuz, Suvar and Kipchaks lived from the country of Rum to China, did not mean only the Becheneks in this information. Because the traces of the Khazars living north of Azerbaijan and the Oghuz, Suvar and Kipchak tribes living in the historical lands of Azerbaijan, preserved to this day in both sources and place names in Azerbaijan, allow us to come to this conclusion. M. Kashgarli notes that Azerbaijani Turkish, one of the Turkic languages, is also included in this area, in the Oghuz world. Considering that the Azerbaijani language is an Oghuz spoken language and the ethnic origin of Azerbaijani Turks is related to the Oghuzs, Mahmud Kashgarli's thoughts about the Oghuzs play an important role in our history. Since the work "Divan-u-lughat-it-türk" is one of the first and richest sources of Oghuz Turkish that have survived to our time, its analysis is of great importance for our history.

The study of this source is especially relevant in terms of studying the linguistic characteristics of the Oghuz-Seljuk tribes and the differences and similarities between Azerbaijani Turkish. This dictionary, authored by Mahmud Kashgarli, allows us to determine, first of all, the historical and geographical space in which the Turkic peoples and the Oghuzs lived. This dictionary, authored by Mahmud Kashgarli, allows us to determine, first of all, the historical and geographical space in which the Turkic peoples and the Oghuzs lived.

Keywords: Mahmud Kashgarli, Divan-i Lugati-it-turk, Azerbaijan, culture, history, ethnography, Turks, Oghuz.

Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri oğuz türklərinin tarixinin tədqiqi baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə rolu olan sanballı əsərdir.

Daha çox dilçilik aspektində tanınsa da bu əsər türk xalqlarının tarixi keçmişi ilə bağlı dəyərli mənbə rolunu oynayır. Xüsusilə də onun dəyərli tarixi-coğrafi, etnoqrafik, tarixi-lingvistik, toponimik mənbə rolu şərh edilən məsələlər hələ uzun müddət aktuallığını qoruyacaq və türkün tarixinə işıq salacaqdır.

Mahmud Kaşqarlı (Mahmud ibn Hüseyin əl-Kaşqari) türkün dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, dünya xalqları arasında mövqeyi barədə müfəssəl fikir formalaşdıran və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə rolu olan XI əsrin görkəmli şəxsiyyətidir. O, 1008-ci ildə əsilzadə ailəsində dünyaya göz açmışdır. Mahmud Kaşqarlının soyu 932-ci ildə İslam dinini qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuk Buğra xanla bağlıdır.

Mahmud Kaşqarlı 49 yaşında ikən saray ziddiyyətləri və ailə faciələri səbəbindən Qaraxanlılar dövlətinin mədəni mərkəzi Kaşqara şəhərini tərk etmək məcburiyyətində qalır. 1057-ci ildə vətəni tərk edən Mahmud Kaşqarlı Pamir dağlarını aşaraq ətrafda yerləşən türk torpaqlarını qarış-qarış gəzmiş, fürsətdən istifadə edərək türklərin məişəti, həyat tərzini, dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və s. barədə müfəssəl məlumatlar toplaya bilmişdir.

Mahmud Kaşqarlının türk dillərinin ilk sözlüyü sayılan "Divani Lüğət-İt Türk" əsəri tərcümədə "Türk ləhcələri sözlüyü" anlamını verir və bu əsər sözün həqiqi mənasında türkün yaratdığı böyük mənəvi xəzinədir. Əsər 950 il bundan əvvəl yazılıb tamamlansa da, elm aləminə illər sonra məlum olmuşdur. "Divani lüğət-it türk"dən ilk dəfə istifadə edənlər sırasında Bədrəddin Mahmudun, Şəhabəddin Əhmədin və Katib Çələbinin adları çəkilir. Əsərin əldə olunma tarixi ilə bağlı qeyd olunur ki, o zamankı Maliyyə Naziri Nazif Paşa kitabxanasında qoruduğu bu qiymətli kitabı saxlamaq üçün

özünə yaxın qohum olan bir qadına verir və ona yalnız ehtiyac girdabına düşəcəyi təqdirdə bu kitabı qızıl pul ilə 30 lirəyə satmasını tövsiyə edir. Bir müddət sonra qadın həmin kitabı Burhan bəyin kitab dükənində satışa çıxarır. Maarif Naziri Əmrullah əfəndi bu kitabı almaq istəyir və qiymətləndirməkdən ötrü onu Elmiyə Əncümanına verir. Əncümanlıq kitabı 10 lirə dəyərində qiymətləndirir və baha olduğu üçün onu almaqdan imtina edir. Şair, yazıçı və eyni zamanda kitab həvəskarı Əli Əmiri (1857-1923) təsadüfən Burhan bəyin dükənina gəlir və bu kitabı alır. Kitabla yaxından tanış olduqdan sonra, "türk dilində indiyə qədər bu cür kitab yazılmayıb, bu kitabı həqiqi qiymət verilməsi lazım gəlsə, dünya xəzinələri kifayət etməz" deyərək heyretini gizlədə bilmir. 1914-cü ilin əvvəlində Əli Əmiri tərəfindən əldə olunan bu nüsxə böyük səs-küyə səbəb olur. Ziya Göyaltı, Kılıslı Rifat bəy, Sədrəzəm Tələt Paşa, Ədliyyə Naziri İbrahim bəy və s. kimi şəxslər bu əsərə böyük maraq göstərirlər (4, s.137).

Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir. Bu mənbə türk xalqlarının etnik, etnoqrafik, linqvistik, toponimik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Müəllif əsərində 30 yaxın türk dilini qeyd edir və bu dilin Çindən Ruma qədər geniş bir arealda yayıldığını qeyd edir. Türk dillərindən biri olan Azərbaycan türkcəsi də bu areala, oğuz dünyasının tərkibinə daxildir. Azərbaycan dilinin oğuz danışıq dilinə, Azərbaycan türklərinin etnik kökəninə oğuzlara bağlı olduğu nəzərə alsaq M. Kaşğarlının oğuzlarla bağlı dediyi fikirləri tariximiz üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. "Divanü lüğət-it-türk" əsəri oğuz türkcəsinə aid dövrümüzdə qədər gəlib çatmış ilk və ən zəngin mənbələrdən biri olduğuna görə onun təhlili tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə də Azərbaycan türkcəsinin oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyətlərilə fərqli və oxşar məqamlarının öyrənilməsi baxımından bu mənbənin öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Mahmud Kaşğarlının müəllifi olduğu bu lüğət ilk növbədə türk xalqlarının və oğuzların yaşadığı tarixi-coğrafi məkan müəyyən etməyə imkan verir. Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri istər türkoloqların və şərqşünasların, istərsə də tarixçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu istiqamətdə saysız-hesabsız monoqrafiya, kitab və məqalələr qələmə alınmışdır. Bu əsəri dilimizə tərcümə edən Ramiz Əskər Mahmud Kaşğarlının anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə iki biblioqrafik göstərici də çap etdirmiş, "Divanü lüğət-it-türk" əsərinin tədqiqinə dair qələmə alınmış müxtəlif əsərləri bura daxil etmişdir [4]. Təbii ki, Azərbaycanda M.Kaşğarlı irsinin və onun qeyd edilən əsərinin tədqiqi hələ XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Bu istiqamətdə Bəkir Çobanzadənin (1893-1937), Əmin Abidin (1898-1937), Hənəfi Zeynalının (1896-1937), Panteleymon Jüze və b. tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. "Divanü lüğət-it-türk" əsəri ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərində Xəlil Səid Xocayev tərəfindən dilimizə tərcümə edilsə də, bu əsəri çap etdirmək mümkün olmamışdır. XX əsrin 50-60-cı illərində isə bir neçə məqalə istisna olmaqla hər hansı ciddi tədqiqat əsəri ortaya qoyulmamışdır [2, s.114-116]. M.Kaşğarlının "Divanü lüğət-it-türk" əsərinin 950 illik yubileyi ərəfəsində bu istiqamətdə ciddi dönüş baş vermişdir. Əbdüləzəl Dəmirçizadə (1909-1979) [XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarlının müqayisəli metodu // Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Elmi əsərləri, 1966, Seriya 11. № 1, s.77-102], Məmmədəğa Şirəliyev (1909-1991), Vaqif Aslanov və başqaları bu mövzu ətrafında məqalələr dərc etdirmişdir. Ümumiyyətlə, əsər əsasən dilçilik aspektində tədqiq olunmuş, Tofiq Hacıyev [Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri //Bakı: Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi, 1983, s. 15-29], Fərhad Zeynalov [Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları / F.Zeynalov. Bakı: Maarif, 1981. 343, (5) s.], Elbrus Əzizov [Əzizov E. Söz xəzinəsi: Söz haqqında araşdırmalar / E.Əzizov. – Bakı: Maarif, 1995, 128 s.] və başqaları da bu mənbəni məhz bu istiqamətdə araşdırmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Kaşğarlının tədqiq etdiyimiz əsəri yalnız dilçilik istiqamətli bir mənbə deyil, çünki burada türk xalqlarının həyatı, məişəti, etnoqrafiyası, mifologiyası, poeziyası haqqında da geniş məlumatlar əldə etmək mümkün olur.

«Divanü lüğat-it türk»ün Sovetlər donəmində, xüsusilə də stalinizm dövründə tərcüməsinə icazə verilsə də nəşrinə icazə verilməmişdir. Belə ki, 1935-37-ci illərdə SSRİ-də «Divan»ı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən Xalid Səid Xocayev həbs edilərək güllələndi və tərcümənin nəşri dayandırıldı. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səid «Divanü lüğat-it türk»ün nəinki ilk tərcüməçisi, hətta ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. Onun 1936-cı ildə rus dilində yazdığı «Ходжаев Халид Саид. Дивани лугати тюрк Махмуда Кашгарского. Труды Азербайджанского филиала АН СССР, № 31, серия лингвистическая, Баку, 1936, с.105-112» məqalə Azərbaycanda Divana həsr olunmuş ilk elmi məqalələrdən idi. Sovet totalitar idarə sistemində türk xalqlarının milli kimliyini, milli qüdrət və əzəmətini ifadə edən belə bir ensiklopediyanın nəşr edilməməsi bir çox amillərlə bağlı idi.

XX əsrin 90-cı illərində isə Tərhan Quliyevin [Quliyev T. Azərbaycan şeirinin qədim dövrü / T.Quliyev, Bakı: Nurlan, 2001, 44 s.], Ağaverdi Xəlilin [Xəlilov A. Mahmud Kaşqarlıının "Kitabi Divani Lüğət-it türk" əsərində paremioloji vahidlərin struktur-semantik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / Bakı, 2005, 139 s.], Əsəd Cahangirin [Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşğarının "Divanü lüğat-ittürk" əsərindəki bədii nümunələr əsasında) / Ə.Cahangir, Bakı: Elm, 2001, 168 s.] bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarını qeyd edə bilərik. Son illərdə isə Ramiz Əsgərin Azərbaycanda kaşğarişünaslığın inkişafındakı rolunu və bu sahədə apardığı araşdırmaları xüsusi qeyd edə bilərik. Məhz o, Mahmud Kaşğarlıının "Divanü lüğat-it-türk" əsərinin ilk dəfə olaraq Azərbaycan türkcəsində nəşrinə nail olmuşdur [6; s.13]. R.Əsgərin bu mənbə ilə bağlı xidməti bununla yekunlaşmır, o həm də Mahmud Kaşğari və onun "Divan"ı haqqında silsilə məqalələr yazmış, "Mahmud Kaşğari və onun "Divanü lüğat-it türk" əsəri" adlı monoqrafiya çap etdirmişdir [1]. 2011-ci ildə isə Yaqut Quliyeva "Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it türk" əsərində oğuz leksikası" adlı namizədlik işi [Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğat-it-türk" əsərində oğuz leksikası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / Bakı, 2011, 27 s.] müdafiə etmişdir.

1008-1095-ci illərdə yaşamış (bəzi məlumatlara görə 1105-ci ildə vəfat etdiyi qeyd olunur) Mahmud Kaşğarlıının Qaraxanilər nəslindən olub bu xanədanlığa aid məzarlıqda da dəfn edilmişdir. O təhsilini Mədrəseyi-Sacidə almışdır. O, öz dövrünün bütün elmlərinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş, riyaziyyat, hesab, həndəsə, astronomiya, dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, hüquq, təbabət, ilahiyyat, pedaqogika, psixologiya, hərbi sənəti, məntiq, siyasət, etika və sair elmlərə dair biliklər əldə etmişdir. 10-15 il bütün türk ellərini şəhər-şəhər, kənd-kənd, oymaq-oymaq, oba-oba gəzən Mahmud Kaşğari 30-dan yuxarı türk ləhcəsini bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir [6, s.24-25]. Mahmud Kaşğari bu ləhcələri nə üçün öyrənməsinin səbəbini belə şərh etmişdir: "Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim". Mahmud Kaşğari ömrünün sonuna yaxın vətəninə qayıtmış, doğulduğu Opalda mədrəsə açaraq («Mədrəseyi-Mahmudiyyə») bir müddət burada dərs demiş, daha sonra haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur. Onun qəbri üzərində möhtəşəm bir türbə tikilmiş, məzarı isə əsrlərdən bəri qədərbilən xalqın ziyarət yerinə çevrilmişdir. "Divan"ın 950 illik yubileyi münasibətilə türbəsi təmir edilmiş, ətrafı abadlaşdırılmış, böyük park salınmışdır [6, 28].

"Divan"ın yazılma tarixi barədə müxtəlif rəqəmlər irəli sürülsə də, elmi ədəbiyyatda 25 yanvar 1072-10 fevral 1074-cü illər (1076-78, hətta 1083-cü il qeyd edilir) əsas kimi qəbul edilmişdir. Mahmud Kaşğarının öz əlilə yazdığı dörd nüsxədən heç biri bizə gəlib çatmamışdır. "Divan"ın elm aləminə məlum olan yeganə nüsxəsi əslən Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan, sonra Şama yerləşən Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi, sümme əd-Diməşqi (yəni Dəməşqdə

yaşayan) tərəfindən Mahmud Kaşğarının öz avtoqrafından tam 200 il sonra köçürülən nüsxədir [6, s. 30]. Bu gün biz bu qiymətli əsərlə məhz bu nüsxə vasitəsi ilə tanış oluruq.

“Divanı lüğət-it türk” kitabı indiyə qədər Türkiyə türkcəsinə, Azərbaycan, qazax, özbək, uyğur, fars, ingilis, Çin dillərinə tərcümə edilmiş və bu dillərdə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə bu əsər 2006-cı ildə Bakıda 4 cildə nəşr edilmişdir.

“Divanü lüğət-it türk” elm aləminə 1914-cü ildə məlum olmuşdur. Bu əsərin tanınması Əli Əmiri Əfəndinin adı ilə bağlıdır. O, məşhur kitabsevər olmuş, bir dəfə İstanbulun “Səhhaflar çarşısı”nda yeni kitabın sorağını almış və əsəri 33 qızıl lirəyə satın almışdır [6, 32]. Əsər barədə Ziya Göyaltı maraqlansa da Əli Əmiri Əfəndi əvvəlcə kitabın itib-batacağı qorxusu ilə əsəri ona verməmiş, yalnız o dövr Osmanlıda baş nazir Tələt Paşanın və Ədliyyə naziri İbrahim Əfəndinin xahişi üzrə əsər ilk öncə tərcümə və nəşr edilmək üçün Kilisli Rifətə (Əhməd Rifət bin Əbdülkərimə) (1873-1953) etibar edilmişdir. Rifət Bilgə kimi tanınan bu şəxs bir sıra ərəb və fars alimlərinin əsərlərini və lüğətlərini türkcəyə tərcümə etməsi ilə məşhur idi. O, Mahmud Kaşğarının “Divan”ını 3 cildə nəşr etmişdir. Qeyd edək ki, kitabı qoruyub saxlayan Əli Əmiri Əfəndi ömrü boyu topladığı 15 minə yaxın nadir kitab və əlyazma ilə birgə “Divan”ın yeganə nüsxəsini də ömrünün sonuna yaxın İstanbuldakı Millət kitabxanasına hədiyyə etmişdir. «Divanü lüğət-ittürk»ün yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda həmin kitabxanada saxlanır.

“Divanü lüğət-it türk» əsəri böyük türkoloq alim Xəlid Səid Xocayevin tərcümə yaradıcılığının zirvəsidir. 1935-1937-ci illərdə məşhur dilçi Xəlid Səid Xocayev tərəfindən ilk dəfə dilimizə tərcümə edilmişdir. Bu zirvədən baxanda alimin ərəb dilinin incəliklərinə necə dərinlən bələd olduğunun şahidi olursan. Xəlid Səid bir alim kimi Birinci Türkoloji Qurultayın (Bakı, 1926) keçirilməsində olduqca maraqlı idi. Burada ali məqsəd, yalnız yeni əlifbaya keçidlə məhdudlaşmırdı. Ən böyük amallardan biri də türkdilli xalqların kimliyini ortaya qoymaq, onları biri- birinə tanımaq, onların vahid əlifbasını və ortaq dilini yaratmaq idi. Qurultayda qaldırılan problemlər türkü özünüdərək müstəvisinə gətirdi, lakin Sovet imperiyası türkün özünüdəsiqinə imkan vermədi. “Divan” daha sonralar 1960-1967-ci illərdə Salih Mütəllibov tərəfindən özbəkçəyə, 1972-ci ildə Sir Gerard Klauson tərəfindən ingiliscəyə, 1981- 1984-cü illərdə uyğurçaya, 1997-1998-ci illərdə Əskər Equeubay tərəfindən qazaxçaya, 2002-ci ildə Alimcan Sabitin redaktorluğu ilə çincəyə, 2004-cü ildə Hüseyn Düzgün tərəfindən farsçaya tərcümə edilmişdir [6, s.36-39].

Mahmud Kaşğarlı türkün və onun dilinin gələcəyinə inanırdı. Bu dilin ərəb dili ilə yarışa biləcək dərəcədə zəngin və gözəl olduğunu inamla bəyan edirdi. “Divan”da 7500-dən artıq sözün izah və şərhini verən müəllif belə yazırdı: “Həmən bütün türk boylarının dillərini, qafiyələrini əldə etdim, yalnız unudulmuş kəlmələri bu kitaba aldım. Türk dilinə sonradan girmiş sözləri yazmadım”. Yabancı sözləri yox, ancaq təmiz türk sözlərini lüğətə daxil edən M. Kaşğari doğru bir elmi yol tutmuşdur. Bununla belə o, kəlmələri sözdə işlənen hərflərin sayına görə bölürdü, üç, dörd və beş hərflili sözləri ayrıca başlıqlar altında vermişdir.

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğət-it-türk»ə klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasında qələmə almışdır. Sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərin sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür. 8 kitabdən ibarətdir. Əsərə türk dillərində istifadədən çıxmış arxaik sözləri, habelə xalq arasında fəal şəkildə işlədilər, lakin başqa dillərdən keçən alınma kəlmələri daxil edilməmişdir. O, alınma sözlərin qarşısında “qeyri-əsliliyyə”, yəni “bu söz əsl türkcə deyildir” qeydini də vermişdir [6, 45-46]. Mahmud Kaşğarının tədqiq etdiyimiz əsəri orta əsrlərdə də Azərbaycanda sıx şəkildə məskunlaşmış türk tayfalarının tarixinə də dəyərli məlumatları özündə əks etdirir. Bu əsərdə XI əsrin ikinci yarısında türk tayfalarının yayılma arealını Rumdan Çinə qədər əraziləri əhatə etdiyi qeyd olunur. Mahmud Kaşğari bu torpaqların sadəcə türk torpaqları olduğunu qeyd etməklə yetinmir, hansı türk tayfasının bu torpaqların hansı ərazisində yaşadığını da dəqiq bildirir. Onun əsərində verilmiş dünya xəritəsi bu

baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Xəritədə Azərbaycanın adı “ərzi Azərabadqan” kimi qeyd olunub [9].

Kaşğari “Divan”da Bəçənəklərin oğuz boyu olduqlarını təsdiqləyir və onların yaşadığı ərazini təkrar-təkrar xatırlayır. Qeyd edək ki, oğuzların 24 boyundan biri olan bəçənəklərin adı Azərbaycanda da qorunub saxlanılır. Naxçıvanda Şahbuz rayonunda Biçənək aşırımını, kəndini, dağını, çayını, Qubada Biçənəkdərə çayını qeyd edə bilərik. Məsələn, o bir neçə yerdə açıq-aşkar yazır: “Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir...”. Böyük türkoloqun sözlərinə görə bəçənəklər oğuzdurlar. Mahmud Kaşğari “Divan”da açıq-aşkar yazır: “Bəçənək – bir oğuz boyu. Bu söz Biçənək şəklində də yazılır” [3, s.171].

Rum ölkəsindən Çinə qədər oğuzlar, suvarlar və qıpçaqların yaşadığını qeyd edən Kaşğarının bu məlumatı yalnız bəçənəkləri nəzərdə tutmurdu. Çünki Azərbaycandan şimalda yaşayan xəzərlər, tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan oğuz, suvar, qıpçaq tayfalarının həm mənbələrdə, həm də Azərbaycandakı yer-yurd adlarında bugünə qədər qorunub saxlanılan izləri bu qənaətə gəlməyə imkan verir.

Bu gün Azərbaycanda əfşar, bayat, çəpni, qarxun, bayandur, yivə (baharlu), çavuldur, dögər və b. oğuz tayfalarının adlarının qorunub saxlanması oğuz türklərinin Azərbaycanda necə sıx şəkildə yaşadığını sübut edir. Ümumiyyətlə, oğuz tayfaları barədə məlumat verərkən Mahmud Kaşğarının “Divan”ın müxtəlif yerlərində bir qeydi bir neçə dəfə xatırlatması da böyük maraq doğurur.

Mahmud Kaşğarının “Divan”ı həm də tarixi-etnoqrafik mənbədir. Məsələn, oğuzların mətbəx mədəniyyəti bu gün də Azərbaycanda qorunub saxlanılır. “Divan”da adları çəkilən şişlik, kəllə-paça, dürmək kimi yeməklər, köməc (kömbə), yarma yuğa (lavaş) kimi çörək, ayran, boza (çaxır), qımız, meyvə şirələri və s. kimi içki adlarının çoxu dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır və bu gün də onlardan istifadə olunur. Yaxud da “Divan”da adları çəkilən kişi, qadın və uşaq geyimləri, papaq, yaylıq və ayaqqabılar haqqında verilən məlumatların çoxu Azərbaycanda indi də istifadə olunur. Köynək, papaq, yaxalıq, qaftan, əllik, yapıncı kimi geyim adları, parça və bəzəklərin çoxu bu gün Azərbaycanda qorunub saxlanılır. Onların əksəriyyətinin adı da, hazırlanma qaydası da “Divan”dakının eynisidir [8, s.5-6].

Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasən dilçilik sahəsini əhatə etmişdir. Bununla belə həmin tədqiqatların gedişində əsərin nə qədər tarixi əhəmiyyət kəsb etməsi diqqət çəkir. Çünki əsərlə toxunulan tarixi-coğrafi, etnik, etnoqrafik, linqvistik məqamlar eyni zamanda əsərin tarixi mənbə kimi əhəmiyyətini vurğulamağa imkan verir. Əsərdə Azərbaycanın adı sadəcə bircə dəfə qeyd olunsa da, vətənimizin tarix boyu müxtəlif türk tayfaları, xüsusilə də oğuz boyları üçün yurd yeri olması və həmin tayfalara aid mədəni, mədəni dəyərləri xalqımızın genefonduna həkk olması bu əsərin tariximiz üçün nə qədər mühüm mənbə rolunu oynadığını qeyd etmək üçün yetərlidir.

Türk xalqlarının dil özəlliklərini özündə əks etdirən, türkün dili, ədəbiyyatı, ictimai-siyasi tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, məişəti, düşüncə tərzini və s. haqqında fikir formalaşdıran, türkün ilk sözlüyü hesab edilən “Divani lüğət-it türk” əsəri türkün yoluna işıq salan ən möhtəşəm abidələrdən biridir.

Bu əsər əsasında XXI əsrdə çoxlu sayda elmi işlər müdafiə edilsə də, hələ də “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin sırf tarixi tədqiqi istiqamətində hələ də tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu şahidi oluruq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri / R.Əskər. Bakı: MBM, 2008, 432 s.

- Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / T.Hacıyev, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1976, 152 s.
- İsgəndərov A. "Mahmud Kaşğarının "Divanü Lüğət-İt Türk" Əsəri Azərbaycan tarixinə dair mənbə kimi", Mahmud Kaşğarlı, Cild II. №2, 2024, səh. 168-174
- Quliyev E. Mahmud "Kaşğarlının "Divani Lüğət-İt Türk" Kitabı Türkün özünütanima və özünütanıtmasının möhtəşəm abidəsi kimi", Mahmud Kaşğarlı, Cild II. №2, 2024, səh 135-141
- Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində oğuz leksikası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / Bakı, 2011, 27 s.
- Mahmud Kaşğari Divanü lüğət-it-türk: (4 cildə) / Tərc. və nəşrə haz. R.Əskər, Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
- Mahmud Kaşğari Divanü lüğət-it-türk: (4 cildə) / Tərc. və nəşrə haz. R.Əskər, Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
- Sadıqlı P. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsəri etnoqrafik mənbə kimi: / tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı, 2017, 31 s.
- World Map of al-Kashghari: (Electronic resource) / URL: <http://www.myoldmaps.com/earlymedieval-monographs/214-al-kashgaris-world-map/214-al-kashghari.pdf>

Uktur HAŞİMOV
Validə ŞIXƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türkoloji Mərkəz
Mütəxəssis
ORCID:0009-0002-0708-8335

Xülasə

Jurnalist və yazıçı Utkur Haşimovu xalq həyatında baş verən hadisələri bədii boyalarla təsvir edən sənətkardır. Onun yaradıcılığında təsvir olunanlar real həyat həqiqətlərinə əsaslanır. İstedadlı yazarın baş verənlərin təsvirini bədii ədəbiyyatda əks etmə qabiliyyəti çox güclüdür. Utkur Haşimovun ifadə etdiyi hadisələrin heç biri, yaratdığı obrazlardan heç kim kiminsə bədii təxəyyülün ifadəsi deyildir. Hər şey mövcud həyatın çətinlikləri və yaşam dərinliklərinə nüfuz edilərək yaşanılanlar oxucuya ötürülür. Yazarın ən böyük üstünlüyü odur ki, bu reallığı əks edən insanların canlı obrazlarını yaratmağı bilir. Utkur hər zaman cəmiyyət tərəfindən dəyər verilən və sevilən şəxs olmuşdur. Çünki o, heç bir zaman özünü düşünən şəxs olmamışdır. Əksinə olaraq daima insanların halına yanan, onların taleyini düşünən, xalqın dərdinə şərik çıxan adam olduğundan dərin rəğbət qazanmışdır. Xalqın mənafeyini hər zaman üstün tutduğundan cəmiyyət tərəfindən də sevilmişdir. Ona görə daima ədəbiyyatda və insanların qəlbində layiqli yer tutmuşdur.

Yazıçının demək olar ki, bütün hekayələri hər hansı bir hissən bədii ifadəsinə həsr olursa da, məhz bu hissən spektrində paradoksal olaraq Utkur Haşimov bütün həyatını bütün emosional-psixoloji təzahürləri ilə açır. İncə bir lirik və dərin psixoloq, insan duyğularının bütün təzahürləri ilə maraqlanır.

Utkur Haşimovun əsərləri oxucular hadisələrin gərgin inkişafı ilə çaşdırmağa meyillilik yaratmır. Əsərlərinin dili sadə və anlaşılıqdır. Məhz bu cəhətdəndir ki, hər kəs sevə-sevə oxuyur. Daha çox rəvayət yönümlü istiqamət nəzərə çarpır. Onun əsərlərində gözlənməz süjetlərə rast gəlinmir. Həmçinin o əsərlərində sujetlər arasındakı intiqra, mühahisə və s. məsələlər yer vermir. Yaradıcılığında yer alan əsərlərin heç birində yersiz cümlələr işlənmir. İstifadə olab cümlə və ifadələrdə ifrata qaçma halları nəzərə çarpmır. Mövcud cəmiyyətə Vətənpərvər bir hisslərlə baxır və təhlil edir.

Açar sözlər: Utkur Haşimov, yazar, yazıçı, əsər, hekayə

Abstract

Journalist and writer Utkur Hashimov is an artist who depicts the events taking place in people's lives with artistic colors. What is described in his work is based on real life realities. The talented writer's ability to reflect the description of what is happening in fiction is very strong. None of the events expressed by Utkur Hashimov, none of the images he creates are an expression of someone's artistic imagination. Everything is experienced by penetrating the difficulties and depths of life and being. The greatest advantage of the writer is that he knows how to create vivid images of people that reflect this reality. Utkur has always been a person valued and loved by society. Because he has never been a self-centered person. On the contrary, he gained deep sympathy for being a man who always cared about people, thought about their fate, and shared the people's sorrows. He was also loved by society because he always put the interests of the people first. That is why he always took a worthy place in literature and in the hearts of people.

Although almost all of the writer's stories are dedicated to the artistic expression of some feeling, paradoxically, it is in the spectrum of this feeling that Utkur Hashimov reveals his whole life

with all its emotional-psychological manifestations. A subtle lyricist and deep psychologist, he is interested in all manifestations of human emotions.

Utkur Hashimov's works do not tend to confuse readers with the tense development of events. The language of his works is simple and understandable. It is precisely in this respect that everyone reads them with pleasure. A more narrative-oriented direction is noticeable. There are no unexpected plots in his works. Also, he does not include issues of integration, discussion, etc. between subjects in his works. None of his works contain inappropriate sentences. There are no instances of extremes in the sentences and expressions used. He looks at and analyzes the current society with a patriotic feeling.

Keywords: Utkur Hashimov, writer, writer, work, story

Utkur Haşımov 1941-ci ildə Daşkənddə anadan olmuşdur. O, ali təhsilini Daşkənd Dövlət Universitetində təhsil alıb. Tələbəlik illərində jurnalistikaya həvəsi olunan yazıçı "Özbəkistan şurası", "Daşkənd Oyşomi" qəzetlərində işləmişdir. Həmçinin Qafur Qulam adına Ədəbiyyat və İncəsənət Nəşriyyatında müxtəlif vəzifələrdə çalışmış daha sonra isə "Şarı ulduzu" jurnalının baş redaktoru olmuşdur. U.Haşımov Özbəkistan Ali Kenqaşının deputatı, daha sonra isə Özbəkistan Ali Məclisinin (Ali Sovetinin) deputatı seçilmişdir.

Jurnalist və yazıçı Utkur Haşımov xalq həyatında baş verən hadisələri bədii boyalarla təsvir edən sənətkardır. Onun yaradıcılığında yer alan əsərlərdə təsvir olunanlar real həyat həqiqətlərinə əsaslanır. İstedadlı yazarın baş verənlərin təsvirini bədii ədəbiyyatda əks etmə qabiliyyəti çox güclüdür. Utkur Haşımovun ifadə etdiyi hadisələrin heç biri, yaratdığı obrazlardan heç kim kiminsənin bədii təxəyyülünün ifadəsi deyildir. Hər şey mövcud həyatın çətinlikləri və yaşam dərinliklərinə nüfuz edilərək yaşanılanlar oxucuya ötürülür. Yazarın ən böyük üstünlüyü odur ki, bu reallığı əks edən insanların canlı obrazlarını yaratmağı bilir. Utkur hər zaman cəmiyyət tərəfindən dəyər verilən və sevilən şəxs olmuşdur. Çünki o, heç bir zaman özünü düşünən şəxs olmamışdır. Əksinə olaraq daima insanların halına yanan, onların taleyini düşünən, xalqın dərindən şərik çıxan adam olduğundan dərin rəğbət qazanmışdır. Xalqın mənafeyini hər zaman üstün tutduğundan cəmiyyət tərəfindən də sevilmişdir. Ona görə daima ədəbiyyatda və insanların qəlbində layiqli yer tutmuşdur.

"İki qapı arasında" romanına görə Utkur Haşımov 1986-cı ildə Respublika Həmzə mükafatı ilə təltif olunmuşdur. Həmçinin ədəbi sferada xidmətlərinə görə 1991-ci ildə isə Özbəkistanın xalq yazıçısı adına layiq görülmüşdür.

Utkur Haşımovun yaradıcılıq fəaliyyəti 60-cı illərdən başlayır. Bu dövr ədəbiyyat üçün nisbətən çətin bir etap idi. Mübahisəli bir dövrdə yaradıcılığa başlamaq yazar üçün elə də asan deyildi. O, ilk yaradıcılıq addımlarına şeir və esselərlə başlamışdır. Onun ilk kitabı esselər toplusudur.

1962-ci ildə "Polad atlı", sonra "Çöl havası", "Xalq nə deyəcək", "Şamol" kitabları çap olunmuşdur. "Külək əsəcək", "Bahar qayıtmaz", "Qəlbinə qulaq as", "Uzun axşamlar", "Bir şey oldu", "Günəş tərəzi", "Yerlə bağlı işlər", "Nənəli somsa", "Ağ göy qurşağı", "Sirlili ulduz", "Xəzinə", "Ağrı", "Naməlum ada", "Yalan", "Gündəlik dərdlər", "İşıqlı dünya", və.s. bu kitabların hər biri yazıçının böyük istedadından, dərin psixoloji ustalığından, bədii sözünün doğruluğundan xəbər verir.

Utkur Haşımovun əsərlərində oxucular hadisələrin gərgin inkişafı ilə çətdürməyə meyillilik yaratmır. Əsərlərinin dili sadə və anlaşılıqdır. Məhz bu cəhətdəndir ki, hər kəs sevə-sevə oxuyur. Daha çox rəvayət yönümlü istiqamət nəzərə çarpır. Onun əsərlərində gözlənməz süjetlərə rast gəlinmir. Həmçinin o əsərlərində süjetlər arasındakı intiqra, mühahisə və s. məsləhət yer vermir. Yaradıcılığında yer alan əsərlərin heç birində yersiz cümlələr işlənmir. İstifadə olub cümlə və

ifadələrdə ifrata qaçma halları nəzərə çarpmır. Mövcud cəmiyyətə Vətənpərvər bir hisslərlə baxır və təhlil edir.

Yazıcının demək olar ki, bütün hekayələri hər hansı bir hissini bədii ifadəsinə həsr olursa da, məhz bu hissini spektrində paradoksal olaraq Utkur Haşimov bütün həyatını bütün emosional-psixoloji təzahürləri ilə açır. İncə bir lirik və dərin psixoloq, insan duyğularının bütün təzahürləri ilə maraqlanır. O, sevgi mövzunu inkişaf etdirirsə, deməli, onun bütün çalarlarını və imkanlarını təmsil edir. Məsələn, iki erkən hekayədə - "Nigara" və "Məhəbbət"də əsas yer tutan oğlan və qız arasındakı sevgi mövzusu elə çoxölçülü müstəvidə işlənib ki, bütün romanın süjet inkişafını əvvəlcədən müəyyən edə bilər. Bu, mürəkkəb situasiya toqquşması səbəbindən deyil, daha çox konfessional üslubda çatdırılan personajların psixoloji təcrübələrinin dərinləşməsi ilə baş verir.

"Nigara" hekayəsi birinci şəxsin dilindən nəql olunur. Buna görə baş verən hər şey "müəllif" etirafının müəyyən bir kölgəsini alır. Hekayədə ön plana çıxan qəhrəmanın Nigara qıza məhəbbət bildirməsi faktı deyil, prosesdə, daha dəqiq desək, bu etirafı etmək cəhdində onu müşayiət edən hiss və emosiyaların çalxalanmasıdır. Əsl roman təfərrüatının ustası kimi Utkur Haşimov simvolik olaraq qəhrəmanın öz sevgilisinə bənövşə buketi vermək "uğursuz" cəhdində hərəkətin inkişafının başlanğıcını cəmləşdirir.

Tapforik olaraq, bənövşənin təsviri açıq şəkildə erkən yazla əlaqələndirilir - bu həm sevginin başlanğıcıdır, həm də təbiətin və hisslərin yenilənməsi ilə üst-üstə düşən yeni bir həyat dövrüdür. Və əslində, hisslərin məhz bu yenilənməsi hekayənin psixoloji konseptual məqamına çevrilir. Qəhrəman Nigaranın açıq-saçıq biganəliyini soyuqluq və qürurla səhv salır, əslində isə bu, bir vaxtlar sevgi xəyanətini yaşamış qəhrəman üçün özünümüdafiə vasitəsidir. Və saxladığı solmuş bənövşələr sevgisinin sübutu olur. Qəhrəman Nigaranın əsl hisslərini anladı, onun keçmiş faciəsini ürəyində qəbul etdi və bu, onların yeni həyatının başlanğıcı oldu.

Hekayənin qəhrəmanı eyni zamanda həm sevir, həm də əziyyət çəkir. Bu iki duyğunun birləşməsi hekayəyə dərin lirik-dramatik effekt verir ki, bu da xüsusidən ümumiyyə keçməyə imkan verir - hekayə əsl sevgi ilə xəyanətin uyğunsuzluğunun qlobal mövzunu açır. Qəhrəman eşq elan etdiyi anda bu haqda danışır: "Dünyada səmadakı ulduzlardan qat-qat çox yaxşı, xeyirxah insanlar var. Əsəbləşib aldada bilənlər isə o qədər də çox deyil və bu ulduzlar kimi sönürlər.

Ruhun dirçəlməsi, yeni inanc əldə etmək hekayənin əsas mövzusunə çevrilir. Qəhrəmanı qərarlılıqdan, şübhədən öz hisslərinə və sevimli qızının hisslərinə güvənməyə, ümumi iş üçün məsuliyyətə aparan hərəkətverici qüvvəyə döndürür: "Ay Nigara, bir bilsən ki, neçə gecə səni düşündüm! İndi də səni tapdım, xoşbəxtliyimi tapdım. Mən onu heç kimə, heç kimə verməyəcəyəm".

Utkur Haşimov sevgi, sədaqət, iman, vəzifə, azadlıq kimi əxlaqi məfhumların daxili bağlılığını çox incə hiss edir və öz sözlərində çatdırır. Bunu qəhrəmanın rol aldığı "Məhəbbət" hekayəsinin timsalında çox aydın görmək olar. Tırkaş ömür boyu çətin seçim etməlidir - qıza məhəbbətlə minnətdarlıq və vəzifə hissləri arasında, həqiqətən də, insanın əsl mənəviyyatını müəyyən edən əsl yüksək sevgi hissləridir. Qəhrəmanların münasibətlərinin ifadəsini Dilorla onu ölümdən xilas edən, əslində atasını əvəz edən qoca Qasım ata sevgisi arasında qopan Tırkaşın düşüncələrinin gərginliyi də dəstəkləyir. Ancaq yazıçı qəhrəman sevgisinin başqa bir tərəfini çox incə şəkildə təsvir edir, onun üçün heç də az güclü və taleyüklü deyil - bu, Tentaxaya - onun üçün doğma və sevimli olan torpağa məhəbbətdir.

Utkur Haşimov ustalılıqla elə bir situasiya yaradır ki, istənilən seçim müəyyən dərəcədə xəyanətə çevrilir - istər sevgilisinə, istərsə də atasına, Vətəninə. Amma eyni zamanda, deyəsən, müəllif qəhrəmanı şəxsi yox, mənəvi-əxlaqi xarakter seçimi etmək zərurətinə gətirib çıxarır. Milli əməyə və yaşamaq, özü ilə fəxr etmək imkanı verən insanlara hörmət ənənələrində tərbiyə olunan Tırkaş, Dilorun təbliğ etdiyi xəyanət bahasına sevgi, nankorluq bahasına azadlıq anlayışını qəbul etmir. Və

o, Tirkəşin mənəvi üstünlüyünü dərk etdi, onun qüdrətinin və azadlığının onun mənəvi gözəlliyi qarşısında heç bir şey olmadığını anladı.

Utkur Haşimovun əsərləri cəmiyyət arasında öz layiqli yerini tapmışdır. Deyə bilərik ki, onun "İnsanlar nə deyəcək", "Bir damla şəh", "Bahar qayıtmaz", "Könül dinlə", "Uzun axşamlar", "Dünya işləri" hekayələri hər kəs tərəfindən oxunub. Görünən sadəliyə və üslub aydınlığına baxmayaraq, Utkur Haşimovun bütün əsərləri dərin fəlsəfi mənə daşıyır, ilk növbədə yazıçının özünün müasir dünyaya və onun içindəki insanlara münasibətini ifadə edir. Utkur Haşimovun hekayələrinin problematikası o qədər çoxşaxəlidir ki, onları asanlıqla ekzistensial adlandırmaq olar. Amma yazıçının toxunduğu bütün mövzuları vahid bədii-əxlaqi kontekst birləşdirir ki, bu da Utkur Haşimovun bütün yaradıcılığının etik kodeksini - Söz vasitəsilə dünyaya xeyirxahlıq və ədalət işığını gətirmək üçün üzə çıxarır. Elə buna görə də yazıçının əsərlərindəki bütün süjet toqquşmaları bu və ya digər şəkildə insanın əxlaq və ya əxlaqsızlıq səviyyəsini üzə çıxaran seçim problemi ilə bağlıdır. Üstəlik, ən çox adi məişət situasiyalarının təhrik etdiyi bu seçim yazıçı tərəfindən tək-cə fərdin mənəvi vəziyyətini deyil, həm də dövrü, zamanı, dünyanı, bu vəziyyəti və bu seçimi təhrik edən konseptual seçim kimi işlənir Utkur Haşimovun əsərlərində ilk baxışdan tamamilə adi və sadə həyat tərzini sürən, sanki həmişə sərhəd zolağında, öz vicdanı və xalqın vicdanı qarşısında idi. Ancaq eyni zamanda yazıçının bütün əsərləri lakonik təqdimat tərzini seçilir - fəlsəfi kontekstlər subtekst prizmasında, qəhrəmanlarının, onların xarakterlərinin və hərəkətlərinin psixoloji təhlili səviyyəsində açılır. Məhz lakmus testinə çevrilən akt insanın daxili ardıcılığını, onun etik və psixoloji vəziyyətini üzə çıxarır. Bu keyfiyyət hekayə janrında xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir.

Qəhrəman dünyasının "daxili" məkanına dərin nüfuz edən romançılıq ənənəsinin inkişafını davam etdirən Utkur Haşimov onu hekayənin janr məkanında genişləndirir və gücləndirir ki, bu da bədii sahənin əhatə dairəsini genişləndirməyə imkan verir. Məhz bu texnika sayəsində yazıçının hekayələri romanistik təfəkkür keyfiyyətini əldə edir ki, bu da dərin, epik şəkildə müəyyənləşdirilmiş, "romanistik" problemləri nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu, Utkur Haşimovun yaradıcılığında hekayə janrının çoxdölçülülüyündən xəbər verir.

Bu keyfiyyət janr-mürəkkəb, problemlə-analitik "Dünyanın işləri" hekayəsində xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərirdi. Bu əsərdə qəhrəmanın mənəvi seçimi iki səviyyə - milli-tayfa adət-ənənələri, mentalitet və dünyanın şəxsi mənzərəsi ilə müəyyən edilir. Birinci plan milli-xalq şüurunu özündə cəmləşdirən ana obrazı ilə vurğulanır, ikinci planda qəhrəmanın şəxsi "mən"i povesti konfessional üslubda aparır.

"Yer üzünün işi" hekayəsini özbək analarına həsr olunmuş poetik dastan adlandırmaq olar. Yəqin ki, ədəbiyyatda analıq mövzusunun daha inkişaf etmiş bir mövzu yoxdur. Onun həllində yeni bir şey tapmaq qeyri-mümkün görünsə də, "Yer üzünün işi" hekayəsində onun bədii inkişafının yeni konsepsiyası təqdim olunur. Bu hekayənin özünün estetik mahiyyəti yeni bədii həllidir. Bu əsərdə hekayə janrının qurulması konsepsiyası kifayət qədər orijinal görünür. Mahiyyət etibarını ilə bu, romanlararası əlaqələr sisteminin dominant aspektə çevrildiyi xüsusi povest tsiklinin formalaşmasıdır.

Baş qəhrəmanın - ana obrazının üzə çıxarılmasına yönəlmiş bütün novellaları vahid süjet xətti təşkil edən bu obraz birləşdirir. Bütün hekayənin üzvi verilmiş, məntiqi sistemliyi hissi, ilk növbədə, müəllifin "mən" ilə əlaqəli subtekst səviyyəsində əsas personajın obrazı sayəsində əldə edilir. Hekayənin bütövlüyü povestin məntiqi və baş qəhrəmanın üzə çıxma dinamikası ilə müəyyən edilir. Buna görə də, oxucu hətta bir hekayəni atlasa, bütün hekayənin başa düşülməsi əhəmiyyətli dərəcədə pisləşəcəkdir. Əsərin lap əvvəlində, ilk qısa hekayədən əvvəl yaranan emosional fonu çox vacibdir. Və sonradan emosional fonun məzmununu bir neçə dəfə dəyişsə də, bütün əhval-ruhiyyə spektrini - sevinc, kədər, kədər, ləzzət, təəssüf və s. bəzən sənənin başına gəlir: "gecənin bir yarısında

birdən oyanırsan. Sən isə yalan danışırısan, oyaq uzanırsan, tavana baxırısan. Və deyəsən, hətta yeknəsək tiqiltılı saat da yavaş-yavaş susmağa başlayır. Otaqda sakitlik, pəncərədən kənarda, qara səmada sakitlik. Küləyin xışılısını belə eşidə bilmirsən. Elə ağırlı bir sükut hökm sürür ki, qulaqlarınız cingildəməyə başlayır. Bu sükut üzərinizə ağır bir yük kimi düşür, sizi yatağa sıxır - və özünüzü tənha, gücsüz bir məxluq kimi hiss edirsiniz. Sanki bütün dünyada tək qaldın... Belə anlarda birdən gözümün qabağında anam peyda olur... Yuxu kimi qeyri-müəyyən fraqmentli xatirələr süzülür, ürəyim döyüntüsü ilə çarpayıdan sıçrayıram. ”

Utkur Haşimov psixoloji cəhətdən dəqiq və bədii şəkildə qəhrəmanın daxili vəziyyətinin ab-havasını yaradır, onun xatirələrini əvvəlcədən müəyyənləşdirir, hekayələrin mini süjetlərini təşkil edir. Bundan əlavə, yazıçı qəhrəmanın analitik düşüncələri üçün prizmaya çevrilən və eyni zamanda oxucunun qavrayışını əvvəlcədən müəyyənləşdirən dünya mənzərəsinin estetik koordinatlarını təyin edir. Bu, vaxtın keçmişlə indinin vəhdət nöqtəsinə çökdüyü və xatirələrin reallığa çevrildiyi bir növ yarı yuxu-yarı oyaqlıq sərhədi məkanıdır. Bu, məsələn, dayanmış saatin simvolik təsviridir, həyatın "donmuş" vaxtını ifadə edir və dünyanın "köçülmüş" məkanını bildirir. Bu, oxucuya qəhrəmanın daxili dünyasına yaxınlaşmağa kömək edir.

Utkur Haşimovun yaratdığı Ana obrazında qeyriədilik ana sevgisinin dərəcəsidir. Ancaq “Yer üzünün işləri” hekayəsindəki Ana obrazı təkcə uşaqlara ana məhəbbətini təcəssüm etdirmir, o, dünyanın bütün analarını simvolik olaraq təcəssüm etdirən ən yüksək mütləq sevginin simvoludur. Ana öz sevgisini, qəlbinin hərəkətini təkcə övladlarına deyil, milliyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq sevgiyə ehtiyacı olan bütün övladlarına bəxş edir. Bu qabiliyyətdə o, fərdi və unikalıdır. Normadan artıq olan hər hansı bir şey istər-istəməz ruhda şübhələr yaradır. Bununla belə, yazıçı ziyalı, mehriban, övladlarına pərəstiş edən ananın hər bir övladın, bütün uşaqların qayğısına qalmağa hazır olmasının təbiiliyini vurğulaya bilmişdir. Müəllif bir insanın bütün bu müsbət keyfiyyətlərə malik olmasının mümkünlüyünü bədii şəkildə sübut edə bilmişdir. Deyirlər ki, müəyyən bir hikmət tez-tez təkrarlananda o, solur və bayağılaşır. Utkur Haşimovun yaradıcılığı haqqında bunu deyə bilmərik. “Yer üzünün işləri” hekayəsində gözlərini yummadan oğlunu gözləyən, bütün səhvlərini bağışlayan, təhqirləri xatırlamayan ana həm həyatda, həm də ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən məşhur obrazdır. Ancaq burada o, qlobal fəlsəfi və simvolik məzmunla işlənir və doldurulur: qəhrəmanın yuxusunda əlində çıraqla dolaşan ana hekayəyə xüsusi məna verir. Bu, dünyanın ən yüksək hikmətinin, ilahi işığın, həyat verən, iman, ümid, sevginin simvolik təsviridir. Bu obrazın əxlaqi-fəlsəfi qeyri-müəyyənliyini hekayənin bədii məkanında adi məişət detalları səviyyəsində həll olunan inteqral Məhəbbət konsepsiyası müəyyən edir. Sadədə ülvi, ulvidə sadəlik - hekayədəki Ana obrazının psixoloji açıdan əsas tərkib hissəsidir.

"Dünya məsələləri" bütün təfərrüatlar - süjet, povest, psixoloji - bu ideyanı üzə çıxarmağa çalışır: dünyanın əxlaqi ana məhəbbətində təcəssüm edir. Hekayədə ana obrazı əvvəlcə yer üzündəki varlığın və məişətin xaosunda bir növ qurtuluş kimi qoyulmuşdu, lakin o, bütünlüklə qısa hekayədən qısa hekayəyə, yaddaşdan yaddaşa inkişaf edir - qəhrəman, sanki, yenidən yaradır. anasının daxili aləmini və bunun vasitəsilə onun mənəviyyatının əsl mahiyyətini özü üçün kəşf edir. Hekayədə ana özünün və başqalarının övladlarını ürəkdən sevir, amma işdən qaçanlara dözmür. Küçə süpürən ana bütün canını bu sadə işə qoyur. İnsanlarda ruhun saflığını və ümumiyyətlə təmizliyi yüksək qiymətləndirir. Uşağın həyatını xilas etmək üçün o, canını verməyə hazırdır. Ana uşağı həkimə apararkən ayaqları soyuqlasa da, bu onu narahat etmir. Ana başqasının uşağının fəryadını laqeydliklə eşitməz və "dost dostuna xəyanət edəndə" hər hansı bir xəyanəti qəti şəkildə pisləyir. Oğluna öyrədir: “Səbrli ol, heç vaxt insanlara xəyanət etmə”. Ana məşhur yazıçıya çevrilmiş oğlu ilə şəkil çəkdirmək istəyib, oğlu isə vaxtının azlığını əsas gətirərək fotoqrafın yanına getməyi dayandırır, sonradan sonsuz peşman olur. “Yerlə bağlı işlər” hekayəsində buna bənzər çoxlu misallar var.

Utkur Haşimov sənətkar, filosof və psixoloq kimi eyni məharətlə öz səhifələrində insanın daxili dünyasını ustalıqla canlandırır, varlığın ümumbəşəri mənasını açır. Onun əsərlərinin dünyası XX əsrin ən mürəkkəb, ziddiyyətlərlə dolu “böhran” dövrünü tam əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev S. XX əsr özbək ədəbiyyatı. Moskva, 2010
2. Yrd. Prof. Dr. Ekmek Ushenmez. “Yeni özbək ədəbiyyatı” Akçağ nəşrləri. 2013
3. Nikolay İlin. Paralellərin kəsişməsi. Daşkənd, 2020
4. Almaz Binnətova. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portretlər, araşdırmalar, müsahibələr, səyahət qeydləri), Bakı, 2016
5. Türk dünyası ədəbiyyat tarixi. XI cild, 2007

**POLİS AKADEMİYASI KURSANTLARININ XÜSUSİ REJİMLİ ŞƏRAİTƏ
ADAPTASIYASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

**Psychological characteristics of adaptation to special conditions police academy cadets
Психологические особенности адаптации курсантов полицейской академии условия
особого режима**

Müzəffərov Rasif Rəfayel

Odlar Yurdu Universiteti

<https://orcid.org/0009-0001-5920-5225>

Resume

The problem discussed in the dissertation is related to the adaptation of people who have faced special regime conditions and find themselves in changing and different situations. It is shown that in such conditions the reasons that force the personality to fulfil the internal requirements of changing conditions also ensure its adaptation to new conditions. Weakening or insufficient development of the needs for self-development, self-realization prevents the effective assimilation of means for solving new situations. The development of personal capabilities is achieved through the choice of targeted methods of not deviating from the set task, constant, systematic willpower and emotional stability. When the level of development of emotional-volitional qualities is high enough, the student can gradually release tension. This, in turn, regulates activity and ensures adaptation to existing requirements.

Key words: special regime conditions, adaptation, self-realization, willpower, intelligence.

Резюме

Проблема, рассматриваемая в тезисе, связана с адаптацией лиц, столкнувшихся с особыми условиями, меняющимися и различными ситуациями. Указывается, что в таких условиях причины, заставляющие личность выполнять внутренние требования изменяющейся среды, также способствуют её адаптации к новым условиям. Ослабление или стагнация потребностей в саморазвитии и самоактуализации мешает эффективному освоению средств решения новых ситуаций. Чтобы не уклоняться от поставленных задач, необходимо выбирать целенаправленные пути, а развитие личных возможностей происходит благодаря волевым усилиям и эмоциональной устойчивости на постоянной и систематической основе. Когда уровень развития эмоционально-волевых качеств достаточно высок, курсант постепенно освобождается от напряжения. Это, в свою очередь, регулирует его деятельность и обеспечивает адаптацию к существующим требованиям.

Ключевые слова: условия особого режима, адаптация, самореализация, сила воли, интеллект.

Tesizdə bəhs edilən problem xüsusi rejimli şəraitlə üzləşmiş, dəyişən, fərqli situasiyalara düşən şəxslərin adaptasiyası ilə bağlıdır. Göstərilir ki, belə şəraitdə şəxsiyyəti dəyişən şəraitin daxili tələblərini yerinə yetirməyə vadar edən səbəblər onun yeni şəraitə alışmağını da təmin edir. Özünüinkışaf, özünüreallaşdırma tələbatlarının zəifləməsi və ya inkişafdən qalması yeni situasiyaları həll etmə vasitələrinin səmərəli mənimsənilməsinə mane olur. Qarşıya qoyulmuş məsələdən yayınmamaq üçün məqsədyönlü yollar seçmək, davamlı, sistematik olaraq iradi güc və emosional dayanıqlılıq sayəsində şəxsi imkanların inkişafı reallaşır. Emosional-iradi keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsi kifayət qədər yüksək olduqda kursant gərginlikdən tədricən azad ola bilər. Bu da öz

növbəsində fəaliyyəti nizamlayır, mövcud tələblərə uyğunlaşmanı təmin edir.

Şəxsiyyət öz həyatında elə dəyişikliklərlə üzləşir ki, bu dəyişikliklər onun fərdiliyi, bütövlüyü, sabitliyi üçün təhlükə yaratmır, düşüncələrində, fəaliyyət və ünsiyyətində hər hansı yenidənqurulma yaratmaq zərurəti ilə üz-üzə qoymur. Əslində bu dəyişmə şəxsiyyətin öz potensialını reallaşdırması və aktualaşdırması, eləcə də dinamik inkişafı üçün bir fürsətdir. Belə şəraitlə üzləşən şəxsin daxili imkanları səfərbər olunur. Özünü yeni mühitdə, yeni rolda daha potensiallı biri kimi hiss edir. Özündə yeni keyfiyyətləri aşkarlayaraq üzə çıxarır. Əksinə də ola bilər. Belə vəziyyətlər şəxsiyyətin gizlində saxlanılan, neqativ xarakter əlamətlərindən qaynaqlanan tərəflərini gücləndirir. Əvvəllər sosial mühitin təsirləri ilə inkişafı ləngidilən bu keyfiyyətlər pöhrələnir, qol-budaq açır. Nəticədə əvvəllər tamamilə başqa bir simada tanınan şəxs arzuolunmaz birinə çevrilir. Qeyd edilən səbəblərlə bağlı olaraq psixologiyada adaptasiya problemi daim öz aktualığını qoruyub saxlayır (A.K. Sanayev, P. N. Ustin, 2022). İctimai şərait dəyişdikcə, yeni sosial situasiyalar yarandıqca, bu araşdırmaların yeni istiqamətləri yaranır. Aparılan araşdırmalarda isə şəxsiyyətdə baş verən yenidənqurulmanın mahiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Biz burada Polis Akademiyasına yeni qəbul olunmuş, onlar üçün tamamilə yeni olmaqla yanaşı, həmçinin əvvəlki həyat tərzindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən xüsusi rejimli dəyişən şəraitlə üzləşmiş I kurs kursantlarının davranışı, fəaliyyət və ünsiyyəti üzərində apardığımız ilkin müşahidələrdən bəhs edəcəyik. Müşahidələr bizə problemin psixoloji xüsusiyyətləri barədə xeyli məlumatlar əldə etməyə imkan vermişdir (F.H.Muradov, R.R.Müzəffərov, 2014).

Akademik təhsilə başladığı dövrdən etibarən təlimin təsiri ilə kursantın psixologiyasında, xüsusən dərkətmə fəaliyyətində və peşə hazırlığında yeni imkanların, bacarıq və səriştələrin yaranmasının təməli qoyulur. Bu, onunla əlaqədardır ki, kursantlar onlardan yeni psixoloji keyfiyyətlər tələb edən fəaliyyət növləri ilə, o cümlədən müxtəlif xarakterli şəxsiyyətlərlə, həlli çətin olan və olmayan situasiyalarla üzləşirlər. Dərəkətmə proseslərinin ümumi inkişafı ilə bərabər kursantda müsbət xarakter keyfiyyətləri (məsuliyyət, səbr, cəsarət, qorxmazlıq, cavabdehlik, intizamlılıq, dözümlülük və s.) inkişaf edir.

Dəyişən şəraitlə üzləşmiş şəxslərin çətin situasiyaları mühiti sabit olanlardan daha yaxşı həll edə bildikləri göstərilir (A.Q.Asmolov, 2007). Eləcə də bildirilir ki, özlərinin səmərəliliyini dərk edən insanlar mürəkkəb işləri həll etmək üçün öz gücünə inamsız yanaşanlardan daha çox güc sərf edirlər. Öz növbəsində, uğur əldə etməyə yüksək inam adətən yaxşı nəticələrə aparır və özünəhörməti formalaşdırır (A.Bandura, C.Rotter, 1997).

I kurs Polis Akademiyası kursantlarının peşə təhsilində adaptasiya onlar üçün ən çətin mərhələdir. Onların bir çoxu üçün Polis Akademiyasına daxil olmaq həm imtahan mərhələsində, həm də yeni şəraitdə üzləşdikləri fiziki və mənəvi-psixoloji çətinliklər səbəbindən həyəcan və stresslə müşayiət olunur. Adət etdikləri stereotip davranış və ünsiyyət tərzləri, münasibətlər dəyişir, bəzən yeni insanlarla anlaşı bilməməsi səbəbindən qarşılıqlı münasibətlərdə neqativ psixi-emosional hallar özünü göstərməyə başlayır. Bu vəziyyətin davam etməsi kursantlarda peşə ixtisasına yiyələnmək həvəsini də zəiflədə bilər. Peşə ixtisasına mükəmməl yiyələnməyə, işin öhdəsindən uğurla gələcəyinə şübhəli yanaşır. Ona görə də Polis Akademiyasını başa vurub cəmiyyətin müdafiəsində durmalı olan polislərimizin hazırlığı və öz peşəsində necə işləyəcəkləri də onların ilk təhsil ilində yeni düşüncələri, əvvəlki həyat tərzindən fərqli və xüsusi rejimli dəyişən şəraitə adaptasiyasının gedişindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur.

Polis Akademiyasındakı həyat şəraiti ilk gündən etibarən kursantın qarşısına bir sıra tapşırıqlar qoyur. Fiziki hazırlıq üzrə təlim məşğələlərində mütəmadi iştirak etmək, tələb və tapşırıqları icra etmək, akademik sahədəki təlim fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə tənzimləmək, ali məktəbin daxili qaydalarını, normalarını qəbul edərək mənimsəmək, kollektivlə ünsiyyət qurmaq, yeni rejimə və

zehni fəaliyyətə alışmaq lazımdır. Bu tapşırıqların hər birinin yerinə yetirilməsi bilavasitə kursantın ümumtəhsil illərində qazandığı təcrübə ilə bağlıdır. Kursantın yeni şəraitə daxil olarkən qarşılaşdığı aşkar dəyişkənliklərin təsiri onun əvvəlki təcrübəsinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu göstərir.

Müşahidələr göstərmişdir ki, qeyd etdiyimiz kimi, kursantların dəyişən mühitə, təhsil aldıkları qruplardakı yaşdılarına uyğunlaşması prosesi 2 aydan çox davam edir. Onlar reis və kurs rəislərinin, I kursun tağım komandirlərinin, kafedra müəllimlərinin və ümumilikdə şəxsi heyətin üzərinə qoyulan tələbləri yerinə yetirməyə alışdırılırlar.

Xüsusi rejimli şəraitlə üzləşmiş kursantların bir çoxlarında öz çatışmayan xassələrinə üstün gəlmək üçün onlarda dərk etmə fəallığı da artır, informasiyaları daha yaxşı qavrayaraq mənimsəyirlər. Onların fiziki təmrinləri icra etmək fəallığı da güclənmiş olur (E.V.Əliyev, 2007). Bizim təcrübəmizdə də əksər kursantlar özünün daxili imkanlarından bacarıqla istifadə etmək üçün yollar axtarır, üzləşdikləri maneələri dəf etməyə çalışırdılar. Bunlarla yanaşı, kursantlar yeni şəraitə tez qaynayıb-qarışır, mühitə alışır, özlərinə yeni dostlar tapır, yüksək əhval-ruhiyyədə olur, tapşırıqları həvəslə yerinə yetirir, tələblərə düzgün əməl edirdilər.

Digər bir qisim kursantda adaptasiya prosesi ləngiyir, onlar dəyişən şəraitə qarşı müqavimət göstərir. Fəaliyyətin daxili tələblərlə uyğunluq təşkil etməsi üçün əlavə təsiredici tədbirlər görmək lazım gəlir. Onlar təlim-tərbiyə işi ilə bağlı olan daxili qaydaları mənimsəyə bilmirlər. Komandir və müəllimlər, eləcə də qrup yoldaşları ilə çətin ünsiyyət qurur, təlimlərdən yayınmaq üçün bəhanələr axtarırlar. Adaptasiyanı çətin keçirən şəxslərdə neqativ emosiyaların kəskin təzahürü ilə müşahidə edilən hallar, qaydaların pozulması nəticəsində intizamsız davranışlar qeydə alınmışdır. Bu səbəbdən Polis Akademiyasına qəbul olunmuş I kurs kursantlarının dəyişən şəraitə adaptasiya xüsusiyyətlərini, adaptasiyaya təsir edən amilləri aydınlaşdırmaq zərurəti yaranır.

Akademiyaya daxil olarkən kursantların dəyişən şəraitə adaptasiyasına bir sıra amillər təsir edir: həyat tərzinin və rejiminin dəyişməsi, hərəkəti fəallığın artması, adət etmədiyi uzunmüddətli məşqlər və məhdudiyətlər, əvvəllər üzləşmədikləri, eləcə də öyrəşmədikləri yeni və çətin öhdəliklərin meydana gəlməsi. Bu amillərin təsiri altında, bir tərəfdən koqnitiv, emosional-iradi, motivasiya sahəsi, ümumilikdə psixika, digər tərəfdən isə orqanizm özünün daxili imkanlarını, potensialını dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün yeni refleksiv imkanlar əldə etməli, daxili və xarici imkanları səfərbər edərək adaptasiyanın uğurla getməsi üçün səy göstərməlidir.

Kursantların yaşadıkları yeni sosial şərait, psixoloji mühit, birgə fəaliyyət göstərməli olduğu subyektlərlə (rəislər, komandirlər, müəllimlər və b.) qarşılıqlı münasibətləri də bu prosədə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu təsirlər kursantın dəyişən şəraitə daxili mövqeyini formalaşdırır. Həmin ərəfədə aydın olur ki, kursantın nə bu ixtisası seçməsi, nə də qəbul olunması onun peşə mövqeyini tam dərk etməsi anlamına gəlmir. Onun bilmədiyi, bələd olmadığı məsələlər də vardır ki, artıq indi, təhsil müddətində onlarla üzləşdikcə çətinlikləri dəf etməli, onun peşə fəaliyyətinə yiyələnməsi üçün bir neçə il yaşamağı olduğu yeni mühitə adaptasiya olunmalıdır. Yeni təhsil mühiti, buradakı həyatı, onun mürəkkəb münasibətlər sistemində daxil olma düşüncəsi kursantın şüurunda möhkəmləndikdən sonra onun daxili mövqeyinə çevrilir. Yalnız bundan sonra kursantın yeni mövqeyi - "polis işçisi" mövqeyini anladığını və qəbul etdiyini söyləmək mümkündür.

Göründüyü kimi, kursantı Akademiyanın daxili tələblərini yerinə yetirməyə vadar edən səbəblər onun yeni şəraitə alışmağını təmin edir. Özünüinkişaf, özünüreallaşdırma tələbatlarının zəifləməsi və ya inkişafdan qalması yeni situasiyaları həl etmə vasitələrinin səmərəli mənimsənilməsinə mane olur (G.S.Gabdreeva, 2014). Qarşıya qoyulmuş məsələdən yayınmamaq üçün məqsədyönlü yollar seçmək, davamlı, sistemli olaraq iradi güc və emosional dayanıqlılıq sayəsində şəxsi imkanların inkişafı reallaşır. Emosional-iradi keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsi kifayət qədər yüksək olduqda kursant gərginlikdən tədricən azad ola bilir (Ph.J. Corr, G.Matthews). Bu da öz

növbəsində fəaliyyəti nizamlayır, mövcud tələblərə uyğunlaşmanı təmin edir. Bunun üçün onların fəaliyyətini nizamlayan işçi heyət arasında şəxsiyyətin tipləri, yaş xüsusiyyətləri, rol davranışın inkişafı kimi məsələlərlə bağlı maarifləndirmə işləri aparmaq, kursantları yaşlıları ilə birgə fəaliyyətə sövq edərək qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq təcrübəsini inkişaf etdirmək və s. korreksiyaedici vasitələrin tətbiqi onlarda əhəmiyyətli dəyişmələr yarada bilər.

References:

- Sanayev, A.K. Factors of Psychological Adaptation Freshmen Students// A.K. Sanayev, P. N. Ustin, K.B. Murotmusaev. February, 2022. – p. 115-120.
- Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində psixologiya və pedaqogika// Tərtib edənlər: F.H.Muradov, R.R.Müzəffərov. - Bakı: 2014. – 170 s.
- Асмолов, А.Г. Психология личности: Культурноисторическое понимание развития человека/ А.Г.Асмолов. М.: Смысл; Академия, 2007. - 269 с.
- Бандура, А. Социально-когнитивное направление в теории личности / А. Бандура, Дж. Роттер // Теории личности. - СПб.: Питер, - 1997. - с. 373 – 431.
- Алиев, Е.В. Исследование процесса адаптации молодых солдат военной службе:// дисс... учен. степ. канд. психол. наук. Баку: 2007. - 135 с.
- Gabdreeva, G.S. The Psychological Features of Personality Protection under Conditions of Stress Caused by Forced Isolation // Canadian Center of Science and Education, Vol. 7, No. 1, 2014. – p. 101-110.
- Corr Ph.J. The Cambridge Handbook of Personality Psychology/ Ph.J. Corr, G.Matthews. – Cambridge: - Cambridge University Press, 2009. – 906 p.

YABANCI DİL ÖĞRETİMİNDE OKUMA MATERYALİ KULLANIM İLKELERİ Principles of the usage of reading materials during foreign language teaching

Shahnaz GARASHOVA

Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan

ORCID NO: 0009-0008-8952-9459

Özet

Diğer dil etkinliği türleri gibi okuma becerileri de hem didaktik hem de yöntemsel ilkeler temelinde oluşturulur. İlk prensip, okuma becerisinin konuşma becerisine dayalı olması gerektiğidir. İkinci prensip ise okuma becerisinin bilgi süreci temelinde oluşturulması gerektiğidir. Üçüncü prensip ise okuma becerisinin öğrencilerin üreme faaliyetlerine dayalı olması gerektiğidir. Dördüncü prensip okuma becerisi, kişinin anadilinde iyi okuyabilmesine dayanmaktadır. Beşinci okuma becerisi, okuma hızını artırma becerisine dayanmaktadır.

Araştırmada yabancı dil öğrenimi gören ikinci sınıf öğrencilerinin okuma beceri ve alışkanlıklarının oluşma düzeyleri araştırılmıştır. Deneyim ve araştırmalar, mevcut düzeyde ve derste öğrencilerin okuma alışkanlığını zaten geliştirdiklerini göstermektedir. Kurgu okumak, öğrencilerde sosyo-kültürel yeterliliğin gelişmesinin önünü açar, ülkelerinin kültürü ile öğrendikleri dilin kültürü arasında bir karşılaşma yaratmaya yardımcı olur. Bu karşılaşmanın gerçekleşebilmesi için öğrencinin kültürler arasındaki benzerlik ve farklılıkları görmesi ve okuyucuda başka bir milletin kültürü hakkında olumlu bir kanaat oluşturması gerekmektedir.

Okuma materyali kullanma metodolojisinde farklı okuma sınıflandırma türleri vardır. Bazı bilim insanları okuma sürecinin psikolojik faktörlerini vurgulamaktadır. Diğerleri sınıf etkinliklerinin (ev ödevi, laboratuvar çalışması vb.) organizasyonel yönüne daha fazla odaklanır. Dolayısıyla okuma-arama, okuma-gözlem, aktif okuma, eleştirel yaklaşım bu sınıflandırma türlerine bağlanabilir. Bizce doğal konuşma durumlarına dayalı görevlerle bu hata aşamasını yeterince azaltmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: okuma becerisi, okuma materyali, aktif okuma, okuma hızı.

Abstract

Like other types of language activities, reading skills are formed on the basis of both didactic and methodological principles. The first principle is that reading skills should be based on speaking skills. The second principle is that reading skills should be formed on the basis of the information process. The third principle is that reading skills should be based on students' reproductive activities. The fourth principle is that reading skills are based on the ability of a person to read well in their native language. The fifth reading skill is based on the ability to increase reading speed.

The study investigated the levels of formation of reading skills and habits of second-grade students studying a foreign language. Experience and research show that students have already developed reading habits at the current level and in the course. Reading fiction paves the way for the development of socio-cultural competence in students, helps create an encounter between the culture of their country and the culture of the language they are learning. In order for this encounter to occur, the student must see the similarities and differences between cultures and create a positive opinion in the reader about the culture of another nation.

There are different types of reading classification in the methodology of using reading materials. Some scientists emphasize the psychological factors of the reading process. Others focus more on the organizational aspect of classroom activities (homework, laboratory work, etc.). Therefore, reading-searching, reading-observation, active reading, critical approach can be linked to these classification types. In our opinion, it is possible to reduce this error stage sufficiently with tasks based on natural speaking situations.

Key words: reading skill, reading material, active reading, reading speed.

Giriş

Dil fəaliyyətinin digər növləri kimi oxu bacarıqları həm didaktik, həm də metodik prinsiplər əsasında formalaşır. Birinci prinsip oxu bacarığı nitq bacarıqlarına əsaslanmalıdır. İkinci prinsip oxu bacarığı bilgi prosesi əsasında formalaşmalıdır. Üçüncü prinsip oxu bacarığı tələbələrin reproduktiv fəaliyyətlərinə əsaslanmalıdır. Dördüncü prinsip oxu bacarığı öz ana dilində gözəl oxuma bacarığına əsaslanır. Beşinci prinsip oxu bacarığı oxuma sürətinin artırılması bacarığına əsaslanır. Oxu materialından istifadə metodikasında oxunun müxtəlif təsnif növləri mövcuddur. Bir sıra alimlər oxu prosesinin psixoloji faktorlarını vurğulayırlar. Digərləri daha çox dərs fəaliyyətinin təşkilatçı tərəfinə diqqət yönəldirlər (ev tapşırıqları, laborator işlər və s.). Belə ki, bu təsnif növlərinə oxu-axtarış, oxu-müşahidə, fəal oxuma, kritik yanaşma kimi növlər aid edilə bilər. Fikrimizcə, təbii nitq situasiyalarına əsaslanan tapşırıqlarla bu səhv etmə mərhələsini kifayət qədər azaltmaq mümkündür. Beləliklə, fərdi əhəmiyyətə malik informasiyanın ötürülməsində əsas motivəedici vasitə təbii nitq situasiyası çıxış edə bilər.

Əsas hissə

Aydındır ki, xarici dilin digər tədris növlərində də tələbələrin fərdi maraqlarına cavab verən oxu materiallarının seçilməsi çox önəm kəsb edir. Oxu materiallarından istifadə yanaşması fərqli olsa belə onların istifadəsi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, xarici dilin öyrənilməsi və tədris zamanı oxu materiallarından istifadə təhsil proqramının çox vacib komponenti hesab olunur. Eyni zamanda, oxu prosesinə ayrılan vaxt və diqqət dilin bütün aspektlərinin inkişafına – yazı, şifahi nitq, söz ehtiyatı, qrammatika və s. xidmət edir. Oxu materialı, həmçinin, təhsilalanın dünyagörüşünün də formalaşmasına xidmət edir. Bir insanın pyrındiyi dilin dil daşıyıcısı ilə ünsiyyət qurmaq kimi bir şəraiti yoxdursa bədii ədəbiyyatların, mətbuat materiallarının və digər oxu materiallarının köməkliliklə bu dilə yiyələnmək olar [4].

Müasir dövrdə texnoloji inkişafın öndə olduğu bir dövrdə ingilis dilinin tədrisi böyük önəm kəsb edir. Qədim zamanlardan insanlar xarici dili fərqli yontəmlərdə öyrəndirdilər. Elm və texnikanın sürətli inkişafı nəticəsində ölkələr arasında ticarət və turizm əlaqələrinin inkişafı insanların başqa dövlətlərin dillərinə olan marağı artırmışdır. İndiki dövrdə bir neçə dilə yiyələnmək insan həyatında yaxşı peşəyə yiyələnmək üçün vacib şərt olmuşdur. Xarici dilin öyrənilməsi insanın dünyagörüşünü artırır, onun baxış nöqtələrini genişləndirir. Xarici dil öyrənmək nəinki xarici dünyaya qapı açır, eyni zamanda xarici mədəniyyəti öyrənməyə, ona baxış tərzini genişləndirməyə imkan yaradır. Dilin tədrisi tarixi çox qədim vaxtlara dayanır. İngilis dilinin tədrisində əsas bacarıqlardan sayılan oxu bacarığı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Oxu bacarığı xarici dilin tədrisinin ən vacib elementlərindəndir. Oxuma-anlama bacarığı digər bacarıqların da əldə olunmasına şərait yaratmış olur. Məhz xarici dilin öyrənilməsində oxu bacarığının, oxu materialının rolu digər bacarıqlardan bir addım öndə hesab edilir. Şagirdlər oxu prosesi zamanı mətnin içindəki sözlərin mənalarnı tapır, bu sözlərin başqa sözlərlə əlaqəsini məhz oxu zamanı aşkar edirlər. Lakin, bu zaman onlar bir sıra problemlərlə üzləşə bilirlər. Məsələn, tərcümədə çətinlik çəkir, yetəri qədər lüğətlər tapa bilmirlər və s. bu kimi problemlərlə üzləşə bilirlər. Oxu materialının əsas məqsədi şagirdlərdə ətraf aləm haqqında düzgün və dolğun məlumat formalaşdırmaq, onlarda düzgün oxu vərdişləri inkişaf etdirmək, nitqlərini təkmilləşdirmək, söz ehtiyatlarını zənginləşdirmək, mətnin əsas məzmununu tapmağı öyrətmək, oxunan materialı düzgün qavramaqdır [3].

Metodlar

Tədqiqat zamanı xarici dil ixtisasında təhsil aln ikinci kurs tələbələrinin oxu bacarıqları və vərdişlərinin formalaşması səviyyələri araşdırılmışdır. Bu zaman müqayisəli təhlil metoduna müraciət edilmişdir. Təcrübə və araşdırma göstərir ki, mövcud səviyyədə və kursda tələbələrdə artıq oxuma vərdişləri formalaşmışdır. Bədii ədəbiyyatın mütaliə edilməsi tələbələrdə sosial-mədəni kompetensiyanın inkişafına yol açır, öz ölkə mədəniyyətləri ilə öyrəndikləri dilin mədəniyyəti arasında qarşılaşma yaratmağa kömək edir. Bu qarşılaşmanı etmək üçün tələbə mədəniyyətlər arasında oxşar və fərqli cəhətləri görməli və oxucuda başqa xalqın mədəniyyəti haqqında müsbət fikir formalaşdırır. məhz bu aspektlər öyrəncilərin fərd kimi formalaşmasına təsir edir və onun bir fird kimi şüurunu formalaşdırır.

Təhlil

Oxu materialının istifadəsi əsasən üç mərhələ üzrə aparılır: hazırlıq mərhələsi, əsas mərhələ və nəticə mərhələsi. Birinci mərhələdə tələbələrə oxu materialı haqda ümumi məlumat verilir: müəllif haqda, onun fikri haqda, hadisələrin dövrü haqda. Bu mərhələdə tələbələrə oxu materialına həvəsləndirmək, materialın əsas ideyasına daxil olmaq əsas məqsəd hesab olunur. İkinci mərhələdə oxu materialının anlaşılması və oxunan materialın nə dərəcədə tələbə tərəfindən nəql edilməsi həyata keçirilir. Bu məsələdə verilən tapşırıqlar oxu materialının yadda saxlanılmasına və anlaşılmasına yönəlmiş olmalıdır. Üçüncü mərhələ isə daha yaradıcı xarakter daşıyır, tələbələr əsərin qəhrəmanlarının hərəkətlərini analiz edir, hadisələrə öz münasibətini və tənqidi fikirlərini bildirirlər. Belə ki, fikrimizcə, xarici dilin tədrisi zamanı oxu materialının istifadə edilməsi ali məktəb, eləcə də, orta məktəblərdə çox əhəmiyyət kəsb edir, o, nəinki xarici dilin öyrənilməsində tələbə və şagirdlərə yardım edir, eyni zamanda onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir, dünya klassik ədəbiyyatı ilə tanış edir, dünya görüşü artırır, sərbəst iş bacarıqlarını formalaşdırır, gələcək peşə fəaliyyətinin əsasını qoymağa kömək edir.

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı oxu vərdislərinin düzgün formalaşmasında düzgün bədii ədəbiyyatın seçilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Seçilmiş əsərlər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

Birincisi, bu əsərləri təşkil edən məlumatlar tələbələrin nəinki oxu vərdislərini inkişaf etdirməli, eyni zamanda gənc nəslin davranışı və təhsil arasında əlaqəni formalaşdırmalı, tələbədə yüksək bədii zövqün formalaşmasını təmin etməlidir. Seçilmiş əsər oxucuda xeyirxahlıq, dostluq, əzmkarlıq və s. müsbət keyfiyyətlərini aşılmalıdır. İkincisi, əsər mükəmməl dildə yazılmalıdır, çünki, əsər həmin dilin təmsilçisi hesab edilir. Bu həm də ona görə vacib hesab edilir ki, tələbələr əsəri oxuyarkən onu təhlil edib həmin dildən danışan xalqların mədəniyyəti, adətləri ilə yaxından tanış ola bilərlər, həmin dilin müxtəlif dialektlərində, ləhcələrində işlənən yeni sözləri aşkar edib öyrənə bilərlər. Bununla da həmin sözlərdən istifadə etməklə öz fikirlərini xarici dildə sərbəst şəkildə bildirə bilərlər. Üçüncüsü, bədii ədəbiyyat həm dil, həm də tərkibi baxımından əlyətən olmalıdır, bu da tələbənin sərbəst oxu vərdişinə müsbət təsir edir. Əlyətənlik dedikdə, həmin əsərin dilinin anlaşılma olmasında nəzərdə tutulur. Dördüncüsü, əsər tələbə üçün maraqlı olmalıdır, tələbənin yaşına uyğun, aktual mövzuda olmalı, eyni zamanda, zəngin təsviri hadisələrə malik olmalıdır. Beşincisi, məlumatın forması elə olmalıdır ki, bu məlumat təkcə tələbənin ağıl və dərrakəsini deyil, həm də onun mənəvi ruhunu da oxşamalıdır. Tələbə əsərin dilinin köməkliyi ilə oxuduğu, aldığı məlumata tənqidi yanaşa bilməli, sərbəst şəkildə təhlil etməyi bacarmalıdır. Sonuncusu, əsəri seçən zaman lingvistik faktorlar nəzərə alınmalıdır. Çünki, tələbə sərbəst şəkildə əsəri, orda verilən dialoqları oxuyarkən özlərini canlı şəkildə həmin əsərin içində canlandırır və həmin əsərdə işlənən jarqon sözlər, dialektlər, slenqlər və dildə mövcud olan digər variantlar onlara yad gələ bilər. Müəllimin əsas vəzifəsi tələbələrə dilin bu xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq və onlara aid tapşırıqlar aparmaqdır [1].

Nəticə

Düşünürük ki, ev oxusu xarici dilin öyrənilməsində çox vacib rol oynayaraq nəinki tələbəyə xarici dil bacarıqlarını aşılayır, eyni zamanda, tələbənin mənəvi dünyasını genişləndirir, onu dünya ədəbiyyatı ilə tanış edir, dünya görüşünü genişləndirir, tələbədə sərbəst iş bacarığını artırır və gələcək fəaliyyətini formalaşdırır. Fikrimizcə, tədris metodu olaraq xarici dildə ucadan oxumaq çox zəruridir. Oxu materialının ucadan oxunmasının nə kimi funksiyaları vardır? Xarici dil tədrisində ucadan oxumağın aşağıdakı funksiyaları vardır:

1) Tələffüzü məşq etdirir. Ucadan oxumaq hər tərəfli tələffüz praktikasının bir formasıdır. Ucadan oxumaq üçün oxu materialı müəyyən məzmunla malik olmalı və məzmun arasında semantik qruplar düzgün bölünməli və pauzalar qoyulmalıdır. Eyni zamanda, müvafiq vurğu, intonasiya və ritm təbiiq edilməlidir. Bunun üçün də ucadan oxu çox yaxşı tələffüz təcrübəsidir.

2) Şifahi ingilis dilini təkmilləşdirir. Danışq ingilis dilini təbiiq etməklə özünə inamı olmayan bəzi tələbələr üçün oxu materialı kömək edə bilər.

Əslində ucadan oxumaq ideyanın, hissin, münasibətin və üslubun bütün orijinal məzmununun səs şəklində yenidən zühür etməsidir. Beləliklə, standart müaliə tələbələrə nəinki dili öyrədir, onların hissələrini və təxəyyülünü oyadır, həm də orijinal mətni anlamağa kömək edir.

Oxu materialının rolu barədə aşağıdakı xüsusi məqamlar vardır:

- Dərketmə və qavrama: oxu materialından istifadə tələbələrə nitq quruluşunu və cümlə qurulmasını dərk etməyə imkan verir. Bu zaman tələbədə dinləmə və danışmaq bacarıqları da inkişaf edir;
- Dil bazası və qrammatika: oxu materialı vasitəsilə tələbə yeni sözlər və ifadələr öyrənmiş olur, eyni zamanda qrammatik quruluşlarla tanış olaraq onların tətbiqini öyrənmiş olur;
- Mətnin köməkliyi ilə öyrənmə: fərqli növ mətnlər (hekayələr, elmi məqalələr, xəbərlər və s.) tələbələrə fərqli üslublarla tanış edir və onların nitq fəaliyyətlərini inkişaf etdirir;
- Motivasiya və maraq: maraqlı mətnlər oxucuda materiala marağı artırır, bu da dili öyrənmə prosesini daha səmərəli edir [2].

Xarici dilin tədrisi zamanı oxu materialı nitq fəaliyyətinin inkişafında çox mühüm rol oynayır, eyni zamanda, dinləmə, yazı və danışma kimi dil bacarıqları ilə inteqrasiya olunduqda daha da faydalı olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Z., Rəhinova L. (2005), Xarici dil üzrə oxunun psixolinqvistik əsaslarına dair// Elmi xəbərlər, №1, s.246-248
2. Kərimov F., Səfiyev A. (2008), Methods of teaching English in Azerbaijan. Baku: ADU Nəşriyyatı MMC.
3. Grabe W. (2009), Reading in a Second Language: Moving from theory to practice. Cambridge University Press.
4. Harmer, J. (2007), How to teach English/ Pearson Education Limited.

MOLLA PƏNAH VAQIF VƏ FOLKLOR
(Salman Mümtaz, Əmin Abid və Firidun bəy Köçərlinin tədqiqatları əsasında)
MOLLA PANAH VAGIF AND FOLKLORE
(In the research of Salman Mumtaz, Amin Abid and Firidun beg Kocherli)

F.ü.f.d. Nizami ADIŞİRİNOV

Odlar Yurdu Universiteti. AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan, Bakı.

Xülasə

Araşdırmada XVIII əsr görkəmli sənətkar M.P.Vaqifin yaradıcılığı, həyatı məhz S.Mümtazın, Ə.Abidin və F.Köçərlinin tədqiqatlarında müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir. M.P.Vaqiflə bağlı tədqiqatlarında S.Mümtaz qeyd edirdi ki, "Vaqifi və Vaqif dövrünü ətraflı öyrənmək üçün mütləq Vidadini oxumaq, öyrənmək lazımdır". S.Mümtaz həmçinin vaqiflə Vidadinin qohum, quad olduğunu iddia edirdi. M.P.Vaqifin doğulduğu yerlə bağlı da bir çox tədqiqatçılardan fərqli olaraq S.Mümtaz Qazaxın Salahlı kəndinin üzərində dayanır. Həmçinin M.P.Vaqifin Qazaxdan köç etdikdən sonra bir müddət Qarabağın Veysəlli kəndində məskunlaşıb orada məktəbdarlıqla məşğul olduğunu qeyd edir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli M.P.Vaqifin doğum yeri ilə bağlı iki fərqli versiya söyləmişdir. Həmçinin F.Köçərlinin yazdığına görə, Şuşada ilk məktəbi də M.P.Vaqif açmışdır. Görkəmli tədqiqatçı Vaqifin Qarabağ sarayına düşməsi ilə bağlı da iki müxtəlif rəvayət səsləndirmişdir.

Araşdırmada həmçinin Əmin Abidin M.P.Vaqifin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı fikirləri Salman Mümtazın fikirləri ilə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunur.

Açar sözlər: S.Mümtaz, Ə.Abid, F.Köçərli, Vaqif, lirika

SUMMARY

In the study, the work and life of the 18th century outstanding artist M.P. Vagif are involved in a comparative analysis precisely in the research of S. Mumtaz, A. Abidin and F. Kocharli. In his research on M.P. Vagif, S. Mumtaz noted that "in order to study Vagif and the Vagif era in detail, it is necessary to read and study Vidadini." S. Mumtaz also claimed that Vagif and Vidadini were related, quad. Regarding the birthplace of M.P. Vagif, unlike many researchers, S. Mumtaz focuses on the Salahli village of Gazakh. He also notes that after migrating from Gazakh, M.P. Vagif settled in the Veysalli village of Karabakh for a while and was engaged in teaching there.

The prominent literary critic Firudin bey Kocharli gave two different versions regarding the birthplace of M.P. Vagif. Also, according to F. Kocharli, M.P. Vagif opened the first school in Shusha. The prominent researcher also gave two different stories regarding Vagif's arrival at the Karabakh palace.

The study also compares Amin Abidin M.P. Vagif's views on his life and work with those of Salman Mumtaz.

Keywords: S.Mümtaz, A.Abid, F.Kocharli, Vagif, lyrics

Salman Mümtaz (1884-1941) Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği yönündə əvəzsiz xidmətləri olan tədqiqatçılardan olmuşdur. Kiçik yaşlarından ədəbiyyata, elmə olan marağı onun gələcək fəaliyyətini müəyyənləşdirmişdir. Məhz ədəbiyyata olan böyük həvəsi və sevgisi onun ədəbiyyatşünas kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Hələ gəncliyindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatına dair qiymətli əlyazmaları əldə etmək işi ilə məşğul olan istedadlı tədqiqatçı olduqca zəngin elmi arxiv yaratmışdır. Salman Mümtazın bu zəngin elmi arxivi hələ 1926-

cı ildə akad. V.V.Bartoldun da diqqətini çəkmişdir. Tədqiqatçının arxivində olan akad. V.V.Bartold da S.Mümtazın topladığı nadir əlyazmalara heyran qalmışdır.

Salman Mümtaz klassik ədəbi irsimizin öyrənilməsi işində xüsusi səy və əzmkarlıqla çalışmışdır. Tədqiqatçının XX əsrin 20-ci illərində bu sahədə apardığı tədqiqatlar, yazdığı məqalələr ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi işinə dəyərli töhfələr vermişdir. Salman Mümtazın İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.P.Vaqiflə bağlı bu gün də öz elmi aktuallığını itirməyən elmi mülahizələri vardır.

Salman Mümtaz M.P.Vaqifdən danışarkən onun xalq içindən çıxdığını xüsusi olaraq vurğulayır. Daha sonra Salman Mümtaz Vaqif haqqındakı mənbələrdən danışarkən qeyd edir ki, Hacı Əliquluxan Valeh Dağıstani “Riyazül-üş-şüəra” təzkirəsində, Hacı Əbdülrəzzaq xan Dünbilinin "Nigaristan" təzkirələrinin adlarını çəksə də, heç birində Vaqiflə bağlı hansısa bir məlumata rast gəlinmir. Qarabağda yaşayan Bəhram Mirzənin “Təzkireyi-Məhəmməd şah” əsərində də, həmçinin A.Berjenin Almaniyada Leypsiqdə çap etdirdiyi məcmuəsində də Vaqiflə bağlı heç bir məlumatın olmadığını qeyd edir. Daha sonra Salman Mümtaz vurğulayır ki, Vaqif haqqında ən dəyərli məlumatlara İbrahim bəy Cavanşirin vəziri Mirzə Camalın qələmə aldığı “Asari Camal” əsərində, Mirzə Yusif Nersesovun əsərində və Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə” əsərində rast gəlinir. “Mirzə Yusif Nersesov Vaqifin fars dilində tərcümeyi-halını yazmaqla həm də şeirlərindən də seçmələr vermişdir. M.Y.Nersesov yazır ki, şairin adı Pənah, ata adı Mehdi, təxəllüsü Vaqif, anasının adı Ağqız olmuşdur” (Mümtaz 1986: 33-34). Əsas kimi isə Vaqifin M.V.Vidadiyə yazdığı bir şeirini göstərir:

Ağqız oğluyam, əhli dərdəm mən.

Tayım-bərabərim yoxdur, mərdəm mən.

Əlinin quluyam, cavanmərdəm mən.

Ancaq sən yassarsan, xissət eylərsən (Mümtaz 1986: 34).

S.Mümtaz qeyd edir ki, M.P.Vaqifin Balakən, Həsənsu, Qarabağ, Qazax şəhər və kəndlərində doğulduğu barədə müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Məsələn, Mirzə Yusif Nersesov Vaqifin Qarabağda doğulduğunu yazır. S.Mümtaz özü şairin Qazaxın Salahlı kəndində doğulduğunu yazır:

Vətən xoşdur deyə Vaqif, bizi çəkdi Salahlıya.

Səlah bilməm nədir yanında yari-canfəza yoxdur.

Həmçinin adları yuxarıda qeyd olunan tədqiqatçılar Vaqifi “molla, axund” adlandırmışlar. Mirzə Yusif Nersesov yazır ki, Vaqif Nadirin ölümündən 12 il sonra Qarabağa gəlmişdir və məqsədi İbrahim xana vəzir olmaq idi.

Başqa bir fikrə görə Vaqifin Qazaxdan köç etməyinə səbəb şiəliyi qəbul etməsi olub. Hətta Vaqif şiə məzhəbini qəbul etdikdən sonra dostu Vidadini də şiddətlə şiə məzhəbinə dəvət etmişdir:

Cavanşir xəlqilə ol qohum-qardaş.

Qazağın sözünü heç eyləmə faş.

Demirəm, dinini elə qızılbaş.

Əqlin olsa, özün əlbət eylərsən (Mümtaz 1987: 37)

S.Mümtaz bu məsələ ilə bağlı əlavə edir ki, bəziləri belə düşünmüşlər ki, “Vaqif İbrahim xana yaxın olmaq üçün məzhəb dəyişmişdir. Lakin bu belə deyil. Çünki Vaqifin mərsiyə və məşhur zikrləri səmimi şiə olduğunu göstərir” (Mümtaz 1987: 37).

XIX əsrə aid “Riyazül-aşiqin” və “Təzkireyi-Nəvvab” əsərlərində də Vaqifin doğulduğu yer, Qarabağa gəlmə məqsədi barədə məlumat verilmir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Vaqif Salahlıdan birbaşa Şuşaya köçməmişdir, ilk olaraq Veysəlliyə köçmüş, daha sonra Şuşaya köçərək Şuşanın Saatlı məhəlləsində məktəb açaraq müəllimliklə məşğul olmuşdur. Lakin məqsədi bilavasitə sarayda xana xidmət etmək olur. Hətta bir mədhiyyə də yazmışdır.

S.Mümtaz M.V.Vidadinin də hicri 1224-cü ildə Şıxlıda öldüyünü və orada da dəfn olunduğunu qeyd edir.

S.Mümtaz İbrahim xanın Kür ətrafına səyahəti ilə bağlı məlum şeirindən əlavə Vaqifin bir mənzuməsinin də adını çəkir:

Siyah tel görmədim Kür qırağında.
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərən dostum yenə uca dağlarda.
Havalanıb hərgiz qonmaz bu yerdə (Mümtaz 1986: 39).

Xanəndələr bu şeiri İbrahim xanın məclisində oxuyurlar. Lakin şeir İbrahim xana o qədər də təsir etmir. Buna görə də elə həmin məclisdə şair “Kür qırağının əcəb seyrangahı var” misrası ilə başlayan yeni bir şeir yazır və xanəndələr verir ki, oxusunlar. Həqiqətən, bu şeirin təsiri böyük olur və İbrahim xan az sonra Kür qırağından köçmək barədə göstəriş verir.

S.Mümtaz da İbrahim xanın tapşırığı ilə Vaqifin elçi sifəti ilə Tiflisə səyahətindən, İrakli ilə görüşü barədə məlumat vermişdir. Hətta tədqiqatçı qeyd edir ki, Vaqif Tiflis səfəri münasibəti ilə bir neçə şeir də yazmışdır ki, bunlardan biri də şairin “Var” rədifli müxəmməsidir:

Baği-rizvanda əgər huriyi qılman çoxdur.
Bu gözəllər kimi məqbuli müzəyyən yoxdur.
Nəsl-bə-nəsl gözəllik bunlara buyruqdur.
Mən görənlər ki, mələkdən, pəridən artıqdır.
Hələ derlər ki, bulardan dəxi əlaları var (Mümtaz 1986: 43).

S.Mümtaz Vaqifin şəxsi həyatı haqqında da məlumat verərək şairin Mədinə adlı bir gözələ aşiq olmasından danışır. S.Mümtaz Vaqiflə Vidadi arasındakı şeirləşmələri əsas gətirərək Vaqifin iki arvadı olması (Mədinə və Qızxanım) fikrini irəli sürmüşdür.

M.P.Vaqiflə bağlı tədqiqatlarında S.Mümtaz qeyd edirdi ki, “Vaqifi və Vaqif dövrünü ətraflı öyrənmək üçün mütləq Vidadini oxumaq, öyrənmək lazımdır”. S.Mümtaz həmçinin Vaqiflə Vidadinin qohum – quda olduğunu iddia edirdi. Həmçinin M.P.Vaqifin Qazaxdan köç etdikdən sonra bir müddət Qarabağın Veysəlli kəndində məskunlaşıb orada məktəbdarlıqla məşğul olduğunu qeyd edir.

Tədqiqatçı həmçinin Vaqifin və Vidadinin “Durnalar” şeirləri haqqında da məlumat verir. Həmçinin qeyd edir ki, Vaqifin oğlu Əli bəy də “Alim” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. S.Mümtaz Vaqifin ölümü ilə bağlı da maraqlı versiya irəli sürmüşdür. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Qacarın ölümündən sonra hakimiyyəti ələ keçirən Məhəmməd bəy Cavanşirin Vaqifi öldürməsinin səbəbi kimi arvadı Qızxanımı göstərir. Məhəmməd bəy Cavanşirin Vaqifin gənc arvadı Qızxanıma gözü düşür və onu ələ almağa çalışır. Qızxanım da cavabında deyir ki, “Nə qədər ki qoca sağdır, gələ bilmərəm”. Məhəmməd bəy Cavanşir də əlinə düşən fürsətdən istifadə edərək Vaqifi aradan götürür. Bir məsələni də qeyd edək ki, F.Köçərli 1903-cü ildə çap olunan “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı əsərində Məhəmməd bəy Cavanşirin adını Mehrabbəyov kimi qeyd edir. Daha sonra S.Mümtaz qeyd edir ki, şair öldürüldükdən sonra evi də talan edilmiş, əlyazmaları it-bata getmişdir. Bu faktın özü onu göstərir ki, Vaqiflə Məhəmməd bəy Cavanşir arasında olan bu münaqişə təkcə Qızxanımla bağlı olmamışdır. Çünki görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli də Vaqifin ölümündən danışarkən S.Mümtazın yuxarıda qeyd etdiyi əhvalatı xatırlamaqla yanaşı, başqa bir əhvalat da qeyd edir ki, Vaqifin ölümünə bir səbəb də Məhəmməd bəy Cavanşirlə onun yaxınları və İbrahim xan arasında hakimiyyət üstündə gedən münaqişələrdə Məhəmməd bəy Cavanşirin Vaqifdən şübhələnməsi və ona gizli ədavət etməsi idi (Köçərli 2005: 135).

Daha sonra S.Mümtaz qeyd edir ki, Vaqifin məlum olan şeirləri 3 dəfə nəşr edilmişdir.

1. Mirzə Yusif Qarabaği tərəfindən.

2. Adolf Berje tərəfindən
3. Haşım bəy Vəzirov tərəfindən.

S.Mümtaz Vaqif haqqında 1925-ci ildə məlumat verərkən onun bir çox şeirlərinin məhz özü tərəfindən toplandığını və ilk dəfə nəşr olunduğunu qeyd edir.

Akad. Nizami Cəfərov da bu fikirdədir ki, “vaqifşünaslığın əsaslarını yaratmaq məhz görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaza nəsb olmuşdur” (Mümtaz 1925). Nizami Cəfərov həmçinin qeyd edir ki, Vaqifin əsərlərini Mirzə Yusif Qarabaği (Nersesov) toplayıb 1856-cı ildə Teymurxanşurada “Vaqif və müasirini-digər” kitabında nəşr etdirmişdir. M.F.Axundov da şairin əsərlərini toplayıb çap etdirmək istəsə də, buna nail ola bilməmişdir” (Cəfərov 2017: 9).

Görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli M.P.Vaqifin həyatı və yaradıcılığından bəhs edərkən Vaqifi Azərbaycan türklərinin “məşhur və müqtədir” şairi hesab edirdi və onu ədəbiyyatımızın “banisi və müəssisi” adlandırırdı. F.Köçərli qeydlərinə görə, “Vaqif” təxəllüsünü şairin özü götürmüşdür. Tədqiqatçı şairin doğum yeri ilə bağlı da iki fərqli versiya söyləmişdir. Bunlardan biri Qazaxın Həsənsu kəndi, digəri isə Qazaxın Salahlı kəndidir. Vaqif təxminən 1759-cu ildə Qarabağa köç etmiş, hətta bir müddət yaşayışı xoş keçməmişdir. S.Mümtazdan fərqli olaraq F.Köçərli Vaqifin Qazaxdan köç etməsinin səbəbi kimi şiəliyi qəbul etməsini göstərmir. Həmçinin F.Köçərli yazdığına görə, Şuşada ilk məktəbi də M.P.Vaqif açmışdır. Görkəmli tədqiqatçı Vaqifin Qarabağ sarayına düşməsi ilə bağlı da iki müxtəlif rəvayət səsləndirmişdir. Ədib daha sonra qeyd edir ki, “Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olmuşdur” (Köçərli 2005: 126). Hətta ona nəzirə yazmağa çalışanlar da onun qədər açıq və sadə dildə yazma bilməmişlər. “Onun şeirləri oxuyanlara dəxi sirayət edərək onları şövq və həvəyə gətirmişdir”. F.Köçərli həmçinin M.P.Vaqifin olduqca hazırcavab olduğunu da vurğulamışdır.

Görkəmli tədqiqatçımız Əmin Abidin M.P.Vaqifin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı fikirləri də maraq doğurur. Ə.Abid qeyd edir ki, Adolf Berje 1867-ci ildə Leypsiqdə çap olunan məcmuəsində “Əşəri Vaqif” sərlövhəsi altında Vaqifin heca və əruz vəznində yazılmış 56 şeirini çap etmişdir (Abid 2016: 44). Ə.Abid öz araşdırmalarında qeyd edir ki, S.Mümtaz A.Berje haqqında qeyd edir ki, “Vaqifin tərcümeyi-halından bir sətir də yazmamışdır” (Mümtaz 1925: 4). Lakin Əmin Abid qeyd edir ki, “A.Berje kitabına yazdığı on dörd səhifəlik müqəddimənin altı səhifəsini Vaqifin tərcümeyi-halına həsr etmişdir, hətta ən çox Vaqifin tərcümeyi-halından bəhs etmişdir” (Abid 2016: 44).

Nəticə: M.P.Vaqifin yaradıcılığına nəzər salsaq, açıq şəkildə deyə bilərik ki, XVIII əsrdə Şuşada el sənətkarlarının gördüyü işi Vaqif görürdü. Vaqif də el sənətkarları kimi elin içində, el şənliklərində, məclislərdə iştirak edirdi. El gözəllərinin həm zahiri görkəmi, həm də daxili keyfiyyətlərini böyük ustalıqla vəsf edirdi. Həmçinin şair el sənətkarı kimi xalqın məişətinə, onun yaşayışına da dərinlən bələd idi və şeirlərində bunuən incə detallarına qədərtərənnüm edirdi. Bu xüsusiyyəti də Vaqifi daim el içində dolaşan el sənətkarlarına yaxınlaşdırırdı. Şairin heca vəznində yazdığı qoşmaları da onun xalq ruhunu dərinlən duyduğunun poetic göstəricisidir. Vaqif xalq içərisindən gəldiyi üçün bütün yaradıcılığı boyuda xalqın ruhunu, düşüncəsini, onun arzu və istəklərini tərənnüm etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mümtaz S. (1987). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı. Yazıçı.
2. Mümtaz S. (1925). Molla Pənah Vaqif. Bakı. Kommersant.
3. Cəfərov N. (2017). Molla Pənah Vaqif. Bakı. Renessans-A.240 s. 9
4. Mümtaz S. (1925). Azərbaycan ədəbiyyatı. Sayı 2
5. Abid Ə (Əhmədov). (2016). **Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi**, Bakı, Elm və təhsil, 240
6. Köçərli F. (2005). Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. II cild. Bakı Avrasiya Press, 464 s.

YABANCI DİL ÖĞRENİRKEN KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Problems when learning a foreign language

Aytaj GURBANOVA

Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan

ORCID NO: 0009-0005-0789-8524

ÖZET

Yabancı dil öğrenmek bilişsel yetenekleri, kültürel anlayışı ve iletişim becerilerini geliştiren deneyimlerden biridir. Ancak yabancı dil öğrenme süreci çoğu zaman motivasyonu azaltabilecek zorluklarla doludur. Bu zorluklar genel olarak bilişsel, psikolojik ve çevresel gibi farklı kategorilere ayrılabilir.

Bilişsel engellere örnek olarak dilbilgisi kurallarını anlama, sağlam kelime dağarcığı edinme ve doğru telaffuz geliştirmedeki zorluklar gösterilebilir. Bu sorunlar iletişim sürecinde akıcılığın ve akıcılığın oluşmasına engel oluşturur. Hata yapma korkusu ve özgüven eksikliği gibi psikolojik sorunlar çoğu zaman başkalarıyla iletişim kurmaktan kaçınmaya yol açmaktadır. Öğrencilerin motivasyon ve coşku dengesini sürekli olarak sürdürmeleri kolay değildir.

Çevresel kısıtlamalar da sorunları daha da zorlaştıran faktörlerden biridir. Ana dili konuşanlarla sınırlı iletişim, dili konuşmayı daha da zorlaştırıyor.

Bu sorunların üstesinden gelmek için birçok farklı yaklaşıma ihtiyaç vardır. Aralıklı tekrar ve kelime dağarcığı için aktif dinleme egzersizleri gibi birçok farklı yapılandırılmış öğrenme tekniği, bilişsel boşlukların kapatılmasına yardımcı olabilir. Olumlu bir zihniyet geliştirerek, gerçekçi hedefler belirleyerek ve hataları öğrenme sürecinin bir parçası olarak kabul ederek psikolojik engellerin üstesinden gelinebilir. Ana dili konuşanlarla iletişim kurmak, sosyal medyayı hedef dilde kullanmak, kültürel etkinliklere katılmak gibi günlük aktiviteler dil öğrenme sürecinde çok değerlidir.

Bu makale, yabancı dil öğrenmede ortaya çıkan temel sorunlara değinmekte ve bunların üstesinden gelmek için pratik stratejiler sunmakta, bu da daha etkili ve ödüllendirici bir dil edinim sürecine yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı dil, sorun, strateji, öğrenme süreci

Abstarct

Learning a foreign language is one of the experiences that expands cognitive abilities, cultural understanding and communication skills. However, the process of learning a foreign language is often fraught with challenges that can reduce motivation. These challenges can be broadly divided into different categories such as cognitive, psychological and environmental.

Examples of cognitive barriers include difficulties in understanding grammatical rules, acquiring a solid vocabulary and developing accurate pronunciation. These challenges hinder the development of fluency and fluency during the communication process. Psychological problems such as fear of making mistakes and lack of confidence often lead to avoidance of communicating with others. Maintaining a balance between motivation and enthusiasm is not always easy for learners.

Environmental constraints are also one of the factors that complicate the problems. Limited communication with native speakers makes speaking the language even more difficult.

Many different approaches are needed to overcome these challenges. Many different structured learning methods, such as spaced repetition and active listening exercises for vocabulary, can help bridge cognitive gaps. Psychological barriers can be reduced by removing them, developing a positive mindset, setting realistic goals, and accepting mistakes as part of the learning process. Daily activities

such as interacting with native speakers, using social media in the target language, and participating in cultural activities are all essential to language learning.

This article highlights the main challenges that arise when learning a foreign language and offers practical strategies for overcoming them, which in turn leads to a more effective and rewarding language acquisition process.

Key Words: Foreign language, problem, strategy, learning process

Giriş

Xarici dil öyrənmək uzun müddətdir ki, yeni mədəniyyətlərə, karyera imkanlarına və intellektual inkişafa qapılar açan ən faydalı məşğuliyyətlərdən biri hesab olunur. Getdikcə qloballaşan dünyada çoxdillilik effektiv ünsiyyət və mədəni anlaşma üçün zəruridir. İstər akademik məqsədlər, istər peşəkar inkişaf, istərsə də şəxsi zənginləşmə üçün xarici dilə yiyələnmək saysız-hesabsız üstünlüklər təqdim edir. Bununla belə, cəlbədiciliyinə və əhəmiyyətinə baxmayaraq, səliss danışmaq yolunda olan səyahət çox vaxt çətinliklərlə doludur.

Yeni bir dilin öyrənilməsi prosesi mahiyyətcə mürəkkəb və çoxölçülüdür. Bu, təkcə lüğət əldə etməyi və qrammatikanı mənimsəməyi deyil, həm də mədəni normaları dərk etməyi, dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirməyi və psixoloji maneələri aradan qaldırmağı əhatə edir. Bir çox öyrənənlər üçün yeni dilə başlamağın ilkin həyəcanı tərəqqi yavaşladıqda və ya tələffüz çətinlikləri və ya qrammatik mürəkkəblilər kimi xüsusi maneələr aşkar edildikdə öz yerini tez bir zamanda motivasiya azlığına aparır. Bundan əlavə, səriştəliliyə nail olmaq üçün tələb olunan vaxt və səy, xüsusən də dil öyrənməsini digər öhdəliklərlə tarazlayanlar üçün həddən artıq ağır ola bilər.

Digər əsas problem bu səyahəti idarə etmək üçün lazım olan zehni və emosional möhkəmlidir. Xüsusilə nitqdə səhv etmək qorxusu çox vaxt əhəmiyyətli psixoloji maneə yaradır, öyrənənləri təcrübədən çəkindirir və bununla da tərəqqiyə mane olur. Mədəni fərqlər də mühüm rol oynayır; dil bu dildə danışan xalqın dəyərləri, adət-ənənələri və ictimai normaları ilə dərinlən iç-içədir. Mədəni anlayış olmadan, hətta səliss danışanlar belə effektiv ünsiyyət qurmaqda və ya doğma danışanlarla mənəli əlaqə qurmaqda çətinlik çəkə bilər.

Bu tezis tələbələrin xarici dillə mübarizə apararkən qarşılaşdıqları ən ümumi problemləri araşdırır. Tədqiqatlara, praktik təcrübələrə və ekspert tövsiyələrinə əsaslanaraq, bu problemlərin köklərini araşdırır və onların aradan qaldırılması üçün strategiyalar haqqında fikirlər təqdim edir. Bu maneələri araşdıraraq və həll yollarını təklif etməklə, bu müzakirə öyrənənlərə dil öyrənmə prosesini inamla və əzmlə qəbul etməyə imkan vermək məqsədi daşıyır.

Əsas hissə

1. Motivasiya faktorları: Araşdırmalar göstərir ki, motivasiya dilin mənimsənilməsində həlledici rol oynayır. Ryan və Decinin (2000) nəzəriyyəsi daxili və xarici motivasiyanı dil öyrənmənin hərəkətverici qüvvəsi kimi vurğulayır. Bununla belə, bir çox öyrənənlər, xüsusən yavaş irəliləyiş hiss etdikdə, zamanla motivasiyada azalma müşahidə edirlər. Motivasiyanızı yüksək tutun və öyrənmədən həzz almağa çalışın. Yarana biləcək uğursuzluqlar zamanı dərhal motivasiyanızı salıb həvəsdən düşməyin. Çatdığınız hər uğur üçün özünüzü mükafatlandırın. Bu sizdə ruh yüksəkliyi yaradacaqdır və motivasiyanız hər zaman yüksək olacaqdır. Siz özünüzü hər növbəti dəfə dinlədikcə nə qədər inkişaf etdiyinizi də görə bilərsiniz və bu sizdə fərqişləlik yaradacaq. Motivasiya özünüzü inkişaf etdirməyinizdə sizin üçün böyük rol oynayacaqdır.

Bunu daha bir araşdırmada da görmək mümkündür. Çin kollec tələbələrinin ingilis dilini öyrənmək motivasiyası ilə bağlı çoxlu araşdırmalar aparılıb. Əksər tədqiqatlar instrumental aspektləri kollec tələbələrinin Çin kontekstində ingilis dilini öyrənməsinin əsas növü kimi dəyərləndirməyi xoşladığını, eyni zamanda inteqrativ motivasiya çox vaxt laqeyd qaldığını göstərib. Bu tədqiqatda

300 kollec tələbəsi tələbələrin instrumental motivasiyasını və integrativ motivasiyasını daha da araşdırmaq üçün işə götürülüb və tədqiqatın məlumat təhlili bir şəkildə digərlərindən fərqi göstərir ki, bu da kollec tələbələrinin ingilis dilinin öyrənilməsi ilə bağlı gözləntilərinin və güclü integrativ motivasiyasının olduğunu dəstəkləyir və tövsiyələr verilir. [3]

2. İdrak yükü: Koqnitiv yüklənmə başqa bir problemdir. Swellerin idrak yükü nəzəriyyəsi (1988) insan beyninin bir anda yalnız məhdud miqdarda məlumatı emal edə biləcəyini göstərir. Yeni bir dildə qrammatika qaydaları, lüğət və sintaksisin mürəkkəbliyi öyrənilməni sıxışdırır bilər, məlumatı saxlamaq qabiliyyətini azalda bilər. Dil yeni öyrənilən zaman ana dilindən istifadəyə də çox zaman ehtiyac duyulur. Hədəf dildə lüğət bazasının az olması istər-istəməz yeni öyrənilməni tez-tez ana dilinə müraciət etməyə məcbur edir. Lakin ana dildə deyil, hədəf dildə düşünməyə çalışmaq xarici dilin öyrənilməsi prosesini daha effektiv edir.

3. Tələffüz və fonetika: Flege-nin nitq öyrənmə modeli (1995) göstərir ki, tələffüz çətinlikləri çox vaxt öyrənilmənin ana dili ilə hədəf dili arasındakı fonetik fərqlərdən qaynaqlanır. Məsələn, İtalyan dilini öyrənən doğma ingiliscə danışanlar ton fərqləri ilə mübarizə aparır, ispan öyrənilməni isə ingiliscə sait səslərini çətinləşdirə bilər. Xarici dildə yerli danışanları təqlid etməyə çalışın. Məsələn musiqini dinləyərkən musiqini oxuyanla birgə siz də oxuyun və ya hər hansısa xəbəri izləyərkən siz də yazılanları oxumağa və ya danışanı təqlid etməyə çalışın. Nəticədə sözləri tələffüz etmək sizin üçün asan hal almış olacaq.

4. Mədəni və kontekstual maneələr: Mədəni anlaşılmazlıqlar effektiv ünsiyyətə mane ola bilər. Kramsch (1993) dilin mədəniyyətdən ayrılmaz olduğunu iddia edir və mədəni səriştənin olmaması tez-tez deyimlərin, yumurun və sosial işarələrin yanlış təfsirinə gətirib çıxarır.

5. Qrammatika və Sintaksis: Qrammatika xüsusilə mürəkkəb strukturlara malik dillərdə əhəmiyyətli maneə yaradır. Məsələn, alman dilini öyrənilməni tez-tez onun dörd hal sistemi ilə mübarizə aparır, ingilis dilini öyrənilməni isə nizamsız fel formaları ilə mübarizə aparırlar. Təməl qrammatikanı öyrənmək sizin danışmaq bacarıqlarınızı inkişaf etdirməyə yardım edir. Bu sizin nitqinizin dəqiq olması üçün də faydalıdır. Məsələn, ən təməl qaydalardan biri məhz zamanlardır. Siz bu qaydanı və quruluşun necə olması lazım olduğunu bilmədiyiniz halda, cümləni qurarkən zamanları yalnız bildirərək fikrinizin çatdırılması zamanı dəqiqliyi poza bilərsiniz və bu da yalnız anlaşılmaya səbəb ola bilər. Odur ki, düzgün və dəqiq nitq üçün lüğət qədər qrammatikanın da rolu çox vacibdir. Qrammatikanın asan öyrənilməsini təmin etmək üçün isə onu əzbərləmək yerinə kontekst daxilində istifadə etməyə çalışmaq lazımdır. Bu öyrənmə prosesinin sıxıcı və yorucu olmasının qarşısını alacaqdır.

6. Səhvlərdən Qorxu: Bir çox dil öyrənilməni, xüsusən danışmaqda səhv etməkdən narahatdırlar. Bu qorxu onları düzəldə bilən və ya niyyətlərini səhv başa düşə bilən doğma danışanların olması ilə daha da artır. Krashen (1982) tərəfindən "affektiv filtr fərziyyəsi" izah edir ki, stress və narahatlıq dil mənimsənilməsinə maneə ola bilər. Edilən səhvlərdən qorxub dildə danışmaqdan çəkinməyin. Unutmayın ki, dildə mühüm olan mükəmməllik deyil, ünsiyyətdir. Danışarkən edilən ən böyük səhvlərdən biri də elə məhz səhv etmək qorxusudur. Əgər danışmaq zamanı sadəcə səhv etməmək üzrə düşünsəniz bütün düşüncəniz ancaq orada olacaq. Nəticədə nitqinizin axıcılığını pozmuş olacaqsınız və əmin olun ki, səhvləriniz də çox olacaq. Ünsiyyət zamanı səhvlərin olması normal və təbii prosesdir. Bu səhvlərə diqqətinizi yönəldib nitqinizin rəvanlığını pozmayın. Əksinə səhvlərin olma ehtimalını normal qəbul edin, özünüzdə qeydlər alın, növbəti zaman bu səhvləri düzəldərək ünsiyyət qurun. Bu sizin nitqiniz üçün daha yararlı olacaqdır.

7. Vaxtın İdarə Edilməsi: Dil öyrənməni digər öhdəliklərlə tarazlaşdırmaq ümumi problemdir. Bir çox öyrənilməni ardıcıl təcrübə üçün kifayət qədər vaxt ayıra bilmir və onların irəliləyişini ləngidir. Öyrəndiyiniz dildə düşünməyə çalışın. Buna isə sadə cümlələrlə başlayın. Gündəlik həyatınızı

beyninizdə təsvir edin. Etdiyiniz hər hərəkəti beyninizdə xarici dildə düşünməyə çalışın. Tapa bilmədiyiniz söz və ya ifadələri qeydə alın. Daha sonra həmin ifadə və sözləri axtarıb tapın. Bu yolla dili daha dərinə, asan yolla və maraqlı formada öyrənə həmçinin söz ehtiyatınızı artırma bilərsiniz. Bir müddət sonra isə daha mürəkkəb cümlələr qurmağa çalışın. Cümlələrin çətinlik dərəcəsini zaman keçdikcə daha çox artırın. Daha sonra danışarkən düşünmədən birbaşa tərcümə edib danışdığınızı görəcəksiniz. Çünki artıq qurmalı olduğunuz və ifadə etmək istədiyiniz cümlələr beyninizdə formalaşmış olacaq. Beləliklə, çox zaman itirmədən xarici diliniz üçün zaman ayırmış olacaqsınız.

Nəticə

Xarici dil öyrənmək, lüğət və qrammatikanı mənimsəməkdən kənara çıxan çətin, lakin dəyişdirici bir təcrübədir. Bu, əzmkarlıq, uyğunlaşma qabiliyyəti və maneələri dəf etmək üçün fəal yanaşma tələb edir. İstər naməlum tələffüzlə mübarizə aparmaq, istər yeni sözləri saxlamaqda çətinlik çəkmək, istərsə də mədəni nüansları idarə etmək, bu problemlər inkişaf üçün imkanlardır.

Ən başlıca maneələrdən biri səhv etmək qorxusudur ki, bu da çox vaxt tələbələrin təcrübə keçməsinə mane olur. Səhvləri öyrənmə prosesində vacib addımlar kimi nəzərdən keçirmək üçün düşüncə tərzini dəyişdirməklə bu qorxu azaldıla bilər. Eynilə, məqsəd qoyma, cəlbədicə metodlar və müasir texnologiyadan istifadə etməklə ardıcıl motivasiyanı saxlamaq zamanla irəliləyişi davam etdirə bilər.

Mədəni anlaşma eyni dərəcədə vacibdir, çünki dil təmsil etdiyi mədəniyyətlə dərinədən iç-içədir. İstər media, səyahət, istərsə də doğma danışanlarla qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə orijinal mədəni təcrübələrə qərq olmaq həm linqvistik, həm də şəxsiyyətlərə bəcaarıqları artırır, ünsiyyəti daha mənalı edir.

Nəticə etibarlı ilə, xarici dili öyrənmək prosesi təkcə səlis danışmaqla deyil, həm də dözümlülük yaratmaq, perspektivləri genişləndirmək və sərhədləri aşaraq başqaları ilə əlaqə qurmaqdan ibarətdir. Çətinliklər real olsa da, fədakarlıq və düzgün strategiya ilə onların öhdəsindən gəlmək olar. Təkmil ünsiyyət, koqnitiv inkişaf və mədəni zənginləşmənin mükafatları səyahətin özünün təyinat qədər dəyərli olduğunu bir daha təsdiqləyərək səyləri dəyərli edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri, 2017
2. Məmmədzadə M. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ metod, Bakı 2005
3. Gardner, R. C., & Lambert, W. E. "Attitudes and Motivation in Second Language Learning", 1972
4. Krashen, S. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition.
5. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). "Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being."
6. Sweller, J. (1988). "Cognitive Load During Problem Solving: Effects on Learning."
7. Flege, J. E. (1995). "Second language speech learning: Theory, findings, and problems."
8. Krashen, S. (1993). Context and Culture in Language Teaching.

HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA QADIN OBRAZLARI

İsmayılova Nigar Mehman qızı

Odlar Yurdu Universiteti

Filologiya ixtisası, I kurs, 656 F qrup tələbəsi

Elmi rəhbər: f.ü.f.d. N.Z.Muxtarzadə

Xülasə

Hüseyn Cavid qadınları hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyir və yaradıcılığında qadınların öz hüquqlarını əldə etməsinin yolunu maariflənmədə, mədəni tərəqqidə olduğunu göstərirdi. Tezisdə Hüseyn Cavidin əsərlərində qadın obrazlarına yanaşmanın zamanla dəyişməsinin inikasını görürük. Həmçinin, öncəki əsərlərində təhqir və alçalmağa məruz qalan qadın obrazlarını sonrakı zamanlarda əsərlərində biz, öz haqqını tələb edən, mübariz qadın obrazları əvəzlədiyini görə bilərik.

Hüseyn Cavidin əsərləri bir çox aktual problemlər daxil olmaqla qadın haqqında ali düşüncəni özündə ehtiva edən əsərlər kimi yadda qalır.

Açar sözlər: qadın, dramaturgiya, obraz, idealist

Özet

Hüseyn Cavid kadınları hakları için mücadele etmeye çağırıyor ve eserlerinde kadınların haklarını elde edebilmelerinin yolunun eğitim ve kültürel ilerlemeden geçtiğini gösterdi. Tezde Hüseyn Cavid'in eserlerinde kadın imgelerine yaklaşımın zaman içinde değiştiğini görüyoruz. Ayrıca daha önceki eserlerinde aşağılanan, aşağılanan kadın görüntülerinin yerini daha sonraki eserlerinde haklarını arayan mücadeleciler kadın görüntülerinin aldığını görüyoruz.

Hüseyn Cavid'in eserleri, kadına dair üst düşüncəyi, pek çok güncel sorunu içeren eserler olarak hatırlanır.

Anahtar kelimeler: kadın, dramaturji, görüntü, idealist

Azərbaycanda digər xalqlara nisbətən qadın azadlığı ləngimişdi. XX əsrdə yazıb, yaratmış şairlərimiz, pedaqoqlarımız S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, H.Cavid, M.M.Nəvvab və s. qadınlarımızdakı qüsurları onların savadsızlığında görürdülər. Ədiblərin əsərlərində qadınlarımızı maarifləndirmək ideyası təbliğ olunurdu. Hüseyn Cavidin qadın hüquqsuzluğu ilə bağlı olan "Maral" əsərinə diqqət edək. 1913-ci ildə faciə janrında nəsr ilə qələmə alınmış 4 pərdəli "Maral" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında qadın hüquqsuzluğu mövzusunda yazılmış ilk faciədir. Əsərdə, elit ailələr arasında baş verən gərgin konfliktlər, bir-birini təqib edən hadisələr əks olunur. Yazıçı, əsərin baş qəhrəmanı olan Maralın xarakteri ilə ədəbiyyatımızda orijinal qadın obrazı yaratmışdır. Hüseyn Cavidin qadın surətləri ilə diqqəti cəlb edən əsərlərindən biri də 'Ana' pyesidir. Hüseyn Cavid bu obraz vasitəsi ilə dramaturgiyamızda mürəkkəb, dolğun, yaddaqalan, tipik ana obrazını canlandırmışdır. Biz bu əsərdə verdiyi sözə sadıq qalan, fikrindən, əqidəsindən geri dönməyən mərhəmətli ANA görürük. Bu, yazıçının yaratdığı qadın obrazlarının ən parlaq təzahürüdür. Şairin qadın taleyinə həsr etmiş dramlarından biri də "Afət" pyesidir. Afət obrazı başqa qadın qəhrəmanlarından fərqli olaraq, məğrur, sevgisi uğrunda mübarizə aparan zidiyyətli bir obraz kimi yadda qalır. Əsər 1921 ildə nəsr formasında yazılmış, 1925-1926-cı illərdə Maarif və Mədəniyyət jurnallarında dərc olunmuşdur.

Hüseyn Cavidin ən məşhur əsərlərindən biri olan İblis əsərində Rəna və Xavər kimi qadın tipləri yaradılıb. Hər iki qadın obrazları əsl türk qadınlarını təmsil edir. Onların ağılı ilə qəlbi, hiss ilə düşüncəsi, idrak və arzusu arasında fərq görünür. Hər ikisi vəzifəsinin qəhrəmanıdır. Hər ikisi bəşəri və milli qayə daşıyan obrazlardır. Xavər Rənaya nisbətən daha idealistdir. Büllur ruhu həyatın çirkəbləri ilə bulaşmamış, şəffaf bir qəlbə malikdir. "Hər cinayət qadın cinayətidir" – deyən Cavid

qadın düşməni kimi təlqin edənlər bu qadın tiplərini, hələ Xavəri gördükdən sonra yenədəmi fikirlərində israr edəcəklər?" (2,14)

Böyük mütəfəkkir ədib Hüseyn Cavid öz aktuallığı və orijinallığı ilə seçilən qadın problemlərini şeirlərində də dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Şairin "Qız məktəbində" adlı qələmə aldığı şeirində qadının təhsil almasını, onun savadlı olması istəyir. Eyni zamanda sənətkar qadınları sadə olmağa çağırır. "Bir qızın fəryadı", "Vərəmli qız" və s. əsərlərində, şair qadını bədbəxt, fiziki, mənəvi əzab və iztirablı bir məxluq kimi təsvir edir. Lakin zaman keçdikcə Cavidin bu məsələyə münasibəti konkret şəkil alır. Məşhur "Qadın" şeirində o artıq qadının acı taleyini təsvir etməklə, ona mərhəmət hissi ifadə etməklə, kifayətlənmir, onun cəmiyyətdə və ailədə rolu məsələsini ön plana çəkir, diqqəti əsasən bu məsələyə yönəldir. Qadın onun nəzərində yeni bir nəslin tərbiyəçisi və insanlığın anasıdır. Qadın yalnız öz övladlarının deyil, bütün millətin anasıdır.

Nəticədə görürük ki, Hüseyn Cavid qadını ailədə, ictimai həyatda, azad və sərbəst görmək istəmişdir. Çünki O, ictimaiyyətin və elmin inkişafını qadının mənəvi aləmi ilə əlaqələndirirdi.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Əzizova N. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası. Bakı, Elm, 2005, 275 s.
2. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qadın. Xalq Cəbhəsi /2015, 13 oktyabr, s.14
3. Salamoğlu T. (Cavadov) Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər. Bakı, 2013, 102 s.
4. Sadiq Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəmanlıq konsepsiyası. Bakı, 2011 s.71-74
5. Qarayev Y. Fəciə və qəhrəman. Bakı, "Elm", 1965.

**"APARDI SELLƏR SARANI" HEKAYƏSİNDƏ POETİK ONOMASTİK
ELEMENTLƏRİN İSTİFADƏSİ**

Ülkər GÖYÜŞOVA

Oldlar Yurdu Universiteti

Xülasə.

“Apardı Sellər Saranı” Azərbaycan folklorunun incilərindən biri olaraq xalqın duyğularını, təbiətə münasibətini və həyat fəlsəfəsini əks etdirir. Əsərdə kosmonimlər, hidronimlər, etnonimlər, toponimlər və zoonimlər kimi onomastik elementlər simvolik və poetik dəyər daşıyır. Kosmonimlər insana və təbiətə duyulan ehtiramı ifadə edərək hekayənin emosional təsirini gücləndirir. Hidronimlər insan taleyini təbiətlə əlaqələndirir və təbii hadisələrə faciəvi çalar qatır. Etnonimlər milli kimliyi və mədəni zənginliyi vurğulayaraq, bölgənin mənəvi dəyərlərini önə çıxarır. Toponimlər ayrılıq və tənhalığın poetik simvolu kimi çıxış edir, zoonimlər isə insan hissələrini metaforik şəkildə ifadə edir. Bu elementlər bir yerdə əsərin bədii dərinliyini artıraraq, Azərbaycan folklorunun zənginliyini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Etnonim, toponim, zoonim, hidronim, folklor, onomastika, poetik dil, Azərbaycan ədəbiyyatı.

Giriş

“Apardı Sellər Saranı” Azərbaycan folklorunun incilərindən biridir. Bu hekayə xalqın duyğu və düşüncələrini, təbiətə münasibətini və insan həyatını ifadə edən dərin bədii nümunələrdən biridir. Hekayənin əsasını təşkil edən poetik təsvirlər və simvolik elementlər onun emosional və estetik dəyərini artırır. Əsərin xüsusi diqqət çəkən cəhətlərindən biri, poetik onomastik elementlərin – kosmonimlərin, etnonimlərin, hidronimlərin, zoonimlərin və toponimlərin – mətnin strukturunda oynadığı roldur. Bu elementlər yalnız bir adlandırma vasitəsi deyil, həm də obrazların hissələrini və təbiət hadisələrinin təsirini ifadə edən simvolik bir alətdir. Onomastik elementlərin folklorada istifadəsi, adların sadəcə söz olaraq deyil, xalqın tarixi, coğrafiyası, mədəni dəyərləri və təxəyyülünün təcəssümü kimi xidmət etdiyini göstərir. Bu məqalədə “Apardı Sellər Saranı” əsərində onomastik elementlərin poetik və simvolik mənaları analiz edilərək, onların əsərin ümumi təsvir və məzmununa təsiri araşdırılır.

“Apardı Sellər Saranı” hekayəsində poetik onomastik elementlərin istifadəsi haqqında danışarkən aşağıdakı nümunələrdən istifadə edirik.

Kosmonimlər: Ay və Günəşin Simvolikası

Kosmonimlər (“göy cisimlərinin adları”) Azərbaycan folklorunda xüsusi yer tutur. “Apardı Sellər Saranı” hekayəsində Ay və Günəş obrazları təbiətin insana təsirini göstərən əsas simvollardır. Kosmonimlərin əsərdəki rolu, təbiətin və insanın daxili aləminin əlaqəsini ortaya qoyaraq hekayənin poetik gücünü artırır. Kosmosun insan həyatına olan təsiri və insanlar arasındakı münasibətlərin simvolik şəkildə kosmosla əlaqələndirilməsi, hekayənin emosional tonunu daha da gücləndirir. Hekayədə Ayın və Günəşin insan duyğuları ilə əlaqələndirilməsi onların bədii ifadə vasitəsinə çevrildiyini göstərir:

• “Ay dağlar arxasından boylanaraq ona baxdı, məftun oldu.” [1, s.27]

Bu təsvir Ayın gözəllik və məftunluq simvoluna çevrildiyini göstərir. Ay burada passiv müşahidəçi deyil, insan duyğularının bir əksidir.

• “Günəş onu görməyə tələsdi, lakin rəngi saraldı, getdi.” [1, s.27]

Günəş isə qısqançlığı və tənhalığı ifadə edir. Onun “rəngi saraldı” ifadəsi poetik mənə daşıyır və duyğuların gücünü artırır. Kosmonimlərin istifadəsi hekayənin emosional təsir gücünü artırır və

oxucuda kosmosla insan arasında harmoniya hissi yaradır. Kosmonimlər əsərdəki digər elementlərlə—hidronimlər, toponimlər və zoonimlərlə qarşılıqlı olaraq işləyir, hər birinin simvolik yükü bir-birini tamamlayır. Bu şəkildə kosmonimlər yalnız göy cisimləri kimi qalmaz, eyni zamanda əsərin emosional və poetik təsirini artıran mühüm bir vasitəyə çevrilir.

Hidronimlər: Arazın Faciəvi Səsləri

Hidronimlər (“su obyektlərinin adları”) hekayənin əsas struktur elementlərindən biridir. Hidronimlər, təbiət hadisələrinin və insanın daxili dünyasının qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirərək hekayənin poetik gücünü artırır. Su, folklorlarda çox vaxt həyatın, təmizliyin, dəyişikliklərin və bəzən də faciələrin simvolu olaraq qəbul edilir. Bu, hekayədəki hidronimlərin təbiətin təzahürü olmaqla yanaşı, insanların həyatında mühüm bir rol oynadığını göstərir. Hekayədə xüsusilə Araz çayı diqqət çəkir. “Araz, yalnız bir su obyektini olaraq deyil, həm də insan taleyinin, həyatın axarının və təbiət hadisələrinin simvoludur. Hidronimlərin poetik istifadəsi, hekayəyə həm dərinlik, həm də drammatizm qatır, çünki su hadisələri, həm də insanın hissələrini, taleyini və sosial vəziyyətini əks etdirir”. [5. s.28] Araz çayının təsviri hekayədə insan taleyi və təbiət hadisələri arasında bir körpü rolunu oynayır:

•“Lakin bir gün hava tutuldu, günəş buludlar arasında gizləndi, Araz ‘qan-qan’ dedi.”

[1, s.28]

Araz çayının “qan-qan” deməsi burada yalnız təbiət hadisəsi kimi deyil, həm də faciəvi bir taleyin xəbərçisi kimi təqdim olunur. Bu təsvir, təbiət hadisələrinin insani hissələrə necə uyğunlaşdırıldığını göstərir. Arazın səsi, insanın çəkdiyi əzab və itki ilə rezonans yaradır. Hidronimlərin poetik istifadəsi hekayəyə həm dərinlik, həm də drammatizm əlavə edir.

Etnonimlər: Muğan Bölgəsinin Simvolu

Etnonimlər (“xalq və ya etnik qrupların adları”) hekayədə milli kimliyi, mənəvi dəyərləri və mədəni zənginliyi əks etdirir. Bu elementlər əsərdə xalqın təbiətə, həyat tərzinə və təcrübələrinə dair dərin anlayışlar təqdim edir. Etnonimlərin istifadəsi, yalnız coğrafi məkanlarla bağlı deyil, həm də bu məkandakı insan münasibətlərini və folklor ənənələrini ifadə edən bir vasitəyə çevrilir. “Apardı Səllər Saranı” hekayəsində Muğan bölgəsi xüsusi bir simvolik mənə daşıyır:

•“Muğan gözəli dağa çıxıb, Xançobana yanaşdı.” [1, s.28]

Muğan bölgəsi burada təkcə coğrafi məkan deyil, həm də təbiətin və insan gözəlliyinin təcəssümüdür. “Muğan gözəli” ifadəsi bölgənin mənəvi zənginliyini və mədəni dəyərlərini poetik şəkildə ifadə edir.[4, s.28] Hekayədə “Muğan” bölgəsi xüsusi bir etnonimik və simvolik mənə daşıyır. Muğan adı, təkcə coğrafi məkan deyil, həm də bölgənin mədəniyyətini, tarixi və xalqın mənəvi dəyərlərini təmsil edir. Hekayədə “Muğan gözəli” ifadəsi ilə bölgənin gözəlliyi və təbiəti, eləcə də insanların bu təbiətə olan münasibəti poetik şəkildə vurğulanır. “Muğan gözəli” ifadəsi, bu bölgənin sadəcə fiziki gözəlliyini deyil, həm də mədəni zənginliyini, təbiətə olan ehtiramı və xalqın ruhunu simvolizə edir. Bu etnonim əsərdə sadəcə bir yer adı olaraq deyil, həm də bir mədəniyyətin və həyat tərzinin təcəssümü kimi çıxış edir.

Toponimlər: Yaylağın Ayrılıq Simvolu

Toponimlər (“yer adları”) yalnız məkanın təsvirində deyil, həm də hissələrin və emosional vəziyyətlərin ifadəsində mühüm rol oynayır. Toponimlər, folklor əsərlərində yer adları olaraq, insanın təbiətə və məkanlara olan münasibətini, həmçinin bu məkanların emosional və mənəvi yükünü ifadə edir.[2, s.45] Hekayədəki toponimlər, insanın daxili aləmi ilə təbiət arasında qurulan əlaqəni daha da dərinləşdirir və oxucunun məkanlara qarşı hiss etdiyi emosional bağlılığı gücləndirir. Hekayədə yaylaq anlayışı xüsusi bir simvolik mənə daşıyır:

“Sən yaylağa gedirsən, əzizim, - dedi, - bu ayrılıq mənə ağır gəlir.” [1, s.28]

Yaylaq burada yalnız bir məkan kimi deyil, həm də ayrılıq, tənhalıq və itki hissənin simvolu kimi təqdim olunur. Bu təsvir, insanların təbiətlə əlaqəsinin nə qədər emosional və güclü olduğunu vurğulayır.

Zoonimlər: Heyvanların İnsan Hisslərini Əks Etdirməsi

Zoonimlər ("heyvan adları") hekayədə insan hissələrinin təsviri üçün metaforik vasitə kimi çıxış edir. "Apardı Sellər Saranı" hekayəsində heyvan obrazları xüsusilə vurğulanır. Pələng obrazı, hekayədə xüsusilə vurğulanaraq, ata sevgisinin qüvvətini və təbiətin çılğınlığını simvolizə edir.

"Ata, balası vurulmuş pələng kimi qıvrıldı." [1, s.28]

Pələng obrazı ata sevgisinin gücünü və təbiətin çılğınlığını ifadə edir. Bu təsvir oxucunun diqqətini insana xas olan hissələrin gücünə və təbiətlə olan əlaqəsinə yönəldir. Heyvan adlarının istifadəsi, hekayənin simvolizmini zənginləşdirir və onun bədii təsir gücünü artırır. Zoonimlər vasitəsilə insanın hissələri və təbiətlə əlaqəsi daha dərinlən oxucuya çatdırılır. Bu təsvirlər təbiətin insan həyatındakı əhəmiyyətini, eləcə də insanların emosional vəziyyətlərini daha təsirli şəkildə ifadə edir. Hekayədə zoonimlərin poetik istifadəsi, təbiət hadisələrinin insani təcrübələrə uyğunlaşdırılması ilə ahəng yaradır. Heyvan obrazları həm təbiətin çılğın və vəhşi tərəfini, həm də insanın incə və qayğıkeş duyğularını təsvir edir. Bu elementlər əsərin bədii gücünü artıraraq, onun folklor irsindəki əhəmiyyətini vurğulayır.

"Apardı Sellər Saranı" hekayəsinin poetik gücündə onomastik elementlərin rolu

"Apardı Sellər Saranı" hekayəsində poetik onomastik elementlər məkan və hadisələrin təsvirində mühüm yer tutur. Bu elementlər sadəcə bir adlandırma vasitəsi deyil, həm də xalqın dünyagörüşünü və təbiətlə harmoniyasını əks etdirir. Kosmonimlər insana və təbiətə duyulan ehtiramı ifadə edir. Hidronimlər insan taleyinin təbiətlə əlaqəsini göstərir. Etnonimlər mədəni və milli kimliyi vurğulayır. Toponimlər isə məkanın poetik təsirini artırır. Zoonimlər insan hissələrinin və təbiətin çılğınlığının ifadəsi üçün vasitə rolunu oynayır. Poetik onomastik elementlər həm əsərin strukturunu zənginləşdirir, həm də emosional təsirini artırır. Bu adlandırma elementləri vasitəsilə xalqın mənəvi dəyərləri və mədəni xüsusiyyətləri bədii şəkildə təqdim olunur. Əsərin bu cür elementlər üzərində qurulması onun folklor irsindəki əhəmiyyətini daha da artırır. Kosmonimlər və hidronimlər insan həyatının təbiət hadisələri ilə əlaqəsini vurğulayır və oxucuda hissiyyətli bir bağ yaradır. Etnonimlər xalqın kimliyini və mədəni zənginliyini əks etdirərək, milli bir yaddaş rolunu oynayır. Toponimlərin istifadəsi məkanları yalnız coğrafi nöqtələr kimi deyil, həm də emosional mənə daşıyan məkana çevirir. Zoonimlər isə insan və təbiət arasında körpü quraraq, hekayənin təsir gücünü artırır. Bu elementlər əsərin poetik təsvirlərini daha da dərinləşdirərək, Azərbaycan folklorunun zənginliyini oxuculara çatdırır. Hekayədə müəllif poetik onomastik vahidlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Beləliklə, "Apardı Sellər Saranı" hekayəsi yalnız bədii bir hekayə deyil, həm də xalqın tarixi və təbiətlə münasibətinin güzgüsüdür.

Nəticə.

"Apardı Sellər Saranı" Azərbaycan folklorunda onomastik elementlərin poetik təsirini öyrənmək üçün unikal bir nümunədir. Kosmonimlər, hidronimlər, etnonimlər, toponimlər və zoonimlər əsərin emosional təsir gücünü artırır, oxucunu dərin düşüncələrə və hissələrə aparır. Bu elementlər hekayənin estetik və mənəvi dəyərini artırır, Azərbaycan xalqının zəngin folklor irsini dünya mədəniyyətinə təqdim edir. Ümumilikdə, "Apardı Sellər Saranı" əsərindəki onomastik elementlər həm folklorun zənginliyini nümayiş etdirir, həm də əsərin bədii gücünü və dərinliyini artırır. Bu elementlər folklorun yalnız bir mədəni miras olmadığını, həm də bir düşüncə və duyğu dünyasını ifadə edən bir vasitə olduğunu göstərir. Bu araşdırma, onomastikanın folklorlarda nə qədər

mühüm rol oynadığını və xalqın mədəniyyətindəki dərin anlamları necə daşdığını bir daha sübut edir. Bu cür təhlillər, folklorun bədii dəyərini və simvolik gücünü daha yaxşı başa düşməyimizə imkan verir və bu zəngin irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, İ. (2005). Seçilmiş əsərləri: Üç cildə. I cild. Bakı: Avrasiya Press.
2. Əliyev, F. (2020). Folklor və onomastika: Azərbaycan folklorunda adların semantikasi. Folklorşünaslıq Jurnalı.
3. Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (t.y.). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu.
4. Məmmədova, L. (2015). Azərbaycan onomastikasi və ədəbiyyat. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
5. Qurbanov, R. (2012). Azərbaycan xalq hekayələrinin semantikasi. Bakı: Naşir Nəşriyyatı.

QURBAN SƏİDİN "ƏLİ VƏ NİNO" ƏSƏRİNDƏ QƏRB VƏ ŞƏRQ QARŞIDURMASI.

Aişə Elnur qızı Qəhrəmanova

Odlar Yurdu Universiteti

Filologiya ixtisası

Elmi rəhbər: Sevdə Vəliyeva

Xülasə:

Qurban Səidın "Əli və Nino" romanında Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşıdurması dərin fəlsəfi və mədəni kontekstdə araşdırılır. Əsər Bakının Qafqazın kəsişmə nöqtəsi kimi təqdim olunması fonunda fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan Əli və Ninonun sevgi hekayəsini təsvir edir. Əli Şərq dəyərlərinin, Nino isə Qərb mədəniyyətinin təmsilçisidir. Onların münasibətləri mədəniyyətlərarası dialoq və harmoniyanın mümkünlüyünü simvollaşdırır.

Roman, eyni zamanda, Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi və tarixi hadisələr fonunda fərqli mədəniyyətlərin toqquşmasının cəmiyyət və fərdlər üzərindəki təsirini nümayiş etdirir. Əsərdəki sevgi hekayəsi mədəni fərqliliklərin birləşdirici gücünü və mədəniyyətlərarası harmoniyanın əhəmiyyətini vurğulayır.

Bundan əlavə, əsərdəki mövzular dünya ədəbiyyatındakı oxşar əsərlərlə, məsələn, Tolstoyun Hərb və Sülh, Hessenin Siddhartha və Şəhriyarın Heydərbabaya Salam əsərləri ilə müqayisə edilir. Əli və Ninonun sevgi hekayəsi, mədəniyyətlərarası dialoq və qarşıdurmalar kontekstində təqdim edilərək, müasir dövrdə də aktual olan qloballaşma və mədəniyyətlərarası əlaqələrin əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Açar sözlər: Qərb və şərq mədəniyyətləri; Mədəniyyətarası dialoq; Sevgi hekayəsi; Bakının kəsişmə nöqtəsi.

Резюме:

В романе Гурбана Саида «Али и Нино» конфликт западной и восточной культур исследуется в глубоком философско-культурном контексте. В произведении описывается история любви Али и Нино, принадлежащих к разным культурам, на фоне представления Баку как перекрестка Кавказа. Али – представитель восточных ценностей, а Нино – представительница западной культуры. Их отношения символизируют возможность межкультурного диалога и гармонии.

В то же время в романе показано влияние столкновения разных культур на общество и личность на фоне борьбы Азербайджана за независимость и исторических событий. История любви в произведении подчеркивает объединяющую силу культурных различий и важность межкультурной гармонии.

Кроме того, темы в произведении сравниваются с аналогичными произведениями мировой литературы, такими как «Война и мир» Толстого, «Сиддхартха» Гессе, «Славление Гейдарбабе» Шахрияра. История любви Али и Нино представлена в контексте межкультурного диалога и противостояния, выдвигая на первый план важность глобализации и межкультурных отношений, которые актуальны и в современную эпоху.

Ключевые слова: Западная и восточная культуры; Межкультурный диалог; История любви; Баку.

Abstract

In Gurban Said's novel "Ali and Nino", the conflict between Western and Eastern cultures is explored in a deep philosophical and cultural context. The work describes the love story of Ali and Nino, who belong to different cultures, against the background of presenting Baku as the crossroads of the Caucasus. Ali is a representative of Eastern values, and Nino is a representative of Western culture. Their relationship symbolizes the possibility of intercultural dialogue and harmony.

At the same time, the novel demonstrates the impact of the clash of different cultures on society and individuals against the background of Azerbaijan's struggle for independence and historical events. The love story in the work emphasizes the unifying power of cultural differences and the importance of intercultural harmony.

In addition, the themes in the work are compared to similar works in world literature, such as Tolstoy's *War and Peace*, Hesse's *Siddhartha*, and Shahriyar's *Hail to Heydar Baba*. Ali and Nino's love story is presented in the context of intercultural dialogue and conflicts, bringing to the fore the importance of globalization and intercultural relations, which are also relevant in the modern era.

Keywords: Western and Eastern cultures; Intercultural dialogue; Love story; Crossing point of Baku.

Bu məqalədə Qurban Səidin məşhur "Əli və Nino" romanında Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşıdurması tədqiq olunur. Romanın əsas qəhrəmanları Əli və Nino fərqli mədəniyyətləri təmsil edir. Əsərdə Bakının Qafqazın kəsişmə nöqtəsi kimi təqdim olunması, Qərb və Şərq dəyərlərinin toqquşması və bu qarşıdurmanın insanların həyatına təsiri araşdırılır.

Qurban Səidin "Əli və Nino" romanı Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlxalq miqyasda tanınan əsərlərindən biridir. Roman bir sevgi hekayəsi olmaqla yanaşı, dərin fəlsəfi və mədəni aspektləri ilə seçilir. Əsər Şərq və Qərbin kəsişmə nöqtəsi olan Bakıda baş verir. Əsas qəhrəmanlar Əli Şirvanşir və Nino Kipianinin həyatı vasitəsilə müəllif Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin fərqlərini, bəzən də qarşıdurmalarını ortaya qoyur.

Müasir dövrdə qloballaşma prosesləri nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi aktualıq qazanmışdır. Bu kontekstdə Qurban Səidin "Əli və Nino" romanı, Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin həm qarşıdurmasını, həm də harmoniyasını əks etdirərək xüsusi bir yer tutur. Bu qarşıdurma yalnız fərdi münasibətlərdə deyil, həm də cəmiyyətlərin sosial, dini və tarixi aspektlərində özünü göstərir.

Əli Şərq mədəniyyətinin klassik nümayəndəsidir. Onun adət-ənənələri, yaşam tərzi və dünyagörüşü islam dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Əli üçün ailə və şərəf anlayışları həyati əhəmiyyət daşıyır. Bunun əksinə, Nino Qərbin modern prinsiplərini, azad düşüncəni və gender bərabərliyini təmsil edir. Onların münasibətləri təkcə fərdi müstəvidə deyil, həm də mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində qiymətləndirilə bilər.

Roman 20-ci əsrin əvvəllərində, Qafqaz regionunda mürəkkəb siyasi və sosial hadisələrin baş verdiyi dövrdə yazılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı milli müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdı. Şərqlin dini və ənənəvi dəyərləri ilə Qərbin demokratik və modern təsirləri arasında qalan cəmiyyət, romanın qəhrəmanlarının daxili mübarizəsinə də sirayət edir. Əli, öz xalqının dəyərlərinə bağlı olsa da, Ninoya olan sevgisi onu daha geniş dünyagörüşünə açmağa məcbur edir.

Romanın əsas mesajı mədəniyyətlərarası dialoq və tolerantlıq üzərində qurulmuşdur. Əli və Nino arasındakı sevgi, mədəni fərqliliklərə baxmayaraq, həmrəylik və anlaşma vasitəsilə mümkün olur. Müəllif göstərir ki, Qərb və Şərq arasında körpü qurmaq mümkündür və bu, insanlığın əsas missiyasıdır.

Qurban Səidin Əli və Nino romanındakı Qərb-Şərq qarşıdurmasını digər dünya ədəbiyyatında yer alan bənzər əsərlərlə müqayisə etmək məqaləni daha dərin və maraqlı edər. Məsələn, Herman Hessenin *Siddhartha* və L.N. Tolstoyun *Hərb və Sülh* əsərləri bu istiqamətdə əhəmiyyətli müqayisə materialları təqdim edir.

Bu məqalədə Qurban Səidin Əli və Nino romanında təsvir olunan Qərb-Şərq qarşıdurması dünya ədəbiyyatının digər əsərləri ilə müqayisəli təhlil edilir. Romanın ana xətti, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoqu və qarşıdurması kontekstində Herman Hessenin *Siddhartha* və Lev Tolstoyun *Hərb və Sülh* əsərləri ilə yanaşı analiz olunur.

Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşıdurması dünya ədəbiyyatında universal mövzulardan biridir. Qurban Səidin Əli və Nino əsəri bu mövzunu Bakının Qafqaz mədəniyyətindəki xüsusi yerindən istifadə edərək ələ alır. Bənzər mövzu Herman Hessenin Siddhartha əsərində Şərqin fəlsəfəsini və mənəvi dəyərlərini Avropa dünyasına təqdim etməklə işlənmiş, Lev Tolstoy isə Hərb və Sülhdə Avropa cəmiyyətinin modernləşməsi və Rusiya mədəniyyətinin ənənəvi dəyərləri arasındakı gərginliyi vurğulamışdır.

Əli və Ninonun fərqli mədəniyyətlərə mənsub olması və sevgi münasibətləri vasitəsilə bir körpü qurmağa çalışması bu romanın əsas fəlsəfi xəttidir. Əlinin Şərq mədəniyyətinə bağlılığı, Ninonun isə Qərbin sərbəst düşüncəsini təmsil etməsi oxşar vəziyyətləri Tolstoyun Hərb və Sülh əsərində də görürük. Pierre və Nataşa arasındakı münasibət, Rusiya və Avropa mədəniyyətlərinin birləşməsini simvolizə edir.

Tolstoyun Hərb və Sülh əsərində Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin toqquşması tarixi müstəvidə işlənmişdir. Roman, Napoleon müharibələri dövründə Rusiyanın Avropa mədəni təsirlərini qəbul etməsi və milli kimliyini qorumaq səylərini əks etdirir. Bu, Əli və Ninoda Azərbaycanın həm Qərb, həm də Şərq təsiri altında öz milli kimliyini qorumaq cəhdinə bənzəyir.

Bakı şəhəri, həm coğrafi, həm də mədəni kontekstdə Qərb və Şərqin kəsişmə nöqtəsi kimi təqdim olunur. Bu, Tolstoyun Rusiya və Hessenin Hindistan təsvirləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Hər üç əsərdə mədəniyyətlərin qarşılaşdığı məkanların özünəməxsus rolu vurğulanır.

Qurban Səidin Əli və Nino əsəri dünya ədəbiyyatındakı Şərq-Qərb mövzusunun özünəməxsus təcəssümüdür. Tolstoyun Hərb və Sülh və Hessenin Siddhartha əsərləri ilə müqayisə edilərkən, Əli və Ninonun mədəniyyətlərarası dialoq ideyasını daha universal bir şəkildə təqdim etdiyi görünür. Əsər, mədəniyyətlər arasında harmoniyanın mümkün olduğunu vurğulamaqla müasir qloballaşma çağının vacib dərslərini oxuculara çatdırır.

Əli və Nino əsərini digər Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə etsək Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar – “Heydərbabaya Salam” poeması məqsəduyğun olar. Bu poema Şərq dəyərlərinə, milli köklərə bağlılığı tərənnüm edir. Lakin əsərdə modernizmin və yeni dövrün tələbləri ilə ənənəvi dəyərlər arasında yaranan ziddiyyətlər də hiss olunur. Şəhriyarın keçmişə nostalji ilə baxması, Şərq dəyərlərinə sadiqliyi Əli və Nino əsərindəki Əlinin Şərq adət-ənənələrinə bağlılığı ilə müqayisə oluna bilər. Hər iki əsərdə milli kimliyin və mədəni dəyərlərin qorunması diqqət mərkəzindədir. Fərqli cəhətlərinə gəldikdə isə Əli və Ninoda Qərb-Şərq harmoniyasına üstünlük verilir, Heydərbabaya Salamda isə daha çox Şərq dəyərlərinə nostalji vurğulanır.

Azərbaycan ədəbiyyatından digər nümunə Cəlil Məmmədquluzadə – “Poçt Qutusu” və digər əsəridir. Cəlil Məmmədquluzadə Qərb modernizminin təmsilçisi kimi ənənəvi Şərq dünyagörüşünü tənqid etmişdir. Onun “Poçt Qutusu” və digər əsərlərində Qərb dəyərlərinə integrasiyanın vacibliyi, köhnə, geridə qalmış adətlərin tənqidi görünür.

Əli və Ninoda da Şərq dəyərlərinin bəzi məhdudiyyətləri (məsələn, Əlinin Ninonu “evdə saxlamaq” istəyi) tənqid olunur.

Cəlil Məmmədquluzadə Qərbin üstünlüyünü vurğulayırsa, Əli və Nino bu iki mədəniyyət arasında balans yaratmağa çalışır.

Digər müqayisə edilə biləcək nümunə Abbasqulu ağa Bakıxanov – “Gülüstani-İrəm” əsəridir. Bu əsərdə Qərb və Şərq mədəniyyətləri daha çox siyasi və mədəni aspektdə təhlil olunur. Bakıxanov Azərbaycanı bu iki mədəniyyət arasında körpü kimi təsvir edir. Onun Şərq məhəbbəti və Qərbin elmi-texnoloji inkişafına heyranlığı balanslı şəkildə təqdim olunur. Əli və Ninoda olduğu kimi, Bakıxanov da Qərb və Şərq arasında harmoniyanın mümkün olduğunu göstərir. Bakıxanov bunu siyasi və tarixi prizmadan, Əli və Nino isə fərdi və emosional müstəvidə təqdim edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Əli və Nino əsərinin toxunduğu Qərb-Şərq qarşıdurması mövzusu geniş və çoxşaxəlidir. Həm Şəhriyarın nostalji dolu Şərq dünyası, həm Hüseyn Cavidin dini zəmində dialoqu,

həm də Cəlil Məmmədquluzadənin Qərb modernizminə çağırışı bu mövzunun fərqli istiqamətlərini əks etdirir. Əli və Nino isə bu mövzunu sevgi və insan münasibətləri kontekstində universal səviyyəyə çıxarır.

Türk ədəbiyyatında Qərb və Şərq qarşılıqlı mövzusu çox geniş və maraqlı şəkildə işlənmişdir. Qurban Səidin Əli və Nino əsərini aşağıdakı türk ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə etmək mümkündür. Məsələn Halit Ziya Uşaklıgil – “Aşk-ı Memnu” əsəri.

Halit Ziyanın bu əsəri, Qərb təsiri altında dəyişən Osmanlı cəmiyyətində ənənəvi dəyərlərlə modernləşmə arasındakı qarşılıqlı təsvir edir. Əsərdə mədəniyyətlərin təsiri ailə münasibətləri və fərdi duyğular üzərindən işlənir. Həm Əli və Nino, həm də Aşk-ı Memnuda fərqli mədəniyyətlərin təsiri ailə münasibətləri və sevgi üzərindən təsvir olunur. Bihter və Behlül arasındakı münasibət sosial normaqlara qarşı çıxışı təmsil etdiyi kimi, Əli və Nino arasındakı sevgi də fərqli mədəniyyətlərin qarşılaşmasını simvolizə edir. Aşk-ı Memnu daha çox Qərbin mənəvi boşluğunu və fərdi faciələrini vurğulayır, Əli və Nino isə mədəniyyətlər arasında harmoniyayı təsvir edir.

Digər türk ədəbiyyatından müqayisə edəcəyimiz Reşat Nuri Güntekin – “Çalıkuşu” əsəridir. Bu əsərdə Qərb və Şərq dəyərləri qadın qəhrəmanı – Fəridə vasitəsilə əks olunur. Fəridə, Şərqin ənənəvi gözləntilərinə və qadın rollarına qarşı çıxaraq müasir, azad düşüncəli qadın kimi təqdim edilir. Ninonun Qərb mədəniyyətinin azad düşüncəsini təmsil etməsi, Fəridənin modern və sərbəst dünyagörüşü ilə paraleldir. Hər iki əsər, qadın və kişilər arasındakı mədəniyyət fərqlərinin sevgi və münasibətlərə təsirini göstərir. Çalıkuşuda hadisələr daha çox qadının daxili mübarizəsi üzərindən qurulub, Əli və Ninoda isə qadın və kişi münasibətləri vasitəsilə mədəniyyətlərin dialoqu ön plandadır.

Türk ədəbiyyatında Əli və Nino ilə müqayisə edilə biləcək əsərlər geniş bir spektri əhatə edir. Halit Ziya Uşaklıgilin Qərb təsiri altında dəyişən Osmanlı cəmiyyəti, Reşat Nuri Güntekinin müasir qadın qəhrəmanı, bu mövzunun müxtəlif aspektlərini təmsil edir. Həm türk, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında Şərq və Qərbin toqquşması yalnız qarşılıqlı deyil, eyni zamanda dialoq üçün zəmin yaradan bir mövzu kimi işlənmişdir.

Qurban Səidin "Əli və Nino" romanı Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsirinə dərin fəlsəfi kontekstdə təqdim edir. Əsər həm fərqli mədəniyyətlərin bir-birini necə tamamladığını, həm də qarşılıqlı təsirlərin necə dəf edilə biləcəyini nümayiş etdirir. Müəllif Bakının timsalında Qərblə Şərqin harmoniyasını təqdim edir və oxucunu mədəniyyətlərarası dialoqa çağırır.

Qurban Səidin "Əli və Nino" romanında Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı bəzi suallar meydana çıxır. Bu suallara verilən cavablar əsərin fəlsəfi və mədəni məzmununu daha dərinlənən anlamağa kömək edir.

Əli və Nino əsərində Qərb və Şərq qarşılıqlı təsiri personajların düşüncə və davranışına necə təsir edir?

Əli xan Şirvanşir Şərq ənənələrində böyümüş, müsəlman dünyasına bağlı bir obrazdır. Onun düşüncəsi və davranışı əsasən doğulduğu mədəniyyətin prinsipləri ilə formalaşmışdır. Əli üçün ailə, dini inanclar və adət-ənənələr müqəddəsdir. O, qadının cəmiyyətdəki rolunu və ailə strukturlarını daha çox Şərq prizmasından görür. Əli Qərb mədəniyyətinə tənqidi yanaşsa da, onun müasirlik, azadlıq və fərdiyyətçilik kimi cəhətlərinə heyran qalır. Məsələn, Nino ilə münasibətində onun bu təsirləri hiss olunur. Lakin Əli öz kimliyini itirməkdən qorxur və bu, onun qərarlarında özünü göstərir.

Nino Kipiani isə Qərb mədəniyyətinin nümayəndəsidir. O, azadlığı, fərdiyyətçiliyi və müasir Avropa dəyərlərini təmsil edir. Nino öz davranışlarında daha müasir və sərbəstdir. O, azad fikirlidir və Şərqin qadınlara olan münasibətinə tənqidi yanaşır. Məsələn, Əlinin onu qaçırması hadisəsi onun Qərb dünyagörüşünə uyğun olmayan bir davranış kimi qiymətləndirilir. Nino Əlini sevdiyi üçün müəyyən qədər Şərq mədəniyyətinə uyğunlaşmağa çalışır. Bu, onun Şərqin dəyərlərinə hörmət etdiyini göstərir, lakin daxildə bu mədəniyyətə tam aid ola bilmir.

Qərb və Şərq qarşılıqlı personajların düşüncə və davranışlarını bir tərəfdən formalaşdırır, digər tərəfdən isə daxili ziddiyyətlərə səbəb olur. Əsər boyunca bu qarşılıqlı, fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə təsiri və eyni zamanda birləşməsi mövzusu davam edir. Əli və Nino, hər iki dünyanın nümayəndəsi olaraq, bu mədəniyyətlərin dərin izlərini öz şəxsiyyətlərində əks etdirirlər.

Din və mədəniyyət fərqlilikləri personajların kimliklərini və münasibətlərini necə formalaşdırır?

Əli müsəlman kimliyini qəbul etmiş, Şərq dəyərlərinə sadıq qalmışdır. Onun dini inancı və mənəvi dəyərləri həyatındakı əsas prioritetlərdəndir. Bu, onun qərarlarında və dünyaya baxışında özünü göstərir.

Əli Şərqin ailə strukturlarını, ənənəvi qadın-kişi münasibətlərini müdafiə edir. O, mədəniyyətinə olan bağlılığı ilə Qərbə qarşı müəyyən bir müqavimət göstərir, lakin Qərb mədəniyyətinə də tamamilə qapalı deyil.

Nino müasir Avropa dəyərlərinə uyğun bir dünyagörüşə malikdir. O, daha açıqfikirli, sərbəst və azad düşüncəli biridir. Əlinin Şərqə bağlı yanaşmaları ilə Ninonun Qərb azadlığı arasındakı ziddiyyət onların münasibətlərində tez-tez toqquşmalara səbəb olur.

Əli və Ninonun münasibətləri Şərq və Qərbin qovuşması cəhdini simvollaşdırır. Lakin din və mədəniyyət fərqlilikləri onların münasibətlərində həm məhdudlaşdırıcı, həm də anlaşmazlıqlar yaradır. Əlini sevdiyi üçün Nino Şərqin bir çox qaydalarına uyğunlaşmağa çalışır, məsələn, onunla qaçaraq ailəsindən uzaqlaşır. Lakin daxildə tam Şərqli olmağı qəbul edə bilmir. Əlini sevdiyi üçün Nino Şərqin bir çox qaydalarına uyğunlaşmağa çalışır, məsələn, onunla qaçaraq ailəsindən uzaqlaşır. Lakin daxildə tam Şərqli olmağı qəbul edə bilmir.

Din və mədəniyyət fərqlilikləri Əli və Ninonun kimliklərinin formalaşmasında əsas rol oynayır və onların münasibətlərini həm çətinləşdirir, həm də gücləndirir. Bu fərqliliklər onların sevgisini daha çətin, lakin bir o qədər də dərin edir. Əsər boyunca bu iki fərqli dünyadan gələn insanların bir-birinə uyğunlaşmaq üçün verdikləri mübarizə oxucuya mədəniyyətlərarası harmoniyanın mümkünlüyünü göstərir.

Tarixi və siyasi hadisələr şəxsi münasibətlərə hansı formada təsir edir?

Əsər I Dünya Müharibəsi, Rusiya İmperiyasının çöküşü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və bölgədəki münaqişələr dövründə cərəyan edir. Bu hadisələr personajların şəxsi həyatına birbaşa təsir edir. Müharibə Əli və Ninonun həyatını təhlükəyə atır, onların münasibətlərinə fasilələr gətirir. Əli öz torpağını müdafiə etmək üçün döyüşməyə gedir, bu isə onların birgə vaxtını azaldır və münasibətlərini çətinləşdirir. Azərbaycanlılar, gürcülər, ermənilər və ruslar arasındakı etnik və siyasi qarşılıqlı Əli və Ninonun fərqli mədəniyyətlərdən gələn insanlar olaraq bir-birinə yaxınlaşmasını daha da mürəkkəbləşdirir.

Tarixi və siyasi hadisələr "Əli və Nino" əsərində şəxsi münasibətlərə həm maneələr, həm də güclənmə fürsətləri yaradır. Müharibə, etnik qarşılıqlı və siyasi dəyişikliklər onların sevgisini sınavır, lakin bu, onların bağlılığını daha dərin və mənalı edir. Əsər göstərir ki, şəxsi münasibətlər tarixin və siyasətin təsirindən qaça bilməz, lakin sevgi bu çətinliklərə qarşı dayana bilər.

Ədəbiyyat

1. Qurban Səid. Əli və Nino. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013.
2. Məmmədova, N. "Əli və Nino əsərində mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsviri." Filologiya Jurnalı, 2020.
3. Huntington, Samuel P. Sivilizasiyaların Toqquşması və Yeni Dünya Nizamı. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2001.
4. Məmmədov, Ə. Azərbaycanın Qərb və Şərq arasında rolu. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2010.
5. Nərimanov, N. Azərbaycan romantikası və onun fəlsəfi əsası. Bakı: Azərənəşr, 2008.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SATİRALARINDA CƏHALƏTİN TƏNQİDİ

Mirza Alakbar Sabir'in hivinlerinde cəhaletın eleştirisi

Zəhra Nazim qızı Tağızadə

Odlar Yurdu Universiteti

Filologiya ixtisası, I kurs, 656F qrup tələbəsi

Elmi rəhbər: Leyla İ. Haqverdiyeva

Xülasə

Ədəbiyyatımızda «güldürən və ağladan şair» kimi tanınan Mirzə Ələkbər Sabir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli satira ustalarından biridir. O, ədəbiyyatda əsasən sosial, siyasi və mədəni problemləri kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Məqalədə Mirzə Ələkbər Sabirin satiralarında XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindəki ictimai ədalətsizlik, cəhalət və gerilik kimi problemlərin necə tənqid edildiyi təhlil edilir. O inqilabi - demokratik satiranın əsasını qoymaqla insanları çətinliklərdən, cəhalətdən qurtarmaq üçün mübarizəyə səsləyirdi. Sabirin satiralarında daima cəhalətlə mübarizə ruhu hiss olunurdu. Sabir cəhalətin tənqidi üçün cəmiyyətdə baş verən proseslərə müxtəlif mövqələrdən yanaşmağı bacarmışdı. Biz bunlara insanların savadsızlığını, dini fanatizm, ictimai təbəqələşmə və zülm, təhsil və qadın problemlərinin tənqidini aid edə bilərik. Sabiri realist satira yoluna salan əmil vətəndaşlıq vəzifəsini dərinəndən dərk etmək idi. O cəmiyyəti çətinlikdən, sosial-ədalətsizlikdən qurtarmağa çalışır, satiraları ilə insanların gözlərini açmağı özü üçün məqsəd qoymuşdur. Onun yaşadığı cəmiyyətdə üzləşdiyi problemlərdən biri də qadın azadlığı idi. O, qadınların muti, kölə vəziyyətinə düşməsinə özlüyündə qəbul etmirdi. Az yaşlı qızların zorla yaşlı kişilərə ərə verilməsinə üsyan edir və satiralarında bunu tənqid edərək tragikomedya səviyyəsinə kimi qaldırır. Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı Azərbaycan maarifçilik hərəkatının ən güclü ifadələrində biridir. Sabirin yaradıcılıq xətti yalnız onun yaşadığı dövr üçün deyil, həm də elə müasir Azərbaycan cəmiyyəti üçün də hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Açar sözlər: satirə, cəhalət, tənqid, təhsil, qadın azadlığı

Özet

Edebiyatımızda "güldüren ve ağlatan şair" olarak tanınan Mirza Alekber Sabir, Azerbaycan edebiyatının hiciv sanatının seçkin ustalarından biridir. Edebiyatta ağırlıklı olarak sosyal, politik ve kültürel sorunları sert bir şekilde eleştirdi. Makalede 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki toplumsal adaletsizlik, cəhalet ve geri kalmışlık gibi sorunların Mirza Alakbar Sabir'in hicivlerinde nasıl eleştirildiği analiz edilmektedir. Devrimci-demokratik hicvin temelini atarak, insanları zorluklardan ve cəhaletten kurtarmak için mücadele çağrısında bulundu. Sabir'in hicivlerinde cəhaletə karşı mücadele ruhu her zaman hissedilmiştir. Sabir, cəhaleti eleştirmek adına toplumda yaşanan süreçlere farklı açılardan yaklaşmayı başarmıştı. Bu insanların okuma yazma bilmemesine, dini fanatizme, toplumsal tabakalaşma ve baskıya, eğitime yönelik eleştirilere ve kadın sorunlarına bağlanabilir. Mirza Alakbar Sabir'i gerçekçi hiciv yoluna yönelten etken, vatandaşlık görevine dair derin anlayıştı. Toplumunu zorluklardan ve sosyal adaletsizliklerden kurtarmaya çalışır, hicivleriyle insanların gözünü açmayı kendine amaç edinmiştir. Yaşadığı toplumda karşılaştığı sorunlardan biri de kadın özgürlüğüydü. Kadınların köle olarak boyun eğdirilmesini kabul etmedi. Genç kızların yaşlı erkeklerle zorla evlendirilmesine isyan eder ve hicivlerinde bunu eleştirerek trajikomediyi boyutuna taşır. Mirza Alakbar Sabir'in yaratıcılığı Azerbaycan aydınlanma hareketinin en güçlü ifadelerinden biridir. Sabir'in yaratıcı çizgisi sadece yaşadığı dönem için değil, aynı zamanda modern Azerbaycan toplumu için de geçerliliğini koruyor.

Anahtar kelimeler: hiciv, cəhalet, eleştiri, eğitim, kadınların kurtuluşu

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYA VƏ SİRR SAXLAMANNIN EFFEKTİVLİYİ

dosent Novruzəliyeva Sevdə Caid qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti,

There can keep a secret, if two of them are dead.

Benjamin Franklin

Üç nəfər bir sirri saxlaya bilər, əgər ikisi ölmüşsə.

Benjamin Franklin, ABŞ-ın sabiq dövlət xadimi

Xülasə

İşgüzar kommunikasiya üçün limit (son hədd) yoxdur. Onun toxunduğu, öyrəndiyi məsələlər çoxdur, saya gəlməz. Əgər onu bir mənəvi okeana bənzətsək, litotaya yol vermiş oluruq. Bugünkü dünyanı indiki uğurlara çatdıran işgüzar kommunikasiyanın çeşidli formalarıdır. Məqalədə bu kommunikasiyanın sirr saxlamaq ilə bağlı tərəflərinə aydınlıq verilir. Məqalədə dünyada tanınan yazıçıların, filosofların, biznesmenlərin sitatları sərgilənir. Biz onları Azərbaycan dilinə tərcümə etmişik (orjinala maksimum yaxın olmaqla), həm də onlara şəxsi açıqlamalar yazıb, kimsənin rəyindən istifadə etmədən.

Açar sözlər: işgüzar kommunikasiya, sirr saxlama, sitat, filoloji tərcümə, yazıçı, filosof, biznesmen

Abstract.

There is no limit for business communication. There are many issues that he touched and studied. If we liken it to a spiritual ocean, we allow litota. It is the various forms of business communication that make today's world successful. The article clarifies the confidentiality aspects of this communication. In the article quotations of world-known writers, philosophers, and businessmen are exhibited. We translated them into Azerbaijani (being as close as possible to the original) and wrote personal statements to them, without using anyone's opinion.

Keywords: business communication, confidentiality, quote, philological translation, writer, philosopher, businessman

Резюме:

Для делового общения нет ограничений. Есть много вопросов, которые оно затронуло и изучило. Если мы сравним это с духовным океаном, мы позволяем литоту. Именно различные формы делового общения делают сегодняшний мир успешным. В статье уточняются аспекты конфиденциальности данного общения. В статье выставлены цитаты всемирно известных писателей, философов и бизнесменов. Мы перевели их на азербайджанский язык (максимально приближенный к оригиналу), так и написал к ним личные заявления, не используя чье-либо мнение.

Ключевые слова: деловое общение, конфиденциальность, цитата, филологический перевод, писатель, философ, бизнесмен.

İşgüzar kommunikasiyada, özəlliklə bizneslə bağlı planları düşünürkən, onları həyata keçirməyə başlayarkən, istehsal prosesinə start verərkən, məhsulu satışa qoyarkən – bu dörd istehsal prosesinin gedişini kimsə bilməməlidir. Göründüyü kimi, düzgün plan düzgün realizasiyaya, düzgün realizasiya düzgün istehsala, düzgün istehsal düzgün satışa, düzgün satış bol gəlirə yol açır. Bu yolu keçən, ondan əsla dönməyən, onun incəliklərinə varmaqda israrlı olan, üstəlik, ona sayğı bəsləyən, onu sevən bir iş adamı el arasında uğurlu insan olaraq anılır. 104 milyard dollarlıq sərvətə sahib olan, dünyanın ən zəngin 5 insanından biri olan amerikalı Uorren Baffet (Warren Buffet) uğurlu insanla

gerçəkdən uğurlu insan arasında fərqi açıqlayarkən, bir işin bütün proseslərini gizli tutmanın önəmini qabardarkən vurğulayır ki (1, s.162):

The difference between successful people and really successful people is that really successful people say no to almost everything.

Uğurlu insanlarla gerçəkdən uğurlu insanlar arasında fərq odur ki, gerçəkdən uğurlu insanlar demək olar ki heç nəyi demirlər.

“Demək olar ki” anlamında “almost” bir tərz-i-hərəkət zərfi kimi “gerçəkdən uğurlu insan” anlayışını açaraq, onun kimliyini ortaya qoyur. Demək, sirlərini tam qoruyan insan tam uğurlu insan olur, sirlərini natamam qoruyan isə natamam uğurlu insan olur. “Almost” burada 2 qrup işgüzar insanı ayıran bir kommunikativ, qrammatik priyomdur. Onu da qeyd edək ki, “uğurlu insanlar” mənasında “successful people” anlayışı ilə “natamam uğurlu insanlar” anlayışı çatdırılmaq istənilir. Əgər bir iş adamı öz sirlərini açmasa, bu işdən kimsəni əgah etməsə, onun planları, işləri öz təbii axarı ilə gedəcək. Kim ki bu qaydanı pozur, onun işləri həmişə tərsə gedir, onun uğurlarına göz dəyir, o adam get-gedə nüfuzdan və dəyərdən düşür, müflisləşməyə başlayır. Burdan bu qənaət ələ keçir ki, bir insanın bütün taleyi yalnız və yalnız özündən asılıdır, kimsədən asılı deyil. Dünyanın harasında yaşamasından, hansı millətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün uğurlu insanlar işlərinin axarını və prosesini gizli saxlayan insanlardır.

Hər sirr özlüyündə iki qola ayrılır. Birincisi neqativ olaraq xəyanətə - dönüklüyə, güvənsizliyə, yalana, ziyana aparır, ikincisi pozitiv olaraq ağıla – barışa, güvənə, yardımsevərliyə, düzlüyə, faydaya aparır. Birincisi neqativ (bəyənilməz) olduğu üçün bəyənilməz hislər doğurur, ikincisi pozitiv (bəyənilən) olduğu üçün xoş duyğular yaradır. 18-ci əsr fransız yazarı Fransua Volter (Voltaire) başqasının sirrini açmanı xəyanət, özünün sirrini açmanı isə sarsaqlıq adlandırır (2, s.86):

To say the secret of another is a betrayal, to say yours is a stupidity.

Başqasının sirrini demək – xəyanət, özününkünü demək sarsaqlıqdır.

Azərbaycan ədəbi dilində işlək olmasa da, xalq leksikonunda geniş işlənən “sirr” mənasında “sekret” sözü “secret” oxunuşunda fransızcadan Avropa dillərinə, o sıradan rusçaya keçib. Düzünə qalsa, bu söz “secretus” formasında latın sözüdür. “Us” latın dilində isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçi, “secret” isə “gizli” anlamına gəlir. Dərin qənaətimizə görə, bu söz “özünü” mənasında latınca “se”, habelə “örtən” mənasında latınca “cret” sözündən yaranıb. “Qapalı” mənasında rusca “закрытый” sifətinin “крытый” bölümü, “özünü” mənasında rusca “себя” qayıdış əvəzliyinin “се” bölümü latın kökənlidir. Beləliklə, indi isim olan “sekret” ilkin anlamda “özünü örtən” mənasında olub. “Sekret” sözünü hissələrə bölmək şəxsi rəyimizdir, nə ingiliscə, nə də rusca izahlı lüğətlərinin heç birində belə bölgü rastlanmır. Biz bu bölgü üzərində israrlıyıq, çünki məntiqə və faktlara dayanır.

Dinləmək hər zaman danışmaqdan üstün sayılır, çünki dinləyərkən insan informasiya alır, alırkən onu incələyir, beynində qan dolaşımı güclənir. Dinləmək bir ədəb olub, dinləyənin danışana sayğısını, saya almasını, probleminə yanğılı olmasını sərgiləyir. Bir insanın danışmaqdan çox dinləməsi onun pozitivliyini (gərəkli fərd olmasını) ortaya qoyursa, dinləməkdən çox danışması isə neqativliyini (gərəksiz fərd olmasını) aşkara çıxarır. Çox dinləmək insana sayğı libası geydirir, çox danışmaq isə onu gözdən salır, bezikdirən bir fərdə döndərir. Çox danışan insan yeni informasiya almır, bildiyi informasiyanı bölüşür. Dinləməsi danışmasından az olanın itirdiyi çox şey olur. Bu abzasda bunlara bir az aydınlıq gətirdik. Ən böyük itirdiyi bu olur ki, gizli saxlamalı olduğu planlarını (gələcəyə yönələn hədəflərini, məqsədlərini, arzu və istəklərini) ona-buna açıb söyləyir. Bu açıq-saçıq sözləri dinləyən kəslər onları yayırlar (dostluq üzündən yaymırlar, paxıllıq üçün, ev yıxmaq üçün, dəyərdən salmaq üçün, ziyan yetirmək üçün yayırlar). SIRRINI başqasının dilində səsləndirən birisi heç zaman uğurlu fərd olmur. Bir insanın özünə etdiyi pisliyi bir el yığıssa, edə bilməz. Dinləməkdən çox

danışmağı, planlarını başqalarına deməyi qınayan Napoleon Hill adlı 20-ci əsr amerikan yazarı “Düşün və zəngin ol” anlamında “Think and grow rich” kitabında yazır (3, s.41):

If you talk more than you listen, you not only deprive yourself of many opportunities to accumulate useful knowledge, but you also disclose your plans and purposes to people who will take great delight in defeating you, because they envy you.

Dinləməkdən çox danışsanız, faydalı bilik toplamaq üçün özünüzü təkcə bir çox fürsətlərdən məhrum etmərsiniz, həm də sizə paxıllıq etdikləri üçün sizi yenməkdən böyük zövq alacaq insanlara planlarınızı və hədəflərinizi açıqlayrsınız.

Göründüyü kimi, danışmaq dinləməkdən öndə olanda insan faydalı informasiya toplamaq şanslarını itirir – bu bir ziyan, planlarını və hədəflərini açıqlayır – bu ikinci ziyan. Azərbaycanca “zövq almaq”, türkcə “zevk almak”, rusca “получать наслаждение” anlamında ingiliscə “take delight in” frazeoloji məsdərinin qəti gələcək forması olan “will take delight in” sitatda diqqət çəkir.

Bir insanı xoşa gəlməz duruma gətirən neqativlər çoxdur. Dünyaca tanınan türk kökənli 10-cu əsr Orta Asiya filosofu Farabi bir sitatında onların dördünü sıralayır. Birinci sırada hər durumunu deyən durur – beləsi dəyərsiz olur. İkinci sırada hər kəsə güvənən durur – beləsi hədəfsiz olur. Üçüncü sırada hər sirrini açıqlayan durur – beləsi təklənən olur. Dördüncü sırada bildiyini söyləyən durur – beləsi cahil sanılır. Dəyərsiz, hədəfsiz, təklənən, cahil bir fərd xoşbəxt ola bilməz (4):

Hər durumunu deyən dəyərsiz olur, hər kəsə güvənən hədəfsiz olur, hər sirrini açıqlayan təklənən olur, hər bildiyini söyləyən cahil sanılır.

Həyat qısadır, amma hər anı gözəldir. Hər anı gözəl olan bu qısa həyatı gözəl yaşayan bir kəs xoşbəxt insanlar sırasında yer alır. Bir insan danışmadan öncə düşünürsə - sirrini (planlarını, hədəflərini, arzu və istəklərini) qorumuş olur, yazmadan öncə düşünürsə - yenə sirrini qorumuş olur, xərcləmədən öncə qazanırsa – gələcəyi olur, Tanrıya dua etmədən öncə bağışlayırsa – Tanrı qatında sözü keçərli olur, birini incitmədən öncə onun keçirəcəyi hisləri hiss edirsə - pislik etmir, nifrət etmədən öncə sevirə - nifrətə qapılmır, vaz keçmədən öncə sınaırsa – yanlış işlərdən yayınır, ölmədən öncə yaşayırsa – gözəl dəyərlərə dayanan adı dillərdən düşmür. Dünyanın ən böyük dramaturqu Villiam Şekspir (William Shakespeare) əsərlərinin birində sadalanan bölgünü ingiliscə belə tanıtdırır (5, s.78)

Before you speak - listen, before you write - think, before you spend - earn, before you pray - forgive, before you quit - try, before you hurt - feel, before you hate - love, before you die - live.

Danışmadan öncə - dinlə, yazmadan öncə - düşün, xərcləmədən öncə - qazan, dua etmədən öncə - bağışla, vaz keçmədən öncə - sına, incitmədən öncə - hiss et, nifrət etmədən öncə - sev, ölmədən öncə - yaşa.

Sirrini və hekayəsini (başına gələni) danışan bir adam düşünməlidir ki, onu kim dinləyir və kim oxuyur, axı hər hekayənin dinləyici və oxucu sayı qədər versiyaları var. Hər dinləyən, hər oxuyan sirr olaraq qalmalı olan sözlərdən və hekayələrdən istədiyini və ala bildiyini alır, qalanını rədd edir (unudur). İstədiyini və ala bildiyini öz ölçüsünə görə (ağılına, qanacağına, biliyinə, ədəbinə uyğun) dəyişir, ona öz damğasını vurur, özünü küləşdirib istədiyi formatda başqalarına ötürür. Bu transformasiyada bu üçündən biri olur: ya hekayənin bir parçasını seçib qalanını rədd edir ya hekayəni qərəz toruna salıb tarımlayır ya da onu öz zövqü ilə rəngləyir (ona yeni format verir). İrland kökənli, Nobel mükafatçısı, 20-ci əsr amerikan yazarı Con Steynbek (John Steinbeck) “Qayğılarımızın qışı” mənasında “The Winter of Our Discontent” romanında yazır (6, s.302):

A man who tells secrets or stories must think of who is hearing or reading, for a story has as many versions as it has readers. Everyone takes what he wants or can from it and thus changes it to his measure. Some pick out parts and reject the rest, some strain the story through their mesh of prejudice, some paint it with their own delight.

Sirləri və hekayələri danışan bir adam kimin dinlədiyini və oxuduğunu düşünməlidir, çünki bir hekayənin oxucu sayı qədər versiyaları var. Hər kəs ondan istədiyini və ya ala bildiyini alır və beləcə onu öz ölçüsünə görə dəyişir. Bəziləri parçaları seçib qalanını rədd edir, bəziləri hekayəni qərəz toruna salıb tarımlayır, bəziləri onu öz zövqləri ilə rəngləyir.

“Hekayəni qərəz toruna salıb tarımlayır” mənasında “Strain the story through their mesh of prejudice” çox güclü bir ifadədir, “ön yozma baxımından hekayəni gərginləşdirir” mənasında. İngiliscə “prejudice” ismi türkcə “önyargı”, rusca “предубеждение” olsa da, azərbaycancasını bir ismlə ifadə etmək olmur, odur ki, onu “qərəzli ön yozma” olaraq veririk.

Sirr olaraq saxlanmalı olan 6 proses

Bir işgüzar kommunikasiyanın necə olacağı 6 prosesdən keçir. Uğurlu bir həyat yaşamaq istəyən bir fərd ilk olaraq xəyalını (nəyi düşündüyünü), sonra hədəfini (planını), sonra yanaşmasını (planını necə həyata keçirdiyini), sonra xatasını (iş prosesində yol verdiyi səhvlərini), sonra uğurunu (nələrə çatdığını), sonra uğursuzluğunu (nələrə çata bilmədiyini) sirr olaraq saxlamağa borcludur. Bu proseslərdən biri olmadıqca, qalanlarının enerji və gücü sonda yox olmaq üçün get-gedə azalmağa doğru gedəcək.

Bir enerji çeşidi olan xəyal yer üzündə yaşanan hər prosesin başında durur. Xəyal var olunca, gələcəyə baxış və ondan yararlanma bacarığı var olmağa davam edər. Çağdaş dünyanın ən böyük milyarderlərindən biri, 200 milyardan çox sərvətə sahib olan, 53 yaşlı amerikalı Elon Musk (Elon Musk) xəyalın insan həyatında təxirə salınmaz rolundan danışarkən vurğulayır (7, s.91):

Most people will panic to find a charger before their phone dies but won't panic to find a plan before their dream dies.

Çox insan telefonu ölməzdən öncə şarj cihazını tapmaq üçün panikaya qapılır, amma xəyalı ölmədən öncə bir plan tapmaq üçün panikaya qapılmır.

Davamlı olaraq yaşanan xəyal bir ara sonra hədəfə (plana) yol açır. Plansız bir insan yaşayarsa da, ölü bir insan sanılır. Bir insanın işıqlı gələcəyi onun hədəflərinə, planlarına bağlıdır. Planlı bir sarsağı plansız bir dahidən üstün sayan amerikalı milyarder Uorren Baffet (Warren Buffet) buyurur (8, s.49):

An idiot with a plan can beat a genius without a plan.

Planı olan bir sarsaq planı olmayan bir dahini yənə bilər.

Bir insan hədəfinə çox bağlananda o hədəf arzuya çevrilir, arzuya da çox bağlananda aşırı arzuya çevrilir. İngiliscə “aşırı arzu” ifadəsi “desire” formasındadır. Bütün uğurların başlanğıc nöqtəsini “desire” (“aşırı arzu”) adlandıran Napoleon Hill qeyd edir ki (3, s.88):

The starting point of all achievement is desire. Keep this constantly in mind. Weak desire brings weak results, just as a small fire makes a small amount of heat.

Bütün uğurların başlanğıc nöqtəsi aşırı arzudur. Bunu daim olaraq aqlınızda saxlayın. Zəif arzu zəif sonuclar gətirir, kiçik bir atəşin az miqdarda isinti gətirdiyi kimi.

Xataların insan həyatında önəmi çox böyükdür, o şərtlə ki, onlardan dərs alınsın. Edilmiş bir xatanı bir daha etmək aqlın görəcəyi bir iş deyil. Bir insan xata edə-edə həyat və peşə təcrübəsi qazanır. Qarşımıza çıxan hər insan təsadüfən çıxmır, onlar ona görə gəlirlər ki, onlara baxıb dərs alaq, etdiyimiz xataları düzəldək. Bir ara sonra, əgər xatalarımızdan dərs ala bilsək, rastımıza çıxan insanlar ya dəyişilər ya da həyatımızdan çıxarlar. 20-ci əsr rus yazarı, Nobel mükafatçısı Boris Pasternak bu dediyimizi rusca belə açıqlayır (9):

Все люди, посланные нам, — это наше отражение. И посланы они для того, чтобы мы, смотря на этих людей, исправляли свои ошибки, и когда мы их исправляем, эти люди либо тоже меняются, либо уходят из нашей жизни.

Bizə göndərilən bütün insanlar bizim əksimizdir. Onlar da ona görə göndərilənlər ki, biz bu insanlara baxıb xatalarımızı düzəldək və onları düzəldikən bu insanlar da ya dəyişir ya da həyatımızdan çıxırlar.

Demək, bizə göndərilən bir insanla bu 4 işdən biri olur – ya sınıırıq ya mükafatlanırıq ya cəzalanırıq ya da xəbərdar edirik.

Uğurlu olmaq istəyən bir fərdin sirr olaraq saxlamalı olduğu faktorlardan biri uğursuz olmasını kimsəyə deməməsidir. Uğursuzluğa tuş gələn birisi bu yolla özünü, karyerasını, imicini qınaqlardan qoruyur, streslərdən yayınır, ad-sanına xələl gəlmir. Hər yaşanan həyat itirmə və qazanma həyatıdır. Bu ikisi hər zaman bir birini izləyir. Biz nəyisə itiririksə - bu son deyil, nəyisə qazanırıqsa – bu da son deyil. Dəyərli olan odur ki, insan düşən çağında (uğursuz olanda) ruhdan düşməsin, itirdiyini geri almaq üçün yenə qalxsın. Qədim Çin filosofu Konfutsi (Confucius) bu prosesi belə açıqlayır (10):

Our greatest glory is not in never falling, but in rising every time we fall.

Ən böyük uğurumuz onda deyil ki, düşürük, ondadır ki, hər düşürkən qalxırıq.

Uğursuzluq heç də tam məğlubiyyət deyil, tam tərsinə, yenidən başlamaq, yenidən potensialını sınamaq, yenidən gücünü toparlamaq üçün bir şansıdır. Əgər uğursuzluğa bu prizmadan yanaşsaq, uğursuzluğu keçərli bir proses saysaq, o zaman uğursuzluq bir şans olaraq qarşıya çıxar. ABŞ-ın böyük sahibkarlarından olmuş Henri Ford uğursuzluğu bir şans sayır, ancaq məsələyə daha ağıllıca yanaşmaqla (uğursuzluğa gətirmiş səbəbləri aradan qaldırmaqla) (1):

Failure is simply the opportunity to begin again, this time more intelligently.

Uğursuzluq sadəcə yenidən başlamaq üçün bir fürsətdir, bu dəfə daha ağıllıca.

Uğuru bayram etmək gözəldir (bəyənilən bir işdir), amma uğursuzluqların verdiyi dərsləri unutmamaq daha önəmlidir. Bir uğursuzluğun kökü, səbəbləri aradan götürülməsə, o, sonrakı proses əsnasında özünün ziyan verici xislətini göstərəcəkdir. Dünyaca tanınan amerikan milyarderi Bill Qeyts (Bill Gates) doğru buyurur ki (1, s.147):

It's fine to celebrate success but it is more important to heed the lessons of failure.

Uğuru bayram etmək gözəldir, ancaq uğursuzluqlardan alınan dərslərə diqqət etmək daha önəmlidir.

Bir insan yanlış işlərindən, səhvindən yeni nəşə öyrənsə, bu səhv qurtuluş verici bir səhv olacaq. Səhv o zaman ziyanlı olur ki, ondan alınan dərslər islah edilmir, üzərində çalışılmır. Çinli milyarder Cek Ma (Jack Ma) buyurur (1, s.49):

Jack Ma, you do not fail if you learn something new from your mistakes. Real failure is when you stop trying.

Xatalarınızdan yeni nəşə öyrənsəniz, uduzmuş olursunuz. O zaman uduzsan olursunuz ki, çalışmağı dayandırarsınız.

“Sirr” anlayışından düzələn idiomatik feillər

Azərbaycanca, türkcə, özəlliklə ingiliscə “sirr” anlayışından qaynaqlanan çox sayda idiomatik feil var. Bu feillərin məsdər formalarının bir qisminə bu yazıda yer ayırırıq – ingiliscə, azərbaycanca, türkcə sıralayaraq (11):

Keep e secret; sirr saxlamaq; sır saklamak, sır tutmaq

Keep secrets; sirr saxlamaq; sır saklamak, sır tutmaq

Hide a secret; sirr saxlamaq; sır saklamak, sır tutmaq

Hold a secrets; sirr saxlamaq; sır saklamak, sır tutmaq

Keep counse secrets; sirr saxlamaq; sır saklamak, sır tutmaq

Entrust a secrets; sirr vermək; sır vermek

Give secret; sirr vermək; sır vermek

Keep like a secret; sirr kimi saxlamaq; sır gibi saklamak
Make a secret of; sirr olaraq saxlamaq; sır olarak saklamak
Brush under the mat; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Sweep under the carpet; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Sweep under the rug; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Keep still; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Keep quiet; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Hold under wraps; sirr kimi saxlamaq; sır gibi saklamak
Have under wraps; sirr kimi saxlamaq; sır gibi saklamak
Keep under wraps; sirr kimi saxlamaq; sır gibi saklamak
Take into confidence; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Brush underneath the rug; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Brush underneath the carpet; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Sweep underneath the rug; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Brush under the carpet; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Sweep underneath the carpet; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Brush under the rug; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Stay under wraps; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Keep under wraps; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak
Keep under hat; sirr olaraq saxlamaq; sır olaraq saklamak

Mövzunun aktuallığı

İşgüzar kommunikasiyada sirrini (planını, hədəfini, yanaşmasını) gizli saxlamaq bütün dövrlərdə aktual olub, indi də aktualdır. Bu yazıda yer alan ingiliscə və rusca sistatların işığında bu aktual məsələyə yanaşma sərgilənir, məqalə müəllifinin etdiyi filoloji tərcümələr təqdim olunmaqla.

Azərbaycan Şərqdə yerləşsə də, onun üzü Qərbədir. Bu məqalə də Qərbə və Qərb böyüklərinin məsələ ilə bağlı yazdıqlarına yönəlib. Bu yanaşma da məqalənin aktuallığını ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Benza L., Learn with Success People, "Greate Space Independent Publishing Platform", 2013,208 p.
2. Voltaire F., Candide, "Grave India", 2022,134 p.
3. Hill N., Think and Grow Rich, "Greate Space Independent Publishing Platform", 2014,114 p.
4. <https://www.1000kitap.com/> Farabi şöyle diyor
5. A Dictionary of Quotations from Shakespeare, "Plume", 1996,382 p.
6. Steinbeck J., The Winter of Our Discontent, "Penguin Classics", 2008,336 p.
7. Vange A., Elon Musk, "Penguin Random House", 2016,416 p.
8. Buffet W., An İdiot with a Plan, "Independently Published", 2019,73 p.
9. <https://www.ru.citaty.net/> Все люди, посланные нам/ Борис Пастернак
10. Quotes by Confucius, "Independently Published", 2021,108 p.
11. <https://www.tureng.com/sir> saklamak - türkce ingilisce sözlük

M.KAŞĞARININ "DİVANÜ LUĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ FEİLLƏR

Глаголы в "Дивани лугат-ит-турк" Махмуда Кашгари

Verbs in "Divanü lugat-it turk" by M. Kashgari

Dosent Elnarə Adil qızı Məmmədova

Azərbaycan Tibb Universiteti

Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Qədim türklər dünya mədəniyyətinə dəyərli töhvələr verən, bəşəri idealları zənginləşdirən, maddi-mənəvi sərvətləri ilə öyünməyə layiq bir xalq olmuşlar.

Göytürklər zamanında digər xalqlara Türk dilinin öyrədilməsi məqsədi ilə bir sıra parlaq əsərlər yazılmışdır: "Kutatku-Bilik", İbnü Mühənnə lüğəti, Qaraqoyunluların "Fərhəngi-türki" və başqaları. Bu əsərlər içərisində türk dünyasının ən möhtəşəm əsəri M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it Türk" əsəridir. Bu əsər elmi dəyərinə görə Türkçülüyün Ensiklopediyası olmuşdur. Əsər XI əsrə yox, daha qədim dövrə aid türk tarixini özündə əks etdirir.

"Divanü lüğət-it türk" əsəri yazıldığı dövrdəki cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Həmin dövrdə türklərin yaşadığı ərazilər Çindən Macarıstana, Avropanın ortalarına, digər yandan Şimal buzlu okeandan Ərəbistana, Sudana, Hindistana kimi səpələnmiş, özlərinə qüdrətli hakimiyyət qurmuşlar. M.Kaşğari "Divan"ın sonunda türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərin təsvirini göstərən ilk xəritəni vermişdir.

Ərəblərə türk dilini öyrətmək, onun böyüklüyünü sübut etmək məqsədilə əsər yazmaq istəyən müəllif adi lüğət yox, fundamental bir abidə yaratdı. Min il əvvəlki türk dillərinin ümumi leksik sistemini özündə əks etdirən əsər bizim üçün çox dəyərlidir.

Mütəfəkkirlərdən biri demişdir ki, insan həyatında tək bircə dəfə lüğətə baxsa, həmin lüğət ona verilən əməyi və pulu çıxarmış sayılır.

Lüğətdə verilmiş sözlərin çoxu müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də işlədilən sözlərdir. Buna baxmayaraq, əsər yarandığı dövrün dil mənzərəsini özündə əks etdirir.

Əsəri Azərbaycan dilinə ilk dəfə tərcümə edən X.S.Xocayev yazır ki, kitabdakı məlumatlar yalnız XI əsrə yox, daha qədim dövrə aid türk tarixini özündə əks etdirir. Ona görə ki, türk həyatının bütün sahələrinə aid sözlər bu lüğətdə öz əksini tapmışdır. Sözsüz ki, müəllif çalışmışdır ki, lüğətə ən zəruri və ümumişlək olan, gündəlik ünsiyyətdə işlədilən, hamının başa düşdüyü sözləri salsın.

Görkəmli türk alimi Ə.B.Ərcilasunun hesablamasına görə, iri həcmli Kül tigin, Bilgə Xaqan və Tonyukuk abidələrində işlənmiş sözlərin sayı onamastik sözləri çıxmaq şərti ilə 700 sözə bərabərdir. M.Kaşğari "Divan"ında isə 9000-ə yaxın söz vardır. Bu sözlər içərisində ən çox yer tutan sözlər feillərdir.

Qədim türk dillərinin ilk araşdırıcısı M.Kaşğarının "DLT" əsərindəki feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindəki feillərdən əsaslı şəkildə fərqlənmirlər. Bu xüsusiyyət türk dillərinin qrammatik, xüsusən də morfoloji quruluşunun mühavizəkarlığı ilə birbaşa bağlıdır.

Açar sözlər: türk dilləri, leksik-semantik, dillərin fonetikasını, müqayisəli qrammatika, fel əmələ gətirən şəkilçilər, tematik qruplar, morfoloji xüsusiyyətlər, sintaktik tapşırıqlar

Abstract

The ancient Turks were a nation that made valuable contributions to world culture, enriched human ideals, and deserved to be proud of their material and spiritual wealth.

In the time of the Goyturks, a series of brilliant works were written with the aim of teaching the Turkish language to other peoples: "Kutatku-Bilik", Ibnu Muhanna's dictionary, "Farhangi-turki" of

the Karakoyunlu and others. Among these works, the most magnificent work of the Turkic world is M. Kashgari's "Divanü lüğat-it Türk".

This work became the Encyclopedia of Turkism due to its scientific value. The work reflects the Turkish history of an older period, not the XI century.

The work "Divanü luğat-it türk" covers all areas of the social life of the time it was written. At that time, the territories inhabited by the Turks were scattered from China to Hungary, to the middle of Europe, on the other hand from the Arctic Ocean to Arabia, Sudan, and India, and they established a powerful power for themselves. At the end of "Divan" M. Kashgari gave the first map showing the description of the territories inhabited by Turkic-speaking peoples.

The author, who wanted to write a work to teach the Arabs the Turkish language and prove its greatness, created not an ordinary dictionary, but a fundamental monument. The work, which contains the general lexical system of Turkic languages a thousand years ago, is very valuable for us.

One of the thinkers said that if a person looks at a dictionary only once in his life, that dictionary is considered to have taken out the labor and money given to him.

Most of the words given in the dictionary are words used in modern Turkish languages, including Azerbaijani. Nevertheless, the work reflects the language landscape of the time it was created.

X.S. Khojayevev, who translated the work into Azerbaijani for the first time, writes that the information in the book reflects Turkish history not only of the XI century, but of an older period. Because words related to all areas of Turkish life are reflected in this dictionary. Undoubtedly, the author tried to include in the dictionary the most necessary and common words, used in daily communication and understood by everyone.

According to the calculations of the prominent Turkish scholar A.B. Ercilasu, the number of words used in the large-scale Kul tigin, Bilga Khagan and Tonyukuk monuments is equal to 700 words, excluding onomastic words. There are about 9000 words in "Divan" by M. Kashgari. Among these words, the most common words are verbs.

Key words: Turkish languages, lexical-semantic, phonetics of languages, comparative grammar, verb-forming suffixes, thematic groups, morphological features, syntactic tasks

Резюме

Во времена гойтюрков был написан ряд блестящих произведений. Среди этих произведений величайшее произведение тюркского мира - «Дивану лугат-ит тюрк» М. Кашгари. Этот труд был энциклопедией тюркизма из-за его научной ценности. Произведение отражает турецкую историю не XI века, а более раннего периода.

По подсчетам видного турецкого ученого А.Б. Эрчиласу, количество слов, используемых в крупных памятниках Кул Тигина, Билга Кагана и Тоньюкука, без учета ономастических, составляет 700 слов. "Диван" М. Кашгари содержит около 9000 слов, самые распространенные среди них - глаголы.

Глаголы изменяются по временам, лицам, по элементам суффиксов относятся к различным формам. Известно, что глаголы делятся на 2 группы и бывают спрягаемые и неспрягаемые. Спрягаемые глаголы, которые имеют окончания и неспрягаемые - инфинитив, деепричастие и причастие. При использовании в речи и образовании предложений большую роль играет спряжение глаголов, т.е. их окончания. Окончания глаголов играют роль средств выражения. В современном языке имеется 6 форм глагола: повелительный, желательный, изъявительный, повествовательный, обязательный, условный. В старотюркском языке глаголы имеют такие же формы, что и в современном языке. Но своеобразная сторона

некоторых из них отмечается Махмудом Кашгари, который, при разборе глаголов повествовательного наклонения, обращал большое внимание на них. Из-за того, что, эта форма не имела особых форм, использовались суффиксы и корни.

Ключевые слова: турецкие языки, лексико-семантический, фонетика языков, сравнительная грамматика, глаголообразующие суффиксы, тематические группы, морфологические признаки, синтаксические задачи.

Qədim türklər dünya mədəniyyətinə dəyərli töhvələr verən, bəşəri idealları zənginləşdirən, maddi-mənəvi sərvətləri ilə öyünməyə layiq bir xalq olmuş, digər xalqlara Türk dilinin öyrədilməsi məqsədi ilə xeyli əsərlər yazmışlar: “Kutatku-Bilik”, İbnü Mühənnə lüğəti, Qaraqoyunluların “Fərhəngi-türki” və s. Bu abidələr bütün türk xalqlarının ortağ mənəvi mirası hesab olunur. Bu əsərlər içərisində türk dünyasının ən möhtəşəm abidəsi M.Kaşğarının 1072-1074-cü illərdə yazdığı “Divanü lüğət-it Türk” əsəridir. Bu əsər elmi dəyərinə görə Türkçülüynün Ensiklopediyası olmuşdur.

XI yüzildə yaşayıb-yaratmış türkoloq, dahi dilçi, ensiklopedist, türk ruhunun tərcümanı, türkologiyanın banisi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri Türk xalqlarının dili, tarixi, ədəbiyyatı, yaşam tərzini, məişəti, mədəniyyəti, adət-ənənələri barədə ensiklopedik məlumat verən əvəzsiz elmi-ədəbi mənbədir.

M.Kaşğarının XI əsrdə türkləri ərəb dünyasına tanımaq məqsədilə hazırladığı bu Lüğət türk dünyasını dünyaya elmi şəkildə tanıdan mötəbər bələdçi olmuşdur. Bu abidə müxtəlif türk tayfalarının dilləri arasında leksik-semantik ümumiliyi və fərqləri ən incə çalarlarına qədər əks etdirir.

Türk olmağı ilə qürur duyan M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri yazıldığı dövrdəki cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Həmin dövrdə türklərin yaşadığı ərazilər Çindən Macarıstana, Avropanın ortalarına, digər yandan Şimal buzlu okeandan Ərəbistana, Sudana, Hindistana kimi səpələnmiş, özlərinə qüdrətli hakimiyyət qurmuşlar. M.Kaşğari “Divanü lüğət-it türk” əsərində 40-a yaxın Türk dillərindən, onların yayıldığı ərazilərdən, etnik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir.

M.Kaşğari “Divan”da türk ləhcələrinə dair dil materialları toplamış, sistemləşdirmiş, izah etmiş və lüğət şəklində hazırlamışdır. “Divan”ın sonunda türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərin təsvirini göstərən ilk xəritəni vermişdir. M.Kaşğarının xəritəsində Azərbaycanın da qeyd edilməsi onun bu ölkəyə də səfər etdiyini düşünməyə əsas verir.

M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsəri Türk dillərinin morfolojiyasının tarixi-lingvistik əsasda tədqiqi üçün ən qiymətli xəzinədir. Bu əsər bir çox tədqiqatların istinad obyektinə çevrilmişdir.

A.N.Kononov “Divan”ın dəyərini aşağıdakı şəkildə dilə gətirmişdir: “Mahmud Kaşğarının Lüğəti sözün əsl mənasında bir sıra türk dillərinin fonetikasi, qrammatikasi və leksikasi üzərində çox maraqlı və çox incə müşahidələrin qızıl xəzinəsidir”.

“Divanü Luğət-it Türk” əsərinin ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdıraraq bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır.

Ərəblərə türk dilini öyrətmək, onun böyüklüyünü sübut etmək məqsədilə əsər yazmaq istəyən müəllif adi lüğət yox, fundamental bir abidə yaratdı.

Müəllif qeyd edir: “Türk və ərəb dillərinin bərabər yürüdükləri bilinsin deyə Xəlilin “Kitab ül-əyn”də elədiyi kimi, mən də işlək sözlərlə arxaik kəlmələri bu kitabda birlikdə vermək niyyətində idim. Əlbəttə, bu, daha mükəmməl iş olardı. Lakin mənim tutduğum yol daha doğrudur. Çünki bu halda sözləri tapmaq daha asandır və hər kəs bu usula üstünlük verir. Buna görə də sözü qısa etmək məqsədilə işlədilməyən kəlmələri kitaba daxil etmədim”. Həmin dövr üçün işlək olan bu sözlər

əksərən uzunömürlü sözlər idi və ona görə də təsadüfi deyil ki, lüğətdə verilmiş sözlərin çoxu müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də işlədilən sözlərdir. Buna baxmayaraq, əsər yarandığı dövrün dil mənzərəsini özündə əks etdirir və elə buna görə də burada arxaik sözlər də müəyyən yerə malikdir. Sözsüz ki, bunların tədqiq edilib öyrənilməsi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf problemlərini aşkarlamağa kömək edər.

Min il əvvəlki türk dillərinin ümumi leksik sistemini özündə əks etdirən əsər bizim üçün çox dəyərlidir.

Mütəfəkkirlərdən biri demişdir ki, insan həyatında tək bircə dəfə lüğətə baxsa, həmin lüğət ona verilən əməyi və pulu çıxarmış sayılır.

Lüğətdə verilmiş sözlərin çoxu müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də işlədilən sözlərdir. Buna baxmayaraq, əsər yarandığı dövrün dil mənzərəsini özündə əks etdirir.

“Divanü luğat-it türk”ün ilk dəfə Xalid Səid Xocayev tərəfindən 1935-1937-ci illərdə Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə edilməsi Azərbaycan türkologiya elminin mühüm elmi nəliyyətidir. Bu, Azərbaycan və Türk dünyasında “DLT”-nin tərcüməsinin Latin qrafikalı əlifba ilə yazılmış ilk tərcüməsidir.

X.S.Xocayev yazır ki, kitabdakı məlumatlar yalnız XI əsrə yox, daha qədim dövrə aid türk tarixini özündə əks etdirir. Ona görə ki, türk həyatının bütün sahələrinə aid sözlər bu lüğətdə öz əksini tapmışdır. Sözsüz ki, müəllif çalışmışdır ki, lüğətə ən zəruri və ümumişlək olan, gündəlik ünsiyyətdə işlədilən, hamının başa düşdüyü sözləri salsın.

Azərbaycan dilçiliyində M.Kaşğari barədə ilk tədqiqatları Ə.Abid, H.Zeynallı, keçən əsrin 60-cı illərində Ə.Dəmirçizadə, sonralar M.Şirəliyev, V.Aslanov, F.Zeynalov, T.Hacıyev, E.Əzizov, B.Xəlilov, Ə.Cahangir, R.Əskər və digərləri aparmışlar. Bu sahədə görülən işlərə diqqət yetirərək ərsəyə gələn işlərin, tədqiqatların Kaşğari dəryası qarşısında yalnız damla olduğu faktı təsdiqlənir.

Dilin semantik səviyyəsinin tədqiqi aktuallığından bəhs edən İ.T.Məmmədov göstərir ki, leksik-semantik səviyyə özünü ayrı-ayrı daxili semantik qruplardan ibarətdir ki, bunları öyrənmədən dilin bütünlükdə leksik-semantik səviyyəsinin səciyyəsinə müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Leksik-semantik qruplar dedikdə isə “leksik vahidlərin müəyyən nitq hissəsi tərkibində daxili üzvlənmə”si başa düşülür. Feillərin leksik mənaları zəngin olduğu qədər də onların tematik qrupları rəngarəngdir. Tematik qruplar dedikdə “semantik cəhətdən ümumi xüsusiyyətlərə malik söz qrupları nəzərdə tutulur”.

M.Kaşğarinin bu əsəri türk dilləri leksikasının XI yüzildəki geniş və zənginliyini sübuta yetirir, “Divan”dakı feillər öz zənginliyi ilə digər nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əsərdə feillərin leksik-semantik zənginliyi, feil yaradan şəkildəliklərin çoxçeşidliyi araşdırılır, tarixi inkişafda izah olunur.

Görkəmli türk alimi Ə.B.Ərcilasunun hesablamasına görə, iri həcmli Kül tigin, Bilgə Xaqan və Tonyukuk abidələrində işlənmiş sözlərin sayı onamastik sözləri çıxmaq şərti ilə 700 sözə bərabərdir. M.Kaşğari “Divan”ında isə 9000-ə yaxın söz vardır. Bu sözlər içərisində ən çox yer tutan sözlər feillərdir.

“Divanü lüğət-it-türk” əsərindəki sözlər nitq hissələrinə mənsubluğu baxımından da rəngarəngdir. Bütün nitq hissələrinə aid sözləri özündə ehtiva edən bu lüğətdə feillər xüsusi çəkiyə malikdir. Türk dillərinin canı feildir. Feil hərəkət deməkdir, feil cümlə deməkdir, feil ünsiyyət deməkdir. Feil hərəkət, proses bildirməsi etibarilə leksik layın içərisində daha geniş sferanı əks etdirir, qrammatik kateqoriyaların zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir, idarəetmə qabiliyyəti və cümlədə fikir özəyini bildirməsi baxımından əsas öncül yeri tutur. V.Humbolt feili “cümlənin canı” adlandırır. V.Vinoqradov isə göstərir ki, feil predikat olaraq bütünlükdə cümləyə həyat və ruh verir, belə ki, feil konstruksiyaları cümləyə həlledici təsir göstərir.

“Divan”da olan feillərin tədqiq edilib öyrənilməsi türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi-inkişaf yoluna işıq salır.

Feillər zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə müxtəlif formalara malikdir: təsriflənən və təsriflənməyən. Nitqin qurulmasında, cümlənin formalaşmasında təsriflənən forma, yəni feil şəkilləri mühüm rol oynayır. Müasir dilimizdə feilin altı şəkli vardır: əmr, xəbər, lazım, vacib, arzu, şərt.

Qədim türk dillərinin ilk araşdırıcısı M.Kaşqarının “DLT” əsərində bu şəkillərin hamısına rast gəlirik. “Divan”dakı feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindəki feillərdən əsaslı şəkildə fərqlənmirlər. Bu xüsusiyyət türk dillərinin qrammatik, xüsusən də morfoloji quruluşunun mühavizəkarlığı ilə birbaşa bağlıdır.

Qədim türk dilinin geniş mənzərəsini özündə əks etdirən, dilimizin tarixi inkişafına işıq salan M.Kaşğari “Divan”ındakı feillər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada ilk dəfə leksik-qrammatik cəhətdən sistemli şəkildə tədqiq olunur. Ona görə də bu abidədəki feilləri geniş öyrənmək, təhlil aparmaq, tarixi inkişafına işıq salmaq, feillərin leksik-semantik təsnifatını aparmaq, hansı feillərin istifadə baxımından daha üstün olduğunu müəyyənləşdirmək, “Divan”dakı feillərlə müasir Azərbaycan dilindəki feillərin əlaqəsini aşkar etmək, onların fonetik, qrammatik və leksik inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, feillərin quruluşca növünü araşdırmaq, feillərin yaranma yollarını aşkarlamaq, məhsuldar və qeyri-məhsuldar feil düzəldən şəkilçiləri müəyyənləşdirmək, feillərin qrammatik xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək, xüsusilə növ, təsirlilik, inkar, şəxs, təsriflənən və təsriflənməyən formaları nəzərdən keçirmək qərarına gəldim.

M.Kaşğari “Divan” ındakı feillər semantik cəhətdən bütün sahələri əhatə edir və dörd qrupa birləşir. 1-ci qrupa iş feilləri, 2-ci qrupa hərəkət feilləri, 3-cü qrupa hal-vəziyyət feilləri, 4-cü qrupa psixi fəaliyyət bildirən feillər daxil edilir. Tədqiq etdiyimiz abidədə iş feilləri özünün zəngin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Dilçilik ədəbiyyatında iş feilləri öz növbəsində iki böyük qrupa ayrılır.

İş feilləri insan həyatının müxtəlif sahələri, əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. İş feillərini daxili semantikasına görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür.

Onlardan biri yaradıcı xarakterli iş feilləridir. *biti* – “yazmaq”, *töşə* - “döşəmək”, *əsrilə* - “naxışlamaq”, *sapın* – “saplamaq” və s. göstərə bilərik.

2-ci dağdıçı xarakterli iş feilləri: *boğul- boğun-* “boğulmaq”, *əvir-təvir* – “malın altını üstünə çevirmək” və s. feilləri göstərmək olar.

“Divan”dakı *bıç-* feili “kəsmək”, “biçmək” anlamındadır. Zaman-zaman öz mənasını daraltmış “*bıçaq*” sözü “kəsmək” anlayışını özündə əks etdirir.

“Divan”da feillərin bir qismi icbar növdə verilmişdir: -dır⁴, -t şəkilçisi qəbul etdikdə icbar feil olur: *işlətdi* “iş gördürdü”, *bəzətti* “bəzətdirdi” və s.

Feilin leksik-semantik təsnifatında hərəkət feillərinin mühüm yeri vardır. Hərəkət feilləri iki qrupa bölünür. Hərəkətin istiqamətini bildirən feillər: *eviş-* “qaçmaq”; *vırat-* “uzaqlaşmaq”, *aşun* – “keçmək” və s. Hərəkətin üsulunu bildirən feillər: *səril-* “səndərləmək”, *kavrul-* “qovrulmaq” və s.

Feillərin leksik-semantik bölgüsündə hal-vəziyyət feillərinin böyük rolu var: *tutuk-* “paslanmaq”, *kuru-* “qurumaq”, *kare-* “qocalmaq” və s.

“Divan”dakı psixi fəaliyyət bildirən feillərdən *çınla-* “təhqiq etmək, gerçəkliyi araşdırmaq”, *çınlat-* “gerçəkləşdirmək, təsdiq etdirmək” və s.

Dildə elə sözlər vardır ki, onlar hissi emosional vəziyyət ifadə edir: *ağrıkan-* “ağrıdan şikayət etmək”, *ağrış-* “sızlamaq” və s.

Dilçilikdə sözlərin müxtəlif cür semantik təsnifatları aparılmışdır ki, bunların içərisində omonim, sinonim və antonimlik daha çox diqqət çəkir. Dil sistemində sinonimliyin mühüm rolu

vardır. "Divan"da da elə sinonim cərgə ilə qarşılaşırıq ki, bu feillərin hər biri müasir dilimizdə işlənir. Məs.: *süzülmək – tökülmək; ögrətti – biltürdü; tapıldı – bulundu; aşağıladı -ucuzladı*.

Abidənin dilində omonimlər də müəyyən yerə malikdir. Sadə quruluşlu omonimlərə misal olaraq: *çapdı – a) üzdü, b) sürdü, c) boynunu vurdu; tapdı – a) tapındı, səcdə etdi, b) xidmət etdi*.

Düzəltmə quruluşlu omonimlərə misal: *capturdu – a) üzdüdü, b) boynunu vurdurdu, c) palçıqla suvatdı*.

M.Kaşğarının "Divan"ında feillər antonimik münasibətdə də müşahidə olunur: *tik–sök; al-ver/ber; kit-kəl; in "en" -ağ "qalxmaq"; kir – çıt*. Düzəltmə quruluşlu antonimlərə misal: *otlan "odlan" – odhun "sönmək", saçlan – tazlan*.

"Divan"dakı feillər quruluşca üç yerə bölünür: 1. Sadə, 2. Düzəltmə, 3. Mürəkkəb (tərkibi feillər).

Sadə feillər abidədə mühüm yer tutur. Türkoloji ədəbiyyatdan feillərin tarixən təkhecalı və ya ikihecalı olması barədə iki fikir özünü göstərir. M.Kaşğari "Divan"ında kifayət qədər birhecalı feillər vardır ki, onların çoxu müasir dövrümüzdə qədər türk dillərində, Azərbaycan dilində yaşaya-yaşaya gəlmişdir: *biç- biç, süz-, sağ-, kəz- gəz- "gəzmək", kit- "getmək", kəl- "gəlmək", çıt- "çıxmaq", kir- "girmək"* və s. Müasir Azərbaycan dilinə qədər gələn sözlərdən: *azdı, attı, aldı, eşdi, uçdı, ovdı* və s.

"Divan"da olan iki, üç hecalı sözlərin özü də əslində birhecalı sözlərdən törənmişdir. Məs.: *yubat-, oxşa-, yarat-, oğurla-, əsirgə-, kavuş-, soruş-* və s.

Üç hərflili birhecalı feillər içərisində elələri də vardır ki, sonralar sözün əvvəlində işlənən y samiti düşmüşdür. Ona görə də *yit- it, yut- ud, yıldıırım- ildırım, yılan- ilan* fonetik dəyişmələri dilimiz üçün təbii hesab edilir.

Düzəltmə feillər yaranma yoluna görə üç qrupa bölünür: adlardan, feillərdən, təqlidi sözlərdən.

"Divan"da leksik şəkildən, feil düzəldən şəkildən çoxluğu türk dillərini çox qədim tarixə malik olduğundan xəbər verir. "Divan"da adlardan feil düzəldən ən məhsuldar şəkildən kimi –la² özünü göstərir. Onlardan bəzilərinin ifadə etdiyi məna müasir dilimizdə olduğu kimidir. Məsələn: *otladı, araladı, ovladı, işlədi, anqladı*. "Divan"da məhsuldar şəkildən biri –lan² şəkildədir. X.Niqmatov "Divan"da 294 feilin –la² və 255 feilin –lan² şəkildən yarandığını göstərir. Bu şəkildən hər hansı əşyanın meydana çıxdığını, yeninin meydana gəlməsini göstərir. Məsələn: *balıqlandı "göl balıqlı oldu", sögütləndi "söyüdlər bitdi", atlandı "kökəldi", evləndi "ev sahibi oldu"* və s.

"Divan"da feildən feil düzəldən şəkildən bəhs edirik ki, onlar söz yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də növ və ya təsirlilik yaratma keyfiyyətinə malikdir. Bu şəkildən həm də təsirli və təsirsiz feil yaradan şəkildən. "Divan"da feildən feil yaradan şəkildən çoxu sonrakı türk dillərində və ya Azərbaycan dilində mövcuddur. Məsələn: –ıl⁴ şəkildən. Bu şəkildən təsirli feillərə artırılır və təsirsiz feil yaradır: *eş-eşil, aç-açıl, ört-örtül, sağ-sağıl, at-atıl* və s.

–ıl⁴ şəkildən: *tap-tapın, sürt-sürtün, kork-korkun* və s.

–ıl⁴ şəkildən: *tikişdi, barışdı, körüşdü*, və s. feilləri düzəlir.

Abidədə verilmiş feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də zəngindir. Onlar təsirli və təsirsiz olmaqla iki qrupa bölünür: Bizə məlumdur ki, təsirlik hərəkətin obyektə təsiri ilə, növ isə obyekt və subyektin qarşılıqlı münasibəti ilə müəyyənləşir. "Divan"dakı feillərdə təsirlilik yaradan aşağıdakı şəkildən nəzər salaq: –ır⁴, –dır⁴, –tur², –ğur, –gur, –kur, –uz², –duz² və s. Bu şəkildənlə formalaşan feillərə nümunə olaraq: *–ır – taşur- "daşdır"; kaçurdu – "qaçırdı"; –dır⁴, –tur⁴ – oldur; kaçtur- "qaçırt"; taşdur- "daşdır"* və s.

Felin ən əsas qrammatik xüsusiyyətlərindən biri zaman bildirməsidir. Müasir dilimizdəki kimi "Divan"da da üç zamanın varlığı göstərilir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Müəllif göstərir ki, "feillərin təməli keçmiş zaman və əmr şəkli üstündə qurulur". Məlumdur ki, keçmiş zaman iki cürdür:

şühudi və nəqli. Şühudi keçmiş zaman –d⁴//-t⁴ vasitəsilə, nəqli keçmiş zaman təsirsiz feillərə -miş⁴ şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *barmış- “gəlmiş”*. “Divan”da müasir türk dillərindəki kimi, indiki zaman –ır⁴ şəkilçisi ilə formalaşır. Məsələn: *cərgəsür- “səf tutur”*.

M.Kaşğari isə qeyri-qəti gələcək zamanın Oğuzlarda iki şəkildə meydana çıxdığını söyləyir. Onun fikrincə qeyri-qəti gələcək zaman –ar², -ır² şəkilçiləri vasitəsilə formalaşır: *mən gəlirən “mən gəlirəm”, mən külərəm “mən gülərəm”* və s.

Abidədə qəti gələcək zaman haqqında da məlumat vardır. Gələcək zaman

–ğay, -kay, -gəy şəkilçilərilə ifadə olunur: *mən bargay- “mən gedəcəyəm”, Ol süt sağkay- “O süd sağacaq”, inkarda: ol barmas-“o getməz”* və s.

M.Kaşğari özü bu zaman formasını “əmr-hazır” adlandırır. Feillər zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə müxtəlif formalara malikdir: təsriflənən və təsriflənməyən. Nitqin qurulmasında, cümlənin formalaşmasında təsriflənən forma, yəni feil şəkilləri mühüm rol oynayır. Müasir dilimizdə olduğu kimi “Divan”da da feilin altı şəklinə rast gəlirik.

“Divan”da əmr şəkli xüsusilə diqqət önündədir. Bu forma üçün I şəxsin təkinə -ayın, cəminə -alın şəxs sonluqları aiddir: *Tün min bilə səvnəlim* “gəcə-gündüz sevinək” Əmr şəklinin II şəxsinin təkində iki forma özünü göstərir. –gil, -kıl, -ğıl, -kil şəkilçisinin iştirakı ilə: *üzüm yegil-* və s. Onun –**qınan, -ginən** forması da vardır. II şəxsin cəmi –nq, -nqla şəkilçiləri ilə düzəlir: *barınq, barınqla “gedin”*. III şəxsin təki –sun, -sün şəxs sonluğu ilə formalaşır: *barsun, gəlsün* və s.

Xəbər şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur, zaman şəkilçilərindən sonra şəxs məzmunu yaradan formalarda bu halları müşahidə etdik. Şühudi keçmiş zamanda hər üç şəxsin tək və cəmində -**duk** şəkilçisi işlədilir: *Mən ya kurduk “Mən yay qurdum”, Ol anı urduk “O onu vurdu”*.

“Divan”da müəllif şərt şəklinin –sa² şəkilçisi ilə formalaşdığını göstərir: *Kiçikdə katığlansa, ulğathu səvnür “Kiçikkən çabalasa, böyüdükdə sevinər”*.

“Divan”da da feil şəkillərindən biri də arzu şəkli. Müəllif yazır ki, bu şəkil arzu-istəklə yanaşı, həm də olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək mənasını bildirir. Məs.: *Mən səni görükdədim “Mən səni görmək istədim”*.

Feilin lazım şəkli müasir dövrdə olduğu kimi “Divan”da –ası, -əsi şəkilçisi ilə formalaşır. *Ol bizgə kələsi boldu “O, bizə gələsi oldu”*. Feili sifətdə isə: *Ol bizgə kəlgü boldu*.

Feilin təsriflənməyən formaları. Təsriflənən formalar feilin şəkilləri, təsriflənməyən formalar isə məsdər, feili sifət və feili bağlamadır. Dilçilikdə məsdər müxtəlif adlarla adlandırılıb. Kaşqarlı əsərində onu “məsdər” adlandırır və qeyd edir ki, kökündə -ke və -ğə olan sözlərə -mak şəkilçisi artırılır. Məsələn: *yay qurmaq, sağmaq, ögmək* və s.

Qədim türk dillərinin ilk araşdırıcısı və bu sahədə çox dəyərli əsər yaratmış Kaşğari beş növdən bəhs açır: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar. Deməli, növ kateqoriyası qədim və müasir türk dillərində ən az deformasiyaya uğrayan kateqoriyalardandır. M.Kaşğarlı bunlardan bəhs edərkən onları “öz müstəqil mənasında olan faillər” adlandırır. Məsələn: *dirildi, azaldı, qurtuldu* və s.

Ziyalı gənclərimiz bu zəngin qaynaq sayəsində M.Kaşğarının böyüklüyünü, türkçülük və türkologiya qarşısında misilsiz xidmətlərini öyrənib, türk dili və ədəbiyyatı, türk tarixi və mədəniyyəti, etnoqrafiyası ilə bağlı geniş tədqiqat işləri aparıb, ondan istifadə edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1992, 329 səh.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 979, 268 səh.
3. Divanü-lügat-it-türk tərcüməsi (çevirəni Besim Atalay) I – IV cild. Ankara: 1939, 1943.
4. Eyvazova R. Gişvəri “Divan”ının dili, Bakı: “Elm” nəşriyyatı. 2005, 370 səh.
5. Əskər R. M.Kaşğari və onun “Divanü lügat-it-türk” əsəri. Bakı, “MBM” nəş, 2008. 432 səh.

6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Bakı Universiteti nəş.,1990, 376 səh.
7. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2002, 475 səh.
8. Rüstəmov.R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965. 318 səh.
9. Gabain A. von. Eski Türkçenin Qrameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1995, 313 səh.
10. Виноградов В.В. Русский язык. Москва – «Высшая школа», 1972, 614 стр.
11. Гумболт В. Язык и философия культуры. Москва: «Прогресс», 1985, 452 стр.
12. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-XI вв.). Ленинград: 1980, 225 с.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ HƏKİMİN DANIŞIQ ETİKASI

Культура Азербайджанской речи и речевая этика врача

Speech culture of the Azerbaijan language and doctor's conversation ethics

Dosent Sevda Əbdülsəməd qızı Kadiyeva

Azərbaycan Tibb Universiteti

Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Nitq insanların şüur, təfəkkür səviyyəsinin və tərbiyəsinin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Nitq mədəniyyəti insanların ümumi mədəniyyəti, savad dərəcəsi və dünyagörüşü ilə bağlıdır. Şifahi və yazılı variantlarda ədəbi dilin normalarından, eləcə də müxtəlif ünsiyyət şəraitlərində nitqdə dilin ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etmək bacarığına nitq mədəniyyəti deyilir. İfadə formalarına görə nitq şifahi və yazılı formalara bölünür. Şifahi nitq tarixən ən qədim hesab olunur, ədəbi normalara daha sərbəst yanaşması ilə seçilir. Belə nitq əvvəlcədən hazırlanmış və hazırlanmamış (spontan) ola bilər. O, adətən, nitqin danışiq üslubunda işlənir və hətta publisistik, rəsmi-ışgüzar və elmi üslublarda işləyə bilər. Şifahi nitq yazılı nitqdə də öz əksini tapır.

Nitq mədəniyyətinin əsas müddələrindən biri danışiq etikası ilə bağlıdır. Etika insanların bir-birinə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışığı, mədəni davranış məsələlərini, müraciət və əxlaq normalarını özündə ehtiva edir. Danışıq etiketi-nitq davranışının spesifik qaydaları, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və istifadə olunan formul və ifadələrdə, həmsöhbətlə nəzakətli əlaqədə olan vəziyyətdə, şəraitdə öz əksini tapır. Etiket - rəftar formullarının müəyyən edilmiş qaydasıdır. Nitq etiketi kommunikativ, əlaqəquraşdırıcı, çağırış, diqqəti cəlb etmə və s. funksiyalara malikdir və aşağıdakı janrlara ayrılır: salamlama, vidalaşma, xahiş, üzrxahlıq, təşəkkür, təbrik, etiraz, imtina, dəvət, söhbətə qoşulma, dinləmə, mimikadan istifadə, verilən suallara cavab vermə qaydaları və s. Bu formullar rəsmi və qeyri-rəsmi sahələrə bölünür və onların köməyi ilə həmsöhbətin bizə nə dərəcədə yaxın olduğunu bildirmək olar.

Səhiyyə sistemində həkim və digər tibb işçiləri ilə xəstə arasında ünsiyyət xüsusi yer tutur. Həkimin peşə fəaliyyətində aparıcı yerlərdən birini kommunikativ səriştə tutur. Bu onunla bağlıdır ki, müalicənin nəticələri, xəstənin sağlamlığı və həyatı tibb sahəsində ünsiyyətin əsas iştirakçıları olan həkimlə xəstə arasında ünsiyyətin nəticələrindən asılıdır.

Xəstə ilə həkim arasında ünsiyyət daha çox dialoq şəklində olur, yəni hər iki tərəf şifahi əlaqəyə girdikdə dialoqa əsaslanır.

Dialoji ünsiyyət modeli- şikayətin müxtəlif tərəflərdən müzakirəsini təşkil etmək üçün qurulur. Xəstə-həkim ünsiyyəti qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək məqsədi daşıyır. Müəyyən bir ünsiyyət forması kimi dialoqun özünəməxsus xüsusiyyətləri var, buna görə də insanların həyatının təşkili prosesində, o cümlədən tibb sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dialoqun daha uğurlu olması üçün ilk andan ünsiyyətin konkret və aydın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək məqsədəuyğundur.

“Həkim” sözünün mənasını “sözlə müalicə” kimi izah etmək olar. Həkim dediyi sözlərin tələffüzünə, tempinə, intonasiyasına böyük diqqət yetirməlidir. Pasiyentlər həkimin professional keyfiyyətlərinə qiymət verərkən birinci növbədə həkimin kommunikativ keyfiyyətlərinə qiymət verirlər. Buraya pasiyentlərə hörmətlə yanaşma, mərhəmət və göstərilən diqqət aiddir.

Açar sözlər. Azərbaycan dili, nitq mədəniyyəti, həkimin danışığı, danışiq etikası

Abstract

Speech is considered one of the main indicators of people's level of consciousness, thinking and education. Speech culture is related to people's general culture, level of literacy and outlook. The

ability to correctly use the norms of the literary language in oral and written versions, as well as the means of expression of the language in speech in various communication situations, is called speech culture. According to the forms of expression, speech is divided into oral and written forms. Oral speech is historically considered the oldest, it is distinguished by its freer approach to literary norms. Such speech can be pre-prepared or unprepared (spontaneous). It is usually used in the colloquial style of speech and can even be used in journalistic, official-business and scientific styles. Oral speech is also reflected in written speech.

One of the main provisions of speech culture is related to speech ethics. Ethics includes cultural, polite speech, cultural behavior issues, address and moral norms that regulate the attitude of people to each other, society to people. Speech etiquette - the specific rules of speech behavior, are reflected in the formulas and expressions accepted and used by society, in the situation and conditions of polite communication with the interlocutor. A label is a defined order of handling formulas. Speech etiquette has communicative, communicative, calling, attention-grabbing, etc. functions and is divided into the following genres: greeting, farewell, request, apology, thanks, congratulations, protest, refusal, invitation, joining the conversation, listening, using facial expressions, answering questions giving rules etc. These formulas are divided into formal and informal areas, and with their help, it is possible to express how close the interlocutor is to us.

Communication between the doctor and other medical staff and the patient has a special place in the healthcare system. Communicative competence occupies one of the leading places in the professional activity of a doctor. This is due to the fact that the results of treatment, the patient's health and life depend on the results of communication between the doctor and the patient, who are the main participants of communication in the field of medicine.

The communication between the patient and the doctor is mostly in the form of dialogue, that is, it is based on dialogue when both parties engage in verbal communication.

The dialogical communication model is built to organize the discussion of the complaint from different parties. Patient-doctor communication aims to ensure mutual understanding. Dialogue, as a certain form of communication, has its own characteristics, therefore, it is of great importance in the process of organizing people's lives, including in the field of medicine.

In order for the dialogue to be more successful, it is appropriate to define concrete and clear goals and objectives of communication from the first moment.

The meaning of the word "doctor" can be explained as "treatment with words". The doctor should pay great attention to the pronunciation, tempo, and intonation of the words he speaks. While evaluating the professional qualities of the doctor, the patients first evaluate the communicative qualities of the doctor. This includes treating patients with respect, compassion and care.

Keywords: Azerbaijani language, speech culture, doctor's speech, speech ethics

Резюме

Речь считается одним из основных показателей уровня сознания, мышления и образования людей. Культура речи связана с общей культурой народа, уровнем его грамотности и мировоззрения. Умение правильно использовать нормы литературного языка в устном и письменном вариантах, а также средства выражения языка в речи в различных ситуациях общения называется культурой речи. По формам выражения речь делится на устную и письменную формы. Устная речь исторически считается древнейшей, отличается более свободным подходом к литературным нормам. Такая речь может быть заранее подготовленной или неподготовленной (спонтанной). Обычно она употребляется в

разговорном стиле речи, может даже использоваться в публицистическом, официально-деловом и научном стилях. Устная речь находит свое отражение и в письменной речи.

Одно из основных положений речевой культуры связано с речевой этикой. Этика включает в себя культурную, вежливую речь, вопросы, обращения и нормы, которые регулируют отношение людей друг к другу, общества к людям. Речевой этикет – конкретные правила речевого поведения, отражающиеся в формулах и выражениях, принятых и употребляемых обществом, в ситуации и условиях вежливого общения с собеседником. Формулы речевого этикета выполняют различные функции и делятся на следующие жанры: приветствие, прощание, просьба, извинение, благодарность, поздравление, протест, отказ, приглашение, вступление в беседу, выслушивание, использование мимики, ответы на вопросы, указания и т. д. Эти формулы делятся на формальную и неформальную области, и с их помощью мы можем дать понять, насколько близок нам собеседник.

Общение врача, другого медицинского персонала и пациента занимает особое место в системе здравоохранения. Коммуникативная компетентность занимает одно из ведущих мест в профессиональной деятельности врача. Это связано с тем, что результаты лечения, здоровье и жизнь пациента зависят от результатов общения врача и пациента, которые являются основными участниками общения в сфере медицины.

Общение между пациентом и врачом осуществляется преимущественно в форме диалога, то есть основано на диалоге, когда обе стороны участвуют в речевом общении.

Общение пациента и врача направлено на обеспечение взаимопонимания.

Чтобы диалог был более успешным, целесообразно с первого момента определить конкретные и четкие цели и задачи общения.

Значение слова «врач» можно объяснить как «лечение словом». Врач должен уделять большое внимание произношению, темпу и интонации произносимых им слов. Оценивая профессиональные качества врача, пациенты в первую очередь оценивают коммуникативные качества врача. Это включает в себя отношение к пациентам, уважение, сострадание и заботу.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, культура речи, речь врача, речевая этика.

Nitq insanların şüur, təfəkkür səviyyəsinin və tərbiyəsinin əsas göstəricələrindən biri hesab olunur. Şifahi və yazılı variantlarda ədəbi dilin normalarından, eləcə də müxtəlif ünsiyyət şəraitlərində dilin ifadə vasitələrindən düzgün istifadə etmək bacarığına nitq mədəniyyəti deyilir. Nitq mədəniyyəti insanların ümumi mədəniyyəti, savad dərəcəsi və dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Nitq mədəniyyətinin əsas müddəalarından biri danışıq etikasına əsaslanır. Danışıq etiketi - nitq fəaliyyətinin spesifik qaydaları, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və istifadə olunan formul və ifadələrdə, həmsöhbətlə nəzakətli davranışda öz əksini tapır. Nitq etiketi kommunikativ, çağırış, diqqəti cəlb etmə, əlaqəquraşdırıcı və s. funksiyalara malikdir.

Etiketli ünsiyyət - qarşılıqlı əlaqə deməkdir və onun köməyi ilə şəxslər öz fikirləri, xahişi, niyyəti nəinki nəzakətlə, həmçinin lazımı dərəcədə (rəsmi, yaxud qeyri-rəsmi olaraq) ifadə edirlər. Etiket formullarına yiyələnərək, insan nəzakətli olmağa, başqasını incitməməyə, hər-hansı bir sözlə qəlbinə dəyməməyə öyrənir. Etiket qanunlarına əsasən, kobudluğa, insan ləyaqətinin alçaldılmasına, təhqirə, insanları pis vəziyyətə sala bilən, onlar tərəfindən bir narazılıq yarada bilən vəziyyətlərə yol verilmir.

Danışıq etiketinin köməyi ilə münaqişəli vəziyyətlərdən yayınmaq, yaranmış gərginliyi (əgər o baş verirsə) aradan qaldırmaq mümkün olur. Bununla bağlı müəyyən mövzularda toxunulması düzgün sayılmır, çünki bəzi söhbətlər iştirakçılar üçün arzuolunmaz ola bilər və mənfi reaksiyaya gətirə bilər. Şayiələrin yayılması, xəbərçilik, qeybət, söhbətdə iştirak etməyənlər haqqında, xüsusilə, onun hər

hansı cəhətləri barədə danışmaq mədəniyyətsizlik sayılır. Eyni zamanda ictimai yerlərdə ucadan gülmək və danışmaq, ərkyana sözlərdən istifadə etmək, qızgın söhbətlər aparmaq və s. qəbulolunmazdır.

Nitq etiketi mövzusu ən aktual mövzulardan biri sayılır. Etiket insanların daxili mədəniyyət səviyyəsini əks etdirir və davranışın müxtəlif cəhətlərini göstərir. Etiket istifadə etdiyimiz müxtəlif əşyalarda, geyimdə öz əksini tapır, lakin əsas rolu yenə də bizim nitqimiz oynayır. Nitq etiketi söhbətdə iştirak edən şəxslərdən, əlaqəyə girən işgüzar şəxslərin xüsusiyyətlərindən, tərəfdaşların münasibətlərdən, subyektlərin sosial statusundan, peşəsindən, millətindən, yaşından, cinsindən, xasiyyətindən asılıdır və bu onların xüsusiyyətlərin əsasında qurulur.

Nitq bacarıqlarına yiyələnmək hamı və bütün peşə sahibləri üçün vacibdir. Sözdən düzgün və yerində işlətmək bacarığına malik olmaq, əsasən, tibb işçiləri üçün çox vacib bir amildir.

Səhiyyə sistemində həkim və digər tibb işçiləri ilə xəstə arasında ünsiyyət xüsusi yer tutur. Danışiq, söhbət və mübahisə aparmaq bacarığı haqqında elm tibbi ritorika adlandırılır və o həkimin kommunikativ səviyyəsinin formalaşdırılması və tərbiyəsinə birbaşa təsir edir. Peşə əxlaqı tibb işçilərinə həm xəstələrlə, həm də bir -birilə düzgün münasibət qurmaq normalarını mənimsəməyi öyrədir. Səhiyyə işçiləri ünsiyyət prosesinin qanunları və xüsusiyyətləri, şəxsiyyətlərarası yarana biləcək maneələrin səbəbləri və onları aradan qaldırılması yollarını bilməlidirlər.

Xəstə ilə ünsiyyət qurmaq bacarığının mənimsəməsi həkimin əsas peşə öhdəliklərindən biridir. Bu, hər hansı bir mütəxəssis üçün həm faydalı, həm də onu dəyərli edən, nüfuzunu artıran cəhətdir. Xəstə ilə həkim arasındakı əlaqə yalnız xəstənin fərdi xüsusiyyətlərindən, psixikasından deyil, həkimin şəxsiyyətindən və davranışından, ümumi və peşə mədəniyyətindən, etika və fəaliyyət prinsiplərinə uyğunluğundan da asılıdır. Həkimin birbaşa vəzifəsi isə xəstə ilə ünsiyyətdə olarkən psixoloji baryeri məhv etmək, xəstənin etimadını qazanmaq, müalicədə xəstənin iştirakını təmin etmək və səmimi, etibarlı ünsiyyəti yaratmaqdır.

Respublikamızda Azərbaycan dili – Dövlət dilidir və həkimin xəstə ilə ünsiyyəti bu dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ünsiyyət prosesində bir çox qüsuralara rast gəlmək olar. Təəssüf ki, bəzi həkimlərin dilində nitq qüsurları tez-tez müşahidə olunur, onlar bir neçə cümlədən ibarət fikrini aydın, rəvan, səlis dillə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər, öz aydın olmayan və dəqiqlikdən məhrum olan söhbətləri ilə xəstələri çox hallarda narazı qoyurlar. Doğrudanmı səlis, rəvan, gözəl nitqə yiyələnmək belə çətindir? Zənnimcə, gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır.

Həkimlik peşəsi daxili etik mədəniyyəti tələb edir, həkimin hər işlətdiyi söz möcüzələr yaradan mühüm vasitələrdən biri sayılır. Həkim tərəfindən bacarıqla düzgün istifadə edilən söz terapevtik əhəmiyyətli vasitə kimi təsir edə bilər və xəstənin vəziyyətinin yaxşılaşmasına, inamının möhkəmləndirilməsinə gətirir. . Nahaq yerə deməyiblər ki, “söz həm məlhəmdir, həm də yara”. V.M.Bexterev həkimin xəstələrlə ünsiyyətə böyük əhəmiyyət verərək deyirdi: “Əgər həkimlə söhbətdən sonra xəstənin halı yaxşılaşmasa, deməli o, həkim deyil”.

Tibb işçilərinin nitqində əsas keyfiyyətlərdən biri – nitqin aydınlığı, sadəliyi və asan başa düşülməsidir. Xəstə isə öz şikayətlərini bildirərək əmin olmalıdır ki, ona diqqətlə qulaq asırlar, başa düşürlər və kömək etməyə çalışırlar. Buna görə, həkim nitqinin əsas keyfiyyətlərindən biri də inandırıcılıq, qanəedicilik sayıla bilər. Nitqin inandırıcı olması üçün həkim öz sözlərinin dəqiqliyinə əmin olmalıdır. Tibb işçisinin söz ehtiyatı nə qədər zəngin olsa, xəstələrlə ünsiyyətdə olmaq bir o qədər asan olar.

“Həkim” sözünün mənasını “sözlə müalicə” kimi müəyyənləşdirmək olar. Buna görə də həkim dediyi sözlərin tələffüzünə, tempinə, intonasiyasına(tonuna) böyük diqqət yetirməlidir. Pasiyentlər həkimin professional keyfiyyətlərinə qiymət verərkən birinci növbədə həkimin kommunikativ

keyfiyyətlərinə qiymət verirlər. Buraya pasiyentlərə hörmətlə yanaşma, mərhəmət və göstərilən diqqət aiddir. Ünsiyyət zamanı həkimin intonasiyası həmişə mülayim olmalıdır, kəskin, sərt sözlərə və ifadələrə yol verilməməlidir.

Vacib və əsas xüsusiyyətlərindən birinə, eşitmək bacarığına da əsas diqqət yetirilməlidir. Diqqətlə qulaq asmaq, eşitmək, yaranmış vəziyyətini tez təhlil edib, cavab vermək bacarığına hər bir həkim yiyələnməlidir. Xəstənin şikayətlərinə qulaq asma bacarığı hərdən dərmanlardan da vacib olur, bəzi hallarda isə müalicənin düzgün yolunun tapılmasına da kömək edir. Deyirlər: «Həkim ancaq dinləməyi yox, həm də eşitməyi bacarmalıdır». Düzgün eşidilməyən, ya da lazımı dərəcədə nəzərə alınmayan şikayət düzgün olmayan müalicəyə səbəb ola və gələcəkdə fəsadlara gətirə bilər. Etik davranış xəstəyə birbaşa təsir edir. Xəstəni dinləmək və anlamaq istəyi tibbdə lazımı xüsusiyyətlərdən biri kimi göstərmək olar. Bu münasibət əhval-ruhiyyəni qaldırır, xəstəliyin mümkün bir mənfi nəticəsi barədə qaranlıq düşüncələrdən yayındırır. Xəstəyə xoş bir sözlə təsir etmək, qorxularının əsassız olduğuna inandırmaq çox vacibdir. Buna misal olaraq pediatriya xəstə uşaqlarla ünsiyyəti göstərmək olar. Uşaqlar sevgi münasibətlərinə çox həssasdırlar və böyüklər arasındakı münasibətlərin mahiyyətini hiss edirlər. Pediatriya şöbəsinin tibb işçilərinin uşaqlarla ünsiyyətdə xüsusilə yumşaq danışmaq tonu, mehriban, səmimi bir təbəssümünü müşahidə edə bilərik. Bunlar uşaqda qorxunun aradan qaldırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xəstə uşağın yaxınlarıyla söhbət zamanı həkimin xəstənin hər zaman yanında olduğunu, ona lazımı məqamda köməklik göstərəcəyini bildirməyi əhəmiyyətli bir davranışdır.

Həkimlik peşəsində hər bir məqam vacibdir: həkimin özünü təqdim etməyi, xəstə ilə ünsiyyət qurması, onu dinlənməsi, sualların cavablandırılması, hər hansı nəticələrə gəlməsi və s. Bundan başqa, həkim xüsusi jest, mimika və səs intonasiyası ilə xəstələrə öz mərhəmətini, dərddə şərikliyini göstərməyi bacarmalıdır.

İlk görüşdən xəstə həkimin hər jestini, üz ifadəsini və nitqini diqqətlə izləyir, sözlərində və davranışında inam və səmimiyyət olan bir məqamı tapmağa çalışır. Həkim ilə xəstə arasında əlaqənin davamlılığı həkimin xəstəyə göstərdiyi münasibətdən asılıdır. Buna görə söhbət zamanı ilk sözlərdən dostluq, təşəbbüs, kömək etməyə hazır olmaq təəssüratı yaratmaq lazımdır. Laqeyd ton, quru davranış, diqqətsizlik isə mənfi təəssürat yaradır.

Xəstənin suallarını cavablandırarkən ümumi ifadələrlə məhdudlaşmaq olmaz, çünki bu, xəstəliyin nəticəsi ilə bağlı narahatlığa, həkimin biliyinə şübhə yarada bilər. Diaqnozu izah edərkən həkim sadə, başa düşülən bir dildə danışmalı və bəzi terminlərin qorxulu və arzuolunmaz olduğunu unutmamalıdır. Xəstəyə diaqnoz barədə məlumat verməyə gəldikdə isə, ilk növbədə nəzakət və humanizm tələb olunur. Aydın ki, peşəkar qərarlar qəbul edərkən həkim, əsasən, aktiv rol oynayır, xəstə isə passiv. Həkimlə pasiyentin arasında olan ünsiyyətdə həkim liderdir, lakin, xəstə – əsasən, tibbi savadı olmayan asılı tərəfdərdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir pasiyentlər passiv rol ilə kifayətlənmir, onlar aktiv danışığa can atırlar, həkimin onlara qulaq asacağı və anlamağını istəyirlər.

Həkimlik —"inqvoaktiv" peşədir. Həkimin nitq bacarığı müxtəlif xəstələrlə ünsiyyət prosesində təkmilləşir. Qarşı tərəfdən, məqsəddən, mövzudan və ünsiyyət şəraitindən asılı olmayaraq həkim həm dialoqu, həm də monoloqu lazımı səviyyədə qura bilməlidir. O dinləməyi, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən – mimikadan, jestlərdən və s. istifadə etməyi, düzgün diaqnozun qoyulması üçün verilən məlumatı təhlil və müqayisə etməyi, nitqini həm maarifləndirici, həm də profilaktik məzmununda qurmağı bacarmalıdır.

Ünsiyyət prosesi dialoq, poliloq və monoloq formasında keçə bilər. Dialoq (yunan.dialogos-söhbət) iki nəfər arasında olan nitq siyasi, iqtisadi, məişət, tibb və s.məzmununda baş verir. Rus alimi f.e.d., professor V.M.Pivoyev (1) dialoqu fəlsəfi baxımından şərh edərək yazır ki, dialoqda ünsiyyətin iki subyekti, iki «şüuru» iştirak edir və onlar öz fikirlərini ifadə etmək, bir-birini başa düşmək və

anlamağa çalışırlar. Hər bir dialoq iştirakçısı üçün vacib şərtlərdən biri isə öz fikrinin başqası tərəfindən eşidilməsi, sonra da başqasını düzgün anlamaq arzusudur.

Xəstə ilə həkim arasında ünsiyyət daha çox dialoq şəklində keçir. «Həkim-pasiyent» ünsiyyətində aparıcı rol həkimə məxsus olsa da, hər ikisinin insani münasibətlərinin rolu böyükdür. Dialoqun aparılmasına tək həkimin şəxsi istəkləri deyil, pasiyentin davranışı da təsir edir: onun həkimlə açıq danışmaq istəyi, hisslərini açıq və aydın çatdırma bacarığı, həkimin suallarına ətraflı cavab verməsi və s. Effektiv ünsiyyət, həmçinin pasiyent tərəfindən informasiyanın dərk etmə qabiliyyəti bütün müalicə prosesinə təsir edir.

Dialoji ünsiyyət modeli- şikayətin müxtəlif tərəflərdən müzakirəsini təşkil etmək üçün qurulur. «Xəstə-həkim» ünsiyyəti qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək məqsədi daşıyır. Müəyyən bir ünsiyyət forması kimi dialoqun özünəməxsus xüsusiyyətləri var, buna görə də o insanların həyatının təşkili prosesində, o cümlədən tibb sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir (xəstəlik tarixçəsinin doldurulması zamanı müşayiət olunur).

«Həkim-pasiyent» dialoqunun uğurlu keçməsi üçün həkim pasiyentlərlə elə söhbət qurmağı bacarmalıdır ki, bu, xəstələrin müalicə olunmasına kömək etsin. Həkim danışığında aşağıdakılara diqqət yetirməlidir: 1) pasiyentə adı ilə müraciət etməsi; 2) mehriban təbəssüm; 3) xoş ünsiyyət yaratmaq üçün mimika və jestlərin istifadəsi; 4) ruhlandırma və sakitləşdirmə taktikası; 5) səbr və diqqətlə xəstənin şikayətlərinin dinləməsi.

Adətən, nitq onda iştirak edənlərin sayına görə üç formada olur: 1) dialoji nitq: «həkim – xəstə»; 2) poliloji nitq: «həkim -xəstə- xəstənin qohumu», ya da «həkim- tibb işçisi- xəstə»; 3) monoloji nitq (həkim tərəfindən epikrizin yazılması, diaqnozun qoyulması; pasiyent tərəfindən – şikayətlərin bildirilməsi). (2, s.18).

«Dialoji nitqdə sual-cavab forması əsas rol oynayır. Buradakı cümlələrin əksəriyyəti yarımçıq, bitməmiş ifadələrdir. Dialoq üçün xarakterik əlamətlərdən biri də replika, emosionallıq, yığcamlıqdır... Qeyd etməliyik ki, dialoji nitq prosesində mimika və jestlər hər hansı sözü, cümləni və ya ifadəni asanlıqla əvəz edir...Dilçilikdə qısa və sadə sintaktik quruluşa malik olan replika dedikdə dialoq nitqinin əsas struktur vahidi nəzərdə tutulur...» (3, s.75).

Tibb sahəsində də dialoji nitqin əsasən «sual-cavab» formasından istifadə olunur. «Həkim-xəstə» arasında olan dialoqda həkim – liderdir, anamnezin toplanması üçün o xəstəyə suallarla müraciət edir. Xəstə ilə həkim arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsi məcburi peşəkar ünsiyyət adlanır.

Dialoji ünsiyyət modeli- şikayətin müxtəlif tərəflərdən müzakirəsini təşkil etmək üçün qurulur. Xəstə-həkim ünsiyyəti qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək məqsədi daşıyır. Dialoqun daha uğurlu olması üçün ilk andan ünsiyyətin konkret və aydın məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək məqsəduyğundur. Tibbdə hər bir dialoqun son məqsədi həkim və xəstə arasında səmimi münasibət yaradaraq müalicə prosesinin müsbət nəticəsinə nail olmaqdır.

Həkimlə xəstə arasında olan ünsiyyətə şəxsin gender, etnik, dini, psixoloji və s.xüsusiyyətləri təsir edə bilər və bunu mütləq nəzərə almaq lazımdır. Misal üçün, xəstə və həkim müxtəlif etnik qruplara aid ola bilər. Bundan asılı olaraq, pasiyentə verilən sualların məzmunu (məhiyyəti, tərkibi) dəyişir, sosial şəraiti haqqında məlumat, orqanizmin müxtəlif orqanların fəaliyyəti haqqında məlumat və s. mimika və jestlərin köməyi və etnomədəniyyət xüsusiyyətlərinin bilməsi ilə ünsiyyət zamanı yarana biləcək anlaşılmazlıqlardan qaçmağa imkan verir.

Hər bir həkim öz verbal səviyyəsini pasiyentin xüsusiyyətlərinə - nitqinə, intellektinə uyğunlaşdırmalıdır. Bu uyğunluq olmasa, aralarında yanlış anlaşılma ola bilər, pasiyent bəzi terminlərin mənasını başa düşməkdə çətinlik çəkə və buna görə də müalicə ilə bağlı səhv qərarlar verə bilər.

Pasiyentlə həkim arasında düzgün psixoloji əlaqənin yaranması dəqiq anamnezin və pasiyent haqqında daha dərin və ətraflı məlumatın toplanmasına köməklik edir. Həkimlə pasiyent arasında olan qeyri-verbal ünsiyyətə də böyük əhəmiyyət verilir. Belə ki, hərdən pasiyent bilərək (qəsdən) öz xəstəliyinin simptomlarını gizlətməyə çalışır, buna görə də düzgün diaqnostika aparmaq üçün həkim kommunikasiyaya girən tərəfdaşının qeyri-verbal məlumatını “oxumağı” bacarmalıdır. Qeyri-verbal ünsiyyətindən həkimlər və pasiyentlər ortaq dil maneəsi ilə qarşılaşanda da istifadə edirlər. Mimika, poza və jestlərin köməyi ilə bu maneəni aradan qaldırmaq olar. Qeyri-verbal bacarıqlardan həkim uşaqlarla ünsiyyətdə də istifadə edir. Çünki uşaqlar onları narahat edən ağrının xüsusiyyətini, dərəcəsini təsvir edə bilmirlər (məs., sancan kəsici, sıxıcı ağrı və s.)

Elə hallar olur ki, bəzi xəstələrlə qarşılıqlı, etibarlı əlaqələri yaratmaq çətin olur, onlar həkimlə ünsiyyətə girmək istəmirlər, yaxud çətinlik çəkirlər. Belə xəstələrlə empatiya yaratmaq da çətin olur. Empatiya – xəstənin vəziyyətinin başa düşməsi, xəstəyə mərhəmət, qayğı və s. göstərmək mənasındadır.

Bəzi hallarda pasiyentlərlə ünsiyyət zamanı aydın olur ki, pasiyentin əvvəlki həkimlərə müraciəti narazılıqla nəticələnib və pasiyentin hazırki psixoloji halı olacaq ünsiyyətə pis təsir göstərir və onun yaranmasına maneçilik törədir. Həkim pasiyentdə olan bu mənfi halı yox etməyə çalışmalıdır, başqa həkimə qarşı deyər biləcək mənfi, təhqiredici, kobud, nalayiq sözləri işlətməyə imkan verməməlidir, həkimlik etikasını gözləməlidir. Əgər həkim konkret bu pasiyentə uyğun təsir metodunu seçər bilməsə, kommunikasiya yaranmaya da bilər.

Poliloq (yunan.: poly – çox + logos-nitq, söhbət mənasındadır) Üç və daha artıq söhbətdə iştirak edən insanlar arasında gedən dil ünsiyyəti; kollektiv ünsiyyətin formalarından biridir. Dialoji və poliloji nitqin ümumi xüsusiyyətləri çoxdur. Monoloji nitqə nisbətən dialoji və poliloji nitq daha çox gündəlik danışmada, ailədə, işdə, ictimai yerlərdə, tibbdə geniş istifadə olunur. Monoloq (yunan.: monos – bir, tək + logos – nitq, söhbət) – adətən fikir bir şəxs tərəfindən ifadə olunur və bir neçə nəfər tərəfindən dinlənir. Bundan başqa, monoloji nitqə öz-özünə, yaxud başqalarına yönəldilən, amma digər şəxslərin birbaşa reaksiya üçün nəzərdə tutulmayan nitq də aiddir.

Tibbi ünsiyyətdə monoloji nitqin aşağıdakı növlərindən istifadə olunur: məlumatverici monoloq (xəstəni bu vəziyyətə gətirən səbəblərin bildirilməsi, xəstəliyə tutulma səbəbləri, gələcək müalicənin gedişi, dərmanların təyinatı, pəhriz saxlanması rejiminin təyinatının izahı və epikrizin yazılması nəzərdə tutulur), inandırma (sağalması barədə), nəsihət (sağalması üçün müalicənin əhəmiyyəti haqqında), təbliği monoloq (sağlam həyat tərzini barədə).

Sonda onu qeyd etmək istərdik ki, həkimlik - böyük məsuliyyət, daim mütəxəssisdən ixtisas və dil biliklərini artırmağını tələb edən “linqvoaktiv peşədir”.

Hər bir xəstə ilə ünsiyyətin qurması müəyyən bir psixoloji istiqamət tələb edir. Bu şəkildə həkimin peşə fəaliyyəti “həkim - xəstə” arasında peşəkar ünsiyyət sənəti kimi tibb və ritorika sənəti ilə birləşərək özünü doğruldur.

Ədəbiyyat:

1. S.Hüseynov. Azərbaycanca dini tolerantlıq mədəniyyəti. Bakı, “Təknur”, 2012, 176 s.
2. Niftəliyeva F. Nitq mədəniyyəti. Dərs vəsaiti.-Bakı:Mütərcim, 2019.-100 səh.
3. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. II cild (2 cildə), Bakı, —Nurlan, 2004, 582 səh.

EXPLORING THE INTERCONNECTION BETWEEN TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND SOCIAL-EMOTIONAL LEARNING IN EDUCATION

Doktorant Tələbə, Nailə Peken

Cənubi Florida Universiteti, Təhsil Fakültəsi

Abstract

In contemporary education, the interplay between Social-Emotional Learning (SEL) initiatives and effective leadership practices has garnered significant attention due to their profound impact on student outcomes and holistic development. This paper explores the intersection of transformational leadership and SEL, elucidating how transformational leadership practices can shape the implementation and effectiveness of SEL initiatives in educational settings.

Transformational leadership, defined by qualities such as inspirational motivation, intellectual stimulation, individualized consideration, and idealized influence, is vital for fostering a positive and engaging school environment. Simultaneously, SEL aims to enhance students' social, emotional, and academic competencies, contributing to their overall well-being and success. This research undertakes a comprehensive review of existing literature to examine the synergy between transformational leadership and SEL, focusing on the critical role of leadership in cultivating supportive learning environments.

Central to this investigation are key research questions: How do transformational leadership practices influence the implementation of SEL initiatives? What strategies can educational leaders employ to better support these initiatives? By integrating insights from Social Learning Theory, the paper discusses how transformational leaders can model and promote SEL skills among students, highlighting the significance of reinforcement and self-efficacy in the learning process.

The findings underscore the essential role of leadership in creating nurturing environments that facilitate SEL, thereby enhancing student engagement and achievement. Additionally, the paper offers actionable recommendations for improving educational leadership practices, emphasizing the need for systemic changes that align with SEL objectives.

Ultimately, this research advocates for a holistic approach that integrates transformational leadership and SEL, positioning both as essential components in fostering student development and academic success in modern educational landscapes.

Keywords: social-emotional learning, transformational leadership, academic outcomes, intellectual stimulation, self-efficacy, social learning theory.

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARDAN TƏDRİS PROSESİNDƏ İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

The importance of using new educational technologies in the educational process

Zülfiyyə Vəliyeva

ADPU -nün Elmi əməkdaşı,
Respublikanın Əməkdar Müəllimi

Saçlı Ağayeva

ADPU Cəlilabad filialının əməkdaşı

Xülasə

Təlimin keyfiyyətinə təsir edən amillərdən biri pedaqoji texnologiyalardır. Təlim prosesi zamanı yüksək keyfiyyətlərə malik şagirdlərin yetişdirilməsi mexaniki hafizəyə deyil, tənqidi təfəkkürə istinad etməyi və idraki fəallığın yüksəldilməsini tələb edir.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiq edilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, şagirdlər çox qısa yolla heç bir səhvə yol vermədən nəticəyə yaxınlaşa bilsinlər.

Araşdırmalarda göstərilir ki, "tədrisdə texnoloji yanaşma tədris prosesini dəqiq idarə etməyə imkan verməklə bərabər, təhsil məqsədlərinin əvvəlcədən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə zəmin yaratmalıdır". Müəllim pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi üçün öz işini elə qurmalıdır ki, interaktiv təlim metodlarının imkanlarından ən optimal yollarla istifadə etməyə nail olsun. Təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir... Əsas odur ki, təlim uşaqları inkişaf etdirsən, onlara düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, biliklərini tətbiq edə bilmək bacarıqları aşılansın; onlarda ünsiyyət, anlaşıma mədəniyyəti, öz problemlərini həll edə bilmək qabiliyyəti formalaşdırsın.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiq edilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, şagirdlər çox qısa yolla heç bir səhvə yol vermədən nəticəyə yaxınlaşa bilsinlər.

Araşdırmalarda göstərilir ki, "tədrisdə texnoloji yanaşma tədris prosesini dəqiq idarə etməyə imkan verməklə bərabər, təhsil məqsədlərinin əvvəlcədən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə zəmin yaratmalıdır". Müəllim pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi üçün öz işini elə qurmalıdır ki, interaktiv təlim metodlarının imkanlarından ən optimal yollarla istifadə etməyə nail olsun. Təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir... Əsas odur ki, təlim uşaqları inkişaf etdirsən, onlara düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, biliklərini tətbiq edə bilmək bacarıqları aşılansın; onlarda ünsiyyət, anlaşıma mədəniyyəti, öz problemlərini həll edə bilmək qabiliyyəti formalaşdırsın.

Açar söz: pedaqoji texnologiya, tərbiq, təlim, fəal

Abstract

One of the factors influencing the quality of education is pedagogical technologies.

The main purpose of applying new pedagogical technologies to the teaching process is to enable students to approach the result in a very short time without making any mistakes.

Research shows that "the technological approach to teaching should allow for accurate management of the teaching process, as well as create the basis for the achievement of educational goals at a high level in advance." For the application of pedagogical technologies in the teaching process, the teacher must organize his work in such a way as to achieve the most optimal use of the opportunities of interactive teaching methods. Methods and technologies for training should be selected depending on the goals and conditions set... The main thing is that training develops children, instills in them the ability to think, express themselves independently, apply their

knowledge; to form in them a culture of communication, understanding, the ability to solve their own problems. The main purpose of applying new pedagogical technologies to the teaching process is to enable students to approach the result in a very short time without making any mistakes. Research shows that "the technological approach to teaching should allow for accurate management of the teaching process, as well as create the basis for the achievement of educational goals at a high level in advance." For the application of pedagogical technologies in the teaching process, the teacher must organize his work in such a way as to achieve the most optimal use of the opportunities of interactive teaching methods. Methods and technologies for training should be selected depending on the goals and conditions set.... The main thing is that training develops children, instills in them the ability to think, express themselves independently, apply their knowledge; to form in them a culture of communication, understanding, the ability to solve their own problems.

Keywords: pedagogical technology, application, training, active

XXI əsrin tələbləri baxımından təhsildə ənənəviliyin uğurları qorunub saxlanılmaqla yanaşı, innovasiyaların, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəldən mühüm şərtlərdən hesab edilməlidir. Elə bu səbəbdən yüzlərlə yeni anlayışlar innovasiyalar kimi təhsilimizə daxil olmuşdur. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil, kurikulum, elektron məktəb, İKT, distant təhsil, fəal və interaktiv metodlar, portfolio, Boloniya prosesi, sinergetik təhsil, konstruktiv təhsil, təhsildə sinektika və s. təhsilimizin yeni anlayışları olmaqla innovativ təhsilin mühüm sahələri və metodlarıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında təlim prosesində innovasiyalardan geniş istifadə edilməsi, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi xüsusi qeyd edilmişdir.

Bu istiqamət təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən, yeni pedaqoji texnologiyalardan fəal istifadə edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir. Burada təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulması, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı aparılan işlər, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasından istifadə xüsusi diqqətə alınır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" sənədində ölkəmizdə qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də innovativ təlim metodlarından müasir pedaqoji texnologiyalardan səmərəli istifadə sürətlənməkdədir.

Təlimin keyfiyyətinə təsir edən amillərdən biri pedaqoji texnologiyalardır. Təlim prosesi zamanı yüksək keyfiyyətlərə malik şagirdlərin yetişdirilməsi mexaniki hafizəyə deyil, tənqidi təfəkkürə istinad etməyi və idraki fəallığın yüksəldilməsini tələb edir.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiq edilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, şagirdlər çox qısa yolla heç bir səhvə yol vermədən nəticəyə yaxınlaşa bilsinlər.

Araşdırmalarda göstərilir ki, "tədrisdə texnoloji yanaşma tədris prosesini dəqiq idarə etməyə imkan verməklə bərabər, təhsil məqsədlərinin əvvəlcədən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə zəmin yaratmalıdır". Müəllim pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi üçün öz işini elə qurmalıdır ki, interaktiv təlim metodlarının imkanlarından ən optimal yollarla istifadə etməyə nail olsun. Təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir... Əsas odur ki, təlim uşaqları inkişaf etdirsən, onlara düşünmək, müstəqil fikir söyləmək, biliklərini tətbiq edə bilmək bacarıqları aşılansın; onlarda ünsiyyət, anlaşma mədəniyyəti, öz problemlərini həll edə bilmək qabiliyyəti formalaşdırsın.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı (4) təhsilimizin inkişafında, pedaqoji elmimizin inkişafında yeni bir mərhələni açmışdır. Bu sənəd təhsil sistemimizin metodoloji əsası, pedaqoji elmimizin təməl prinsipidir. Bu sənəd ölkə prezidentinin təhsilə göstərdiyi ardıcıl diqqət və qayğısından, onun təhsil haqqında dediyi müdrik kəlamlarından və xüsusilə “maddi kapitalın insan kapitalına çevirmək” ideyasından qaynaqlanır ki, bu da səriştəli müəllim kadrları hazırlığının mühüm şərtidir. Bu dövlət sənədində təhsildə innovasiyalardan istifadəyə xüsusi diqqət yetirilmiş və deyilmişdir: "Təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə, davamlı olaraq mütərəqqi tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin səriştəsinin artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur" (4). Bu gün məktəblərimizdə tədris prosesində interaktiv təlim metodlarından, innovasiyalardan istifadə getdikcə genişlənməkdə, artmaqda və öz səmərəsini verməkdədir. Alimlərin fikrincə, səmərəli, təkmil pedaqoji fəaliyyətin yarısı pedaqoji texnologiyaların, o biri yarısı isə müəllimin pedaqoji ustalığının payına düşür.

Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi təhsildə innovasiyaların uğurlu tətbiqində başlıca amil kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş mərasimdəki çıxışında demişdir: “Biz inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini bilirik və görürük ki, o ölkələr, sözün əsl mənasında, inkişaf edir ki, orada təhsilin səviyyəsi yüksəkdir. Biz çalışırıq ki, Azərbaycanda bu sahəyə daim diqqət göstərilsin, praktiki tədbirlər görülsün, həm təhsil sisteminin maddi-texniki bazası güclənsin, eyni zamanda və ən önəmlisi təhsilin keyfiyyəti artsın. Həm orta, həm də ali məktəblərdə bu proses ardıcılıqla, vahid sistem şəklində aparılmalıdır və aparılır”.

“İnnovasiya” termini latın dilində “innovato” sözündən olub, “yeniləşmə” və “yaxınlaşma” deməkdir.

İnnovasiya yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsi kimi şərh olunur. İnnovasiya fəaliyyətin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir. Təhsildə innovasiyanın reallaşdırılması, məhz qeyd olunan xüsusiyyətlər bu sahəyə tətbiq olunması ilə bağlıdır.

Təlim prosesində innovasiyalardan istifadə:

– təlim prosesində öyrənənin şəxsiyyətini ön plana çəkir; – uğurlu öyrədən-öyrənən, məktəb-ailə münasibətləri yaradır; – öyrənənlərin nailiyyətlərini qiymətləndirməyin üsul və vasitələrindən uğurla istifadə etmək; – qiymətləndirmə nəticələrinin təhlilinə əsasən müvafiq qərarlar qəbul etmək.

- öyrənmə prosesində öyrənənlərin şüurluluğu, fəallığı təmin edilir.

- öyrənilən material uzun müddət yadda qalır.

Müəllim təlim zamanı yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə nail olursa, o, təşkilatçılığı üzərinə götürməklə şagirdlərin fəallığını artırmış olur ki, bu da onların interaktiv fəaliyyətlərinin artmasına, integrativ bilik və bacarıqlarının dərinləşməsinə, intellektual səviyyələrinin yüksəlməsinə səbəb olur. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra demokratik yolla vətəndaşa, ümumilikdə cəmiyyətə xidmət yüksəlmiş, həmçinin müstəqil dövlətin iqtisadi-siyasi, mədəni yüksəlişinə və gənc nəslin inkişafına gətirib çıxarmışdır.

“Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat proqramı haqqında” (15 iyun 1999-cu il) qəbul edilmiş fərman təhsilin inkişafına təkan vermişdir.

İslahatın tələbləri baxımından təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişaf etdirici sahələr diqqət mərkəzində olmaqla yeni-yeni təlim metodları – innovativ elmi metodlar yaranmışdır. Bu da öz növbəsində dünya təhsil sisteminə, qloballaşma prosesinə yaxınlaşmağa imkan vermişdir.

Fəal təlim, interaktiv təlim, tənqidi təfəkkür, didaktik təfəkkür, məntiqi təfəkkür, nəzəri təfəkkür, deduktiv təfəkkür, texniki təfəkkür, produktiv (yaradıcı) təfəkkür, sistemli təfəkkür və s. meydana gəlmişdir [3, s.13]. Təlim zamanı müəllim bu üsullardan istifadə etməklə humanistliyə, şəxsiyyətin yetişməsinə, müəllim-şagird münasibətlərinin əməkdaşlığını və s. önə çəkməlidir.

Müasir dərş şagirdlərdə müəyyən bilik əldə etməsinə və vərdişlərin yaranmasına, formalaşmasına imkanlar açır [5, s.52].

Təlimin formalaşdırılmasında bir sıra metodlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır:

— Kollektivlə iş: Qruplarda iş, Cütlərlə iş, Fərdi iş, Beyin həmləsi, Anlayışların çıxarılması, Müzakirə, Rollar üzrə oyun, Layihələrin hazırlanması, Təqdimatlar, Debat Müzakirə xətləri, Esse, fasiləli oxu üsulu, Qrup bölgüsünün aparılmasına dair və s. göstərmək olar. Fənnin tədrisi prosesində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Qiymətləndirmənin də bir çox meyarları vardır:

Pedaqoji tədqiqatlardan məlum olur ki, tədrisin əsasını üç məsələ təşkil edir: "Nə üçün öyrənilməlidir", "Nə öyrənilməlidir", "Necə öyrənilməlidir".

"Nə üçün öyrənilir" sualına cavab verən cəhətlər tədris prosesinin məqsəd və vəzifələrini təşkil edir. Bu, əsasən tədris proqramlarının izahat vərəqində, metodik vəsait və göstərişlərdə, "Pedaqogika" dərsliklərində öz ifadəsini tapır.

"Nə öyrənilməlidir" sualına cavab Dövlət Təhsil Standartlarında, kurikulumlarda, tədris proqramlarında, dərslik və dərs vəsaitlərində öz əksini tapır. "Nə öyrənilməli" sualına cavab əsasən dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və demək olar ki, uzun müddət dəyişilməz olaraq qalır. "Necə öyrənilməli?" sualına cavab isə bu artıq metodikadır. Bu məsələlər fənnə daxil olan materialların harada, kim tərəfindən, necə və hansı metodlarla öyrədilməsini əhatə edir.

Qeyd edək ki, tədrisə daxil olan materialları "necə öyrətmək", hansı iş formalarından, metod və vasitələrdən istifadə etmək barədə hökmlər vermək, resept xarakterli göstərişlər vermək çətindir. Çünki öyrətmə prosesi orijinal, bir birinə bənzəməyən, yalnız müəllimin öyrətmə metodikasına xas olan bir pedaqoji prosesdir. Bunun nəticəsidir ki, tədris prosesində istifadə olunan metodlar, iş formaları haqqında bu gün də çox müxtəlif fikirlər söylənilir. Məlum olduğu kimi, tədris prosesində əsas üç amil iştirak edir: müəllim, şagirdlər və tədris olunan materiallar. Təlim metod və vasitələrdən bəhs edən pedaqog alimlər bunlardan birini və ya ikisini əsas götürür və onları aktuallaşdırır, onlara üstünlük verirlər. Bu proses müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür işlənmiş və həyata keçirilmişdir.

2005-ci ildə Azərbaycan Avropa məkanına inteqrasiya olundu, Boloniya təhsil prosesinə qoşuldu, qlobal dünyaya daxil oldu. Məhz bu dövrdən etibarən interaktiv təlim metodları meydana gəldi. Bu metodlar tez bir zamanda rəğbət qazandı və məktəblərimizdə geniş istifadə edilməyə başlandı. İnteraktiv təlim metodları şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

Bu bir növ "necə öyrətmək" məsələsini özündə ehtiva edir. Strategiyada göstərilir ki, "Təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə, davamlı olaraq mütərəqqi tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin səriştəsinin artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur" [1]. Bu gün məktəblərimizdə tədris prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə getdikcə genişlənməkdə, artmaqda və öz

səmərəsini verməkdədir. Avropa alimlərinin fikrincə, səmərəli, təkmil pedaqoji fəaliyyətin yarısı pedaqoji texnologiyaların, o biri yarısı isə müəllimin pedaqoji ustalığının payına düşür.

İnteraktiv təlim metodları müəllim və şagirdlərin fəal əməkdaşlığını ön plana çəkir. Burada yalnız müəllim-şagird əməkdaşlığı deyil, həm də şagird-şagird əməkdaşlığı əsas yer tutur. "İnteraktiv təlim zamanı müəllimin başlıca vəzifəsi şagirdlərə yardımçı olmaqdan, təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyətini əlaqələndirib onları yaradıcı axtarışa həvəs yaratmaqdan, axtarıb araşdırmağı, nəyi harada öyrənməyi öyrətməkdən ibarətdir" [2, İc. s.636].

Həm bilik mənbəyinə, həm şagirdlərin qavrama, dərk etmə xüsusiyyətlərinə, həm də müəllim ilə şagirdlərin əməkdaşlığına əsaslanan interaktiv təlim metodları şagirdlərin təfəkkürünü, yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirir. "Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin təfəkkür müstəqilliyi mühüm didaktik əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, həm də zəruri tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, şagirdmüstəqil bilik qazanmaqla (yaradıcı və tənqidi təfəkkür prosesində) həm də fəal həyat mövqeyinə malik olur, onda təşəbbüskarlıq, öz gücünə inam, çətinliklərdən qorxmamaq kimi müsbət iradi keyfiyyətlər formalaşır" (3, s.6).

Fəal və interaktiv metodların tətbiqi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir ki, onlar aşağıdakılardır:

1) Şəxsiyyət yönümlü təlim prinsipi; 2) fəal idrak prinsipi; 3) inkişafetdirici təlim prinsipi; 4) qabaqlayıcı təlim prinsipi; 5) Təlim və tərbiyənin çevikliyi prinsipi; 6) əməkdaşlıq prinsipi; 7) dialoji təlim prinsipi [54. s.9-10].

"İnteraktiv" latın sözü olub əsas iki mənada təqdim olunur. Birincisi "intero" şəklində, yəni "daxili", "içəri" mənasında, ikincisi isə "internaşın" şəklində yəni "ara", "qarşılıqlı əlaqə" "beynəlxalq" mənasında işlədilir. "Aktiv" və ya "akt" sözü isə beynəlxalq status almış "aktivləşin" sözündən olub "fəaliyyət", "fəal", "fəallıq", "fəallaşmaq" mənasında işlədilir. Demək "İnteraktiv" "qarşılıqlı əlaqə", "anlaşma", "əməkdaşlıq", "dialoq" və daxilə təsir deməkdir. Bu prosesdə hər iki tərəfin fəallığı mühüm yer tutur. Bu fəallaşma adi və normal fəallaşma kimi deyil, çevik və dinamik fəallaşma kimi başa düşülür. Deməli, "interaktiv" sözü pedaqoji prosesin son dərəcə dinamik fəallaşdırılması kimi başa düşülməlidir. Bu prosesdə hər bir şagirdin öz müstəqil fikri, düşüncəsi və ideyası olur və hər bir zəif şagird də fəallaşır və təşəbbüskar olur. Bütün bunlar da heç şübhəsiz təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə, təkmilləşməsinə bilavasitə təsir göstərir, şagirdlərin mənimsəmə keyfiyyətini artırır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. Xalq, 25 oktyabr, 2013-cü il.
2. Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. 2 cildə. I cild. Bakı, 2013.
3. Həsənov M.M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri. (Metodik vəsait). Bakı, 2008.
4. "Müəllim hazırlığının müasir problemləri, təhsildə elmi və texnoloji innovasiyalar". Beynəlxalq konfransı, AMİ, 26 - 28 noyabr, 2012.
5. Mehrabov A.O. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.

PEDAQOJİ PROSESİN TƏŞKİLİNDƏ MÜƏLLİM FAKTORU

teacher factor in organizing the pedagogical process

P.ü.f.d. Gülşən Kamal qızı Mehdizadə

ADPU ETM-in böyük elmi işçisi

<https://orcid.org/0009-0001-9363-0057>

Xülasə

Pedaqoji prosesin təşkilində konkret bir neçə yolun, metodun və ya vasitələrin adlarını çəkmək çətindir. Yəni burada “konkret olaraq bunu etsən səriştəli olarsan” - məsləhəti mümkün deyildir. Lakin elə məsələlər, həlli vacib olan problemlər vardır ki, səriştəlilik meyarları kimi onlar haqda bəhs etməmək mümkün deyil. Sınaqlardan çıxmış elə təcrübələr vardır ki, onlara yiyələnməsən pedaqoji prosesdə, müəllimin peşə fəaliyyətində müəyyən boşluqlar yaranar. Bunlara ənənəvi adlandırdığımız təlimdə, dərslər təcrübələrində, istərsə də müasir təlim texnologiyalarının tətbiq olunduğu pedaqoji prosesdə rast gəlinir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji təfəkkürün bəzən ilk baxışda nəzərə çarpmayan elə vacib tərəfləri vardır ki, onun həyata keçməsində peşəkar müəllim faktorunu hökmən nəzərə almaq lazım gəlir. Bunları əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: təşkilatçılıq, müşahidəçilik, pedaqoji təxəyyül, humanizm.

Müəllim faktoru pedaqoji prosesin bütün növləri, hissələri üçün səciyyəvidir. İstər təlim zamanı, istərsə də tərbiyəvi işlərin aparılması prosesində səriştəli yanaşma onun təsir gücünü artırmaqla yanaşı, həm də şəxsiyyətyönümlüyünü və nəticəyönümlüyünü təmin etmiş olur.

Müəllimlik peşəsi təfəkkür prosesləri ilə sıx bağlı olan bir peşədir. Lakin son illər “yeni pedaqoji təfəkkür” probleminin pedaqoji gündəmdə olması bu problemə daha dərinlən, müasir tələblər prizmasından yanaşmağı tələb edir. Yeni pedaqoji təfəkkürdə hansı innovativ metodlar vardır ki, bu ənənəvi təfəkkür tərzindən fərqlidir?

Qeyd edək ki, bu problemin mahiyyət və vəzifələrinin aydınlaşdırılmasında respublikamızda psixoloq və pedaqoqlardan Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, B.A.Əhmədov, N.M.Kazımov, Ə.Ə.Ağayev, Ə.X.Paşayev və b.bir sıra maraqlı fikirlər söyləmiş və tədqiqatlar aparmışlar. Bu problemə bir daha qayıtmağımız onun həmişə aktual olması və pedaqoji səriştəliliklə bilavasitə bağlı olması ilə əlaqədardır.

Yeni pedaqoji təfəkkürün təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsinin inkişafında önəmli vasitə kimi meydana çıxmasını qeyd edən Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə haqlı olaraq yazırlar: “Yeni pedaqoji təfəkkür klassik pedaqogikanın deyil, “köhnə” pedaqoji təfəkkürün - durğunluq illəri pedaqogikasının və ya ənənəvi didaktikanın alternativini kimi bərqərar olmuşdur. Klassik pedaqogika yeni pedaqoji təfəkkürün əsas qaynaqlarından birini təşkil edir”.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu, professor Ə.Ə.Əlizadənin irəli sürdüyü taksonomiya özünün daha məzmunlu olması və mükəmməlliyi ilə seçilir.

Blum taksonomiyası ilə yanaşı yeni pedaqoji təfəkkürə əsaslanan bu taksonomiya respublikamızın bir sıra qabaqcıl, novator müəllimlərinin də fəaliyyətində nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü göstərir.

Açar sözlər: pedaqoji proses, müəllim faktoru, innovativ metodlar, səriştəli yanaşma, təhsil nəzəriyyəsi

Abstract

It is difficult to name a few specific ways, methods, or tools for the formation of pedagogical process. In other words, it is impossible to give advice like "if you do this specifically, you will be competent." However, there are issues and problems that need to be solved that cannot be ignored as

criteria for competence. There are certain experiences that have emerged from trials, and if they are not mastered, certain gaps will appear in the pedagogical process and in the professional activities of the teacher. These are found in what we call traditional training, teaching experiences, as well as in the pedagogical process where modern learning technologies are applied.

However, it should be noted that pedagogical thinking has important aspects that are sometimes not noticeable at first glance, and in its implementation it is necessary to take into account the professional teacher factor. These can be mainly grouped as follows: organization, observation, pedagogical imagination, humanism.

The teacher factor is characteristic of all types and parts of the pedagogical process. A competent approach, both during training and in the process of conducting educational work, not only increases its impact, but also ensures its personality and result-orientedness.

The teaching profession is a profession closely related to thought processes. However, the fact that the problem of “new pedagogical thinking” has been on the pedagogical agenda in recent years requires a more in-depth approach to this problem, from the perspective of modern requirements. What innovative methods are there in the new pedagogical thinking that differ from the traditional way of thinking?

It should be noted that in order to clarify the essence and tasks of this problem, psychologists and educators in our republic A.A.Alizadeh, H.A.Alizadeh, B.A.Ahmedov, N.M.Kazimov, A.A.Agayev, A.Kh.Pashayev and others have expressed a number of interesting ideas and conducted research. Our return to this problem is due to its always topicality and its direct connection with pedagogical competence.

Noting the emergence of new pedagogical thinking as an important tool in the development of educational theory and practice, A.A. Alizadeh and H.A. Alizadeh rightly write: “New pedagogical thinking has been established as an alternative not to classical pedagogy, but to the “old” pedagogical thinking - the pedagogy of the stagnation years or traditional didactics. Classical pedagogy constitutes one of the main sources of new pedagogical thinking.”

The taxonomy proposed by the prominent Azerbaijani psychologist, Professor A.A.Alizadeh, is distinguished by its greater content and perfection.

Along with Bloom's taxonomy, this taxonomy, based on new pedagogical thinking, is also noticeably manifested in the activities of a number of leading, innovative teachers of our republic.

Keywords: pedagogical process, teacher factor, innovative methods, competent approach, educational theory

Pedaqoji prosesin təşkilində konkret bir neçə yolun, metodun və ya vasitələrin adlarını çəkmək çətindir. Yəni burada “konkret olaraq bunu etsən səriştəli olarsan”- məsləhəti mümkün deyildir. Lakin elə məsələlər, həlli vacib olan problemlər vardır ki, səriştəlilik meyarları kimi onlar haqda bəhs etməmək mümkün deyil. Sınaqlardan çıxmış elə təcrübələr vardır ki, onlara yiyələnmişən pedaqoji prosesdə, müəllimin peşə fəaliyyətində müəyyən boşluqlar yaranar. Bunlara ənənəvi adlandırdığımız təlimdə, dərs təcrübələrində, istərsə də müasir təlim texnologiyalarının tətbiq olunduğu pedaqoji prosesdə rast gəlinir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji təfəkkürün bəzən ilk baxışda nəzərə çarpmayan elə vacib tərəfləri vardır ki, onun həyata keçməsində peşəkar müəllim faktorunu hökmən nəzərə almaq lazım gəlir. Bunları əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: təşkilatçılıq, müşahidəçilik, pedaqoji təxəyyül, humanizm.

Müəllim faktoru pedaqoji prosesin bütün növləri, hissələri üçün səciyyəvidir. İstər təlim zamanı, istərsə də tərbiyəvi işlərin aparılması prosesində səriştəli yanaşma onun təsir gücünü artırmaqla yanaşı, həm də şəxsiyyətyönümlüyünü və nəticəyönümlüyünü təmin etmiş olur.

Müəllimlik peşəsi təfəkkür prosesləri ilə sıx bağlı olan bir peşədir. Lakin son illər “yeni pedaqoji təfəkkür” probleminin pedaqoji gündəmdə olması bu problemə daha dərinləndirən, müasir tələblər prizmasından yanaşmağı tələb edir. Yeni pedaqoji təfəkkürdə hansı innovativ metodlar vardır ki, bu ənənəvi təfəkkür tərzindən fərqlidir?

Qeyd edək ki, bu problemin mahiyyət və vəzifələrinin aydınlaşdırılmasında respublikamızda psixoloq və pedaqoqlardan Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, B.A.Əhmədov, N.M.Kazımov, Ə.Ə.Ağayev, Ə.X.Paşayev, M.İ.İlyasov və b. bir sıra maraqlı fikirlər söyləmiş və tədqiqatlar aparmışlar. Bu problemə bir daha qayıtmağımız onun həmişə aktual olması və pedaqoji səriştəliliklə bilavasitə bağlı olması ilə əlaqədardır.

Yeni pedaqoji təfəkkürün təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsinin inkişafında önəmli vasitə kimi meydana çıxmasını qeyd edən Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə haqlı olaraq yazırlar: “Yeni pedaqoji təfəkkür klassik pedaqogikanın deyil, “köhnə” pedaqoji təfəkkürün - durğunluq illəri pedaqogikasının və ya ənənəvi didaktikanın alternativini kimi bərqərar olmuşdur. Klassik pedaqogika yeni pedaqoji təfəkkürün əsas qaynaqlarından birini təşkil edir”.

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu, professor Ə.Ə.Əlizadənin irəli sürdüyü taksonomiya özünün daha məzmunlu olması və mükəmməlliyi ilə seçilir.

Blum taksonomiyası ilə yanaşı yeni pedaqoji təfəkkürə əsaslanan bu taksonomiya respublikamızın bir sıra qabaqcıl, novator müəllimlərinin də fəaliyyətində nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü göstərir.

Peşələr çox və rəngarəngdir. Onların içərisində bütün zamanlarda mövcud olan və gələcəkdə də olacaq, həmçinin müxtəlif vaxtlarda meydana gələn və zamanın tələbi ilə müəyyən vaxtlarda yeniləri ilə əvəz olunanlar da vardır. Bupəşələrdən fəaliyyət prosesində bilavasitə şəxsiyyətə əsaslanan, yəni şəxsiyyətin mühüm rol oynadığı və əksinə, şəxsiyyətlə o qədər də əlaqəsi olmayanlar da az deyildir. Lakin bunların içərisində heç də çox olmayan elə peşələr vardır ki, burada peşəkarın şəxsiyyətinin peşəkarlığından, peşə bilikləri və bacarıqlarından heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Müəllimlik peşəsi burada birin-ci yerdə dayanır - desək yəqin ki, səhv etmərik.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti onun peşəkarlıq səviyyəsi-nin yüksəlməsində əsas baza rolunda çıxış edir. Pedaqoji fəaliyyət genişləndikcə və yeniliklərlə zənginləşdikcə peşəkarlıq üçün zəruri olan keyfiyyətlər də yaranır və getdikcə dolğunlaşır. Müəllimin fəaliyyət sferasının genişlənməsi yeni-yeni keyfiyyətlərin yaranmasına, dəyərlər iyerarxiyasının bir pillədən digərinə, daha yüksək pilləyə keçməsinə səbəb olur. Müəllim peşəkar pedaqoji fəaliyyət sistemində özünü daha yaxşı hiss etməklə yeni-yeni keyfiyyətlər əldə etməyə çalışır ki, bunlar da onun peşəkarlığının daha da dərinləşməsinə stimullar yaradır.

Müəllim peşəsi peşə sahibinin şəxsiyyəti ilə bilavasitə vəhdət təşkil edən, biri digərini tamamlayan peşələr sırasına daxildir. Bəlkə də ikinci elə bir peşə yoxdur ki, onun sahibinin şəxsiyyəti ilə bu qədər əlaqəli, bağlı olmuş olsun. Müəllim elə bir saflıq, təmizlik rəmzidir ki, onun şəxsiyyətində özünü göstərən müəyyən çatışmazlıqlar dərhal nəzərə çarpır və qınaq obyektinə çevrilir. Buna görə də çətin ki, başqa elə bir peşə, sənət tapılsın ki, onun sahibinin şəxsiyyətinə bu qədər çox tələbkarlıq göstərilsin və tələb verilmiş olsun. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki, müəllim öyrədəndir, tərbiyəçidir, təbliğatçidir, nümunədir. Bunlar müəllimin şəxsiyyəti ilə fəaliyyətini bilavasitə əlaqələndirən həm vəzifələr, həm də proses kimi kompleks halda müəllim şəxsiyyətini xarakterizə edir. Bunların hər birini ayrılıq-da nəzərdən keçirək.

1. Müəllimin öyrədici (təhsilverici) vəzifəsi. Bu vəzifə müəllim fəaliyyətinin mərkəzində dayanır və onun müəllimlik peşəkarlığını xarakterizə edir. Müəllim öyrədəndir və öyrədə-öyrədə özü də öyrənəndir.

Müasir dövrdə müəllim bir çox funksiyaları yerinə yetirir. Onun öyrətmək funksiyasının reallaşması peşəkarlığının səviyyəsini üzə çıxarmaqla yanaşı, özünütəqdim və özünütəsdıq kimi vəzifələri də yerinə yetirmiş olur.

Uşaqlar müəllimin biliyinə, öyrətmə bacarığına və səriş-təliliyinə qarşı çox həssasdırlar. Burada üzə çıxan hər hansı bir səthilik, edilən səhlənkarlıq, buraxılan səhv şagirdlər tərəfindən çox tez duyulur və ona qarşı dərhal reaksiya verilir. Şagirdlər müəllimin tədris etdiyi fənni yaxşı bilməməsini və ya öyrədə bilməməsini ona güzəştə getmirlər. Burada müəllimin digər keyfiyyətləri onun üstünü örtə bilmir. Buna görə də hər bir müəllim, xüsusən yeni yaradıcılığa başlayan gənc müəllim buna daim fikir verməlidir. Müəllimin tədris etdiyi fənn üzrə öyrətmə bacarığı o zaman qaydasına düşə biləcəkdir ki, o, öz fənnini yaxşı bilsin. Əgər müəllim öz fənnini yaxşı bilmirsə nə qədər əlverişli olsa da heç bir yeni texnologiya, səmərəli metod bu nöqsanı ara-dan qaldıra bilməyəcəkdir. Bütün bunlar tələb edir ki, müəllim adını daşıyan hər bir insan həqiqətən də öz fənninin müəllimi olmalı, onu bütün incəliklərinə qədər öyrənməlidir.

Müəllimin öyrədici vəzifəsi onun didaktik qabiliyyətini reallaşdırmasıdır. Bildiklərini öyrədə bilmək, yəni didaktik qabiliyyət müəllimin əsas qabiliyyətlərindən olub, müasir dövrdə daha da aktualıq kəsb edir. Müasir müəllim bələdçidir, istiqamət verəndir, öyrənməyin yollarını öyrədə biləndir, şagirdləri sti-mullaşdırmağı, onlarda öyrənmə motivlərini inkişaf etdirəndir. Bu isə, əlbəttə, çətindir, çox zəhmət tələb edəndir, axtarışa, tapıntıya səbəb olan işdir. Buna görə də müəllim dərslə hazırla-şarkən mətni şagirdlərə necə danışıcağı haqqında deyil, onu necə, hansı yollarla öyrədəcəyi, dərslə şagirdləri fəal fəaliyyətə necə istiqamətləndirəcəyi, onların potensial imkanlarını necə üzə çıxara biləcəyi və onları necə, hansı yollarla inkişaf etdirə biləcəyi haqqında düşünməli, dərslərini əsl yaradıcılığa çevirməyə çalışmalıdır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi müasir dövr bilik mənbələrinin səbəbkarlığını xeyli genişləndirmişdir. Müəllimlər hazırda bir vaxt olduğu kimi yeganə bilik mənbəyi, biliklərin transformatoru deyildir. Şagirdlərin bilik aldıkları mənbələr o qədər inkişaf etmişdir ki, onların artan tələbatlarını ödəmək üçün müəllim daha çox çalışmalıdır. Müəllim öz üzərində işləməklə biliyini, metodikasını hər gün zənginləşdirməyə çalışmalıdır. O, biliklərin bələdçisi olub, şagirdlərin özlərini yeni biliklər öyrənməyə istiqamətləndirməli, öyrənməyin yollarını öyrətməklə onların şəxsiyyətini inkişaf etdirməlidir. Görkəmli alman pedaqoqu, alman müəllimlərinin müəllimi hesab edilən A. Disterveqin "Pis müəllim həqiqəti təqdim edir, yaxşı müəllim isə onu tapmağın yollarını öyrədir" – kəlamını yaddan çıxarmamalıdır.

2. Müəllimin tərbiyəçilik vəzifəsi. Müəllim həm də tərbiyəçi, tərbiyə verəndir. Bu onun ən əsas funksiyalarından biridir. Müəllimin tərbiyəvi təsiri çox güclüdür. Xüsusən ibtidai siniflərdə şagirdlər müəllimi qeyd-şərtsiz qəbul edir, onun bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməyə çalışır və onun dediklərini ən düzgün, ən ağıllı hesab edirlər. Əslində bələd də olmalıdır.

Müəllimin tərbiyəçilik vəzifəsi başlıca olaraq onun apardığı dərslər prosesində, təlim zamanı reallaşır. Bəzən elə düşünənlər olur ki, müəllimin tərbiyəçilik işi onun şagirdlərlə müəyyən tərbiyə işləri aparmasından ibarətdir. Sınıf rəhbəri kimi onlarla müəyyən tərbiyə işlərini həyata keçirməsidir. Bunlar da vacibdir. Lakin əvvəlcə odur ki, müəllim təlim prosesinin tərbiyəvi imkanlarını üzə çıxara bilsin və onun təsirinə nail ola bilsin.

Dərs və bütövlükdə təlim prosesi tərbiyə imkanları ilə zəngindir. Müəllimin dərslər daxilindəki tərbiyəvi ünsürləri üzə çıxarıb şagirdlərə çatdırması bu prosesdə əsas yer tutur. Müəllim yeni

mövzunun tədrisinə hazırlaşarkən bu hazırlıq içərisində dərslin tərbiyəvi funksiyasının reallaşdırılmasına xüsusi fikir verməli və onun şagirdlərə çatdırılmasına çalışmalıdır.

3. Müəllimin sosial-pedaqoji dəyərləri gündəlik pedaqoji fəaliyyətində əks etdirməsi. Müəllim təkcə nəsillərarası varisliyin deyil, həm də mədəniyyətin, dəyərlərin daşıyıcısı kimi mühüm bir missiyanı da yerinə yetirir. Müəllim bu gün fəaliyyət göstərməklə gələcəyi qurur, gələcəyin təməl daşlarını qoyur. O özünün fəaliyyəti ilə keçmişin sınaqlardan keçib gələn elmi, mədəniyyəti yeni nəslə ötürür və gələcəyi nəzərə almaqla onlarda yeni bilik, bacarıq və vərdislər formalaşdırır. Keçmiş nəsillərdən miras qalan yaxşılıqları gənc nəslə aşılamaqla yanaşı, onların yerinə yetirə bilmədikləri, lakin Vətən, millət, xalq üçün gərəkli olan bir çox problemlərin gələcəkdə həll edilməsi üçün onlarda yeni biliklər, bacarıqlar və vərdislər yaradır. Həmdə təkcə bunları yox, onları mənimsəmək motivləri də formalaşdırır.

4. Müəllimin yaradıcı pedaqoji təfəkkürə malik olması və pedaqoji yaradıcılıqla məşğul olması. Müasir dövrdə təhsilin sürətlə və yüksək səviyyədə inkişafı, aparılan islahatlar müəllimdən yeni pedaqoji təfəkkürə malik olmaq və təkcə mövcud olanlarla kifayətlənmək deyil, pedaqoji yaradıcılığa meyilli olmaq və onunla məşğul olmağı tələb edir. Yaradıcı pedaqoji təfəkkür müəllimin yeniliklər üzərində düşünməsi, pedaqoji prosesi özünün yenilikləri, yaradıcı münasibətilə daha da məzmunlu və maraqlı etməsi üçün fikirləşməsi, yeni-yeni yollar üzərində düşünməsidir. Yaradıcı pedaqoji təfəkkür müəllimi öz fəaliyyətində daim yeniliklər etməyə sövq etməklə, onu nail olduqları ilə kifayətlənməməyə, daha da yaxşı işləməyə sövq edir, pedaqoji yaradıcılıqla məşğul olmağa tələbat yaradır.

Müəllimlər pedaqoji prosesə yanaşmada heç də eyni mövqedə, eyni səviyyə və qabiliyyətdə deyildirlər. Onların bir qismi mövcud pedaqoji və metodik ədəbiyyatlarda, tövsiyyələrdə, təlimat və göstərişlərdə verilən müsbət cəhətləri öz fəaliyyətlərində tətbiq etməklə kifayətlənməyərək, özləri də pedaqoji yaradıcılıqla məşğul olur və müəllif texnologiyalarından istifadə edirlər.

Pedaqoji yaradıcılıqla məşğul olmaq müəllimin yeniliklər axtarmaq, öz fəaliyyətində daha səmərəli hesab etdiyi metodlar axtarıb tapmaq və tətbiq etmək tələbatından irəli gəlməklə onu yaradıcı müəllim səviyyəsinə qaldırır. Müəllim yaradıcı müəllim kimi öz fikirlərini həm də həmkarları ilə paylaşır, onlara metodik kömək göstərir.

Yaradıcı pedaqoji təfəkkür müəllimi daim yeniliklər axtarışına çıxarır, onu öz təcrübəsini daha da zənginləşdirməyə stimullaşdırır və gündəlik fəaliyyətinə yeni-yeni çalarlar əlavə etməklə onu peşəkar pedaqog səviyyəsinə qaldırır.

5. Müəllimin yeni pedaqoji texnologiyaları və texnikanı mənimsəməsi və onları pedaqoji fəaliyyətində tətbiq edə bilməsi. Zamanın tələbi olan bu problem müəllim peşəkarlığında mühüm yer tutur. Nə müasir məktəbi yeni informasiya texnologiyalarsız, nə də müasir müəllimi onlardan yüksək səviyyədə istifadə etmək bacarıqlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Artıq bu amil müəllim peşəkarlığını və səriştəliliyini şərtləndirən bacarıqlar kimi həm müəllim hazırlığında, həm də müəllimin peşəkar fəaliyyətində önəmli məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Pedaqoji texnologiyalara metodlar, texnikalar, resurslar, avadanlıqlar, təşkilati işlər, onların həyata keçirilməsi və s. daxil olduğundan o, pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar pedaqoji prosesin sistemli, ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi, təlim və tərbiyə prinsiplərinin, metodlarının qarşılıqlı əlaqədə və kompleks şəkildə reallaşmasıdır. Pedaqoji texnologiyalar məqsədlə nəticə arasında vahid məzmun xəttinin olması, təhsilənlərin fəallaşdırılması, həmçinin təhsilçilərin özünün fəall olması, öyrənmə prosesində müstəqilliyə geniş yer verilməsi, korreksiyaedici işlərin aparılması, nəticənin alınması və qiymətləndirmə məsələləri də daxil olmaqla müəyyən struktura malik kompleks fəaliyyət sistemidir. Pedaqoji texnologiyaların tətbiqində istifadə edilən resurslar, metodlar, vasitələr, tərzlər, yaradılan

xüsusi situasiyalar, onların seçilməsi və tətbiqi öyrədənle öyrənənlərin əməkdaşlıq səviyyəsindən və təhsilənlərin münasibətindən asılı olmaqla yanaşı, təhsil verənin pedaqoji ustalığından, peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsindən də çox asılıdır.

Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyətinin formalaşması yollarının çoxluğu ona yiyələnməyin hərtərəfli şəkildə olmasına geniş imkan verir. Müəllim peşəsinə, ixtisasına dair hər günyeni biliklər öyrənməklə, müəyyən bacarıqlara yiyələnməklə onların səmərəli tətbiqini, onlardan faydalanmağıdaha geniş arenaya çıxarır.

Görkəmli Şərq mütəfəkkiri Əl-Fərabi müəllimin bir sıra pedaqoji qabiliyyətlərə, mənəvi və peşə keyfiyyətlərinə malik olmasına böyük əhəmiyyət verərək onların aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərmişdir:

- tamamilə sağlam olmalı, ona deyilənləri dərhal dərk etməyi bacarmalıdır;
- dərk etdiyini, gördüyünü, eşitdiyini, qavradığını yadında möhkəm saxlamalıdır;
- heç nəyi yaddan çıxarmamalıdır;
- iti, nüfuzədicə ağıla malik olmalıdır;
- ifadəli nitqə malik olmalı və düşündüklərinin hamısını bütün aydınlığı ilə şərh etməyi bacarmalıdır;
- təlimə maraqlı bəsləməli, bu əməyin doğurduğu yorğunluq əziyyətini hiss etməməlidir;
- yeməyə, içkiyə və digər əyləncə və zövq mənbələrinə həddən artıq aludə olmamalıdır;
- düzlüyü və onun tərəfdarlarını sevməlidir;
- yalana nifrət etməli, məğrur qəlbə malik olmalı və ləyaqətini hər şeydən üstün tutmalıdır;
- pula və digər maddi sərvətlərə ikrah hissi ilə yanaşmalıdır;
- bütün insanlara münasibətində ədalətli, lakin inadkar olmalı, zəruri hesab etdiyi işlərin həyata keçirilməsində qətiyyətli olmalıdır;
- hər zaman cəsərət və ötkəmlik nümayiş etdirməlidir.

Qeyd edək ki, bütün yollar müəllimlərin öz peşəsinə, ixtisasına sevməsindən və peşəsinin zirvəsinə ucalmaq üçün yorulmadan çalışmasından başlanır. Bu yolu özünə seçə bilən, hədəfə çatmaq üçün yorulmadan fəaliyyət göstərən müəllimlər təkcə bir müəllim kimi özünün deyil, müəllimlik peşəsinə nüfuzunun qaldırılmasına səbəb olur, uşaqlarda bu peşəyə maraqlı, həvəs formalaşdırılmış olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İlyasov M. İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 208 s.
2. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.
3. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
4. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
5. Müəllimlərin etik davranış qaydaları. Bakı, 2014.
6. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2007.

AZƏRBAYCAN QADINININ ZƏRİFLİK SİMVOLU – KƏLAĞAYI

Aynur Afət qızı Qafarlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
elmi işçisi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Kəlağayı milli geyimlərimizi tamamlayan baş örtüyü kimi əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Hal-hazırda da qadınlarımız müxtəlif rəngli, haşiyəli, nazik ipək sapdan toxunmuş dördkünc formalı baş örtüyünü öz üzərilərində sevgi ilə daşıyırlar. Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan şəhərlərində ta qədimdən yüksək keyfiyyətli kəlağayılar istehsal olunurdu. Tədqiqatlar göstərir ki, Şəkiddə ipəkçiliyin tarixi hələ miladdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Şəki uzun illər Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda ipəkçiliyin mərkəzi olmuşdur. XIX əsrdə dünyada ən böyük ipəksarıma fabriki məhz Şəkiddə fəaliyyət göstərmişdi. Şəki ipəyi nəinki Azərbaycanda, həmçinin Şərq ölkələrində, Avropada, Rusiyada da tanınır və yüksək qiymətləndirilirdi. Kəlağayının üzərində ağac və ya metal qəlib vasitəsilə həkk olunmuş naxışlar qüdrəti və dərin mənası hesabına yüz illərdir ki, dəyişilməz olaraq qalmaqdadır. Hər bölgənin kəlağayısı digərindən əsasən, haşiyəsindəki ornamentlərə görə fərqlənir. Kəlağayı istehsalında fərqli bitki növlərindən – zəfəran, qarağat, narınc, cır alma, sumaq, zirinc və başqa bitkilərdən boyaqlar hazırlanır. Kəlağayının haşiyəsi, bəzən isə xonçası (ortası) basmanaxış üsulu ilə həndəsi və nəbatəti naxışlarla bəzədilirdi. Naxışlar içərisində daha çox butalar üstünlük təşkil edir ki, bu da Buta – Azərbaycan ornament sənətində ən çox yayılmış bəzək elementlərindən biridir. Şəki və Basqal kəlağayıları içərisində “Saya buta”, “Şah buta”, “Küsülü buta”, “Qoşa buta”, “Qotazlı buta” və “Xırda buta” çeşnilərindən daha çox istifadə olunur. “Albuxarı”, “Abi”, “Heyratı”, “Soğanı”, “İstiotu”, “Yeləni” adlı əlvan kəlağayılar da vaxtı ilə Yaxın Şərq və Qafqaz xalqları arasında böyük şöhrət qazanmışdı. Bir sözlə, qız-gəlinləri həm gün istisindən, həm də soyuqdan qoruyan zərif kəlağayı onlara həmçinin də gözəllik gətirən və ismət simvolu sayılan bir baş örtüyüdür. Bu kəlağayılarda aşıqların və şairlərin iftixarla tərənnüm etdikləri utancaq və ürkək baxışlar, işvəkar təbəssümlər, qadın simasının gözəllik cizgiləri, isməti, həyası gizlənmişdir. Gözümü açandan evimizdə kəlağayı görmüşəm, ağgappaq, bənövşəyi yelənli, ipək kimi yupyumşaq... Kəlağayı naz-qəmzəli, şux yerişli Azərbaycan qadınlarının bənzərsiz gözəlliyinə xüsusi bir sirr, müəmma qatmışdır. Yaşlı və qoca qadınlar kəlağayını dingə, yaxud çalma bağlayır, cavan qız-gəlinlər isə örpək kimi istifadə edirdilər. Qadınlar yas mərasimində qara, toy mərasimində isə əlvan naxışlı kəlağayılar örtərdilər. Bu ənənə bu gün də davam edir. Kəlağayı qədim adətlərimizin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi öz rəngləri ilə səadət, bədbəxtlik xeyir və şər kimi funksiya daşımışlar. Gəlin köçən qızın başına ağ kəlağayı örtmək, gəlin arabasının və ya maşınının qabağına ağ, soğanı, narıncı, zoğalı kəlağayılar bağlamaq, hüzn və matəm günlərində isə evlərin qarşısından qara kəlağayılar asmaq, niyyət baş tutduqda ziyarətgahlara kəlağayı bağışlamaq kimi adətlərimiz buna nümunədir. Belə ki, UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 2014-cü il noyabrın 26-da keçirilən iclasında Azərbaycan kəlağayı sənəti “Kəlağayı simvolizmi və ənənəvi sənəti” adı ilə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Açar sözlər: ipək kəlağayı, mədəni irs, baş örtüyü, milli-mənəvi dəyərlər, əl hasilatı.

Abstract

Kalagai were passed down from generation to generation, from generation to generation as a headdress, ending with our national costumes. Even today, our women love to wear a rectangular headdress of different colors, framed, made of thin silk thread. High-quality kalagai has been produced in Tabriz, 151 12th International Conference on Culture and Civilization Azerbaijan State

University of Culture and Arts Lahıc, Ismailli, Azerbaijan June 21-22, 2022 PROCEEDINGS BOOK Ganja, Shamakhi, Sheki and Nakhchivan since ancient times. Research shows that the history of silkworm breeding in Sheki dates back to BC. For many years, Sheki was the center of silk production in Azerbaijan, as well as in the Caucasus. In the 19th century, the world's largest silk factory operated in Sheki. Sheki silk was known and highly valued not only in Azerbaijan, but also in Eastern countries, Europe and Russia. The patterns engraved on the kalagai by means of wooden or metal molds have remained unchanged for hundreds of years due to their power and deep meaning. The future of each region differs from the others mainly due to the ornaments on the border. In the production of kalagai, dyes are made from different types of plants - saffron, currant, orange, crab apple, sumac, barberry and other plants. The border of the kalagai and sometimes the khoncha (middle) were decorated with geometric and floral patterns. Butas dominate among the patterns, which is one of the most common decorative elements in Buta - Azerbaijani ornamental art. Among the Sheki and Basgal kalagays, the most widely used varieties are Saya buta, Shah buta, Kusulu buta, Qosha buta, Gotazli buta and Khirda buta. The colorful kalagays called "Albukhari", "Abi", "Heyrati", "Onani", "Istiotu", "Yeleni" also gained great fame among the peoples of the Middle East and the Caucasus. In short, the delicate veil that protects brides from both the heat of the day and the cold is a headscarf that brings them beauty and is considered a symbol of chastity. The shy and timid looks, the businesslike smiles, the beauty features of the female face, the chastity and the shyness, which are proudly sung by the ashugs and poets, are hidden in these galaxies. When I opened my eyes, I saw a blanket in our house, white, purple, soft as silk... The future has added a special mystery to the unique beauty of the graceful, cheerful Azerbaijani women. Older women tied their kalagai to a ding or a turban, and young brides used it as a blanket. Women wore black at mourning ceremonies and colorful veils at weddings. This tradition continues today. As an integral part of our ancient traditions, kalagai with their colors have served as happiness, misfortune, good and evil. Examples include covering the bride's head with a white veil, tying white, onion, orange, and cornflower veils in front of the bride's cart or car, and hanging black veils in front of houses on days of mourning and mourning. Thus, at the meeting of the Intergovernmental Committee for the Intangible Cultural Heritage of UNESCO on November 26, 2014, the art of kalagai of Azerbaijan was included in the Representative List of Intangible Cultural Heritage of UNESCO under the title "Symbolism and traditional art of kalagai". Keywords: silk kalagai, cultural heritage, head covering, national-moral values, handicrafts.

Kəlağayı – Azərbaycanda qadınlara məxsus müxtəlif rəngli, haşiyəli, nazik ipək sapdan toxunmuş dördkünc formalı milli baş örtüyüdür. Qərb zonası bu nəfis örtüyü “çarqat” adlandırır. Gözəllik, sədaqət, ehtiram, ismət, ləyaqət rəmzi olan kəlağayı özündə Odlar Yurdu Azərbaycanın qədim tarixini, adət-ənənələrini, mədəniyyətini yaşatmaqla, onun milli kimliyini də əks etdirir. Kəlağayı milli geyimlərimizi tamamlayan baş örtüyü kimi əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə keçərək günümüzə qədər gəlib çatmış, hal-hazırda isə elimizin ismətli və nəvazişli qız-gəlinləri onu ya baş örtüyü, ya da aksesuar olaraq üzərində sevgi ilə daşıyır. Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan şəhərlərində yaşını və rənginin seyrini, cazibəsini özündə gizlədən bu nəfis baş örtüyü olan kəlağayılar yüksək keyfiyyətlə istehsal olunurdu. Bir çox bölgələrdə istehsal olunmasına baxmayaraq, kəlağayı şimal qərbdə yerləşən İsmayilli rayonun Basqal qəsəbəsində və Şəki şəhərində daha geniş yayılmışdır.

Kəlağayının hazırlandığı bu unikal parçanın yaranması da özü böyük prosesdir, tarixi isə çox qədimdir.

Azərbaycanda ipəkçilik ta qədim zamandan təşəkkül taparaq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Hətta tədqiqatlar da göstərir ki, Şəkiddə ipəkçiliyin tarixi hələ miladdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Qədim Şəki uzun illər Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda ipəkçiliyin mərkəzi olmuşdur. XIX əsrdə dünyada ən böyük ipəksarım fabrikası məhz Şəkiddə fəaliyyət göstərmişdi. Şəki ipəyi nəinki Azərbaycanda, həmçinin Şərqi ölkələrində, eləcə də Avropada, Rusiyada da tanınır və yüksək qiymətləndirilirdi.

Kələğayının üzərindəki nəfis naxışlar ağac və ya metal qəlib vasitəsilə vurulur. Kələğayının yeləni (haşiyəsi), bəzən isə xonçası (ortası) basmanaxış üsulu ilə həndəsi və ya nəbati naxışlarla bəzədilir. Kələğayda əks olunan naxışlar özündə böyük məna ehtiva edir. Bu naxışlar qüdrəti və dərin mənası hesabına yüz illərdir ki, dəyişilməz olaraq qalır. Hər bölgənin kələğayısı digərindən əsasən, haşiyəsindəki ornamentlərə görə fərqlənir. Müxtəlif rəng çalarlarından istifadə olunan həndəsi naxışların gözəlliyi bitki motivləri ilə həmahənglik təşkil edir. Müxtəlif bitki növlərindən – zəfəran, qarağat, narınc, cır alma, sumaq, zirinc, alça, palıd, böyütkən və başqa bitkilərdən boyaq hazırlanır. Kələğayının haşiyəsi, bəzən isə xonçası (ortası) basmanaxış üsulu ilə həndəsi və ya nəbati naxışlarla bəzədilirdi. Bu və ya digər şərbəfliq mərkəzinin kələğayıları ornamentlərinə görə bir-birindən seçilirdi. Naxışlar içərisində daha çox butalar üstünlük təşkil edir ki, bu da Azərbaycan ornament sənətində ən çox yayılmış bəzək elementlərindən biridir.

Bununla yanaşı, “buta” kələğayının bəzədilməsində hər zaman əsas element olmuşdur. Şəki və Basqal kələğayıları içərisində “Saya buta”, “Şah buta”, “Küsülü buta”, “Qoşa buta”, “Qotazlı buta” və “Xırda buta” çeşnilərindən daha çox istifadə olunur. “Albuxarı”, “Abi”, “Heyratı”, “Soğanı”, “İstiotu”, “Yeləni” adlı əlvan kələğayılar da vaxtı ilə Yaxın Şərqi və Qafqaz xalqları arasında böyük şöhrət qazanmışdı.

Bildiyimiz kimi, hansı geyim forması olursa olsun, o, bir və ya ən çoxu iki-üç adda ola bilər. Gördüyümüz kimi kələğayı həm forma, həm də ad baxımından çoxsaylıdır. Bu geyim növünə verilən adlar insanda maraqlı doğurur. Çoxunda da “buta” sözünün işlənməsi Azərbaycan-Türk qadının öz butasına sədaqətinin rəmzi olaraq başa düşülür. Əlbəttə, biz buta sözünə ən çox Azərbaycan xalq dastanlarında rast gəlirik. Burada Aşiq öz Məşuquna Tanrı tərəfindən verilən buta ilə (vergi ilə) qovuşur. Bu aşıqlıq Tanrı tərəfindən verildiyi üçün Aşiq bu yolda çox-çox əzablı yollardan keçsə də, axırda öz sevgisinə çatır. “Butalı olmaq”, “buta verildi” kimi ifadələr bədii ədəbiyyatda da şeir, rəvayət və əsatirlərdə geniş istifadə olunur:

*...Qəlbim, ruhum tam sənədir,
Eşqimdə bu tam sənədir,
Göylərdən butam sənədir,
Sənə butalı gözələm... (A.Q.)*

və ya:

*...Bir butadır, nədir bu?
Bilir qiymət, qədir bu.
Haçan xətrimə dəysə,
Gəlib səcdə edir bu,
Qarşımda da baş əyir,
“Bir dəli şeytan deyir,
Dur, qadasın al bunun” ... (A.Q.)*

digər formada isə:

*Dəli-dəli baş götürüb qaçmışam,
Əllərinin sığalına acmışam,
Arzu-arzu, çiçək-çiçək açmışam,*

Yuxuların butasına gedirəm... (A.Q.)

Deməli, burada kəlağayı adlarında buta sözünün işlənməsi bizə əsl sevgidən, eləcə də milli-mənəvi dəyərlərə malik olan sevginin qadın-ana dəyərindən xəbər verir. Burada “buta” sözünün önündə işlənən ayrı-ayrı sözlərdə çox mətləblərdən bizləri xəbərdar edir. Onların bir neçəsinin adında olan simvolik mənaları açmaqla biz öz fikrimizə işıq sala bilərik. Məsələn, “Saya buta” adlanan kəlağayıdakı saya sözünün hərfi mənasını açaraq deyə bilərik ki, saya sözünün hərfi mənası iki cür olur: Birinci mənası kölgə, o biri mənası isə adi, yəni sadə...

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu kəlağayı növü adi vəziyyətlərdə, belə demək mümkünsə, evdar xanımların istifadə etdiyi baş örtüyüdür. Çünki saya sözünün hərfi mənasında olan kölgə və adi, yəni sadə mənaları bizə belə deməyi əsas verir. Başqa bir kəlağayı adının mənasına fikir verək: “Şah buta”. Şah sözü, şübhəsiz, hər birimiz üçün anlaşılan sözdür.

Görünür, bu kəlağayı bütün kəlağayı növlərinin başında duran növ kimi yaranmış, ondan yuxarı təbəqəyə malik olan kübar xanımlar istifadə etmişlər. “Küsülü buta” kəlağayı adı da maraqlıdır. Burada küsülü sözünü bir neçə mənada izah etmək olar: qadının öz taleyindən və yaxud da dünyadan incikliyi mənasında. Bu inciklik də, əlbəttə, bir neçə səbəbdən ola bilər. Qadının hər hansı bir yaxınının vaxtsiz itirməyindən, ya da müəyyən yas mərasimində iştirak etməsindən və s. Bu növ kəlağayıda butalar bir-birinin əksinə, sanki küsülü anlamında verilir. Buta sözü ilə bağlı olan digər kəlağayı adlarının da mənalarını açsaq, biz onların hər birinin adında bu cür simvolik mənaların olduğunu görə bilərik. Bundan başqa özündə “buta” sözünü təcəssüm etdirməyən kəlağayı adları da maraqlıdır. “Albuxara”, “Heyratı”, “Soğanı”, “İstiotu” və s.

Bildiyimiz kimi aşıqlar, müğənnilər də başlarına buxara papaq qoyurlar. “Heyratı” isə bir muğamın adı ilə bağlıdır. Bunlar isə namusun və sevginin rəmzidir. Kəlağayıya verilən “Soğanı” və ya “İstiotu” adlarının hərfi mənası onların acılıq rəmzi olması ilə bağlı ola bilər. Başqa bir izahda isə bu kəlağayı adları onların daşdığı adların rəngi ilə əlaqələndirilə bilər. Bu da bizə belə bir nəticəyə gəlməyə bizə əsas verir ki, kəlağayı adlarının hərfi mənasını tam çılpalığı ilə açmağın özü bir elmi məqalənin mövzudur.

Hal-hazırda ölkəmizdə kəlağayı toxuculuğu işini davam etdirən sənətkarlar çoxdur. Həmçinin Azərbaycanda milli dəyərlərimizi yaşadaraq zərif kəlağayı örtən qadınlarımız bu örtükdə daha cazibəli və füsunkar görünür, gözəlliklərinə gözəllik qatırlar. Bir sözlə, zərif kəlağayı qadınlara gözəllik gətirən və ismət simvolu sayılan bir baş örtüyüdür.

Bu kəlağayılarda aşıqların və şairlərin iftixarla tərənnüm etdikləri utancaq və ürkək baxışlar, işvəkar təbəssümlər, qadın simasının gözəllik cizgiləri, isməti, həyası gizlənmişdir. M.P.Vaqifin qoşmasında da kəlağayılı qız-gəlinlər belə vəsf olunmuşdur:

*Kəlağayı gülgəz, libası əlvan,
Bir güli-rənadır mənim sevdiyim.*

və ya şairin ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün «Ədəbiyyat» fənni üzrə dərslərinə salınan “Hayıf ki yoxdur” qoşmasında deyildiyi kimi:

*...Kəlağayı əlvan qəssaba qıyqac,
Altından cunası hayıf ki yoxdur.*

misrasında da kəlağayının Azərbaycan qadınlarının gözəlliyini tamamladığını, kişilərin də bu örpəyə sevgi və ehtiramla yanaşdığı açıq-aydın görünür.

Gözümü açandan evimizdə kəlağayı görmüşəm, ağappaq, bənövşəyi yelənli, ipək kimi yupyumşaq... Nənəm Nazxanım xanım toy-düyünlərə gedəndə bu kəlağayısını taxıb süslənərdi. El-obanın matəm günündə isə qara kəlağayısını taxıb elin dərdinə şərək olardı.

Kələğayı naz-qəmzəli, şux yerişli Azərbaycan qadınlarının bənzərsiz gözəlliyinə xüsusi bir sirr, müəmma qatmışdır. Yaşlı və qoca qadınlar kələğayını dingə, yaxud çalma bağlayır, cavan qız-gəlinlər isə örpək kimi istifadə edirdilər. Bu zərif ipək kələğayılar zərif qız-gəlinləri həm gün istisindən, həm də soyuqdan qoruyur.

Bu ənənə bu gün də davam edir. Kələğayı qədim adətlərimizin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi öz rəngləri ilə səadət, bədbəxtlik, xeyir və şər kimi funksiya daşımışlar. Gəlin köçən qızın başına ağ kələğayı örtmək, gəlin arabasının və ya maşınının qabağına ağ, soğanı, narıncı, zoğalı kələğayılar bağlamaq, hüzn və matəm günlərində isə evlərin qarşısından qara kələğayılar asmaq, niyyət baş tutduqda ziyarətgahlara kələğayı bağışlamaq, şikəstlərə, kasıblara kələğayı pay vermək kimi adətlərimiz buna nümunədir. Hələ uşaqlıqdan kələğayı örtən xanımlara həsədlə baxmış, özümü nə vaxtsa onların yerində olmağı arzulamışam. Kələğayıya olan sevgim tükənməz və əbədidir. Bu sevginin nəticəsi olaraq, kələğayıya bir neşə şeir həsr etmişəm:

KƏLAĞAYIM

Səni örtüb cavan, qarı,
Ay elimin milli varı.
Şəkimizin yadigarı,
Nənələrdən qalan payım,
Kələğayım.

Daim sənle öyünmüşəm,
Mən bəxti çox yeyinmişəm.
Nə vaxt səni geyinmişəm,
Gözəllikdə yoxdur tayım,
Kələğayım.

Qürurusan ataların,
Yellənirsən narın-narın.
Üstündəki butaların,
Tarix kimi qədim, qayım,
Kələğayım.

Eşqə mayak, gur işıqsan,
Sən bir sülhsən, barışıqsan.
Qadınlara yaraşıqsan,
Qoy vəsfini elə yayım,
Kələğayım.

Nur səndədir, ziya səndə,
Abır səndə, həya səndə,
Bəzək səndə, saya səndə,
De, hansını deyim, sayım,
Kələğayım.

Milli xüsusiyyətlərimizin əsas daşıyıcılarından biri olan kələğayımızı bir qadın olaraq üzərimizdə daşımaqla onun təbliği ilə məşğul olmalıyıq. Çünki bu sirli örpəyimizdə nənələrimizin

nəfəsi, doğmalığı hərarəti hələ də duyulur və kəlağayımız var olduqca bu nəfəs də duyulacaq, ruhumuz bu doğma hərarətdən qidalanacaqdır...

Başqa bir şeirimdə isə kəlağayıya olan sevgimi kəlağayılı gözələ xitabən belə bildirmişəm:

KÜSÜŞMÜŞÜK, BARIŞDIR

Kəlağayılı gəlin,
Dopuda piti gətir.
Zəfəranın bol eylə,
Yayılsın evə ətir.

Gözəldir bu gün hava,
Qoy sevinsin yurd-yuva.
Düz süfrəyə paxlava,
Noğul, bamiyə, fətir.

Gəlsin mürşidim, pirim,
Açsın, qoynuna girim,
Yazım bir məktub verim,
Təcili yara yetir.

Utanıram yaşımdan,
Unutqan yaddaşımdan.
Çıxıb gedir başımdan,
Deyəsən, ağlım itir.

Samovarı alışdır,
Küsüşmüşük, barışdır.
Sevdaları qarışdır,
Məclisi şirin bitir.

Basma naxış üsulu ilə naxışlanan Şərq motivli haşiyəli kəlağayılar ölkəmizin sərhədlərindən kənarda da şöhrət qazanmışdır. Bu ipək məhsulları yerli sakinlərin, qonaqların və turistlərin zövqünü oxşamış, bu sənət nümunələri sərgilərdə, yarmarkalarda nümayiş etdirilmişdir. Kəlağayı sənətinin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlər sistemində və adət-ənənələrimizdə ən mühüm mədəniyyət nümunəsi olduğu beynəlxalq səviyyədə öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin **2014-cü il noyabrın 26-da** keçirilən iclasında Azərbaycan kəlağayı sənəti **“Kəlağayı simvolizmi və ənənəvi sənəti”** adı ilə **UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir**. “Keçmişə gələcək yaşadar” devizi olaraq sevdiklərinizə kəlağayı hədiyyə edin.

Ədəbiyyat

1. Aynur Qafarlı. Dənizdir, günəşdir, nəğmədir, mənəm. «Elm və təhsil», Bakı, 2021, s.256.
2. Aynur Qafarlı. Mən bir eşq bürcündənəm.. «Elm və təhsil», Bakı, 2021, s.216.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün «Ədəbiyyat» fənni üzrə dərslik / S.Əliyev, B.Həsənov, A.Mustafayeva, N.Verdiyeva, S.Məmmədova. «Şərq-Qərb», Bakı, 2019, 208 s.
4. Vaqif. Əsərləri. «Şərq-Qərb», Bakı, 2004, səh. 264.

DİLDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Borrowed words of language and their classification

Şamilova Xanım Nurəddin qızı

Zərifə Əliyeva adına lisey

ingilis dili müəllimi

Xülasə:

“Alınma sözün mənimsənilməsi” dedikdə “bir sözün alınma dilin fonetik, qrafik, morfoloji qanunlarına və onun semantik sistemində qismən və ya tam uyğunlaşması” başa düşülür.

Sözlərin assimilyasiya dərəcəsinə və leksemlərin dilə daxil olma prinsipinə görə ətraflı təsnifatı:

1. respicient-dil tərəfindən tamamilə mənimsənilmiş sözlər;

2. ixtisaslaşdırılmış və əhatə dairəsi məhdud olan kitab sözləri;

3. yerli və tarixi koloritli sözlər.

İkinci qrupa, assimilyasiya olunmayan vahidlər aşağıdakıları daxil edilir:

1. dildə yad element kimi qəbul edilən “tam alınma sözlər”;

2. “nisbi alınma sözlər” – alınma dilin inkişafı prosesində orijinal dildəki prototiplərlə semantik əlaqəsini itirmiş alınma sözlər;

3. “morfemik alınma sözlər” - alınma dil daxilində alınma morfemlərin köməyi ilə yaranan sözlər;

4. kalka sözlər.

Alınma sözləri xarakterinə görə aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

1. Maddi alınma sözlər – xarici dildə terminin maddi formasının alınması:

a) leksik alınmalar

b) formal alınmalar

c) morfoloji alınmalar.

2. Kalka – sözün maddi formasını deyil, onun strukturunu və mənasını götürmək. Üç növ kalka var, onlardan ilk ikisi struktur kalkanın növləridir:

a) söz yaradıcılığı kalkası

b) frazeoloji kalka

c) semantik kalka.

3. Qarışıq alınma, leksemin bir hissəsinin alındığı, ikincisinin isə tərcümə edildiyi və ya artıq dildə mövcud olduğu. Belə alınmaların iki növü var:

a) hibrid alınmalar,

b) yarım alınmalar .

Resipient dildə alınma sözlərin assimilyasiya dərəcəsinə görə başqa bir təsnifat aşağıdakı növləri əhatə edir:

a) ən az mənimsənilmiş xarici sözlər, formal olaraq assimilyasiya olmayan;

b) ekzotizmlər, konkret ölkə və ya millətlə aydın şəkildə tanınan və sabit mənsubiyyəti olan sözlər; Ekzotizmlər formal assimilyasiya əlamətlərinə malikdir, qrammatik kateqoriyalar sistemində daxil edilir və adətən fonetik cəhətdən mənimsənilir .

c) faktiki alınmalar.

Assimilyasiya üsuluna görə şifahi və yazılı kitab alınmalar fərqləndirilir . Sözlərin alınma dilə nüfuz etmə üsuluna görə, bilavasitə (birbaşa) və dolaylı fərqləndirirlər.

Açar sözlər: dil, ingilis,alınma, söz, kateqoriya.

Abstract

"Assimilation of a borrowed word" means "the partial or complete adaptation of a word to the phonetic, graphic, morphological laws of the borrowed language and its semantic system."

A detailed classification of words according to the degree of assimilation and the principle of entry of lexemes into the language:

1. words completely mastered by the recipient language;
2. specialized and limited book words;
3. words with local and historical color.

The second group includes non-assimilated units:

The second group includes non-assimilated units:

1. "completely borrowed words" which are considered as foreign elements in the language;
2. "relative loanwords" - loanwords that have lost their semantic connection with prototypes in the original language during the development of the loanword;
3. "morphemic loanwords" - words formed with the help of borrowed morphemes within the borrowed language;
4. kalka words.

The following types of acquisition words are defined by their nature:

1. Material loanwords - taking the material form of a term in a foreign language:
 - a) lexical acquisitions
 - b) formal purchases
 - c) morphological acquisitions.
2. Kalka – taking the structure and meaning of a word, not its material form. There are three types of shields, the first two of which are types of structural shields:
 - a) word creation sheet
 - b) phraseological kalka
 - c) semantic map.
3. Mixed borrowing, where one part of the lexeme is borrowed, and the second is translated or already exists in the language. There are two types of such acquisitions:
 - a) hybrid acquisitions,
 - b) partial purchases.

Another classification according to the degree of assimilation of borrowed words in the recipient language includes the following types:

- a) the least assimilated foreign words, formally not assimilated;
- b) exoticisms, words that are clearly known and have a stable affiliation with a specific country or nation; Exoticisms have signs of formal assimilation, are included in the system of grammatical categories and are usually phonetically assimilated.
- c) actual receipts.

According to the method of assimilation, oral and written book acquisitions are distinguished. According to the method of penetration of words into the acquired language, they distinguish directly (directly) and indirectly.

Derivatives play an important role in the lexical layer of modern English. Despite being the most widely used language in the world today, the English language is very rich in lexical units from other languages.

Key words: borrowed, words, language, classification, lexical.

Dil, mədəniyyətlərin, cəmiyyətlərin və ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin ən vacib vasitəsidir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində bir çox dildə alınma sözlər meydana gəlir. İngilis dili də bu baxımdan

istisna deyil. Müxtəlif dövrlərdə ingilis dili çoxsaylı dillərdən sözlər almış və öz leksik tərkibini zənginləşdirmişdir.

Alınma sözlər (borrowed words) – bir dildən başqa bir dilə keçmiş, orijinal mənşəyi həmin dilə aid olmayan leksik vahidlərdir. İngilis dili tarix boyu mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin təsiri ilə müxtəlif dillərdən alınma sözləri öz strukturuna daxil etmişdir.

İngilis dilində alınma sözlər müxtəlif meyarlara görə təsnif olunur:

Mənşəyə görə təsnifat:

1. Latın dili

Latın dili ingilis dilinə təsir göstərmiş ilk böyük mənbələrdən biridir. Xüsusən xristianlığın yayılması dövründə dini, elmi və hüquqi terminlər ingilis dilinə keçmişdir. Məsələn: agenda, status, formula.

2. Fransız dili

1066-cı ildəki Norman fəthindən sonra fransız dili ingilis dilinə çox böyük təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə hüquq, idarəetmə və kulinariya ilə bağlı terminlər qəbul edilmişdir. Məsələn: court, judge, cuisine.

3. Yunan dili

Elmi və texniki sahələrdə yunan dilindən alınmış sözlər geniş yayılmışdır. Xüsusilə tibb və fəlsəfə ilə bağlı terminlər ingilis dilinə daxil olmuşdur. Məsələn: physics, democracy, hypothesis.

4. Alman dili

Texnologiya, elm və musiqi sahəsindəki inkişaflarla əlaqədar olaraq, ingilis dili alman mənşəli çoxsaylı sözlər qəbul etmişdir. Məsələn: kindergarten, blitz, schadenfreude.

5. Ərəb dili

Orta əsrlərdə ərəb mədəniyyətinin təsiri ilə ingilis dilinə riyaziyyat, astronomiya və kimya sahələrindən çox sayda söz keçmişdir. Məsələn: algebra, alcohol, zenith.

6. Digər dillər İspan, italyan, holland və digər dillər də ingilis leksikonuna təsir göstərmişdir. Məsələn: İspan dilindən – mosquito, canyon; italyan dilindən – piano, opera.

Funksional sahələrə görə təsnifat

Alınma sözlər istifadə sahələrinə görə də təsnif edilir:

- Elmi terminlər: oxygen, biology
- Hüquqi terminlər: jury, verdict
- Texniki terminlər: robot, algorithm

Məna dəyişməsi ilə bağlı təsnifat

Alınma sözlər öz mənasını saxlayan və ya dəyişmiş mənaya malik olan sözlərə ayrılır:

- Original mənasını saxlayan: pizza (İtalyan dilində olduğu kimi)
- Mənası dəyişmiş: embarrass (Fransızca “maneə yaratmaq” mənasından fərqli olaraq ingiliscədə “utandırmaq” mənasını alıb).

İngilis dilində alınma sözlər dilin zənginləşməsinə və ifadə imkanlarının genişlənməsinə böyük töhfə verir. Alınma sözlər vasitəsilə ingilis dili:

- Müxtəlif mədəniyyətlərdən məlumat və anlayışları özündə əks etdirir.
- Beynəlxalq ünsiyyətdə universal bir dil funksiyası daşıyır.

Yeni dilə daxil olmaqla və bununla da yeni leksik sistemin elementinə çevrilərək alınma sözlər həm xarici, fonetik (tələffüz) formada, həm də daxili, leksik məzmununda özünü göstərən yeni həyat yaşamağa başlayır. Alınma sözlər mənbə dilin yaşadığı və inkişaf etdiyi şəraitlə müqayisədə başqa konkret ictimai-tarixi şəraitə məruz qalaraq, yeni dilin sözləri ilə yeni sinonimik əlaqələrə girərək, öz ana dilində olmayan xüsusiyyətlər əldə edə bilir. Məsələn, o, xüsusi stilistik funksiyada çıxış edə,

xüsusi semantik çalarlar ötürə, gözlənilməz ekspressiv kolorit əldə edə və s., bir sözlə, bu və ya digər istiqamətdə, mənbə dildə özünə xas olan ilkin leksik təbiətindən yayına bilər [1,s.50].

Məlumdur ki, linqvistik vahidlərin bəzi növlərini başqa dildə mənimsəmək başqalarına nisbətən daha asandır.

Dildə alınma sözlər nəzəriyyəsində əsas məsələlərdən biri də hansı dil hadisəsinin sözlərin alınması adlandırılması məsələsidir.

Dil dəyişkənliyi ideyası elmdə kifayət qədər gec təsdiqini tapıb: orta əsrlərdə və ya İntibah dövründə insanlar dildəki dəyişiklikləri ümumiyyətlə diqqət yetirmirdilər, alınma sözləri acınacaqlı "bəla", natiqlərin səhlənkarlığının və ya təhsilinin olmamasının nəticəsi hesab edirdilər.

Ferdinand de Saussure görə, dil "millətlərin mənəvi biliklərinin mühüm hissəsidir və müəyyən dövrü, müəyyən bir cəmiyyəti xarakterizə etməyə kömək edir...".

Dil struktur daxilində, həmçinin dil sistemindən kənarında yerləşən müxtəlif faktorların təsiri altında dəyişir. Dilə təsir edən obyektiv amillər dedikdə, əsasən, xalqların miqrasiyaları, müharibələr və müxtəlif dillər arasında təsir sferalarının dəyişməsi ilə bağlı daimi linqvistik əlaqələr nəzərdə tutulur. Bir dilin digər dilə bu və ya digər təsiri müxtəlif dillər arasında az-çox yaxın qarşılıqlı əlaqəyə gətirib çıxarır. Yeni alınma sözlərin axınının intensivliyi müxtəlif dövrlərdə dəyişir. Konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq ya artır, ya da azalır [3,s.78].

Alimlər qeyd edirlər ki, bir çox digər dillərə nisbətən müasir ingilis dilinin lüğətinin böyük bir hissəsinin - alınma faizi daha yüksəkdir. Təxmin edilir ki, ingilis dili lüğətində əsl ingilis sözlərin sayı cəmi 30% təşkil edir [3,s.99].

İngilis leksikologiyası məsələlərinə dair yazan bir çox xarici müəlliflər ingilis dili lüğətinin inkişafı və zənginləşməsinin əsasən başqa dillərdən leksik alınma hesabına baş verdiyini iddia edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili 1500 illik inkişafı ərzində Avropada və digər qitələrdə digər dillərdə danışıqlarla linqvistik ünsiyyət nəticəsində 50-dən çox dildən sözlər götürmüşdür. Sözlərin alındığı əsas dillər: latın, fransız, italyan, ispan, holland, rus, alman, şərq dilləri.

Bir çox xarici müəlliflər həm də ingilis dilinin qarışıq xarakterini xüsusi vurğulayırlar. Tarixi səbəblərə görə xüsusilə canlı və uzunmüddətli əlaqədə olan digər dillərin, ilk növbədə, fransız dilinin təsiri ingilis dilinin həmin formalarda və real olaraq hansı istiqamətdə inkişaf etməsində ən mühüm amil kimi irəli sürülür. Beləliklə, ingilis dili üzrə tarixçi T.Lounsberi yazır: "Anqlo-sakson dilinin bir çox sözləri artıq dilimizdə, hətta dəyişdirilmiş formada da mövcud deyil. Onların yerini başqa dillərdən, əsasən də latın və fransız dillərindən alınan sözlər doldurur. Sözlərin alınması elə bir miqyasda aparılıb ki, yalnız lüğətdən danışsaq, dilimizin german dili, yoxsa roman dili olması şübhə doğurur".

Bütün leksik alınmaların müəyyən edilmiş dil normalarına uyğunluq və uyğunsuzluq əsasında bölünməsi nəticəsində dilin leksik tərkibini iki ümumi sinfə - assimilyasiya olunmuş və mənimsənilməmiş sözlərə bölmək olar.

Dilin leksik tərkibini bütün leksik alınmaların müəyyən edilmiş dil normalarına uyğunluq və uyğunsuzluq əsasında bölünməsi nəticəsində iki ümumi sinfə - assimilyasiya olunan və assimilyasiya olunmayan sözlərə bölmək olar. Əgər alınmaları nitq hissələrinə görə təsnif etsək birinci yerdə isimlər gəlir. Uilyam Dwight Whitney 1881-ci ildə alına bilən dil vahidlərinin şkalasını quraraq sübut etdi ki, isimlər nitq hissələri arasında ən sərbəst mənimsənilə bilər; bunlardan sonra suffikslər, daha sonra şəkilçilər və nəhayət fonetik vahidlər gəlir. Whitney qəbul edirdi ki, onların hamısı alınma ola bilər, lakin şəkilçilərin və ayrı-ayrı səslərin çox nadir hallarda və yalnız bütün lüğət vahidlərinin bir hissəsi kimi alındığını iddia edirdi.

"Alınma sözün mənimsənilməsi" dedikdə "bir sözün alınma dilin fonetik, qrafik, morfoloji qanunlarına və onun semantik sistemə qismən və ya tam uyğunlaşması" başa düşülür.

Sözlərin assimilyasiya dərəcəsinə və leksemlərin dilə daxil olma prinsipinə görə ətraflı təsnifatı:

1. resipient-dil tərəfindən tamamilə mənimsənilmiş sözlər;
2. ixtisaslaşdırılmış və əhatə dairəsi məhdud olan kitab sözləri;
3. yerli və tarixi koloritli sözlər [4,s.100].

İkinci qrupa, assimilyasiya olunmayan vahidlər aşağıdakıları daxil edilir:

1. dildə yad element kimi qəbul edilən “tam alınma sözlər”;
2. “nisbi alınma sözlər” – alınma dilin inkişafı prosesində orijinal dildəki prototiplərlə semantik əlaqəsini itirmiş alınma sözlər;
3. “morfemik alınma sözlər” - alınma dil daxilində alınma morfemlərin köməyi ilə yaranan sözlər;
4. kalka sözlər.

Alınma sözləri xarakterinə görə aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

1. Maddi alınma sözlər – xarici dildə terminin maddi formasının alınması:
 - a) leksik alınmalar
 - b) formal alınmalar
 - c) morfoloji alınmalar.
2. Kalka – sözün maddi formasını deyil, onun strukturunu və mənasını götürmək. Üç növ kalka var, onlardan ilk ikisi struktur kalkanın növləridir:
 - a) söz yaradıcılığı kalkası
 - b) frazeoloji kalka
 - c) semantik kalka.
3. Qarışıq alınma, leksemin bir hissəsinin alındığı, ikincisinin isə tərcümə edildiyi və ya artıq dildə mövcud olduğu. Belə alınmaların iki növü var:
 - a) hibrid alınmalar,
 - b) yarım alınmalar .

Resipient dildə alınma sözlərin assimilyasiya dərəcəsinə görə başqa bir təsnifat aşağıdakı növləri əhatə edir:

- a) ən az mənimsənilmiş xarici sözlər, formal olaraq assimilyasiya olmayan;
- b) ekzotizmlər, konkret ölkə və ya millətlə aydın şəkildə tanınan və sabit mənsubiyyəti olan sözlər;
- c) faktiki alınmalar.

Assimilyasiya üsuluna görə şifahi və yazılı kitab alınmalar fərqləndirilir . Sözlərin alınma dilə nüfuz etmə üsuluna görə, bilavasitə (birbaşa) və dolaylı fərqləndirirlər.

Alınmalar müasir ingilis dilinin leksik layında önəmli rol oynayırlar. Bu gün dünyada ən çox istifadə olunmasında baxmayaraq ingilis dili digər dillərdən keçən leksik vahidlərlə çox zəngindir.

Resipient dildə alınma, əsasən, lüğətdə baş verir və bunun səbəbi odur ki, dilin başqa dilin qrammatik quruluşunu və fonoloji sistemini götürməyinə ehtiyac yoxdur. Səs birləşmələri, affikslər, sözyaratma modelləri kimi elementlər dil sistemi tərəfindən yalnız alınma sözlərdə vurğulanmaqla götürülə bilər, yəni leksik alınmalara əsaslanır.

Alınma vahidlərin orfoqrafiya tərəfinə gəlincə, burada qayda belədir ki, onlar ümumişlək olduqda, alınmalarda bir neçə orfoqrafiya variantı olur. Eyni zamanda bəzi variantlar mənbə dilin istənilən şəklində əsaslanır, yəni ana dilinin xarici orfoqrafiyasının imitasiyası digər variantları yerli orfoqrafiya qaydalarına uyğun olaraq əcnəbi sözü təsbit etmək istəyinə əsaslanır.

İngilis dilində alınma sözlər onun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu sözlər ingilis dilinin qlobal arenada zəngin, çevik və universal bir dil kimi möhkəmlənməsinə imkan yaratmışdır. Leksik

inkışafın davam etdiyi müasir dövrdə alınma sözlərin sayı daha da artır, bu da ingilis dilinin qloballaşma dövründəki rolunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Musayev, O. (1986). English Grammar. Baku: Maarif.
2. Thomas, B.J. Advanced Vocabulary and idiom. Longman.
3. Speake, J. (1997). The Oxford dictionary of foreign words and phrases. Oxford: Oxford
4. Kopa A. French Loan Ways of Penetration and Adaptation in the English Language. Tashkent, 2011 University Press.

**MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİNİN QRAMMATİK QURULUŞUNDA
FUNKSIONAL ŞƏKİLÇİLƏRİN YERİ**

**The place of functional figures in the grammatical structure of modern Azerbaijan and
Turkish languages**

Pərvin Yaşar qızı Qəribova
BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN DOKTORANTI

Xülasə:

Azərbaycan və türk dillərində şəkilçi morfemlərin, o cümlədən funksional şəkilçilərin istifadəsində müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Bu azərbaycanlı və türk dünya dil mənzərəsinin fərqli seqmentləri təsiri bağışlayır. Azərbaycan və türk dillərində bu qəbildən olan şəkilçilərin oxşar və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi bu dillərin türk dilləri ailəsi daxilində yerinin dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci bir tərəfdən, Azərbaycan və türk dillərinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu aydınlandır.

Morfemlər təkcə ifadə planına deyil, eyni zamanda məzmun planına da malikdirlər. Dilçilikdə məzmun baxımından morfemləri leksik və qrammatik morfemlər adı altında iki yerə bölürlər. V.A.Koçerqina qrammatik morfemlərin özünün də iki qrupa ayrıldığını göstərir. Bu münasibətlə o yazır ki, qrammatik morfemlər (köməkçi morfemlər) sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlər olmaqla iki qrupda birləşir. Onun fikrincə, sözdüzəldici morfemlər yeni sözlərin əmələ gəlməsinə xidmət edirsə, sözdəyişdirici morfemlər nitqin elementləri arasında münasibət ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dildə leksik morfemlər kəmiyyət baxımından üstünlük təşkil edir. Onların sayı bir neçə on min, yəni dildəki müstəqil mənalı sözlərin sayına bərabər olur. Sözdüzəldici morfemlər leksik morfemlərdən kifayət qədər az olsa da (təxminən bir neçə yüz), sözdəyişdirici morfemlərdən olduqca çoxdur. Lakin sözdəyişdirici şəkilçilərin işlənmə tezliyi elə bir həddədir ki, onu nə leksik, nə də sözdüzəldici morfemlərlə müqayisə etmək olmaz.

Açar sözlər: Azərbaycan, türk, qrammatik, funksional, şəkilçi.

Abstract

There are certain differences in the use of suffixal morphemes, including functional suffixes, in the Azerbaijani and Turkish languages. Different segments of this Azerbaijani and Turkic world language landscape exert influence. The study of the similarities and differences of such suffixes in the Azerbaijani and Turkish languages allows us to accurately determine the place of these languages within the family of Turkic languages. On the other hand, it clarifies the historical development path of the Azerbaijani and Turkish languages.

Morphemes have not only a plan of expression, but also a plan of content. In terms of content, morphemes are divided into two parts under the name of lexical and grammatical morphemes. V.A. Kochergina shows that grammatical morphemes themselves are divided into two groups. In this regard, he writes that grammatical morphemes (auxiliary morphemes) are combined into two groups: word-correcting and word-changing morphemes. According to him, word-correcting morphemes serve to form new words, while word-changing morphemes express the relationship between the elements of speech.

It should be noted that in any language lexical morphemes are dominant in terms of quantity. Their number is several tens of thousands, that is, equal to the number of words with independent meaning in the language. Although lexical morphemes are quite fewer than grammatical morphemes (about a few hundred), they are much more numerous than word-modifying morphemes. However, the

frequency of processing of word-changing suffixes is such that it cannot be compared with either lexical or word-correcting morphemes.

Key words: place, functional, grammatical, azerbaijan, turkish.

Qohum dillərin tarixi-müqayisəli planda öyrənilməsi müasir dilçilikdə də öz aktuallığını qoruyur. Məlum olduğu kimi, tarixi-müqayisəli metodla ayrı-ayrı dillərin, eləcə də qohum dillərin tarixini yaratmaq mümkündür. Eyni dil ailəsinin uyğun qrupuna daxil olan dillər üçün də bu fikir keçərlidir. Azərbaycan və türk dilləri türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir. Bu dillərin həm leksik tərkibində, həm də qrammatik quruluşlarında kifayət qədər ümumi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, orta türk dövrünün əvvəllərindən (XI-XII əsrlərdən) başlayaraq Azərbaycan və türk dilləri arasında ilkin fərqlər yaranmağa başlayır və getdikcə həmin fərqlər daha da artır. Azərbaycan və türk dillərində əsas fərqlər leksikada müşahidə edilir. Morfologiya müəyyən qədər mühafizəkar olduğuna görə uyğun cəhətlər daha çox bu yarımda özünü göstərir. Sintaktik yarus bu iki qütb arasında aralıq mövqe tutur [2,s.78].

Azərbaycan və türk dillərində şəkilçi morfemlərin, o cümlədən funksional şəkilçilərin istifadəsində müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Bu azərbaycanlı və türk dünya dil mənzərəsinin fərqli seqmentləri təsiri bağışlayır. Azərbaycan və türk dillərində bu qəbildən olan şəkilçilərin oxşar və fərqli cəhətlərinin öyrənilməsi bu dillərin türk dilləri ailəsi daxilində yerinin dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci bir tərəfdən, Azərbaycan və türk dillərinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu aydınlandır.

Azərbaycan və türk dillərində ad bildirən funksional şəkilçilər əsasən bunlardır: cəmlilik şəkilçisi, kiçiltmə şəkilçisi, sifətin dərəcə şəkilçiləridir.

Həm Azərbaycan, həm də türk dilində *-lar²* şəkilçisinin yaratdığı semantika uyğun gəlir. Bu dillərdə *-lar²* şəkilçisinin yaratdığı semantikanı aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Təkdə olan isimlərə artırılaraq əşyaların sayının birdən çox olduğunu ifadə edir. Məsələn, azərbaycanca *kitablar, qələmlər, ağaclar*; türkcə *kuzular, insanlar, kadınlar* və s. Ç.Hüseynzadə *-lar²* şəkilçisinin bu şəkildə işlənməsini Azərbaycan dili üçün norma hesab edir. M.Ergin bu mövqedəki *-lar²* şəkilçisinin əşyanın sayının birdən çox olmasını ifadə etdiyini göstərərək qeyd edir ki, əşyanın təklik formasına cəmlilik şəkilçisi gətirilərək çoxluq forması yaradılır: Müq. et: *ağaclar, kuşlar, çiçəklər, eskilər*.

2. Topluluq ifadə edən isimlərlə işlənərək növ, hissə, çeşid semantikasını ifadə edir, eyni zamanda qoşulduqları sözlərin semantikasını gücləndirməyə xidmət edir. Məsələn, azərbaycanca *sular, daşlar, qumlar, göylər*; türkcə *ordular, havalar, sürülər, dizilər* və s. Əslində istər Azərbaycan, istərsə də türk dilində topluluq semantikasını ifadə edən isimlər cəm şəkilçisi qəbul etməməlidir. Çünki onların semantikasında kəmiyyət anlayışı ifadə olunmuşdur. T.Banquoğlu yazır ki, bu mövqedə *-lar²* şəkilçisi qəbul etmiş isimlər toplu anlayışların özünün cəmliliyini bildirməyə xidmət edir. F.R.Zeynalov qeyd edir ki, *ağac, daş* və s. bu qəbildən olan topluluq anlayışı əks etdirən isimlər həmin qrupa daxil olan bütün ağacları, daşları bildirməyə xidmət edir. Başqa sözlə, burada konkret ağacdən, daşdan söhbət getmir. Toplu isimlərə *-lar/ -lər* şəkilçisi əlavə edildikdə ümumi anlayış bir növ məhdudlaşır, konkretləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, toplu isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsi orta türk dövründən başlayaraq ayrı-ayrı alimlər tərəfindən göstərilmişdir. Ərəb dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbu Həyyan özünün "Kitab əl- idrak li-lisan əl-ətrak" ("Türk dillərini dərk etmə kitabı") adlı əsərində yazır: "Cəmin əlaməti, ümumiyyətlə, *-lar// -lər*-dir. Türk dilində təsniyə də cəmdir. Məsələn, *qullar* həm təsniyə və həm də cəmin müqabilində işlənməkdədir. Təsniyə

olduğu bildirilmək istənildirsə, *iki* ədədi əlavə olunur. Tək isimdən cəm düzəldiyi kimi, toplu isimdən də cəm düzəlir. Məsələn: *atlar, yulqular*” .

3. Xüsusi isimlərə əlavə olunaraq həmin adları ümumiləşdirməyə xidmət edir. Məsələn, azərbaycanca *nizamilər, füzulilər, səmədlər, rəsullar*; türkcə *Mevlanalar, Fatihlər, Yunuslar, Sinanlar, Karacaoğlanlar* və s. B.Xəlilov bu münasibətlə yazır ki, xüsusi isimlər varlığı tək olan anlayışları bildirir. Ona görə də xüsusi isimlər adi halda cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. Lakin bəzən qürur, vətənpərvərlik, fərəh hissələrini qabarıq vermək üçün xüsusi isimlər *-lar, -lər* cəm şəkilçisi ilə işlənir [4,s.180]. Məs.: *Koroğlular, Nizamilər, Füzulilər, Babəklər* və s. Əlavə edək ki, *-lar²* şəkilçisi xüsusi isimlərlə işlənərək tayfa, nəsil, sülalə anlayışlarını da ifadə edə bilir. Türk dilçisi Z.Korkmaz bu dil hadisəsini bir az fərqli şəkildə izah edir: “Xüsusi isimlər tək varlığı ifadə etdikləri üçün cəmlilik şəkilçisi qəbul etməzlər. Lakin bunlar ailə, boy, millət, bir dinin mənsubları və qrup kimi topluluqları bildirdikləri zaman *-lar²* şəkilçisi qəbul edirlər: *Avşarlar, Osmanlılar, Karakeçililər, Budistlər* və s.”. T.Banquoğluna görə, *-lar²* cəm şəkilçisi xüsusi isimlərə artırılmaqla “və bənzərləri” semantikasi yaradır və mübaliğə mənası ortaya çıxır: *Mithat Paşalar, Namık Kemaller, Londralarda, Parislerde*. [1,s.172]

Azərbaycan dilində də *-lar* şəkilçisi bu semantikanı ifadə edə bilir. Müq. et: *Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, Şirvanşahlar, Salarilər* və s.

4. Bəzi isimlərə və əvəzlilərə artırılırkən cəmlilik bildirməyib, hörmət və nəzakət ifadə edir. Bu cəhət Azərbaycan dili ilə müqayisədə türk dilində daha açıq şəkildə özünü büruzə verir. Müq. et: *Bu toplantı sayın Cumhurbaşkanının himayelerinde yapılmıştır; Sayın Başbakan Operayı işleriyle birlikte şereflendirdilər*. F.R.Zeynalov da türk dillərində I və II şəxsi ifadə edən əvəzlilərin cəm formalarına cəm şəkilçisi artırmaqla hörmət və nəzakət semantikasının yaradıldığını göstərir. Müq. et: *biz - bizlər, siz - sizlər*. Həqiqətən də, təkcə Azərbaycan və türk dillərində deyil, digər türk dillərində də bu di təzahürü ilə qarşılaşırıq.

Azərbaycan və türk dillərində *-lar²* morfeminin istifadəsində müəyyən fərq də müşahidə olunur. Belə ki, türk dilində *-lar²* şəkilçisinin yerinə yetirdiyi bir funksiya Azərbaycan dilində *-gil* şəkilçisi ilə verilir. Müq. et: türkcə *Alilər, Hasanlar, Turqutlar, dayımlar, halamlar, ablamalar* ~ azərbaycanca *Əligil, Həsəngil, Turqutgil, dayımgil, bibimgil, (böyük) bacımgil*. Qeyd edək ki, Azərbaycan və qismən də türk dili istisna olunmaqla bütün türk dillərində *-lar²* şəkilçisi bu mövqedə işlənir. Bu, reprezentativ çoxluq semantikasındır. M.Qıpçaq reprezentativ çoxluqla bağlı yazır: “Çoxluğun bu tipi şəxs adları (qohumluq terminləri) və xüsusi isimlər vasitəsi ilə ifadə olunur. Xüsusi ismə cəmlilik şəkilçisi artırılır və sözün tərkibindəki cəmlilik şəkilçisi göstərir ki, məlum şəxs müəyyən şəxslər qrupunun içərisindədir. Beləliklə də, bu qrup şəxslər həmin müəyyən şəxsin nəzərində xarakterizə olunur, başqa sözlə desək, həmin şəxsləri birləşdirir. Çoxluğun reprezentativ tipi bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu tipə türk dillərində, eləcə də yapon, koryak, nivx və bir sıra digər dillərdə rast gəlmək olar” [6,s.90].

Azərbaycan və türk dilçiliyində kiçiltmə və əzizləmə şəkilçilərinin dilin qrammatik sistemində tutduğu yer problemi həll olunmamış qalır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilər kimi səciyyələndirir, onların köməyi ilə meydana çıxan sözləri yeni sözlər hesab edirlər. Tədqiqatçıların başqa bir qrupu kiçiltmə və əzizləmə şəkilçilərini formadüzəldici şəkilçilərə aid edir. Biz Azərbaycan və türk dillərindəki kiçiltmə və əzizləmə şəkilçilərini funksional şəkilçilərə aid edirik. Bu zaman müasir dillər səviyyəsində həmin şəkilçilərin yeni sözlər yaratmaq qabiliyyətinin olmasını da qəbul etmirik. Məhz bu cəhətini nəzərə alaraq, A.M.Şərbak kiçiltmə və əzizləmə semantikasi yaradan morfemləri aralıq morfoloji törəmələr adlandırır.

Tədqiq etdiyimiz dillərdəki kiçiltmə, əzizləmə, sevgi, şəfqət, acıma semantikasi ifadə edən şəkilçilər ümumoguz dövründən başlayaraq bu funksiyada işlənməyə başlayır. Bu şəkilçilər

başlanğıcdan artırıldıqları sözlərin mənasında heç bir dəyişiklik etməmiş, artırıldığı sözə müəyyən məna çaları, modal çalar əlavə etmişdir. Bu şəkilçilər indi də həmin funksiyaları yerinə yetirirlər. Məsələn, müasir türk dilində tərkibində *-cağız²* şəkilçisi işlənən *adamcağız, çocukcağız, evceğiz, kadıncağız, kediceğiz, kızcağız, kuşcağız, köyceğiz, köylüceğiz, oncağız, şuncağız, yavrucağız*, eləcə də tərkibində *-cık⁴* şəkilçisi olan *adamcık* "zavallı adam", *annecik, Ayşecik, babacık, bebecik* "zavallı körpə", *kadıncık* "zavallı qadın", *kedicik* "zavallı pişik", *yavrucuk* sözlərini isimlərdən yaranmış yeni sözlər hesab etmək özünü doğrultmur [5,s.90]. Yuxarıdakı nümunələrdə sözlərə əlavə olunmuş *-cağız²* və *-cık⁴* şəkilçiləri artırıldıqları sözlərin leksik mənasına heç nə əlavə etmir, onlara yalnız modal çalar, funksiya əlavə edir. Məhz bu funksiya nəticəsində həmin sözlər müəyyən situasiyada işləmə bilmək xüsusiyyəti əldə edirlər. Bunu nəzərə alan Z.Korkmaz qeyd edir ki, *-cık⁴* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl işləndikdə sevgi semantikasına daha qabarıq formada ortaya çıxır. Müq. et: *anneciğim, babacığım, halacığım, Ayşeciğim, Dilekciğim; senin anneciğın, teyzeciğın, kardeşeciğın, komşucuğu, komşucukları* və s. Eyni sözü Azərbaycan dilində tərkibində *-cık⁴* və *-cığaz⁴* şəkilçiləri işlənən sözlər haqqında da demək olar. Müq. et: *quşcuğaz, qızıcığaz, evciyəz, daxmacıq, lampacıq, gülcüyəz* və s. Bu nümunələrdə də yeni leksik vahidin əmələ gəldiyini söyləmək mümkün deyil. Türk dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də göstərilən şəkilçilər sözlərin müəyyən situasiyada işlənməsi üçün şərait yaratmışdır ki, bu baxımdan da özlərini funksional şəkilçi kimi aparmışlar.

Azərbaycan, həm də türk dilində sifətlərdəki keyfiyyət fərqlərinin morfoloji üsulla ifadəsi bir o qədər də geniş inkişaf etməmişdir. Türk dillərində, eləcə də tədqiq etdiyimiz dillərdə sifətin xüsusi morfoloji əlamətə malik olmamasını da bir çox tədqiqatçılar məhz bununla əlaqələndirirlər. Azərbaycan və türk dilində sifətlərin xüsusi morfoloji əlamətə malik olmaması bir sıra mübahisələrə də gətirib çıxarmışdır. Sifət dərəcələrinin sintaktik üsulla ifadəsi, yarımqıq təkrarların sifətin çoxaltma dərəcəsi kimi təqdim olunması buna nümunə ola bilər. Azərbaycan dilçiliyində bu problemə öz münasibətini bildiren Y.Seyidov yazır ki, Azərbaycan dilçiliyində sifətin müqayisə dərəcəsi kateqoriyasını əmələ gətirən üsullarının müəyyənləşdirilməsində morfoloji kateqoriya anlayışından kənara çıxma halları var ki, bunlar nəzəri yanlışlıqlar kimi özünü göstərir. Məlumdur ki, morfoloji kateqoriyalar morfoloji üsulla, qrammatik şəkilçilər vasitəsi ilə formalaşır [7,s.103]. Sifətin müqayisə dərəcələri kateqoriyası da bu cəhətdən istisna təşkil etmir. Bu kateqoriyanın formalaşmasında əsil şəkilçilərlə yanaşı, *m, p, r, s* səslərinin iştirakı ilə əmələ gələn vasitələrdən də istifadə edilir. Bununla belə, kitablarda sifətin dərəcələrinin sintaktik və analitik üsullarla əmələ gəlməsi də qoyulur və təbii olaraq, bu adlarla verilən dil faktları morfoloji kateqoriya kimi sifətin dərəcə kateqoriyasına uyğun gəlmir. Hətta dilçilər xeyli irəli gedərək, cümlədə sözlərin əlaqəsi yolu ilə verilən müqayisəni də dərəcə kateqoriyası faktı kimi təqdim edirlər.

Bizim fikrimizcə, sifətin dərəcə kateqoriyası hələlik tam formalaşmayıb və sifətin dərəcələrini əmələ gətirən morfemlər də hələlik həmin funksiyaları yerinə yetirə bilmir. Sifətin dərəcə şəkilçiləri müəyyən funksiyaları yerinə yetirir ki, onları funksional-leksik şəkilçilər adlandırmaq tamamilə məqsədaşdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Banguoğlu, T. Türkçenin Grameri /T. Banguoğlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –2007. –628 s.
2. Ergin, M. Türk Dil Bilgisi / M. Ergin. –İstanbul: Boğaziçi Yayınları, –1985. –407 s.
3. Hüseyinzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / M. Hüseyinzadə. –Bakı: Maarif, –1983. –320 s.
4. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası:[2 hissə] / B.Xəlilov. –Bakı: Nurlan, –c.2, –2000. –280 s.

5. Korkmaz, Z. Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları / Z. Korkmaz. – Ankara: TDK Yayınları, –1969.–190 s.
6. Qıpçaq, M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat) / M. Qıpçaq. – Bakı: Elm, –2000. –453 s.
7. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs) / Y. Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2000. – 403 s.

**MAHMUD KAŞQARLININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ ƏSKİ TÜRK
İNANCLARI**

**ANCIENT TURKIC BELIEFS IN THE WORK OF MAHMUD KASHGARI
“DIWAN LUGHAT AT-TURK”**

Dos. Məhəmməd Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi,
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrası, Bakı
ORCID NO-0000-0002-2630-2651

Xülasə

XI əsrdə yazılmış “Divanü lüğət-it-türk” ensiklopediyasında M.Kaşqarlı türklərin əski inancları, dini-mifoloji görüşləri haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir. Əski türk dini inancları abidədə tam şəkildə öz əksini tapmasa da, bu örnəklər ilə Mahmud Kaşqarlı Türk millətinin dini-mifoloji dünyasının İslama qədərki əski və orta əsrlər mənzərəsini canlandırma bilmişdir. M.Kaşqarlı abidədə qatı müsəlman, “Qurani-kərim” və hədislərin kamil bilicisi kimi görünə də, türklərin əski adət-ənənələri, inancları, dini görüşləri haqqında hərtərəfli biliyi olan böyük elm adamıdır.

İlk türk ensiklopediyasının yaradıcısı bu möhtəşəm əsəri ilə bir çox elmlərin, o cümlədən türkologiya, xalq ədəbiyyatı, tarix, etnoqrafiya və başqa elmlərin əsasını qoymuşdur. Abidədəki bilgilərdən əcdadlarımızın İslamdan əvvəlki yaşam fəlsəfəsi, adət-ənənələri, dünyanı qavrama özəllikləri, dünya modeli, təqvim miqfələri, şamanizm elementləri, türk inanc sisteminin mərkəzi anlayışı olan Tanrı // Tengri, bu ilahi güc ilə bağlı deyimlərlə tanış oluruq.

Mahmud Kaşqarlının bu möhtəşəm əsəri qədim və orta əsrlər türk düşüncəsində əski türk inanclarını öyrənməkdə əsas mənbələrdən sayılır. Abidədə ərəb dilində verilmiş kiçik mətnlər, ayrı-ayrı maddələrdən əski türk yaşam tərzi ilə bağlı inanclarımızın müəyyən dəyişiklik, çevrilmə yaşadığı və ya unudulduğu qənaətinə gəlirik.

Məqalədə ensiklopediyada rast gəlinən “yaşın, qaş, “kovuç” və “kovuz” sözləri, çıvı, Kösgük, yalwı, yada daşı, Umay və s. haqqında məlumat verilir. Ensiklopediyadan türklərin bədxah güclərə Yek, İslam və başqa dinlərdə ilk insan olan Adəm peyğəmbərə Yalnğuk deyildiyini öyrənirik.

Şamanizm dönəmindən qalma inanclara da müraciət edən M. Kaşqarlı türk mfologiyasının demonik varlıqlarını, iyə //yələri “cin” kimi verir. Böyük alim əyə və demonik varlıqlara “cin” desə də, onların türk dilində adlarını yazmağı unutmur. Bəzən şamanlıqdan qalmış inanclarla bağlı söz və terminləri izah edərkən “türklər belə inanırlar”, “bu inanış çox yayılmışdır” deməklə kifayətlənir. Böyük elm adamı M.Kaşqarlı yeri gəldikcə, büt və əski inanclara qarşı müsəlman türklərinin münasibətindən də söz açmağı unutmur.

Böyük alimin şamanizmdən miras qalmış əski türk inancları ilə bağlı ensiklopediyada verdiyi anlayışlardan biri “İduk”dur. Şamançı türklərin qurban ritualları haqqında məlumat verən M.Kaşqarlıdan əski türklərin təqdim etdikləri qurbana “yagış” dediklərini öyrənirik.

Ensiklopediyada türklərinin sehr və fala baxmalarına toxunan M.Kaşqarlı türk mədəniyyətində mühüm yer tutan “İrk”sözü haqqında da məlumat verir. Abidədə türklərin əski şaman dönəmindən qalma söz, deyim və inanclarına toxunarkən M.Kaşqarlı şamançı türk kimi danışır. Bütün bu deyilənlər müsəlman olan böyük alimin İslamdan əvvəlki əski türk inancları haqqında da geniş məlumatla malik olmasından xəbər verir.

Açar sözlər: Kaşqarlı, türk, inanc, abidə, alim, “yada daşı”, şamanizm.

Abstract

Mahmud Kashgari gives valuable information and knowledge about ancient beliefs, religious and mythological views of the Türks in his encyclopedia "Diwan Lughat at-Turk" (the "Dictionary of Turkic languages") written in the 11th century. Although not all ancient Turkic religious beliefs were reflected in this monument, M. Kashgari managed to revive the pre-Islamic and medieval panorama of the religious and mythological world of the Turkic nation. Though in this monument M. Kashgari seems to be a true Muslim, a perfect connoisseur of the Koran and its hadiths, he is also a great scholar and expert on the ancient customs, traditions, beliefs and religious views of the Turks.

The creator of the first Turkic encyclopedia with this monumental work laid the foundations of many sciences, including Turkology, folk literature, history, ethnography and others. Thanks to the knowledge contained in this monument, we get acquainted with our ancestors' everyday philosophy, customs, traditions, peculiarities of worldview, model of the world, calendar myths, elements of shamanism, with Tengri being the central concept of the Turkic belief system, phrases associated with this divine power in the pre-Islamic period.

This monumental work by M. Kashgari is considered the main source for the study of beliefs in ancient Turkic thinking of the ancient and middle ages. From small texts, certain paragraphs in Arabic, we conclude that beliefs associated with the ancient Turkic way of life have undergone certain changes, transformations or been forgotten.

The article provides information about the words “yaşın, qaş, “kovuç” and “ kovuz”, çıvı, Kösgük, yalwı, yada daşı, Umay found in the encyclopedia. From this encyclopedia we learn that the Turks called the evil forces Yek, and they called the prophet Adam, who was the first person in Islam and other religions, Yalnguk.

M. Kashgari, who turned to the beliefs of the period of shamanism, gives demonic creatures in Turkic mythology as iyə // əyələri (spirits of nature) “jinn”. Although the great scientist calls spirits and demonic creatures jinn, he does not forget to write their names in the Turkic language. Sometimes, when explaining words and terms associated with beliefs from shamanism, he limits himself to saying “the Turks believe this way,” “this belief is widespread.” A man of science, M. Kashgari, whenever necessary, also speaks about the attitude of the Muslim Turks to Buddhism and other ancient beliefs. One of the concepts associated with ancient Turkic beliefs inherited from shamanism and given in the encyclopedia by the great scientist is “Iduk”. From M. Kashgari, who gives information about the rituals and sacrifices of the Turkic shamans, we learn that the Turks call the presented sacrifice Yagish.

Speaking about the fact that the Turks were engaged in magic and divination, M. Kashgari in his encyclopedia gives information about the word “İrk”, which occupies an important place in Turkic culture. Touching upon the words, phrases, and beliefs of the Turks remaining from the ancient shamanic period in his encyclopedia, M. Kashgari speaks as a Turkic shaman. All the above indicate that the great Muslim scientist had extensive knowledge about the ancient Turkic beliefs of the pre-Islamic period.

Keywords: Kashgari, Turks, beliefs, monument, scientist, yada stone, shamanism

GİRİŞ

XI əsrdə yazılmış “Divanü lüğət-it-türk” ensiklopediyasında dini inanclar tam şəkildə öz əksini tapmasa da, bu örnəklər ilə Mahmud Kaşgarlı Türk millətinin dini-mifoloji dünyasının İslama qədərki əski və orta əsrlər mənzərəsini canlandırma bilmişdir. M.Kaşgarlı abidədə nə qədər qatı müsəlman, “Qurani-kərim” və hədislərin kamil bilicisi kimi görünsə də, türklərin əski adət-ənənələri, dini görüşləri haqqında ətraflı bilgi vermişdir.

Bu möhtəşəm əsəri ilə bir çox elmlərin əsasını qoymuş M.Kaşqarlı İlk türk ensiklopediyasının yaradıcısı kimi əcdadlarımızın İslamdan əvvəlki yaşam fəlsəfəsi, adət-ənənələri, dünyanı qavrama özəllikləri, dünya modeli, təqvim miqfləri, şamanizm elementləri, türk inanc sisteminin mərkəzi anlayışı olan Tanrı // Tengri, bu ilahi güc ilə bağlı deyimlər və s. haqqında geniş məlumat vermişdir.

Mahmud Kaşqarlının bu möhtəşəm əsəri qədim və orta əsrlər türk düşüncəsində əski türk inanclarını öyrənməkdə əsas mənbələrdən sayılır. Abidədə ərəb dilində verilmiş kiçik mətnlər, ayrı-ayrı maddələr əski türk yaşam tərzi ilə bağlı inanclarımızın müəyyən dəyişiklik, çevrilməyə məruz qaldığı və ya unudulduğu qənaətinə gəlirik.

ARAŞDIRMA

İnanclarımızın bəziləri həyatımızda təsiri olsa da, bəziləri adət-ənənələr kimi dəyişmiş, bəziləri isə unudulmuşdur. M.Kaşqarlı “yaşın” maddəsini açıqlayarkən bu daşla bağlı aşağıdakı bilgiləri verir: “Şimşək. Türk hikmətində “Kimin yanında belə qaş olsa, ildırım vurmaz” deyilir, yəni “kimin yanında qaş tapılsa ona şimşək, ildırım toxunmaz” deməkdir. Qaş ləkəsiz, saf bir ağ daşdır, uzüklərə taxılır, üzüyün sahibinə şimşək, ildırım toxunmaz, çünki yaradılışı belədir. Bu bir bezə, parçaya bükülüb oda atılsa belə, nə parça yanar, nə daş. Bu sınıanılmışdır. Adam susadığı zaman bunu ağzına alsə susuzluğa gedər (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 22).

M.Kaşqarlı həmin cildin başqa bir yerində “Qaş” maddəsi haqqında danışarkən bu daşın qara və ağ təmiz daş olduğunu deməklə yanaşı, əvvəlcə dediyi fikirləri təkrarlayır: “... Bunun ağını üzük qaşına qoyarlar. Bununla şimşəkdən, susuzluqdan və ildırım düşməsindən qorunurlar” (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 152; Kaşqarlı, I c., 1998: s. 330 - 331).

Egit: “Göz dokunmaktan kurtulmaq üçün cocukların yüzünə çalınan bir ilaç. Bu ilaç, safrana bir takım şeylər karıştırılarak yapılır” // Nəzər dəyməməsi üçün uşaqların üzünə sürtülən bir dərman. Bu dərman zəfərana bəzi şeylər qatılaraq hazırlanır” (Kaşqarlı, I c., 1998: 51)

Mahmud Kaşqarlı “İsrık” sözünü belə izah edir: “Çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilaç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tüdsü verilerek “ısrık ısrık” denir ki “ey peri ısırılmış olasan” demektir // Uşaqları pərilərə və bəd nəzərə qarşı əfsunlamaq (ovsunlamaq-müəllif) üçün dərman hazırlanan zaman deyilir. Uşağın üzünə tüstü verib “ısrıq-ısrıq” deyilir ki, bu da “ey pəri, ısırılmış olasan, yəni qapılmış, dişlənmiş olasan” deməkdir (Kaşqarlı, cilt I, 1998: s. 99). Göz dəymiş və ya nəzərə məruz qalan uşağı sağaltmaq üçün söylənən sözdür. Göz dəyənin üzünə tutularaq “ısrıq-ısrıq: ey cin, dişlənmiş ol!”, - deyilir (Fortacı, 2016: s. 115).

M.Kaşqarlı türklərin batil inanclarından olan “cin vurması” haqqında danışarkən 2 dəyişik variantda işlənən “kovuç” və “kovuz” sözlərini verir. O, “kovuç” maddəsi ilə bağlı aşağıdakıları yazır: “Cin vurması. Belə olan adamın üzünə soyuq su səpilir, sonra “kovuç, kovuç” deyilir. Üzərlik və sandal ağacı ilə tüstülənir. Bu zaman “qaç, qaç” demək lazımdır“ (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 163). Həmin yerdə verilən “kovuz” maddəsinə aşağıdakıları əlavə edir: “Oğuzlar “kovuç” yerinə işlədirlər. Yel kovuz bitigi adlanır ki, mənası “cin vurmasına qarşı əfsun, üfürük// üfürmə” deməkdir” (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 163-164).

M. Kaşqarlı türk mfologiyasının demonik varlıqlarını, iyə //əyələri “cin” kimi verir. Böyük alim əyə və demonik varlıqlara “cin” desə də, onların türk dilində adlarını yazmadığı unutmur. Məsələn, “çıvı” maddəsi haqqında belə yazır: “Cinlərdən bir bölük. Türklər buna inanırlar ki, iki bölük // dəstə bir – birilə toqquşduğu zaman bu iki bölüyün vilayətlərində oturan cinlər öz vilayətinin xalqını qorumaq üçün vuruşurlar. Cinlərdən hansı tərəf yenilərsə, tərəfdarı olduğu vilayətin əhalisi də məğlub olar. Gecə bu cin dəstələrindən hansısı qaçardısı, onların yerləşdiyi vilayətin xaqanı da qaçar. Türk əsgərləri gecə cinlərin atdığı oxlardan qorunmaq üçün çadırlarında gizlənilir. Bu, türklər arasında bir adətdir” (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 225).

Görünür, Mahmud Kaşğari müsəlman ərəblərinə tanış olan “cin” termini ilə məsələni izah etmək istəmişdir, çünki bunların əyələr olduğu şübhəsizdir. Şaman əfsanələrində şaman ruhlarının öz tayfasını, əhalisini qoruduğu bilinir. Orta əsrlərdə türklər öz soyunu, boyunu qoruyan ruhlara inanmışlar (Bayat, 2008: s.133). Demonik varlıqlar və ya ölü ruhları ilə bağlı mifoloji rəvayətlərdə bu varlığın adının “tiki” olduğunu öyrənirik: “Gecələr eşidilən səs. Türklər belə düşünürlər ki, ruhlar sağ ikən yaşadıkları şəhərlərdə hər il bir gecə toplaşır və insanları ziyarət edirlər. Gecə vaxtı kim bu səsi eşidirsə, ölür. Bu, türklər arasında adi haldır” (Kaşğarlı, III c., 1998: s. 230).

M.Kaşğarlı abidədə bağ-bağçaya göz dəyməməsi üçün tətbiq olunan təcrübəyə “Kösgük” deyildiyini bildirir: “Göz dəyməsindən qorunmaq üçün üzüm bağları və bostanlarda qurulan bağ müqəvvası. Atalar sözündə hətta belə deyilmişdir: “Alın arslan tutar, küçün kösgük tutmaz” // Hiylə ilə aslan tutular, güc ilə heç müqəvva da tutulmaz” (Kaşğarlı, cilt II, 1998: s. 289).

Ensiklopediyada M.Kaşğarlı türklərin sehrə, ovsuna “yalwı” dediklərini bildirir. “Yalwı” maddəsi ilə bağlı dəyərli bilgiler verən müəllif “göz dəyməyə” deyildiyini bildirir: “yalwı”: sehr, ovsun. Sehrbaza “yalwıçı” deyilir. Beləliklə, bu parçada deyilir:

Yalwın anıñ közi
Yeklin anıñ özi
Tolun ayın yüzi
Yardı mening yürek

“Onun gözü büyüldür. Onun özü konuktur. Yüzü ayın on dördüdür. Benim yüregimi parçaladı // Sevgilisini təsvir edərək deyir ki, Onun gözündə sehr vardı, onunla ovlar. Özü, içərimdə qonaqdır. Üzü on dörd gecəlik ay kimidir. Məni baxışlarıyla vurdu, qəlbim bundan qırıldı” (Kaşğarlı, III c., 1998: s. 33).

Qatı bir müsəlman olan M.Kaşğarlı bəzi batil inanclara qarşı çıxsa da, bir türk, həm də müsəlman kimi İslamı qəbul etməyən türklərin bu inancında küfr bir şey görmür. Ərəb tarixçilərinin də diqqətini cəlb edən türklərin “yada daşı” haqqında “Divanü lüğət-it-türk” abidəsində dəyərli bilgilərə rast gəlirik. Türk mifologiyasının inanclar sistemində “yada daşı” türk və monqol xalqlarının yalnız quraqlıq dövründə deyil, həm də savaqlarda istifadə etdikləri bir sehr ünsürüdür. Prof. F.Bayat “yada daşı” haqqında yazır: “Türk və monqol tayfalarında yada (altaylılarda), yakutlarda sata, qırğızlarda cada və ya cay daşı, buryatlarda zada və s. adlarla bilinən bu yağmur daşı havanı istənilən şəkildə dəyişdirmək, qar, yağmur, dolu, bəzi inanışlarda külək yaratdığına inanılan sehrli gücə sahib daşdır. Bu daşın yay, yat da adlandırıldığı məlumdur. Bu daşla yağmur, qar yağdırıb, külək yaradan kimsələrə də yaycı, yatçı, yadacı, cadacı adı verilir. Türk cəmiyyətində (toplumunda) yatçıların və ya yadacıların şamanlar qədər önəmli yer tutması yada kultunun toplum həyatına təsirinin böyüklüyünü göstərir. Yadaçılar toplumun başqa bir dünyanın gücləri ilə əlaqə qura bilən yoxsul, övladsız və çox zaman ailəsi olmayan fərdləridir. Monqol dönəmində fars dilində istifadə olunan “yadamışı və cadamışı kərdən” ifadələri yada daşı ilə yağış yağdırmaq anlamında istifadə edilmişdir. Bəzi inanclara görə ovçular da yada daşından istifadə edirlər, qar yağdıraraq ovun izini tapır və ya çayı donduraraq ovu ovlamağı asanlaşdırırlar (Bayat, c. 2, 2007: s. 156).

Yada daşı ilə bağlı rəvayətlərə görə, dünyaya hakim olmaq gücünü verən bu daşı türklərə Allah verib. Bu da Kaşğarlının türk adını Tanrının verməsi və onları öz döyüşçüsü kimi görməsi fikrini daha da gücləndirir. Yada daşı Yafəsdən Türkə, ondan da Oğuzə keçmişdir. M.Kaşğarlı “Yat” maddəsində yazırdı: “Bir növ qamlıqdır. Bəlli daşlarla (yada daşı ilə) edilir. Beləliklə, yağış, qar yağdırılır, külək əsdirilir. Bu, türklər arasında yaxşı tanınan bir şeydir. Mən bunu Yağma ölkəsində öz gözümə gördüm. Orada bir yanğın olmuşdur, yaz mövsümü idi; bu şəkildə qar yağdırıldı və uca Tanrının izni ilə yanğın söndürüldü” (Kaşğarlı, III c., 1998: s. 3).

Bu ifadə daşla əlaqəli inancları gerçəkləşdirmək fikrindən irəli gəlir. Həmin cildin “yat” maddəsində böyük alim “daşlarla yağış və külək gətirmək üçün edilən qamlıq” kimi qısa izahat verir (Kaşqarlı, III c., 1998: s.159). Hətta bir neçə yerdə M.Kaşqarlı “yatlattı, yatladı” kimi maddələrdə qar və yağış yağdırmaqdan bəhs edər: “Beg yatlattı = Bəy yadaçıya yada daşını oxutdurdu, yəni yağış yağdırmaq əmrini verdi. Bəy qama, şamana yada daşı ilə qamlıq elətdirdi, ona görə də külək əsdi, yağış yağdı (yatlatır-yatlatmaq). Bu, türk ölkələrində bilinmiş bir şeydir. Uca Allahın izni ilə və yada daşı oxutdurmaqla, yağış, soyuq və külək gətirilir (Kaşqarlı, II c., 1998: s. 355).

İslamdan əvvəlki bir inancla İslam inanclarını birləşdirməyə çalışan M.Kaşqarlı yağış, qar yağdırmaq, külək əsdirməklə yadaların // yadaçıların təbiətə təsirini Allahın izni ilə izah edir və məsələni sülh yolu ilə həll edir (Bayat, 2008: s.136). Dağlarda tapılan və ya su quşunun, ilanın başından, öküzün qarnından, ya da madyanın ürəyindən çıxarılan “sata” inanılmışdır ki, sahibini şamanlardan gələcək dərdən-bələdan hiofz elədiyi kimi yeni doğulan körpələri də qoruyardı. Türklərin əcdadına Tanrının yağış yağdırmaq qüdrəti verdiyi haqda rəvayətlərə Çin, müsəlman və xristian qaynaqlarında rast gəlirik. Mənbələrdə göstərilir ki, türk qamları savaşı zamanı qar, yağış yağdırmaqla düşmən ordusunda çaxnaşma salar və onun axırına çıxardılar. İslam müəlliflərinə görə, türklərin atası Yafəs Nuh peyğəmbərdən quraqlıq ölkədə nə edəcəyini soruşur. Atası da oğluna yağış daşının qüdrətindən bəhs edir və üstündə “İsmi-əzəm” duası yazılmış tilsimli daşı ona verir ki, ehtiyac olanda allaha dua edib yağışı yağdırsın. Buna “yada daşı” deyilirdi. Həmin daşdan quraqlıq və müharibələr zamanı istifadə olunduğu göstərilir. Əfsanələrdən birində həmin daşın Yafəsdən Oğuz xanın aldığı göstərilir (Bəydili, 2003: s. 388).

Ərdəbildə yağış yağmadığı zaman üzərində dua yazılan daşı yuvarlayıb şəhərə gətirər, bu yazılı daşla Allaha dua edirdilər ki, yağış yağsın üç gün üç gecə. Xudanın əzəməti ilə üç gün üç gecə yağış ara verməzdi. Daşı aparıb yenə əvvəlki yerə qoyardılar və bununla da yağış kəsərdi. Həmin daş nə qədər şəhərə yaxın olurdusa, guya yağış da o qədər şiddətli olardı. Mənbələrə görə, Xərazmşah Cəlaləddin Mengübirdi də səfərləri zamanı yanında yada daşı gəzdirərdi. S. Malov “yada” sözünün qədim farscadan alındığını yazır. (Malov, № 1, 1947: s. 151-161).

“Divanü lüğət-it-türk”də şamanizm haqqında ifadə inanc, sınaq və s. nümunələrin verilməsində M.Kaşqarlının şamançı bir türk kimi dəyərləndirmə edir, sanki müsəlman olduğunu unudur. Abidədə şamanlıqla bağlı söz, deyim və inancların çoxluğuna toxunan Abdulqadir İnan qeyd edir ki, M.Kaşqarlı müsəlman türklərin əski şaman dönməindən qalma sözləri izah edərkən şamançı türk kimi danışır. Bəzən şamanlıqdan qalmış inanclarla bağlı söz və terminləri izah edərkən “ türklər belə inanırlar”, “bu inanış çox yayılmışdır” deməklə kifayətlənir. (İnan, sayı 100, 1971: s.1). Böyük belm adamı M.Kaşqarlı yeri gəldikcə, büt və əski inanclara qarşı müsəlman türklərinin münasibətindən söz açır. Məsələn, bu dördlüyün izahında bunu aydın görürük:

Kelngizleyü atkımız	“Seller gibi aktık,
Kendler üze çıktımız	Şehirler üzerine çıktık,
Furhan ewin yıktımız	Put evini yıktık,
Burxan üze sıçtımız	Putların üzerine yestehledik”

(Kaşqarlı, I c., 1998: s. 343).

Uyğurlara qarşı edilən yürüşü anladaraq deyir: ”Onların üzərinə sel kimi axdıq, şəhərlərinə girdik, büt evlərini dağıtdıq, bütleri üzərinə nəcis etdik. Müsəlmanların qaydası budur: bir kafir ölkəsinə girdikləri zaman onu təhqir etmək üçün bütlerini batırdılar” (Kaşqarlı, I c., 1998: s. 344).

“Divanü lüğət-it-türk”də toplanmış inancların böyük bir qismi türklərin şamanist olduğu dövrlə bağlıdır. Məsələn, M Kaşqarlı “us üşgürse ölür (Kərkəs quşu // doğan quşu- müəllif) bir adamın üzünü fit çalarsa uğur sayılmaz; bu ölümə işarədir” (Kaşqarlı, I c., 1998: s. 228) deməklə, şamanizm

dönəmindən qalma inanclara da müraciət edir. Şamanizm zamanından uğurlu-uğursuz quşlar haqqındaki təsəvvürlər "Divanü luğat-it-türk"də araşdırılmışdır.

Şamanizm dönəmində qalan ən böyük mifoloji fenomen Umayla bağlı olanlardır. Türk dini-mifoloji sistemində hamilə qadınların, uşaqların qoruyucusu olan Umay eyni zamanda Ağ Süd gölün də sahibidir. Körpələrin ruhlarının olduğu bu göldən şamanlar doğulacaq uşaqların ruhlarını götürüb, qadının uşaqlığına, bətninə atmaqla onun hamilə qalmasını təmin etmiş olurlar (Bayat, c.1, 2007: s. 49-78).

Keçən zaman ərzində Umay qoruyuculuq funksiyasını itirmiş və ya M.Kaşqarlı bu inancın İslama zidd olduğu üçün kitaba salmamış, sadəcə onu belə izah etmişdir: "Son; Kadın doğurduktan sonra karnından çıxan hokka kimi nesne. Buna "cocuğun ana karnında eşi" denir. Şu savda da gelmiştir: umayka tapınsa ogul bolur (birisi buna hizmet ederse cocuk doğar). Kadınlar sonu uğur sayarlar" // "Umay-qadınlar doğandan sonra qarınlarından çıxan hoqqaya bənzər bir şey. Buna "uşağın ana qarında yoldaşı, tayı" deyilir. Bir məsələdə vardır: "Umaya tapınan oğul tapar = birisi buna xidmət edərsə, uşaq doğar". Kadınlar bunu şükümlü (uğurlu- müəllif) sayırlar" (Kaşqarlı, 1998, I c.: s. 123).

Prof. D.Yıldırımın araşdırmasından Umayın funksiyasının Tanrı tərəfindən yaradılmışlara verilən "qut"la bütün bu canlıların övladlarını qorumaq olduğu anlaşılır. Yaratmaq qüdrəti Umaya aid deyil. Umay anada yalnız qoruyucu, hami funksiyası var ki, onun da bütün gücü də bu funksiyasıyla məhdudlaşır (Yıldırım 1998: s. 112-123). Umay Ana Sibirin və Orta Asiyanın türk xalqlarının arxeoloji və etnoqrafik materiallarında həm bəyaz və ya qızılı saçlı, ağ donda, antropomorfik görünüşlü, həm quş cildində, həm də bu iki varlığın vəhdətində, yəni qanadlı qadın mələk görünüşündə təsəvvür olunmuşdur. (*Скобелев* <http://www.kyrgyz.ru/?page=272>).

Etnik mədəniyyətin özündə "əyə" olaraq qəbul edilən bu varlıq mifoloji simvolikasına, daşdığı funksiyasına uyğun bir adla "ana//ene", "içe" (əyə), bəzən isə sadəcə olaraq "övlia", fəriştə, mələk adlandırılır. Yakutlarda uşaqların hami ruhu olunaraq bilinən, uşağa " kut" verən və yenicə doğan qadının yardımına gələn, adının mənası da "yaradıcı, yaradan (qadın)" demək olan "Ayıısı" bir fikrə görə Umaya verilən adlardan biridir (Bəydili (Məmmədov), 2007: s. 81), Xakaslar simvolu ox-yay bildikləri Umayı uşağı ətə-qana gətirən ağ quş kimi təsvir edərtilər. Teleutlara görə isə gümüşüsaçlı bu gənc, gözəl qadın olan Umay ana göy qurşağı boyunca yerə enər, əlindəki yayla uşaqları onların sağlamlığına və həyatına təhlükə yaradacaq acıqlı ruhlardan qoruyardı. Kumandınların mifoloji düşüncəsinə görə, uşağın ana bətninə düşməsindən başlamış sonrakı həyatı boyu Umay-enenin (Ubay-ene) kölgəsi onun üstündən əskik olmazdı (Скобелев, 1997, № 6: c. 84-92).

"Xeyirxah ruh" Umayın Altay türklərində, o cümlədən kaçın, teleut və şorlarda əlində oxu-yayı olan oyuncaq, ya oyuncaqlı beşik və yaxud da ox-yay, həmçinin sadəcə yay görkəmində antropomorfik təsviri qırpaq boylarında D'ayıkın və yakutlardakı Ayıısı'nın təsvirləri ilə üst-üstə düşür (Dırenkova, Kn.III, 1928: s. 134-139).

Umay haqqında bilgilər "Divanü luğat-it-türk" abidəsində işarə şəklində olsa da, bu qoruyucuya xidmət edənlərin uşaq sahibi olacağı bu mifoloji varlığın övlad vermə funksiyasından xəbər verir. Umay mifoloji varlığı ilə əlaqədə olduğu düşünülmən və zamanla iblisləşən Abacı / Umacının uşaqları qorxutmaq üçün istifadə edilən bir varlığa çevrilmə prosesini izləmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu da şamanizmdə dixotomik (ikili- müəllif) hissəsində Umay və Umacı varlıqlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Qazaxlarda Umay Maynəkə adlı zərər verən ruha çevrilmişdir. Umayın izlərinə Anadoluda da rast gəlinir. Məsələn, Konya vilayətində "Öcü gəlir" ifadəsiylə yanaşı, yaşlı qadınlar uşaqları sakitləşdirmək üçün "Umacı gəlir" və ya " Umacı gəlib səni aparacaq" dedikləri məlumdur. Qaziantəpədə "Umacı gəlir" və ya " Umacı səni aparır" ifadələrinə də rast gəlinir. Bəzi gəlinlərin "Mən Umacam ki, məndən qorxursunuz" söyləmələrində də Umacın çox qorxulu varlıq olması

düşüncəsi hakimdir. Saçları və başı dağınıq olan qadınlara söylənilən “Umac kimisən” ifadəsində Umacın qorxulu varlıq olması görünür (Bayat, C. 2., 2007: s. 310). Mahmud Kaşqarlı “abaçı” maddəsində “Umacı. Çocukları korkutmaq için “abaçı keldi” // “Umacı. Uşaqları qorxutmaq üçün “abaçı gəldi” deyilir” yazmaqla kifayətlənmiş, mövzu ilə bağlı başqa bir bilgi verməmişdir (Kaşqarlı, I c., 1998: s. 136).

İslamdan sonra bütün bədxah ruh və güclərin şeytan və cin anlayışı ilə göstərildiyindən qədim türk demonolijisini öyrənmək demək olar ki, mümkünsüzdür. Abidədə böyük alim bədxah güclərə Yek deyildiyini söyləyir: “yek: şeytan. Şu savda dahi gelmişdir: “Bilmiş yek bilmedhük kişiden yeg=tanınmış şeytan, tanınmadık adamdan daha iyidir”. Bu sav, tanıdıklarına hürmet etmək emrolunan kimse üçün söylenilir”// Yek: şeytan. Hətta məsələdə belə deyilir: “Məşhur (tanınmış-müəllif) şeytan tanınmamış (namələum-müəllif) adamdan daha yaxşıdır”. Bu məsəl tanıdıklarına hörmət etməklə əmr olunan şəxs üçün deyilir” (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 160).

İlk insana və ya İslamdan sonra çox güman ki, Adəm peyğəmbərə Yalnguk deyildiyini M.Kaşqarlıdan öyrənirik. İlk insana türk mifologiyasında Törüngey deyildiyi məlumdur. M.Kaşqarlının abidəsində “yalnguk” maddəsində deyilir: “Yalnguk: Tanrı esenliyesi Adem atamız. Şu savda dahi gelmişdir: “yalnguk oğlu yokadhur edhgü atı kalır = Adem oğlu yok olur; iyi adı kalır”, (adem oğlu ölümle yoxluğa geder, iyi adı kalır. Bu sav, hər zaman iyilik yapmakla emrolunan kimse için söylenir. // Adəm atamıza Allahın salamı olsun. Məsələdə belə deyilir: “İnsan oğlu yox olur, yaxşı adı qalır, (İnsan oğlu ölümle yoxluğa geder, yaxşı adı qalır). Bu məsəl hər zaman yaxşılıq etmək əmr olunan kimsə üçün deyilir (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 384).

Əski türk inancları ilə bağlı ensiklopediyada verilən anlayışlardan biri İdukdur. M.Kaşqarlıya görə, İduk “Kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütün sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır”// Qutlu və mübarək olan hər əşya. Azad edilən hər heyvana bu ad verilir. Bu heyvan yüklənmir, sütün sağılmır, yunu qırılmır; sahibinin verdiyi əhd (qurban – müəllif) üçün saxlanılır” (Kaşqarlı, I c., 1998: s. 65). Besim Atalay ensiklopediyada M.Kaşqarlının bu sözü “adhuk” kimi yazdığını bildirir (Kaşqarlı, I c., 1998: s. 65).

Beltirlərdə, xakaslar və qaçınlərdə qurban idik/ıduk deyə adlandırılır. Orxon-Yenisey abidələrində və orta əsr mətnlərində “ıdıq /ıduk” və ya “ızuk” şəklində yazılan və mənası “müqəddəs, mübarək” anlamı verən bu əski söz qədim türk dilində “tərk etmək, göndərmək, sövq etmək, buraxmaq, atmaq, yetirmək” və s. anlamındakı “ıd” feilindən törəmişdir (Bayat, 2008: s. 139-140). Qədim türklər mübarək və müqəddəs olan hər şeyi təyin etmək üçün “ıduk” terminindən istifadə edirlər. Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinən Yer-Sub qoruyucularının ıduk adlandırılması bu ruhların yüksək statusu ilə bağlıdır.

Beltir dialektində iduk / ıdıq sözü ilə bərabər “tayıg” sözü də qurban kəsmə funksiyasını ifadə edən anlayışdır. M.Kaşqarlının ensiklopediyasında “dayak, dayangaç / döymək, dəyənek, dayaq” anlamlarında “tayak” (Kaşqarlı, I c., 1998: s. 417; III c.: s. 166). və “kaygın / narahatlıq, təşviş” anlamında “tayıg” sözləri vardır (Kaşqarlı, III c., 1998: s. 165). Qurbanın uca yaradanla insanlar arasında rəmzi şəkildə dayaq rolu oynadığı bilinir.

Göy Tanrı dini ilə bağlı anlayışların, o cümlədən dağ, qurbanlıq heyvan, qayın ağacı, od və s.-nin “ıduk” adlandırılması ruhlar iyerarxiyasında yüksək statusu ilə bağlıdır və ıdukların Tanrı gerçəyində dəyər qazandığına şahiddir (Bayat, c. 1, 2007: s.250).

Böyük alim bəzən türklərin şamanizmdən miras qalmış inanc və adətləri üçün İslamdan əvvəlki türklərin inanışlarını qeyd edir. Məsələn, əski türklərin təqdim etdikləri qurbana yağış dediklərini öyrənirik: “Yağış: İslamdan evvel Türklerin adak üçün yahut tanrılara yakınlık elde etmek için putlara

kestikleri kurban // İslamdan əvvəl türklərin nəzir (əhd-müəllif) üçün, yaxud tanrılara yaxınlaşmaq üçün bütələrə kəsdikləri qurban" (Kaşgarlı, III c., 1998: s. 10).

Belə bilgilər verməklə, M.Kaşqarlı şamanist türklərin kurban rituallarını şərh etmişdir. Mani və Budda dininə tapınan türklərin qanlı qurbanlar kəsmədiklərini nəzərə alsaq, bu məlumatların əski şamançı türklərə aid olduğu aydın olur. "Divanü luğat-it-türk"də qurban anlamını ifadə edən "yasık" sözü də vardır. Bu sözlə böyük alim aşağıdakı bilginə verir: "yasık: Gedeleş. Öbür türklərce. Bunu Oğuzlar ve Kıpçaklar bilmezler. Onlar "kurman" derler. Şu savda dahi gelmiştir: "Oprak yasıkdın tozluğ ya çıkar (kaparmış gedeleçten tozlu yay çıkar. Gedeleşten- eski yay kabından-tozlu yay çıkar). Bazen sağlam yay, eski gedeleçten çıkar." // "yasık-Gedeleş. Digər türklər tərəfindən işlədilir. Bunu oğuzlar və qıpçaqlar bilməzlər. Onlar "kurman" deyərler. "Oprak yasıkdın tozluğ ya çıkar (Bağlı qapıdan tozlu yay çıkar. Gedeleşten- köhnə yay qabından-tozlu yay çıkar). Bəzən sağlam yay köhnə yay qabından çıxar" (Kaşgarlı, III c., 1998: s. 16).

Qədim və orta əsr türklərinin sehr və fala baxmaları haqqında M.Kaşqarlı bilgi vermişdir. Şaman qalıntıları olaraq bilinən bu inancların İslama əks olduğunun böyük alim fərqiində olmuşdur. Ensiklopediyada qam və " kam arwaş arwadi" (qam, şaman ovsunladı) kimi ifadələrindən aydın olur ki, M.Kaşqarlı bunların çoxunun şamanizmlə bağlı olduğundan məlumatlı imiş. Türk mədəniyyətində mühüm yer tutan "ırk"sözü haqqında bilgiləri yenə bu böyük türk alimindən alırıq.

Uyğurların "Irk bitig" kitabının adı da bir fal kitabı olaraq "ırk" sözündən yaranmışdır. Ensiklopediyanın "ırk" maddəsində aşağıdakı mənalər öz əksini tapır: " "Irk=falçılıq. Kahinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmək" // Irk= kahinlik, fal,bir kimsənin ürəyindəkini bilmək, gizlin olanları üzə çıxartma, tale" (Kaşgarlı, I c., 1998: s. 42). "Irkım açıldı" ifadəsi "taleyim, bəxtim açıldı" kimi mənalandırılır. V.Radlov sözlüyündə də "ırk" sözünün "tale" anlamı ifadə etdiyi göstərilir. Əski türkcədə "fal" anlamında işlənmiş "ırk" sözü şəcərə ənənəsində bilinən "İrkıl Xoca" obrazının adında yaşayır. İlk şamanın adı - "Arqıl" da "İrkıl" adının özüdür. İlk şamanlar daha çox falçı olmuşlar (Bəydili (Məmmədov), 2007: s.134). Irk sözündən "ırkla", yəni "falçılıq, kahinlik etmək, fala baxmaq" feili də törəmişdir. Şamanist türklərdə "ırimci" hər növ fal açmağı bacaran şəxlərə deyilirdi (Bayat, 2008: s.142).

NƏTİCƏ

"Divanü luğat-it-türk"də toplanmış inancların böyük bir qismi türklərin şamanist olduğu dövrlə bağlıdır. Abidədə türklərin əski şaman dönməindən qalma söz, deyim və inanclarına toxunarkən M.Kaşqarlı şamançı türk kimi danışır. Bütün bu deyilənlər müsəlman olan böyük alimin İslamdan əvvəlki əski türk inancları haqqında da geniş məlumata malik olmasından xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Bayat, F.(2008). Böyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti Kaşgarlı Mahmut. İstanbul: Ötüken Neşriyyat A. Ş.

Bayat, F. (2007). Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi). Cilt: 1. Ankara: Ötüken Neşriyyat A.Ş.

Bayat, F. (2007). Türk mitolojik sistemi. (Kutsal Dişi-Mitolojik Ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler-İyeler ve Demonoloji). C.2, Ankara: Ötüken Neşriyyat A.Ş.

Bəydili (Məmmədov), C. (2003). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm

Bəydili (Məmmədov), C. (2007). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya: Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim

Direnkova, N.P. (1928). Umay v kulte tureskix plemen// Kultura i pismennost Vostoka. Kn.III, Baku., s. 134-139.

- Fortacı, T. (2016). Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü lüğat-it-türk" adlı eserinin dinler tarihi perspektifinden bir kritiği // Türk & İslam dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi // Yıl: 3, Sayı: 8, Eylül, s. 109-118.
- İnan, A. (1971). Divanü Lugat-it- türk"te şamanizme ait kelimeler".// Türk kültürü, sayı 100, Şubat,
- Kaşgarlı, M. (1998). Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. Cilt I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Kaşgarlı, M. (1998). Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. Cilt II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Kaşgarlı, M. (1998). Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Malov, S.Y. (1947). Şamanskiy kamen "yada" u tyurkov zapadnoqo Kitaya // jurnal "Sovetskaya etnoqrafiya", № 1, s. 151-161
- Skobelev, S.Q. *İkonografiya i prinadlejnosti obraza boqini Umay u drevnix i sovremennix tyurok* // <http://www.kyrgyz.ru/?page=272>.
- Skobelev, S.Q. (1997). Ponyatiye «kut» i eqo prinadlejnost u tyurkov Sibiri i Sredney Azii// жJurnal «Etnoqrafiçeskoye obozreniye», № 6, s.. 84-92.
- Yıldırım, D. (1998). Köktürk çağında Tanrı mı tanrılar mı vardır? / Türk Bitiği, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 112-123.

BOLŞEVİK NƏŞRİNDƏ MİLLİ MƏFKURƏ
“KOMMUNİST” QƏZETİ QAYNAQLARINA YENİ BAXIŞ

Namiq ƏHMƏDOV,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq Jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrası.

ORCID 0000-0003-1970-182X

Xülasə

Kommunist rejimi dövründə sistemin təbliğat və təşviqat rüporu olan “Kommunist” qəzeti bolşevik ideyalarının təbliğatçısı olmaqla həmişə tarixi hadisələrin mərkəzində olmuş, respublikanın gündəlik həyatında baş verən bütün məsələlərin işıqlandırılmasında siyasi rəhbərliyin mühüm təbliğat vasitəsi olmuşdur. Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, bu qəzet orqanı olduğu rəhbər təşkilatın ayırdığı maliyyə vəsaiti ilə nəşr olunurdu, amma bununla belə o milli təəssübkeşliyini heç vaxt unutmamış və həmişə də bunun cəzasını çəkmişdir.

Bu sırada qəzetin əlifba islahatının həyata keçirilməsində, Şərq xalqları və türkoloji qurultayların keçirilməsində informasiya-təbliğatı, təhsilin milliləşdirilməsi məsələsindəki rolu və bu mövzularda dərc etdiyi yazılar daha diqqətçəkəndir. “Kommunist” qəzetini vərəqlədikcə çox aydın şəkildə görünür ki, qəzetin milli zəminə möhkəm bağlılığı bu kimi məsələlərin işıqlandırılmasında, o cümlədən türkoloji qurultay kimi beynəlxalq bir məclisin əhatəli xronikasını yaratmağa da imkan vermişdir. Türkoloji Qurultayı haqqında mətbuatda gedən yazılar bu dəyəri dəfələrlə artırmış, mətbu orqanlarda qurultay haqqında 300-ə qədər məqalə dərc olunmuşdu. Təkcə “Kommunist”in dərc etdiyi materialların sayı 150-yə qədər olmuşdur.

Məqalədə zəngin və önəmli faktlarla təsdiqlənir ki, 70 ildən çox nəşr tarixi olan “Kommunist” qəzeti təkcə “rejimin xidmətçisi” yox, həm də xalqımızın uğurlarla, hədsiz çətinliklər və faciələrlə müşayiət edilən həyat yolunun əks olunduğu tarixi güzgü olmuşdur. Ona görə də cəsarətlə deyə bilərik ki, mətbuat rəsmi dövlət siyasətinin "marksist-leninçi" ideyalarının təbliği, sosialist qurucuları olan yeni insanların formalaşması üçün güclü partiya silahı olsa da, əsrlər boyu Azərbaycan xalqını bir xalq kimi qoruyan, onun dövlətçilik və türkçülük ənənələrini yaşadan mədəniyyətimiz, incəsənətimiz, musiqimiz və digər dəyərlərimizlə yanaşı milli mətbuatımız da olub və onun xidmətləri heç vaxt danılmayan mənbələr sırasındadır.

Açar sözlər: *Azərbaycan mətbuatı, milli dəyərlər, Kommunist” qəzeti, yaradıcılıq məktəbi.*

Protection of the national ideology in Bolshevik publication
New insights into the sources of the “Kommunist” newspaper

Abstract

During the communist regime, the “Kommunist” newspaper, which was the propaganda and agitational outlet of the system, was always at the center of historical events as a propagandist of Bolshevik ideas, acting as an important propaganda tool of the political leadership in covering all the developments in the daily life of the republic. However, we must not lose sight of the fact that at that time this newspaper was obliged to carry out the policy of the leading organization of which it was a body, it was published with the financial resources allocated by it, but despite this, it has always been devoted to national ideals and always suffered punishment for it.

Meanwhile, information propagation of the newspaper in implementing alphabet reform, holding the Peoples of the East and Turkological congresses, its the role in the nationalization of education, and the articles it published on these topics are more noteworthy. As you leaf through the "Kommunist" newspaper, it becomes very clear that the newspaper's strong commitment to the

national background has enabled it to cover such issues, including creating a comprehensive chronicle of an international assembly such as the Turkological Congress.

The article confirms with very rich and important facts that the “Kommunist” newspaper, with a publishing history of more than 70 years, has not only been a “servant of the regime”, but also a historical mirror reflecting the life path of our people, accompanied by successes, extreme hardships and tragedies.

Key words: *Azerbaijani press, national values, “Kommunist” newspaper, creative school.*

Giriş

Azərbaycan ikinci müstəqilliyini qazananda bəzi qüvvələrin dövrün mətbu orqanlarına ciddi qınaqları, o cümlədən sovet rejimini dəstəkləmək kimi tarixi reallıqları dəyərləndirməkdən uzaq olan ciddi və haqsız iradları ortaya çıxdı. Bu sırada “Kommunist” qəzetinin (türk dilində – Azərbaycan dilində) adı birinci çəkilməyə başladı. Hətta cəmiyyətdə bu kimi zərərli fikirlər yüksək tribunallardan belə eşidilməkdə idi. Amma bir sıra tədqiqat əsərlərində də vurğulandığı kimi unudulmamalıydı ki, öz dövrü üçün birinci rəsmi partiya və dövlət qəzeti olan “Kommunist” kütlənin siyasi və mənəvi tərbiyəçisi kimi fəaliyyət göstərirdi.

O ayrı bir məsələdir ki, “Kommunist” qəzetinin milli təmayülünü Sergey Kirov, Levon Mirzoyan kimi yad və düşmən simaların rəhbərlik etdikləri, çox ziddiyyətli bir şəxs olan Əliheydər Qarayev kimi milli hisslərdən məhrum yerli rəhbər kadrların fikir və mülahizələri əsasında Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi daim nəzarət altında saxlamış, yeri gəldikcə müəlliflər “millətçilik”, “türkçülük” adı ilə təqib edilmişlər. Nəticədə “Kommunist” qəzeti redaksiyasında çalışan milli ruhlu, türkçülük ideyalarının təbliğatçısı olan görkəmli ziyalılar – Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ağababa Yusifzadə, Cəfər Cabbarlı, Mir Seyfəddin Kirmanşahlı Əliheydər Qarayevin təkidi ilə xırda burjuaziyanın əlaltısı adlandırılır, bir qismi işdən qovulur, bir qismini isə ciddi tənbehlərə məruz qalırlar (9). Bu kimi faktların sayı isə olduqca yetərincədir və çoxsaylı faktlar var ki, “Kommunist” qəzetindəki “millətçilik yuvası”nı dağıtmaq üçün dəfələrlə çox yüksək səviyyədə ciddi tədbirlər həyata keçirilmiş və redaktorlar vəzifələrindən uzaqlaşdırılmışdır.

“Kommunist” Lenin milli siyasətinin və bolşevik ideyalarının təbliğatçısı olmaqla həmişə tarixi hadisələrin mərkəzində olmuş, respublikanın gündəlik həyatında baş verən bütün məsələlərin həllində siyasi rəhbərliyin mühüm təbliğat vasitəsi olmuşdur. Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, bu qəzet orqanı olduğu rəhbər təşkilatın siyasətini təbliğ və təşviq etməyə borclu idi, onun ayırdığı maliyyə vəsaiti ilə nəşr olunurdu, amma bununla belə o milli təəssübkeşliyini heç vaxt unutmamış və həmişə də bunun cəzasını çəkmişdir.

“Kommunist” təkə rejimin məramını təbliğ edən qəzet olmayıb

Dövrün çox populyar mətbuat orqanlarında, o cümlədən “Kommunist” qəzetində dərc edilən məqalə və xəbərlərdə türkçülüyə qarşı böyük bir qısqançlıq meyllərinin sezilməsinə baxmayaraq, Türkiyə və türkçülük ideyalarının təbliği haqqında yazıların da kifayət qədər çox və əhatəli olması diqqəti cəlb edir. Onda “Kommunist” qəzeti sıradan bir qəzet yox, qısa müddət ərzində bütün Cənubi Qafqazın aparıcı dövrü nəşrlərindən birinə çevrilmiş, SSRİ-nin iri şəhərlərində və bir sıra xarici ölkələrdə xüsusi müxbirləri ilə təmsil olunurdu. Həm o dövrdə, həm də sovet hakimiyyətinin bütün dövrlərində ölkənin birinci rəsmi partiya və dövlət qəzeti olaraq qaldı.

Bir sıra tədqiqat əsərlərinin də müəlliflərinin yazdığı kimi “Kommunist” təkə rejimin məqsəd və məramını təbliğ edən qəzet deyil, milli jurnalistikamızın avanqardı idi (13). Başqa sözlə o, ictimai fikri formalaşdırıcı, Azərbaycan dilinin və mədəniyyətinin keşiyində dayanan, tariximizi təbliğ edən, mənəviyyatımızı yad təsirlərdən qoruyan müqəddəs bir ocaq, ciddi bir mərkəz idi və uzun illər bu ağır missiyanın daşıyıcısı ola bildi. Heç şübhəsiz ki, qəzetin xalq qarşısındakı tarixi rolunu

dəyərləndirən Ümummili lider Heydər Əliyev qəzetin 75-illik yubileyində redaksiya kollektivinə göndərdiyi təbrik məktubunda birmənalı olaraq deyirdi: “Biz hamımız dövrün, zəmanənin övladları olduğumuzdan onun stereotiplərindən kənara çıxma bilmirdik. ...çünki o zaman yazıçı da, alim də, adi adam da belə hesab edirdi ki, başqa cür ola bilməz” (7).

Sovet rejimi dağılanda, haqlı olaraq, “Kommunist”in adı dəyişdirilərək “Xalq qəzeti” qoyuldu. Çünki bu nəşr həqiqətən, uzun illər boyu xalqın qəzeti olmağa çalışıb. “Kommunist”lik əksər hallarda qəzetin yalnız adında olub. 1919-cu ildən üzü bəri bu qəzetdə yüzlərlə, minlərlə yazı dərc edilib ki, onlar bu gün də uğurlu və yaradıcılıq imkanları baxımından zəngin jurnalistika materialı kimi həm cəmiyyətə, həm də jurnalistika sahəsində çalışan müəlliflərə nümunə ola bilər (4,s.350).

Gizlədilməsi mümkün deyil ki, o dövrdə milli ruhun dirçəldilməsi və qorunmasını təbliğ edən məqalələrin müntəzəm olaraq qəzet səhifələrində görünməsi həm də davamlı bir xarakter almışdı. Bu barədə dəfələrdə danışıldığından onlardan bəzilərinin adını çəkməklə kifayətlənmək istərdik. 1922-ci il martın 2-də “Kommunist” qəzetində Azərbaycanın sərvətlərinin Rusiyaya daşınıb aparılması və əvvəllər bunun müqabilində Bakıya ərzaq adı altında boş vaqonlar gətirilməsi barədə böyük müzakirə və mübahisələrə səbəb olan, “Yoxsul” imzası ilə təqdim olunan məqalənin müəllifi Xalq Daxili İşlər Komissarı vəzifəsində çalışan Həmid Sultanov idi (15). Hətta bəzi müəlliflərin yazdığı kimi məqalədəki qeyri-milli məvqeyinə görə müəllif vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar isə onun həbs edildiyini belə əsaslandırırlar. 1924-cü ilin 18 aprelində Mərkəzi Komitənin ikinci katibi, 27 yaşlı gənc vətənpərvər Əyyub Xanbudaqov “Kommunist” qəzetində “Milli məsələyə dair” məqalə ilə çıxış edərək partiyanın milli siyasətinin yerinə yetirilməməsini ciddi tənqid edir, milli kadrların hazırlanmasının qarşısının alındığını, yerli kadrların vəzifəyə təyinatında ayrı-seçkiliyə yol verildiyini bildirir (10). Yaxud 20-ci illərin sonlarında latın əlifbasına keçid uğrunda başlayan təbliğatın başında “Kommunist” qəzeti dayanırdı və qəzet bunu əyani olaraq öz işində tətbiq etməyə başlamışdı. Bir ilk olaraq 1-ci səhifədəki məqalələrin bəzilərini, daha sonra səhifənin yarısının latın qrafikası ilə dərcinə başlamışdı. Hətta bu dövrdə Azərbaycan dilinin belə geniş arenada yayılmasına irad tutanlara qəzet olduqca cəsarətli və tutarlı cavab vermişdi. Tarixi vərəqləsək çox rahatca görərik ki, yuxarı partiya instansiyalarında və ayrı-ayrı mətbuat vasitələrində türk dilinin anlaşılmaqlığı barədə haray-həşirin qaldırılması məhz bu dövrə təsadüf edir. Tədqiqatçı alim Elmar Məhərrəmli göstərir ki, “Qərribə də olsa, bu harayı qaldıranlar həmin dili bilməyən qeyri-azərbaycanlılar idi. N.Nərimanovun “köçəri quşlar” adlandırdığı belə adamlara harada aş, orada baş olan intriqan Levon Mirzoyan istiqamət verirdi. Məsələn, 1920-ci il sentyabrın 16-da Azərbaycan K(b)P MK-nın təşkilat bürosunun iclasında çıxış edən L.Mirzoyan bəyanat vermişdir ki, «müsəlman nəşrləri... bizim üçün anlaşılmaq yarı-ərəb dilində çıxır» (bu mövzuda məsələ bir neçə dəfə də dilimizi bilməyən və ara qarışdırmaqda mahir olan S.M.Kirov tərəfindən qaldırılmışdır). Azərbaycan K(b)P MK və BK-da iş keçən L.Mirzoyan bu məsələni bir neçə dəfə qaldırmışdır, hərçənd özünün etiraf etdiyinə görə, o, “türk dilini bilmirdi” (11,s.49). Çox güman ki, bu kampaniyanın başladılmasından məqsəd Azərbaycan dilini məişət ünsiyyəti vasitəsinə çevirmək, onu Azərbaycan klassik ədəbiyyatından, öz köklərindən ayırmaq idi. Bu sayaq primitiv, düşük “dilçi ekspertlərə” cavab olaraq “Kommunist” qəzeti Əhməd Bədinin (Triniç) imzası ilə yazdığı “Mətbuatımızın vəzifələri” baş məqaləsində bildirirdi ki, “türk dilinin anlaşılmaqlığı barəsində çoxlu spekulativ danışqlar aparılır. Özü də bu məsələni elə adamlar qaldırırlar ki, onlar bu dil haqqında heç nə bilmirlər. Onlar bircə şeyi bacarırlar: ucadan qışqırıb “Karaul!” deyə çağırmağı”. Əslində isə burada qorxulu heç nə yoxdur. Bizim qəzetin dilini əvvəllər nəşr olunan “İrşad”, “Şəlalə”, “Açıq söz” və s. qəzetlərin dili ilə müqayisə etmək tamamilə kifayətdir. Bizim qəzet dilimizin inkişaf səviyyəsini görməmək mümkün deyil” (14).

Yaxud heç bir arxivdə belə rast gəlinməyən bir sıra dəyərli məlumatları “Kommunist” qəzetinin səhifələrində axtarıb tapmaq mümkündür. Hətta onların bir çoxuna görə qəzet dəfələrlə ciddi tənbeh hədəfi olmuşdur. Bununla belə “Kommunist” qəzeti inkişaf və təkmilləşmə yolunda kifayət qədər çətin bir yol keçmiş, uzun illər respublika partiya rəhbərliyinin qərəzli və ayrı-seçkilik mövqeyi ilə üz-üzə durmuşdur. Bunu redaktorların tez-tez dəyişdirilməsi, tənqid və qınaqlarla üzləşməsi, partiyanın ən mötəbər yığıncaqlarında yeri gəldi-gəlmədi müzakirə obyektinə olmasa da təsdiqləyir. Məsələn, 1924-cü il aprelin 27-də öz işinə başlayan XIII Bakı partiya konfransı gündəlikdəki məsələləri unudub, iki günlük işini Əyyub Xanbudaqovun “millətçiliyini” - “Kommunist” qəzetində dərc edilmiş “Milli məsələyə dair” adlı məqaləni (10) araşdırmağa həsr etdi. Göründüyü kimi qəzet istər nüfuz baxımından, istərsə də populyarlıq baxımından həmişə aparıcı mövqeyini saxlaya bilmişdir.

Bu kimi faktların bolşevik nəşrində, özü də bilavasitə kommunistlərin ali mətbuat orqanında yer alması sıradan bir hadisə sayılmamalıdır. Milli təmayülün bu qədər güclü olmasını “Kommunist” qəzetinin o dövrdəki nəşrlərini vərəqlədikcə çox aydın şəkildə görmək olur. Yekun olaraq bildirməlidir ki, “...qəzet əlifba islahatının həyata keçirilməsində, Şərqi xalqları və türkoloji qurultayların keçirilməsində informasiya-təbliğat rüpu olmuştur. Qəzetin milli zəminə möhkəm bağlılığı redaksiyaya türkoloji qurultay kimi beynəlxalq bir məclisin əhatəli xronikasını yaratmağa da imkan vermişdi. Ümumiyyətlə, qəzetdə ötən əsrin 50–60-cı illərinin yumşalma dövrünədək redaksiyanın milli təmayülü açıq-gizli şəkildə qoruyub yaşatması nadir ziyalı fədakarlığı nümunəsidir” (1).

“Kommunist” qəzeti və Birinci Türkoloji Qurultay

Sovetlərin ilk illərində Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın (1926, 26 fevral-5 mart) çağırılması həm Türk dünyasının, həm də kommunist-bolşevik rejiminin içtimai-siyasi həyatında nadir hadisələrdən oldu. Qurultaya hazırlıq, onun keçirilməsi və sənədlərinin çap olunmasında gündəlik anadilli rəsmi nəşr “Kommunist” qəzetinin xidmətləri yad edilməsə də unudulmamalıdır. Ümumiyyətlə, respublikada akademiyanın, ədəbi-bədii təşkilatların formalaşmadığı bir dövrdə bu qəzet gündəlik informasiya mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də ölkənin humanitar-ideoloji mərkəz kimi böyük bir missiyanın daçıyıcısı olmuşdur. SSRİ məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarların qəbul edildiyi qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri hazırlandı. Eyni zamanda qurultayın qəbul etdiyi qərara əsasən 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. Qurultayın iclaslarına Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, Rəyasət Heyətinə türkologiya sahəsində böyük xidmətləri olan alimlər, türk dünyasının tanınmış simaları seçilmişlər.

Türkologiyanı böyük və sistemli elmi təlim kimi təqdim edən Bakı Türkoloji Qurultayı böyük əks-səda doğurmuş, haqqında mətbuatda gedən yazılar silsiləsi bu dəyəri dəfələrlə artırmışdı. Səkkiz gün davam edən bu mötəbər tədbirdə müxtəlif ölkələrdən 131 nümayəndə iştirak etmiş, müzakirəyə çıxarılan türk xalqlarının ortaq dili, tarixi və ədəbiyyatı məsələləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bakı Türkoloji Qurultayı haqqında mətbuatda gedən yazılar bu dəyəri dəfələrlə artırmışdı. “Yeni fikir”, “Maarif və mədəniyyət”, “Maarif işçisi”, “Yeni məktəb”, “Dan ulduzu” kimi mətbu orqanlarda qurultay haqqında 300-ə qədər məqalə dərc olunmuşdu. Təkcə “Kommunist”-in dərc etdiyi materialların sayı 150-yə qədər olmuşdur (9). Ölkənin bir nömrəli mətbuat orqanı olan “Kommunist” qəzetinin dərc etdiyi materiallar dəyərli mənbələr olmaqla, həm də qurultayın böyük tarixi əhəmiyyətini və mötəbərliyini təsdiqləyən amillərdən hesab oluna bilər.

Ümumiyyətlə, Moskva nəşrləri sayılan mərkəzi mətbuat orqanları da Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi, hətta türk xalqlarının latın əlifbasına keçməsi barədə qərarını çox böyük bir

canfaşanlıqla yaymışdı. Bu məqalə və materiallar qurultayın işini, məqsəd və məramını açıqlayan sənədlər kimi də böyük dəyərə malikdirlər. Qurultayda Türkiyə və İrandan, eləcə də keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türkdilli xalqlar ilə yanaşı xarici qonaqların, Avropa türkologiyasının məşhur nümayəndələrinin dəvət edilməsi və onların iştirakının təmin olunması qurultayın əhatə dairəsinin nə qədər geniş olduğunu aydın şəkildə ortaya qoyur. Dövrünün məşhur siyasi və dövlət xadimləri olan SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyovun qurultaya təbrik nitqinin, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun sədr kimi geniş məruzəsinin, Sovet Azərbaycanın partiya və dövlət xadimləri Ruhulla Axundovun, Həbib Cəbiyevin, böyük türk dünyasının və türkologiya elminin Əli bəy Hüseynzadə, Mehmet Fuad Köprülüzadə, Vasili Bartold, Hənifə Zeynallı, Bəkir Çobanzadə və onlarca bu kimi nəhənglərinin məqalə və müsahibələrinin təqdim olunduğu "Kommunist" qəzetinin o dövərdə nəşr olunmuş nüsxələri Türkiyə-Sovet dostluğuna inam yaratdığı kimi, həm də Türkiyə ilə münasibətlərin böyük və uğurlu gələcəyini ifadə etməkdə, buna böyük inam yaratmaqda idi. Təəssüf ki, sonralar məlum oldu ki, Türkiyəni kommunist yoluna gətirmək planının mühüm bir hissəsi də bu qurultayla bağlı imiş. Çəkişmələr, qırğınlar, aclıq, səfalət, özbaşınalığın tüğyan etdiyi bir dövərdə qurultayın çağırılması nə qədər düzgün idi? Türk xalqlarına olan bu isti münasibət, canıyananlıq, sevgi nədən irəli gəlirdi? İlk öncə türk xalqlarına olan bu səmimiyyət bizə elə gəlir ki, Sovet hökumətinin daxili və xarici siyasətindən irəli gəlirdi. Bu hökumət dünyaya nümayiş etdirmək istəyirdi ki, Rus imperiyasının qurduğu dövlət azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq simvoludur (2).

SSRİ-nin məkrli planının iflasa uğraması isə cəmiyyəti daha böyük facilərlə üz-üzə qoydu və repressiyaların başlanması ilə nəticələndi, o cümlədən 100-dən artıq iştirakçısının, seçmə alim və mütəfəkkirinin əksəriyyətinin həbsi və fiziki məhvi ilə bitən bu qurultay türk dünyasını yaddaşına faciələri ilə də yazıldı. Mərhum professor Kamil Nərimanoğlunun təbirincə desək "Qurultayın işində iştirak edən 100-dən çox iştirakçının pantürkizmdə ittiham edilərək represiyaya uğraması, əksər alim və mütəfəkkirlərin həbs və fiziki məhvlə üzləşməsi yaxın tarixin ən böyük ziyalı-alim soyqırım sənədidir, 30-cu illərin Sovet-Stalin diktatura rejiminin tarixi üçün ittihamdır" (12).

Bütün bunlara baxmayaraq AMEA-nın prezidenti İsa Həbibbəyli Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş məqalələrinin birində qeyd edir ki, dünya elminin, xüsusən də türk dünyasının böyük elmi hadisəsi olan Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı həm tarix kimi, həm də müasirlik baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1926-cı ilin 26 fevralından 6 martına kimi Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərinin inkişaf etdirilməsinə, inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsinə geniş üfüqlər açan ictimai hadisədir (8).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Birinci Türkoloji qurultayın 80 illiyi ilə bağlı 9 noyabr 2005-ci il tarixli, 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 18 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamları da qurultayın türk xalqlarının həyatında necə böyük tarixi əhəmiyyət daşıdığını bir daha təsdiq edir (6,7). Dövlət başçısı tərəfindən imzalanmış hər iki sərəncam bu gün türkdilli respublikalar arasında elmi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Göründüyü kimi Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının proqram və sənədlərini gündəmdə saxlayan mətbuat, o cümlədən "Kommunist" qəzeti əlifba islahatının həyata keçirilməsində informasiya təbliğat rüporu olmuşdur. Elmlər Akademiyasının, ədəbi- bədii təşkilatların hələ yeni-yeni formalaşmağa başladığı o illərdə "Kommunist" qəzetinin redaksiyası milli elmi-mədəni qüvvələri öz ətrafında toplayan başlıca mənəvi mərkəz idi.

Milli jurnalist kadrlar yetişdirən yaradıcılıq məktəbi

Həm o dövərdə və elə sonralar da bolşeviklərin qərar və qadağalarını dərc edən, eyni zamanda yüksək tribuna olan "Kommunist" sonralar, xüsusən də 80-ci illərin sonlarında milli azadlıq

hərəkətinin geniş vüsat aldığı dövrlərdə ciddi qınaqlarla üzləşdi. Təbii ki, sonralar zaman hər şeyi yoluna qoydu, amma yüzlərlə günahsız insanı 1930-37-ci illərdə sürgünə və represiyaya məruz qoyanların əməlləri və adları da yaddaşlardan silinmədi. Hətta Ayna Sultanovanın adına olan park da və heykəl də nədənsə saxlanıldı. Yüzlərlə ziyalını sürgün və represiyaya məruz qoyan bu xanımın buna nə qədər haqqı olduğunun bir sətirlik belə bəraəti yoxdur və heç vaxt da olmayacaq. Düzdür, rejimin eybəcərliklərindən bəhrələnən “ideallar və məqsədlər” bolşeviklərə xidmət edənlərin heç birinin taleyindən də yan keçmədi. Bolşeviklərə xidmət edənlərin demək olar ki, hamısı eyni aqibəti yaşadı, Sovet hökuməti 1938-ci ildə A.Sultanovanı da, qardaşı Qəzənfər Musabəyovu və həyat yoldaşı Həmid Sultanovu da xalq düşməni kimi güllələdi. Haqq dərğahında törətdikləri əməllərinin cəzasını canları ilə ödədilər. Bu bir təssəlli yeri sayılmasa da, rejimin xislət və məramından gələn açı və faciələrlə dolu “qara və qanlı” həqiqət kimi tarixin səhifələrində qalmaqdadır. Yeri gəlmişkən deyilməlidir ki, bu heç də bəraət vermir ki, ərazisi 1,6 hektar sahəni əhatə edən və Bakının gur bir yerində yerləşən “Lenin partiyasının sədaqətli qızı”nın adını daşıyan parkı və heykəli saxlayaq. Heykəl təbii ki, sənətkarlıq baxımından dəyərlidir. Amma istər-istəməz sual yaranır: Cümhuriyyət qurucularından hansınınsa, yaxud doğma Bakını erməni işğalından azad edən Nuru paşanın heç olmasa bu heykəldən də balaca bir büstünün burada qoyulması daha yaxşı olmazdı? Əslində bu barədə mətbuatda dəfələrlə yazılıb və göründüyü kimi də heç nə yaddan çıxmayıb. Biz də repressiya tariximizin bu kimi miraslarını darmadağın etməyin tərəfdarı deyilik və bu tarixin də başqa bir şəkildə, deyək ki, “Qənimətlər parkı” kimi bir ərazidə nümayişini istərdik. Nə qədər açı və faciələrlə dolu olsa belə bu xalqımızın tarixidir.

Keçən əsrin 20-ci illərində “Kommunist”in milli ideyalara bağlılığını başqa misallar əsasında dəyərləndirmək olar. Bu sırada təhsilin milliləşdirilməsi məsələsini gündəmə gətirən və onun vacibliyini əsaslandırان yazılarından yan keçmək olmur. Bu məqalələr qəzetin bir neçə sayında dərc edilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, dövrün mətbuat orqanlarını, eləcə də 20-ci illərin “Kommunist” qəzetini vərəqlədikcə cox aydın bir şəkildə görünür ki, qəzet əlifba islahatının həyata keçirilməsində, Şərq Xalqları və Türkoloji qurultayların keçirilməsində informasiya-təbliğat rüporu olmuşdu. Qəzet, eyni zamanda, milli jurnalist kadrları yetişdirən, yönləndirən yaradıcılıq məktəb kimi də fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1920-ci ilin əvvəllərində “Kommunist” qəzetinin nəzdində təşkil olunmuş dərnək və respublika miqyaslı 3 aylıq kurslarda dinləyicilər digər məsələlərlə yanaşı publisistika, qəzet informasiyası, kütlə ilə ünsiyyət formaları, qəzet təsərrüfatı, qəzetin səhifələnmə texnikası, stenoqrafiya və s. haqqında təlimlər keçilirdi. Bu kursların müəhazirəçiləri arasında Üzeyir bəy Hacıbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Terequlov, Ağababa Yusifzadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Xəlil İbrahim, ər-arvad Nuşirəvanovlar və başqaları kimi tanınmış jurnalistlər, publisistlər, yazıçılar var idi. Maraqlı faktdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur simalarından olan yazıçı və ədəbiyyatşünas Mir Cəlal Paşayev (Paşazadə Cəlal) də bu kursların dinləyicilərindən olmuş və sonralar “Kommunist” qəzetində işləmişdir (11,s.34). Ümumiyyətlə, uzun illər boyu “Kommunist” qəzeti respublikanın ən yaxşı jurnalistlərinin potensialı və təəssübkeş ziyalıların fəal iştirakı ilə nəşr edilib. Onun ideya-siyasi və peşəkarlıq səviyyəsi sahə və bölgələrin dövrü nəşrləri üçün örnək kimi qəbul olunub. Qəzetin həyatındakı bir sıra yeniliklər, milli mətbuatımızın ümumi tarixinə önəmli fakt və hadisələr kimi daxildir.

Dövrün mətbuat orqanlarımda, o cümlədən “Kommunist” qəzetində dərc edilən coxsaylı məqalələrdə milli dünyagörüşün qorunması, qəzetdə çalışan ziyalıların milli varlığa bağlılığı, mətbuatın milli dəyərlərə verdiyi əvəzsiz istiqamətinin qorunub saxlanması kimi ciddi cəhdlər özünü açıq-aydın biruzə vermişdir. Eyni zamanda rejimin dayaqlarının möhkəmlənən təməllər üzərində inkişafı təbii ki, ciddi ideoloji qarşıdurmalara əsas yaradır və cəmiyyəti represiyaya doğru aparmaqda idi.

Mətbuat tədqiqatçılarının araşdırmaları ilə tanış olanda AXC dövrü və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu illərə kimi mətbuat tariximizin daha geniş və əhatəli araşdırıldığına şahidi oluruq. Sovet dövründə buna geniş imkan verilməsə də, müxtəlif vasitələrlə, eyni zamanda tədqiqatçı fədakarlığı ilə mətbuat tariximizin bu dövrü də öyrənilmiş və bu ənənə bu gün də uğurla davam etdirilməkdədir. Müstəqilliyimizin yeni dövründə bu işlər daha da geniş vüsət almış, eləcə də mühacirət jurnalistikası tarixinin araşdırılması önəmli tədqiqat mövzularından olmuşdur. Amma sovet dövrü mətbuat tarixinin tədqiqi və bu sahədə nəşr edilən əsərlərin sayı barmaqla sayılacaq qədər azdır. Hesab edirik ki, ortaya qoyulan tədqiqatların böyük qismi Sovet dövrünün payına düşdüyündən bu tədqiqatlarda ideoloji baxışlar üstünlük təşkil edir. Əslində müəlliflər bu amildən yayınmağa çalışsalar da, istəklərinə hər dəfə nail ola bilməmişlər.

Nəticə

İndiki dövrdə Azərbaycan sovet mətbuatının cəmiyyət qarşısında xidmətlərini “rejimin xidmətçisi və təbliğatçısı” adlandırmaq mümkün olmadığı kimi, onu tam şəkildə bu cür təqdim etmək də haqsızlıq olardı. Bu baxımdan, Azərbaycan sovet mətbuatı tarixinin, o cümlədən dövrü nəşrlərin yenidən öyrənilməsi önəmli olmalıdır. Təqdim olunan məqalədə ortaya qoyulan qənaət belədir: uzun illər boyu AK(b)P MK və BK-nın, sonralarsa Azərbaycan KP MK-nın, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin və Nazirlər Sovetinin orqanı kimi nəşr edilmiş “Kommunist”, təkcə “rejimin xidmətçisi” yox, həm də xalqımızın uğurlarla, hədsiz çətinliklər və faciələrlə müşayiət edilən həyat yolunun əks olunduğu tarixi güzgü olmuşdur.

Ona görə də cəsarətlə deyə bilərik ki, mətbuat rəsmi dövlət siyasətinin "marksist-leninçi" ideyalarının təbliği, sosialist qurucuları olan yeni insanların formalaşması üçün güclü partiya silahı olsa da, əsrlər boyu Azərbaycan xalqını bir xalq kimi qoruyan, onun dövlətçilik və türkçülük ənənələrini yaşadan mədəniyyətimiz, incəsənətimiz, musiqimiz və digər dəyərlərimizlə yanaşı milli mətbuatımız da olub və onun xidmətləri heç vaxt danılmayan mənbələr sırasındadır. Göründüyü kimi Azərbaycanda da sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mətbuatın inkişafı daha çox partiyalı mövqeyə əsaslandı, amma ictimai fikir tarixinin inkişafı da xeyli dərəcədə “buxovlanmış” mətbuatla bağlı olmuşdur.

Mətbuat orqanlarında kommunist ideologiyası ilə bağlı məsələlərlə yanaşı cəmiyyətin iqtisadi, elmi, mədəni inkişafı ilə əlaqədar problemlər də davamlı olaraq öz əksini tapırdı. Bir sözlə o dövrdə Azərbaycan ziyalıları arasında ictimai-siyasi fikirin kontrlarını müəyyən etmək, bunların nə qədər ziddiyyətli və mürəkkəb şəraitdə getdiyini bilmək üçün müxtəlif dövrlərdə çıxan, müəyyən ideoloji səbəblər ucbatından qapanan və yenidən çıxan, davamlı təziqlərlə üzləşən, senzuranın basqılarından qaçaraq adımı, ünvanını, bəzən də əqidə və məslək yolunu dəyişən müxtəlif qəzet və jurnalları vərəqləmək reallıqları görməyə bəs edir. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış bir ilk olaraq daha çox mətbuat sahifələrində özünü təsdiqlədi, o cümlədən xalqımızın illərlə arzusunda olduğu dövlətçilik və türkçülük məfkurəsinə sadiqliyi bu sırada ən ön yerdə dayanır.

Ədəbiyyat

1. Aydınoglu T., Ölkənin ümummilliy qəzeti, xalqın mötəbər söz tribunası // Xalq qəzeti, 29 avqust 2024.
2. Ahmadov N., Azərbaycan Basınında Türkiyə və Türkçülük Konusu (Sovyet Həkimiyətinin İlk Yıllarında ‘Komünist’ Gazetesi Kaynaklarına Bir Bakış) // – İzmir: Ege Universitesi Sosial Bilimler Dergisi, – 2019. № 1, – s. 68-75.

3. Əhmədov N., Cümhuriyyət dövrü milli mətbuatımız və dövlətçilik // - Bakı: Azərbaycan Universiteti. İpək Yolu, - 2018, №1, – s. 36-40.
4. Əhmədov N., Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan mətbuatında Türkiyə və türkçülük // - Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, - 2018. №3, – s.348-356.
5. Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı // Xalq qəzeti. – 2005, 10 noyabr. – s.1.
6. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı//Xalq qəzeti.2016,19 fevral.s.1.
7. Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. “Xalq qəzeti” redaksiyasının kollektivinə // Xalq qəzeti. – 1994, 26 avqust. – s.1.
8. Həbibbəyli, İ. Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar // Azərbaycan. – 2016, 13 noyabr. – s.5.
9. Həsənov, H. Azərbaycanın milli maraqlarına və dövlətçilik məfkurəsinə sədaqətlə xidmət etmiş mətbuat orqanı // Xalq qəzeti. - 2015, 29 avqust.- s.6
10. Xanbudaqov, Ə. Milli məsələyə dair // Kommunist. – 1924, 7 aprel. – s. 3.
11. Məhərrəmov E.Ə., Məhərrəmli A.E. “Xalq qəzeti”nin (“Kommunist”) yaranması və inkişafı tarixindən. Nəşrinin 90 illiyi münasibətilə / E.Ə.Məhərrəmov, A.E.Məhərrəmli. – Bakı: Elm və Təhsil , – 2009.– 88 s.
12. Nərimanoğlu K. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı haqqında söz. Latın əsaslı yeni türk əlifbası və Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı. Bibliografiya/ K.Nərimanoğlu.– B., M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının nəşri –2006 –. s.3.
13. Rüstəmov, T. Tarixi reallığın güzgüsü // Xalq qəzeti.–1994, 26 avqust.– s.2.
14. Triniç, Ə. B., Mətbuatımızın vəzifələri// Kommunist. – 1923, 3 mart. – s.1.
15. Yoxsul. Davamlı tədbirlər görülməli // Kommunist. – 1922, 3 mart. – s.3.

ECOLINGUISTICS AS A BRANCH OF LINGUISTICS

Katyalova Ismet Alish

Odlar Yurdu University

ORCID NO: 0000-0001-7724-5004

Elesgerova Xeyale Muavin

Odlar Yurdu University

ORCID NO: 0009-0009-3209-9969

Xülasə

Məqalədə dilçilikdə ekolinqvistika adlanan yeni bir istiqamət təsvir edilir və onun inkişafının əsas istiqamətləri təhlil edilir. Məqalənin məqsədi ekolinqvistikanı dilçiliyin bir sahəsi kimi təqdim etmək, onu səciyyələndirmək və bu məsələ ilə bağlı müxtəlif alimlərin işlərini təhlil etməkdir. Ekolinqvistikanın dilçilikdə yeni elmi istiqamət kimi inkişafı psixologiya, sosiologiya, fəlsəfə kimi müxtəlif elmi sahələrdən olan biliklərə əsaslanaraq dil və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemlərini nəzərdən keçirməyə imkan verir. Ekolinqvistika linqvistik vasitələrdən istifadə edərək ətraf mühiti təmizləmək məqsədi daşıyır. Ekolinqvistika həm də müəyyən bir məkanda rəqabət aparən dillər arasında sıxışdırma və aradan qaldırma proseslərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Başqa sözlə desək, ekolinqvistika təbiətin və dilin ahəngdar şəkildə mövcudluğu ideyalarını birləşdirməyə çalışan yeni elmi istiqamətlərdən biridir. Dilin ekologiyası konsepsiyasının banisi amerikalı dilçi Eynar Haugen hesab olunur ki, o, 1970-ci ildə öz məruzəsində belə izah edirdi: "Dilin ekologiyası dil və onun mühiti arasındakı əlaqə haqqında elm kimi müəyyən edilə bilər, burada mühit dildən öz kodlarından biri kimi istifadə edən cəmiyyət kimi başa düşülür. E.Haugenin fikirləri sayəsində ekolinqvistikanın müxtəlif istiqamətlərdə sürətli inkişafı başladı. Bir termin olaraq "ekolinqvistika" anlayışı müasir fransız dilçi şərqsünası, ərəb, Afrika dilləri və ümumi dilçilik üzrə mütəxəssis Klod Aj tərəfindən 1985-ci ildə təqdim edilmişdir. O vaxtdan bəri "ekolinqvistika" anlayışı "ekologiyanı dilçiliklə əlaqələndirən bütün elmi tədqiqat sahələrini" əhatə etmək üçün istifadə olunur. Ekolinqvistika ənənəvi olaraq makro və mikroekolinqvistikaya bölünür. Makroekolinqvistika sosial, milli, regional və global əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə diqqət yetirir. Mikroekolinqvistika dil təmasları nəzəriyyəsinin konseptual aspektlərini, sosiolinqvistika, sosial-mədəni antropologiya və psixolinqvistikanı əhatə etməklə, ekolinqvistik nizamın amillərini nəzərə alaraq nitq və dil faktlarının öyrənilməsini vurğulamağı əhatə edir.

Açar sözlər: ekolinqvistika, dilçilik, linqvistik vasitə, makro ekolinqvistika, mikro ekolinqvistika

Abstract

The article describes a new direction in linguistics, called ecolinguistics, and analyzes the main directions in its development. The purpose of this article is to present ecolinguistics as a section of linguistics, give it a general description, and analyze the works of various scientists on this issue. The development of ecolinguistics as a new scientific direction in linguistics allows us to consider the problems of interaction between language and society, drawing on knowledge from various scientific fields, such as psychology, sociology, and philosophy. Ecolinguistics is aimed at cleaning the environment with the help of linguistic means. Ecolinguistics also studies the processes of displacement or survival between competing languages in a certain space. In other words, ecolinguistics is one of the new scientific directions that tries to link the ideas of the harmonious existence of nature and language. The founder of the concept of ecology of language is considered to

be the American linguist Einar Haugen, who in 1970 in his report explained that "the ecology of language can be defined as the science of the relationship between language and its environment, where the environment is understood as a society that uses language as one of its codes. Thanks to the ideas of E. Haugen, the rapid development of ecolinguistics began in various directions. As a term, the concept of "ecolinguistics" was introduced by the modern French linguist, orientalist, specialist in Arabic, African languages and general linguistics Claude Ajege in 1985. Since then, the concept of "ecolinguistics" has been used as an encompassing designation of "all scientific fields of research that link ecology with linguistics." Ecolinguistics is traditionally divided into macro- and microecolinguistics. Macroecolinguistics focuses primarily on issues of social, national, regional and global significance. Micro-ecolinguistics involves bringing to the forefront the study of speech and language facts, taking into account ecolinguistic factors with the involvement of conceptual aspects of the theory of language contacts, sociolinguistics, socio-cultural anthropology, and psycholinguistics.

Keywords: ecolinguistics, linguistics, linguistic tool, macroecolinguistics, microecolinguistics

Introduction

Changes in the natural environment have given rise to one of the global, universal human problems - the ecological problem. This problem is connected with the deterioration of the quality of the natural environment surrounding us as a result of the development of industrial production, the growth of cities and transport, the depletion of traditional energy and raw material resources, the destructive consequences of local ongoing conflicts, the increase in the demographic burden on nature and the associated disruption of natural processes.

Ignoring the fundamental laws of nature has led to the inadequacy of the principles and methods of human intervention in nature. For the first time in its history, humanity has approached a very serious ecological crisis, which is deepening due to the increasing loss of balance between natural life-support systems and the industrial, technological and demographic needs of people. "For the first time in history, the physical survival of the human race depends on a radical change in the human heart" - noted E. Fromm [8].

In the figurative words of Maurice Strang, Secretary-General of the UN Conference on Environment and Sustainable Development, "either the whole world will be saved, or the whole civilization will perish" [3].

The complexity of the ecological situation and the deterioration of the quality of the environment have defined new tasks for science. Thus, in the second half of the 20th century, ecolinguistics emerged - a relatively new scientific direction that has rapidly developed in recent years.

Ecolinguistics is one of the new scientific directions that tries to connect the ideas of harmonious existence of nature and language. The founder of the concept of ecology of language is considered to be the American linguist Einar Haugen, who in 1970 in his report explained that "the ecology of language can be defined as the science of the relationship between language and its environment, where the environment is understood as a society that uses language as one of its codes" [2].

Thanks to the ideas of E. Haugen, ecolinguistics began to develop rapidly in various directions. Following him, the concept of ecolinguistics began to be developed and refined by a number of other linguists. German linguist and cultural scientist Harald Haarmann identified 7 "ecological variables", or factors that, in his opinion, determine the linguistic behavior of both language groups and individuals: demographic, social, political, cultural, mental, interactional and linguistic. These

variables cannot be considered in isolation, since they are connected and interact with each other and themselves form an "ecological system" [1]. As a term, the concept of "ecolinguistics" was introduced by the modern French linguist, orientalist, specialist in Arabic, African languages and general linguistics Claude Ajege in 1985. Since then, the term "ecolinguistics" has been used as a covering term for "all scientific fields of research that link ecology with linguistics."

The main feature of ecolinguistics is that it studies the systemic organization of language, including its consideration in various natural and social (eco)systems.

As a new scientific direction in the study of the linguistic sphere of human habitation and society, ecolinguistics "is formed by identifying laws, principles and rules common to both ecology and the development of language, and explores the role of language in the possible solution of environmental problems" [4].

Ecolinguistics is a new branch of linguistics that has formed at the intersection of social, psychological and philosophical trends in linguistics. Ecolinguistics examines language in the aspect of interaction. Just as ecology studies the interaction of living organisms with each other and with the world around them, ecolinguistics examines the interaction between languages, as well as languages and their "environment", that is, the society in which they are used.

Based on the above, ecolinguistics can be presented as a new section of linguistics, which was created on the principle of mirroring the concept of ecology in biology, the original meaning of which is the study of the relationship between organisms and the environment [5].

According to A.A. Polukhin, understanding the phenomenon of ecolinguistics is impossible without considering modern philosophical views on existing environmental problems. It is the development of philosophical thought, its neoclassical nature that provides the key to understanding ecolinguistics in the chain of greening and environmentalization of scientific knowledge on the way to a systemic (holistic, synergetic) turn in science in the context of building new philosophical systems and paradigms of thinking [7].

Ecolinguistics is usually divided into macro- and micro-ecolinguistics. Macro-ecolinguistics focuses on issues of social, national, regional and global significance. Micro-ecolinguistics involves the focus on the study of speech and language facts, taking into account ecolinguistic factors, with the involvement of conceptual aspects of language contact theory, sociolinguistics, socio-cultural anthropology, and psycholinguistics [6].

Austrian linguist Alwin Fill has developed a clear terminology for different areas of ecolinguistics:

- Ecolinguistics – a general term for all areas of research that combine ecology and linguistics;
- Ecology of language(s) - studies the interaction between languages (with the aim of preserving linguistic diversity);
- Ecological linguistics - imposes terms and principles of ecology on language (e.g. the concept of ecosystem);
- Language ecology, linguistic ecology - studies the relationship between language and "ecological" issues.

Conclusion

Unlike historical linguistics, which studies the influence of one language on another in the process of their development or the individual development of languages, ecological linguistics studies the processes of displacement or survival between competing languages in a certain space, be it the consciousness of an individual or a society.

Ecolinguistics is called ecological linguistics because it strives to cleanse the environment using linguistic means. Timely awareness and adoption of correct decisions on environmental issues can turn many things to the benefit of the whole world.

References:

1. Haarman H. Weltgeschichte der Sprachen. Von der Fruhzeit des Menschen bis zur Gegenwart. – Munich: Becksche Reihe, (2006).
2. Haugen E. The Ecology of Language, in: Fill / A. Muhlhausler, P. The Ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment. – London, New York, (2001).
3. Kagan M.S. Chelovecheskaya deyatel'nost': Opyt sistemnogo analiza. -M.: Politizdat, P. 328 (1974).
4. Kurilova N.V. K probleme issledovaniya ekologicheskogo diskursa priroda: mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Tyumen', 11–13 november, 2010). – Tyumen': Izd-vo TyumGU. – P. 125–130 (2010).
5. Meyer-Abich K.M. Praktische Naturphilosophie. Erinnerung an einen vergessenen Traum. – Munchen, (1997).
6. Molodkin A.M., Maksimova S.YU. O nekotorykh ekolingvisticheskikh podkhodakh k issledovaniyu voprosov yazykovykh kontaktov i yazykovoy evolyutsii // Ekolingvistika: teoriya, problemy, metody: mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov / pod red. A.M. Molodkina. – Saratov: Nauchnaya kniga, P. 329 (2003).
7. Polukhin A.A. Sovremennoye yazykoznanie i ekologicheskoye myshleniye // Sbornik nauchnykh rabot prepodavateley i studentov fakul'teta filologii: nauchnoye izdaniye / sost. N.M. Dmitrova. – SPb.: RIO GPA. – P.65-73.(2009).
8. Zoller U. Environmental education and the university: “The act of solving problems of decision making” in the context of critical systems thinking // Higher education in Europe. V.XV. №4. - P.7-17. (1990).

DIFFERENTIATING BETWEEN HOMONYMS AND POLYSEMOUS TERMS

Məmmədova Şəlalə Adışirin qızı
UOT–80 Filologiya. B /Müəllim

Odlar Yurdu Universiteti, Azərbaycan
ORCID İD: 0000-0001-6292-600x

Abstract

The meanings of homonyms and polysemous words in English represent a major area of linguistic study. Distinguishing between homonyms and polysemous words is one of the most complex challenges in modern English linguistics. While research in this field has made progress, the issue of homonymy remains unresolved, with many ongoing and significant questions. Although homonyms and polysemy may seem similar at first, they are distinct phenomena. Homonyms are words that are pronounced and spelled the same but have entirely different meanings. In contrast, polysemous words have multiple related meanings that share a common feature. However, the criteria used to differentiate between these two categories don't always provide a clear distinction, particularly when the meanings diverge significantly. In some cases, a word may be seen as both a homonym and a polyseme, depending on how it's analyzed. For example, the word "bank" can refer to both a financial institution and the side of a river, yet these two meanings come from different linguistic roots—one Germanic, the other Italian. This complexity makes it difficult to clearly classify words as either homonyms or polysemous, and this issue poses challenges for lexicography and lexicological studies.

Key words: polysemy, homonymy, language, meaning,

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAY

Əmirli Günay Sahib

Odlar Yurdu Universitetinin müəllimi
Filologiya və humanitar fənlər kafedrası

Say insanın təfəkkür aləminin əsas amillərindən biri olan kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı təşəkkül tapıb inkişaf edən ən qədim nitq kateqoriyalarından biridir. Çünki kəmiyyət kateqoriyası kimi, saylar da insanın praktik ehtiyacı səbəbindən yaranmışdır. Mənşəcə müxtəlif sistemlərə aid olan dillərdə sayların həm ümumi, həm də fərqli cəhətləri vardır. Əgər ümumilik, obyektiv olaraq mövcud olan kəmiyyət anlayışı, kəmiyyətin sıralanması, ölçülməsi və işarələnməsi ilə bağlıdırsa, fərdilik əsas etibarlı ilə hər hansı bir konkret dilin saylarına məxsus olan spesifiklə bağlıdır. Lakin türk dillərində sayların ümumi xüsusiyyətləri çoxdur.

Dilin lüğət tərkibində saylar başqa nitq hissələrinə nisbətən azlıq təşkil etsə də, dildə tutduğu roluna görə kifayət qədər maraq doğurur. Bu səbəbdən də istər türkoloji ədəbiyyatda, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində sayların tarixi inkişafı, qrammatik xüsusiyyətləri, etimologiyası, leksik-semantik məzmununun izahına aid xeyli tədqiqatlar aparılmışdır. Bununla belə hələ də saylarla bağlı müəyyən problemlər və müxtəlif fikirlilik özünü göstərir. Bu da türk dillərində bu nitq hissəsinin nə qədər mühüm rol oynamasına sübutdur. Aparılan tədqiqatda türk dillərində sayların işlənmə mövqeyinə az da olsa diqqət edilmişdir.

PROBLEMS OF TRANSLATING PHRASEOLOGICAL UNITS

Abdurahmanova Saadat Khalid

Associate Professor

Odlar Yurdu University

Baku, Azerbaijan

ORCID NO: 0009-0006-5741-2681

Xülasə

Dil xalqların çoxəsrlik tarixini, nəsillərin həyat xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirir. Dilə ifadəliliyi frazeoloji vahidlər verir ki, bunlara aşağıdakı növ söz birləşmələri daxildir: atalar sözləri, məsəllər, kollokasiyalar, idiomlar və qrammatik frazeoloji vahidlər. Frazeoloji vahid məcazi mənada istifadə olunan sabit bölünməz söz birləşməsi və ya cümlədir. Frazeoloji vahidlərin ilk qeydinə izahlı lüğətlərdə XVIII əsrin sonlarında rast gəlinir. Frazeologizmlərin müxtəlif, bəzi hallarda isə kifayət qədər qeyri-adi mənşə tarixləri var, onların hamısı əvvəllər hərfi mənada işlənib və yalnız zaman onları məcazi birləşmələrə çevirib. Dilin frazeologiyasını bilmədən onu tam şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Frazeoloji vahidi düzgün tərcümə etmək üçün əvvəlcə onun hansı növə aid olduğunu təyin etmək vacibdir. Frazeoloji vahidlər mədəniyyət kontekstində və bədii əsərdə obrazlı, emosional və ifadəli xarakterinə görə formanın ifadəliliyini və gözəlliyini təmin edən ən mühüm linqvistik vasitə kimi çıxış edir. Mütəxəssislər daima qeyd edirlər ki, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi müasir tərcümə nəzəriyyəsi çərçivəsində həll edilən ən mürəkkəb və maraqlı problemlərdən biridir. Bu, onların bir çoxunun müəyyən nitq üslubuna aid olan və çox vaxt milli xarakter daşıyan parlaq, emosional cəhətdən zəngin ifadələr olması ilə izah olunur. Frazeoloji vahidləri tərcümə edərkən onların işləndiyi kontekstin xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Bir çox ingilis frazeoloji birləşmələri polisemiya və üslub müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur ki, bu da onların digər dillərə tərcüməsini çətinləşdirir. Aforizmlərin, atalar sözlərinin, məsəllərin, müqayisələrin və digər obrazlı dil vasitələrinin tərcüməsi çətin məsələdir. Bu tapşırığı yerinə yetirərkən tərcüməçi bir sıra çətinliklərlə üzləşir ki, onların həllini bilməmək tərcümə edilmiş idiomun mənasında əhəmiyyətli təhriflərə səbəb ola bilər. Müxtəlif dillərdə frazeologiya tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, frazeoloji vahidlərin nitqdə fəaliyyəti prosesində onlar çox vaxt müxtəlif dəyişmələrə məruz qalır. Bu dəyişmələr həmişə məqsədyönlü olur və müəyyən kommunikativ və üslubi vəzifə ilə həyata keçirilir.

Açar sözlər: *frazeoloji vahid, aforizm, tərcümə, idiomlar, üslubi vəzifə*

Abstract

Language embodies the centuries-old history of peoples, the peculiarities of life of entire generations. Expressiveness of language is given by phraseological units, which include word combinations of the following types: proverbs, sayings, collocations, idioms and grammatical phraseological units. Phraseological unit is a stable indivisible word combination or sentence used in a figurative meaning. The first mention of phraseological units in explanatory dictionaries was in the late 18th century. Phraseological units have different, and in some cases, quite unusual histories of origin, they are united by the fact that they were all previously used in the literal sense, and only time turned them into figurative combinations. Good knowledge of the language is impossible without knowledge of its phraseology. In order to correctly translate a phraseological unit, it is important to understand what type it belongs to. Phraseological units in the context of culture and due to their figurative emotional and expressive nature in a literary work act as the most important linguistic means that ensure expressiveness and beauty of form. Experts continuously note that the translation of phraseological units is one of the most complex and interesting tasks solved within the framework

of modern translation theory. This is explained by the fact that many of them are bright, emotionally charged turns of phrase, belonging to a certain speech style and often having a pronounced national character. When translating phraseological units, one should also take into account the features of the context in which they are used. Many English stable combinations are characterized by polysemy and stylistic diversity, which complicates their translation into other languages. The translation of catchphrases, proverbs, sayings, comparisons and other figurative means of language is a difficult task; when performing it, the translator is faced with a number of challenges, ignorance of which can lead to significant distortions of the meaning of the idiom being translated. Researchers of phraseology of various languages note that in the process of functioning in speech, phraseological units are very often subject to various transformations. These transformations are always purposeful and are carried out with a specific communicative and stylistic task.

Keywords: *phraseological unit, aphorism, translation, idioms, stylistic task*

Introduction

Language embodies the centuries-old history of peoples, the peculiarities of life of entire generations. Expressiveness of language is given by phraseological units, which include phrases of the following types: proverbs, sayings, collocations, idioms and grammatical phraseological units. [5].

Phraseological units reflect cultural, historical and psychological aspects of society. The use of these expressions in speech enriches the language, gives it emotional coloring and allows expressing complex ideas in a compact form. Their study reveals the depth of the language and provides a unique opportunity to understand the mentality and traditions of the people.

A phraseological unit is a stable combination of words that has a holistic lexical meaning, independent of the meaning of the units it consists of. Such an expression helps to express one's own thought more accurately, convey the meaning of a sentence, make it vivid, figurative, express the necessary intonation or shade.

Phraseologism, also known as phraseological unit, or phraseme, comes from the Latin "phrasis" and the ancient Greek φράσις, which means "oratorical turn of phrase" and φράζω - "express a thought, say", as well as from the ancient Greek λόγος, meaning "word, speech, reason, opinion". It is a set phrase characteristic of a particular language, the definition of which does not follow directly from the meanings of the words that comprise it.

Phraseological units are (according to Prof. Kunin A.V.) stable word-groups with partially or fully transferred meanings ("*to kick the bucket*", "*Greek gift*", "*drink till all's blue*", "*drunk as a fiddler* (drunk as a lord, as a boiled owl)", "*as mad as a hatter* (as a march hare)"). As he aptly noted, "phraseology is the treasure trove of language. Phraseologisms reflect the history of a people, the uniqueness of its culture and way of life." [4] According to Rosemarie Gläser, a phraseological unit is a lexicalized, reproducible billexemic or polylexemic word group in common use, which has relative syntactic and semantic stability, may be idiomatized, may carry connotations, and may have an emphatic or intensifying function in a text. [2]

Phraseological units are often called catchphrases, thus emphasizing their ability to fly through time and space, maintaining their relevance and popularity. These expressions often come from literature, history, cinema and even political speeches, becoming part of the general cultural heritage. Catchphrases have an expressive power and brevity, due to which they are easy to remember and widely used in communication. The first mention of phraseological units in explanatory dictionaries was back in the late 18th century.

Phraseological units have different, and in some cases, quite unusual histories of origin, they are united by the fact that they were all previously used in the literal sense, and only time turned them into figurative combinations.

The sources of phraseological units in modern English are very diverse. According to their origin, they can be divided into two classes: native English and borrowed phraseological units. Phraseological units in English are mostly native English expressions, the authors of which are unknown. They have become established in colloquial speech and have acquired a characteristic English flavor that reflects the peculiarities of English culture. They are all associated with the traditions, customs and beliefs of the English people, as well as with legends and historical facts. Examples of such widespread expressions created by the people are:

good wine needs no bush - good wine does not need a label; a good product praises itself (according to an old custom, innkeepers hung out ivy branches as a sign that wine was on sale);

a black sheep – a disgrace in the family (according to an old belief, a black sheep is marked with the seal of the devil);

halcyon days – calm, peaceful days, calm time (halcyon – kingfisher; according to ancient legend, the kingfisher hatches its chicks in a nest floating on the sea during the winter solstice, and during this period, for about two weeks, the sea is completely calm);

Speaking about English traditions, it should be mentioned that the most widely consumed drink in England is tea. As a result, there are several idiomatic expressions in English with the phrase "*cup of tea*": an old cup of tea – an old woman, an unpleasant cup of tea – an unpleasant person.

It is also important to take into account that a characteristic feature of phraseological units that reflect mental processes and personality traits is that most of them are based on comparisons with the habits and behavior of animals: string like a wasp; stare like a stuck pig.

Folklore of different nations at different times is filled with various warnings that wishes of good luck and success can bring the opposite: if you wish good luck to a friend, you tempt evil demons and spirits and bring trouble upon your friend. Therefore, you should wish him failure or something bad. *Break a leg* - how often do we hear this phrase addressed to an actor about to go on stage. Considering that the person is saying a wish for success and good fortune, the expression contradicts common sense: "What luck or success with a broken leg?" The expression first appeared in print in the early 1900s.

Eric Partridge, in his Dictionary of Catchphrases, suggests that the saying derives from the German phrase "Hals-and Beinbruch", used by German actors (literally: "Broken leg") [1]. The German version "Hals-and Beinbruch" was originally used by early aviators, possibly during the First World War. Then gradually this idiom became a theatrical term in Germany, later - in England and the USA. A natural question arises: why do people wish for good luck, while wishing for a terrible injury? One can assume that this is a psychological trick of the opposite effect.

Quite a large number of phraseological units in the English language are borrowed. One of the most important literary sources of borrowed phraseological units is the Bible. It is worth noting that a large number of English expressions originated from the Bible. It was the richest source of phraseological units. Biblical texts, being repeated many times in church services, and in everyday life, in a secular environment - as authoritative quotations, became a familiar part of speech, reproduced turns and expressions. This great work enriched many languages. Let's look at several examples: *The beam in one's eye; Daily bread; Poverty is no sin.* [3]

Many phraseological units came to England from the USA. They are considered intralingual borrowings. Such "Americanisms" include, for example, *face the music* – to endure troubles

steadfastly, to pay; *the green light* – green street, freedom of action; *spill the beans* – to give away a secret, to blab, to blurt out.

The importance of using phraseological units in speech

Using phraseological units in speech and writing can significantly enrich a language expression, giving it expressiveness and emotional richness. Such phrases are a powerful tool for creating vivid, vivid images that are easy to remember and make communication more colorful. They help to convey complex ideas or feelings concisely, strengthening the connection between interlocutors due to the common cultural context. In literature, phraseological units are used to create an authentic atmosphere and characterization of characters, making the text more rich and multifaceted. Mastering catchphrases is important when learning a language, as it contributes to a better understanding of native speakers and immersion in the language environment.

The definition of a phraseological unit is the key to understanding the unique turns of speech that enrich the language and make it expressive and colorful. Expressions that are stable combinations of words with a figurative meaning play an important role in the language, since they reflect the cultural and historical characteristics of the people.

Understanding and using catchphrases correctly enriches linguistic competence and cultural perception. Knowing the exact definition of a phraseological unit helps in more accurate and adequate use of linguistic turns of speech, which is especially important in translation and literary work.

Good knowledge of the language is impossible without knowledge of its phraseology. In order to correctly translate a phraseological unit, it is important to understand what type it belongs to.

V. V. Vinogradov identifies the following types of phraseological units:

- phraseological fusions (stable combinations whose meaning does not depend on the meaning of the words that comprise them)
- phraseological unities (phraseological units whose integral meaning is motivated by the meanings of their elements)
- phraseological combinations (stable phrases that include words with both free and phraseologically related meanings)
- phraseological expressions (phrases with the literal meaning of their components)

An important property of phraseological units is that when translated, the meaning of each of them is not formed from the direct meaning of the words included in it. Most often, phraseological units do not accept additional words in their composition; it is impossible to rearrange the components in them.

The difficulties of translating phraseological units begin with finding and defining them in the text. There are several levels of phraseological units: those recorded in the dictionary and known to everyone; those that have fallen out of use, but are recorded in the dictionary; those known to everyone, but for some reason not recorded in the dictionary; those known only to certain social groups. A good translator must not only understand the meaning of the text he is working on, but also have a rich knowledge of the language into which the translation is being made, since each language has its own rules. In English, there can never be two negatives, while, for example, in Russian this is common.

The maximum requirement sometimes put forward by linguists — to translate a phraseological unit of the source language by a phraseological unit of the target language — seems clearly too high. In practice, it is often impossible to fulfill. Even in closely related languages, the stock of phraseological units does not coincide, although it contains a significant portion of units similar in meaning and form. The translation of phraseological units, especially in fiction, due to objective reasons allows for various kinds of “deviations” from the original, including description, non-

phraseological analogues. Here, much depends on the competence of the translator, on his ability to creatively solve this problem, achieving optimal closeness of the translation to the original.

Experts continuously note that the translation of phraseological units is one of the most complex and interesting tasks solved within the framework of modern translation theory. This is explained by the fact that many of them are bright, emotionally charged turns of phrase, belonging to a certain speech style and often having a pronounced national character. When translating phraseological units, one should also take into account the features of the context in which they are used. Many English stable combinations are characterized by polysemy and stylistic diversity, which complicates their translation into other languages. The translation of catchphrases, proverbs, sayings, comparisons and other figurative means of language is a difficult task; when performing it, the translator is faced with a number of challenges, ignorance of which can lead to significant distortions of the meaning of the idiom being translated.

Based on the above, we can conclude that a high-quality translation of phraseological units requires a translator to have a high level of linguistic and cultural knowledge of both the language itself and the country of the language from which he translates, as well as the country of the language into which the translation is carried out in order to accurately select an equivalent phraseological unit with national specifics. Due to this, at the moment it is impossible to replace a live translator with artificial intelligence or a computer. Despite the significant difficulties associated with the difficulty of translating a phraseological unit, the translator generally manages to convey the meaning of a phraseological unit. However, losses in translation are inevitable, since it is impossible to fully convey all the components of the phraseological meaning, just as it is impossible to fully preserve the form and content of wordplays.

References:

1. Eric Partridge "Dictionary of Catchphrases". (1992)
2. Gläser, Rosemarie. The Stylistic Potential of Phraselological Units in the Light of Genre Analysis In A.P. Cowie (ed.), *Phraseology*. Oxford: Clarendon Press, page 125. (1998)
3. Kaminskaya E.V. *Phraseology of Biblical origin*. St. Petersburg. – 218 p. (2004)
4. Kunin, A.V. Osnovnie ponjatija angliyskoy frazeologii kak lingvisticheskoy disciplini. In *Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar*, 1233–1264. Moskva (1967)
5. Vendina T. I. *Introduction to Linguistics*. Moscow, (2001).

**QLOBALLAŞAN DÜNYADA SÜNİ DİLİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI
ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE ARTIFICIAL LANGUAGE IN A
GLOBALIZED WORLD**

PhD student, Əbilova Zülfiyyə Məmməd qızı
Odlar Yurdu Universiteti /Dil nəzəriyyəsi

XÜLASƏ

Dil olduqca mürəkkəb və çoxşaxəli bir fenomendir. XX-ci əsrdə fransız dilçisi E. Benvenist "Ümumdünya dilçilik" adlı kitabında yazırdı: *"Dilin, həqiqətən mürəkkəb bir fenomen olduğuna və dil faktlarının təhlilinin çətin yollarla aparılmaqda əldə olunduğuna əmin olsunlar"*. Bu səbəbdən, əsrlər boyunca beynəlxalq ünsiyyət dili qurma cəhdləri olmuşdur. Planlaşdırılan bu köməkçi dillərdən biri də süni surətdə yaradılmış dillər arasında ən geniş yayılmış dillərdən biri olan esperantodur. Esperantonun yaradıcısı, Varşava həkimi Lazar Markoviç Zamenhof, özü doğuşdan bir poliqlot idi, çünki rus, alman, fransız və ibrani, sonradan isə latın, qədim yunan və arami dillərində danışdı.

Digər dillərdən fərqli olaraq, esperanto dilin öyrənilməsi bir qədər asandır. Bu dildə cəmi 5 sait səs vardır və hər səs yalnız bir hərfə, hər hərf yalnız bir səsə uyğundur. Həmçinin, esperanto dilində qrammatik istisnalar olmadan yalnız 16 qrammatik qaydadan ibarətdir.

Ancaq bu dilin asan öyrənilməsi kimi üstünlüklərinə baxmayaraq mənfi cəhətləri də vardır. Birincisi, esperanto dili təhsil müəssisələrində tədris olunmur, bu da onu daha az tanınan edir, ikincisi, əsas bir dil deyil, beləliklə işə qəbul üçün lazımlı dil deyil, üçüncüsü, bəzən ölü dillər sırasına daxil edilir. İnsanlar doğulduğu gündən bu dildə danışa biləcəyini heç bir ölkə və nəticədə bir çoxları süni şəkildə yaradılan dili təbii bir əlaqə vasitəsi kimi qəbul edə bilməzlər.

Təbii ki, planlaşdırılmış dillərin bir neçə müsbət cəhəti var ki, bunlardan: rahat öyrənilmə şəkli, bütün dillər arasında bərabərlik, dünyada bir dildə danışmaq bacarığıdır. Lakin, süni şəkildə yaradılan dillərin bütün üstünlüklərinə baxmayaraq bu dillər beynəlxalq dillər arasında geniş yayılmışdır. Bunların arasında tədrisdə ən çox yayılmış olanlardan biri ingilis dilidir. Fikrimizcə, yalnız təbii bir dil bir sıra tarixi və mədəni səbəblərə görə beynəlxalq, ümumiyyətlə qəbul edilmiş və status dili olaraq tanınma bilər.

Açar sözlər: esperanto, süni dil, təbii dil

ABSTRACT

Language is a very complex and multifaceted phenomenon. In the 20th century, the French linguist E. Benvenist in his book "World Linguistics" wrote: *"Let them be assured that language is a really complex phenomenon and that the analysis of linguistic facts is achieved by difficult paths."* For this reason, for centuries, there were many attempts to create an international language of communication. One of these planned auxiliary languages is Esperanto, which is one of the most widely used artificial languages. The founder of Esperanto, the Warsaw doctor Lazar Markovich Zamengoff, was a polyglot by origin, as he spoke in Russian, German, French and Hebrew, and later he learned Latin, ancient Greek and Aramaic languages.

Unlike other languages, Esperanto is comparatively easier to learn. There are only 5 vowel sounds in this language, and each sound corresponds to only one letter, and each letter corresponds to only one sound. In addition, Esperanto has only 16 grammar rules, with no grammar exceptions. However, despite the advantages of this language, such as ease of learning, there are also disadvantages. Firstly, Esperanto is not taught in educational institutions, which makes it less known, secondly, it is not a primary language, so it is not a necessary language for the employment, thirdly,

it is sometimes classified as a dead language. There is no country where people could speak this language from birth, and as a result, most people cannot accept an artificially created language as a natural means of communication.

Obviously, there are several positive sides of the planned languages: easy learning process, equality of all languages, the opportunity to speak in one language of the world. However, despite all the advantages of artificially created languages, these languages are widely distributed among international languages. Among them, one of the most common in teaching is English. In our opinion, only natural language can be recognized as an international, generally accepted and status language for a number of historical and cultural reasons.

Keywords: Esperanto, artificial language, natural language

Azərbaycanlı gənclərdə humanist dəyərlərin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu

Aytac MAMMADOVA
Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, K.Rəhimov küç.13
ORCID: 0009-0002-0965-1275

Xülasə

Azərbaycanın qabaqcıl elm adamları, mütəfəkkirlər, yazıçılar, psixoloq və pedaqoqlar kütləvi informasiya vasitələrində insanların beyninə, mənəviyyatına yaxşılıq, ədalət, səmimiyyət kimi humanist toxumlar əkir və bu yolla əsl vətənpərvər duyğuları hissləri inkişaf etdirməyə çalışırlar.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, insanlar demək olar ki, bütün informasiyaları mətbuatdan alırlar. Yaxşı və pis nə varsa kütləvi informasiya vasitələri (radio, televiziya, qəzet, jurnal, internet şəbəkələri və s.) ilə insanların beyninə, gündəlik həyat şəraitinə, məişətinə ötürülür. Biz istəsək də, istəməsək də gənclərimizi, uşaqlarımızı bu informasiyalardan tamamilə təcrid edə bilmərik. Kütləvi informasiya vasitələri (radio, televiziya, qəzet, jurnal, kitab, internet şəbəkələri və s.) uşaq və yeniyetmələrdə, gənclərdə, bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, müasir dövrdə Avropanın müxtəlif ölkələrindən axıb gələn informasiyaların bu baxımdan həm müsbət, həm də çoxlu mənfi təsirləri olur. Ona görə də Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələrində uşaq, yeniyetmə və gənclərdə vətənpərvərlik, humanizm, əqidə, ədalət hissləri toxumu səpməyə yönələn materiallara daha çox üstünlük verilsə yaxşı olar.

Dəyər- özünün fiziki və mənəvi varlığını qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün hər hansı sosial qrup və ya cəmiyyətin əksər üzvlərinin doğru və lazımlı olduğuna inanıb qəbul etdikləri ortaq dünyagörüş, məqsəd, əxlaq normaları və inanclardır. Elmi ədəbiyyatlarda dəyərlər əsasən aşağıdakı kimi təsnif olunur: ənənəvi (uzun illər boyu mövcud norma və dəyərlər sistemi) və müasir dəyərlər (cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yaranan və dəyişən). Əsas- insan həyatının məğzini təşkil edən və əsas fəaliyyət sahələrində özünü göstərən (məsələn, xeyirxahlığa, alicənablığa, ədalətə, səxavətə, imkansızlara əl tutmağa və digər humanist dəyərlər) yüksək qiymətləndirilir.

Açar sözlər: dəyərlər, kütləvi informasiya vasitələri, cəmiyyət, informasiya

GİRİŞ

Gənclərimizi düzgün istiqamətlərə yönəltmək, mənəvi tərbiyə aşılamaq ailələrin, təhsil müəssisələrinin, söz sahibi olan insanların, ağsaqqalların, xüsusi ilə ziyalıların imkanlarını, təsir gücünü artırmağa zəmin yaradır. Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələrinin, televiziya-radionun təsir dairəsi və tərbiyəvi rolu böyükdür. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasında, azərbaycançılıq ideyasının təbliğ edilməsində, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ölkəmizlə bağlı tarixi həqiqətlərin yayılmasında, gənclərin dəyərlər sisteminin formalaşmasında KİV mühüm rol oynayır. KİV bu gün bütünlüklə ayrı bir dünyadır və bu dünya öz sosial-psixoloji təsiri mahiyyəti ilə əvəzəilməz və müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyük təsir gücünə malikdir. Çünki onsuz həyatımızın hansı istiqamətdə axın edəcəyini düşünmək qeyri-mümkündür. Lakin gələn bir anlıq təsəvvür edək: nəinki gündəlik iş rejimimizə, hətta şüurlarımıza və bilavasitə şəxsiyyət kimi inkişafımıza birbaşa təsir etmək gücünə malik KİV düzgünlük, vətənpərvərlik, demokratiya və insan hüquqlarına hörmət etmək əvəzinə, zorakılığı, diskriminasiyanı, cəmiyyətin bir çox eybərcərliklərini elə eybəcər formada da qabardır və bir növ bu eybərcərliklərin təbliğatçısına çevrilir. O zaman istər cəmiyyətin, istərsə də ayrı-ayrı fərdlərin müsbət yöndə inkişafından danışmağa dəyərmə? Çoxsaylı mətbuatımız, televiziya kanalları, nəhayətsiz internet şəbəkələri, müxtəlif informasiya texnologiyaları təəssüf ki, başlı-başına

buraxılıb. KİV-də gedən materiallarda xalqımızın əxlaq normaları gözlənilməli, bayağı xarakter daşıyamalıdır. Biz elə bir zamanda yaşayırıq ki, gənclərimizin mənəvi-əxlaqi zəmində yazılmış məqalələrə böyük ehtiyacı var. Lakin təəssüf ki, elə mətbuat nümunələri var ki, ucuz sensasiya xatirinə, çox vaxt isə milli mentalitetimizə uyğun olmayan yazılarla çıxış edir, gəncliyin mənəviyyatına açıq-aşkar böyük zərbələr vurur. Bazar iqtisadiyyatı dövründə əvəzsiz məfkurə sahəsi olan medianın başlıca məqsədi gəncliyin mənəvi yetkinliyi uğrunda xidmət göstərmək olmalıdır. Təsirli, cəlbədicə, məntiqi, reallığa söykənən ibrətli yazılarla mətbuat bu günün problemlərindən söz açmalı, cəmiyyəti maraqlandıran hadisələr barədə tərəfsiz, dəqiq və qərəzsiz informasiya ötürücüsünə çevrilməlidir. Söhbətlərində, geyim-geçimlərində, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixinə, adət-ənənələrinə laqeyd qalan gənclərin taleyi, cəmiyyətdə "avropalaşmaq" adı ilə özünə yer tapmağa başlayan mənəvi deqradasiya mediada həyəcan təbili çala bilmir. Əvəzində isə, sensasiya doğuran, qeybət xarakterli bəsit xəbərlər, milli psixologiyamıza qətiyyənlə uyğun olmayan, yüz ildə bir dəfə təsadüfən baş vermiş bayağı nəsnələr, incəsənət ulduzlarının şəxsi həyatında baş vermiş mənasız, cəmiyyət üçün heç bir əhəmiyyəti olmayan hadisələr, abırsız şəkillər, kollajlar mediada istənilən qədərdir. Bəzi mətbuat orqanları tarixi ənənələrimizdən uzaq düşür, öz kökümüzlə balta vurur, satira əvəzinə söyüş, tənqid əvəzinə təhqir yazırlar.

Əgər gənclər cəmiyyətdə nüfuzlu adamların, vəzifəli şəxslərin, ziyalıların, tanınmış sənətçilərin həyat tərzində müəyyən nöqsanlar görürlərsə, onun ziyanı daha çox olur. Çünki gənclər əsasən tanınmış adamlara bənzəməyə çalışırlar. Digər tərəfdən, mətbuat orqanlarının, televiziyanın böyük təsir gücü vardır. Belə ki, televiziya və mətbuat istənilən sahədə meyarların formalaşmasına böyük təsir göstərir. "Nəyi isə hətta televiziya da göstərilərsə, haqqında qəzetlərdə utanıb-çəkinmədən yazırlarsa və hətta reklam edirlərsə, deməli, burada pis heç nə ola bilməz". Ona görə də, gənclərin tərbiyəsi işində KİV-in üzərinə olduqca böyük məsuliyyət düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, gənc qızlarda mənəvi dəyərlərin formalaşmasında kütləvi informasiya vasitələrinin böyük rolu vardır.

Verilişlər, çap edilmiş yazılar bu və ya digər tərzdə gənclərin mənəvi inkişafına ciddi təsir göstərir. Həmin təsirlərin müsbət istiqamətə yönəldilməsi üçün verilişlərdə psixoloqun iştirakı, bu və ya digər məqalənin çap edilməsindən öncə psixoloqla məsləhətləşmək vacibdir. Bir məsələ də qeyd edilməlidir ki, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması cəmiyyət üçün ümumi struktura malik olmalıdır. Yəni, iş yeri və ailə, eləcə də cəmiyyətin ayrı-ayrı sistemləri arasında tərbiyənin ümumi istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Təəssüf ki, televiziya yüksək estetik idealın, ali hiss və duyğuların təbliği əvəzinə, çox vaxt məzmunuz teleseriallar, bayağı gülüş səhnələri və həddindən artıq çoxlu konsert təqdim edir. Bəzən telekanallar guya öz maddi durumlarını düzəltmək üçün gənclərin psixikasına pis təsir edən, reallıqdan uzaq dəhşət səhnələri, erotik məqamlarla zəngin filmlər nümayiş etdirməkdən çəkinmirlər. Konsertlər də çox vaxt bayağılaşdırılır, sənətçilərin geyimində və rəftarında bütün milli-mənəvi ənənələrdən uzaqlaşmaq cəhdi az qala yarış həddinə çatır.

Tariximizlə, mənəviyyatımızla, milli-mədəni abidələrimizlə, dilimiz, dinimiz, adət-ənənələrimizlə bağlı verilişlər isə arzu olunduğundan azdır. Düzdür, son illərdə bəzi televiziya kanallarında bu istiqamətdə müəyyən uğurlar müşahidə olunmaqdadır, lakin bu hələ davamlı bir tendensiya halını almamışdır.

Televiziya və internetin öhdəsinə qalsa, hamı kosmopolit olmalıdır. Lakin insan həqiqi səadəti ancaq milli-mənəvi dəyərlər zəminində tapa bilər. Ona görə də, milli mətbuatın və milli televiziya verilişlərinin yerini internetlə və ya peyk antenasının xidməti ilə doldurmaq mümkün deyil. Bir sözlə, biz öz kütləvi informasiya vasitələrimizin yaratdığı mühitlə qarşılıqlı əlaqədəyik. Uşaqların da, gənc nəslin də necə formalaşması xeyli dərəcədə bu mühitdən asılıdır. Lakin əgər milli televiziya məkanı yoxdursa, o da öz məzmununu ancaq xarici telekanalların təqlidi yolu ilə qurursa, konkret ictimai

gerçəklikdən və gəncliyin real milli-mənəvi ehtiyaclarından çıxış etmərsə, onda televiziya tərbiyə vasitəsindən daha çox, antitərbiyə amili kimi çıxış edəcəkdir.

Televiziya verilişləri insanların psixikasına, mənəviyyatına həm də ona görə güclü təsir edə bilir ki, o, incəsənətin bütün formalarından və imkanlarından istifadə edir. Bu gün teatr və kino televiziya tərəfindən sıxışdırılır. Tamaşaçının musiqi seçimi də televiziyadan asılı vəziyyətə düşür. Əgər hansı konsertə getməyi, hansı tamaşaya və ya filmə baxmağı insan özü seçirdisə, televiziyada bu seçimi proqram hazırlayanlar edir. Ona görə də, onların üzərinə böyük mənəvi məsuliyyət düşür. Lakin televiziyada çalışan və proqramları müəyyən edən insanlar da ümumi ictimai rəydən, ədəbi tənqidin və sənətsünaslığın mövqeyindən çıxış edirlər və ya daha doğrusu, etməlidirlər. Bəzi televiziyalardakı eybəcərliklər, istedadsız və şəxsiyyətsiz şou-biznesin bəzi nümayəndələrini, onların guya yaxşı olan əməllərini təbliğ edən, boş laqırtıdan başqa bir şeyə oxşamayan verilişlər, pornoqrafik momentlər əks olunan reklamlar, kino-filmlər, insan heysiyyətinə ləkə gətirən məqamlar, zorakı filmlərin nümayişi əslində efiri doldurmaq məqsədi olsa da, sözsüz ki, gənclərimizin humanist əxlaqi dəyərlərinin aşılmasına hesablanmış vasitələrdir. Zənnimizcə, hər bir ölkədə baş verən adi bir faktı daha da qabardıb, eybəcər şəkildə geniş tamaşaçı kütləsinə car çəkdirmək olmaz. Dünya şöhrətli, gözəl xalqımızı və onun şəxsiyyətlərini və yaxşı nümunə olan əxlaqi humanist dəyərləri dünyaya çatdırmaq lazımdır.

Çoxsaylı mətbuatımız, televiziya kanalları, nəhayətsiz internet şəbəkələri, müxtəlif informasiya texnologiyaları təəssüf ki, başlı-başına buraxılmışdır. Səzsiz-hesabsız qəzetlərin timsalında təqdim olunan belə yazılar, ümumiyyətlə, xalqımızın zəngin etik davranışları, mənəvi-əxlaqi dəyərləri ilə, xüsusilə jurnalistin peşə məsuliyyəti ilə bir araya sığmır, qəzet səhifələrində şəxsiyyəti təhqir edən, insan ləyaqətini alçaldan, onu ailəsi və dostları qarşısında başıaşağı edən yazılar çoxdur. Bir sıra xarici ölkələrdə çap olan pornoqrafik jurnalların gətirilməsi, yayılması, eləcə də respublikamızda nəşr olunan çox saylı jurnallar, sarı piyarlar, bir sıra qəzet və jurnallar sözsüz ki, Azərbaycan ailəsinə daxil olur, oxunur və böyüklü-kiçikli baxılır. KİV-də gedən materiallarda xalqımızın əxlaq normaları gözlənilməli, bayağı xarakter daşmamalıdır. Biz elə bir zamanda yaşayırıq ki, gənclərimizin mənəvi-əxlaqi zəmində yazılmış məqalələrə böyük ehtiyacı var. Lakin təəssüf ki, elə mətbuat nümunələri var ki, ucuz sensasiya xatirinə, çox vaxt isə milli mentalitetimizə uyğun olmayan yazılarla çıxış edir, gəncliyin mənəviyyatına açıq-aşkar böyük zərbələr vurur. Bazar iqtisadiyyatı dövründə əvəzsiz məfkurə sahəsi olan medianın başlıca məqsədi gəncliyin mənəvi yetkinliyi uğrunda xidmət göstərmək olmalıdır. Təsirli, cəlbədicə, məntiqi, reallığa söykənən ibrətli yazılarla mətbuat bu günün problemlərindən söz açmalı, cəmiyyəti maraqlandıran hadisələr barədə tərəfsiz, dəqiq və qərəzsiz informasiya ötürücüsünə çevrilməlidir. Çünki yaradıcılıq üçün ən zəngin mənbə həyatdır, yaşayıb yaradan insanların fəaliyyətidir.

NƏTİCƏ

Bu məqalədə toxunduğum nüansları və informasiyaları ümümləşdirib aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Tədqiqatlar göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələri konkret amil kimi müxtəlif yönümlü dəyərlərin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu həm müsbət yönümlü dəyərlərin tərnsmissiyasında, həm də pozitiv istiqamətli dəyərlərin ortya çıxarmasında əsas proseslərdən biridir.

- Respublikamızda fəaliyyət göstərən telekanların və sosial şəbəkələrin humanist dəyərlər formalaşdırılması baxımından təhlili göstərir ki, əksər hallarda bu kanallar və şəbəkələr əcnəbi dəyərləri transformasiya edir ki, bu da milli-mənəvi dəyərlərin arxa plana sıxışdırılmasına gətirib çıxarır.

- Müxtəlif səpkili verilişlərdə milli-mənəvi dəyərlərin təbliğ olunmasına baxmayaraq bu proses ləng gedir və əksər hallarda dəyərlərin formalaşdırılmasında bütünlüklə iştirak edə bilmir.

- Bu problemə həsr olunmuş müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar göstərir ki, humanistik yönümlü dəyərlərin formalaşdırılması bir tərəfdən gənclərin ümümi bəəri dəyərlər malik şəxsiyyət kimi yetişməsində, digər tərəfdən isə zəruri olan empatiya hissinin formalaşmasına zəmin yaradır.

Hesab edirik ki, gənclərdə humanistik yönümlü dəyərlərin formalaşdırılması üçün milli identikliyi və vətənpərvərliyi inkişaf etdirən verilişlərin sayı artırılmalı və daha geniş mütəxəssislərin bürə cəlb olunması həyətə keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti// Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü inkişafı və müasir vəziyyəti// Bakı, 2007.
3. Çəmən zəminli Y.V. Əsərləri// 3 cildə. I c. Bakı, AVRASIYA PRESS// 2005.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya// Bakı, Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003.

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİNDƏ RAST GƏLİNƏN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN
DİGƏR DİLLƏRƏ TƏRCÜMƏLƏRİ**

**Translations of phraselological units found in Azerbaijan and turkish languages into other
languages**

**Переводы фразеологических единиц, встреченных в Азербайджанском и турецком
языках на другие языки**

Aytac Nəbiyeva

Odlar Yurdu Universiteti, Müəllim

Arzu Zeynalli

Odlar Yurdu Universiteti,

Xülasə

Azərbaycan və türk dillərindən frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi linqvistik, mədəni və kontekstual mülahizələrin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Bu dillər ortaq türk köklərinə görə zəngin tarixi və mədəni irsi paylaşsalar da, tərcümə prosesini çətinləşdirən nüanslar mövcuddur. Azərbaycan və türk frazeoloji vahidləri çox vaxt özünəməxsus mədəni konnotasiyalar daşıyır və birbaşa tərcümələri çətinləşdirir. Tərcüməçilər idiomatik ifadələrin, atalar sözləri və danışıq dilinin mürəkkəb şəbəkəsində naviqasiya etməli, hədəf dildə mahiyyət və mədəni aktuallığın qorunub saxlanmasını təmin etməlidirlər. Bu frazeoloji vahidlərdə yerləşmiş mədəni çalarlar müvafiq icmaların adət-ənənələrini, folklorunu və ictimai dəyərlərini əks etdirir. Bu dillər qlobal auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqda, problem daha da güclənir. Tərcüməçilər mənbə mətninə sadıqlıq və hədəf auditoriyanın mədəni kontekstinə uyğunlaşmaq arasında incə tarazlıq yaratmalıdırlar. Ona görə də uğurlu tərcümələr Azərbaycan və türk frazeoloji vahidlərinə xas olan linqvistik çalarları və mədəni incəlikləri dərinləndirən dərk etməyi, bu incəlikləri müxtəlif dil mənzərələrində təsirli şəkildə çatdırmaq məharətini tələb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, frazeoloji vahidlər, digər dillər

Abstract

The translation of phraseological units from Azerbaijani and Turkish languages into other languages involves a complex interplay of linguistic, cultural, and contextual considerations. These languages share a rich historical and cultural heritage due to their common Turkic roots, yet nuances exist that challenge the translation process. Azerbaijani and Turkish phraseological units often carry unique cultural connotations, making direct translations challenging. Translators must navigate the intricate web of idiomatic expressions, proverbs, and colloquialisms, ensuring that the essence and cultural relevance are preserved in the target language. Cultural nuances embedded in these phraseological units reflect the traditions, folklore, and societal values of the respective communities. As these languages interact with global audiences, the challenge intensifies. Translators must strike a delicate balance between fidelity to the source text and adaptability to the target audience's cultural context. Successful translations, therefore, require a profound understanding of the linguistic nuances and cultural intricacies inherent in Azerbaijani and Turkish phraseological units, coupled with the skill to convey these subtleties effectively in diverse linguistic landscapes.

Key words: Azerbaijani Turkish, Turkish Turkish, phraseological units, other languages

Резюме

Перевод фразеологизмов с азербайджанского и турецкого языков на другие языки предполагает сложное взаимодействие лингвистических, культурных и контекстуальных факторов. Эти языки имеют богатое историческое и культурное наследие благодаря своим общим тюркским корням, однако существуют нюансы, которые затрудняют процесс перевода. Азербайджанские и турецкие фразеологизмы часто несут уникальную культурную коннотацию, что затрудняет прямой перевод. Переводчикам приходится ориентироваться в сложной паутине идиоматических выражений, пословиц и разговорных выражений, обеспечивая сохранение сути и культурной значимости на целевом языке. Культурные нюансы, заложенные в этих фразеологизмах, отражают традиции, фольклор и социальные ценности соответствующих сообществ. Поскольку эти языки взаимодействуют с глобальной аудиторией, проблема усложняется. Переводчики должны найти тонкий баланс между верностью исходному тексту и способностью адаптироваться к культурному контексту целевой аудитории. Таким образом, успешные переводы требуют глубокого понимания лингвистических нюансов и культурных тонкостей, присущих азербайджанским и турецким фразеологическим единицам, в сочетании с умением эффективно передавать эти тонкости в различных языковых ландшафтах.

Ключевые слова: Азербайджанский Турецкий, турецкий турецкий, фразеологизмы, другие языки

1.Giriş

Azərbaycan və türk dillərindən frazeoloji vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi dil müxtəlifliyi və mədəni zənginliyin kəşiməsində dayanır. Bu iki türk dili, Azərbaycan və türk dilləri ortaq tarixi və mədəni əcdadları paylaşsalar da, hər biri özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və əsrlər boyu müxtəlif təsirlərin izlərini daşımışdır. Qloballaşma mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmağa davam etdikcə, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi bu zəngin dil ənənələri ilə qlobal auditoriya arasında əsas körpüyə çevrilir. Azərbaycan və türk frazeoloji vahidləri ortaq tarixləri, folkloru və ictimai dəyərləri təcəssüm etdirərək, öz mədəniyyətlərinin mahiyyətini əhatə edir. Bu dillərdə deyimlərin, atalar sözləri və danışiq ifadələrinin mürəkkəb qobelenləri linqvistik ünsiyyətdə yerləşmiş mədəni anlayışın dərinliyini əks etdirir. Bununla belə, bu vahidlərin başqa dillərə tərcüməsi tərcüməçilərdən linqvistik incəliklər və mədəni konnotasiyalar labirintində hərəkət etməyi tələb edən nüanslı bir cəhddir. Problem təkcə sözlərin bir dildən digərinə köçürülməsində deyil, həm də bu frazeoloji vahidlərin mədəni çalarlarını və kontekstual uyğunluğunu qorumaqdadır. Birbaşa tərcümələr bu ifadələri Azərbaycan və türk mədəniyyətlərinə xas edən incəlikləri ələ almaqda zəif ola bilər. Tərcüməçilər, tərcümə edilmiş frazeoloji vahidlərin hədəf auditoriya ilə orijinal rezonans yaratmasını təmin edərək, əsas mədəni təbəqələri çatdırmaq vəzifəsi ilə mübarizə aparmalıdırlar. Ünsiyyətin coğrafi sərhədləri aşdığı bir dövrdə dəqiq və mədəni cəhətdən həssas tərcümənin əhəmiyyətini şişirtmək olmaz. Azərbaycan və türk frazeoloji vahidlərinin dünya miqyasında yayılması mənbə dilin mahiyyətinin qorunması ilə müxtəlif auditoriyaların mədəni və linqvistik çalarlarına uyğunlaşma arasında incə balans tələb edir. Dil müxtəlifliyi və mədəni zənginliyin bu kəşiməsi Azərbaycan və türk dillərindən frazeoloji vahidlərin qlobal dil mozaikasına tərcüməsi sənətinə və elminə füsunkar səyahətə yol açır.

Əsas hissə

Çox sözlü ifadələr və ya sabit ifadələr adlandırılan frazeoloji vahidlər dillərin zənginliyində və dinamizmində həlledici rol oynayır. Bu vahidlər birlikdə istifadə olunduqda ayrı-ayrı sözlərdən çıxarıla bilməyən müəyyən məna ifadə edən sözlərin birləşməsidir. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi dilin

özünəməxsus xüsusiyyətləri, onun mədəniyyəti və ünsiyyətin əsasını təşkil edən idrak prosesləri haqqında dəyərli fikirlər verir.

Frazeoloji vahidlər dilin semantikasına mühüm töhfə verir. Onlar tək sözlər və ya alternativ strukturlarla asanlıqla ifadə olunmayan xüsusi mənaları əhatə edir. Bu vahidlər çox vaxt hissələrinin cəmindən kənara çıxan fərqli bir mənə daşıyır və onları nüansları, duyğuları və mədəni konnotasiyaları çatdırmaq üçün vacib edir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlər mürəkkəb fikirləri və ya hərəkətləri yığcam formada əhatə etməklə ifadə qənaətinə nail olmağa kömək edir. Bu semantik kompaktlıq natiqlərə mesajları səmərəli şəkildə çatdırmağa imkan verir, ünsiyyəti daha təsirli və ifadəli edir.

Ünsiyyət sahəsində frazeoloji vahidlər mənanın yığcam və mədəni rezonanslı şəkildə çatdırılması üçün güclü vasitə rolunu oynayır. Onlar dilin ifadəliliyini artırır, danışanlar arasında effektiv ünsiyyəti asanlaşdırır. Bu vahidlərlə tanışlıq dil öyrənənlər üçün çox vacibdir, çünki bu, onlara dili ana dili danışanların kommunikativ normalarına uyğun şəkildə dərk etməyə və istehsal etməyə imkan verir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlər icma daxilində ortaq dil repertuarının yaradılmasına kömək edir. Onlar insayderləri kənardan fərqləndirməyə kömək edən mədəni işarələr kimi xidmət edirlər. Müəyyən frazeoloji vahidlərin istifadəsi müəyyən bir qrupa üzvlük və ya mənsubiyyəti göstərə bilər, sosial birliyi və şəxsiyyəti gücləndirir. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi dildə yerləşmiş zəngin mədəni anlayışları açır. Bu vahidlərin çoxu mədəni ənənələrə, tarixi hadisələrə, folklor və ya ictimai normalara dərin kök salmışdır. Frazeoloji vahidlər linqvistik artefaktlar kimi cəmiyyətin dəyərlərini, inanclarını və paylaşılan təcrübələrini əks etdirən kollektiv şüurun pəncərəsini təmin edir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin mədəni ölçüsü sırf semantikadan kənara çıxır. Buraya xüsusi ifadələr üçün uyğun kontekstlər, nəzakətlik konvensiyaları və sosial normalar kimi dil istifadəsinin pragmatikası daxildir. Bu aspektləri başa düşmək mədəniyyətlərarası səmərəli ünsiyyət üçün çox vacibdir, çünki frazeoloji vahidlərin mədəni əsasları ilə tanış olmayanda yanlış şərhlər yarana bilər. Koqnitiv nöqteyi-nəzərdən frazeoloji vahidlərin istifadəsi dilin işlənməsi və yaddaşa mürəkkəb şəkildə bağlıdır. Bu vahidlər ağılda saxlanılan dil hissələrini təmsil edir və natiqlərə onları sıfırdan cümlələr qurmaqdan daha tez əldə etməyə və istehsal etməyə imkan verir. Bu koqnitiv səmərəlilik, xüsusilə danışanların frazeoloji vahidləri öz nitqinə mükəmməl şəkildə daxil etdiyi səlis dil istifadəsində özünü göstərir. Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin tanınması və başa düşülməsi təkcə linqvistik bacarıqları deyil, həm də mədəni və pragmatik bilikləri əhatə edir. Dil istifadəçiləri frazeoloji vahidlərin başa düşülməsi və istehsalının əsasını təşkil edən mürəkkəb koqnitiv prosesləri nümayiş etdirərək, sözlərin və kontekstin mürəkkəb qarşılıqlı təsirində naviqasiya etməlidirlər.

Nəticə olaraq, frazeoloji vahidlər dillərdə çoxşaxəli və əvəzsiz rol oynayır. Onlar nüanslı mənaları əhatə etməklə dilin semantikasına töhfə verir, kommunikativ səmərəliliyi artırır, mədəni markerlər kimi xidmət edir və dil istifadəsinin əsasını təşkil edən idrak proseslərini işıqlandırır. Frazeoloji vahidlərin tədqiqi dilin hərtərəfli başa düşülməsi, fərdlərin dilin fəaliyyət göstərdiyi mədəni və sosial kontekstlərdə səmərəli ünsiyyət qurmasına imkan yaratmaq üçün vacibdir.

Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də xalqın mədəni və dil xüsusiyyətlərini əks etdirən çoxsaylı frazeoloji vahidlər mövcuddur. Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərə bəzi nümunələr:

Başa düşmək"- Hərfi tərcüməsi: Anlamaq, dərk etmək.

Azərbaycan dilindəki "Başa düşmək" frazeoloji vahidi ingiliscə "To understand" or "To comprehend" kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: Понять (Ponyat')
2. Farsca (Farsi): "فهمیدن" (Fahmidan)

3. Gürcüce: "გაგება" (Gageba)
4. Fransızca: "Comprendre"
5. Almanca: "Verstehen"
6. İspanca: "Entender"
7. Çincə (Mandarin):** "理解" (Lǐjiě)
8. Yaponca: "理解する" (Rikai suru)

Bu tərcümələr "Başa düşmək"ın mahiyyətini tutur, bir şeyi dərk etmək və ya anlamaq fikrini çatdırır.

2. "Bağıra bağıra danışmaq" - Anlam: "Ucadan danışmaq"

Azərbaycan dilindəki "Bağıra bağıra danışmaq" frazeoloji vahidi ingilis dilindən tərcümədə "To speak loudly" deməkdir. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rus: "Кричать, говорить громко" (Krichat', govorit' gromko)
2. Türkiyə türkcəsi: "Yüksek sesle konuşmak"
3. Farsca (Farsi):** "بلند حرف زدن" (Boland harf zadan)
4. Gürcüce: "მძალე ზმით ლაპარაკობა" (Maghal khmit' lap'arakoba)
5. Fransızca: "Parler fort"
6. Almacan: "Laut sprechen"
7. İspanca: "Hablar en voz alta"
8. Çincə (Mandarin): "大声说话" (Dàshēng shuōhuà)
9. Yaponca: "大声で話す" (Ōgoe de hanasu)

3. "Gözü bağlı yürümək" – Anlam: Kor-koranə, düşünmədən hərəkət etmək.

Azərbaycan dilindəki "Gözü bağlı yürümək" frazeoloji vahidi ingilis dilindən tərcümədə "To walk with closed eye" deməkdir. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Идти с закрытыми глазами" (Idti s zakrytymi glazami)
2. Türkiyə türkcəsi: "Gözleri kapalı yürümek"
3. Farsca (Farsi): "با چشمان بسته راه رفتن" (Bā cheshmān baste rāh raftan)
4. Gürcüce: "თავისუფალი თვალით გასასწორებლად გასასვლელი მამაკაცი" (Tavisup'ali tvalit gasatsoreblad gasavleli mamakatsi)

5. Fransızca: "Marcher les yeux fermés"
6. Almanca: "Mit geschlossenen Augen gehen"
7. İspanca: "Caminar con los ojos cerrados"
8. Çincə (Mandarin): "闭着眼睛走" (Bì zhe yǎnjing zǒu)
9. Yaponca: "目を閉じて歩く" (Me o tojite aruku)

4. "Qanadı kəsilmiş quş" - Anlam: gücsüz və ya məhdud olan kimsə.

Azərbaycan dilindəki "Qanadı kəsilmiş quş" frazeoloji vahidi ingiliscə "A bird with clipped wings" kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Птица с обрезанными крыльями" (Ptitsa s obrezannymi krylyami)
2. Turkish: "Kanadı kesilmiş kuş"
3. Persian (Farsi): "پرهای بریده پرند" (Parhā-ye bārīda-ye parande)
4. Georgian: "ფრინველი გამოღონებულ ბურთს" (Frinveli gamogonebul burts)
5. French: "Un oiseau aux ailes coupées"
6. Almanca: "Ein Vogel mit gestutzten Flügeln"
7. İspanca: "Un pájaro con las alas cortadas"
8. Çincə (Mandarin): "剪过翅膀的鸟" (Jiǎn guò chìbǎng de niǎo)

9. Yaponca: "羽を切られた鳥" (Hane o kirareta tori)

5. "Dil tökmək" - Anlam: Dilini işə salmaq, dilə basmaq.

Azərbaycan dilindəki "dil tökmək" frazeoloji vahidi ingiliscə "To speak to speak" və ya "To speak sliently" kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Говорить бойко" (Govorit' boyko)

2. Türkiyə türkcəsi: "Akıcı konuşmak" or "Lafı uzatmak"

3. Farsca: "زبان باز گفتن" (Zabān bāz goftan)

4. Gürcüce: "ენის მსკვდარ დავყება" (Enis mskvdar dzqeba)

5. Fransızca: "Parler avec éloquence" or "Parler couramment"

6. Almanca: "Eloquent sprechen" or "Fließend sprechen"

7. İspanca: "Hablar elocuentemente" or "Hablar con fluidez"

8. Çincə (Mandarin): "雄辯" (Xióng biàn) or "口若悬河" (Kǒu ruò xuán hé)

10. Yaponca: "雄弁に語る" (Yūben ni kataru) or "流暢に話す" (Ryūchō ni hanasu)

6. "Kök salmaq" - Anlamı: Möhkəm olmaq, yerləşmək.

Azərbaycan dilindəki "Kök salmaq" frazeoloji vahidi ingiliscə "To establish oneself" və ya "To take root" kimi tərcümə olunur. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Закрепиться" (Zakreptit'sya)

2. Türkiyə türkcəsi: "Kök salmak"

3. Farsca: "ريشه کردن" (Rishe kardan)

4. Gürcüce: "ფართო გაძივდება" (Farto gamodgena)

5. Fransızca: "S'enraciner"

6. Almanca: "Wurzeln schlagen"

7. İspanca: "Arraigarse"

8. Çincə (Mandarin): "生根" (Shēng gēn)

9. Yaponca: "根を下ろす" (Ne o orosu)

Bunlar bir neçə misaldır və Azərbaycan dilində dilə zənginlik, çalarlıq qatan daha çox frazeoloji vahidlər var. Nəzərə alın ki, bu ifadələrin mənaları hərfi tərcümədə həmişə şəffaf olmaya bilər və onları başa düşmək çox vaxt mədəniyyət və dillə tanışlıq tələb edir.

Bir çox dillər kimi türk dilində də türkdilli xalqın mədəniyyətini və dil çalarlarını əks etdirən zəngin frazeoloji vahidlər, deyimlər və ifadələr toplusu vardır. Türk dilində frazeoloji vahidlərə bəzi nümunələr:

1. "Aklı selim olmak" - Hərfi tərcümə: "Ağıl sahibi olmaq." Anlam: Ağıllı və məntiqli olmaq.

"Aklı selim olmak" türkcə frazeoloji vahidi ingilis dilindən tərcümədə "o have a sound mind" deməkdir. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Иметь здравый ум" (Imet' zdnavy um)

2. Fransızca: "Avoir un esprit sain"

3. Almanca: "Einen klaren Verstand haben"

4. İspanca: "Tener una mente sana"

5. İtalyanca: "Avere una mente sana"

6. Ərəbcə: "أن يكون لديه عقل سليم" (An yakun ladayhi 'aql saleem)

7. Çincə (Mandarin): "头脑清醒" (Tóunǎo qīngxǐng)

8. Yaponca: "冷静な頭を持つ" (Reisei na atama o motsu)

9. Koreya dili: "건전한 마음을 가지다" (Geonjeonhan ma-eum-eul gajida)

2. "El elden üstündür" - Anlam: Əməkdaşlıq daha yaxşıdır; birlikdə işləmək daha yaxşı nəticələr verir. "El elden üstündür" türk frazeoloji vahidi ingiliscə "Hand is above hand" kimi tərcümə olunur. Bu, əməkdaşlığın və ya əməkdaşlığın daha yaxşı olduğu və birlikdə işləməyin daha yaxşı nəticələr verdiyi fikrini çatdırır. Budur bir neçə başqa dilə tərcümələr:

1. Rusca: "Рука руку моет" (Ruka ruku moet)
2. Fransızca: "L'union fait la force" (Unity makes strength)
3. Almanca: "Eine Hand wäscht die andere" (One hand washes the other)
4. İspanca: "La unión hace la fuerza" (Unity makes strength)
5. İtaliyanca: "L'unione fa la forza" (Unity makes strength)
6. Ərəbcə: "التعاون يقوي" (Al-ta'awun yuqawi)
7. Çincə (Mandarin): "众志成城" (Zhòng zhì chéng chéng)
8. Yaponca: "協力は力なり" (Kyōryoku wa chikara nari)
9. Koreya dili: "단결이 힘이다" (Dangyeol-i himida)

3. "İki elin kanda olsa gelmez" - Hərfi tərcüməsi: "Hər iki əli qanda olsa da, gəlməyəcək". Anlam: Təcili və ehtiyacından asılı olmayaraq kömək etmək və ya iştirak etmək istəməyən kimsə. İngiliscə "Even if both hands are in blood, he/she won't come" kimi tərcümə olunur.

1. Rusca: "Даже если обе руки в крови, он не придет" (Dazhe yesli obe ruki v krovi, on ne pridet)

2. Fransızca: "Même si les deux mains sont ensanglantées, il/elle ne viendra pas"
3. Almanca: "Selbst wenn beide Hände blutverschmiert sind, wird er/sie nicht kommen"
4. İspanca: "Aunque ambas manos estén ensangrentadas, él/ella no vendrá"
5. İtaliyanca: "Anche se entrambe le mani sono sporche di sangue, lui/lei non verrà"
6. Ərəbcə: "حتى لو كانت يديه في الدم، لن يأتي" (Hatta law kanat yadayhi fi al-dam, lan ya'ti)

7. Çincə (Mandarin): "即使双手沾满了鲜血，他/她也不会来" (Jíshǐ shuāngshǒu zhān mǎnxuè, tā/tā yě bù huì lái)

8. Yaponca: "たとえ両手が血まみれでも、彼/彼女は来ないだろう" (Tatoe ryōte ga chimamire demo, kare/kanojo wa konai darō)

9. Koreya dili: "양손이 피로 물들어 있어도 그/그녀는 오지 않을 것이다" (Yangson-i piro muldeul-eo iss-eodo geu/geunyeoneun oji anh-eul geosida)

4. "Ayakları yere basmak" - Anlam: Realist və sağlam düşüncəli olmaq. İngiliscə "To have one's feet on the ground" kimi tərcümə olunur.

1. Rusca: "Держать ноги на земле" (Derzhat' nogi na zemle)
2. Fransızca: "Avoir les pieds sur terre"
3. Almanca: "Mit beiden Beinen auf dem Boden stehen"
4. İspanca: "Tener los pies en la tierra"
5. İtaliyanca: "Avere i piedi per terra"
6. Ərəbcə: "وضع قدميه على الأرض" (Wada' qadmayhi 'ala al-ard)
7. Çincə (Mandarin): "脚踏实地" (Jiǎo tà shí dì)
8. Yaponca: "地に足が着いている" (Chi ni ashi ga tsuiteiru)
9. Koreya dilin: "발을 땅에 딛다" (Baleul ttang-e dilda)

5. "Yediyin içtiğin senin olsun" - Anlam: Kiminsə sahib olduqlarından heç bir mənfi nəticə vermədən həzz alması arzusu. İngiliscə "Let what you eat and drink be yours" kimi tərcümə olunur.

1. Rusca: "Пусть будет твоим тем, что ты ешь и пьешь" (Pust' budet tvoim tem, chto ty yesh' i pyesh')
2. Fransızca: "Que ce que tu manges et bois te soit propre"
3. Almanca: "Was du isst und trinkst, sei dein"
4. İspanca: "Lo que comes y bebes, que sea tuyo"
5. İtaliyanca: "Quello che mangi e bevi, che sia tuo"
6. Ərəbcə: "ما تأكل وتشرب من حَقِّكَ" (Ma ta'kul wa tashrab min haqqik)
7. Çincə (Mandarin): "吃喝由你" (Chī hē yóu nǐ)
8. Yaponca: "食べたり飲んだりするものは君のものだ" (Tabetari nandari suru mono wa kimi no mono da)
9. Koreya dili: "먹고 마시는 것은 네 것이 되기를" (Meokgo masineun geoseun ne geosi doegireul)

Ədəbiyyat siyahısı

- Aksan D. "Dilbilim ve Türkçe Yazıları", İstanbul, "Multilingual Yayınları", 2013, 400 s.
Əliyev K. "Azərbaycan dili", Bakı, "Elm", 2011, 132 səh.
Seyidov M. "Azərbaycan dili", Bakı, "Bakı Dövlət Universiteti", 2014, 332 səh.
TDK. "Türkçe Sözlük", Ankara, "Türk Dil Kurumu Yayınları", 2011, 550 s.

JESTLƏRDƏN VƏ ÜZ İFADƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

The role of the use of gestures and facial expressions in foreign language teaching

Fidan ƏLİYEVƏ

Odlar Yurdu Universitetinin magistrı

ORC-ID NO:0009-0002-1628-4389

Xülasə

Xarici dilin tədrisində jestlər və üz ifadələri mühüm pedaqoji alətlər kimi çıxış edir. Bu qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri yalnız sözlərin mənasını tamamlamaqla kifayətlənmir, həm də dinləyicinin diqqətini cəlb edir, emosional əlaqə qurmağa kömək edir və ünsiyyət prosesini daha təbii və axıcı edir. Tədris zamanı jestlərdən və üz ifadələrindən istifadə müəllimlərin tədris prosesini daha təsirli və yadda qalan etməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma tələbələrin dil öyrənmə prosesində daha aktiv iştiraka cəlb olunmasını təmin edir. Tədqiqatlar göstərir ki, jestlərin və üz ifadələrinin istifadəsi şifahi ünsiyyət zamanı informasiya ötürülməsinin effektivliyini artırır. Onlar tələbələrə sözlərin mənasını kontekstdə daha yaxşı anlamağa kömək edir, xüsusən də yeni dil öyrənənlər üçün vizual dəstək kimi çıxış edir. Həmçinin, jestlər yaddaş mexanizmlərini aktivləşdirir, bu da sözlərin və ifadələrin daha sürətli yadda qalmasına imkan yaradır. Üstəlik, jestlər və üz ifadələri dərs mühitində mədəni aspektləri izah etmək və mədəni fərqləri çatdırmaq üçün də əhəmiyyətlidir, çünki onlar öyrənilən dilin mədəniyyətinin vizual və emosional elementlərini təqdim edir. Dərslərdə jestlərdən istifadə tələbələrin motivasiyasını artırır, onları daha fəal şəkildə öyrənmə prosesinə cəlb edir və tələffüzün düzgün formalaşmasına töhfə verir. Bu yanaşma xüsusilə başlanğıc səviyyədə olan tələbələr üçün çətinliklərin aradan qaldırılmasında və kompleks anlayışların izahında mühüm rol oynayır. Üstəlik, jestlərdən və üz ifadələrindən istifadə dil öyrənmə prosesində tələbələrin özünəinamını artıraraq, onları daha çox danışmağa və ünsiyyətə həvəsləndirir.

Açar sözlər: jestlər, üz ifadələri, qeyri-verbal ünsiyyət, xarici dil tədrisi, kommunikativ bacarıqlar, mədəni anlama, yaddaşın gücləndirilməsi, motivasiya, tələffüz, pedaqoji alətlər.

Abstract

Gestures and facial expressions are recognized as significant pedagogical tools in foreign language teaching. These non-verbal communication elements not only complement the meaning of words but also capture the listener's attention, aid in building emotional connections, and make the communication process more natural and fluid. The use of gestures and facial expressions during lessons enables teachers to make the teaching process more impactful and memorable. This approach encourages students to participate more actively in the language learning process. Studies reveal that incorporating gestures and facial expressions enhances the effectiveness of information transfer in oral communication. For language learners, particularly beginners, these elements act as visual aids that help in better understanding the meaning of words within context. Furthermore, gestures stimulate memory mechanisms, enabling faster retention of words and phrases. For example, research has shown that vocabulary supported by gestures is learned more effectively than words presented solely through verbal methods. Additionally, gestures and facial expressions play a crucial role in conveying cultural aspects and bridging cultural differences in the classroom. They visually and emotionally represent the culture associated with the language being learned. The use of gestures in teaching boosts students' motivation, actively engages them in the learning process, and contributes to the development of proper pronunciation. This approach is particularly beneficial in overcoming challenges and explaining complex concepts, especially for beginner-level learners. Moreover, using

gestures and facial expressions fosters students' confidence in their language learning journey, encouraging them to speak and communicate more. In conclusion, gestures and facial expressions are indispensable communication tools in foreign language teaching, making the learning process more effective, engaging, and culturally enriched. They play a vital role in enhancing students' language proficiency and communication skills.

Keywords: *gestures*, facial expressions, non-verbal communication, foreign language teaching, communicative skills, cultural understanding, memory enhancement, motivation, pronunciation, pedagogical tools.

GİRİŞ

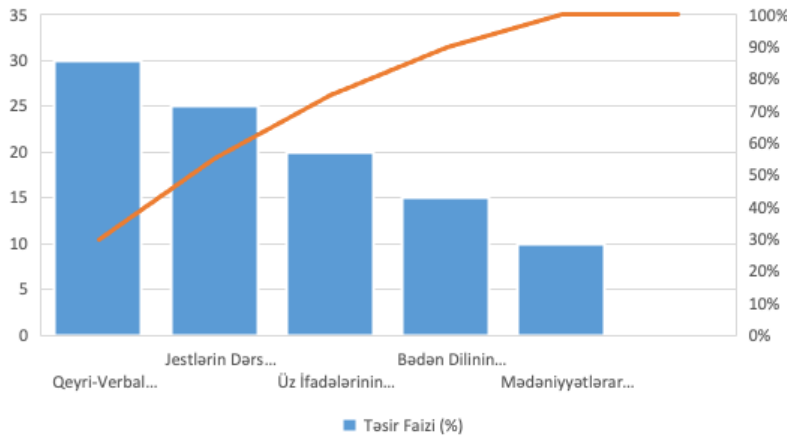
Qloballaşma dövründə xarici dil bilikləri beynəlxalq ünsiyyətin, mədəni mübadilənin və peşəkar inkişafın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Xarici dil öyrənmək artıq yalnız sözlərin və qrammatik strukturların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır; bu proses eyni zamanda dilin daşdığı mədəni elementlərin, emosional çarqların və ünsiyyətin qeyri-verbal aspektlərinin də öyrənilməsinə tələb edir. İnsanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı tam təmin etmək üçün jestlər və üz ifadələri kimi qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəllimlər üçün bu vasitələr, xüsusilə dilin mənimsənilməsinə daha effektiv etmək və dərslərin interaktivliyini artırmaq üçün əvəzolunmaz bir resurs kimi çıxış edir. Jestlər və üz ifadələri qeyri-verbal ünsiyyətin əsas komponentlərindən biri olmaqla, sözlərin mənasını tamamlamaq, ifadələrin emosional kontekstini çatdırmaq və dinləyicilər arasında əlaqəni gücləndirmək üçün vacib vasitələrdir. Dil öyrənənlər üçün bu vasitələr təkcə dilin texniki cəhətlərini anlamaqda deyil, eyni zamanda öyrəndikləri dilin mənsub olduğu mədəniyyətin incəliklərini mənimsəməkdə də əsas rol oynayır. Xarici dil dərslərində jestlərdən və üz ifadələrindən istifadə müəllimlər üçün dərslərin daha anlaşılın və maraqlı keçməsinə təmin edir, tələbələr üçün isə dil öyrənmə prosesini asanlaşdırır. Bu yanaşma, xüsusilə başlanğıc səviyyədə olan tələbələr üçün çətinliklərin aradan qaldırılmasına və onların öyrənmə motivasiyasının artırılmasına kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, jestlər və üz ifadələri dil tədrisində yalnız vizual dəstək kimi deyil, həmçinin yaddaşı gücləndirən və diqqəti artıran bir vasitə olaraq da əhəmiyyətlidir.

XARICI DİL TƏDRİSİNDƏ QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏTİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xarici dilin tədrisi yalnız dilin qrammatik strukturlarının, söz ehtiyatının və tələffüz qaydalarının öyrədilməsindən ibarət deyil. Bu proses, həm də dinləyicinin və danışanın ünsiyyət zamanı istifadə etdiyi qeyri-verbal vasitələrin, yəni jestlərin, üz ifadələrinin, bədən dilinin və intonasiyanın mənimsənilməsinə tələb edir. Qeyri-verbal ünsiyyət, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mühüm tərkib hissəsidir və öyrənilən dilin mədəni zənginliyini anlamadan tam olaraq mənimsənilməsi çətin olur. Xarici dilin tədrisində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün öyrənmə prosesini daha effektiv və dinamik edir. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri, sözlü ifadələrin mənasını gücləndirmək, əlavə kontekst təmin etmək və emosional əlaqə yaratmaq baxımından mühüm rol oynayır. Xarici dil dərslərində bu elementlərin istifadəsi tələbələrin dil öyrənmə prosesində daha dərinə iştirak etməsinə və mədəni fərqləri daha yaxşı anlamasına kömək edir. Xüsusilə yeni dil öyrənənlər üçün jestlər və üz ifadələri dərstdə izah olunan mövzuların daha asan başa düşülməsini təmin edir və onların yadda qalmasını asanlaşdırır. Tədqiqatlar göstərir ki, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə tədris prosesini interaktivləşdirir və tələbələrə dildə yalnız texniki bilikləri deyil, həm də onun mədəni komponentlərini mənimsəməyə kömək edir. Bu vasitələr dərsləri daha maraqlı və motivasiyaedici etməklə yanaşı, tələbələrin şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına da töhfə verir. Bu məqalənin məqsədi qeyri-verbal ünsiyyətin xarici dilin tədrisində əhəmiyyətini araşdırmaq, onun tələbələrin dil öyrənmə prosesinə təsirlərini və tətbiqinin nəticələrini təhlil etməkdir.

Qrafik 1. Xarici Dil Tədrisində Qeyri-Verbal Ünsiyyətin Təsir

Faktorları

Mənbə: Fərmanova, A. (2021). Xarici dillərin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu. *Dövlət İdarəçiliyində İnformasiya Texnologiyalarının Tətbiqi*, 60-62.

Qeyri-verbal ünsiyyətin xarici dil tədrisindəki əhəmiyyətini müəyyən edən beş əsas faktorun təsir dərəcəsi faizlə ifadə edilmişdir. Jestlərin dərs anlayışına təsiri 25% təşkil edir. Jestlər, tədris zamanı məlumatların vizual təqdimatını asanlaşdıraraq tələbələrin mövzunu daha yaxşı anlamasına kömək edir və dərsin daha effektiv, yadda qalan olmasını təmin edir. Üz ifadələrinin emosional təsiri 20%-dir. Üz ifadələri dərsin emosional atmosferini formalaşdırır və müəllimin sözlərinin emosional mənasını çatdıraraq ünsiyyəti daha canlı və təsirli edir. Bədən dilinin anlama bacarığına təsiri 15% səviyyəsindədir. Bədən dili kontekstin aydınlaşdırılmasında və tələbələrin mürəkkəb konsepsiyaları daha tez qəbul etməsində mühüm rol oynayır. Qeyri-verbal ünsiyyətlə motivasiya artımı 30% ilə ən yüksək təsirə malikdir. Qeyri-verbal ünsiyyət, xüsusilə jestlər və emosional ifadələr vasitəsilə tələbələrin motivasiyasını artırır və onları dərsə daha aktiv şəkildə cəlb edir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin anlaması isə 10%-lə ən az təsir edən faktordur. Jestlər və digər qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri mədəniyyətlərarası fərqlərin və oxşarlıqların öyrənilməsinə şərait yaradır, bu da tələbələr üçün dilin mədəni kontekstini mənimsəməyə yardım edir.

Cədvəl 1. Xarici Dil Tədrisində Qeyri-Verbal Ünsiyyət

Qeyri-Verbal Ünsiyyət Elementləri	Tədrisə Təsir Dərəcəsi (%)	Tətbiq Sıklığı (%)	Tələbələrin Anlayışa Təsiri (%)
Jestlər	35	40	50
Üz İfadələri	25	30	45
Bədən Dili	15	20	30
Ton və İntonasiya	20	25	35
Məsafə və Fərdi Zona	5	10	10

Mənbə: Nəcəfova, Ş. (2021). Xarici dilin tədrisində tərcümənin rolu. *AMEA Naxçıvan Bölməsi Axtarışlar*, 1, 108-112.

Xarici dil tədrisində qeyri-verbal ünsiyyət elementlərinin təsirinə dair cədvəl müxtəlif aspektləri faizlərlə ifadə edir. Jestlər, üz ifadələri, bədən dili, ton və intonasiya, həmçinin məsafə və

fərdi zona kimi elementlərin xarici dil dərslərində təsiri analiz edilib. Tədrisdə təsir dərəcəsi baxımından jestlər 35 faizlə lider mövqedədir, üz ifadələri isə 25 faizlə ikinci sıradadır. Bədən dili 15 faiz, ton və intonasiya 20 faiz, məsafə və fərdi zona isə cəmi 5 faiz təsir göstərir. Bu elementlərin tətbiq sıxlığı jestlər üçün 40 faiz, üz ifadələri üçün 30 faiz, bədən dili üçün 20 faiz, ton və intonasiya üçün 25 faiz, məsafə və fərdi zona üçün isə 10 faiz təşkil edir. Tələbələrin dərsi anlamasında jestlər ən yüksək təsir gücünə malikdir, onların təsir faizi 50-dir. Üz ifadələri 45 faiz, bədən dili 30 faiz, ton və intonasiya 35 faiz, məsafə və fərdi zona isə 10 faiz təsir göstərir. Qeyri-verbal elementlərin öyrənilən dilin mədəniyyətini anlamağa təsirinə baxıldıqda, üz ifadələrinin təsiri 40 faizlə ən yüksək nəticəni göstərir. Jestlər 30 faizlə ikinci yerdədir. Bədən dili 25 faiz, ton və intonasiya 20 faiz, məsafə və fərdi zona isə 15 faiz təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, qeyri-verbal ünsiyyətin xarici dil tədrisində əhəmiyyəti danılmazdır. Jestlər, üz ifadələri, bədən dili, ton və intonasiya kimi qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri, yalnız sözlərin mənasını tamamlamaqla məhdudlaşmır, həm də dərslərin effektivliyini artıraraq tələbələrin daha yaxşı anlamasına kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, jestlər və üz ifadələri tələbələrin dərslə marağını artırır, onların mədəni kontekstləri daha dərindən qavramasına şərait yaradır və yaddaşı gücləndirir. Üz ifadələrinin emosional təsiri və jestlərin vizual dəstəyi tədris prosesində ən yüksək təsir gücünə malikdir. Bu vasitələr həm dərs izahlarının başa düşülməsini asanlaşdırır, həm də öyrənilən dilin mədəniyyətinə dair anlayışları zənginləşdirir. Ton və intonasiya isə sözlərin mənasının vurğulanmasında və düzgün tələffüzün inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Məsafə və fərdi zona isə dərs zamanı mədəni fərqləri öyrənmək və anlamaq üçün əlavə dəstək olaraq çıxış edir. Bu nəticələr göstərir ki, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin xarici dil tədrisində məqsədli və sistemli şəkildə tətbiqi tələbələrin dil bacarıqlarını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. **Babayev, N. (2021).** Xarici dil təlimi zamanı tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarını kulturoloji aspektdə formalaşdıran amillər. *Azərbaycan Məktəbi*, 2, 81-88.
2. **İsmayılova, U. (2019).** Xarici dilin tədrisində oxunun rolu. *Dil və Ədəbiyyat*, 3, 308-312.
3. **Ələkbərova, N. (2019).** Müxtəlif sistemli dillərdə tezlik lüğətlərinin struktur xüsusiyyətləri. *Filologiya Məsələləri*, 7, 60-68.
4. **Nəcəfova, Ş. (2021).** Xarici dilin tədrisində tərcümənin rolu. *AMEA Naxçıvan Bölməsi Axtarışlar*, 1, 108-112.
5. **Fərmanova, A. (2021).** Xarici dillərin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu. *Dövlət İdarəçiliyində İnformasiya Texnologiyalarının Tətbiqi*, 60-62.

XARİCİ DİLDƏ DANİŞIQ VƏRDIŞLƏRİNİN TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ ACTUAL PROBLEMS OF TEACHING SPEAKING SKILLS IN A FOREIGN LANGUAGE

Hajiyeva Goncha Adalat
Odlar Yurdu University
ORCID NO: 0009-0002-9552-2452

Xülasə:

Bu tezis, xarici dildə danışıq vərdişlərinin tədrisi zamanı rast gəlinən çətinliklərin üzə çıxarılması və ən aktual problemlərlə bağlı araşdırmanın nəticələrini təqdim edir. Araşdırmada rast gəlinən çətinliklər arasında uzun illər aktual olaraq qalan məsələlərə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Belə ki, xarici dildə danışıq vərdişlərinin tədrisinə əngəl törədən problemlərdən bir qismi elmi- texnoloji inkişaf nəticəsində qismən aradan qalxmış, yaxud aktuallığını itirmişdir. Bir sıra problemlər isə eyni dərəcədə əhəmiyyət və aktuallığını qorumaqdadır.

Açar sözlər: Xarici dilin tədrisi, Danışıq vərdişləri, Danışıq vərdişlərinin tədrisi, Aktual problemlər.

Giriş:

Məlum olduğu kimi, müasir dövrün qarşımıza qoyduğu başlıca tələblərdən biri xarici dil biliyidir. Artıq əlavə dil bilmək nəinki xüsusi üstünlük qazandıran bacarıq, hətta normaya çevrilmişdir. Xarici dilə yüksək ixtisaslı kadr kimi yiyələnməyin isə özünəməxsus tələbləri vardır. Bura yüksək səviyyədə qrammatik, leksik və digər mühüm dil tələblərini ödəyən yazı, oxu, dinləmə və danışıq vərdişləri aiddir. Söhbət sadalanan vərdişlərin qazanılması və tədrisi prosesindən gedirsə, qarşıya çıxan problemlər, onların səbəb və həlli yollarının araşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Məqsəd:

Tədqiqatın əsas məqsədi illər boyu xarici dilə kommunikativ səviyyədə yiyələnməyə və danışıq vərdişlərinin tədrisinə mane olan problemləri müəyyənləşdirərək araşdırmaqdır.

Əsas suallar:

- Xarici dildə danışıq vərdişlərinin tədrisində başlıca problemlər hansılardır?
- Hansı problemlər illərlə aktuallığını qoruyub saxlamışdır?
- Müəllim və tələbələrin ən çox üzləşdiyi problemlər hansılardır?

Metodologiya:

- **Araşdırma metodu:** Real dərslər müşahidələri, müəllim və tələbələr arasında sorğular
- **Tədqiqat sahəsi:** Orta məktəb, universitet və kurslar
- **Analiz vasitələri:** Real dərslər mühiti və statistika

Əsas hissə:

Xarici dilin tədrisi zamanı üzləşdiyimiz çoxsaylı problemlər vardır. Bu problemlərin müəyyən bir hissəsi öyrənənlərin fərdi bacarıq və potensialına söykənsə də əsasən düzgün texnika və metodun seçilməməsi problemi özünü qabarıq göstərir. Belə ki, öyrənənin bacarıqlarına yönəlmiş düzgün yanaşma və metodun tapılması heç də asan proses deyil. Bu özlüyündə kifayət qədər zaman və peşəkarlıq tələb edir.

İngilis dili də daxil olmaqla istənilən xarici dilin öyrənilməsinin əsas şərtlərindən biri həmin dildə danışıq vərdişlərinə yiyələnməkdir. Chaney (1998) qeyd etdiyi kimi “ Danışıq müxtəlif kontekstlərdə verbal, yaxud qeyri-verbal işarələrlə fikirlərin yaranma və paylaşılması prosesidir” (Batang 2016). Danışıq vasitəsilə insanlar qarşılıqlı ünsiyyət qura və dünyadakı

vəziyyətdən məlumatlına bilirlər. Yaxşı danışq vərdişlərinə sahib olan müəllim və tələbələr fikirlərini qarşı tərəfə daha dolğun şəkildə çatdırma və qarşı tərəfi daha aydın başa düşə bilər. Adətən danışq vərdişlərinin tədrisində əsas məqsəd tələbələrin şifahi ifadə etmə qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması və yüksəldilməsidir. Lakin bu bir danılmaz faktır ki, ingilis dilinin birinci dərəcəli ünsiyyət dili olmadığı ölkələrin xarici dil tədrisində ən çox üzləşdiyi problem xarici dildə danışq problemidir. Öyrənmə prosesində mənimsənilən vərdişlər arasında müəllim və tələbələrin ən çox çətinliklə üz- üzə qoyan məhz danışq vərdişləridir. Əvvəl orta məktəb sonralar isə Ali məktəb dövründə tələbələr xarici dil dərslərini mənimsəyib, hətta imtahanlarda xarici dil üzrə yüksək göstəricilərə malik olsalar da onlar demək olar ki, həyatın heç bir mərhələsində xarici dillə tam əhatələnmişlər. Bununla da ingilis dili onlar üçün heç vaxt geniş istifadə olunan dil statusu qazanmır. Hər zaman ikinci, üçüncü dil, hədəf dil statusunda qalır. Bunun digər səbəbi də xarici dil fənni kimi ingilis dilinin 4 əsas tələbi olan yazı, oxu, dinləmə, danışq vərdişləri dərslər hətəsi üzrə məhdud saat miqdarında tədris olunur. Yəni bu bacarıqlar ayrılıqda deyil, ümumi dil dərsi kimi öyrədilir. Təbii ki, bu halda öyrənilərdə yüksək dil bacarıqlarının mövcudluğundan söz açmaq olmaz. Zaman keçdikcə öyrənmə prosesini asanlaşmasına töhfəsini verən texnoloji vasitələrin artması, keçmişdə vərdişlərin qazanılmasına əngəl törədən maneələrin aradan qalxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, 30 il öncəki dövr üçün mövcud olmuş problemlərin müəyyən hissəsi bu gün eyni aktuallığa malik deyil. Ona görə də danışq vərdişlərinin inkişafında mövcud problemlərdən danışarkən aktuallıq məsələsini diqqətdə saxlamalıyıq. Danışq vərdişlərinin tədrisində üzləşdiyimiz problemləri “daha vacib”, yaxud “ikinci, üçüncü dərəcəli” olaraq səciyyələndirmək məsələyə düzgün yanaşma olmadığından onların dəqiq sıralama üzrə təsnif etmək də çətinlik yaradır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tədrisin metodları və tələbənin bacarıqları arasında mütənəsbibliyi qurmaq müəllimdən xüsusi bacarıqlar tələb edir. Uzun illər boyu danışq vərdişlərinin tədrisi və mənimsənilməsində aktuallığını saxlamış problemlərə nəzər salaq:

Mövcud söz bazasının passiv yaddaşdan aktiv yaddaşa ötürülməsi problemi əksər hallarda tələbələrə geri salan və müəllimin tez-tez üzləşdiyi maneələrdəndir. Tədris zamanı öyrədilən söz və ifadələr məhdud zaman kəsiyində istifadə edilir, yaxud kontekstə uyğun işlənmə biliklərinin əskikliyi bu problemi aktual saxlayır. Tələbə mənimsədiyi ifadəni xarici dildə nitqinə daxil etmədiyi halda bir müddət sonra ya unudulur, ya da adətən tərcüməsini bildiyi, lakin heç vaxt uyğun kontekstdə, yerində tapıb istifadə edə bilmədiyi passiv vasitəyə çevrilir.

Tələffüz qaydaları ilə bağlı biliklərin zəifliyi danışq vərdişlərinin inkişafına mane olan problemlərdən biri kimi daim diqqətdə olmuşdur. Bir sıra dillər, o cümlədən ingilis dili sözlərin yazılış və tələffüz qaydalarının çox hallarda kəskin fərqləndiyi dillərə aiddir. Bu da tələbənin tələffüz vərdişlərini daha asan mənimsəməsi və danışq bacarıqlarının inkişafını ləngidən amillərdəndir. R.A. Brown (2004) qeyd etdiyi kimi danışqın 5 əsas növü ayırd edilir: **yamsılama**, **intensiv cavablama**, **interaktiv**, **genişlənmiş**. *İmitasiya* – tələbənin təqlid etmək üsulu ilə söz, ifadə və cümlələri istifadə etməsidir. Burada əsas yük müəllimin üzərinə düşür. Belə ki, xüsusilə əgər müəllim öz ana dili olmayan fərqli dili tədris edirsə, tələbələrin həmin dildə tələffüzü zamanla müəlliminkinə bənzəyəcək. Xarici dilə tam uyğunlaşmamış tələbənin ağız aparatı səslərin lazımı yerdə yumşaltma, qalınlaşma və s. texnikalarını da düzgün istifadəsinə yönəlməkdə çətinlik çəkir. *İntensiv danışq* təqlid danışqından fonoloji və qrammatik aspektlərin geniş tətbiqi ilə fərqlənir. *Cavablama* – salamlama, sadə dialoqlar, qısa söhbətlər və verilən sualları qısa şəkildə cavablamaqla məhdudlaşan danışq növüdür. *İnteraktiv danışq* – eyni anda çox sayda həmsöhbətlə daha mürəkkəb cümlələrin qurulması ilə edilən fikir mübadiləsidir. Genişlənmiş danışq – nitq söyləmək, aparıcılıq, şifahi təqdimatların daxil olduğu danışq tipidir. Sadalanan bütün danışq

tiplərində fərqli aspektlər müxtəlif səviyyədə əhəmiyyətə malik olsa da hər bir tip üçün düzgün tələffüz qaydası başlıca tələblərdəndir.

Xarici dil auditoriyasında ana dilinin əsas ünsiyyət vasitəsi kimi saxlanması tələbələrin yüksək səviyyəli danışıq bacarıqlarına yiyələnməsinə əngəl törədir. Bir çox hallarda tələbələr kifayət qədər söz bazası və qrammatik biliklərə sahib olmasına baxmayaraq bu bilikləri praktik bacarıqlara çevirməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən tədris planına uyğunlaşdırılmış sillabus adətən müəyyən kitab vəsaitlərini əsas tədris vasitəsi olaraq qəbul edir və bunun tətbiqi zamanı tələbə yalnız həmin vəsaitin təqdim etdiyi söz bazası ilə məhdudlaşmış olur. Beləcə, auditoriyada ana dildən hədəf dilə keçid prosesi ya ləngimiş, ya da çox aşağı səviyyədə inkişaf etmiş olur.

Müəllimin xarici dilin ənənəvi metodlarla tədrisində maraqlı olması məsələsi də danışıq vərdişlərinin tədrisi və mənimsənilməsi prosesinin qarşısını kəsən başlıca problemlərdən biri kimi xüsusi diqqətə layiqdir. Bir sıra hallarda müəllimlik ixtisasına uzun illər öncə yiyələnmiş olan müəllimlər tərəfindən əsas tədris istiqaməti kimi qrammatika və oxu- tərcümə et metodları əsas götürülür ki, bu da günbəgün yenilənən tədris tələblərinə cavab vermir. Nəticədə bəzən hətta qrammatik qaydaları tapşırıqlar üzərində mükəmməl tətbiq edən, yaxud materialların tərcüməsini səhsiz yerinə yetirən tələbə danışıq zamanı müvafiq söz və ifadələri nitqdə tətbiq etmək bacarığından məhrum qalır. Çünki adəti üzrə ifadə etməyə çalışdığı fikri nitqə çevirməzdən əvvəl onu ana dilindən hədəf dilə çevirməyə cəhd edir. Bu zaman beyində aprılan tərcümə zaman tələb etdiyi üçün danışıq ləngidir. Lakin məlum olduğu kimi nitq təbii prosesdir və xarici dildə danışıq bacarıqlarının zəifliyi bu təbiiyyə xələl gətirir.

Tələbələrin xarici dildə danışarkən səhv etməkdən qorxması və utanması halı təkcə onların danışıq vərdişlərinin zəif olmasına səbəb olmur, həm də müəllimin bu vərdişləri kifayət qədər yaxşı tədris etməsinə çətinlik yaradır. Razılaşmalıyıq ki, aşağı kurslarda tələbələrin söz bazası müəyyən qədər məhdud olur və onlar məhdud baza ilə heç də istənilən fikri xarici dildə ifadə edə bilmirlər. Bu da zamanla onlarda danışmaqdan çəkinmə, qrammatik və ya tələffüz səhvi edəcəyi halda gülüşə səbəb olacağı qorxusu yaradır. Xarici dil ixtisası üzrə təhsil alan tələbə 4 ilin yekununda hələ də hədəf dildə səlissə, aydın nitqə sahib deyilsə, bu kifayət qədər ciddi problemdir və kökündə məhz danışıq bacarıqlarının tədrisi və mənimsənilməsində yol verilən səhvlər durur.

Nəticə:

Tədqiqat göstərir ki, xarici dilin kommunikativ səviyyədə tədrisi istiqamətində başlıca problem praktik üsulların tətbiqinin yetərli səviyyədə olmamasıdır. Eyni zamanda tələbələr üçün aktiv ünsiyyət mühitinin yaradılmaması da maneələr arasında ilk sıralarda dayanır. Öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsinə çevrilmədən yalnız əzbərlənmiş söz və ifadələr çoxluğundan ibarətdirsə, bu danışıq vərdişlərinin tədrisindəki boşluqdan xəbər verir. Tələffüz qaydalarının tədrisi də digər xüsusi diqqətə layiq məqamlardandır. Danışanın tələffüzü düzgün səslənmirsə, bəhs edilən mövzu nə qədər dərin olursa olsun, dinləyicinin diqqətini cəlb etməyəcək. Ünsiyyətin 2 əsas tərəfinin danışan və dinləyici olduğunu nəzərə alsaq, tərəflərdən birinin zəif tələffüzü ünsiyyəti birtərəfli gerçəkləşməsinə səbəb olacaqdır. Digər əsas problemlərdən olan motivasiya azlığı və psixoloji bariyerin aradan qaldırılması üçün pedaqoqların fərdi yanaşma üslubu olduqca əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

- 1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S.** (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
- 2. Ur, P.** (1996). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge University Press.
- 3. Nunan, D.** (2003). *Practical English Language Teaching: Speaking*. McGraw-Hill.

- 4. Brown, H. D.** (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Longman.
- 5. Ellis, R.** (2008). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford University Press.
- 6. Littlewood, W.** (2004). *Foreign and Second Language Learning: Language Acquisition Research and Its Implications for the Classroom*. Cambridge University Press.
- 7. Vygotsky, L. S.** (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
- 8. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M.** (2011). *Techniques and Principles in Language*

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN MƏQBUL SÖZ SIRASI DƏYİŞMƏLƏRİ

Xəlilova Gülnar Bayram qızı

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Azərbaycan

ORCID NO: 0000-0001-5245-482X

Xülasə

Məqalədə qrammatik cəhətdən məqbul hesab edilən söz sırası dəyişmələri mövzusu təhlil edilir, qrammatikləşmənin söz sırasına təsiri aydınlaşdırılır, söz sırasına yeni yanaşma haqqında ətraflı məlumat verilir. Ənənəvi tarixi- müqayisəli qrammatikada sintaktik dəyişmələr söz sırasına təsir edir. Bu kontekstdə söz sırası əsas problemlərdən biridir. Bu istiqamətlərdəki tədqiqatlarda “Gənc qrammatiklər”in, eləcə də Hind-Avropa dilçiliyindəki fikirlər söz sırası nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Söz sırasına yeni yanaşma XX əsrin 60-cı illərində C.Qrinberq tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun nəzəriyyəsində söz sırasının təsir qanunlarına tabe olduğu əsaslandırılmış və konseptual səviyyəyə qaldırılmışdır. Hətta 60-cı illərin sonlarında həmin qaydanın nə qədər dinamik səciyyə daşdığı da qeyd etmişdir; həm də dinamizmin sinxron və ddiaxron aspektlərini də göstərmişdir. Diaxronik dinamizm söz sırasının dəyişməsinə izah etmək üçün bir çox dilçilər üçün daha əlverişli yanaşma idi. Qrammatikləşmə prosesi təkamül səciyyəli inkişafdır, hansısa dil vahidi üzrə diaxron aspektdə onun izlənilməsi bəzən bir dil çərçivəsindən çıxaraq dillər ailəsi miqyasında müşahidələr tələb edir. Ona görə də qrammatikləşmə problemi bəzi dil vahidlərinin pradiel vəziyyətindən qaynaqlandığı təsdiq olunur. Leksik vahidlərin qrammatikləşməsi geniş anlayışdır, qrammatikləşmə prosesi bütün hallarda söz sırasını dəyişdirmir və ya mövcud olanı yeni səpmalara istiqamətləndirmir. O, bütövlükdə dilin morfoloji inkişafı faktını təmsil edir. Bununla belə dildə elə məqamlar vardır ki, söz sırasının inkişafı və ya mövcud söz sırasında səpmalar onunla bağlı olur. Buna səbəb qeyd olunan dil vahidlərinin və ya hansısa qrammatik kateqoriyanın öz funksiyasını tədricən itirməsi mövcud qrammatik –morfosintaktik əlaqə tiplərinin itirilməsi ilə müşayət olunur. Bir sözlə, qrammatikləşmə morfemə təcrid olunmuş şəkildə təsir edən bir şey deyil. Məqalədə həmçinin gənc qrammatiklərdən G.Paulun söz sırası barədəki fikirləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *qrammatikləşmə, söz sırası, sintaktik dəyişmələr, yeni yanaşma, leksik vahid*

Abstract

The article analyzes the issue of grammatically acceptable word order changes, clarifies the effect of grammaticalization on word order, and provides detailed information about a new approach to word order. In traditional historical-comparative grammar, syntactic changes affect word order. In this context, word order is one of the main problems. In studies in these areas, the ideas of the “Young Grammarians”, as well as Indo-European linguistics, played an important role in the development of word order theory. A new approach to word order was put forward by J. Greenberg in the 60s of the 20th century. In his theory, the fact that word order is subject to the laws of influence was substantiated and raised to a conceptual level. In the late 60s, he even noted how dynamic this rule is; he also showed the synchronous and diachronic aspects of dynamism. Diachronic dynamism was a more convenient approach for many linguists to explain word order changes. The process of grammaticalization is an evolutionary development, and its tracing in a diachronic aspect for a certain language unit sometimes requires observations beyond the framework of a single language and on the scale of a language family. Therefore, it is confirmed that the problem of grammaticalization stems from the prolinguistic state of some language units. The grammaticalization of lexical units is a broad concept; the process of grammaticalization does not in all cases change the word order or direct the existing one to new deviations. It represents the fact of the morphological development of the language as a whole. However, there are moments in the language when the development of word order or deviations in the existing word order are associated with it. This is due to the gradual loss of the function of the mentioned language units or some grammatical category, accompanied by the loss of existing types of grammatical-morphosyntactic connections. In short, grammaticalization is not

something that affects the morpheme in isolation. The article also reviews the ideas of one of the young grammarians, G. Paul, about word order.

Keywords: *grammaticalization, word order, syntactic changes, new approach, lexical unit*

Giriş

Ənənəvi söz sırası qrammatik mənanın ifadə formalarından biridir. Qrammatik məna şəkilçilərlə, daxili modifikasiya və superseqmental vasitələrlə ifadə olunur. Bu yanaşma dildə söz sırasına yeni yanaşmanı ifadə edir. Hər bir dil vahidinin paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlərdə müvafiq avtonomluğu vardır. Dil vahidlərinin az və ya çox dərəcədə sərbəstliyi avtonomiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Qrammatikləşmə söz sırasının fiksasiyasına təsir edir. Yeni söz sırasının meydana çıxmasına təsir edən qrammatikləşməhansı səviyyədə isə leksik vahidin avtonomluğunu itirməsi və zəif də olsa, qrammatik funksiya qazanması ilə bağlıdır. Bu prosesdə inversiya və köhnə söz sırası yeni sintaktik konstruksiya ilə əvəzlənir. Ona görə də qrammatikləşməni cümlədə söz sırasını dəyişdirməyin bir yolu hesab olunur (*Christian Lehmann / Word order change by grammaticalization / Chapter · December 1992 Kristian Lemann, Bielefeld Universiteti*).

Ənənəvi tarixi- müqayisəli qrammatikada sintaktik dəyişmələr söz sırasına təsir edir. Bu kontekstdə söz sırası əsas problemlərdən biridir. Bu istiqamətlərdəki tədqiqatlarda "Gənc qrammatiklər" in, eləcə də Hind-Avropa dilçiliyindəki fikirlər söz sırası nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bildiyimiz kimi, Hind-Avropa dillərində söz sırası sərbəst olmuşdur. Bu problemlə bağlı tez-tez mübahisələr aparılmış və müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Həmin səhv fikirlərdən biri Hind-Avropa dillərində söz sırasının heç bir dəyişməyə uğramaması ilə bağlıdır. Onlar demək olar ki, sintaksis sahəsində proqresi müşahidə edə bilmirdilər. Ancaq məsələ onda idi ki, prohind-avropa ilə hind avropa dilləri arasında söz sırasındakı fərqi görmürdülər. Alman dilçisi Xristian Leman bu tarixi dəyişməni görə bilmiş və qrammatikləşmənin bu aspektdə rolunu müəyyənləşdirmişdir.

Söz sırasına yeni yanaşma XX əsrin 60-cı illərində C. Qrinberq tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun nəzəriyyəsində söz sırasının təsir qanunlarına tabe olunduğu əsaslandırılmış və konseptual səviyyəyə qaldırılmışdır. Hətta 60-cı illərin sonlarında həmin qaydanın nə qədər dinamik səciyyə daşdığını da qeyd etmişdir; həm də dinamizmin sinxron və ddiaxron aspektlərini də göstərmişdir. Diaxronik dinamizm söz sırasının dəyişməsinə izah etmək üçün bir çox dilçilər üçün daha əlverişli yanaşma idi. Bunlar içərisində T. Vennemanna (*Vennemann, Theo 1974, "Topics, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX". ICHL*), V.P. Lemana (*Lehmann, Winfred P. 1973, "A structural principle of language and its implications". Language 49:47-66.*) cümlədə söz sırasını dil sisteminin baş problemi kimi qəbul edirdilər; ənənəvi tarixi – müqayisəli dilçilikdən fərqli olaraq ? söz sırasının inkişafının mərkəzində sintaksisi, xüsusən də söz sırasını görürdülər.

Gənc qrammatiklərdən G. Paulun söz sırası barədəki fikirlərini nəzərdən keçirək.

Onlar söz sırasını qrammatik mənanı ifadə edən vasitələrdən biri kimi qəbul edirlər. G. Paul ideyaların ifadə edilməsində dil vasitələri arasındakı əlaqələrin m övcüdlüğündən bəhs edir:

1. Sözlərin müqayisəsi.
2. Söz sırasının ardıcılığı.
3. Cümlədə vurğu.
4. İntonasiya.
5. Temp.
6. Qrammatik sözlər.
7. Sözlərin dəyişməsi

(*Paul Hermann 1920, Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen: Niemeyer. 5. ed. P:123*).

Fikri ifadə edərkən qeyd olunan əlaqələr sistemi bir-birini tamamlayır,

E. Sepir isə G. Paulun müəyyənləşdirdiyi əlaqələr sistemi bir-birinə nə qədər oxşasa da, fərqli cəhətlərə də malikdir:

1. Söz sırası.
2. Kompozisiya.
3. Affiksasiya.

4. Daxili modifikasiya.

5. Reduplikasiya.

6. Vurğu və onun tonu (*Sapir, Edward 1921, Language. An introduction to the study of speech. New York: Harcourt, Brace & World P: 61*).

Bunlar arasındakı fərq tədrisən ideyalar əlaqəsinin dil vasitələri ilə ifadəsindən ibarətdir. E.Sepir qrammatik proseslərə daha çox fikir ayırması ilə fərqlənir.

“Qeyd etmək lazımdır ki, Paul sadə yan-yana düzülmə ilə ardıcılıq arasında fərq qoyur. Ancaq bu an üçün vacib olan hər iki müəllifin ardıcılığı təsnif etməsindədir; bu vaxt prosodiya və digərləri ilə birlikdə qrammatik ifadə vasitələrindən biri kimi morfoloji modifikasiyaya (fleksiya) da əhəmiyyət verilir. Bu gün birbaşa obyekt kimi sintaktik əlaqələr söz sırası ilə (məsələn, ingilis dilində) və ya fleksiya morfolojiyası ilə (məsələn, latın dilində) ifadə edilir. Əgər linqvistik işarələrin sintaqmatik mövqeyini daha geniş kontekstdə nəzərdən keçirsək, bu anlayış şübhə doğurur. Adətən sabit söz sırası arasında fərq qoyulur. Sabit söz sırası dedikdə, sırf qrammatik qaydalarla, yəni sırf dil işarələrinin kateqoriyalarına və onların qarşılıqlı sintaktik münasibətlərinə aid olan qaydalarla müəyyən edilən qayda nəzərdə tutulur. Sərbəst söz sırası qrammatik qaydalarla tənzimlənməyən, lakin daha çox semantik mülahizələrlə və ya cümlənin funksional perspektivi ilə bağlı mülahizələrlə müəyyən edilən sıraya aiddir (bəziləri bunu “praqmatika” adlandırırlar). Məsələn, alman dilində elan cümlələrində əsas felin mövqeyindən ibarət olduğu üçün sabitdir, cümlə kateqoriyalarına (cümlə növü) aid olan qaydalarla müəyyən edilir”. G.Paul və E.Sepirin mövqeyi arasındakı fərqlər qismən Paulun yalnız istinad etdiyi faktdan irəli gəlir; fikir əlaqəsinin linqvistik ifadə vasitələrindən danışarkən E.Sepir daha çox qrammatik proseslərdən danışır. Qeyd etmək lazımdır ki, Paul sadə yan-yana düzülmə ilə ardıcılıq arasında fərq qoyur. Ancaq bu an üçün vacib olan hər iki müəllifin prosodiya ilə morfoloji modifikasiya ardıcılığını təsnif etməsidir.

Əgər linqvistik işarələrin sintaqmatik mövqeyini daha geniş kontekstdə nəzərdən keçirsək, bu anlayış şübhə doğurur (*Lehmann, Christian 1985, "On grammatical relationality". FoL 19:67-109.*).

X.Lehman söz sırası ilə flektiv morfolojiya arasındakı münasibətləri şərh edərkən diaxronik metoddan istifadə edərək belə qərara gəlir ki, söz sırasını öyrənərkən qədim və müasir hind-avropa dillərini müqayisəsinə üstünlük vermək lazımdır. Flektiv morfolojiya sərbəst söz sırasının meydana çıxmasına şərait yaradır. Lakin flektiv morfolojiyanın olmaması fikrin ifadəlilik imkanları ilə müşayiət olunur. Qeyd olunan iki istiqamət latın və roman dillərində ifadəlilik vasitələrinin inkişafını dəyişir. Bu, linqvistik tipologiyada ümumiləşmənin nəticələridir; dəfələrlə flektiv morfolojiya ilə və sintaktik münasibətləri bildirən söz sırası arasındakı əlaqələnmə haqqında bəhs olunmuşdur.

Söz sırası bu dillərdə olmayanı nəinki əvəz edir, həm də onun ifadəlilik imkanlarını da ifadə edir. Dilçilikdə flektiv morfolojiyanın sərbəst söz sırası ilə bağlılığını inkar da etmək olar. Çünki iltisqi quruluşlu dillərdə də sərbəst söz sırası mövcuddur. Ona görə də söz sırası ilə flektiv morfolojiyada qarşılıqlı kompensasiya fikirlərinə etiraz etmək də olar. Onlar ierarxik cəhətdən bərabər deyil. Flektiv morfolojiyanın itirilməsi əvəzinə onlar asılı münasibətlər qazanırlar. Fərz etsək ki, fleksiya morfolojiyasının itirilməsi söz sırasının təsbiti ilə yanaşı gedir və fleksiya morfolojiyasının əldə edilməsi daha köməkçi sözlərin söz sırasının qurulmasında mühüm rol oynayır. Bu dillərdə söz sırasının yenisi ilə əvəz olunmasında qrammatikləşmənin funksiyası müəyyənləşir. Fleksion morfolojiyanın, itirilməsi üçün ilk növbədə cavabdeh olan bir mexanizm var, bu, qrammatikləşmə mexanizmidir. Roman dilləri köhnə gələcək zamanı yenisi ilə əvəz etdi və tamamilə yeni bir şifahi kateqoriyameydanı çıxdı, hər ikisi məsdərə əsaslanan və fleksiyalı morfemləri latın “habere” “olmaq” qrammatikləşmişdir.

“Beləliklə, bunlar qrammatikləşmə yolu ilə fleksiyanın təkamülü hallarıdır.

(1) a. Latın: kantare”si "oxumalıdır"

> İtalyan: canterà 'o oxuyacaq'

b. Latın "cantare" "o oxumalı idi"

> İtalyan: "canterebbe" 'o oxuyardı'

Üstəlik, roman dilləri ön sözlərin qrammatikləşməsi ilə əlaqədar olaraq mövcud olan hal paradigmatını qısaldıb və nəticədə onu itirib; Fransız və daha az dərəcədə, digər roman dilləri (müq. **Haiman, bu cild**) sərbəst şəxs əvəzliliklərinin qrammatikləşməsi səbəbindən şəxs sonluqlarının

paradiqmasını qısaltmışdır; Beləliklə, bu hallar qrammatikləşmə səbəbindən fleksiyanın itirilməsini göstərir.

(2) Latin: *flos/floris/flori/florem/flore* > İtalyan *flore*

(3) Latin > Fransız

canto /fatə/

kantas /fatə/

cantat /fatə/

cantamus /fatō/

cantatis /fate/

cantant /fatə/

Maya kimi bir neçə aqqlutinativ dillərdə onun tarixi inkişafını göstərmək olar

və ya daxili rekonstruksiya ilə, əvvəllər sərbəst olan sözlərin və ya morfemlərin qrammatikləşməsi və birləşməsi bu fleksiya morfolojiyası tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Terminal formanın qrammatikləşməsinə bir nümunə:

(4) *ts'óok u k'aay* > *ts'u k'aay*

YUC bitir (CMPL.3.SG) SBJ.3 oxu TERM: SBJ.3 oxu

'onun oxuması bitdi' > 'oxudu'

Digər tərəfdən, fleksiyon morfolojiyasında olduğu kimi inkişaf etmiş itkilər müşahidə edilir;

İngilis dili, həm də bəzi slavyan dillərində qrammatikləşmə yolu ilə zəifləyən nöqtələri.

sıfıra qədər davam edir" (Christian Lehmann / *Word order change by grammaticalization* /

Chapter · December 1992. Kristian Lemann, Bielefeld Universiteti).

Qrammatikləşmə prosesi təkamül səciyyəli inkişafdır, hansısa dil vahidi üzrə diaxron aspektdə onun izlənilməsi bəzən bir dil çərçivəsindən çıxaraq dillər ailəsi miqyasında müşahidələr tələb edir. Ona görə də qrammatikləşmə problemi bəzi dil vahidlərinin pradiil vəziyyətindən qaynaqlandığı təsdiq olunur. Məsələn, Qədim türkdə xəbərlik kateqoriyasının "tür" feli ilə bağlılığı diqqəti cəlb edir. A.N.Kononov yazır: *Müasir türkdə faktların göstərdiyi kimi -dır, -dır, -dur, -dür/-tır, -tır, -tur, -turdəki modallığın çox geniş tətbiq dairəsi var:1. Turur/durur* 2 bağlayıcısından əmələ gələn bu affiks (sait ahəng qanununa və samit ahəng qanununa tabe olduğu üçün söz və ya hissəcik deyil) nominal predikatın (ad -f) formaları ilə birləşərək. - şəxs affiksi -f- -dır) və indikativ halın bütün formaları ilə (keçmiş-kateqorik zaman istisna olmaqla), indiki-gələcək zaman, məcburi və arzuolunan əhval-ruhiyyə bildirir. Al-mış-ım-dır tipli formalar, yəni obyektiv modallığı ifadə edən, aşkarlanma ilə mürəkkəbləşən davam edən nəticəli keçmiş mükəmməl zaman formaları istisna olmaqla, adları çəkilən formalar subyektiv-modal mənə daşıyır. , keçmişdə baş vermiş bir hərəkətin nəticəsinin danışma anında müəyyən edilməsi. Müasir türkdə faktların göstərdiyi kimi -dır, -dır, -dur, -dür/-tır, -tır, -tur, -turdəki modallığın çox geniş tətbiq dairəsi var1. Turur/durur* 2 bağlayıcısından əmələ gələn bu affiks (sait ahəng qanununa və samit ahəng qanununa tabe olduğu üçün söz və ya hissəcik deyil) nominal predikatın (ad -f) formaları ilə birləşərək. - şəxs affiksi -f- -dır) və indikativ halın bütün formaları ilə (keçmiş-kateqorik zaman istisna olmaqla), indiki-gələcək zaman, məcburi və arzuolunan əhval-ruhiyyə bildirir. Al-mış-ım-dır tipli formalar, yəni obyektiv modallığı ifadə edən, aşkarlanma ilə mürəkkəbləşən davam edən nəticəli keçmiş mükəmməl zaman formaları istisna olmaqla, adları çəkilən formalar subyektiv-modal mənə daşıyır. , keçmişdə baş vermiş bir hərəkətin nəticəsinin çıxış anında müəyyən edilməsi." (СТРУКТУРА И ИСТОРИЯ ЯЗЫКА А. Н. КОНОНОВ ЗАМЕТКИ ПО МОРФОЛОГИИ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА (МОДАЛЬНОСТЬ НА -d ir /СОВЕТСКАЯ ТЮРКОЛОГИЯ № 3 1980 . səh:3).*

Qeyd olunan faktda "tur" felinin qrammatikləşməsi ismi xəbərlərin formal əlamətinin meydana gəlməsi digər modal çalarlarla yanaşı, ismi xəbərin formal əlaməti kimi meydana çıxır. Onun türk dillərində söz sırasına təsiri ismi xəbərlərin SOV söz sırası strukturunda mövcudluğu ilə bağlıdır. Əslində şəxs-ışarə əvəzliliklərinin sonuncu felin yanında qrammatikləşib xəbərlik göstəricisinə çevrilməsi onu cümlənin əsas subyektindən ayırır və cümlənin söz sırası kontekstində strukturunun yeni variantını (adlar üzrə xəbərlərin statusunu) müəyyənləşdirir. Məsələn: Biz az **biz** (Ə.Şükürov. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı 2015, səh: 116*), kağan **biz**, kağan **siz** (Ə.Rəcəbov. *Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı 2002. Səh:138*). Diddəti o fakt da cəlb edir ki, qədim türk yazılı

abidələrində şəxs-ışarə əvəzliliklərinin xəbərlilik göstəricisi kimi tam variantda mövcudluğu qədim türk dövründə o prosesin inkişafın orta mərhələsində olduğunu güman etməyə imkan verir. Bu o deməkdir ki. SOV söz sırasının xəbəri morfosintaktik baxımdan motivləşmə mərhələsindədir. Digər fakt: "Tür//tur" felini qrammatikləşməsi. XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi mətnlərində bu felin III şəxsinin morfoloji göstəricisi kimi mövcuddur.

Məsələn, "Hökm anın hökmü **dürür**, fərman anın fərmanıdır" (M. Füzuli). Bu xüsusiyyət klassik poeziyada "a-dur", -ə-dür" (İ. Nəsimi) variantında feli xəbərliliyin göstəricisi kimi də mövcud olmuş və müasir türk dillərinin bəzilərində zamanın analitik formalarının ifadəsində iştirak edir. Deməli, qeyd olunan "tur" feli qrammatikləşərək həm feli, həm də ismi xəbərlərin formal göstəricisinə çevrilmişdir. Paradoks ondadır ki, "tur" müstəqil fel indi də müasir Azərbaycan dilində işlənir.

Bunlarla yanaşı olaraq

Leksik vahidlərin qrammatikləşməsi geniş anlayışdır, qrammatikləşmə prosesi bütün hallarda söz sırasını dəyişdirmir və ya mövcud olanı yeni sapmalara istiqamətləndirmir. O, bütövlükdə dilin morfoloji inkişafı faktını təmsil edir. Bunla belə dildə elə məqamlar vardır ki, söz sırasının inkişafı və ya mövcud söz sırasında sapmalar onunla bağlı olur. Buna səbəb qeyd olunan dil vahidlərinin və ya hansısa qrammatik kateqoriyanın öz funksiyasını tədricən itirməsi mövcud qrammatik – morfosintaktik əlaqə tiplərinin itirilməsi ilə müşayiət olunur. Məsələn, həmin itirilməş əlaqə bağlarının nə ilə kompensasiya olunması ilə bağlıdır. Birinin itirilməsi, yenisinin meydana çıxması Hind-avropa dillərində, eləcə də türk dillərində söz sırasına təsirsiz qalmamışdır.

Morfoloji dəyişikliyə nə dərəcədə qrammatikləşmə halı kimi baxmaq olarsa, onun mexanizmlərinin başa düşülməsi şansı yüksəlir. Bununla belə, bizim

ilk problem söz sırasının dəyişməsinin morfoloji dəyişikliyə necə aid olması ilə bağlıdır. Əgər qrammatikləşmə leksik vahidin desemantizasiyasıdırsa, morfemlərin qrammatika çevrilməsi və qrammatik morfemin daha da itki nöqtəsinə qədər azaldılmasının söz sırasına nə qədər təsiri var sualı qeyd olunan aspektdə inkişaf-söz sırası mövzusunda aydınlıq gətirməyi tələb edir. Morfemlərin taleyi ilə məhdudlaşan qrammatikləşmənin dar anlaşılması söz düzümü ilə fleksiya morfoloqiyası arasındakı əlaqəni tutmağa çalışmaqda bizə açıq-aydın kömək etmir.

Həqiqətən də, qrammatikləşmə morfemə təcrid olunmuş şəkildə sadəcə təsir edən bir şey deyil. Qrammatikləşmə linqvistik işarələrə bütövlükdə, yəni onların paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlərinə aiddir. Dil işarəsi nisbətən avtonom ola bilər, yəni nisbətən az və ya zəif ifadə olunmuş paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrə malik ola bilər; ya da daha çox qrammatik qaydalara tabe ola bilər, yəni paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələri ilə məhdudlaşa bilər. Qrammatika mahiyyətə bu mənada muxtariyyətin itirilməsidir. Bu anlayış qrammatikləşmənin maddi xüsusiyyətlərini, yəni spesifik semantik məzmunun və fonoloji substansiyanın itirilməsini nəzərdən qaçırmır. İşarənin paradiqmatik əlaqələri əslində onun getdikcə daha az sayda başqa işarələrlə belə əlaqələrə girməsi deməkdir. Bu, onun həm semantik, həm də fonoloji cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərinin azaldılmasına səbəb olur. Odur ki, leksikanın qrammatik morfemə endirilməsi kimi qrammatikləşmə anlayışı həqiqətin yalnız bir hissəsidir.

Bununla bağlı E. Lehmanın tədqiqatlarına müraciət edək:

*"(5) a. cantare habeo "Mən oxumalıyam"
ROM b. (je)chanterai '(Mən) oxuyacağım'*

Latin *cantare habeo* fransızca *chanterai* ((5); müq. həmçinin (1).a) dilinə qrammatikləşdirilibsə, bu, "habeo" 'must'un -ai FUT.1.SG-yə endirilməsinə qədər azalmır. Əvəzində, keçmiş *habeo*, paradiqmatik olaraq nəzərə alınmaqla, müvəqqəti "xabeo" paradiqmasının elementinə çevrilir və sintaqmatik olaraq nəzərə alındıqda konstruksiya bütövlükdə qrammatikləşir, yəni yeni sintetik fel forması yaranır. Sintaqmatik münasibətlərdə linqvistik işarənin muxtariyyətinin bir cəhəti onun sintaqmatik dəyişkənliyi, yəni düzülmə azadlığıdır. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, bu, qrammatikləşmə zamanı itir. Latin dilində ya "habeo cantare", ya da "cantare habeo" deyə bilərsiniz. Fransız dilində (j')ai chanter deyil, yalnız (je) chanterai var. Eyni şeyi latın demonstrativ "ille"nin təyin artiklinə və roman dillərində klitik şəxs əvəzliyinin qrammatikləşməsi üçün də göstərmək olar.

Göstərici sifət müəyyən nominal sifətdən əvvəl və ya sonra gələ bilər; Roman dillərinin müəyyən artikli nominalın bir tərəfinə bağlıdır.

Roman dillərinin şəxs əvəzliyi fele əlavə olunur və hətta feldən əvvəl və ya sonrakı mövqe qrammatik qaydalara tabedir. Morfem qrammatikləşdikcə, onun sıralanma azadlığı azalır. O, flektiv affiksə çevrildikdə sahibinin morfoloji yuvalarında (yuva) mövqeyi tamamilə sabitləşir.

Söz sırasının qurulması: Lakin biz qrammatik ardıcılıq haqqında danışarkən, adətən, qrammatik formativlərin ardıcılığını nəzərdə tuturuq. Bunun əvəzinə, biz əsasən, müstəqil sözlərin və ya hətta mürəkkəb ifadələrin ardıcılığını nəzərdə tuturuq. Beləliklə, bunun qrammatikləşmə ilə əlaqəsi olub-olmadığını müəyyənləşdirmək qalır. Burada yenə də daha geniş kontekst nəzərə alınmalıdır. Nümunə kimi ön sözlərin qrammatikləşməsinə baxaq. Bir dildən kifayət qədər tarixi sübutum olmadığına görə, müxtəlif dillərdən bir arqumenti bir araya toplamaq lazım gəlir. Alman "wegen" 'çünki' kimi bir ön söz idarə etdiyi NP ilə ilkin sintaqmatik əlaqəyə və ön söz ifadəsi ilə dəyişdirilmiş nəzarət ifadəsinə - ən sadə halda VP-yə ikinci dərəcəli münasibətə malikdir. (6) misaldır.

(6) Wegen seines Argwohns / seines Argwohns wegen glückt dem Alten nicht viel.

GERM 'Etibarsızlığma görə qoca çox şeydə uğur qazana bilmir'.

İlkin münasibətdə bu tabeli cümlə müəyyən sintaqmatik dəyişkənliyə malikdir, çünki əvvəl və ya postpozisiya kimi bir-birini əvəz edə bilər. Bu mövcudluğu ilə bölüşür.

("Nach" 'sonra' və "entlang" 'birlikdə' kimi bəzi digər alman tabeli cümlələr.). Onların qrammatikləşməsi nisbətən aşağı səviyyədədir. Alman dilinin bütün daha qrammatikləşmiş tabeli cümlələri, məsələn, von 'of, from', zu 'to', an 'in', in 'in' və s., yalnız ön sözlərdir.

Təbii ki, bu diferensial dərəcənin başqa struktur korrelyasiyaları da var

Almandilində olan cümlələrin qrammatikləşməsi. Birincisi, yüksək qrammatikləşmiş cümlələr müəyyən artikllə birləşərək (7) kimi formalara çevrilir, "wegen", "nach", "entlang" kimi zəif qrammatikləşmiş cümlələr isə birləşmir. Bu, sonuncunun daha böyük sintaqmatik muxtariyyətinin başqa açarıdır.

(7) von dem > vom 'of the'

ALMAN zu dem > zum 'to the'

an dem > am 'the'

in dem > mən 'in'

İkincisi, "von", "zu", "an", "sırf" qrammatik münasibətləri ifadə etməyə xidmət edir (məsələn genitiv, məsdər tamamlayıcı, (dialektal) am ilə mütərəqqi və s.), halbuki

"wegen", "nach", "entlang" semantik spesifik əlaqələri ifadə edir. Üçüncüsü, qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik ön sözlərin qısaldılmış və nisbətən bircinsli fonoloji forması semantik cəhətdən daha spesifik ön sözlərin daha dolğun və rəngarəng formasından fərqlidir. Tətbiqlər hal affikslərinə qrammatikləşdirilə bilər. Bu mərhələdə onların ilkin münasibətindəki mövqe tamamilə sabitdir. Bəzi dilçilər artıq bunu fransızca "à 'to' " və "de 'of'" hal prefiksləri kimi qəbul edilmişdir. Bununla belə, bu mübahisəlidir və

Ümumiyyətlə, hal prefiksləri dünya dilləri arasında olduqca nadirdir"(Christian Lehmann / Word order change by grammaticalization / Chapter · December 1992. Kristian Lemann, Bielefeld Universiteti).

Əsərlərin hal şəkilçilərinə qrammatikləşməsi isə adi haldır, Türk və Tamil kimi dillərdə tarixi dövrlərdə müşahidə edilə bilən bir prosesdir. Beləliklə, burada qrammatikləşmə yolu ilə nizamlanma sərbəstliyinin tamamilə itirilməsinin başqa bir nümunəsi var. Bizi tam leksik vahidlər - sözlər arasındakı əlaqə maraqlandırdığından, indi əlavə əlaqənin ikinci dərəcəli münasibətini nəzərdən keçirməliyik. Buna misal olaraq türk dillərində şəxs-ışarə əvəzliyinin qrammatikləşərkən yeni əlaqələr sisteminə girməsini nəzərdən keçirək. Cümlə kontekstində şəxs əvəzliyi xəbərlə sintaktik əlaqəyə malikdir. Diaxron planda bu ümumi qrammatik qayda kimi mövcuddur. Lakin dilin daxili tənzimlənməsi sonrakı dövrlərdə həmin əlaqə tipinin zəiflənməsi ilə müşayət olunmuşdur. Onun funksiyasının komprensasiya olunması çməna ümumiləşməsi kontekstində yeni qrammatik məna kimi formalaşır. Burada bir məsələni də qeyd edək ki, yeni məna ənənəvi mənadan funksional sapma ilə səciyyəli söz sırasına təsir edən, onu yenidən-yeni strukturda formalaşdıran təsirdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Rəcəbov Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası. 474 s. Bakı 2002
2. Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. 409 s. Bakı 2015
3. Lehmann Christian. Word order change by grammaticalization. Chapter. Kristian Lemann, Bielefeld Universiteti, December 1992.
4. Lehmann, Winfred P. "A structural principle of language and its implications". Language 49:47-66 p. 1973
5. Hermann Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen: Niemeyer. 5. ed. P:123. 1920
6. Sapir, Edward. Language. An introduction to the study of speech. New York: Harcourt, Brace & World P: 61. 1921
7. Vennemann, Theo. "Topics, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX". ICHL. 1974
8. Кононов А. Н. Заметки по морфологии турецкого языка. Структура и история языка. Модальность на -dir /советская тюркология № 3. с: 3-16. 1980

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA ANA DİLİ KONSEPSİYASI
JALİL MEMMƏDQULUZADƏ'NİN YARATILIŞINDA ANA DİL KAVRAMI

Odlar Yurdu Universiteti

Xumar İslam qızı Qasımova

Filologiya ixtisası, I kurs, 656F qrup tələbəsi

Elmi rəhbər: Leyla İ. Haqverdiyeva

Xülasə

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simalarından biri kimi ədəbiyyat səhifələrinə öz imzasını atmışdır. C.Məmmədquluzadə milli özünüdərk prosesində milli dilin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan, ana dilini xalqın milli kimliyinin qorunmasının ən əsas elementlərindən biri olduğunu dönə-dönə qeyd edən nadir ədiblərdəndir. Məqalədə ədibin ədəbi və publisistik fəaliyyətində ana dilinin inkişafı, qorunması və xalqın mədəni inkişafında rolunun əsas meyar kimi önə çəkilməsi vurğulanır. Cəlil Məmmədquluzadə ana dilini yalnız bir ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, milli kimliyi formalaşdırın və cəmiyyəti irəlilədən əsas faktor kimi qəbul etmişdir.

Ana dilinə münasibət C. Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsas xəttini təşkil edir. Ədib yaradıcılığında ana dili mövzusunda ana dilinə sevgisi və müdafiəsi, ana dili və milli kimlik, dil və təhsil, dil islahatı ideyası kimi çoxşaxəli, fərqli bucaqdan yanaşmışdır. Məmmədquluzadə əsərlərində sadə və xalqın başa düşəcəyi dildə yazaraq ədəbiyyatı daha geniş oxucu kütləsinə çatdırmağı bacarmışdır.

“Poçt qutusu”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Anamın kitabı” kimi əsərlərində maarifçilik və ana dilinin inkişafı arasında möhkəm bağ qurmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ana dili konsepsiyası, ümumiyyətlə, milli oyanış və mədəniyyətin inkişafı prosesinin əsas elementlərindən biri olmuşdur. O, əsərlərində sadəcə yazıçı kimi çıxış etməmiş, ana dilini milli kimlik uğrunda mübarizənin simvolu kimi yaddaşlara həkk etmişdir.

Açar sözlər: dil, mətbuat, milli kimlik, cəmiyyət

Özet

Celil Memmedguluzade, Azərbaycan edebiyatının büyük isimlerinden biri olarak edebiyat sayfalarına imzasını bırakmıştır. J. Memmedguluzade, öz farkındalık sürecinde millî dilin önemini vurgulayan ve halkın millî kimliğini korumanın en önemli unsurlarından birinin ana dil olduğunu defalarca dile getiren ender yazarlardan biridir. Makalede, yazarın edebiyat ve gazetecilik faaliyetlerinde ana dilin geliştirilmesi, korunması ve halkın kültürel gelişimindeki rolünün ana kriter olduğu vurgulanmaktadır. Celil Memmedguluzade, anadili sadece bir iletişim aracı olarak değil, ulusal kimliği oluşturan ve toplumu ilerleten temel faktör olarak kabul etti.

Ana dile yönelik tutum C. Memmedguluzade'nin yaratıcılığının ana çizgisini oluşturur. Edebi eserinde ana dil konusuna, ana dil sevgisi ve korunması, ana dil ve milli kimlik, dil ve eğitim, dil reformu düşüncesi gibi çok yönlü, farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Memmedguluzade, eserlerinde sade ve anlaşılır bir dille yazarak edebiyatı daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırmayı başarmıştır.

"Posta Kutusu", "Danabaş Köyü hadiseleri", "Annemin Kitabı" gibi eserlerinde eğitim ile ana dilin gelişimi arasında güçlü bir bağ kurdu.

Celil Memmedguluzade'nin eserinde anadil kavramı milli uyanış ve kültürel gelişme sürecinin temel unsurlarından biri olmuştur. Eserlerinde salt bir yazar gibi davranmamış, ulusal kimlik mücadelesinin simgesi olarak ana dilini işlemiştir.

Anahtar kelimeler: dil, basın, ulusal kimlik, toplum

İSMAYIL ŞIXLI "DƏLİ KÜR" ROMANINDA GÖRÜNMƏYƏN ATALAR SÖZLƏRİ.

Əzimova Gülər

Odlar Yurdu Universiteti

Xülasə. İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanı Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərindəndir. Bu əsərdə yazıçının istifadə etdiyi üslub, onun xalq deyimlərinə, atalar sözlərinə xüsusi yanaşması ilə seçilir. "Dəli Kür" romanı həm məzmunu, həm quruluşunda Azərbaycan xalqının mədəni irsini, müdrikliyini əks etdirən çoxsaylı ifadələr və simvolik mənalarla zəngindir. "Dəli Kür" romanında istifadə olunan xalq deyimləri əksər hallarda dolaylı şəkildə ifadə edilir. Yazıçı oxucunu tanış ifadələrlə düşünməyə, onları fərqli prizmalardan anlamağa təşviq edir. Biz də bu işdə romanda görünməyə, lakin hiss edilən atalar sözlərini duyub onları açmağa çalışmışıq.

Açar sözlər. Atalar sözləri, xalq hikməti, duyulan atalar sözləri.

Giriş. Atalar sözləri nədir? Atalar sözləri xalqın təcrübəsindən çıxan, nəsillər boyu irsən ötürülən və cəmiyyətin sosial-əxlaqi dəyərlərini özündə ehtiva edən qısa, mənalı ifadələrdir. Bu sözlər adətən həyat təcrübəsi və hikmətini əks etdirir.

Atalar sözləri ümumiyyətlə xalq ədəbiyyatının bir parçasıdır və nəsillər arasında ötürülən hikmətli fikirlərdir. Lakin bəzi hallarda bədii əsərlərdə mövcud olan amma "açıq şəkildə deyil, ancaq fikirlər və ya ruh olaraq atalar sözlərinə oxşayan ifadələrə rast gəlinir. Bu cür ifadələr bədii dilin zənginliyini artırır və oxucunun bildiyi, lakin tam olaraq formalaşmamış bir anlayışla əlaqə qurmasına imkan verir.

Atalar sözləri bədii əsərlərdə müntəzəm olaraq müxtəlif formalarda yer alır:

- Təsvirlərdə: Atalar sözləri mühitin, hadisələrin və ya xarakterlərin dərinliyi ilə əlaqələndirilə bilər.

- Simvolizm: Bəzi hallarda atalar sözləri simvolik mənada istifadə oluna bilər. Bir obrazın davranışları və ya qərarları vasitəsilə atalar sözlərinin anlamı oxucunun diqqətinə çatdırıla bilər. Nümunə olaraq *səbr edən dərviş muradına ərmiş* atalar sözünü misal göstərə bilərik. Belə ki, əsərdə də Mələyin təmkinli davranışını göz önünə çıxaran yazıçı bu deyimi oxucuya xatırladır.

- Dialoqlar: Bəzən atalar sözləri obrazların dialoqlarında yer ala bilər, lakin bu, daima birbaşa və açıq şəkildə edilməyə bilər. Müəlliflər atalar sözlərinin təsirini daha çox dolaylı yolla istifadə edirlər.

Atalar sözləri həm də həyatın mənası, insanın sosial mövqeyi, ədalət, sevgi, dostluq kimi dərin fəlsəfi və əxlaqi suallara cavab verməyə çalışır. Bədii əsərlərdə bu cür mövzulara toxunularkən, atalar sözlərinin "görünməsi" bəzən birbaşa deyil, daha çox dolaylı, obrazlı bir şəkildə baş verir.

Beləliklə, atalar sözləri bədii əsərlərdə bəzən açıq şəkildə, bəzən isə simvolik və ya dolaylı şəkildə "görünə" bilər. Bu, yazıçıların istedadından və əsərin məqsədindən asılı olaraq dəyişir, amma ümumilikdə, atalar sözləri əsərdəki təcrübə və həyat hikmətini oxucuya ötürən bir vasitə olaraq gəlir.

Bədii əsərlərdə var olmayan, lakin duyulan atalar sözləri və ya deyimlər, bədii ədəbiyyatın və dilin mürəkkəb bir özəlliyidir. Bu cür ifadələr birbaşa əslində mövcud olmasa da, oxucuya və ya dinləyiciyə tanış gələn, xalq arasında geniş yayılmış, mənalı ifadələr kimi qəbul edilir. Belə ifadələr, bir növ "gizli" və ya "implicit" atalar sözləri kimi qəbul edilə bilər və bədii əsərdə qeyri-formal şəkildə istifadə edilə bilər.

Bədii əsərlərdə var olmayan, amma hiss edilən atalar sözləri bəzən müəllifin ideyasını gücləndirən və ya onun fikirlərini möhkəmləndirən, konkretləşdirən vasitə kimi istifadə olunur. Həmin ifadələr bədii kontekstdə təkrar olunan mənalarla formalaşır.

Elmi yanaşma baxımından, bu hadisə dilin çevikliyini və bədii ədəbiyyatın sosial və mədəni kontekstlə necə əlaqəli olduğunu göstərir. Bədii əsərlərdə atalar sözlərinin

yerinə yetirdiyi funksiyaları öyrənmək, həm də dilin formalaşmasında xalq mifologiyası və kollektiv təcrübələrin rolunu anlamağa kömək edir.

Belə gizli atalar aözlərinə biz İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərində də rast gəlirik. Əsərdə müəllifin dilində duyulan atalar sözləri üstünlük təşkil edir. Yazıçı birbaşa xalq deyimdən istifadə eləməsə də, onu başqa tərzdə ifadə edərək oxucuya hansısa atalar sözü və ya deyimi xatırladır. Əsərdə rast gəlinən gizli atalar sözlərinə nəzər salaq:

• “Ancaq hələlik səbr edir bütün bu işlərin sonuna çatmaq istəyirdi”. [1,s. 27] Əsərdə müəllif tərəfindən Mələk haqqında deyilən bu fikir bizim ağıma *səbr edən dərviş muradına ərmiş* atalar sözünü gətirir. Mələyin səbrlə, təmkinlə evdəkilərin onu qəbul edəcəyi günü gözləməsini yazıçı oxucuya bu atalar sözünü xatırladaraq bildirmişdir.

• “Çərkəz Cahandar ağagildə olan hadisəni bilsə də, üzə vurmadı. O özünü ele apardı ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur.” [1,s. 29]. Bu cümləni oxuyarkən bizim ağımıza “atalar demişkən, *üz-üzdən utanar*” fikri gəlir. Çərkəz özü Cahandar ağadan utandığındanmı, ona hörmət etdiyindənmi evində olan hadisəni onun üzünə vurmaq istəmir.

• “Dayımda olsa, minnətlə çörək yemərən”. [1,s.29]. Şamxalın evdən çıxıb əlacsız qaldığı anda belə bir düşüncəyə qapılması onun mərdliyindən xəbər verir. Şamxalın bu düşüncəsi bizə *minnətli plovdansa, minnətsiz pendir-çörək yaxşı atalar sözünü xatırladır*.

• “At da sahibinin fikrini basa düşmüş kimi tələsir, az qala qanadlanıb uçurdu”. [1,s.44]. Allahyarın atı haqqında yazıçının söylədiyi fikir atalarımızın *at kişinin qanadıdır* deyimi ilə tam olaraq səsləşir. Belə ki, at bir insan kimi sahibinin, yəni Allahyarın evə tələsdiyini duyub at da tələsir, onu tez evə çatdırmaq istəyirdi.

• “Allahyar Mələyin evdən baş götürüb getməsini heç cür ağına sığışdırma bilmirdi.” [1,s.44]. Mələk o qədər sakit bir qadın idi ki, Allahyar onun qaçmağını heç xəyalından da keçirməzdi. Bu cümlədə də yazıçının fikri ilə ataların söylədiyi *ağla gəlməyən başa gələr* fikri üst-üstə düşür. Bu deyim həyatda nə baş verəcəyinin əvvəlcədən təxmin edilməsinin çətin olduğunu və bəzən gözlənilən hadisələrin gözlənilməz şəkildə inkişaf etdiyini vurğulayan bir deyimdir. Allahyar da Mələyin bezdiyini hiss eləsə də evdən getməsini ağına gətirə bilmirdi.

• “Salatın duyurdu ki, atası tutduğu işə peşmandır. Ancaq tüpürdüyünü yalaya bilmir”. [1,s.51]. Cahandar ağa mərd, sözünün əri bir obrazdır. Buna görə də onun haqqında qızının dediyi fikir *kişi tüpürdüyünü yalamaz* atalar deyimi ilə tam səsləşir. Cahandar ağa həqiqətən də tutduğu işə peşman idi. Lakin Mələyi yarı yolda qoymaq ona yaraşmazdı.

• “Cavanlıq gözəl şeydir, onun qədrini bilin.” [1,s.84]. Şahnigar Salatın və Güləsərə cavanlığın gözəlliyindən bəhs edərək özü yaşlılığından şikayətlənir. Müəllif surətinin dilində ataların deyimi olan *qocalıq gəldi getməzdir, cavanlıq getdi gəlməzdir* fikrini oxucuya çatdırır. Şahnigar cavanlığı insanın bir də əlinə gəlməyən, dəyərli, gözəl zamanı kimi qiymətləndirir.

• “Təklük Allaha məxsusdur” atalar sözü, insanın təkbaşına hər şeyi idarə etməsinin və ya həll etməsinin mümkün olmadığını, yalnız Allahın hər şeyə sahib olduğunu vurğulayır. Əsərdə Aleksey Osipoviçin nitqində verilən “Əlbəttə təklük pis şeydir”. [1,s.123]. ifadəsində yuxarıdakı atalar sözü duyulur. Müəllif həmçinin, Cahandar ağanın da təklükdən şikayətləndiyini oxucuya göstərir (133). Oğlanlarından ayrı düşən kişi, “Təklük yaman şeymiş” deyərək təkliyi pisləyir.

• “Oxumaq yaxşıdır, qoy divan-dərə ilə dost olsun”. [1,s.133]. Cahandar ağa Əşrəfin ağına güvənir, onu oxudub dövlət adamları arasında görmək, hökumətdə özünə arxa-dayaq olmasını arzular. Bu zaman yazıçı biz oxuculara ataların *qüvvə hər şeyi ağıl qüvvəni sındırar* sözünü xatırladır. Bu cümlə ilə əsərdə bir daha Cahandar ağanın oxumağı, savadlanacağı necə yüksək qiymətləndirdiyini duyuruq.

•“Məsləhətli don geniş olar” atalar sözü, insanın doğru yolda olması, düzgün məsləhətlər alması və bu məsləhətləri tətbiq etməsi ilə həyatında daha yaxşı nəticələr əldə edəcəyini ifadə edir. Yəni, bir insana düzgün istiqamət verildikdə, onun gələcəyi daha geniş, daha parlaq və məhsuldar olar. Bu atalar sözü, həmçinin başqalarının tövsiyələrinə qulaq asmağın, düzgün və müdrik rəhbərlik etməyin əhəmiyyətini vurğulayır. Romanda Cahandar ağanın Əhmədə söylədiyi “*A, bala adam bir iş görəndə əvvəlcədən məsləhətləşər*” [1,s.148] cümləsində bu atalar sözü aydın şəkildə duyulur.

•“Mən odsuz-ocaqsız yanırım” [1,s.191]. Allahyar Cahandar ağadan hayfını ala bilmədiyindən, hər kəs onu namussuz görürdü. Çünki nə Mələyi ala bilirdi nə də onu qaçırandan hayfını ala bilirdi. Namusunu təmizləmədiyinə görə özünü günahlıdırırdı. Bu cümlə bizə *dovşanı qamış öldürər, əri namus* atalar sözünü xatırladır.

•“İndi kimin ağzını bağlayacaqsan? Kimi başa salacaqsan ki, heçnə olmayıb”. [1,s.167]. Şahnigar adını necə təmizə çıxaracağını bilmirdi. Heçnə olmasa da artıq hamı bilirdi ki, o da Molla Sadığın evində olub. Bundan sonra heç kimin ağzını yuma bilməzdi. *İgidin adı çıxınca canı çıxsın* atalar deyimi Şahnigarın düşüncəsini tam olaraq əks etdirir. Əri öləndən sonra öz namusu ilə yaşayan Şahnigar haqqında pis sözlərin çıxacağından ehtiyat edirdi. Gərçəyi kimsə bilməsə də Molla Sadığın evinə getməsi bəs edirdi ki, camaat onun barəsində artıq-əskik danışsın.

•“O hər şeydən çox şübhədən qorxurdu”. [1,s.169]. Cahandar ağanın fikirləşdiyi cümlədən də aydın olur ki, şübhə, onun həyatında ən böyük əngəl və narahatlıq mənbəyinə çevrilmişdi. Bu qorxu, onun qərar verməsini və irəliləməsini çətinləşdirirdi. Bacısından şübhə edən qardaş düzgün fikirləşə bilmirdi, atalar demişkən *şübhə insanın gözünü kor edər*.

•“Ariq bir qızın ərə gedəndən sonra, az bir vaxtın içində bu qədər gözəlləşməsini kişi ağlına sığışdırma bilmirdi.” [1,s.227]. Qoca kişi Güləsəri qaçandan sonra ilk dəfə görəndə öz qızını tanımadı. Onun bu dəyişikliyinə kişi inana bilmirdi. Ariq, baxımsız qızının qısa müddətdə sahib olduğu gözəlliyi qoca kişini təəccüblənirdi. Qoca kişi qızının ərə getməmişdən əvvəl və sonrakı halını müqayisə edərək bizə *ağ gün insanı ağardar, qara gün qaraldar* deyimini xatırladır. Kasıblıqdan gözəlliyi çirk içində itən qızın indi gördüyü rahat həyat onun gözəlliyinə gözəllik qatırdı.

•“*Oğru elə bağırtdı, doğrunun bağı yarıldı*” cümləsi, Azərbaycan ədəbiyyatında və folklorunda məşhur olan bir deyimdir. Bu cümlə, səhv və ya haqsız bir insanın öz səhvini ört-basdır etmək və ya müdafiə etmək üçün çox yüksək səslə, aqressiv şəkildə bağırması nəticəsində, doğruluğun və haqlı olanın zərər görməsini, sarsılmasını ifadə edir. Burada "**oğru**" (yəni, haqsız, səhv edən, yalançı) öz haqsızlığını gizlətmək və ya diqqətdən yayındırmaq məqsədilə səsinə ucaldaraq, doğruluğun və haqlı olanın, bu vəziyyətdə isə "doğrunun bağı yarıldığı" ilə təmsil olunan doğruluğun sarsılmasına səbəb olur. Bu ifadə, adətən, öz pozulmuş əxlaqını və ya haqsızlığını etiraf etməyən, amma bunu bağırmaqla ört-basdır etməyə çalışan şəxslərin davranışını tənqid etmək üçün işlədilir. Əsərdə pristav haqqında deyilən “doğru sözə cavab tapa bilməyib səsinə azca ucaldı” [1,s. 237] cümləsi də daxiləndə atalar sözü görülməsə də çox aydın duyulan cümlələrdən olub, yuxarıda açdığımız atalar sözü ilə üst-üstə düşür.

•“Bölük-bölük oturan kəndlilər zəncir halqası kimi birləşdirlər” [1,s. 239]. Cahandar ağanın pristavla döş-döşə dayandığını görən Göytəpəlilər birdən birlik oldular. Cümlədəki “zəncir halqası” ifadəsi cəmiyyətdəki birlik və həmrəyin əhəmiyyətini vurğulayan bir ifadədir. Kəndlilərin pristava qarşı zəncir halqası kimi birləşdiyini ifadə edən müəllif oxucunun ağlına *birlik harda dirlik orda* xalq deyimini gətirir. Bütün göytəpəlilər hökumətə qarşı Cahandar ağayla bir olub öz azadlıqlarını qorumağa çalışırlar.

•“Bala baldan şirindir”. Bu atalar sözü, ailə üzvləri, xüsusən uşaqlar haqqında danışarkən tez-tez işlədilir. Uşaqlar, hər zaman valideynlər üçün ən qiymətli və ən əziz varlıqlar hesab edilir. Ona

görə də, bir ana və ya ata üçün baladan (yəni, uşağından) daha qiymətli heç bir şey yoxdur. Əsərdə “Hələ nə olduğunu anlamayan arvadlar uşaqlarını tez qucaqlarına aldılar”. [1, s. 255] cümləsi qadınların uşaqlara olan həsasiyyətini, sevgisini, qayğısını bizə göstərərək aqlımıza *bala baldan şirindir* deyimini gətirir.

• “Səlim oxusun, savadlı olsun” [1, s. 262]. Bu ifadə bir şəxsin təhsilinə və biliyinə verilən önəm vurğulayan bir deyimdir. Bu, həmçinin insanın həm təhsilini inkişaf etdirməsi, həm də əldə etdiyi biliklərlə cəmiyyətə faydalı olması üçün yönəldilən bir arzu ola bilər. Başqa sözlə, insanın həm əqli inkişafını artırması, həm də sosial və mədəni baxımdan daha faydalı olması istənilir. Romanda Əhməd bu fikirlə Səlimin oxumasının nə qədər önəmsədiyini onun atası Rüstəm kişiye başa salır. *Sümüyün iliyi kişinin biliyi* atalar sözü Əhmədin bu fikri ilə tam da üst-üstə düşür.

• “Əhməd başa düşdü ki, kişi qızından çox oğlunun dərini çəkir” [1, s. 265]. Əhməd Qoca kişinin Çərkəzi daha çox fikirləşdiyini, onun üçün narahat olduğunu hiss edir. Müəllif bildirir ki, Qoca oğlunun onu tək qoyub getməsindən qorxur, onun dərini bu idi. Gələsərdən daha çox oğlunun aqibətini düşünürdü. Atalar demiş *oğlum oğul olsun, kol dibi evim*. Çərkəz xeyirli övlad çıxsaydı bəlkə Qoca kişi də rahat bir gün görərdi, yoxsa atasından bixəbər avaralanmağı, evə-əşiyə gəlməməyi kişini daha da dərində salırdı.

• *Doğru söz acı olar* məşhur xalq deyimidir. Bu deyim, doğru sözlərin həmişə asan qəbul olunmadığını göstərir. Bu ifadə öz reallıqlarını qəbul etməyən, hamıda səhv axtarandan sonra özündəkini görməyən insanlar haqqındadır. Belə adamlara doğrunu dedikdə onlar hiddətlənir və hər hansı şəkildə səbəblərini biruzə verirlər. Əsərdə Əşrəfin Şamxala dediyi “Atam baqqasının kəbinli arvadını gətirəndə bilmirdimi başı ağrıyacaq? Şamxal dabanı üstə fırlanıb səsini ucaltdı” [1, s. 272]. Şamxal özü də çox yaxşı bilirdi ki, Əşrəf doğru deyir, lakin bunu atasının günahkar olduğunu özünə belə etiraf etmək istəmirdi.

• *Papaq isti-soyuq üçün deyil, namus üçündür*. Bu atalar sözü ənənəvi dəyərlərin bir ifadəsidir. Bu ifadə hər kəsin öz adət və ənənələrinə olan bağlılığını, cəmiyyətin gözündə “namuslu” və “hörmətli” olmaq üçün əhəmiyyətli bir əlamət olaraq qəbul edilir. “Papaq” burada daha çox şəxsi məsuliyyəti, ləyaqəti və başqalarının gözündə düzgün bir şəxsiyyət olmağı simvolizə edir. Bir insanın başında olan papaq, yalnız fiziki qoruma və ya gözəllik məqsədi daşımır; o, onun kimliyini və ailə dəyərlərini, cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirən bir göstəricidir. Bu baxımdan, papaq "namus" və "şərəf" ilə əlaqələndirilir. Cahandar ağa ən sonda atına belə edilənləri görüb hayfını düşməndən almadan camaat üçün necə çıxacağını düşünürdü. “O başına papaq qoyub mərəkəyə çıxma bilərdimi?”. [1, s. 306] Cahandar ağanın özünə verdiyi bu sual əslində ritorik sualdı. Cahandar ağa yaxşı bilirdi ki, başına papaq qoyub insan üçün çıxma bilməzdi.

• “Elə bil at Cahandar ağanın ürəyindən keçənləri duyur, onun dərində şərik olmaq istəyirdi” [1, s. 307]. Ta qədimdən at igitin dostu, yoldaşı sayılır. Bu cümlədə də yazıçı sahibi ilə atın arasında olan bağlılığı bizə göstərir. At bir insan kimi yiyəsinin acısını duyur, ona dəstək olmağa çalışır. Atın, sahibinin duyğularını və fikirlərini anlaması, iki varlıq arasındakı çox yaxın və dərin bağın simvolu ola bilər. Cümləni təhlil etdikdə aydın şəkildə *at igitin yoldaşdır, silah onun qardaşı* atalar sözü duyulur. At sahibinin daxili aləmini anlayır, sanki yoldaş kimi dərində dərman arayır.

• “Axı o da övlad istəyirdi. O da istəyirdi ki, axşamlar otaqlar sükuta qər q olmasın, qüssə və kədərdən güyüldəməsin”. [1, s. 324]. Aleksey Osipoviç uşaqları olmadığından xanımının səssizliyini, xoşbəxt ola bilmədiyini anlayırdı. O, yalnız öz həyatını deyil, həm də ailəsinin gələcəyini, evini uşaq səsi ilə zənginləşdirmək istəyir. Bu, həm də həyatın mənasını və məqsədini tapmağa çalışmaq, özünün və ailəsinin xoşbəxtliyini təmin etmək istəyi ilə bağlıdır. Atalar demiş *uşaq evin yaraşığıdır*. Uşaq

olan evdə xoşbəxtlik, sevinc var olur. Bəzən Aleksey də yoldaşı kimi uşaqları olmadığından özünü pis hiss edirdi, lakin sonra şagirdlərini düşünür onlara sahib olduğu üçün çox sevinirdi.

Nəticə. Verilən nümunələrdən də görürük ki, yazıçı atalar sözlərindən ilhamlanaraq dərin mənalı cümlələr yaratmış və oxucusuna həyatın mürəkkəbliyini, insan təbiətinin incəliklərini daha aydın şəkildə çatdırmışdır. Yazıçı, görünməyən atalar sözlərini məharətlə istifadə edərək, oxucunu daha dərinləndirən düşüncələrə, hər bir kəlmədə gizlənən hikmətləri tapmağa çağırır.

Araşdırmamızın nəticəsi olaraq, deyə bilərik ki, açıq-aşkar yazılmış atalar sözlərinə daha çox obrazların dilində, dialoqlarda yer verilməsinə baxmayaraq romanda var olmasa da duyulan atalar sözlərinə daha çox obrazların düşüncəsində, yəni həmçinin yazıçının düşüncəsində təsadüf edilir.

Müəllif nəinki, kəndlilərin, azərbaycanlıların düşüncə və nitqində həmçinin, xarici obrazların daxili dünyası və danışığında duyulan deyimlərdən istifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şıxlı İ. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı- "Şərq-Qərb".
2. **Fərəməzov, M.** (2010). *Azərbaycan folklorunun əsərlərə təsiri*. Bakı: Elmlər Akademiyası
3. **Seyidov, S.** (2012). *"Dəli Kür" əsərinin dil və üslub xüsusiyyətləri*. Bakı: Gənclik.
4. **Quliyev, M.** (2011). *Azərbaycan dilində atalar sözləri və deyimlər*. Bakı: Təhsil.
5. **Rüstəmov, B.** (2007). *Azərbaycan ədəbiyyatında müdrik düşüncə*. Bakı: Qanun nəşriyyatı.

**AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNKİŞAF STRATEGİYASININ
FORMALAŞMASI VƏ MİLLİ İNNOVASIYA PROSESİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

**Formation of innovation oriented development strategy and directions for improving the
management of the national innovation process in Azerbaijan**

Mətin Bayram İbrahimli Şirazi oğlu

Odlar Yurdu Universiteti

ORCID 0009-0002-6445-5541

Xülasə

Müasir dövrdə qlobal iqtisadi inkişaf prosesləri Azərbaycanın üzərində mühüm təsirə malikdir. Bu təsir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında, cəmiyyətin demokratikləşdirilməsində və sosial və inzibati proseslərin təkmilləşdirilməsində aydın şəkildə özünü göstərir. Bu inkişaf proseslərinin əsas amillərindən biri olan elmi və texniki irəliləyişlər və innovasiya faktorları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, məhz innovasiya və elmi-texniki irəliləyişlər, bəşəriyyətin, cəmiyyətin və sosial-iqtisadi proseslərin əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən qüvvə kimi çıxış edir. Azərbaycanın müasir və gələcək inkişafında dayanıqlı sosial-iqtisadi artım əldə edilməsi, innovasiya fəaliyyətinin təşkilinin və innovasiya proseslərinin müasir tələblərə uyğun olaraq davamlı təkmilləşdirilməsinin səmərəli təşkilindən yaxından asılıdır. İnnovasiyanın nəticələrini və məqsədlərini ictimai, iqtisadi və sosial sahələrə inteqrasiya etməklə, Azərbaycan öz gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edə bilər, intellektual potensialı üzə çıxara bilər, idarəetmə sistemini təkmilləşdirə bilər, innovativ iqtisadiyyat quraraq rəqabətə davamlı, texnologiya yönümlü məhsullar istehsal edə bilər.

Açar sözlər: innovasiya, texnologiya, inkişaf istiqamətləri, elmi-texniki irəliləyiş, iqtisadi inkişaf.

Abstract

In the contemporary era, global economic development processes significantly influence Azerbaijan. This impact is evident in the country's socio-economic development, societal democratization, and the enhancement of social and administrative processes. Among the key factors driving these developments, scientific and technological advancements, along with innovation, play a crucial role. It is innovation and scientific progress that serve as the primary drivers, shaping the fundamental development trends of humanity, society, and socio-economic dynamics. Achieving sustainable socio-economic growth in Azerbaijan's modern and future development is closely tied to the effective organization and continuous improvement of innovation activities, as well as the management of innovation processes according to contemporary needs. By integrating the outcomes and objectives of innovation into public, economic, and social spheres, Azerbaijan can determine its future development paths, unlock intellectual potential, enhance management systems, build an innovative economy, and produce competitive, technology-driven products.

Keywords: *innovation, technology, development trends, scientific and technical progress, economic development.*

Azərbaycan yeni iqtisadi əlaqələr kursu seçərək inkişaf prioritetlərini qlobal innovasiya ekosisteminə uyğunlaşdırır. Bu inteqrasiya innovasiyanın ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsas mühərriklərindən birinə çevrildiyini vurğulayır. Bu prosesin mərkəzində istehsalat və cəmiyyətin idarə olunmasında yeni elmi kəşflər və texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi dayanır. Əsas məqsəd elmi və texnoloji inkişaflardan yararlanmaq, qabaqcıl texnoloji avadanlıqlardan istifadə etmək, elmi-texniki

informasiya resurslarını inkişaf etdirmək, qlobal informasiya mühitinə inteqrasiya olmaq və informasiya məhsulları və xidmətləri üçün bazar yaratmaqdır.

Azərbaycanda innovasiyanın təşviqində bir sıra əsas amillər mühüm rol oynayır:

1. Elmi-texniki informasiya (ETİ) resurslarından istifadə etməklə innovasiya fəaliyyətini inkişaf etdirmək və onun səmərəliliyini artırmaq;
2. ETİ-nin istifadəsini asanlaşdırmaq üçün ölkə üzrə müasir innovativ şəbəkə texnologiyalarını yaratmaq;
3. ETİ istifadəçilərinin və mütəxəssislərinin informasiya savadlılığı və bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
4. Bu əsas məsələlərə dair dövlət tərəfindən həyata keçirilən islahatlar.

Bu kontekstdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) və digər təşkilatlara elm tutumlu sahələrdə innovasiyaların öyrənilməsi və tətbiqi üçün məlumat bazalarının yaradılması tapşırılıb. Elmin inkişafına dair islahatlar üzrə dövlət komissiyasının yaradılması haqqında Prezidentin fərmanına əsasən, elm sahəsində qısa müddət ərzində mühüm dəyişikliklər həyata keçirilib. Bundan əlavə, ölkədə aparılan elmi tədqiqatların müasir standartlara uyğun həyata keçirilməsi, elmi institutların strukturunun müəyyənləşdirilməsi və bütövlükdə Elmin İnkişafı üzrə Milli Strategiyanın hazırlanması üçün tədbirlər görülüb. Həmçinin, bu strategiyanın icrası ilə bağlı Dövlət Proqramlarının layihələrinin hazırlanması ölkənin elmi və innovasiya inkişafı üçün prioritet olaraq qalır.

Qəbul edilən sərəncamlar və ümumi islahatları əsasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi, ümumilikdə elm, texnika və istehsal üzrə elmtutumlu məhsulların və perspektiv işləmələrin texnologiya, bazalarının hazırlanmasında, eləcə də dünya innovasiya məkanına inteqrasiya proseslərindən çıxış yollarının öyrənilməsində göstərdiyi fəaliyyət çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda innovasiya yönümlü inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasında müasir, səmərəli, sənaye texnologiyası və beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi ilə yanaşı ən yüksək standartlara cavab verən kadrların hazırlanması sosial iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində geniş miqyaslı modernləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsi və xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi istiqamətində görülən tədbirlər milli innovasiya sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Bu sistem, yeni biliklərin və texnologiyaların yaradılması və yayılması prosesində iştirak edən bütün subyektlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri əhatə edərək, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında həlledici rol oynayır.

Milli innovasiya sisteminin inkişaf strategiyası dövlət tərəfindən tətbiq edilən hüquqi və normativ bazalar, makroiqtisadi siyasət, dövlət tənzimlənməsi, həmçinin ölkənin elmi, texnoloji və sənaye potensialı kimi müxtəlif amillər əsasında formalaşdırılır. Sistemin fəaliyyətində mühüm komponentlərdən biri güclü informasiya sisteminin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) vasitəsilə innovasiya fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi və internet şəbəkəsinin istifadəsidir. Bundan əlavə, milli innovasiya sisteminin idarə olunması və inkişafı regional və qlobal sistemlərə inteqrasiya ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən, innovasiya inkişaf strategiyası ilk növbədə İKT-nin inkişafını, insan kapitalının yetişdirilməsini və bu prioritetlərin müxtəlif sahələrdə tətbiqini təmin edən mexanizmlərin qurulmasını hədəfləyir.

Hazırda bu strategiyanın əsas məqsədi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi və texnoloji imkanların artırılması vasitəsilə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini təmin etməkdir. Eyni zamanda, elmi potensialı iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirmək, balanslaşdırılmış innovasiya

sektoru və yüksək effektivliyə malik innovasiya sistemi formalaşdırmaq strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biridir.

Bu baxımdan, milli innovasiya proseslərinin idarə olunmasında digər ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi innovasiya potensialının optimallaşdırılmasına, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradır. Bu istiqamətdə ölkəmizdə milli innovasiya sisteminin idarə olunmasının və tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- İqtisadiyyat üçün hərtərəfli innovasiya inkişaf strategiyasının hazırlanması;
- Milli innovasiya prosesində əsas iştirakçılar arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi;
- İnnovasiya idarəçiliyi sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması;
- Texnoloji inkişafın proqnozlaşdırılması və müəyyən edilmiş müddət çərçivəsində bütün elmi və texnoloji prioritetlərin müəyyən edilməsi;
- İnnovativ infrastrukturun inkişafının dəstəklənməsi;
- İnnovasiya fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə tədbirlərinin hazırlanması və tətbiqi;
- Dövlət tərəfindən innovasiya siyasətinin və kadr təminatının formalaşdırılması.

İnnovasiyanın təşviqi və innovasiya idarəetməsinin təkmilləşdirilməsinin müasir dövrdə əsas xüsusiyyəti ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin inteqrasiya olunmuş elmi-texniki kompleksləri çərçivəsində birləşmiş tədqiqat və istehsal proseslərinin yaradılmasıdır. Bazar iqtisadiyyatında müəssisə rəhbərləri yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək üçün ən müasir texnologiyaları diqqətlə izləməli və onları öz fəaliyyətlərinə tətbiq etməli, bununla da innovasiya yönümlü inkişaf strategiyası qəbul etməlidirlər.

İnnovasiya strategiyasının məqsədləri müəyyən edilərkən, adətən bir neçə mərhələyə bölünən innovasiyanın həyat dövrü nəzərə alınmalıdır. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

1. **Müəssisə və İnnovasiya Strategiyası:** Müəssisələrdə innovasiya proseslərinin idarə edilməsi və innovasiya strategiyalarının formalaşdırılmasına bir sıra qərarlar təsir edir, o cümlədən:

- Uyğun bazar segmentinin seçilməsi;
- Yeni məhsulun inkişafı və satışına dair problemlərin həlli;
- Tətbiq olunacaq texnologiyaların təsdiqi.

Bu mərhələdə əsas diqqət, xüsusilə kiçik və orta müəssisələrdə innovativ texnologiyaların tətbiqi vasitəsilə müəssisələrin uzunmüddətli inkişafını təmin etməyə yönəldilir.

2. **İdeya Yaratma və Qiymətləndirmə:** Bu mərhələ yaradıcılıq ideyalarının formalaşdırılmasını və onların müəssisələrin fəaliyyətinə inteqrasiyasını vurğulayır ki, innovasiya imkanları artırılsın.

3. **Məhsul Yönümlü Qərarlar:** Bu mərhələ ideyaları real məhsullara çevirmək üçün strateji proqramların həyata keçirilməsini əhatə edir. Bu mərhələdə müəssisələr hərtərəfli planlaşdırma aparmalıdır, bu da aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Məhsul üçün məqsəd və hədəflərin müəyyən edilməsi;
- Bu məqsədlərə çatmaq üçün istehsalın planlaşdırılması;
- Mənfəətlilik və səmərəlilik şərti ilə satış strategiyalarının hazırlanması.

4. **Elmi Tədqiqat və Hazırlıq İşləri:** Bu mərhələ fundamental tədqiqatların aparılmasını və innovasiyanın tətbiqi üçün zəmin yaradılmasını əhatə edir.

Bu mərhələlərin hər biri uğurlu innovasiya idarəetməsini və müəssisələrin uzunmüddətli inkişafını təmin etmək üçün dəqiq planlaşdırma və icra tələb edir.

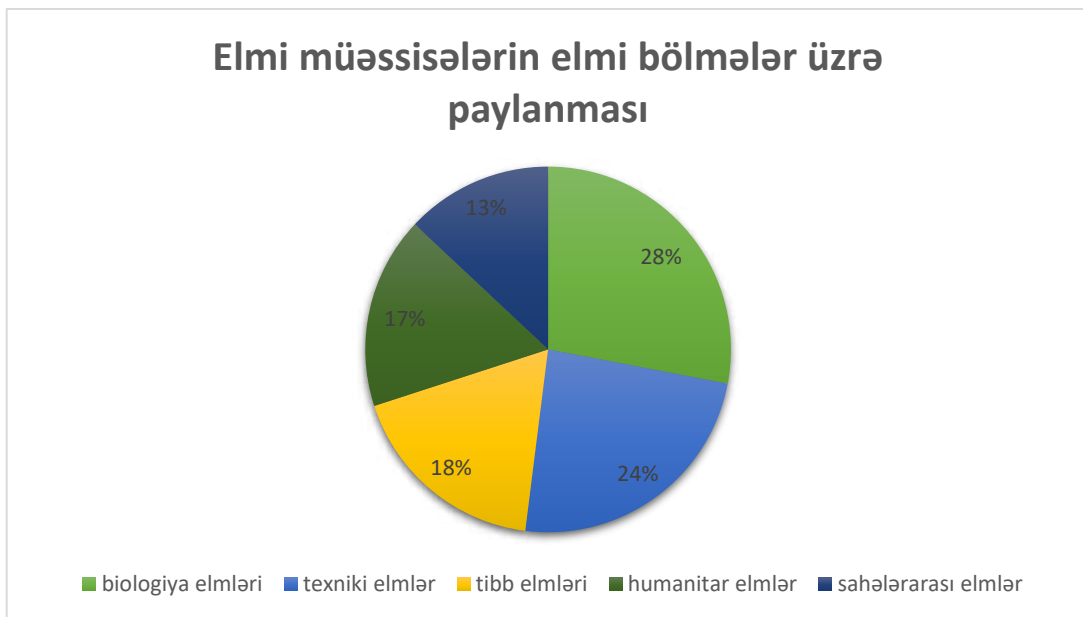
Azərbaycanda innovasiya proseslərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə əsas diqqət elmi təşkilatların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə və onların əsas komponentlərinin

müəyyən edilməsinə yönəlib. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən mühüm qurumlara Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA), Təhsil Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi daxildir.

Xüsusilə, AMEA innovasiya proqramlarında texnologiya inkişafı ilə bağlı göstəricilərin ümumiləşdirilməsi və statistik hesabatların hazırlanması üzərində fəal işləyir. Bundan əlavə, AMEA-nın digər nazirliklərlə və həmin nazirliklərə bağlı təşkilatlarla əməkdaşlığı innovasiya texnologiyaları ilə bağlı təklif və sorğuların araşdırılmasında mühüm rol oynayır.

AMEA həmçinin müxtəlif ölkələrlə innovasiya və məlumat mübadiləsi sahəsində əməkdaşlıq sazişləri imzalayıb. Bununla yanaşı, ölkəmizdə milli innovasiya sisteminin konsepsiyasının hazırlanması və innovasiya proseslərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirib.

Aşağıda müxtəlif elmi bölmələr üzrə elmi müəssisələrin bölgüsünə dair ümumi baxış təqdim olunur:

Diqramdan görünür ki, elmi sahələr arasında texniki və bioloji elmlər üstünlük təşkil edir. İnnovasiya proseslərinin idarə olunması, innovasiya sisteminin yaradılması və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasında və iqtisadi tarazlığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə müxtəlif iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən strukturların modernləşdirilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması müasir texnika və texnologiyaların tətbiqinə əsaslanmalıdır. İnnovasiyaya əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinə keçid və müasir texnoloji avadanlıqların istifadəsi resurslardan və istehsaldan daha səmərəli istifadə etməyə, həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etməyə imkan verir.

İnnovasiya yönümlü iqtisadi inkişaf modelinin tətbiqi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına mühüm təkan vermişdir. Bu dəyişiklik milli innovasiya sisteminin inkişafını sürətləndirmiş və onun fəaliyyəti üçün zəruri olan hüquqi və inzibati bazanın formalaşmasını təmin etmişdir. Bu transformasiya ölkəmizin innovativ iqtisadi modelə keçidini və innovasiya prosesinin aktivləşdirilməsini təmin etmişdir. Müəssisə və təşkilatlar öz fəaliyyətlərində davamlı olaraq yeniliklər tətbiq edir və elmi-texnoloji nailiyyətləri daha çox inteqrasiya edirlər.

Bundan əlavə, bu dəyişiklik müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin bütün sahələrində informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinə səbəb olmuş, elmi və texniki tərəqqinin ən son yeniliklərinin istifadəsini təmin etmişdir. Milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması və dövlət

tərəfindən innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi respublikada istehsal bazasının genişləndirilməsi, investisiyaların cəlb olunması və innovasiya yönümlü inkişafın stimullaşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Dövlət elmi və innovativ fəaliyyətlərə dəstək verməklə yanaşı, iqtisadi siyasətinin əsas məqsəd və prinsiplərini də müəyyənləşdirir.

İnnovasiya proseslərinin tənzimlənməsi və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, resursları səmərəli istifadə edən texnologiyaların tətbiqi ilə istehsal xərclərinin azaldılmasına səbəb olur. İnnovasiya fəaliyyətinin və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi, müasir dövrdə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əmək məhsuldarlığını və ümumi iqtisadi səmərəliliyi müsbət təsir göstərir. Həmçinin, milli innovasiya sisteminin formalaşması və konsepsiyası, yeni texnologiyaların tətbiqi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın institusional elementlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Hazırda elmi tədqiqat sahəsindəki inkişaf meyillərinə baxmayaraq, bu sahədə innovasiyanın inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Məsələn, elmi və istehsal sahələri arasında zəif əlaqə, maliyyə çatışmazlığı və elmi tədqiqat sahəsinin idarə edilməsinin yetərincə inkişaf etməməsi kimi məsələlər qeyd oluna bilər.

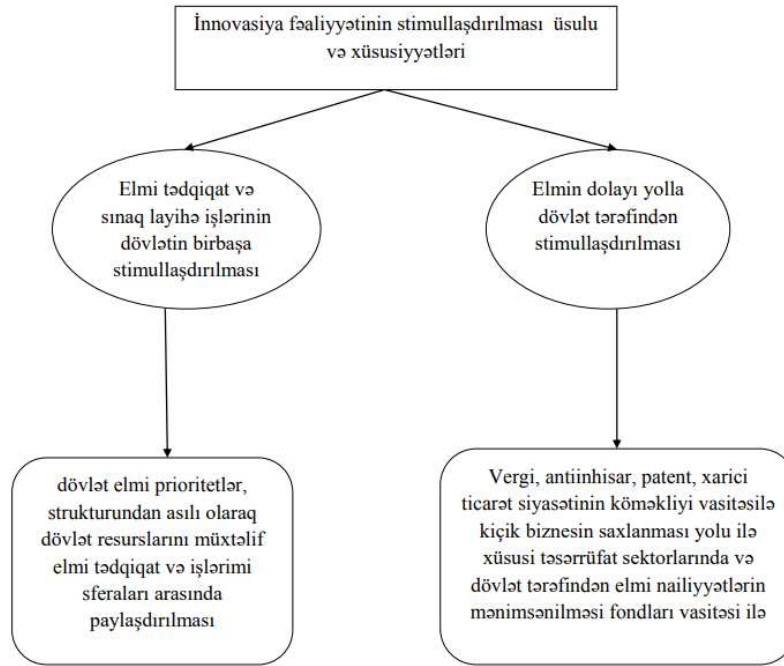
İnnovasiya proseslərinin idarə edilməsi və innovativ iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması, texniki proseslərin və intellektual potensialın inkişafı ilə sıx əlaqəli mürəkkəb məsələlərdir. Bütün bunlar, öz növbəsində, innovativ inkişaf üçün genişmiqyaslı yanaşma tələb edir. İnnovativ inkişafın konsepsiyasının hazırlanması hər bir ölkə üçün aktual məsələlərdən biridir. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi ilə bağlı əsas məsələlər aşağıdakılardır:

1. Elmi, istehsal və texnoloji potensialın inkişafı, o cümlədən fundamental elmlər və kadr hazırlığı;
2. Beynəlxalq məhsul keyfiyyəti standartlarının tətbiqi;
3. Ətraf mühitin qorunması;
4. İnnovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün iqtisadi və maliyyə şəraitinin yaradılması.

Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi və dəstəklənməsi üçün əsas mexanizm dövlətin innovasiya fəaliyyətinin inkişafı proqramı ola bilər. Bu proqram aşağıdakı əsas sahələri əhatə edir:

- Yüksək elm-intensiv texnologiyalar və innovativ layihələrin yaradılmasına xüsusi dövlət maliyyə resursları ilə birbaşa dəstək göstərilməsi;
- Sənaye müəssisələri üçün innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi istiqamətində əlverişli tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Kiçik innovasiya sahibkarlığı subyektləri üçün ilkin dövrdə üstünlük rejimlərinin yaradılması.

Bu tədbirlərə binaların və avadanlıqların icarə haqlarında endirimlər, dövlət büdcəsinə ödənilən vergi azalmaları, sürətləndirilmiş amortizasiya və digər oxşar stimullar daxildir.

Siyahımıza əlavə olaraq, dövlətin innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırması, iqtisadiyyatda, tədqiqat və inkişafın təmin edilməsi və əlverişli innovasiya mühiti infrastrukturunun formalaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma və elmi-texniki informasiya xidmətləri kimi məsələləri, eləcə də elmi-texniki inkişaf proqnozlarının hazırlanmasını və innovasiyaların mənfə nəticələrinin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası”, Bakı, 29 dekabr 2018.
 2. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” və “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”, Bakı, 4 may 2009.
 3. Azərbaycan Statistik Göstəricilər, Statistik Məcmuə, 2016.
 4. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. “İnnovasiya strukturlarının fəaliyyət səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsinin elmi metodoloji əsasları”, Bakı, 2020.
 5. Əliyev T.N. “İnnovasiyanın təşkili və idarəedilməsi prosesi”, Bakı, 2019.
- Əzizova G. “Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti”, Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2018.

MAHMUD KAŞĞARININ DİVANÜ- LÜĞAT-İT- TÜRK ƏSƏRİNDƏ BƏHS OLUNAN TÜRK DİLLƏRİ

Vəliyeva Aytən Rövşən qızı

Odlar Yurdu Universiteti; Biologiya və Ekologiya kafedrasının müəllimi

Xülasə

Mahmud Kaşğari Divanü-lüğat-it türk əsərində türk xalqlarının və onların yerləşdiyi ərazini, xalqın adət-ənənəsinin haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir. Müəllifin əsəri yazmasına onun əsas fikri türk dillərinin tarixini və dərinliyini bildirməkdən ibarətdir. Xüsusilə bu dilin necə leksik bir göstərişə və zənginliyə malik olduğunu ərən dünyasına təqdim etmək olmuşdur. Dahi türk filoloqu öz xalqının rəğbətini qazanmaqla bərabər, bununla yanaşı böyük alim olmuş və bütün dünyada daha dəqiq desək, Şərq aləmində baş verən siyasi proseslərin gedişatı barədə öncədən xəbərdarlıq etmişdir. Müəllif kitaba ilk səhifəsində türk dilinin gələcəkdə çox böyük bir dil olacağını və Şərq aləmində uzun sürən tarix boyu davam edəcəyini bildirmişdir. O, türk dilinin öyrənməyin vacib olmasını və gələcəkdə türklərlə əlaqə saxlamağın yolunda elə bu dildən keçdiyini bildirmişdir. Buna görə də dahi alim Kaşğari özünün dediyinə üzrə, eni təxminən 3000, uzunluğu isə 5000 fərsəx olan, Xəzər dənizini tamamilə əhatə etməkdə olan ta Rumdan Çinədək yerləşən türkdilli xalqların dilləri haqqında məlumat vermiş, habelə bu dilin fonetik, qrammatik və leksik göstəricilərinə bildirmişdir. Tədqiqatçıların müəyyən etməsinə əsasən Mahmud Kaşğari fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə əsasən türk dillərini 2 qrupa ayırmışdır: "Şərq qrupuna və qərb qrupuna". Şərq qrupuna aid olan çigil, toxsil, yağmaların Kaşğarın şəhər əhalisi və Maçinə qədər yerləşən başqa tayfaların, qərb qrupuna isə qırpaq, oğuz, peçeneqbrin, bulqar və sövarların Rumdan şərq hissədə yaşayan digər tayfaların dillərinə aid olduğunu bildirmişdir. Mahmud Kaşğarının bildirdiyi üzrə dillərin vacibi oğuzların, ən düzgünü isə toxsil yağmalarının dili hesab olunur. İrtiş, İla. Yəmar, Etil çaylarını ətrafında yaşayan xalqların dili də türk dilidir. Mahmud Kaşğari bildirir ki dillərin ən gözəli Qaraxani dövlətinin əsasında yaşayan xaqaniyyə türkcəsidir. Türk ədəbi dilinin istər yazılı forması istərsə də şifahi forması qədim zamanlardan bəllidir. Əsərdə qeyd olunduğu üzrə 9000-dən yuxarı leksik əsasın bütün türk dillərinə görə eyni olması bildirilir. Bütün bu deyilənlərdə müəllifin əsərində özünü tapmasının təqribən min ili arxada qoymasını nəzərə alarsaq, demək olar ki şifahi türk dilində təxminən e.ə III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində olmasını bildirmək mümkündür. Bu fikir türk dilinin yazılı formasının olmasını təsdiq edir. Mahmud Kaşğari uyğur yazılı dilinə əlifbasından da geniş bir şəkildə bəhs edir. Bu dil ilə qonşu ölkələr ilə yazışma aparmaqları nəzərə alarsaq, demək olar ki bu dil Orxon ədəbi imperiya dilinin türkcəsinin qoludur deməyə əsas verir. M.Kaşğari özü də yazır ki hətta Çin və Maçin xalqları da bu dili bilir.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, Divanü-Lüğat-İt-Türk əsəri, Türk dilləri

Özet

Mahmud Kaşğar, Türkçe eseri Mahmud Kaşğar Divani Lugat-it'te Türk halklarını, konumlarını ve halkın geleneklerini kapsamlı bir şekilde anlatmıştır. Yazmaktaki temel amacı Türkçenin tarihini ve derinliğini ifade etmektir. Özellikle, dünyayı dil eğitimi ve zenginlik dünyasıyla tanıştırmaktır. Dahi bir Türk filozofu, büyük bir bilim adamı haline geldi ve daha doğrusu, Doğu'da yaşanan siyasi süreçler hakkında uyarılarda bulundu. Yazar ilk sayfasında Türkçenin gelecekte büyük bir dil olacağını ve Doğu'da uzun süredir devam eden bir davet olacağını belirtmiştir. Türkçe öğrenmenin önemli olduğunu ve gelecekte Türklere iletişim kurmanın yolunun bu olduğunu söyledi. Bu nedenle, dahi bilgin Kaşğar, yaklaşık 3.000 fit [3.000 m] genişliğinde ve 5.000 fit [5.000 m] uzunluğunda olduğunu söylüyor. Araştırmacılara göre Mahmud Kaşğar, Türkçeyi "Doğu Grubu ve Batı

Kıbrıslılar" olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Doğu grubu, Kaşgar sakinleri ve Makine'ye kadar olan diğer kabilelerin yanı sıra batı grubunun yanı sıra Romanya'nın doğu kesiminde yaşayan diller, oğullar, tavus kuşları, Bulgarlar ve diğer kabilelerden oluşuyordu. Mahmud Kaşgar'ın dili, oğulların dili ve en doğrusu domateslerin dili olarak kabul edilir. Çingiraklık, İla. Yamar ve Etil nehirleri çevresindeki halkların dili de Türkçedir. Mahmud Kaşgar, Karagande'nin Türkçe konuşulan en seçkin Türkçe konuşan Halk Cumhuriyeti'dir. Türk edebiyatı, yazılı ya da sözlü olsun, çok uzun zamandır bilinmektedir. 9.000'den fazla uyku dersi tüm Türkçelerle aynıdır. Bütün bunlar, yazarın bulgularının yaklaşık bin yıl uzakta olduğunu ve MÖ üçüncü binyılın sonunun MÖ ikinci binyılın başında olduğunu gösteriyor. Bu fikir, Türkçenin yazılı bir biçiminin varlığını doğrulamaktadır. Mahmud Kaşgar da yazı dilinde alfabeden bahseder. Komşu ülkelerle yazdıkları göz önüne alındığında, neredeyse kesinlikle Ortodoks İmparatorluğu'nun dilidir. Bay Kaşgar'ın kendisi, Çin ve Makin halklarının bile dili bildiğini yazıyor.

Anahtar Kelimeler: Mahmud Kaşgar, Divanu-Lugat-IT-Türkçe, Türkçe

Summary

In his Turkish work Mahmud Kashgar Divani Lugat-it, Mahmud Kashgar gave a comprehensive account of the Turkish peoples and their location and the customs of the people. His main point in writing is to express the history and depth of Turkish. In particular, it was to introduce the world to the world of linguistic instruction and riches. A genius Turkish philosopher has become a great scientist and, more accurately, warned about the political processes taking place in the Orient. On his first page, the author stated that Turkish would be a great language in the future and that it would be a long-standing invite in the Orient. He said that it was important to learn Turkish and that it was the way to communicate with the Turks in the future. Therefore, the great scholar Kashgar says that it is about 3,000 feet [3,000 m] wide and 5,000 feet [5,000 m] long, Mahmud Kashgar divided Turkish into two groups, according to researchers' phonetic and morphological properties: "Eastern Group and Western Cypriots." The eastern group consisted of the inhabitants of Kashgar and other tribes as far as Machin, as well as the western group, as well as the tongues, sons, peacocks, bulgarians, and other tribes living in the eastern part of Romania. Mahmud Kashgar's tongue is considered to be the language of the sons and, most accurately, the tongue of the tomatoes. Rattlesnak, İla. The language of the peoples around the Yamar and the Ethyl rivers is also Turkish. Mahmud Kashgar is the most outstanding Turkish-speaking Turkish-speaking People's Republic of Karagande. Whether it's a written form or an oral form of Turkish literature and the verbal form is known from ancient times. The narrative opens our eyes to events of far-right importance that took place in heaven out of print. All of this suggests that the author's findings were nearly a thousand years away, suggesting that the end of the third millennium B.C.E. was at the beginning of the second millennium B.C.E. This idea confirms the existence of a written form of Turkish. Mahmud Kashgar also mentions the alphabet in a written language. Given that they have written with neighboring countries, it is almost certainly the language of the Orthodox Empire. Mr. Kashgar himself writes that even the peoples of China and Machin know the language.

Keywords: Mahmud Kashgar, Divanu-Lugat-IT-Turkish, Turkish

GİRİŞ

Mahmud Kaşğari Divani Lügət-it Türk əsərində türk xalqlarının və onların yerləşdiyi ərazini, xalqın adət-ənənəsinin haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir. Müəllifin əsəri yazmasına onun əsas fikri türk dillərinin tarixini və dərinliyini bildirməkdən ibarətdir. Xüsusilədə bu dilin necə leksik bir göstərişə və zənginliyə malik olduğunu ərən dünyasına təqdim etmək olmuşdur. Dahi türk filoloqu

öz xalqının rəğbətini qazanmaqla bərabər, bununla yanaşı böyük alim olmuş və bütün dünyada daha dəqiq desək, Şərq aləmində baş verən siyasi proseslərin gedişatı barədə öncədən xəbərdarlıq etmişdir. Müəllif kitaba ilk səhifəsində türk dilinin gələcəkdə çox böyük bir dil olacağını və Şərq aləmində uzun sürən tarix boyu davam edəcəyini bildirmişdir. O, türk dilinin öyrənməyin vacib olmasını və gələcəkdə türklərlə əlaqə saxlamağın yolunda elə bu dildən keçdiyini bildirmişdir. Buna görə də dahi alim Kaşğari özünün dediyinə üzrə, eni təxminən 3000, uzunluğu isə 5000 fərsəx olan, Xəzər dənizini tamamilə əhatə etməkdə olan Rumdan Çinədək yerləşən türkdilli xalqların dilləri haqqında məlumat vermiş, habelə bu dilin fonetik, qrammatik və leksik göstəricilərinə bildirmişdir. Tədqiqatçıların müəyyən etməsinə əsasən Mahmud Kaşğari fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə əsasən türk dillərini 2 qrupa ayırmışdır: "Şərq qrupuna və qərb qrupuna". Şərq qrupuna aid olan çigil, toxsil, yağmaların Kaşğarın şəhər əhalisi və Maçinə qədər yerləşən başqa tayfaların, qərb qrupuna isə qıpçaq, oğuz, peçeneqlərin, bulqar və sövarların Rumdan şərq hissədə yaşayan digər tayfaların dillərinə aid olduğunu bildirmişdir. Mahmud Kaşğarinin bildirdiyi üzrə dillərin vacibi oğuzların, ən düzünü isə toxsil yağmalarının dili hesab olunur. İrtiş, İla. Yəmar, Etil çaylarını ətrafında yaşayan xalqların dili də türk dilidir. Mahmud Kaşğari bildirir ki dillərin ən gözəli Qaraxani dövlətinin əsasında yaşayan xaqaniyyə türkcəsidir. Türk ədəbi dilinin istər yazılı forması istərsə də şifahi forması qədim zamanlardan bəllidir. Əsərdə qeyd olunduğu üzrə 9000-dən yuxarı leksik əsasın bütün türk dillərinə görə eyni olması bildirilir. Bütün bu deyilənlərdə müəllifin əsərində özünü tapmasının təqribən min il arxada qoymasını nəzərə alarsaq, demək olar ki şifahi türk dilində təxminən e.ə III minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində olmasını bildirmək mümkündür. Bu fikir türk dilinin yazılı formasının olmasını təsdiq edir. Mahmud Kaşğari uyğur yazılı dilinə əlifbasından da geniş bir şəkildə bəhs edir. Bu dil ilə qonşu ölkələr ilə yazışma aparmaqları nəzərə alarsaq, demək olar ki bu dil Orxon ədəbi imperiya dilinin türkcəsinin qoludur deməyə əsas verir. M.Kaşğari özü də yazır ki hətta Çin və Maçin xalqları da bu dili bilir.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Kaşğari "Divan"da türk dilləri, onların məskunlaşması, onların tarixi, coğrafiyası və bu dillərin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Bu dillər haqqında bir çox məqamlar aşkara çıxarılmışdır. Dillər bərasində verilən məlumatların ən maraqlı cəhətini qeyd etdikdə isə onlar bu və ya digər oğuz dili ilə müqayisə edilmişdir. Bununla yanaşı dillərin oğuz dilinə münasibəti aşkara çıxarılmışdır. Bu əsərin əsas yazılmasında qoyulan məqsəd Orta Asiya İslam mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində Ərəb və İrənlilər qədər Türklərin dil, ədəbiyyat və mədəniyyət gücünü və onların bacarıqlarını ortaya qoymaqdan ibarətdir.

CHECH IN

In his Turkish work Mahmud Kashgar Divani Lugat-it, Mahmud Kashgar gave a comprehensive account of the Turkish peoples and their location and the customs of the people. His main point in writing is to express the history and depth of Turkish. In particular, it was to introduce the world to the world of linguistic instruction and riches. A genius Turkish philosopher has become a great scientist and, more accurately, warned about the political processes taking place in the Orient. On his first page, the author stated that Turkish would be a great language in the future and that it would be a long-standing invite in the Orient. He said that it was important to learn Turkish and that it was the way to communicate with the Turks in the future. Therefore, the great scholar Kashgar says that the Xerxes Sea is about 3,000 feet [3,000 m] wide and 5,000 feet [5,000 m] long Mahmud Kashgar divided Turkish into two groups, according to the researchers' phonetic and morphological properties: "Eastern Group and Western Gypsy." The eastern group consisted of the inhabitants of Kashgar and other tribes as far as Machin, as well as the western group, as well as the tongues, sons, peacocks, bulgarians, and other tribes living in the eastern part of Romania. Mahmud Kashgar's tongue is considered to be the language of the sons and, most accurately, the tongue of the tomatoes. Rattlesnak, İla. The language of the peoples around the Yamar and the Ethyl rivers is also Turkish. Mahmud Kashgar is the most outstanding Turkish-speaking Turkish-speaking People's Republic of Karagande. Whether it's a written form or an oral form of Turkish literature from ancient times. The narrative opens our eyes to events of far-right importance that took place in hea out of print. Given

that the author's findings were nearly a thousand years away, it is almost certain that the Turkish language was at the beginning of the second millennium B.C.E. This idea confirms the existence of a written form of Turkish. Mahmud Kashgar also mentions the alphabet in a written language. Given that they have written with neighboring countries, it is almost certainly the language of the Orthodox Empire. Mr. Kashgar himself writes that even the peoples of China and Machin know the language.

THE RESULT

Apparently, Kashgar noted Turkish, their settlement, their history, their geography, and the linguistic and grammatical properties of these languages. Many aspects of these languages have been revealed. When you note the most interesting aspect of the information provided in the language, they are compared to this or any other son's language. At the same time, the language of the son has been exposed. The main purpose of this work is to demonstrate the language, literature, and cultural strength of Turks as much as Arabs and Iranians in the development of Islamic culture in Central Asia.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri Türk diilənin quruluşu və tarixi. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. Bakı: 1983, s. 15-29.

Kononov A. Kaşğarlı N. Mahmud və onun "Lugat İg-Türks" Sovet Türkologiyası. No 1. Bakı: 1972. Bakı, 2003, s.3-17.

Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-Türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). I cild. Bakı: 2006. 512 s.

KONUŞMA MODELLERİNİN DİL ÖĞRENİMİNE ETKİSİ

The impact of speaking models on language learning

ADILA JAFARLI

Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaija

ORCID NO:0009-0005-8572-727X

ÖZET

Konuşma modelleri, modern eğitim metodolojisinde öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek için önemli araçlardan biridir. Bu modeller, öğrencilerin gerçek zamanlı geri bildirim almasını sağlar, dil bilgilerini pratikte uygulamalarına katkıda bulunur ve kişiselleştirilmiş yaklaşımlarla bireysel ihtiyaçlara uygun adaptif öğrenme imkanları sunar. Gerçek yaşam durumlarını taklit eden konuşma modelleri, öğrencilerin öğrendikleri bilgileri pratik bir şekilde kullanmalarına olanak tanır. Eğitim sırasında kullanılan rol yapma oyunları ve simülasyonlar, öğrencilerin sosyal ve iletişim becerilerini geliştirmede önemli bir rol oynar. Aynı zamanda bu modeller, öğrenciler arasında iş birliğini teşvik eder ve onların ekip içinde etkili iletişim kurma yeteneğini artırır.

Bu araştırma, konuşma modellerinin avantajlarına, dil gelişimine sağladığı katkılara ve öğrencilerin motivasyonunu artırma potansiyeline odaklanmaktadır. Modern teknolojilerin kullanımıyla uygulanan modeller, örneğin otomatik hata düzeltme sağlayan dil öğrenme uygulamaları, öğrencilerin dil becerilerini mükemmelleştirmelerine olanak tanır. Bu yaklaşımlar, öğrencilerin öz güvenini artırarak onların öğrenme sürecine aktif katılımını sağlar. Kişiselleştirilmiş öğretim yaklaşımları, öğrencilerin bireysel öğrenme ihtiyaçlarını karşılayarak potansiyellerini en üst düzeye çıkarmalarına yardımcı olur. Aynı zamanda bu modellerin, öğrencilerin duygusal zekasını desteklemedeki rolü de dikkat çekicidir. Sağlanan geri bildirim ve değerlendirme olanakları, öğrencilerin öz değerlendirme becerilerini geliştirir ve dil öğrenme sürecine daha derin bir bağlılık oluşturur.

Sonuç olarak, konuşma modelleri yalnızca akademik alanda değil, kişisel ve profesyonel hayatta da öğrencilerin başarısına önemli bir etki yapmaktadır. Eğitim sürecini zenginleştiren ve öğrenciler için yeni fırsatlar yaratan konuşma modelleri, dil öğrenimini daha ilgi çekici, motive edici ve etkili hale getirir. Özellikle, öğrencilerin interaktif ortamlarda gelişimini hızlandırarak, onların dil öğrenme deneyimini daha kapsamlı ve kaliteli kılar. Bu modellerin uygulanması, öğrencilerin sadece dil becerilerini değil, aynı zamanda eleştirel düşünme ve problem çözme yeteneklerini de geliştirir. Bu yaklaşım, modern eğitim sisteminin gelişimi için büyük önem taşır ve öğretim sürecinde sürdürülebilir başarılar için bir temel oluşturur. Böylece, konuşma modellerinin uygulanması, gelecekte dil öğrenme metodolojilerinin ana yönlerinden biri olmaya devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, konuşma modelleri, dil öğrenimi, kişiselleştirilmiş öğrenme.

XÜLASƏ

Danışiq modelləri müasir tədris metodologiyasında tələbələrin dil biliklərini inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli vasitələrdən biridir. Bu modellər tələbələrin real vaxtda rəy almasını təmin edir, dil biliklərinin praktik tətbiqinə töhfə verir və şəxsiləşdirilmiş yanaşmalarla fərdi ehtiyaclara uyğun adaptiv öyrənmə imkanları yaradır. Real həyat situasiyalarını təqlid etməklə danışiq modelləri tələbələrin öyrəndikləri bilikləri praktik şəkildə istifadə etməsinə şərait yaradır. Tədris zamanı istifadə olunan rollu oyunlar və simulyasiyalar, tələbələrin sosial və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mühüm rol oynayır. Bu modellər eyni zamanda tələbələr arasında əməkdaşlığı təşviq edir və onların komanda daxilində effektiv ünsiyyət qurma qabiliyyətini artırır.

Bu tədqiqat danışıq modellərinin üstünlüklərinə, o cümlədən dil inkişafına verdiyi töhfələrə və tələbələrin motivasiyasını artırmaq potensialına diqqət yetirir. Müasir texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən modellər, məsələn, avtomatik səhv düzəldən dil öyrənmə tətbiqləri, tələbələrin dil biliklərini mükəmməlləşdirməyə imkan verir. Bu yanaşmalar həm də tələbələrin özünəinamını artıraraq, onların tədris prosesində aktiv iştirakını təmin edir. Şəxsiləşdirilmiş tədris yanaşmaları tələbələrin fərdi öyrənmə ehtiyaclarını ödəyərək, onların potensialını maksimum səviyyədə inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Eyni zamanda, bu modellərin tələbələrin emosional intellektini dəstəkləməkdəki rolu diqqətəlayiqdir. Onların rəy alma və geribildirim imkanları tələbələrin özünüqiymətləndirmə bacarıqlarını artırır və dil öyrənmə prosesinə daha dərin bağlılıq yaradır.

Nəticə olaraq, danışıq modelləri yalnız akademik sahədə deyil, şəxsi və peşəkar həyatda da tələbələrin uğuruna əhəmiyyətli təsir göstərir. Tədris prosesini zənginləşdirən və tələbələr üçün yeni imkanlar yaradan danışıq modelləri dil öyrənməni daha maraqlı, motivasiyaedici və effektiv edir. Bu modellər, xüsusilə tələbələrin interaktiv mühitlərdə inkişafını sürətləndirərək, onların dil öyrənmə təcrübəsini daha hərtərəfli və keyfiyyətli edir. Onların tətbiqi tələbələrin yalnız dil biliklərini deyil, həm də kritik düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu yanaşma müasir tədris sisteminin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və tədris prosesində dayanıqlı uğurlar üçün zəmin yaradır. Beləliklə, danışıq modellərinin tətbiqi gələcəkdə dil öyrənmə metodologiyalarının əsas istiqamətlərindən biri olaraq qalacaq.

Açar sözlər: Təhsil, danışıq modelləri, dil öyrənmə, fərdiləşdirilmiş öyrənmə.

ABSTRACT

Speaking models are significant tools in modern teaching methodology for enhancing students' language skills. These models allow students to receive real-time feedback, contribute to the practical application of language knowledge, and provide adaptive learning opportunities tailored to individual needs through personalized approaches. By simulating real-life situations, speaking models enable students to use their acquired knowledge in practical ways. Role-playing games and simulations used during instruction play a crucial role in developing students' social and communication skills. These models also promote collaboration among students and enhance their ability to communicate effectively within a team.

This study focuses on the advantages of speaking models, including their contributions to language development and their potential to boost student motivation. Models implemented with modern technologies, such as language learning applications with automatic error correction, enable students to refine their language skills. These approaches also enhance students' self-confidence, ensuring their active participation in the learning process. Personalized teaching methods address individual learning needs, helping students realize their full potential. Moreover, these models play a notable role in supporting students' emotional intelligence. The feedback and assessment opportunities they provide improve students' self-evaluation skills and create a deeper engagement in the language learning process.

In conclusion, speaking models significantly impact students' success not only in academic settings but also in personal and professional life. Enriching the teaching process and creating new opportunities for students, speaking models make language learning more engaging, motivating, and effective. These models, especially by accelerating students' development in interactive environments, make their language learning experiences more comprehensive and high-quality. Their application enhances not only students' language skills but also their critical thinking and problem-solving abilities. This approach is of great importance for the development of modern education

systems and lays a foundation for sustainable success in teaching processes. Therefore, the implementation of speaking models will remain a key direction in future language learning methodologies.

Keywords: Education, speaking models, language learning, personalized learning.

GİRİŞ

Müasir təhsil yanaşmalarında dil öyrənmə prosesinin təkmilləşdirilməsi təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biri olaraq qalır. Qloballaşan dünyada effektiv kommunikasiya bacarıqları həm fərdlər, həm də cəmiyyətlər üçün mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə təhsil sistemləri tələbələrin dil biliklərini inkişaf etdirmək, onların tədris prosesində daha fəal iştirak etmələrini təmin etmək və motivasiyalarını artırmaq üçün müxtəlif yanaşmalar və metodlar tətbiq edir. Tədris metodlarının içərisində danışıq modelləri xüsusi yer tutur, çünki bu yanaşma tələbələrə həm nəzəri, həm də praktik biliklər təqdim edir, onların real həyat situasiyalarında ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirir.

Danışıq modelləri dil öyrənməni daha effektiv və maraqlı etmək üçün tələbələrə interaktiv və praktik tətbiq etmə imkanları təqdim edir. Bu modellər, ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq, tələbələrin aktiv iştirakı ilə onları real həyatda istifadə edəcəkləri kommunikasiya şəraitinə hazırlayır. Məsələn, rollu oyunlar, simulyasiyalar və problem-əsaslı tədris yanaşmaları tələbələrə sosial və peşəkar mühitlərdə istifadə ediləcəkləri praktik bacarıqlar qazandırır. Belə yanaşmaların məqsədi, yalnız dil öyrənmə prosesinə deyil, həm də tələbələrin emosional intellektinə, özünəinamına və sosial bacarıqlarına töhfə verməkdir.

Dil öyrənmə təcrübəsinin keyfiyyətini artırmaq üçün müasir texnologiyaların tətbiqi də danışıq modellərinin ayrılmaz hissəsidir. Avtomatik səhv düzəldən dil öyrənmə tətbiqləri, onlayn tədris platformaları və süni intellekt əsaslı vasitələr tələbələrin öz tədris proseslərini şəxsiləşdirməsinə imkan verir. Bu yanaşmalar yalnız akademik mühitdə deyil, həm də peşəkar və şəxsi həyatlarında tələbələrə fayda gətirir.

Bu məqalənin əsas məqsədi, danışıq modellərinin dil öyrənməsindəki üstünlüklərini və onların tədris təcrübəsinə təsirini ətraflı şəkildə araşdırmaqdır. Xüsusi olaraq, bu modellərin tələbələrin motivasiyasını artırmaq, dil biliklərini praktik tətbiq etmə bacarıqlarına çevirmək və tədris prosesini fərdiləşdirilmiş bir yanaşma ilə zənginləşdirməkdəki roluna diqqət yetiriləcəkdir. Tədqiqat, həm ənənəvi, həm də müasir texnologiyalar vasitəsilə həyata keçirilən danışıq modellərinin effektivliyini təhlil etməklə, gələcəkdə bu metodların tədrisdə necə daha geniş tətbiq edilə biləcəyini göstərməyi hədəfləyir.

Bu araşdırma, danışıq modellərinin təhsil sistemindəki yerini müəyyənləşdirərək onların praktik tətbiq sahələrini genişləndirmək və tələbələr üçün daha faydalı öyrənmə mühitləri yaratmaq üçün əsas mənbə olacaqdır. Eyni zamanda, bu yanaşmaların tələbələrin akademik uğurlarına, şəxsi inkişafına və peşəkar fəaliyyətlərinə təsiri haqqında ətraflı məlumat təqdim ediləcəkdir.

Bu səbəbdən, danışıq modelləri yalnız tədris vasitəsi kimi deyil, həm də tələbələrin hərtərəfli inkişafını dəstəkləyən bir yanaşma olaraq öyrənilməyə dəyər mövzudur. Məqalə boyunca bu modellərin üstünlükləri və onların praktiki tətbiqi ilə bağlı geniş müzakirələr aparılacaq, əldə edilən nəticələr tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanlar təqdim edəcəkdir

ARAŞTIRMA

Danışıq modellərinin dil öyrənmə prosesində necə tətbiq olunduğu və bu yanaşmaların tələbələr üzərindəki təsirini araşdırmaq üçün müxtəlif nəzəriyyə və metodlar təhlil edilmişdir. Bu araşdırmalar göstərir ki, danışıq modelləri yalnız tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafına kömək etmir, eyni zamanda onların sosial, emosional və şəxsi inkişafına da müsbət təsir göstərir. Belə ki, tələbələrin müzakirələrdə fəal iştirakı, fikir mübadiləsi aparması və real həyat situasiyalarına əsaslanan

kommunikasiya təcrübəsi qazanmaları onların özünəinamını artırır, ünsiyyət bacarıqlarını möhkəmləndirir və komanda işinə uyğunlaşmalarını təmin edir. Həmçinin, danışiq modellərinin tətbiqi tələbələrdə öyrənməyə qarşı motivasiyanı gücləndirir və onların dili praktik şəkildə mənimsəməsinə imkan yaradır. Bu yanaşmaların düzgün strukturlandırılması və müvafiq metodlarla dəstəklənməsi, tələbələrin akademik nailiyyətləri ilə yanaşı, onların emosional zənginliyini və sosial adaptasiya bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Danışıq Modellərinin Dil İnkişafına Təsiri

Danışıq modelləri dil öyrənmə prosesində real vaxtda rəy və dil inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verir. Tələbələr dil biliklərini yalnız nəzəri olaraq deyil, eyni zamanda real həyat şəraitində tətbiq edərək inkişaf etdirirlər. Bu, tələbələrə yalnız sözləri və qrammatikal qaydaları öyrənməkdə deyil, eyni zamanda bu bilikləri praktiki şəkildə istifadə etməyə imkan verir. Dil bacarıqlarının inkişafı, tələbələrin real vəziyyətlərdə (məsələn, iş görüşmələri, alış-veriş, sosial əlaqələr) ünsiyyət qurma bacarığının inkişafı ilə daha güclü olur. (Hedge, T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. Oxford University Press.)

Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, dil öyrənmək üçün tələbələrə verilən geri dönüşlər (feedback) öyrənmənin effektivliyini artırır. Bəzi tədris modelləri, tələbələrə real vaxtda verilən rəyləri təmin edir, bu da onların doğru və yanlışları anında aşkar etməsinə və öyrənmə prosesinə daha yaxşı fokuslanmalarına kömək edir. Bu cür rəy sistemi dil bacarıqlarının inkişafını sürətləndirir və öyrənmə təcrübəsini daha interaktiv edir. (Nunan, D. (2013). *The learner-centred curriculum: A study in second language teaching* (s. 132–137). Cambridge University Press.)

Bu mövzuya dair ətraflı məlumatlar Hegde (2000) və Nunan (2013) tərəfindən təqdim edilmişdir. Hegde (2000), dil öyrənənlərin interaktiv tədris yanaşmaları ilə daha yaxşı inkişaf etdiyini vurğulayır. Bu yanaşma dil bacarıqlarının inkişafını yalnız biliklərlə deyil, həm də bu biliklərin tətbiq olunması ilə əlaqələndirir. Nunan (2013) isə dil öyrənənlərin real vaxtda verilən rəyin öyrənmə prosesini necə gücləndirdiyini və bu cür metodların tətbiqinin dil tədrisindəki rolunu müzakirə edir.

Fərdiləşdirilmiş Tədris Təcrübələri və Adaptiv Öyrənmə İmkanları

Fərdiləşdirilmiş tədris yanaşmaları, hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarını və maraqlarını nəzərə alaraq öyrənmə prosesini fərdiləşdirmək üçün istifadə olunur. Müasir tədris yanaşmalarında adaptiv öyrənmə texnologiyalarından istifadə etmək tələbələrə öz öyrənmə tərzlərinə uyğun proqramlar yaratmaq və fərdi olaraq irəliləmək imkanı verir. Bu yanaşma, tələbələrin dərslərdə daha fəal iştirak etmələrini təmin edir və onlara uyğun öyrənmə üsulları təklif edir. (Stockwell, G. (2017). *Technology and motivation in English-language teaching and learning*. In E. Ushioda (Ed.), *International perspectives on motivation* (s. 156–173). Palgrave Macmillan.)

Fərdiləşdirilmiş yanaşmaların üstünlüklərindən biri, tələbələrə fərqli temp və səviyyələrdə öyrənmə imkanı təqdim etməsidir. Bu yanaşma həmçinin onların güclü tərəflərini inkişaf etdirməyə və zəif tərəflərini gücləndirməyə kömək edir. Danışıq modelləri bu yanaşmanın tətbiqində mühüm rol oynayır, çünki tələbələr dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün onların ehtiyaclarına uyğun tapşırıqlar və fəaliyyətlər yerinə yetirirlər. (Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed., s. 97–103). Cambridge University Press.)

Bu barədə məlumatlar Richards & Rodgers (2014) və Stockwell (2017) tərəfindən dəstəklənir. Richards və Rodgers (2014), adaptiv tədrisin dil öyrənmə prosesini necə fərdiləşdirdiyini və tələbələrin öz ehtiyaclarına uyğun olaraq dərslər materiallarını seçmələrinin onları daha yaxşı nəticələrə apardığını qeyd edirlər. Stockwell (2017) isə texnologiyaların və şəxsi öyrənmə yanaşmalarının dil öyrənmənin effektivliyini necə artırdığını müzakirə edir.

Tələbələrin Motivasiya və Ünsiyyət Bacarıqlarının Artırılması

Danışiq modelləri tələbələrin motivasiyasını artırmaqda və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Tələbələrin öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə daxil olması və özləri üçün maraqlı olan mövzularla məşğul olmaları onların motivasiyasını artırır. Tədris modelləri, tələbələrin fərdi maraqlarına uyğun olaraq qurularsa, öyrənməyə qarşı yanaşmaları daha müsbət və həvəsli olur.

Ünsiyyət bacarıqları yalnız dil biliklərindən ibarət deyil. Tələbələr həmçinin sosial bacarıqlarını və komanda işini inkişaf etdirirlər. Danışiq modelləri, tələbələrin bir-biri ilə əlaqə quraraq, müzakirələr apararaq və fikir mübadiləsi edərək ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə imkan verir. Bu, həmçinin onların şəxsi inkişafa kömək edir və onların özünü ifadə etmə qabiliyyətlərini artırır.

SONUÇ

Bu tədqiqat göstərir ki, danışiq modelləri müasir təhsil prosesində tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün güclü vasitələrdən biridir. Bu modellərin tətbiqi yalnız dil öyrənməni asanlaşdırmır, həm də tələbələrdə motivasiyanı artıraraq onların öyrənmə prosesinə daha fəal şəkildə qoşulmasını təmin edir. Tələbələr real həyatda istifadə edə biləcəkləri dil bacarıqlarını mənimsəyir, sosial və peşəkar ünsiyyət kontekstində özlərinə inam qazanırlar.

Danışiq modellərinin ən əhəmiyyətli üstünlüklərindən biri, onların adaptiv və şəxsiləşdirilmiş tədris təcrübələrini dəstəkləməsidir. Bu yanaşmalar tələbələrin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alır, öyrənmə prosesini tələbələrin fərdi maraqlarına və səviyyələrinə uyğunlaşdırır. Rollu oyunlar, simulyasiyalar və problem-əsaslı yanaşmalar kimi metodların tətbiqi, tələbələrin nəzəri bilikləri praktik bacarıqlara çevirməsinə imkan yaradır. Həmçinin texnoloji həllər, məsələn, avtomatik səhv düzəltmə funksiyalı proqramlar və tətbiqlər, tələbələrə davamlı olaraq inkişaf etməyə dəstək olur.

Eyni zamanda, danışiq modelləri tələbələrin emosional intellektini artırmaqla, onların birgə iş bacarıqlarını və sosial əlaqələrini inkişaf etdirir. Bu, tədris prosesini daha maraqlı və dinamik edir. Belə ki, tələbələr təkcə dil öyrənmir, həm də kompleks problem həll etmə və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Nəticələr göstərir ki, müasir təhsil sistemində danışiq modellərinin tətbiqi tələbələrin dil öyrənmə prosesinə müsbət təsir göstərir və onların gələcək uğurlarına zəmin yaradır. Bununla yanaşı, bu modellərin daha geniş şəkildə tətbiq edilməsi, müasir təhsil strategiyalarının təkmilləşdirilməsi və yeni texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası üçün əlavə tədqiqatlara ehtiyac vardır. Tədris və texnologiyanın birləşməsi gələcəkdə dil öyrənmə prosesini daha effektiv, maraqlı və interaktiv edə bilər.

Danışiq modellərinin üstünlükləri, onların tədrisdə geniş istifadə edilməsinin əhəmiyyətini bir daha vurğulayır və göstərir ki, bu yanaşmalar müasir tədris prosesində tələbələrin öyrənmə bacarıqlarını və motivasiyasını artırmaq üçün vazkeçilməzdir.

KAYNAKÇA:

1. Hedge, T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. Oxford University Press.
2. Nunan, D. (2013). *The learner-centred curriculum: A study in second language teaching* (s. 132–137). Cambridge University Press.
3. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed., s. 97–103). Cambridge University Press.
4. Stockwell, G. (2017). *Technology and motivation in English-language teaching and learning*. In E. Ushioda (Ed.), *International perspectives on motivation* (s. 156–173). Palgrave Macmillan.

**TƏLƏBƏLƏRDƏ PSIXI VƏZIYYƏTİN VƏ ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏNİN
SƏVIYYƏLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ**

Study of the relationship between mental state and self-actualization levels in students

Əskərova Züleyxa Ələkbər

Təhsil aldığı yer: Odlar Yurdu Universiteti

İxtisası, qrupu: Psixologiya, 1032P

Elmi rəhbər: Prof. Rəşid Cabbarov

Xülasə.

Tələbədə psixi sağlamlığın göstəriciləri ilə özünügerçəkləşdirmənin səviyyələri arasında əlaqənin tədqiqinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatda psixi sağlamlığın göstəricilərinin öyrənilməsində, Ayzenkə görə psixoloji vəziyyətlərin diaqnostik özünüqiymətləndirmə metodikasından və S.Şostromun SAT metodikasından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat 170 bakalvr tələbəni əhatə etmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, tələbənin psixi sağlamlıq göstəriciləri ilə özünügerçəkləşdirmə səviyyəsi arasında mənfi istiqamətli korrelyasiya vardır. Bundan əlavə, psixi sağlamlıq (frustrasiya) ilə özünügerçəkləşdirmə arasında əlaqə iki tərəflidir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, özünügerçəkləşdirmənin səviyyələri yüksəldikcə, psixi sağlamlıq göstəricilərinin səviyyəsi azalır.

Tədqiqat göstərdi ki, tələbədə özünügerçəkləşdirmənin səviyyəsi yüksəldikcə, psixi sağlamlığın göstəricilərinin azalması stress və daxili konfliktlər, sosial intiqam, müsbət emosiyaların azalması kimi müxtəlif psixoloji təsirlərə səbəb olur və onların aradan qaldırılması çox vacibdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, tələbələrdə psixi sağlamlığın yaxşılaşdırılması üçün özünügerçəkləşdirmə imkanlarını artırmaq və bunun üçün əlverişli təhsil mühiti yaratmaq lazımdır.

Açar sözlər: psixi sağlamlıq, özünügerçəkləşdirmə səviyyələri, əlverişli təhsil mühiti, frustrasiya

Abstract.

The study is devoted to the study of the relationship between mental health indicators and levels of self-actualization in students. In the study of mental health indicators, the diagnostic self-assessment methodology of psychological states according to Eysenck and the SAT methodology of S. Shostrom were used. The study covered 170 undergraduate students. It was determined that there is a negative correlation between mental health indicators and the level of self-actualization of students. In addition, the relationship between mental health (frustration) and self-actualization is two-way. It can be concluded that as the levels of self-actualization increase, the level of mental health indicators decreases. The study showed that as the level of self-actualization increases in students, the decrease in mental health indicators causes various psychological effects such as stress and internal conflicts, social revenge, and a decrease in positive emotions, and it is very important to eliminate them. It can be concluded that in order to improve mental health in students, it is necessary to increase self-realization opportunities and create a conducive educational environment for this.

Keywords: mental health, self-actualization levels, favorable educational environment, frustration

Introduction. In the modern world, academic pressure, future career goals, social expectations, and the desire for personal development can put students in a psychologically stressful situation. According to Maslow's hierarchical theory of needs, self-actualization is related to a person's desire to fully realize their potential and meet their personal needs. The need for people to struggle to realize their personal values, abilities, and goals can provide them with psychological satisfaction. However, a paradoxical negative relationship can arise between the increase in self-actualization and mental health. The effort to achieve self-affirmation goals sometimes leads to psychological pressures, social

isolation, and internal conflicts. This can cause psychological problems such as anxiety, stress, self-criticism, and frustration in students.

For students who strive to succeed in social and academic environments, the high expectations of society and the competitive education system somewhat increase the need for self-actualization. While the desire to be recognized, accepted, and distinguished within a group can have positive consequences on the one hand, on the other hand, self-criticism, fear of inadequacy, and feelings of loneliness may increase in students who subject themselves to excessive expectations. The aim of this study is to investigate how the level of self-actualization in students is related to mental health indicators and how this process affects their psychological resilience. In this regard, the study has both practical and theoretical significance in the field of psychological health and has the potential to provide new approaches and strategies for professionals working in the education system and mental health. Understanding the psychological effects of students' self-actualization efforts is important for them to lead healthier academic and social lives.

Factors that negatively affect students' self-actualization - including frustration and aggression, traumas, etc. - create obstacles to creating conditions that create a basis for students' successful self-actualization. Taking this into account, we conducted an experimental-psychological study to study the degree of influence of these factors on students. In this study, a Pearson correlation test was conducted to assess the correlation between self-actualization and mental health in students. The results of the Pearson correlation test are shown in Table 1

Table 1. Indicators of the relationship between self-actualization and mental health indicators in students

Self-actualization		
Mental health indicators	Pearson Correlation (r)	Sig. (2-sided)
Frustration	-.216**	.000
Anxiety	-.098**	.205
Aggressiveness	-0.110**	.153
Rigidity	-0.039**	.639

The results of the correlation test between self-actualization and frustration in Table 1 show a correlation coefficient of -.216 with a p-value of 0.000, which means $p < 0.05$. Thus, it can be interpreted that there is a negative relationship between the measure of self-actualization and frustration.

The correlation test between anxiety and self-actualization measures shows a correlation coefficient value of 0.000 to -0.098, which means $p < 0.01$. Thus, it can be interpreted that there is no relationship between self-actualization and anxiety. The correlation test between self-actualization and aggression measures shows a correlation coefficient value of 0.000 to -0.110, which means $p < 0.01$. Thus, it can be interpreted that there is no relationship between self-actualization and aggression. The correlation test between self-actualization and rigidity measures shows a correlation

coefficient value of -0.039, which means $p < 0.01$. Thus, it can be interpreted that there is no significant correlation between self-actualization and rigidity.

Table 2. Indicators of the relationship between age and course indicators and self-actualization

	Age (years)	Course (r)
Self-actualization	0.130	0.189

The significance of the p-value between self-actualization and age dimension is 0.130. This means that there is no statistically significant relationship between age dimension and self-actualization.

The significance of the p-value between self-actualization and course dimension is 0.189. This result indicates that there is a significant positive correlation between course dimension and self-actualization, that is, as the course increases, the level of self-actualization increases.

Overall, the results show that stress (frustration) reduces self-actualization, while course increases it. There is no significant relationship between other mental health indicators and self-actualization.

This result is logical considering that stress affects motivation in human life and our quality of life standards.

Students who receive more support regarding stress management may be more successful in the self-actualization process.

On the other hand, the positive relationship observed between coursework and self-actualization indicates that goal-oriented students are more successful in the self-actualization process.

In educational institutions, we can organize stress management and assertiveness development programs to protect students' mental health and support their self-actualization.

Reference

- Lloyd Greene, George Burke (2007). Beyond Self-actualization.
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/107937390703000201>
- Michael J. Galanakis, Anastasia Palaiogou, Georgia Patsi, Ioanna-Maria Velegraki, Cristina Darviri. (2016). A Literature Review on the Connection between Stress and Self-Esteem
<https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=66480>
- Vance, Edith Myrle Blackmon. (1967). Relationship of self-actualization to mental health
<https://www.proquest.com/openview/47ef2f05e29f0a60ed364abdad0ce527/1?pqorigsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Nandita Chitrakar, Dr. Nisanth P.M. (2023). Frustration and its influences on Student Motivation and Academic Performance.
<https://ijsrmst.com/index.php/ijsrmst/article/view/158>
- Ulrich Orth, Richard W. Robins. (2014). The Development of Self-Esteem
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0963721414547414>

Jabbarov, R., Valiyeva, Y. ., Nasirova, N. ., & Kazimova, K. . (2020). La creación de capacitación reactiva como un factor movilizador para la actividad cognitiva de los estudiantes. *Apuntes Universitarios*,10(3), 207–221.

<https://doi.org/10.17162/au.v10i3.481>

Jabbarov, R. (2017). Traumatic factors affecting the self-realization of students. *International Journal of Pharmaceutical sciences and research*, 8(6), 2682-2690.

Jabbarov, R. ., Valiyeva, Y. ., Valiyeva, V. ., & Aliyeva, S. . (2022). La función de los efectos emocionales en la retroalimentación del aprendizaje. *Apuntes Universitarios*,12(3),129–145.

<https://doi.org/10.17162/au.v12i3.1107>

Krug EG, Dahlberg LL, Mercy JA, Zwi AB, Lozano R, editors. *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organization; 2002

Kamila A, Turana A, Rashid J, Mammadli I.(2021). Students' Values and Their Mental Health During Pandemic. *Propósitos y Represent. 9: SPE 3*.

Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.).

Alicia D. Cast, Peter J. Burke. (2002). *A theory of self-esteem*.

<https://academic.oup.com/sf/article-abstract/80/3/1041/2234285>

ŞƏXSLƏRƏRASI ÜNSİYYƏTDƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏT ETİKASI VƏ PSİKOLOGİYASI

Kişilərarası iletisimde iş iletisimi etiği ve psikolojisi

Haqverdiyeva Leyla İbrahim

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Ünsiyyət fəaliyyətində şəxslərarası ünsiyyət insanların bir-birini anlamaq, əməkdaşlıq etmək və qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək üçün əsas vasitədir. İşgüzar mühitdə bu ünsiyyət daha çox önəm daşıyır. İşgüzar ünsiyyət etikası və psixologiyası şəxslərarası effektiv və peşəkar münasibətlərin formalaşmasına təsir edən vacib qaydalar sistemidir. Bu məqalədə işgüzar ünsiyyət etikası və psixoloji əsasları əsasında şəxslərarası effektiv ünsiyyət qurma metodları təhlil olunur. İşgüzar ünsiyyət insan fəaliyyətinin hər bir sahəsində yüksək psixoloji mədəniyyətə sahib olmağı tələb edir. Ünsiyyət psixologiyası işgüzar münasibətlərdə qarşı tərəfin emosional cəhətlərini daim diqqətdə saxlayır. Şəxslərarası ünsiyyətin etik və psixoloji prinsiplərinin ünsiyyət prosesində nəzərə alınması əməkdaşlığın məhsuldar olmasına şərait yaradan əsas vasitələrdir. Etika ünsiyyətin qarşılıqlı etibarının əsasını təşkil edir. Ünsiyyət prosesində səmimiyyət və dürüstlük, hörmət və tolerantlıq, hər kəsə bərabər yanaşma işgüzar ünsiyyət etikasının əsas prinsipləridir. Empatiya, diqqətlə qulaq asmaq, qarşı tərəfin fikirlərini düzgün şərh etmək şəxslərarası ünsiyyətin vacib psixoloji aspektləridir. Şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərin balanslı şəkildə tətbiqi iş mühitində həm peşəkar münasibətlərin, həm də şəxslərarası harmoniyanın qurulmasına şərait yaradır. Təəssüf ki, müasir dövrdə işgüzar ünsiyyətin qurulması zamanı çox vaxt etik normalara riayət edilmir, bu da qarşılıqlı fikir ayrılıqlarına, işgüzar mühitdə gərginliklərə və effektivliyin azalmasına səbəb olur. Məhz bu kimi xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq bu mövzu müasir cəmiyyətdə daha da aktuallaşaraq, davamlı təkmilləşdirmə və tədqiqat tələb edir.

Açar sözlər: ünsiyyət, etika, davranış, psixologiya

ÖZET

İletişim faaliyetinde kişilerarası iletişim, insanların birbirini anlamasını, işbirliği yapmasını ve karşılıklı ilişkileri düzenlemesini sağlayan temel araçtır. İş ortamında bu iletişim daha da önemlidir. İş iletişiminin etiği ve psikolojisi, etkili kişilerarası ve mesleki ilişkilerin oluşumunu etkileyen önemli bir kurallar sistemidir. Bu makale, iş iletişiminin etik ve psikolojik temellerine dayanarak etkili kişilerarası iletişim kurma yöntemlerini analiz etmektedir. İş iletişimi, insan faaliyetinin her alanında yüksek bir psikolojik kültür gerektirir. İletişim psikolojisi, iş ilişkilerinde karşı tarafın duygusal yönlerine sürekli dikkat edilmesini gerektirir. İletişim sürecinde kişilerarası iletişimin etik ve psikolojik ilkelerinin dikkate alınması, işbirliğini verimli kılmanın temel yoludur. Etik, iletişimde karşılıklı güvenin temelidir. İletişim sürecinde samimiyet ve dürüstlük, saygı ve hoşgörü, herkese eşit yaklaşım iş iletişimi etiğinin temel ilkeleridir. Empati, dikkatli dinleme, karşı tarafın düşüncelerini doğru yorumlamak kişilerarası iletişimin önemli psikolojik yönleridir. Kişisel ve mesleki niteliklerin dengeli bir şekilde uygulanması, çalışma ortamında hem mesleki ilişkilerin hem de kişiler arası uyumun kurulması için koşullar yaratır. Ne yazık ki modern zamanlarda iş iletişiminin kurulması sırasında çoğu zaman etik normalara uyulmuyor, bu da karşılıklı anlaşmazlıklara, iş ortamında gerginliklere ve verimliliğin düşmesine neden oluyor. Bu özellikler dikkate alındığında, bu konu modern toplumda daha alakalı hale gelmekte ve sürekli geliştirme ve araştırma gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: iletişim, etik, davranış, psikoloji

Online Psixoterapiyalar: Veb Əsaslı Psixoloji Dəstəyə Ümumi Baxış
Şəfəqqətova Samirə Məhəbbət
Odlar Yurdu Universiteti Psixologiya bakalvr

Xülasə

Müasir dövrdə texnologiyanın inkişaf etməsi bütün sahələrə olduğu kimi psixologiyaya da inteqrasiya etmişdir. Günümüzdə online psixoterapiyalar, konsultasiyalar və bu kimi veb əsaslı psixoloji dəstəklər artmağa başlamışdır. Bu araşdırmada online psixoloji dəstəyin bütün aspektlərdən dəyərləndirilməsi məqsədə alınmışdır. Günümüzdə online psixoloji dəstəyin yetərli olub olmaması hələ də sual altında olan məsələlərdən biridir amma mənfi yönünə baxmayaraq online formatda keçirilən dəstəklərin çox sayda insana fayda verdiyini edilən araşdırmalardan görə bilərik. Online psixoterapiyalar əsasən təşviş pozuntuları, major depressiya, panik atak, tükənmişlik sendromu, yuxu pozuntuları, baş ağrısı kimi problemlərdə olduqca müsbət nəticələrin olduğu müşahidə olunur. Amma psixotik pozuntularda şiddətli depressiya, disosiatif pozuntu, intihar düşüncələri, 18 yaş altı olanlar, içki və ya maddə asılılığı, davam edən başqa bir psixoloji problemi olan pasientlərdə bunun müsbət nəticələrini görə bilmirik və bu kimi problemlər üçün veb əsaslı psixoloji dəstəyin yetərsiz olduğu düşünülür.

Online psixoloji dəstəyin əsasən kimlərə daha faydalı olduğu, hansı psixoloji problemlərdə müsbət nəticələrin alındığı, mənfi və müsbət tərəfləri, ortaya çıxan manelər həmçinin xidmət göstərən mütəxəssislərə nə kimi təsirlərinin olduğu araşdırma mövzudur. Böyükrlə edilən online psixoterapiyalarla yanaşı bu uşaqlarla və ailələrlə də aparılır. Bu zaman nə kimi təsirlərin meydana çıxdığı, əlverişli və mənfi tərəfləri də qeyd edilmişdir. Veb əsaslı psixoloji dəstəyə gələcəkdə daha çox təlabatın olacağı və bu formatda edilən terapiya və konsultasiyaların daha keyfiyyətli və məhsuldar hala gəlməsi gözləniləndir.

Açar sözlər: Web əsaslı psixoloji dəstək, ənənəvi olmayan psixoterapiya, online konsultasiya, CBT, online psixoloji dəstəkdə etik dəyərlər.

Abstract

In modern times, the development of technology has integrated psychology as well as all fields. Nowadays, online psychotherapy, consultations, and other web-based psychological support have begun to increase. This research aims to evaluate online psychological support from all aspects. Nowadays, online psychological support is sufficient or not is still a questionable issue today, but despite its negative aspects, we can see from research that online support benefits many people. Online psychotherapy has been observed to have very positive results, mainly for problems such as anxiety disorders, major depression, panic attacks, burnout syndrome, sleep disorders, and headaches. However, we cannot see positive results in patients with psychotic disorders, severe depression, dissociative disorders, suicidal thoughts, those under 18 years of age, alcohol or substance dependence, or another ongoing psychological problem, and web-based psychological support is thought to be insufficient for such problems.

The research focuses on who online psychological support is most beneficial for, which psychological problems have positive results, its negative and positive aspects, emerging obstacles, and what impact it has on the professionals providing the service. In addition to online psychotherapy with adults, it is also conducted with children and families. The effects that occur during this time, as well as the positive and negative aspects, have been noted. It is expected that there will be greater demand for web-based psychological support in the future, and that therapy and consultations provided in this format will become more qualitative and productive.

Keywords: Web-based psychological support, non-traditional psychotherapy, online counseling, CBT, ethical values in online psychological support.

Reference

Bozkurt, İ. (2013). The new trend in psychological support practices: Online therapies
Psikolojik yardım uygulamalarında yeni trend: Online terapiler. *Journal of Human Sciences*, 10(2), 130-146.

Reynolds Jr, D. A. J., Stiles, W. B., Bailer, A. J., & Hughes, M. R. (2013). Impact of exchanges and client–therapist alliance in online-text psychotherapy. *Cyberpsychology, behavior, and social networking*, 16(5), 370-377.

Akyunus, M. (2021). Görüntülü görüşme ile yabancı dilde semptom-odaklı bilişsel davranışçı psikoterapi uygulaması: bir olgu sunumu. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 8(2), 295-311.

Acar, H. (2022). WEB TABANLI PSİKOLOJİK DESTEK UYGULAMALARI ÜZERİNE MİNÖR BİR DEĞERLENDİRME: AVANTAJLAR-SINIRLILIKLAR. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 414-423.

Innovative Methods in the Teaching Process.

Asst. Prof. Ulviyya Nasirova¹, Narmin Ibrahimova²

¹Odlar Yurdu University, Azerbaijan

ORCID NO: 0000-0002-7226-2857

²Odlar Yurdu University, Azerbaijan

ORCID NO: 0009-0005-3380-8350

ABSTRACT:

The process of teaching has undergone profound transformations in the contemporary era, primarily driven by rapid technological advancements and the dynamic needs of learners. These changes have reshaped traditional pedagogical methods, emphasizing innovative, learner-centered approaches that integrate digital tools and interactive platforms. Although traditional methods have proven effective in certain contexts, they often fall short in engaging students within the dynamic, interactive learning environments of the modern era. Consequently, the incorporation of innovative teaching methodologies has become indispensable for cultivating critical thinking, fostering creativity, and promoting collaborative skills among learners.

One of the most prominent and effective approaches is the flipped classroom model, which involves introducing students to new content outside the classroom, typically through videos or assigned readings, while classroom time is dedicated to applying this knowledge through interactive discussions and hands-on activities. This pedagogical model not only fosters active learning but also empowers students to take greater responsibility for their own educational development.

Another innovative method is the integration of gamification into the teaching process. By incorporating game-based elements such as rewards, challenges, and leaderboards, educators can create an engaging and stimulating learning environment. This approach has been shown to significantly enhance student motivation and facilitate the retention of knowledge.

Finally, the implementation of adaptive learning systems, underpinned by artificial intelligence, customizes educational content to address the unique needs of individual learners. These systems analyze students' strengths and weaknesses, providing tailored guidance and interventions designed to optimize learning outcomes and promote more effective knowledge acquisition.

In conclusion, the adoption of innovative pedagogical strategies is essential for addressing the multifaceted challenges of contemporary education. By embracing these methodologies, educators can cultivate engaging, inclusive, and highly effective learning environments that equip students with the skills and competencies necessary to navigate the complexities of the 21st century.

Keywords: teaching transformation, technological advancements, interactive platforms, active learning, artificial intelligence in education, personalized learning, collaborative skills, innovative pedagogical strategies, 21st-century education.

1.INTRODUCTION:

Education is widely recognized as a cornerstone of both individual and societal advancement, undergoing continual transformation to meet the demands of an increasingly complex and interconnected world. Traditional teaching methods, often characterized by didactic lectures, rote memorization, and teacher-centered instruction, have come under growing scrutiny for their limitations in fostering engagement within rapidly evolving, technology-infused environments. Consequently, the need for innovative pedagogical strategies has become an urgent priority, highlighting the necessity of cultivating higher-order cognitive skills such as critical thinking,

problem-solving, creativity, and collaborative competencies, skills essential for navigating the multifaceted challenges of the 21st century.

Innovative pedagogical approaches are distinguished by their capacity to significantly enhance student engagement, accommodate diverse learning modalities, and leverage technological advancements to foster enriched, meaningful learning experiences. These methodologies encompass a variety of techniques, including flipped classrooms, gamification, collaborative learning, project-based learning, and the integration of artificial intelligence (AI) into instructional practices. This paper critically examines the pivotal role of innovative teaching methods in contemporary education, exploring their practical implementation, the challenges associated with their adoption, and their profound impact on both student outcomes and educator effectiveness.

2. METHODOLOGY:

This study adopts a mixed-methods research design to rigorously assess the efficacy of innovative pedagogical approaches within contemporary educational contexts. The methodology is structured around two principal components:

- **Literature Review:** A comprehensive and systematic analysis of peer-reviewed academic literature, educational reports, and pertinent case studies, aimed at critically evaluating and synthesizing the most effective and evidence-based innovative pedagogical practices within contemporary educational paradigms.

- **Qualitative and Quantitative Research:** The data collection process employed a triangulated approach, integrating both qualitative and quantitative methods. This involved in-depth semi-structured interviews with educators, comprehensive surveys administered to students, and systematic observational studies conducted in classrooms where innovative pedagogical strategies are actively implemented. The aim was to capture a nuanced understanding of the impact and effectiveness of these methods across diverse educational settings.

Critical Examination of Pivotal Innovative Pedagogical Methods:

1. Flipped Classroom:

Description: The flipped classroom model involves students engaging with instructional content—such as pre-recorded lectures, multimedia resources, or assigned readings—outside of class, typically via digital platforms. Classroom time is then repurposed for active, student-centered learning activities, including collaborative problem-solving, critical discussions, and group-based projects. This pedagogical strategy shifts the focus from traditional lecture-based instruction to a more interactive and inquiry-driven approach, allowing for deeper cognitive engagement and the application of knowledge in real-world contexts.

Benefits: The flipped classroom model fosters active learning by enabling students to independently engage with foundational material at their own pace, thereby promoting self-directed learning. By optimizing classroom time for dynamic, collaborative activities, it encourages peer interaction, enhances student engagement, and provides opportunities for more personalized feedback and support. This approach not only increases classroom participation but also enhances critical thinking, problem-solving skills, and the ability to apply knowledge in practical situations.

Example: In a high school science course, the implementation of the flipped classroom model resulted in significant improvements in student participation during laboratory experiments. By reviewing instructional materials at home, students were better prepared to engage in hands-on activities and discussions during class. This led to a marked increase in their comprehension of complex scientific concepts, as the active, inquiry-based classroom environment facilitated deeper understanding and greater retention of the subject matter.

2. Gamification:

Description: Gamification involves the integration of game-like elements, such as points, leaderboards, badges, and rewards, into the educational framework to enhance student motivation and engagement. This approach capitalizes on the intrinsic motivational aspects of gaming to create a dynamic, goal-oriented learning environment where students are encouraged to actively participate and achieve academic milestones in a manner that mirrors the competitive and rewarding nature of games.

Benefits: By incorporating these elements, gamification fosters increased enthusiasm, enhances sustained attention, and transforms learning into a more enjoyable and interactive experience. This approach not only elevates students' intrinsic motivation but also facilitates deeper engagement with content, ultimately leading to improved focus, higher achievement levels, and greater retention of material.

Example: In a mathematics classroom, the implementation of a gamified application for teaching algebra resulted in significant improvements in student performance and retention rates. The gamification strategy, which utilized points, levels, and rewards, created a more engaging and competitive atmosphere, motivating students to actively participate and master algebraic concepts more effectively.

3. Collaborative Learning:

Description: Collaborative learning involves students engaging in structured group activities to collectively address complex problems, complete interdisciplinary projects, or explore multifaceted topics. Through this approach, students are encouraged to synthesize information, share knowledge, and contribute diverse perspectives, fostering an environment of active interaction and intellectual exchange.

Benefits: This pedagogical approach significantly enhances the development of essential skills such as effective communication, teamwork, and peer-based learning. By collaborating with peers, students refine their ability to articulate ideas, critically assess differing viewpoints, and co-construct knowledge, ultimately contributing to deeper cognitive engagement and mastery of the subject matter.

Example: In a university-level collaborative project on climate change, students engaged in dialogue and shared interdisciplinary insights, leading to a more comprehensive understanding of the issue. The collaborative nature of the project not only enriched their perspectives but also facilitated the integration of diverse academic disciplines, resulting in a more nuanced and well-rounded analysis.

4. Artificial Intelligence (AI) Tools:

Description: The integration of artificial intelligence (AI) tools in educational settings facilitates the personalization of learning experiences by leveraging data-driven insights to tailor instructional strategies to individual student needs. These AI-driven platforms offer real-time feedback, track progress, and adapt content dynamically, ensuring that each student receives the appropriate level of challenge and support. By analyzing patterns in student performance, AI tools can also identify learning gaps, enabling educators to intervene early and provide targeted interventions to maximize student success.

Benefits: AI tools enhance the customization of education by enabling the development of personalized learning paths, which cater to diverse learning styles and paces. This individualized approach not only fosters more effective learning but also improves teacher efficiency by automating administrative tasks, providing instant feedback, and generating insights into student performance. Additionally, AI enables continuous, real-time assessment, allowing for timely adjustments to teaching strategies and the creation of more engaging, responsive learning environments.

Example: In an elementary school setting, the use of AI-powered tools allowed a teacher to design personalized exercises for students struggling with reading comprehension. By analyzing individual performance data, the AI platform suggested specific areas for improvement, enabling the teacher to provide targeted support tailored to each student's needs. This led to noticeable improvements in student engagement and reading proficiency, demonstrating the potential of AI tools to enhance both individualized learning and instructional efficacy.

The research employed a comprehensive and triangulated data collection approach to assess the impact of innovative teaching methods. The methodology comprised three key components:

1. **Educator Interviews:** In-depth, semi-structured interviews were conducted with 20 educators spanning primary, secondary, and tertiary education levels. These interviews focused on teachers' experiences, perceptions, and challenges related to the implementation of innovative instructional strategies such as gamification, flipped classrooms, and personalized learning. The goal was to gain qualitative insights into the practical application of these methods, as well as to understand the educators' perspectives on their effectiveness and feasibility in diverse educational settings.

2. **Student Surveys:** A total of 150 students participated in a survey designed to gather quantitative data on their learning preferences, levels of engagement, and academic performance in classrooms utilizing both traditional and innovative teaching techniques. The survey aimed to capture students' subjective experiences, providing insights into how these methods influenced their motivation, learning outcomes, and overall satisfaction with the educational process.

3. **Classroom Observations:** Systematic observations were conducted in classrooms where modern pedagogical approaches, such as gamification and flipped classrooms, were actively implemented. The observations focused on teaching practices, student participation, and the dynamics of classroom interactions. Special attention was given to how these innovative methods facilitated active learning, collaboration, and student-centered instruction.

The data collected through these methods were rigorously analyzed using both qualitative and quantitative techniques. The qualitative data from interviews and observations were coded and thematically analyzed to identify key trends, challenges, and benefits associated with the adoption of innovative teaching methods. The quantitative survey data were subjected to statistical analysis to evaluate the correlation between innovative methods and student engagement, academic performance, and satisfaction. The findings from the data analysis were subsequently used to develop evidence-based recommendations for educators and policymakers, aimed at optimizing the integration of innovative pedagogical strategies in contemporary educational environments.

3.CONCLUSION:

Innovative teaching methods are fundamentally transforming the educational landscape, offering substantial benefits for both students and educators. These approaches, which prioritize active engagement, personalized learning, and greater student involvement, are crucial in addressing the diverse needs of today's learners. By fostering the development of critical thinking, creativity, and collaborative skills, these methods equip students with the essential competencies needed to thrive in an increasingly complex and interconnected world. The findings of this study highlight the effectiveness of flipped classrooms, gamification, collaborative learning, and the integration of artificial intelligence, underscoring their potential to enrich the learning process, enhance cognitive engagement, and optimize educational outcomes across a variety of academic settings.

Nevertheless, the implementation of these innovative teaching methods are accompanied by a range of challenges. Educators often require comprehensive professional development, adequate resources, and robust institutional support to effectively integrate these approaches into their teaching practices. Moreover, both students and parents may need time to adjust to non-traditional educational

strategies. Despite these potential obstacles, the long-term benefits—ranging from improved student outcomes to the development of essential 21st-century skills—far outweigh the initial difficulties. Therefore, it is crucial for educational institutions to cultivate an environment that supports and encourages the adoption of innovative teaching methodologies.

Future research should prioritize investigating the long-term effects of innovative teaching methods, with particular emphasis on their application in diverse cultural and socio-economic contexts. Such studies could provide deeper insights into the adaptability and scalability of these approaches across varying educational landscapes. By nurturing a culture of experimentation and continuous adaptation, educational systems can better position themselves to respond to the evolving demands of society, ensuring that they remain relevant, effective, and capable of preparing students for an increasingly complex global environment.

REFERENCES:

1. “Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day” by Jonathan Bergmann & Aaron Sams.
2. “The Cambridge Handbook of the Learning Sciences” by R. Keith Sawyer.
3. “Innovative Teaching Strategies in Nursing and Related Health Professions” by Martha Bradshaw & Arlene Lowenstein.
4. “The Innovator’s Mindset: Empower Learning, Unleash Talent, and Lead a Culture of Creativity” by George Couros.
5. “Disrupting Class: How Disruptive Innovation Will Change the Way the World Learns” by Clayton M. Christensen.
6. “Teach Like a PIRATE: Increase Student Engagement, Boost Your Creativity, and Transform Your Life as an Educator” by Dave Burgess.

The internet resources:

1. <https://learningmatters.ai/blog/top-7-innovative-teaching-methods-any-school-can-incorporate>
2. <https://youtu.be/UCFg9bcW7Bk?si=WZO62yIUWJjNd40G>

AZADLIQ ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜFADƏSİNİN ƏSAS FORMASI KİMİ

Fə.ü.f.d. Mehralyeva Ülviyyə Tacir qızı

Odlar Yurdu universiteti, Bakı, Azərbaycan

ORCID.org/0009-0009-3323-7526

SUMMARY

The concept of freedom is one of the most complex and important problems in philosophy. This problem retains its importance and relevance for each era. In the social philosophical plan, freedom, as well as self-determination, arises from the uncertainty of fate, necessity, compulsion, in a word, as an opposition to dependence. "The uncertainty that a person faces in a cultural context is born as a taming..., a limitation of uncertainty..." (Klinke, Andreas. 2024. p. 47). Therefore, in the social philosophical aspect, freedom has a more social meaning. It arises as a reaction to the uncertainties faced by humanity in a broad sense, and society in a narrow sense.

Freedom of personality is one of the eternal philosophical problems that makes all people think and worry. Freedom is the inner essence of the individual, and his striving for freedom is a natural state, a natural process. This concept consists of a person being independent in his goals, behavior, activities, and making the right decisions in his life perspective. It is a person's active attitude to the world. If a person is able to create the right relationship between himself and the world, between himself and others, and society, and if he is able to properly regulate his activities, he is free. Being free also means that he is responsible for this freedom. Freedom and responsibility require each other.

It should be noted that freedom, which occupies a special place in the system of universal values, does not have a general and abstract content, but has a concrete-historical character, its essence and content, the scale of its realization, the nature of the existing social structure and the level of development are determined. When approached in this sense, the modern era represents a new, higher stage in the content and implementation of freedom. The process of reinterpretation of values taking place in the modern era makes the topic even more relevant and requires new research.

KEY WORDS: identity, freedom, responsibility, choice, existentialism

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətin mənəvi həyatı, şəxsiyyət, onun formalaşması, sosiallaşması, özünü ifadə imkanlarının fəlsəfi baxımdan araşdırılması çox mühümdür. Şəxsiyyət ilə sosial mühit sadəcə qarşılıqlı əlaqədə olmayıb, həm də qarşılıqlı surətdə biri digərini şərtləndirir. İnsanın şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması, onun fərdi mənlilik şüurunun inkişafı ilə sıx bağlıdır. Sonuncuya isə mövcud sosial şərait güclü təsir göstərir.

Şəxsiyyət problemləri hələ qədim dövrlərdən filosofların, mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmişdir. İnsanların mənəvi siması, sosial varlığı, siyasi mahiyyəti, azadlıq və məsuliyyəti kimi çox mühüm məsələlər müxtəlif mövqelərdən araşdırılmış və qiymətləndirilmişdir. Şəxsiyyət mürəkkəb struktura, element tərkibinə, hər bir struktura aid olan müxtəlif aşağı strukturların xüsusiyyətlərinə malik olan bütöv bir sistemdir. Şəxsiyyət azadlığı bütün insanları düşündürən, narahat edən əbədi fəlsəfi problemlərdən biridir. "Fəlsəfə azad insanların elmidir", " Bilik azadlıqdır" və başqa aforizmlər bu məqsədlə deyilmişdir.

Şəxsiyyət azadlığı ilə bu və ya digər şəkildə məşğul olmayan fəlsəfi təlimə rast gəlmək qeyri-mümkündür. Qeyd olunmalıdır ki, ümumbəşəri dəyərlər sistemində xüsusi yer tutan azadlıq, ümumi və mücərrəd məzmunu malik olmayıb, konkret-tarixi səciyyə daşıyır, onun mahiyyəti və məzmunu, reallaşması miqyası, mövcud ictimai quruluşun xarakteri və inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Bu mənada yanaşdıqda müasir dövr azadlığın məzmunu və həyata keçirilməsində yeni, daha yüksək pilləni ifadə edir. Müasir dövrdə gedən dəyərlərin yenidən mənalandırılması prosesi mövzunu daha da

aktuallaşdıraraq yeni tədqiqat tələb edir. Bir çox filosoflar azadlığı həyatla müqayisə edirlər. Yəni onlar hesab edirlər ki, azadlıq yoxdursa deməli, həyat da yoxdur. Doğrudan da azadlıq hüququ olmadan insan insan ola bilməz, şəxsiyyət kimi formalaşa bilməz. Qədim dünyanın tanınmış mütəfəkkirlərdən biri olan Epiktet yazırdı “Azad ancaq o kəs ola bilər ki, o bütövlükdə özünə məxsusdur” (КоH, И. С. 2005. s.47) .

Hələ heç bir kəs azadlıq məhfumundan yan keçməyib, heç olmasa ona görə ki, azadlıq şəxsiyyətin daxili mahiyyətidir və onun azadlığa can atması təbii haldır, təbii prosesdir. Şelling öz əsərlərindən birində deyir ki, azadlıq elə bir nemətdir ki, fəlsəfə ondan hər şeyi gözləyir. Bütün həyat, təbiət qüvvəsi yalnız və yalnız azadlıqdan əmələ gəlir. Azadlıq ruhu normal halın təbii şərtidir. O həm də ruhun yetkinliyi, onun kamilliyinin simptomudur.

ARAŞDIRMA

Azadlıq insanın öz məqsədində, davranışında, fəaliyyətində müstəqil olmasında və həyat perspektivində düzgün qərar qəbul etməsindən ibarətdir. O, insanın dünyaya aktiv münasibətidir. Əgər insan özü ilə dünya arasında, özü ilə başqaları, cəmiyyət arasında düzgün əlaqə yarada bilibsə və öz fəaliyyətini düzgün tənzimləyə bilibsə o azaddır. Azad şəxsiyyət həyatda rast gəldiyi maneələri ancaq öz qüvvələri hesabına həll etməyə, özünə arxalanmağa çalışır. Özünü yaratmaq üçün insan gərək öz-özünü dərk etsin. Deməli, şəxsiyyətin azadlığı onun özünü dərk etməsi ilə sıx əlaqədədir. Əksinə özünü dərk etməyən, sosial varlığını, mühitini anlamayan insan azad ola bilməz. Bu deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, azad şəxsiyyət öz azadlığından çıxış edərək həm də məsuliyyətli şəxs olmalıdır. Çünki, azadlığın genişlənməsi ilə bərabər şəxsiyyətin məsuliyyəti də artır. İnsana nə qədər çox azadlıq verilibsə o, bir o qədər çox məsuliyyət hiss etməlidir.

Şəxsiyyətin özünü reallaşdırmasında, özünüifadə etməsində azadlığın rolu böyükdür. Azadlıq dərk edilmiş zərurətdir, hər şeydən əvvəl azad seçmədən ibarətdir. Azadlıq müasir demokratik dövlətlərin başlıca ideallarından biridir. 1941-ci ilin yanvar ayında Ruzvelt Amerika Konqressinə müraciətində demişdir: “Biz dörd insanı azadlığa əsaslanan dünyada yaşamaq istəyirik:

1. Fikir azadlığı-dünyanın hər yerində!
2. Hər bir insanın Allaha itaət etmək azadlığı-dünyanın hər yerində!
3. Ehtiyacdən azad olmaq- dünyanın hər yerində
4. Qorxudan azad olmaq- dünyanın hər yerində!” (Философия. 2000. s.179).

Azadlıq və onun atributları ilə bağlı cəmiyyət və şəxsiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin bir neçə modeli ayrılır:

Birincisi, bu azadlıq uğrunda mübarizədir. Bir çox hallarda insan öz məqsədlərinə nəyin bahasına olursa olsun çatmaq üçün cəmiyyətlə açıq və barışmaz mübarizəyə girir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, bu çox ağır və təhlükəli bir yoldur. Yaddan çıxmamalıdır ki, bu yola gedən insan bütün digər insani keyfiyyətlərini itirə bilər, azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxan insan son nəticədə olduğundan daha da ağır kölə vəziyyətinə düşə bilər.

İkincisi, insan cəmiyyət içərisində öz azadlığını əldə etmək iqtidarında olmayanda, bu gücə sahib olmayanda cəmiyyətdən təcrid olunmağa çalışır. Bir çox hallarda o, “öz” dünyasına qapılıaraq sanki, özünü realizə etməyə və azadlığı burada əldə etməyə çalışır. Məsələn, xristian dünyasında cəmiyyətdə öz azadlıqlarını əldə edə bilməyən insanlar monastrlara üz tuturlar. Üçüncüsü, bir çox hallarda insan modifikasiya olunmuş formada azadlığın yeni formasını əldə etmək üçün özünün azadlığa çatmaq arzusunun boğur və dünyaya adaptasiya olunmağa çalışır. Beləliklə, azadlıq yüksək cəzbətmə qüvvəsinə malik olan, eyni zamanda ağır yük hesab olunan insan həyatının və cəmiyyətin ən çətin fenomenlərindən biridir.

Bir çox hallarda insanların azadlıqları məhdudlaşır. İnkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələrin münasibətinə, şəhər – kənd arasındakı münasibətlərə baxdıqda da bunun bariz nümunəsini

görə bilirik. Qadınların tarixi məğlubiyyətini əks etdirən patriarxata keçid də cəmiyyətin yarısının diskriminasiyasını, onların mülkiyyətə sahib olma hüquqlarının, təhsil alma hüquqlarının əllərindən alınmasını, bununla da azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, iqtisadi azadlıqların qəbul edilməsi azadlığı da diqqət mərkəzindədir. Belə ki, yalnız və yalnız fərd özü hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olmağın onun üçün daha məqsədəuyğun olduğunu qərarlaşdırmalıdır, hansı sahədə və ölkənin hansı regionunda fəaliyyət göstərsə o öz aktivliyini sözün əsl mənasında nümayiş etdirə bilər, bütün bu və buna oxşar digər məsələlərin hamısını o özü müəyyənləşdirməlidir. Karl Yaspers yazırdı: “Çoxlarının azadlıq üçün yanmasına baxmayaraq bəziləri azadlıqdan özləri imtina edirlər. Çünki, azadlıq özü çox çətin bir prosesdir” (КОН. И. С. 1967.с.102). Jan Pol Sartr isə hesab edirdi ki, insan azadlığa məhkumdur. O azad olmadan yaşaya bilməz. Azadlıq insanın fəaliyyətində və davranışında tam sərbəst olmaq, iradənin tələbi ilə yaşamaq deməkdir. Sartr fəlsəfəsində azadlıq şüurla bərabər öyrənilir. Şüur olmayan yerdə azadlıq yoxdur.

Ekzistensializmə görə azadlıq ondan ibarətdir ki, insan təbii, yaxud sosial zərurətin təsiri altında formalaşan bir əşya kimi çıxış etməsin, özü-özünü seçsin, özünü hər bir hərəkəti, davranışı ilə formalaşdırsın. Bununla da azad insan elədiyi hər şeyə görə məsuliyyət daşıyır, "şəraitlə" özünü bəraətləndirmir. Ətrafında baş verən hər şey üçün günah hissi-azad insanın hissidir (Berdyayev). Tarixdə baş verən hər şey üçün insanın məsuliyyət daşması barədə ekzistensialistlərin fikri məhz buradan çıxır. Lakin, azadlığın subyektiv planda şərhini yalnız etik baxımdan dəyərləndirilir.

Ekzistensializmə görə insan – azadlıq deməkdir. İnsan tamamilə, onun məqsədlərinin real imkanlarından asılı olmayaraq azaddır. İnsanın azadlığı istənilən şəraitdə qorunur və o da öz ifadəsini, seçmək imkanında tapır. Ekzistensializmdə azadlıq – ilk növbədə, şüur azadlığı, fərdin mənəvi-əxlaqi mövqe seçimi azadlığıdır. Hər bir insanın konkret-tarixi məqamda bir yox, bir neçə imkanları olur. İnsanlar qarşıya qoyduqları məqsədlərə nail olmaq üçün seçim edirlər və bu insanın həyatında çox önəmlidir. Biz hər bir hərəkətimizdə seçimlə qarşılaşırıq və nəyi isə daim seçirik.

Azadlıq həm də özündə seçim prosesini reallaşdırır. Hər bir insan müəyyən seçim qarşısında qalır. Lakin, o, yalnız bu seçimlərdən birini seçə bilər. Bu seçim istəyindən sonra o, fəaliyyətə başlayır. Hər bir istək müəyyən amillər və motivlərlə bağlıdır. Motivlər bizim bugünkü niyyət və məqsədlərə müvafiq ola da bilər, olmaya da. Seçim insan həyatında böyük rol oynayır. Biz hər dəfə müxtəlif seçimlər qarşısında qalıyıq. Bəlkə də belə demək düzgün olardı ki, insan həyatı boyu bütünlüklə seçimlər qarşısında qalmaqla öz iradəsini, gücünü göstərir. Seçim insan iradəsinin, azadlığının təzahürüdür. Lakin seçim prosesində insan mütləq azadlığı heç vaxt əldə edə bilməz. O, nəyisə edərkən mütləq maneələrə rast gəlməlidir. Mütləq azad olmaq ancaq fantaziya ola bilər. Çünki, insan azadlığa nə qədər can atsa da, onun qarşısındakı sərbəhlər ona azadlıq imkanı verməyəcək. Bu ən azı ona görə belədir ki, təbii mühitdə elə qüvvələr və qanunlar vardır ki, insan heç zaman onlara mütləq qalib gələ və onların təsirindən çıxıb bilməz. (zəlzələ, vulkan, qasırğa). Digər tərəfdən, sosial varlıq olan insan həmişə normativ xarakterli müəyyən cəmiyyətdə yaşayır. Bu cəmiyyətin həyat və fəaliyyətini tənzimləyən bütün normalar hüquqi, siyasi, dini, elmi, əxlaqi və s. cəmiyyətdə yaşayan bütün insanlara şamil edilir. Belə demək mümkünsə, həmin normalar bütün insanların istək, arzu və söylərini müəyyənləşdirir və çərçivələr halına salır.

Digər tərəfdən sosial varlıq olan insan həmişə normativ xarakterli müəyyən konkret bir cəmiyyətdə yaşayır. Aydındır ki, bu cəmiyyətin həyat və fəaliyyətini tənzimləyən bütün normalar (siyasi, hüquqi, dini, elmi, əxlaqi və s.) o cəmiyyətdə yaşayan bütün insanlara şamil edilir. Belə demək mümkünsə həmin normalar bütün insanların istək, arzu cəhd və söylərini müəyyənləşdirir, müəyyən çərçivələr həddinə salır.

Azadlığın bir neçə növü var: Onlardan biri insanın fiziki azadlığıdır. Fiziki azadlığın mahiyyətini insanın hər hansı bir hərəkəti etməsinə heç bir maddi, fiziki maneənin olmaması təşkil

edir. Azadlıq uğrunda mübarizə aparən xalqların azadlığı da fiziki azadlığın boğulmasıdır. Əsarət altına alınmış xalqların daim fiziki azadlığı təhlükə altındadır. Ona görə də onlar sərbəst hərəkət edə bilmir, daim təzyiqlərə məruz qalırlar. Nəticədə azadlıqlarını təmin etmək üçün mübarizəyə qalxırlar. İnsan bilir ki, o öz xoşbəxtliyini sülhdə tapır. Lakin, hiss etdikdə ki, onu azadlığı təhlükə altındadır çox böyük həvəslə sülhü mübarizəyə dəyişir. Məşhur Amerika siyasətçisi Heggın “Sülhdən daha vacib olan şeylər vardır. Bu bizim azadlığımızdır” aforizmi də bu məqsədlə deyilmişdir. Digər azadlıq növü- siyasi azadlıqdır. Siyasi azadlıq insanın normal həyat fəaliyyətini təmin edən çox önəmli fenomenlərdən biridir. Siyasi azadlıq xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, sivil cəmiyyətdə xüsusilə də müasir sivil cəmiyyətdə ümumi və bərabər seçki hüququnun olmaması, xalqı narahat edən, ona birbaşa aid olan məsələlərin həllində onların birbaşa iştirakının olmaması şəxsiyyətin azadlığını hədsiz dərəcədə məhdudlaşdırmış olar.

Şəxsiyyətin azadlığının dünyagörüşünə, ideologiyaya malik olmaq və onu azad surətdə təbliğ etməkdən ibarət olan tərəfi mənəvi azadlıqdan ibarətdir. Mənəvi azadlıq sırf özünüdərk, özünüanlama azadlığıdır, o daxili bir prosesdir. Bu azadlıq sistemində vicdan azadlığı yəni, insanın istənilən dinə etiqad etməsi və ya etməməsi, habelə dini təbliğ etməsi və ya onu inkar etməsindən ibarət olan azadlıq buna misal ola bilər.

Müqəddəs kitabımız “Qurani Kərim”də də seçmək azadlığı, vicdan azadlığı və şəxsi təhlükəsizlik haqqında fikirlər vardır;

Seçmək azadlığı: “Və de ki; Haqq Rəbbinizdədir. İstəyən inansın, istəməyən inanmasın”

Vicdan azadlığı: “Dində məcburiyyət yoxdur”, “İnsanları inanmağa sənmi məcbur edəcəksən?”. “...Heç məcbur edirik ki, istəməyə-istəməyə bunları qəbul edəsiniz?”

Şəxsi təhlükəsizlik: “Başqalarının evlərinə sahiblərindən icazə almadan girməyin”.

Azadlığın bir növü də insanın biliyi, idrakı ilə bağlı olan azadlıqdır-bu intellektual azadlıqdır. İnsan bilik və idrak baxımından nə qədər azad və sərbəst olarsa, onun fəaliyyəti də bir o qədər rəşional olar. Çünki, bilik, elm insanı kor-koranə yaşamaqdan uzaqlaşdırmaqla, onun dünya ilə, cəmiyyət ilə münasibətlərini düzgün qurmağa imkan verir. İnsan idrakı sonsuzdur və onun biliyi getdikcə artmaqdadır. Şpenqler yazırdı ki, insanda “genişləndirmə instinkti” var (Шемякина Н. В. 2000. s.388) . Çünki, o nə qədər hər hansı bir şeyi əldə etməyinə baxmayaraq daha artığını istəyir. İntellektual azadlığın insanın fəaliyyətində müsbət təsiri olduqca çoxdur. Biliyi, savadı yüksək olan xalqın mədəniyyəti də, gələcəyi də parlaq olur. Lakin əksinə, biliyə yiyələnməyən xalq kor-koranə və mədəniyyətdən, sivilizasiyadan uzaq bir yaşam tərzi keçirməyə məhkumdur.

Bütün bu dediklərimizlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, azadlıq şəxsiyyətin sosial statusunu xarakterizə edən yalnız bir tərəfdir. Çünki şəxsiyyət Robinzon deyil. Belə ki, o özünə bənzər insanlar arasında, cəmiyyətdə yaşayır, ona görə də onun azadlığı digər fərdlərin azadlığına uyğunlaşmalıdır. Bütün demokratik oriyentasiyalı hüquqi sənədlərə diqqət yetirsək biz bu misalın şahidi oluruq. Məsələn, BMT – nin insan haqları haqqında deklorasiasında qeyd olunur ki, bir insanın hüquqlarının həyata keçirilməsi gedişində digər şəxslərin hüquqları məhdudlaşdırılmamalıdır.

Azadlıq və məsuliyyət bir-birini tələb edir. Azad olan şəxs atacağı addımların mahiyyətinə varmalı, hüquqlarını bilməli və bundan sonra fəaliyyət göstərməlidir. Cəmiyyət o zaman uğur qazanır ki, onun vətəndaşları azaddırlar və bu azadlığa görə onlar sözün əsl mənasında məsuliyyət daşıyan bir varlıqdırlar. Azadlıq və məsuliyyət arasında asılılıq düz mütənasibdir. Cəmiyyət insana nə qədər çox azadlıq verirsə bu azadlıqdan istifadə etmək məsuliyyəti də bir o qədər artır. Əks halda cəmiyyəti məhv edən anarxiyanın əsası qoyulmuş olur. Vətəndaşları məsuliyyətli olan bir dövlətdə hər bir şəxs nə etməlidir və nə edəcəyini əvvəlcədən bilir və bildiyinə görə də hərəkət edir. Məsuliyyət şəxsiyyətin cəmiyyətə öz əxlaqi borcunu və hüquq normalarının yerinə yetirilməsi ilə səciyyələnen xüsusi sosial və əxlaqi-hüquqi münasibətlərini ifadə edir. Məsuliyyət kateqoriyası insanın öz hərəkətlərinin

subyekti kimi çıxış etmək qabiliyyətinin və imkanlarının qarşılıqlı münasibətindən ibarət fəlsəfi, sosioloji problemləri və daha konkret məsələləri insanın müəyyən tələbləri, şüurlu surətdə yerinə yetirmək və qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək; müəyyən nəticəyə sahib olmaq qabiliyyəti; düzgün mənaəviyyət seçmək, həmçinin bununla əlaqədar insanın haqlı və ya günahkar olması, hərəkətlərinin bəyənilməsi və pislənməsi, mükafatlandırılması və cəzalandırılması məsələlərini əhatə edir.

Con Stüart Mill haqlı olaraq azadlıq ideyasının “atası” hesab edilir. İngilis filosofu Con Stüart Mill “Azadlıq haqqında” kitabında azadlığın nə olduğunu izah edərək deyir ki; “Canlılar aləmində insan daim tərəqqiyə can atan bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar. Fikir azadlığı olduqda müxtəlif fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqi zühur edəcəkdir” (Mill, C.S.2014.s.47).

Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə və onları ata-babasının və övliyanın qərar verdikləri şeylərlə kifayətlənməyə və bunlardan kənara çıxmağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməməyə məcbur edərsə, bu halda fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən görün avtomatlar olurlar; və ya onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hə gün müəyyən dairədə dolanırlar və öz vaxtında arpa saman yeyib, su içər və yatarlar, sonra yenə oyanıb həmən dünənki dolanışığı dünyanın axırına kimi təkrar edirlər.

NƏTİCƏ

İnsanın azadlığı onun şəxsiyyətinin təşkilində, yeniləşməsində, fəaliyyətinin təkrar olunmazlığında öz əksini tapır. Şəxsiyyət də azadlıq kimi daxili və xarici təsirlərin sistemindən yaranır, onun nəticəsində formalaşır. Azadlıq şəxsiyyət tərəfindən yaradıcı fəaliyyətdə qazanılır. Yaradılma prosesi əvvəllər mövcud olmayandan yaranmır. Deməli, azadlıq ümumbəşəri dəyər rolunu oynayır, çünki insan onunla yaradıcı potensialını həyata keçirə bilər.

Beləliklə, insan azadlığını bir növ subyektiv harmoniya vəziyyəti kimi qiymətləndirmək olar. Yəni azadlıq, insanın hərəkətlərinin, daxili mənliliyinin, onun düşüncələrinin, hissələrinin, ideal və normalarının, cəmiyyətdə mövcud olan qaydaların, hüquq və vəzifələrinin razılığıdır. Harmoniya vəziyyəti insanın öz seçimini etdiyi və onun düzgün olduğuna şübhə etmədiyi bir vəziyyətdir. Ətrafımızdakı dünyanı dərk etmək və ona uyğunlaşmaq, orada yaşamaq və özünü ahəngdar hiss edəcək şəkildə hərəkət etmək bacarığı - bu, azad olmağa çalışan insanın məqsədidir. Gerçəkliyin ən dolğun biliyi fərdin fəaliyyət azadlığından danışmağa imkan verir ki, bu da öz növbəsində onda harmoniya hissi oyadır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mill, C.S.(2014). Azadlıq haqqında. Bakı: Alatoran yayınları, 172 s.
2. “Философия. (2000). Современные проблемы мира и человека”. Москва: Сенсор, 640
3. Кон. И. С. (2005). “Открытые Я”. Москва: Новое литературное обозрение, 400с.
4. Кон. И. С. (1967). “Социология личности”. Москва: Издательство политической литературы, 384с.
5. Шемякина Н. В. (2000). “Я - внешнее и Я - внутреннее: самораскрытие и Я – концепция”, Москва : Мир, 475с.
6. Klinke, Andreas. (2024). A Theory of Uncertainty: Perspectives in Philosophy, Social Sciences, and Risk Research. New York: Routledge s. 47
7. Risjord, Mark. (2014) .Philosophy of Social Science: A Contemporary Introduction. New York: Routledge, s. 114

UOT 3.33.339.1

BANK ETİKASININ MAHİYYƏTİ VƏ İQTİSADİ MƏZUMUNU

İsmayılova Günay Vahid qızı

Odlar Yurdu Universitetinin Biznesin təşkili və idarə edilməsi

(səhiyyə, turizm, təhsil, ümumi menecment) ixtisasının

II kurs Magistrantı

Elmi rəhbər: i.f.d Xalıqova Nərgiz Şamil qızı

XÜLASƏ

Məqalədə bank sistemində mövcud olan etik qaydalardan və onların icra mexanizmindən bəhs olunur. Banklarda etik qaydalara əməl edilməsi və müştəri məmnuniyyətinin mövcud səviyyəsi əks olunur və bu sahədə olan problemlər araşdırılır. Eyni zamanda banklarda əməkdaşlarla müştərilər arasında olan qarşılıqlı münasibətlər, habelə əməkdaşların müştərilərə səbirli, təmkinli yanaşma tərzi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsiplərə əməl edilməsi müştəri məmnuniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsində olduqca vacib xarakter daşıyır. Digər vacib məsələ - bankçılıq sistemində etik qaydalara riayət olunması, onun şəffaflığının qorunub saxlanmasıdır. Bankçılıqda etika şəffaflığı təşviq edir, güclü kommunikasiyalar qurmağa kömək edir və maliyyə axını və onun istiqamətlərini tənzimləyən bir sıra prinsiplər və ideallar yaradır. Əgər müştəri öz pulunu banka əmanət edirsə, burada nəzərə alınmalı bir sıra vacib məqamlar var.

Bankın təsərrüfat fəaliyyəti kredit təşkilatının müxtəlif biznes səviyyələrində həyata keçirdiyi tədbirlər məcmusu kimi qiymətləndirilir. Bunun nəticəsində müştərilər bank xidmətlərinə olan tələbatlarını ödəyirlər və öz maddi çətinliklərini qısa zamanda həll etmək imkanı əldə edirlər. Müştərilər üçün əsas olan bankların sürətli fəaliyyət göstərməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə müasir bank sistemi və xüsusilə də fərdi kredit təşkilatları müştərilər arasında vəsaitlərin hərəkətini təmin edən hesablaşma mərkəzləri kimi çıxış edirlər. Bir çox müştərilərdən əldə edilən kiçik məbləğlər banklar tərəfindən toplanır və böyük layihələrin maliyyələşdirilməsinə sərf oluna bilər. Vasitəçilik etməklə bank son nəticədə qısa müddətə vəsait cəlb etmək və uzun müddətə investisiya etmək imkanı qazanır. Beləliklə, banklar istehsal, mübadilə və istehlak prosesində onların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir və təsərrüfat subyektləri arasında əlaqə rolunu oynayır.

Açar sözlər: bank sistemi, etik davranış, banklarda etik qaydalar, müştəri məmnuniyyəti.

Summary:

The article talks about the ethical rules in the banking system and their implementation mechanism. The current level of ethical compliance and customer satisfaction in banks is reflected and problems in this area are investigated. At the same time, mutual relations between employees and customers in banks, as well as the patient and discreet approach of employees to customers are of particular importance. Adherence to these principles is extremely important in increasing the level of customer satisfaction. Another important issue is the observance of ethical rules in the banking system and preservation of its transparency. Ethics in banking promote transparency, help build strong communications, and establish a set of principles and ideals that govern the flow of finance and its direction. If a customer is depositing their money in a bank, here are some important points to consider.

The economic activity of the bank is evaluated as a set of actions carried out by the credit organization at different business levels. As a result, customers meet their needs for banking services and get the opportunity to solve their financial problems in a short time. The main thing for customers is the quick operation of banks. It should be noted that the modern banking system in general and individual credit institutions in particular act as settlement centers that ensure the flow of funds between clients. Small amounts from many customers can be pooled by banks and used to finance large projects. Through intermediation, the bank ultimately gets the opportunity to attract funds in the short term and invest in the long term. Thus, banks ensure their interaction in the process of production, exchange and consumption and play the role of a link between economic entities.

Keywords: banking system, ethical behavior, ethical rules in banks, customer satisfaction.

ÖZET:

Makalede bankacılık sistemindeki etik kurallardan ve uygulama mekanizmalarından bahsedilmektedir. Bankalarda mevcut etik uyum ve müşteri memnuniyeti düzeyi yansıtılmakta ve bu alandaki sorunlar araştırılmaktadır. Aynı zamanda bankalarda çalışanlarla müşteriler arasındaki karşılıklı ilişkiler ve çalışanların müşterilere karşı sabırlı ve sağduyulu yaklaşımı da ayrı bir önem taşıyor. Bu ilkelere bağlılık, müşteri memnuniyeti düzeyinin artırılmasında son derece önemlidir. Bir diğer önemli konu ise bankacılık sisteminde etik kurallara uyulması ve şeffaflığın korunmasıdır. Bankacılıkta etik, şeffaflığı teşvik eder, güçlü iletişim kurulmasına yardımcı olur ve finans akışını ve yönünü belirleyen bir dizi ilke ve ideal oluşturur. Bir müşteri parasını bankaya yatırıyor ise dikkat edilmesi gereken bazı önemli noktalar vardır.

Bankanın ekonomik faaliyeti, kredi kuruluşu tarafından farklı iş seviyelerinde uygulanan bir dizi önlem olarak değerlendirilmektedir. Bunun sonucunda müşteriler bankacılık hizmetlerine yönelik ihtiyaçlarını karşılayarak finansal sorunlarını kısa sürede çözmeye olanağına sahip olurlar. Müşteriler için en önemli şey bankaların hızlı çalışmasıdır. Genel olarak modern bankacılık sisteminin ve özel olarak bireysel kredi kuruluşlarının, müşteriler arasında fon akışını sağlayan takas merkezleri olarak hareket ettiğini belirtmek gerekir. Birçok müşteriden gelen küçük miktarlar bankalar tarafından bir havuzda toplanıp büyük projelerin finansmanında kullanılabilir. Aracılık yoluyla banka, sonuçta kısa vadede fon çekme ve uzun vadede yatırım yapma fırsatına sahip olur. Böylece bankalar üretim, değişim ve tüketim süreçlerinde etkileşimi sağlamakta ve ekonomik varlıklar arasında köprü görevi görmektedir.

Anahtar kelimeler: bankacılık sistemi, etik davranış, bankalarda etik kurallar, müşteri memnuniyeti.

GİRİŞ

Tədqiqatın məqsədi: Bu tədqiqatın əsas məqsədi bank etikasını anlamaq, onun mahiyyətini və iqtisadi sistemdəki rolunu dərinləşdirilmiş şəkildə araşdırmaqdır. Bank etikasını prinsiplərinin müasir bank sektorunun fəaliyyətinə təsirini və iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətini təhlil etmək, bu sahədə mövcud olan problemləri müəyyənləşdirmək və onların həlli yollarını təklif etmək tədqiqatın əsas hədəflərindən biridir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Bu tədqiqatın nəticələri, bank sektoru ilə əlaqəli maraqlı tərəflər, xüsusilə də bank menecerləri, müştərilər üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat nəticələri bank etikasını prinsiplərinin effektiv tətbiqi vasitəsilə:

Müştəri-müəssisə münasibətlərində etibarlılığı artırmağa,

Bankların rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə,

Maliyyə sahəsində şeffaflığın təmin edilməsinə töhfə verə bilər.

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı əsas qənaətlər əldə edilmişdir:

Bank etikasını prinsipləri müasir bankların dayanıqlılığını təmin edən mühüm elementdir. Bank etikasını yalnız müştərilərlə münasibətləri deyil, həm də daxili idarəetmə proseslərini və əməkdaşlar arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Bank etikasını prinsiplərinə əməl edilməsi iqtisadi inkişafın və maliyyə bazarlarının sağlamlığının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə bank etikasını anlayışına rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı yeni yanaşmalar əlavə olunmaqdadır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi: Bu tədqiqatda bank etikasını prinsiplərinin iqtisadi məzmununun nəzəri və praktiki aspektlərinin kompleks araşdırılması həyata keçirilmişdir. Bank etikasını ilə bağlı mövcud nəzəri yanaşmalar genişləndirilmiş və müasir çağırışlara uyğun təkmilləşdirilmişdir.

Bank sisteminin fəaliyyətini təmin edən müəssisələr və xidmət sahələri bank infrastrukturuna daxildir. Bank infrastrukturunu məlumat, metodik, elmi, kadr təminatı, həmçinin rabitə vasitələri və kommunikasiyanı özündə cəmləşdirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində banklar hər şeydən əvvəl ölkə iqtisadiyyatının, onun sahələrinin, həmçinin xidmət göstərdiyi fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyəti barədə geniş və operativ məlumatlara ehtiyac duyurlar. Bu şəraitdə bankların fəaliyyətinə iqtisadi və işgüzar bazarın cari vəziyyətinin, müştərilərin kredit qabiliyyətliliyinin, əmlakın idarə edilməsi

vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi və müştərilərin vaxtlı-vaxtında məlumatlandırılması aiddir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank sisteminin səmərəli fəaliyyəti üçün bank birlikləri və holdinqləri, xüsusi təyinatlı banklar, kredit kooperasiyaları haqqında qanunlar işlənib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bankların fəaliyyətini nizamlayan qanunlar toplusuna kredit işi, elektron ödəniş sistemi, bank sirtinin qorunması, bankların iflası haqqında qanunları da aid olunmalıdır. Maliyyə-kredit sistemində banklarla bərabər fəaliyyət göstərən digər maliyyə institutları - qiymətli kağızlar bazarı və fond birjası, investisiya fondları haqqında qanunlar da olduqca vacibdir.

Banklarda etika qaydaları. Vacib məsələlərdən biri bankçılıq sistemində etik qaydalara riayət olunması, onun şəffaflığının qorunub saxlanmasıdır. Əgər müştəri öz pulunu banka əmanət edirsə, burada nəzərə alınmalı bir sıra vacib məqam var. Bank fəaliyyəti ilə məşğul olan hər kəs müştərilər ilə güləruz, mehriban olmalıdır. Burada əsas olan müştərinin rahatlığını təmin etmək, güvənini qazanmaqdır. Çünki bankçılıq sistemində müştəri əsas hesab olunur. Hətta ticarətdə belə bir yazılmamış qayda var: "Müştəri həmişə haqlıdır". Bu qayda eyni zamanda banklar üçün də keçərlidir. Əgər müştəri bankda özünə qarşı hörmətsizlik məqamları hiss etsə, növbəti dəfə "hansı banka müraciət edirəm, pulumu hansı banka əmanət edirəm, krediti hansı bankdan götürürəm" sualları yarandıqda, artıq həmin bankı seçimləri arasına daxil etməyəcək və bank bu müştərini itirmiş olacaq.

Bank etikasının mahiyyəti. Bank etikasını, bankların fəaliyyətini yönləndirən təməl prinsiplər və dəyərlər toplusudur. Bu etik prinsiplər, bankların müştərilərinə, işçilərinə, dövlətə və cəmiyyətə qarşı məsuliyyətlərini müəyyən edir. Bank etikasını yalnız hüquqi normativlərə riayət etməklə məhdudlaşmır, həm də hər hansı bir maliyyə əməliyyatının şəffaf, ədalətli və etibarlı olmasını təmin etmək məqsədi güdür. Etik davranışlar, bankın işgüzar imicini və etibarını artırmaqla yanaşı, iqtisadi sabitliyi də dəstəkləyir. Bir çox müasir banklar, etik davranışları öz korporativ siyasətlərinə inteqrasiya etmişdir. Bu, yalnız müştəri məmnuniyyətini artırmaqla qalmır, həm də bankların beynəlxalq maliyyə bazarlarında rəqabət qabiliyyətini möhkəmləndirmiş olur. Etik prinsiplərin tətbiqi bankın fəaliyyətinin əsasını təşkil edən şəffaflıq, dürüstlük və müştəriyə hörmət kimi dəyərləri əks etdirir.

Bank etikasının əhəmiyyəti təkcə bankların öz fəaliyyətləri ilə məhdudlaşmır, həm də cəmiyyətin maliyyə və iqtisadi rifahına təsir göstərir. Etik davranışların artırılması ilə banklar müştərilərinə daha etibarlı və şəffaf xidmətlər təqdim edir, bu isə cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafına müsbət təsir edir. Ən əsası, bank etikasının yüksək səviyyəyə çatması, maliyyə böhranlarının qarşısını almağa, bank sistemindəki qeyri-şəffaflıq və sui-istifadə hallarının azalmasına kömək edir.

Azərbaycanın maliyyə sektorunda bank etikasının rolu xüsusilə vacibdir. Son illər ərzində Azərbaycanın bank sektoru böyük inkişaf yolu keçmişdir, lakin bank etikasını məsələləri hələ də nəzərə çarpan bir çətinlik olaraq qalır. Etik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən bankların sayının artırılması, müştəri hüquqlarının qorunması və şəffaflığın artırılması məqsədilə əlavə qanunvericilik təşəbbüsləri və təlimatlar tətbiq edilməlidir. Bu, bankların beynəlxalq maliyyə sistemində inteqrasiyasını sürətləndirəcək və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Banklar və digər təşkilatlar, onların vəzifəli şəxsləri və işçiləri tərəfindən müştərilərə, o cümlədən kiçik sahibkarlıq subyektlərinə və fərdi sahibkarlara xidmətlər göstərəkən işgüzar və peşə etikasına dair tələblərə riayət edilməsi, habelə onların peşəkarlığının və etibarlılığının, onun əlavə təminatını və sübutunu özündə əks etdirməlidir.

Bank öz fəaliyyəti dövründə müştərilərin tələbatının ödənilməsinə və təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəlmiş müəyyən əməliyyatlar və prosesləri həyata keçirir və müştərilərin rahatlığını təmin edir. Bank xidmətləri bazarının səmərəli inkişafı bilavasitə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsindən asılı olaraq həyata keçirilir. Bank öz likvidliyini təmin etmək üçün banklararası kreditlər verir. İdarə olunan öhdəliklər, bununla bağlı gözlənilməz halları aradan qaldıraraq depozitlərin xaricə axınını doldurmağa da yardımçı olur. Passiv əməliyyatlar hər bir kommertiya bankı üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Çünki onlar bank fəaliyyətinə birbaşa təsir edir, yəni :

- resurs bazasını bankın gəlirlərini təmin edən aktiv əməliyyatların imkanlarını və miqyasını müəyyənləşdirir;

- bank resurslarının sabitliyi, onların miqyası və strukturu bank etibarlılığının ən mühüm amilləri kimi qiymətləndirilir;

- alınan resursların qiyməti bank mənfəətinin həcminə də öz təsirini göstərir.

Bankların fəaliyyəti bank resurslarının formalaşdırıldığı passiv əməliyyatlar və gəlir əldə etmək üçün bu resurslardan istifadə üzrə aktiv əməliyyatlar məcmusu kimi başa düşülür. Banklarda etik proseslərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- etik investisiya
- sosial məsuliyyətli investisiya
- korporativ sosial məsuliyyət
- etik istehlak
- sosial sahibkarlıq

Bank xidmətləri qiymətləri məqbul səviyyədə tənzimlənir. Burada rəqabət ən güclü stimül kimi qiymətləndirilir. Çünki bankların xidmət göstərməyin effektiv üsullara keçməsi, yəni mühiti təmin etməsi hər şeydən öncə gəlir. Burada müştəri məmnuniyyəti əsasdır. Buna görə də müştəri ilə danışıqlar aparılan zaman səbirli, təmkinli olmaq, eyni zamanda da anlaşıqlı formada danışmaq məqsəduyğundur. Bu həmçinin bank xidmətlərinin inkişafı və təkmilləşməsi üçün əlverişli üsuldur. Kommersiya bankının rəqabət qabiliyyətini müəyyənləşdirmək üçün üç əsas yanaşmalar vardır:

1. Rəqabət qabiliyyətli kompleks tədbirlərin aparılması bank tərəfindən hazırlanan layihələrə yönəldilmişdir.

2. Rəqabətlik göstəricidir və ya bankın bazardakı mövqeyini xarakterizə edən göstəricilər toplusu kimi də qeyd etmək olar.

3. Rəqabət qabiliyyəti mövcud olanı saxlamaq üçün imkanlar toplusudur. Bu isə bazarda mövqelərin yaxşı qurulmasına gətirib çıxarır.

Kommersiya bankının rəqabət qabiliyyəti kimi onun rəqabət potensialı ilə eynilik təşkil edir. Bu isə bank xidmətlərindən istifadəni rahatlaşdırır və avtomatik olaraq yüksək üstünlüyə nail olmaq mümkündür. Eyni zamanda, rəqabət kommersiya bankının mövqeyini müəyyən edir. Lakin ilk növbədə əhatə olunan maliyyə bazarı seqmentlərinin miqyası banklararası münasibətə də öz təsirini göstərir. Etika kodeksi hədəflərimizin və hərəkətlərimizin istiqamətini müəyyən edən sənəddir və burada bir çox prinsiplər yer alır.

Bank işində peşə etikasının prinsipləri - Bank işçilərinin peşəkar fəaliyyətlərində rəhbər olan əsas prinsiplərin nəzərə alınması burada əsas kimi qəbul edilir. Bankların işində etik prinsiplərin əhəmiyyətinin və tətbiqinin təhlili olduqca vacib məsələdir.

Etika vasitəsilə bank işinə inamın yaradılması - Etik prinsiplərdən istifadə etməklə bank sektorunda müştərilərin və biznes tərəfdaşlarının etimadının gücləndirilməsi mexanizm və üsullarının tədqiqi də prioritet məsələdir. Etikanın etibarlı münasibətlərin formalaşmasına təsirinin təhlili də burada yer alır. Ümumiyyətlə təkcə bankçılıqda deyil, bütün iş yerlərində etika qaydalarına riayət edilməlidir.

Kredit təşkilatlarında etika kodeksi - kredit təşkilatları üçün davranış norma və prinsiplərini müəyyən edən etik kodeksin məzmunu və mənasının öyrənilməsi buraya daxildir. Banklarda etik mədəniyyətin formalaşmasına bir sıra amillər də təsir edir.

Empatiya - təkcə özünü onun yerində təəvvür edərək bir insanı anlamaq qabiliyyəti deyil, həm də standart vəziyyətin sizdən tələb etdiyindən daha çoxunu etmək istəyi kimi qiymətləndirilir. Bu keyfiyyət olmadan başqa bir insanı başa düşmək çətindir və hər hansı bir biznesin inkişafının təməlinə müştərilərin ehtiyaclarını başa düşmək və onları ən yaxşı şəkildə təmin etmək istəyi durur.

Yaradıcılıq - gəlin ondan başlayaq ki, insanın özü bir yaradılışdır, ona görə də yaradıcılıq həyatımızın əsas bir hissəsini əhatə edir. Yaradılış enerjisi ən safdır, ilham və sevinc qaynağıdır. Biz həmişə xarici impulslardan ilhamlanaraq, fikirlərimizi və yaradıcılığımızı ətraf mühitlə səxavətlə paylaşaraq yeni bir şeylər yaradıırıq və bunu insanlarla paylaşırıq.

Bank etikasının iqtisadi məzmunu. Bank etikasının iqtisadi məzmunu, bankların fəaliyyətinin geniş iqtisadi mühitdə yaratdığı təsirlərlə bağlıdır. Banklar yalnız maliyyə xidmətləri təqdim etməzlər, həm də iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən kapital axınlarını idarə edirlər.

Bank etikasının iqtisadi mühitdəki rolu bir neçə əsas aspekti əhatə edir:

1. İqtisadi sabitlik və etibar:

Bankların etik prinsiplərə riayət etməsi iqtisadi sabitliyi təmin edir. Etik davranışlar, maliyyə bazarlarında şəffaflıq yaradır. Banklar qanuni və etik qaydalara əməl etməklə, investorların və müştərilərin etibarını qazanır, nəticədə uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlılıq əldə edirlər.

2. Maliyyə inkişafı və investisiyalar:

Etik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən banklar, investorları və digər maliyyə iştirakçılarını öz fəaliyyətlərinə cəlb edirlər. Bu, iqtisadiyyata əlavə kapital qoyuluşunu təmin edir və yeni investisiya layihələrinin inkişafına təkan verir. Beləliklə, bank etikasını iqtisadiyyatın genişlənməsi və yeni iş imkanlarının yaradılması üçün vacib bir rol oynayır.

3. Müştəri məmnuniyyəti və rəqabət:

Bank etikasını müştəri məmnuniyyətinin artmasına kömək edir. Müştərilər etik prinsiplərə riayət edən banklarla əməkdaşlıq etməyi daha çox üstün tuturlar. Bu işə banklara rəqabət üstünlüyü təmin edir və onların bazar payını artırır. Müştəri etibarını qazanan banklar, uzunmüddətli perspektivdə daha yüksək gəlir əldə edirlər.

4. Korporativ idarəetmə və məsuliyyət:

Etik davranışlar yalnız bankların biznes fəaliyyətinə deyil, həm də onların korporativ idarəetmə strukturuna təsir göstərir. Banklar etik prinsipləri öz idarəetmə siyasətlərinə daxil etməklə, əməliyyatlarının şəffaflığını və dürüstlüyünü təmin edir. Bu, yalnız bankın öz fəaliyyəti üçün deyil, ümumi iqtisadi sistemin sağlam inkişafı üçün də vacibdir.

Müasir bazar nəzəriyyəsi kommersiya bankını maliyyə vasitəçiliyi sahəsində xidmət göstərən xüsusi müəssisə kimi nəzərdən keçirir. Həm bank, həm də müştəri üçün hər iki tərəfin bank əməliyyatlarının xərclərini minimuma endirə biləcəyi uzunmüddətli münasibətlərin qurulması optimal olmalıdır. Müştəri bankı seçərkən təkcə bank xidmətlərinin dəyəri və keyfiyyətinə, onun nüfuzuna deyil, həm də xidmətlərin alınmasının səmərəliliyinə və rahatlığına, diqqət edir. Bankla müştəri arasında uzunmüddətli və müntəzəm əməkdaşlıq təmin olunarsa, onlar arasında sabit tərəfdaşlıq münasibətləri inkişaf edir. Bu, xüsusilə kredit münasibətləri sahəsində vacibdir, çünki bu, qarşı tərəf haqqında məlumat əldə etmək xərclərini və müvafiq olaraq kredit riskini minimuma endirməyə şərait yaradır.

Bank daimi müştərilərə, güzəştli faizlə hərtərəfli xidmətlər göstərmək imkanı yaradır. Müasir maliyyə vasitəçiliyi nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərdən bankların əvəzolunmaz rolu onların fəaliyyətinin aşağıdakı xüsusiyyətləri sayəsində mümkün olan məlumatın keyfiyyətinin yüksəldilməsidir:

1. Uzunmüddətli əlaqələrə əsaslanan qeyri-rəsmi məlumatların əldə edilməsi;
2. Qeyri-rəsmi məlumatların açıqlanmaması;

Ən vacibi birinci nüansdır. Investisiya layihəsini maliyyələşdirmək üçün vəsait axtaran müəssisə banka müraciət etməlidir. Sonuncu borcalan və onun layihəsi ilə bağlı xərc tələb edən böyük miqdarda məlumat toplamalı və əməl etməlidir. Kredit müraciəti təmin olunarsa və layihə normal şərtlərlə həyata keçirilərsə, başqa investisiya layihəsini maliyyələşdirmək istəyən şirkət eyni bankla əlaqə saxlayacaq, əgər borcalan haqqında kifayət qədər dolğun məlumat varsa, çoxlu əlavə məlumat toplamaq lazım gələcək. Layihə etibarlı görünərsə, bankın reaksiyası tez və müsbət olacaq. Beləliklə, bankir və onun borcalan müştəriləri arasında uzunmüddətli əlaqələr qurulur, bunun sayəsində bankirin maliyyə vəziyyəti və investisiya layihələrini effektiv həyata keçirmək qabiliyyəti haqqında etibarlı məlumat əldə edilir.

Banklar tərəfindən göstərilən xidmətlərin təsnifatını apararkən, tətbiq dairəsinin və şərtlərinin əhəmiyyətli dərəcədə daralmasına baxmayaraq, tədqiqatçı ümumiyyətlə xidmətlərin qeyri-maddi əmtəə növlərindən biri kimi təsnifatında olduğu kimi çətinliklərlə qarşılaşır. Ən əsası bank xidmətlərinin maddi və təmiz xidmətlərə ayrılmasıdır. Beləliklə, kredit təşkilatının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri əsasən maddi xidmətlərlə bağlıdır.

NƏTİCƏ

Bank etikasını, yalnız hüquqi və maliyyə məzmunlu məsələlərlə məhdudlaşdırmaq, həm də iqtisadi sistemin dayanıqlılığı və inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Etik prinsiplərə riayət edən

banklar, yalnız özlərinin deyil, bütövlükdə iqtisadiyyatın sağlam inkişafına xidmət edirlər. Azərbaycanda bank etikasının təkmilləşdirilməsi, maliyyə bazarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasını təmin edəcək və ölkə iqtisadiyyatının daha da güclənməsinə şərait yaradacaqdır. Etik dəyərlər üzərində qurulmuş bir bank sektoru, cəmiyyətin etibarını qazanacaq və maliyyə sisteminin daha şəffaf və davamlı olmasına kömək edəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseynov, M. (2018). Bankların İdarə Edilməsi və Etika. Bakı: "Nurlan" Nəşriyyat Evi.
2. Rəhimov, A. (2017). Maliyyə Müəssisələrinin Etikası: Tətbiqi və İnkişafı. Bakı: "Elm və Təhsil".
3. Quliyev, R. (2020). Azərbaycan Bank Sektorunda Etik Prinsiplər və Tətbiqi. Bakı: "Azərneşr" Nəşriyyatı.
4. Məmmədov, E. (2019). Banklar və Sosial Məsuliyyət: Etika və İqtisadiyyatın İnkişafı. Bakı: "Qanun" Nəşriyyatı.
5. Kərimov, T. (2021). Maliyyə Xidmətləri və Etik Dəyərlər. Bakı: "İqtisadiyyat" Nəşriyyatı.
6. Əsədov, A. (2022). İqtisadiyyat və Bank Etikası: Beynəlxalq Təcrübə və Azərbaycan. Bakı: "Gənclik" Nəşriyyatı

İSTİFADƏ OLUNMUŞ RESURSLAR

1. <https://banco.az/az/news/bank-haqqinda-ilkin-anlayis>
2. <https://unec.edu.az/application/uploads/2015/07/bank-fealiy.pdf>
3. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/rego.12482>
4. <https://cbu.uz/ru/documents/3317/37244/>

THE IMPORTANCE OF READING IN THE DIGITAL ARE

Amiraliyeva Aysun, Student

¹Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan

Askerova Sevinj, Student

²Odlar Yurdu University, Baku, Azerbaijan

Abstract:

In the digital era, reading holds greater importance than ever, offering a counterbalance to the challenges posed by technological advancements. While technology facilitates instant access to information, it has led to shorter attention spans and a decline in deep, reflective thinking. Reading, whether through books or e-readers, promotes personal and intellectual development by enhancing vocabulary, comprehension, and analytical skills. Unlike the passive consumption of digital content, reading requires focus and engages the imagination, helping readers visualize characters, settings, and events. One of the most profound benefits of reading is its ability to cultivate empathy. Through literature, individuals encounter diverse cultures, emotions, and perspectives, fostering a deeper understanding of the world. For example, stories set in distant countries introduce readers to unfamiliar traditions and societal challenges, enhancing global awareness. This quality is crucial in today's interconnected yet fragmented society, where understanding and empathy are more necessary than ever. Additionally, reading serves as a sanctuary from the overstimulation caused by constant digital interaction. While digital media often accelerates stress and mental fatigue, reading allows for reflection and relaxation. Studies indicate that dedicating even 30 minutes a day to reading can significantly reduce stress, improve sleep, and enhance mental health. Beyond personal benefits, reading develops critical thinking, problem-solving, and communication skills that are essential in both academic and professional contexts. It also encourages discipline by requiring time and attention away from distractions. In conclusion, despite the dominance of digital media, the act of reading remains a powerful and transformative practice. By prioritizing reading, individuals can counteract the adverse effects of digital overload, build intellectual and emotional resilience, and lead a more balanced, enriched life.

Keywords: Reading, Digital Age, Personal Growth, Intellectual Development, Empathy, Critical Thinking, Stress Reduction, Digital Overload, Mental Health, Communication Skills.

MAKROİQTİSADİ DAYANIQLILIĞIN QORUNMASINDA UZUN K-DALĞALARININ ROLU

The role of long k-waves in maintaining macroeconomic sustainability

Əzimzadə Aslan Cavid oğlu

Odlar Yurdu Universiteti "İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər" kafedrasının müəllimi

Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı

<https://orcid.org/0000-0003-1441-440X>

Xülasə

Makroiqtisadi dayanıqlılıq ölkələrin uzunmüddətli strateji planlaşdırmasının mərkəzində dayanan magistral istiqamətlərdən biridir. Makroiqtisadi dayanıqlılığın təmin olunmasında iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinin təhlili önəmlidir. XX əsrin əvvəllərindən etibarən texnoloji dəyişmələrin izlənilməsi iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamağa başladı. İlk olaraq texnoloji tərəqqi prosesləri iqtisadi inkişafın ekzogen faktoru olaraq qəbul edilsə də daha sonralar bu proses müxtəlif alimlər tərəfindən endogen faktor olaraq qəbul edilməyə başlandı. Sözügedən texnoloji dəyişiklərin hərəkətliliyi uzun K-dalğaları vasitəsilə izlənilir. İqtisad elmində dalğalar və tsikllər qısa və uzun müddətli spesifikada müəyyənləşdirilir. K-dalğaları məhz uzun dalğalar sinfinə aiddir. İqtisadiyyatın uzun dalğaları yaxud K-dalğalarının təhlili texno-iqtisadi paradigma və texnoloji quruluş kimi iki mühüm nəzəriyyənin formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Xüsusilə sənaye inqilablarının formalaşdırdığı aparıcı texnologiyalar iqtisadiyyatın başlıca motivlərini dəyişdirərək bu istiqamətdəki təhlillərin artırılmasını səciyyələndirdi. Uzun K-dalğalarının izlənilməsi texno-iqtisadi paradigmalardan və texnoloji quruluşların biri-birini əvəzetməsi zamanı formalan disproporsional böhrana qarşı milli iqtisadiyyatın strateji planlaşdırılmasının formalaşdırılmasında önəmli rol oynaya bilər. Bu gün iqtisad elmində Neoşumpeterçi və Neonomika məktəblərinin nümayəndələri məhz sözügedən proseslərin təhlilinə mühüm töhfələr verməkdədirlər. Aparılan araşdırma keyfiyyət yönümlü araşdırma və özündə induksiya, deduksiya, məntiqi ümumiləşdirmə və elmi abstraksiya kimi tədqiqat alətlərini cəm etməkdədir. Tədqiqatın məhdudluğu daha geniş informasiya bazasının tələb olunmasıdır.

Tədqiqat nəticəsində uzun K-dalğalarının makroiqtisadi dayanıqlılığın qorunmasında özünü hansı formada biruzə verməsi və bu istiqamətdə qabaqlayıcı makroiqtisadi siyasətinin qurulmasının zəruriliyi aşkar edilməkdədir.

Açar sözlər: *Makroiqtisadi dayanıqlılıq, proporsiyalar, K-dalğaları, texno-iqtisadi paradigma, texnoloji quruluş*

Summary

Macroeconomic sustainability is one of the main directions at the heart of long-term strategic planning of countries. Analysis of economic development theories is important in ensuring macroeconomic sustainability. Since the beginning of the 20th century, monitoring technological changes has begun to play an important role in the formation of economic development theory. Although technological progress processes were initially accepted as an exogenous factor of economic development, later this process began to be accepted as an endogenous factor by various scientists. The mobility of the aforementioned technological changes is monitored through long K-waves. In economics, waves and cycles are defined in short and long-term specifics. K-waves belong to the class of long waves. The analysis of long waves or K-waves of the economy has laid the foundation for the formation of two important theories such as the techno-economic paradigm and the technological order.

In particular, the leading technologies formed by the industrial revolutions have changed the main motives of the economy and have characterized the increase in analyses in this direction. The tracking of long K-waves can play an important role in the formation of strategic planning of the national economy against the disproportionate crisis in the form of a replacement of techno-economic paradigms and technological structures. Today, representatives of the Neo-Schumpeterian and Neonomic schools in economic science are making important contributions to the analysis of these processes. The research conducted is a qualitative research and includes research tools such as induction, deduction, logical generalization and scientific abstraction. The limitation of the research is the requirement for a wider information base.

As a result of the research, it is revealed how long K-waves manifest themselves in maintaining macroeconomic sustainability and the necessity of establishing a preventive macroeconomic policy in this direction.

Keywords: Macroeconomic sustainability, proportions, K-waves, techno-economic paradigm, technological order

Giriş

Ötən əsrin əvvəllərindən etibarən elmi-texniki tərəqqinin (ETT) iqtisadi inkişafın əsaslarına çevrilməsi haqqında elmi tədqiqatların aparılması bu istiqamətdə müxtəlif nəzəriyyələrin inkişafını şərait yaratdı. Xüsusilə də günümüzdə uzunmüddətli Kondratyev dalğalarının (K-dalğaları) təhlili texnoloji tərəqqi ilə makroiqtisadi dayanıqlılıq arasındakı əlaqənin qurulmasına önəmli istiqamət verməkdədir. Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin əvvəllərində rus iqtisadçı Nikolay Kondratyev öz tədqiqatların müxtəlif makroiqtisadi indikatorların yüksəliş və enmə fazalarında qanunauyğunluğun mövcudluğu hipotezini önə çıxartmışdır (Kondratieff, 1926; Kondratieff & Stolper, 1935; Korotayev və digərləri, 2011) Fazalararası dəyişmə ilə istehsal texnologiyası arasında korrelyasiyanın olması fərziyyəsini irəli sürən N.Kondratyev əslində ETT-nin tədqiqinin zəruriliyinə fokuslanmanın önəmini də şərtləndirmişdir (Korotayev və digərləri, 2011).

N.Kondratyev uzunmüddətli dövr üçün makroiqtisadi indikatorların fazalararası dəyişməsini "iqtisadi uzun dalğalar" adı verdiyi dalğalar çərçivəsində analiz etmişdir (Hecht, 2023). Sonralar isə müxtəlif alimlər tərəfindən bu dalğalar uzun K-dalğaları olaraq qeyd olunmağa başlandı. Uzun K-dalğaları adətən əlli ili özündə ehtiva etməkdədir Korotayev və digərləri, 2020).

N.Kondratyevin elmi əsərlərinə əsaslanan Avstriyalı iqtisadçısı olan Yozef Şumpeter bu sahə üzrə olduqca önəmli işləri reallaşdırmışdır. Belə ki, Y.Şumpeter iqtisad elminə "innovasiya" anlayışını gətirərək onu iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən ekzogen amil kimi səciyyələndirdi ki, bu da birbaşa olaraq ETT ilə bağlıdır (Schumpeter, 1949; Joseph, 1939).

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, hər iki alimin elmi tədqiqatları ETT ilə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqənin o cümlədən uzun K-dalğalarının bu prosesdəki rolunun izah olunmasına hədəflənmişdir.

ƏDƏBİYYAT İCMALI

Ədəbiyyat icmalı iki istiqamətdə qurmaq daha məqsədəuyğun ola bilər. İlk olaraq iqtisadi dalğaları özündə ehtiva edən bir sıra araşdırmalara nəzər salaq. İqtisad elmində iqtisadi tsikllər yaxud iqtisadi dalğalar hər zaman araşdırılan mövzulardandır. Bu səbəbdən uzun K-dalğaları ilə paralel olaraq digər dalğaları da ədəbiyyat icmalı üçün sadalamaq zəruridir.

Cədvəl 1. Müxtəlif iqtisadi tsikllərin və onların spesifik xüsusiyyətləri

Tsiklin adı	Tsiklin yaranma səbəbi	Tsiklin ili
Kitçin (1923) tsikli	Müəssisələrin inventar ehtiyatlarında baş verən dəyişiklik	3-5
Jyuqlyar (1889) tsikli	Sabit investisiyada dəyişiklik	7-11
Kuznets (1930) tsikli	İnfrastruktur investisiyalarında dəyişiklik	15-25
Kondratyev (1926) tsikli	Texnologiyalarda dəyişiklik	40-60
Kameron (1973) tsikli	Logistikada dəyişiklik	Daha uzun dövr

Mənbə: Müxtəlif ədəbiyyatlar (Dieobolt, 2014; . Korotayev & Tsirel, 2010; Sarbovan, 2010) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi iqtisadi tsikllər hər zaman müxtəlif iqtisadi məktəblərin başlıca tədqiqat mövzusu kimi çıxış etmişdir. XX əsrin 70-ci illərində J.W.Forrester öz tədqiqatlarında iqtisadi proseslərdə uzun K-dalğalarının rolunun digər tsikllərdən daha önəmli olduğunu qeyd etmişdir (Forrester, 1977). Uzun K-dalğaları isə özü-özlüyündə müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrin inkişafına təkan vermişdir ki, bu nəzəriyyələr uzunmüddətli dövrdə makroiqtisadi dayanıqlılığın qorunması strategiyasını şərtləndirə bilər.

Belə nəzəriyyələr texno-iqtisadi paradıqmalar və texnoloji quruluş nəzəriyyəsini aid etmək olar. İlk olaraq texno-iqtisadi paradıqmaları nəzərdən keçirək. Bu istiqamətdə yazılmış müəyyən tədqiqatlar aşağıdakı formada.

Cədvəl 2. Texno-iqtisadi paradıqmalar ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar

Müəlliflər	Tədqiqatın adı
Freeman (1987)	Technology, Policy, and Economic Performance: Lessons from Japan
Perez (1988)	New technologies and development
Andersen (1991)	Techno-economic paradigms as typical interfaces between producers and users
Cantwell & Santangelo (2000)	Capitalism, profits and innovation in the new techno-economic paradigm
Mathews (2013)	The renewable energies technology surge: A new techno-economic paradigm in the making?
Romanova & Bukhvalov (2016)	Shared values in the formation of a modern techno-economic paradigm
Tylecote (2019)	Biotechnology as a new techno-economic paradigm that will help drive the world economy and mitigate climate change

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İlk dəfə C.Freeman (1991) texno-iqtisadi paradıqma anlayışını iqtisad elminə gətirmişdir. Onun fikrincə yeni texno-iqtisadi paradıqma sənayenin müxtəlif sektorlarında öz rentabelliliyini sübut etməklə uğur qazanır. Sonrakı fazada isə həmin formalaşan texno-iqtisadi paradıqmanın inkişafı iqtisadiyyatın magistrəl sektorlarının və sahələrinin dəyişdirilməsi ilə nəticələnir.

C.Perez (2010) texno-iqtisadi paradıqma anlayışı ilə ilk işləyən alimlərdəndir. C.Perez texno-iqtisadi paradıqmaların təsnifatını verərək uzunmüddətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsində texnoloji proseslərin və texnoloji dəyişikliklərin zəruriliyini qeyd etmişdir.

Digər bir nəzəriyyə isə texnoloji quruluş nəzəriyyəsidir ki, burada da aparıcı məktəb rus iqtisadi məktəbidir. Bu sahə üzrə aparılan müxtəlif tədqiqatlar aşağıdakılardır.

Cədvəl 3. Texnoloji quruluş nəzəriyyəsi ilə bağlı müəyyən tədqiqatlar

Müəlliflər	Tədqiqatın adı
Львов & Глазьев (1986)	Теоретические и прикладные аспекты управления НТП
Glazyev (2009)	The global economic crisis as a process of technological shifts
Brauweiler və digərləri (2020)	Problems and Prospects of the New Industrialization of the Russian Economy Under the Transition to the Sixth Technological Mode
Uskov (2020)	Scientific and technological development of the Russian economy in the transition to a new technological order
Vasilenko & Vasilenko (2021)	Labor, gender and governance in terms of establishment of new technological order
Glushchenko (2021)	Strategic planning of organizations' transition to the sixth technological order in the national economy

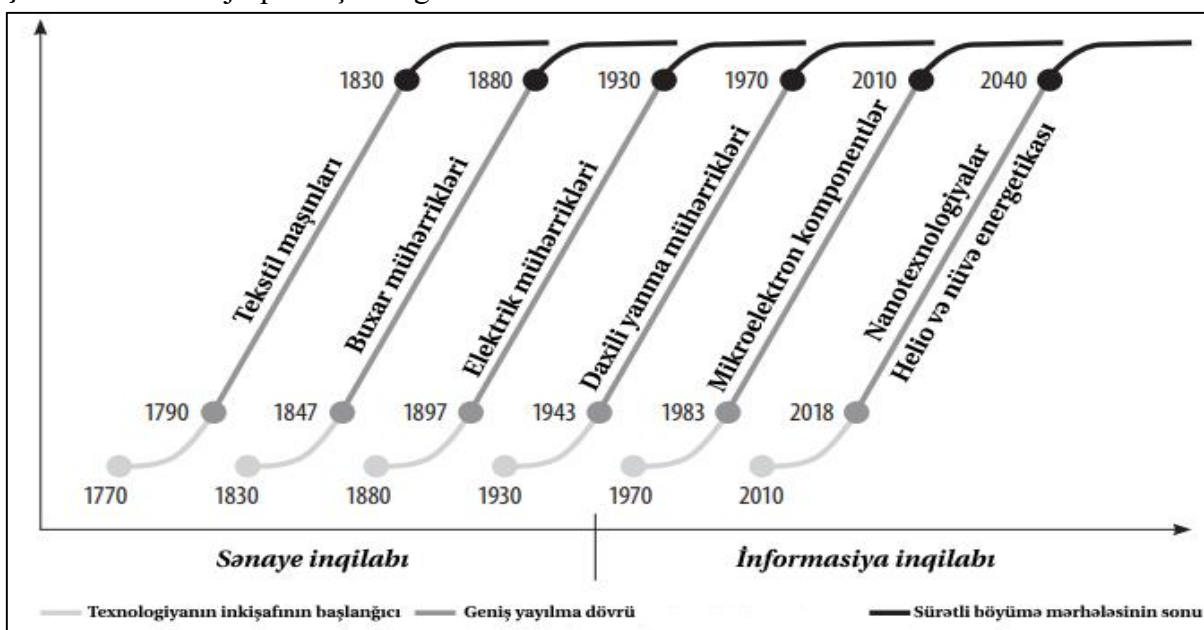
Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqat işimizdə biz uzun K-dalğalarının makroiqtisadi dayanıqlılığın qorunmasındakı rolunu məhz texnoloji quruluş nəzəriyyəsi çərçivəsində təhlil etmək niyyətindəyik. Bu səbəbdən tədqiqatın növbəti mərhələlərində əsasını Akademik S.Qlazeyevin qoyduğu texnoloji quruluşların əvəzlənməsini təhlil edəcəyik.

ARAŞDIRMA VƏ TAPINTILAR

Akademik S.Qlazeyev ötən əsrin 80-ci illərində texnoloji quruluşların əvəzlənməsi nəzəriyyəsi ilə iqtisad elmində önəmli bir axımın və məktəbin əsasını qoymuşdur. Uzun K-dalğalarının iqtisadiyyata təsirini daha konstruktiv analizi üçün texnoloji quruluş nəzəriyyəsini təhlil etmək zəruridir.

Şəkil 1. Texnoloji quruluşların genezisi və əvəzlənməsi

Mənbə: (Глазьев, 2012). Tərcümə müəllifə məxsusdur.

Göründüyü kimi hər bir iqtisadi inkişafın əsas determinantı texnoloji dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklərə adaptasiya olan və bunları preventiv olaraq formalaşdırma bilən ölkələrdə makroiqtisadi dayanıqlılığın formalaşması zəruri hal alır. Belə ki, bu texnologiyaların tətbiqi iqtisadiyyatın əsas sektorlarının inkişafında lokomotiv rolunu oynamaqda və sektorlar üzrə rentabelliği artırmaqdadır.

S.Qlazyev qeyd edir ki, sonuncu yəni VI texnoloji quruluşun aparıcı texnologiyalardan istifadə iqtisadiyyatın sektorları üzrə minimum 35 maksimum 70 faizlik bir rentabelliği formalaşdırır (Глазьев, 2017). Hər bir texnoloji quruluş 40 il davam edir ki, bu da Qlazyev dalğalarının məhz uzunmüddətli K-dalğalarının bir tipi olduğunu deməyə bizə imkan verir.

Burada quruluşlararası keçid fazası iqtisadi inkişaf üçün ən kritik nöqtədir. Belə ki, quruluşlararası keçid fazasında disproporsional makroiqtisadi inkişaf formalaşır ki, bu da özü özlüyündə struktur böhranı yaradır. Məhz sözügedən istiqamətdə makroiqtisadi proporsiyaların təhlili əsasında formalaşan uzunmüddətli strateji planlaşdırılma siyasətinin reallaşdırılması K-dalğalarının xüsusi bir tipi olan texnoloji quruluşların bir-birini əvəz etməsi fazasında yarana biləcək disproporsional inkişafın qarşısını ala bilər.

NƏTİCƏ

Əsaslı N.Kondratyev tərəfindən qoyulmuş, və özündə texnoloji dəyişiklikləri ehtiva edən iqtisadi uzun dalğalar yaxud uzun K-dalğaları iqtisadi inkişafın qabaqlayıcılığının təmin edilməsi üçün təhlil olunması zəruri olan istiqamətdir. Bu dalğalar müxtəlif alimlər üçün iqtisadi inkişaf zamanı texnoloji dəyişikliklərin nəzərə alınmasının aktuallığını səciyyələndirmişdir.

Belə ki, uzun K-dalğaları həm innovativ iqtisadiyyat həm texno-iqtisadi paradigma həm də texnoloji quruluş kimi müxtəlif tədqiqat istiqamətlərini formalaşdırmışdır. Aparılan tədqiqat uzun K-dalğaları əsasında formalaşmış texnoloji quruluş nəzəriyyəsini özündə ehtiva etmiş və məlum olmuşdur ki, preventiv və proporsional iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün texnoloji quruluşların təhlili zərurət kəsb edir.

VI texnoloji quruluşun magistral texnologiyalarının iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına tətbiqi yüksək rentabelliğinin formalaşmasını şərtləndirməkdədir. Bu səbəbdən hər gələn yeni dalğanın aparıcı texnologiyalarının milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına tətbiq edilməsi mütərəqqi və produktiv bir nəticə verərək makroiqtisadi dayanıqlılığı səciyyələndirir. Nəticə etibarilə aparılan təhlil onu göstərir ki, makroiqtisadi dayanıqlılığın qorunmasında uzun K-dalğalarının önəmli rolu vardır. Sözügedən texnologiyaların tətbiq edilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması isə gələcək tədqiqatlar üçün önəmli istiqamət kimi çıxış edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Andersen, E. S. (1991). Techno-economic paradigms as typical interfaces between producers and users. *Journal of Evolutionary Economics*, 1(2), 119-144.

Brauweiler, H. C., Kurchenkov, V. V., Fetisova, O. V., & Azmina, Y. M. (2019, September). Problems and Prospects of the New Industrialization of the Russian Economy Under the Transition to the Sixth Technological Mode. In *Competitive Russia: foresight model of economic and legal development in the digital age. International scientific conference in memory of Oleg Inshakov* (pp. 15-21). Cham: Springer International Publishing.

Cameron, R. (1973). The logistics of European economic growth: a note on historical periodization. *Journal of European Economic History*, 2(1), 145.

Cantwell, J., & Santangelo, G. D. (2000). Capitalism, profits and innovation in the new techno-economic paradigm. *Journal of Evolutionary Economics*, 10, 131-157.

- Diebolt, C. (2014). Kuznets versus kondratieff. *Cahiers d'économie politique*, 67(2), 81-117.
- Forrester, J.W. (1977) Growth cycles. *De Economist* 125, 525–543
- Freeman, C. (1987). Technology, Policy, and Economic Performance: Lessons from Japan. *Pinter Publishers*
- Freeman, C. (1991). Innovation, Changes of Techno-Economic Paradigm and Biological Analogies in Economics. *Revue Économique*, 42(2), 211–231.
- Glazyev, S. (2009). The global economic crisis as a process of technological shifts. *Problems of Economic Transition*, 52(5), 3-19.
- Glushchenko, V. V. (2021). Strategic planning of organizations' transition to the sixth technological order in the national economy. *International Journal of Engineering Science Technologies*, 5(1), 30-46.
- Hecht, J. (2023). Are Long Waves 50 Years? Reexamining Economic and Financial Long Wave Periodicities in Kondratieff and Schumpeter. *Review of Political Economy*, 1-35.
- Joseph, A. (1939). Schumpeter. business cycles. *A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process New York Toronto London: Mc Graw-Hill Book Company*, 461.
- Juglar, C. (1889) Des crises commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États-Unis. *Paris: Guillaumin et Cie*
- Kitchin, J. (1923). Cycles and trends in economic factors. *The Review of economic statistics*, 10-16.
- Kondratieff, N. D. (1926). Die langen wellen der konjunktur. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 56(3), 573-609.
- Kondratieff, N. D., & Stolper, W. F. (1935). The Long Waves in Economic Life. *The Review of Economics and Statistics*, 17(6), 105–115.
- Korotayev, A. V., & Tsirel, S. V. (2010). A spectral analysis of world GDP dynamics: Kondratieff waves, Kuznets swings, Juglar and Kitchin cycles in global economic development, and the 2008–2009 economic crisis. *Structure and Dynamics*, 4(1).
- Korotayev, A., Bilyuga, S., & Shishkina, A. (2020). Which countries generate Kondratieff waves in global GDP growth rate dynamics in the contemporary world. *Journal of Globalization Studies*, 11(1), 33-63.
- Korotayev, A., Zinkina, J., & Bogevolnov, J. (2011). Kondratieff waves in global invention activity (1900–2008). *Technological forecasting and social change*, 78(7), 1280-1284.
- Kuznets, S. (1930) Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and their Bearing upon Cyclical Fluctuations. *Boston: Houghton Mifflin Co.*
- Mathews, J. A. (2013). The renewable energies technology surge: A new techno-economic paradigm in the making?. *Futures*, 46, 10-22.
- Perez, C. (1988). New technologies and development. *Small countries facing the technological revolution*, 85-97.
- Perez, C. (2010). Technological revolutions and techno-economic paradigms. *Cambridge journal of economics*, 34(1), 185-202.
- Romanova, O. G. A., & Bukhvalov, N. Y. E. (2016). Shared values in the formation of a modern techno-economic paradigm. *Economic and social changes: facts, trends, forecast*, (3), 173-190.
- Sarbovan, M. L. (2010). Economic Crisis, a Paradoxical Efficiency Dynamic. *Bulletin UASVM Horticulture*, 67, 2.
- Schumpeter, J. (1949) The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and the Business Cycle. *Harvard University Press*.

- Tylecote, A. (2019). Biotechnology as a new techno-economic paradigm that will help drive the world economy and mitigate climate change. *Research Policy*, 48(4), 858-868.
- Uskov, V. S. (2020). Scientific and technological development of the russian economy in the transition to a new technological order. *Ekonomicheskie i Sotsialnye Peremeny*, 13(1), 70-86.
- Vasilenko, L. A., & Vasilenko, S. V. (2021). Labor, gender and governance in terms of establishment of new technological order. In *SHS Web of Conferences* (Vol. 125, p. 02009). EDP Sciences.
- Глазьев, С. (2017). Великая цифровая экономика. *Социальная политика и социальное партнерство*, (11), 5-26.
- Глазьев, С. Ю. (2012). Политика экономического роста в условиях глобального кризиса. *Открытый сервис хранения документов «Exdat. com» [электронный ресурс] режим доступа <http://rudocs.exdat.com/download/docs-395077/395077>. свободный.*
- Львов, Д. С., & Глазьев, С. Ю. (1986). Теоретические и прикладные аспекты управления НТП. *Экономика и математические методы*, 22(5), 793-804.

PROBLEMS OF INTERNATIONAL LINGUISTIC AND CULTURAL COMMUNICATION

Asst. Prof. Ulviyya Nasirova

Odlar Yurdu University, Department of Languages, Azerbaijan
ORCID NO: 0000-0002-7226-2857

Samira Hasanova

Odlar Yurdu University, Department of Languages, Azerbaijan
ORCID NO: 0000-0002-6292-874X

Afat Bagirova

Odlar Yurdu University, Department of Languages, Azerbaijan
ORCID NO: 0009-0001-2364-1113

ABSTRACT

This article examines the problems of interethnic and intercultural communication in the English language, which is accepted as the international language. In particular, it analyzes the problems of cultural perception of English, which varies greatly not only among speakers of other languages, but also among those who speak its dialects, which harms the originality of English culture, causes distortion of the meaning of speech, and misunderstanding.

Language as a system of fixed ideas about the surrounding world, as a way of thinking is the most universal means of communication between people of one nation. At the same time, linguistic differentiation is an obstacle to mutual understanding between representatives of different nations. Language, being not only an image of linguistic reality, but also a reality that cannot be reduced to speech, acts as a semantic and value fund, forming the basis of a speech collective, ethnic group and nation, based on a huge layer of cognitive, normative and emotional connotations. The role of language as the most important tool of cognition, the creation of increasingly complex and adequate models of reality, as well as a way of existence and development of collective and social intelligence, a means of accumulating knowledge and social experience, their constant critical analysis and comprehension is important.

Key words: intercultural communication, language, speech, social experience, culture

Introduction

There is hardly a person in the modern world who would not know about the existence of numerous and diverse contacts between countries and peoples. And this is quite understandable. In the conditions of ever-increasing globalization, developing international cooperation, and sometimes rivalry, the strengthening of interethnic and interethnic interaction is inevitable, regardless of the nature of the communication itself. Communication is an integral condition of human existence, since he lives in society and is connected to it by inseparable ties. And therefore he cannot help but communicate with other members of society. Language as a system of fixed ideas about the surrounding world is the most universal means of communication between people of a nation. At the same time, linguistic differentiation is an obstacle to mutual understanding between representatives of different nations. Since nations have always been forced to communicate with each other to some extent, it was necessary to find a way to mutual understanding between people speaking different languages. In other words, to instill in language a generalizing, mediating function. Numerous and diverse issues of international language are studied by the relatively new science of interlinguistics. The subject of interlinguistics as an independent scientific discipline and the scope of the subject

itself have not yet been finally determined. This science includes the study of the processes of interaction of national languages in the modern era. Of course, issues of artificial languages are also covered. In scientific literature, issues of an artificial language of international communication are very often intertwined with the problem of a universal language. Some authors do not draw a clear line between these two concepts. The fate of languages, both in the past, present, and future, depends entirely on the fate of their speakers. Therefore, promising paths of language development can only be understood against the background of the social development of nations and peoples. This is why the destruction of national languages in the context of globalization simultaneously threatens the destruction of national cultures. The world is witnessing a decline in the dynamics of national languages and even their disappearance, which cannot but cause concern for the world community. The disappearance of a language is always an irreparable loss for society. This is especially true for those that do not have a written language, as well as for those that acquired it in the recent past. Any language is a treasure trove of the history of a people, the main indicator of its national identity, it is the contribution of each nation to the common treasury of humanity. Once lost, it cannot be recreated from oblivion. Preservation of languages is no less important than preservation of biological species and protection of the environment. The facts of modern practice of world development clearly show that the generally accepted language as a means of communication in the modern world is increasingly becoming not a whim, but a demand of the times and a necessary condition for the formation of a global civilization. The opinions of scientists regarding issues of the future of a single language are mainly reduced to two mutually exclusive theses: some argue that one of the national languages will become the future common language of mankind, others believe that only an artificial language endowed with the best features of national languages can become such a language. Supporters of both concepts argue their positions in their own way. Among the numerous problems associated with the creation of an artificial language, the most interesting is the question of the scope of social functions of an auxiliary language, which is still a subject of debate. It is necessary to emphasize the auxiliary nature of an artificial language. It is not opposed to national, international, or world languages, as well as specialized codes and sign systems. An artificial auxiliary language is intended only to facilitate multilateral communication between people in the international arena.

Methodology

Communication directly influences people's behavior, their understanding of the world and themselves as part of this world. Intercultural communication affects many areas of human life and various types of activity. The study of numerous and unique cultures should be carried out both in their positive interaction and in their conflicts in order to find an optimal solution that will help resolve or at least mitigate conflicts. Conflicts of cultures can arise during any contacts with other cultures, including one-sided ones, for example, when reading foreign literature, searching for the necessary information on the Internet, getting acquainted with foreign art, theater, press, radio, television, etc. It is no exaggeration to say that the whole world, consciously or not, is concerned with the problems of intercultural communication and intercultural conflicts. In a number of cases, a dialogue of cultures helps to resolve the current difficult situation of conflict of cultures or to prevent it. Any attempt to understand what communication between people is, to determine what hinders it and what facilitates it, seems essential, since communication is the basis of human existence. Communication between people belonging to different cultures is the subject of intercultural communication, which is reflected in the term itself. Intercultural communication is interpreted as adequate mutual understanding between two participants in a communicative act belonging to different national cultures. In intercultural communication, it is necessary to take into account the specific national character of the

contacting parties, the national peculiarities of thinking of representatives of a particular culture. Consequently, pictures of the world reflecting the nature of perception of the surrounding world of a particular ethnic group, specific features of thinking, as well as its artistic culture, transmitting established traditions, must be studied and taken into account. Therefore, it is necessary to strengthen the role of the socio-cultural component in the development of communicative abilities. At the same time, questions inevitably arise about the relationship between language and culture, the influence of language on the formation of personality, and the reflection of the real world in language, passed through the human consciousness. Not without the participation of language and culture, a picture of the world is created - primary, from the native language, and secondary, acquired through the study of other languages, because the actual use of words in speech is largely determined by knowledge of the social and cultural life of the speech community speaking a given language. Differences in the development of social consciousness among different peoples, conditioned by the specifics of the surrounding world and its perception, are directly manifested in language. At the same time, language reflects reality in two ways: from the real world to thinking and from thinking to language.

Today, the world is witnessing the sad fact of a decline in the dynamics of development of national languages and even their disappearance, which cannot but cause concern for the world community. The disappearance of a language is always an irreparable loss for society. Once lost, it cannot be recreated from oblivion. Any language is a treasury of the history of a people, the main indicator of its national identity. Language is the contribution of each nation to the common treasury of humanity. Preservation of languages is no less important than preservation of biological species and protection of the environment. The facts of modern practice of world development clearly indicate that the generally accepted language as a means of communication in the modern world is increasingly becoming not a whim, but a dictate of the times and a necessary condition for the formation of a global civilization. The ever-increasing attention to various aspects of intercultural communication is especially important now, when the mixing of peoples, languages, cultures, as well as the cultivation of tolerance towards other peoples and languages, is of paramount importance. The dialogue of cultures is becoming a global task of our time. It should be noted the special relevance and the most important role of intercultural communication in the peaceful settlement of many serious contradictions of our time. Therefore, various scientific disciplines are engaged in the problems of intercultural communication, including philosophy, sociology, psychology, linguistics, economics and others. However, language is not just a means of communication. Language primarily reflects the culture of a people, its history and ethnic self-identification. Without language, there is no such identity that is inherent in all tribes, nationalities and nations inhabiting the Earth. Therefore, all attempts to create a universal artificial language ran into the simple unwillingness of people to study it. After all, a person was offered an alternative - instead of a rich natural language that absorbed the inner world and history of an entire nation, they were given something artificial, very primitive and simplified, created by one person, reflecting only the inner world of the creators. International languages have the following characteristic features:

- A large number of speakers.
- A large number of people for whom this language is a second or foreign language.
- The spread of the language on several continents, among different social strata.
- This language is included in the educational program of schools in many countries.
- This language is official for international organizations and international conferences.

Of particular importance is the solution of problems of intercultural communication for teaching foreign languages. At the same time, intercultural communication acts as a factor of educational

activity. Education faces acutely complex tasks that require urgent solutions, including the study of manifestations, forms, types of development of cultures of different peoples. It should be borne in mind that communication includes not only the verbal level. For successful communication, in addition to proficiency in a foreign language, it is necessary to know the conditions of communication, rules of etiquette, non-verbal forms of expression of native speakers of the language being studied, as well as to have deep background knowledge, including in the field of culture and history of the people speaking this language. The main tasks of teaching foreign languages to students include teaching them to communicate orally and in writing, i.e. not only to understand foreign speech, but to produce it. It is also essential to take into account the problems of forming discursive socio-cultural competence in the process of professional training of future translators and teachers of foreign languages. And in this regard, for the purpose of integration into a single educational process, it is important to reflect the diversity of functional aspects of intercultural communication. Thus, languages should be studied in inseparable unity with the world and culture of the peoples speaking these languages. In the process of teaching foreign languages, the integrative approach acts as a priority stage in the formation of a single world educational space. The problem of learning foreign languages is relevant today. Almost all international business transactions, contracts, meetings, interviews, conferences and even everyday communication in companies cannot do without knowledge of English. Specialists, and especially managers, cannot feel confident even in work they are familiar with without knowledge of this language, because managing subordinates requires setting clear, concise and understandable tasks, as well as receiving commands from superiors. However, the choice of such a universal language does not look as straightforward as it may seem. Foreign languages are studied by schoolchildren and students, specialists and simply interested people, for whom language is a means of exchanging information between people on our planet. Today, English is recognized as an international language. 350 million people in the world are native English speakers. They live on all continents. In some countries, it is the second official language. It is the main international language in such areas as science, business and mass media. It is the language of computer programs, literature, education, modern music, international tourism. Learning a foreign language is not an easy task. This process is very long and complex, time-consuming and requires patience. An educated person and professional must know English or another foreign language. The study of any foreign language is in demand in order to translate a literary text or document, write a resume, fill out a questionnaire, answer questions.

The development of science and cultural ties, participation in film festivals, conferences opened up broad prospects for using knowledge of the English language. But although the English language is accepted throughout the world as an international language for its relatively simple and clear structure, comparatively easy to learn phonetics and vocabulary, it cannot be called very simple and clear. The close connection and interdependence of teaching foreign languages and intercultural communication are so obvious that they hardly need any explanation. Each foreign language lesson is a crossroads of cultures, it is a practice of intercultural communication, because each foreign word reflects a foreign world and a foreign culture, behind each word there is a concept of the world conditioned by national consciousness. The problem of intercultural communication in teaching foreign languages has existed for a long time, but linguists have approached its close study quite recently, and this problem began to be considered from a new position of linguistic and regional studies, which allows to strengthen the impact of intercultural communication on students for more practical mastery of a foreign language. Language is a powerful social tool that forms a human flow into an ethnic group, which forms a nation through the storage and transmission of culture, traditions, and public self-awareness of a given speech community. The main answer to the question of solving

the urgent problem of teaching foreign languages as a means of communication between representatives of different nations and cultures is that languages should be studied in an inseparable unity with the world and culture of the peoples speaking these languages. It is necessary to teach the functional side of a foreign language and its more practical application. At the present stage of development of our society, when numerous cultural connections are emerging everywhere, a redistribution of values, guidelines, and motivations in the education system inevitably occurs, and the universal approach to the education system is becoming the teaching of intercultural communication. The very concept of intercultural communication implies equal cultural interaction of representatives of various linguacultural communities, taking into account their originality and uniqueness, which leads to the need to identify the universal by comparing foreign-language and one's own cultures.

The status of an international language is changeable and inconstant. Over time, some languages acquire international status, while others lose it due to a combination of demographic, geographic, cultural and, most importantly in recent times, economic factors. Most international languages became such as a result of the colonial activity of small states both in adjacent regions (Russian, German, Chinese) and on other continents. Thus, the previously popular Greek and Latin languages have long since lost this function.

Findings and discussion

The end of the 20th and the beginning of the 21st centuries were marked by the rapid development of information technologies and, as a consequence, the globalization of the economic, political and cultural spheres of society. Globalization of the economy and related social processes is already happening, although debates about its essence, usefulness and goals do not cease. Globalization is a contradictory phenomenon. And if "for" are ideas of peace, friendship, cooperation, trade, joint scientific activity, preservation of the global environment, international tourism and so on, then "against" are the uniqueness of languages, cultures, civilization. National identity, national language and national culture are under threat of absorption, leveling, destruction. But it is precisely the linguistic and cultural barriers that prevent people from uniting. The views of scientists on the issues of a single international language, in most cases, collide on two mutually exclusive statements: some argue that one of the international languages will become the future world language, while others believe that only an auxiliary language consisting of the best features of ethnic languages will be able to achieve world significance. Supporters of both concepts argue their positions in their own way. There are two main aspects of globalization: on the one hand, it is the desire to universalize cultural values, and on the other, the growing integration of individual forms of social consciousness, when a single universal society develops in the course of globalization. The key moment in the development of the globalization process has become the development of the Internet.

An international language is a language that can be used for communication by a significant number of people around the world. The term language of global significance is also used to denote this concept. In the modern world, there are 7 to 10 international languages. An international language is an artificial language that was created as an auxiliary language. And it is worth noting that it plays a large role in political and national relations, since it is language that is still perceived as the strongest marker of statehood and national identity. Language becomes a means of international communication when its special role is recognized by all countries. There are some characteristics that an international language should have:

- A large number of people consider this language their native language.

- Among those for whom this language is not their native language, there are a large number of people who speak it as a foreign or second language.

- This language is spoken in many countries, on several continents and in different cultural circles.

- In many countries, this language is studied in schools as a foreign language.

- This language is used as an official language by international organizations, at international conferences and in large international companies.

And the language of interethnic communication both in the world and on the Internet in particular is English. The English language now confidently claims the role of a global language - and actually fulfills it. It is the language of international communication. A number of very specific socio-historical reasons contributed to achieving this status, so obvious that they are not worth dwelling on. Almost all international business transactions, contracts, meetings, interviews, conferences and even everyday communication in companies cannot be done without knowledge of English. Specialists, and especially managers, cannot feel confident even in work they are familiar with without knowledge of this language, because managing subordinates requires setting clear, concise and understandable tasks, as well as receiving commands from superiors. In support of the need to replace the existing language of international communication, the argument is made that the English language itself exists in various variants: American, Australian, Caribbean, Canadian, South African, New Zealand, Irish, etc., which significantly complicates not only international communication in general, but also communication between ethnic groups speaking different English languages. Here, concerns are expressed that turning English into an international language seriously harms the originality of English culture, since true globalism, in their opinion, should preserve, and not suppress originality.

The introduction of a single global language is attractive because it offers the opportunity to solve many problems: to facilitate international communication, to reduce the enormous financial costs of international organizations, companies, and concerns for translators—both written and oral—to facilitate the exchange of information and, consequently, to accelerate and improve scientific and technical progress, trade, and business. Overcoming language and cultural barriers could be a commercial goal and is undoubtedly a cherished dream of merchants, businessmen, and politicians. In this regard, the question becomes especially relevant: what negative consequences can the existence of a global language in general and English in this role in particular lead to? These negative consequences can be considered in two aspects:

- What is the threat of the widespread dominance of English as the main means of international communication to non-English-speaking humanity? In other words, what harm can this situation bring to other peoples and their languages and cultures?

- What negative consequences await the English language itself, what harm can be done to English-speaking peoples?

There is a large, continuous discussion on the first question throughout the world in all forms. Today it is obvious that the current situation does not provide almost anyone with good opportunities for successfully conducting business outside their country, developing international relations without knowledge of English. The advantages of English-speaking peoples are obvious. Their native language has become a means of international communication. They do not need, unlike hundreds of millions of speakers of other languages, to spend time, health and money on learning English, translators and teachers, suffer from the inability to communicate with foreign colleagues and friends, an inferiority complex, awareness of their own helplessness, etc. Knowledge of English is prestigious

all over the world, it is associated with career advancement, it helps to make a career in various spheres of human activity. Native speakers of English of any level have this advantage. All this is obvious, this is the benefit that English-speaking peoples derive from the situation in which English acts as a means of international communication.

Conclusion and recommendations

Languages of international communication play an important role in various spheres of social life. Today, due to the expansion of the globalization process, the problem of a single international language is relevant. The positions of scientists on this issue differ on two theses: the dominance of an artificial language and the dominance of a natural language. In addition, a number of researchers are concerned about an alternative aspect of this problem - the disappearance of linguistic and cultural diversity, so important for the whole world. However, despite numerous studies in this area, scientists do not dare to give an accurate forecast for the development of artificial international languages. The reason for this is the unpredictability of the behavior of an auxiliary language in society, as well as the unpredictability of society's attitude to the introduced language. Thus, we have found out that the international language plays an important role in different spheres of our life. Of course, the main function of the language is the communication function, but the international language also serves as a regulator of relations between different countries, which is very important for the successful development of our future. International languages should not be treated with disdain and considered useless because your native language is enough. The probability that knowledge of other languages will come in handy is very high, especially in modern society, where everything is based on the unification of foreign countries. In a word, international languages are an important phenomenon in our life, which is gaining more and more importance. It helps us not only to understand others, but also to develop our own intellect.

References

- [1] Barkema H.G., Bell J.H.J., Pennings J.M. (1996) Foreign entry, cultural barriers and learning, "Strategic Management Journal", Vol. 17
- [2] Begley, Polly A. (2003). Communication with Egyptians. Intercultural communication: A reader, ed. by Larry A. Samovar and Richard E. Porter, 87–93. Belmont, CA: Thomson Wadsworth
- [3] Bratt Paulston, Christina. (2005). Biculturalism: some reflections and speculations. Intercultural discourse and communication: The essential readings, ed. by Scott F. Kiesling and Christina Bratt Paulston, 277–87. Oxford, UK: Blackwell
- [4] Intermedia Agenda Setting in Business News Coverage Matthew W. Ragas (2014). Communication and Language Analysis in the Public Sphere (pp. 335-357). www.igi-global.com/chapter/intermedia-agenda-setting-in-business-news-coverage/96787camid=4v1a
- [5] J. W. Neuliep, Intercultural Communication, A contextual Approach. Seventh Edition, Sage Publications, Inc., USA. (2018).
- [6] Kulikova, L. V. (2004). Theoretical and applied aspects of intercultural communication. On the basis of Russian and German languages and cultures. Krasnoyarsk: Monograph.
- [7] K. Sorrells, Intercultural Communication, Globalization and Social Justice. (Second Edition, Sage Publications, Inc., USA. (2016).
- [8] Towards a Participative Platform for Cultural Texts Translators Aurélien Bénel and Philippe Lacour (2014). Cross-Cultural Interaction: Concepts, Methodologies, Tools, and

Applications (pp. 1695-1705, www.igi-global.com/chapter/towards-a-participative-platform-for-cultural-texts-translators/97557?camid=4v1a)

[9] Trompenaars F., Hampden-Turner C. (1998), *Riding the Waves Culture: Understanding Cultural Diversity*, McGraw-Hill, New York

[10] World English Journal, A., ZAGHAR, F., & Wafaâ ZAGHAR, E. A. (2022). The Necessity of Endowing EFL Learners with the Fifth Language Skill: A Key to a Successful Learning Experience. osf.io

**İDARƏETMƏ QƏRARLARININ QƏBULUNA TƏSİR EDƏN
PSİXOLOJİ AMİLLƏR**

Psychological factors affecting management decision-making

Aliyeva Ayan Natiq

Odlar Yurdu Universitesi

Psikolog, II kurs, 33P

Elmi rəhbər. Prof. T.S. Abdullayev

Abstract

Decision making is a complex psychological process. It is biological human nature to make decisions very carefully. The uncertainty and long hesitation that resulted in an indefinite delay in the execution of the decision could have disastrous consequences. Decision-making is defined as an act of thought and will that encompasses all activities to solve a problem and determine the best or most acceptable course of action to achieve one or more goals. The training shows that there is no accurate solution to the problem, and the mathematical model is not adequate. The algorithm for action when making and implementing management decisions can be described as follows:

1. Establishing a problematic situation that is meaningful by using social information if possible; the problem is analyzed.

2. Identifying the time available for making decisions.

3. Identifying the necessary resources to solve the problem.

The above actions (1, 2, 3) are practically parallel.

4. Collecting the necessary information about the problem.

5. Developing the goal of solving the problem as an expected outcome. This is one of the responsible actions that unites because the effectiveness of solving the problem is an important psychological factor in how accurate and fully Management decisions are made

The longer the decision-making period, the lower the risk, compared to the expected stay in office that creates responsibility for the decision maker. The leader, who has been elected or appointed for a period of time, is not too concerned about the consequences of decisions that will appear after that time.

Collective decisions are made in groups. Usually, it is a group of leaders, a kind of collective body (council, commission, etc.), a team, and so on. Even the first approach to the characteristics of such groups indicates that there are two types of them. In this or other ways, a hierarchical group dominated by the leader's wishes has a complicated interaction of officials. The principle of minimizing disputes applies both when making decisions in a hierarchical group and in situations where experts are attracted. The main conditions here will be:

a) the optimal advantage of the manager's position;

(b) The work of participants who discussed the problem. A key way to minimize disputes is discussion. The principle of coordination. The inclusion of this principle in the governance system stems from the need to prepare decisions at all levels. In most cases, the objective of the project is to apply the certificate.

When making decisions in hierarchically organized groups, when the relationship between leadership and leadership prevails, there is always strong will pressure from the leader.

This situation can hinder people's creative initiative that is extremely desirable. To address this flaw, the decision-making approach of "independent" experts must be applied more broadly. It is recommended that you apply the theory of logic to solve the problem

Keywords: psychology, leader, group, facts, factors, decision, management

Xülasə

Qərar vermə mürəkkəb psixoloji prosesdir. Qərarları çox diqqətlə qəbul etmək bioloji insan təbiətidir. Qərarın icrasının qeyri-müəyyən müddətə təxirə salınması ilə nəticələnən qərarlıqlıq və uzun müddət tərəddüd fəlakətli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Qərar vermə bir problemi həll etmək, bir və ya bir neçə məqsədə çatmaq üçün ən yaxşı və ya məqbul hərəkət kursunu müəyyən etmək üçün bütün fəaliyyətləri əhatə edən düşüncə prosesi və iradə aktı kimi müəyyən edilir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, problemin dəqiq kəmiyyət həlli yoxdur, və riyazi model adekvat alınmır. İdarəetmə qərarlarını qəbul edərkən və həyata keçirərkən hərəkətlərin alqoritmini, fikrimizcə, aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Mümküncə, kəmiyyət məlumatlarından istifadə etməklə, mənalı təsvir edilən problemlə vəziyyətin formalaşdırılması; problemlə vəziyyət təhlil edilir.

2. Qərar qəbul etmək üçün mövcud vaxtın müəyyən edilməsi.

3. Problemin həlli üçün zəruri resursların müəyyən edilməsi.

Yuxarıda göstərilən hərəkətlər (1, 2, 3) praktiki olaraq paralel olaraq həyata keçirilir.

4. Həll olunan problem haqqında lazımı məlumatların toplanması.

5. Problemin həlli məqsədinin gözlənilən nəticə kimi formalaşdırılması. Bu birdirən məsuliyyətli hərəkətlərdən biridir, çünki problemin həllinin effektivliyi əsasən məqsədlərin nə qədər dəqiq və tam idarəetmə qərarlarının qəbulunda mühüm psixoloji amil vaxtdır.

Qərar qəbul edən şəxsin məsuliyyət yaradan vəzifədə gözlənilən qalma müddəti ilə müqayisədə qərarın icra müddəti nə qədər uzun olarsa, risk də bir o qədər az olar. Müəyyən müddətə seçilən və ya təyin olunan lider bu müddətdən sonra nəticələri görünəcək qərarların nəticələrindən çox narahat deyil.

Kollektiv qərarlar qruplarda qəbul edilir. Adətən bu, bir qrup rəhbər işçilər, bir növ kollegial orqan (şura, komissiya və s.), komanda və s. Belə qrupların xüsusiyyətlərinə ilk yaxınlaşma belə onların iki növünün olduğunu göstərir. Bu və ya digər şəkildə liderin rəyinin üstünlük təşkil etdiyi bir iyerarxik qrupda qərar qəbul edərkən məmurların mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi baş verir.

Mübahisələrin minimuma endirilməsi prinsipi həm iyerarxik şəkildə təşkil olunmuş qrupda qərar qəbul edərkən, həm də ekspertlərin cəlb olunduğu situasiyalarda tətbiq edilir. Burada əsas şərtlər aşağıdakılardan ibarət olacaq:

a) menecerin rəyinin optimal üstünlüyü;

b) problemi müzakirə edən iştirakçıların fəaliyyəti. Mübahisələri minimuma endirməyin əsas üsulu müzakirədir. Koordinasiya prinsipi. Bu prinsipin idarəetmə sisteminə daxil edilməsi bütün səviyyələrdə qərarların hazırlanması zərurətindən irəli gəlir. Əksər hallarda layihənin hazırlanması mərhələsində təsdiqin tətbiqi məqsəduyğundur. İerarxik şəkildə təşkil olunmuş qruplarda qərarlar qəbul edərkən, lider-təbəçiliyin münasibətləri üstünlük təşkil etdikdə, həmişə lider tərəfindən güclü iradəli təzyiq olur. Bu vəziyyət insanların yaradıcılıq təşəbbüsünü əngəlləyə bilər ki, bu da son dərəcə arzuolunmazdır. Bu nöqsanı aradan qaldırmaq üçün "müstəqil" ekspertlərin qərar qəbul etmə üsulu daha geniş şəkildə tətbiq edilməlidir. Yaranan problemin həll etmək üçün geyri-səlis məntiq nəzəriyyəsini tətbiq edilməsi məsləhət qorülür.

Açar sözlər: psixologiya, lider, qrup, faktlar, amillər, qərar, idarə etmə

KORPORATİV MƏDƏNİYYƏTİN İDARƏ OLUNMASININ STRATEJİ YANAŞMASI
Strategic approach to corporate culture management

Rüstəmli Ayna Nizami

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ORCID NO: 0009-0009-5574-5046

XÜLASƏ

Korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşması müəssisənin ümumi məqsədlərinə çatmaq üçün iş mühitində dəyərlərin, davranış normalarının və əməkdaşların işə yanaşmasının sistemik şəkildə formalaşdırılmasıdır. Bu yanaşma ilk növbədə mövcud mədəniyyətin təhlili ilə başlayır. Şirkətin dəyərləri, normativləri və işçilərin münasibətləri anketlər, müsahibələr və müşahidələr vasitəsilə qiymətləndirilir. Daha sonra əldə edilən nəticələr əsasında təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğun bir mədəniyyət modeli yaradılır. Bu model, şirkətin vizyonunu, missiyasını və əsas dəyərlərini əks etdirməlidir. İşçilərin yeni mədəniyyətə uyğunlaşmasını təmin etmək üçün təlimlər, seminarlar və kommunikasiya strategiyaları həyata keçirilir. İdarəetmə komandası bu prosesdə liderlik rolunu oynayaraq, nümunəvi davranışlarla mədəniyyətin tətbiqini dəstəkləməlidir. Korporativ mədəniyyətin davamlı olaraq izlənməsi və qiymətləndirilməsi də strateji yanaşmanın ayrılmaz hissəsidir. Bu proses nəticəsində əldə edilən uğurlar və çatışmazlıqlar nəzərdən keçirilir və zəruri dəyişikliklər edilir. Strateji yanaşma həm də innovativ yanaşmaları və əməkdaşların motivasiyasını təşviq edərək şirkətin uzunmüddətli rəqabətqabiliyyətliyini təmin edir.

Açar sözlər: korporativ mədəniyyət, strateji yanaşma, liderlik, innovativ yanaşma, rəqabət qabiliyyəti

Abstract

The strategic approach to corporate culture management is the systematic formation of values, behavioral norms and employees' approach to work in the work environment in order to achieve the overall goals of the enterprise. This approach first begins with an analysis of the existing culture. The company's values, norms and employee attitudes are assessed through surveys, interviews and observations. Then, based on the results obtained, a cultural model is created in accordance with the strategic goals of the organization. This model should reflect the company's vision, mission and core values. Training, seminars and communication strategies are implemented to ensure that employees adapt to the new culture. The management team should play a leadership role in this process and support the implementation of culture with exemplary behavior. Continuous monitoring and evaluation of corporate culture is also an integral part of the strategic approach. As a result of this process, successes and shortcomings are reviewed and necessary changes are made. The strategic approach also ensures the long-term competitiveness of the company by encouraging innovative approaches and employee motivation.

Keywords: corporate culture, strategic approach, leadership, innovative approach, competitiveness

Giriş

Korporativ mədəniyyət hər bir təşkilatın əsas dayaqlarından biri olaraq onun fəaliyyətinin təməl prinsiplərini, dəyərlərini, inanclarını və işçi davranışlarını formalaşdırır. Təşkilatın daxili mühitini tənzimləyən bu mədəniyyət eyni zamanda strateji idarəetmənin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir. Korporativ mədəniyyət təşkilatın işçi heyəti ilə qurduğu münasibətlərdən tutmuş, müştərilərlə

əlaqələrin keyfiyyətinə qədər geniş bir sahəni əhatə edir və təşkilatın bazardakı mövqeyini gücləndirən əsas faktor kimi çıxış edir.

Strateji idarəetmə isə uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, resursların optimal şəkildə bölüşdürülməsi və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən kompleks bir yanaşmadır. Bu prosesin uğurlu olması üçün təşkilatın mədəniyyəti ilə strategiyaları arasında güclü sinerji yaradılmalıdır. Korporativ mədəniyyət təşkilatın dəyərlərini və missiyasını reallaşdırmaq üçün işçilərin fəaliyyətini istiqamətləndirir və strateji hədəflərə çatmaq üçün zəmin yaradır. Bu səbəbdən, mədəniyyətin idarə olunması və onun strateji idarəetmə ilə uyğunlaşdırılması müasir təşkilatların dayanıqlı inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir biznes mühitində rəqabət şəraiti, texnoloji dəyişikliklər və müştəri tələblərinin artması təşkilatlardan daha çevik və adaptiv yanaşma tələb edir. Bu kontekstdə korporativ mədəniyyətin düzgün idarə edilməsi, dəyişikliklərə qarşı müqavimətin azaldılması, innovasiyaların təşviqi və işçilərin motivasiyasının artırılması baxımından əsas rol oynayır. Xüsusilə rəqəmsallaşma dövründə korporativ mədəniyyətin təşkilatın davamlılığı və rəqabət qabiliyyətini qorumaqda strateji bir vasitə olduğu açıq şəkildə görünür.

Məqalə korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşmalarını, onun təşkilatın məqsədlərinə və fəaliyyətinə təsirini təhlil etməyə yönəlmişdir. Burada mədəniyyətin təşkilatın strategiyası ilə inteqrasiyası, dəyişikliklərə uyğunlaşdırılması və rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsindəki rolu geniş şəkildə araşdırılacaq. Məqsəd təşkilatların mədəniyyətlərini strateji idarəetmə ilə sintez edərək daha effektiv və uğurlu nəticələr əldə etmələri üçün nəzəri və praktiki tövsiyələr təqdim etməkdir.

Korporativ mədəniyyətin strateji idarəetmədə rolu

Korporativ mədəniyyət təşkilatın dəyərlərini, inanclarını, normativlərini və işçi davranışlarını əks etdirən əsas sistem olaraq, strateji idarəetmə prosesində mühüm rol oynayır. Təşkilatın uzunmüddətli hədəflərinə çatmaq və rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün mədəniyyətin strategiyalarla uyğunlaşdırılması vacibdir. Güclü və məqsədyönlü mədəniyyət işçiləri təşkilatın məqsədlərinə fokuslayır, onların motivasiyasını artırır və təşkilata bağlılığı gücləndirir. Bu, həm təşkilatın daxili dinamikasına, həm də bazardakı mövqeyinə müsbət təsir edir. Strateji idarəetmədə korporativ mədəniyyət işçilərin motivasiya və inteqrasiyasını artırmaqla yanaşı, müştərilərlə münasibətlərin keyfiyyətini və xidmət səviyyəsini yüksəldir. Müştəri yönümlü mədəniyyətə malik şirkətlər bazarda daha uğurlu olur, çünki onların xidmət keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti yüksək səviyyədədir.

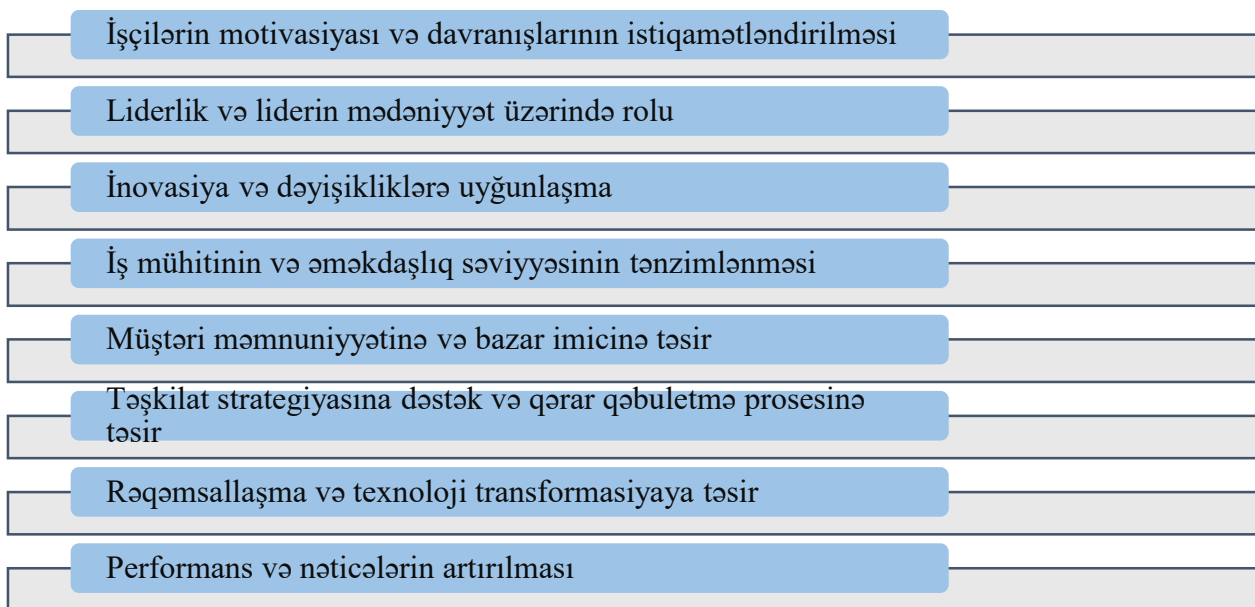
Eyni zamanda korporativ mədəniyyət təşkilatın innovasiya və dəyişikliklərə adaptasiyasını dəstəkləyir. Açıq və innovasiya yönümlü mədəniyyətə malik təşkilatlar dəyişən bazar şərtlərinə daha çevik uyğunlaşır və bu, strateji idarəetmənin effektivliyini artırır. Liderlik də mədəniyyətin formalaşdırılmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Liderlər mədəniyyətin daşıyıcıları və təşviqatçıları kimi çıxış edərək işçilərin təşkilatın məqsədlərinə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Onların davranışları və qərarları işçilərin fəaliyyətinə və təşkilat strategiyasının həyata keçirilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Bundan əlavə, korporativ mədəniyyət təşkilatın qərar qəbuletmə prosesində mühüm təsirə malikdir. Mədəniyyət işçilərin qərar qəbuletmə meyarlarını formalaşdırır və strateji məqsədlərə uyğun qərarların qəbul olunmasını təmin edir. Daxili və xarici kommunikasiyada mədəniyyət təşkilatın effektivliyini artırır, işçilər arasında ünsiyyəti gücləndirir və müştərilərlə qurulan münasibətləri keyfiyyətli edir. Nəticədə, korporativ mədəniyyət təşkilatın uzunmüddətli məqsədlərinə nail olmasını, bazarda mövqeyini gücləndirməsini və rəqabət üstünlüyü qazanmasını təmin edir. Təşkilatlar güclü və strateji olaraq uyğunlaşdırılmış korporativ mədəniyyətin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməli, mədəniyyəti təşkilat strategiyasının ayrılmaz hissəsi

kimi nəzərdən keçirməlidirlər. Bu yanaşma həm təşkilatın daxili mühitini gücləndirir, həm də bazardakı uğurlarını artırır.

Korporativ mədəniyyətin təsir mexanizmləri

Korporativ mədəniyyət təşkilatın dəyərlərini, inanclarını və davranış standartlarını formalaşdıraraq, həm daxili, həm də xarici mühitə birbaşa təsir edir. Bu təsir mexanizmləri vasitəsilə korporativ mədəniyyət təşkilatın iş mühitini tənzimləyir, işçilərin davranışlarını istiqamətləndirir və strateji məqsədlərə çatma prosesini dəstəkləyir. Mədəniyyətin təsir mexanizmləri müxtəlif səviyyələrdə işləyərək təşkilatın ümumi performansını gücləndirir və onun bazarda rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 1. Korporativ mədəniyyətin təsir sahələri

Korporativ mədəniyyət işçilərin motivasiyasını artırmaq üçün əsas vasitələrdən biridir. Təşkilatda paylaşılan dəyərlər və normativlər işçilərin gündəlik davranışlarını formalaşdırır və onların təşkilata bağlılığını gücləndirir. Müəyyən edilmiş mədəniyyət çərçivəsində işçilər özlərini təşkilatın bir hissəsi kimi hiss edir, bu isə onların məhsuldarlığını artırır və təşəbbüskar davranışlarını dəstəkləyir. Məsələn, əməkdaşlıq və açıqlıq mədəniyyəti olan təşkilatlar işçilər arasında ünsiyyəti gücləndirir və onların birgə işləməsinə təşviq edir.

Liderlər korporativ mədəniyyətin əsas daşıyıcıları və dəyişikliklərin təşəbbüskarlarıdır. Onlar mədəniyyətin tələblərinə uyğun liderlik üslubunu nümayiş etdirərək işçilərə nümunə olur və mədəniyyətin təşviq edilməsində əsas rol oynayırlar. Liderlərin davranışları təşkilatın əsas dəyərlərini gücləndirir və işçilərin bu dəyərləri qəbul etməsinə təmin edir. Liderlik vasitəsilə işçilər təşkilat strategiyasına uyğun şəkildə yönləndirilir.

Korporativ mədəniyyət təşkilatda innovasiyaların təşviq edilməsində və dəyişikliklərin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Dəstəkləyici və açıq mədəniyyət dəyişikliklərə qarşı müqaviməti azaldır və yeni ideyaların qəbul edilməsini asanlaşdırır. İnnovasiya yönümlü mədəniyyət işçiləri yeni təşəbbüslər göstərməyə həvəsləndirir və təşkilatı dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşdırır. Məsələn, texnoloji yeniliklərin tətbiqi zamanı çevik mədəniyyətə malik təşkilatlar daha uğurlu nəticələr əldə edir.

Korporativ mədəniyyət təşkilatın daxili iş mühitini və işçilər arasındakı əlaqələri tənzimləyir. Güclü mədəniyyət, işçilər arasında qarşılıqlı hörməti və əməkdaşlığı artıraraq, komanda işini gücləndirir. Bu, həm daxili kommunikasiya proseslərinin effektivliyini artırır, həm də işçilərin birgə işləmə bacarığını gücləndirir. Harmonik iş mühiti təşkilatın məhsuldarlığını artıran əsas faktorlardan biridir.

Korporativ mədəniyyətin xarici mühitə təsiri, xüsusilə müştəri məmnuniyyəti və təşkilatın bazar imici üzərində əhəmiyyətlidir. Müştəri yönümlü mədəniyyətə malik təşkilatlar, yüksək xidmət standartlarını təmin edərək, müştərilərin gözləntilərinə uyğun hərəkət edir. Bu, təşkilatın müştəri bazasını genişləndirir və onun bazarda mövqeyini gücləndirir. Həmçinin, mədəniyyətin xarici tərəfdaşlarla münasibətlərdəki rolu təşkilatın beynəlxalq arenada imicini yaxşılaşdırır.

Korporativ mədəniyyət təşkilatın strategiyasını həyata keçirmək üçün zəmin yaradır və qərar qəbul etmə prosesinə birbaşa təsir edir. Mədəniyyət təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğun qərarların qəbul olunmasını dəstəkləyir və bu prosesdə işçilərin və liderlərin qərar qəbul etmə meyarlarını formalaşdırır. Beləliklə, strateji qərarlar təşkilatın mədəniyyətinə uyğunlaşdırılaraq daha səmərəli şəkildə icra olunur.

Rəqəmsal transformasiya dövründə korporativ mədəniyyətin rolu daha da artmışdır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və yeni iş modellərinə keçid zamanı, təşkilatın mədəniyyəti işçilərin bu proseslərə uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Rəqəmsal bacarıqları dəstəkləyən və texnologiya yönümlü mədəniyyət təşkilatın çevikliyini artırır və rəqabət üstünlüyü təmin edir.

Korporativ mədəniyyət təşkilatın ümumi performansına birbaşa təsir edir. Güclü və dəstəkləyici mədəniyyət əmək məhsuldarlığını artırır, işçilərin işdən məmnunluğunu yüksəldir və təşkilatın maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırır. Mədəniyyət, təşkilatın əsas performans indikatorlarına müsbət təsir göstərərək, davamlı inkişafı təmin edir.

Korporativ mədəniyyət təşkilatın daxili və xarici mühitinə geniş təsir edən strateji bir vasitədir. Onun təsir mexanizmləri işçilərin davranışlarından başlayaraq, təşkilatın bazar imicinə və rəqabət üstünlüyünə qədər müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. Güclü və məqsəduyğun mədəniyyət təşkilatın inkişafını dəstəkləyərək, onun strateji məqsədlərə çatmasını təmin edir.

Korporativ mədəniyyətin təşkilat strategiyasına uyğunlaşdırılması

Korporativ mədəniyyətin təşkilat strategiyasına uyğunlaşdırılması təşkilatın uzunmüddətli məqsədlərinə nail olmaq üçün mühüm bir vasitədir. Mədəniyyət və strategiya arasında harmoniya təşkilatın daxili iş mühitini gücləndirir, işçilərin motivasiyasını artırır və strateji hədəflərə çatma prosesini asanlaşdırır. Təşkilatın strategiyası onun hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyini, hansı məqsədləri hədəflədiyini və bu məqsədlərə çatmaq üçün hansı resurslardan istifadə edəcəyini müəyyənləşdirir. Bu strategiyanın uğurlu icrası isə təşkilatın mədəniyyətinə, yəni işçilərin davranışlarına, inanclarına və dəyərlərinə birbaşa bağlıdır. Mədəniyyətin təşkilat strategiyasına uyğunlaşdırılması bir neçə əsas mərhələdən ibarətdir. İlk olaraq, mövcud mədəniyyətin dərin təhlili aparılmalıdır. Bu, təşkilatın cari dəyərlərinin, normativlərinin və işçilərin davranışlarının strategiyanın tələblərinə nə dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etmək üçün vacibdir. Əgər mövcud mədəniyyət təşkilatın strateji məqsədləri ilə uyğunsuzluq təşkil edirsə, mədəniyyətin yenidən formalaşdırılması prosesi başlanmalıdır.

Mədəniyyətin strategiya ilə uyğunlaşdırılmasında liderlik mühüm rol oynayır. Liderlər təşkilat daxilində yeni dəyərləri təşviq etməli və işçilərin strategiyaya uyğun davranışlar sərgiləməsini təmin etməlidir. Bunun üçün liderlər həm mədəniyyətin daşıyıcısı, həm də dəyişikliklərin aparıcısı olmalıdırlar. Məsələn, müştəri yönümlü strategiya tətbiq edən təşkilatlar, müştərilərlə yüksək səviyyəli xidmət göstərməyi dəstəkləyən mədəniyyətə malik olmalıdırlar. Bu cür yanaşma təşkilatın bazarda daha güclü mövqə qazanmasını təmin edir.

Eyni zamanda, mədəniyyətin strategiyaya uyğunlaşdırılması üçün işçilərin davamlı təhsili və inkişafı təmin edilməlidir. Təşkilat strategiyasının tələblərinə uyğun olaraq peşə bacarıqlarının və davranış modellərinin inkişaf etdirilməsi işçilərin mədəniyyətə uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Bununla yanaşı, strateji məqsədlərə uyğun olaraq effektiv kommunikasiya sistemləri qurulmalıdır. Mədəniyyətin transformasiyası prosesində işçilərlə açıq və şəffaf kommunikasiya təmin edilməli, onların prosesə cəlb olunması təşviq edilməlidir.

Təşkilatın strateji məqsədləri ilə mədəniyyət arasında harmoniya yaratmaq, həmçinin dəyişikliklərə uyğunlaşmanı asanlaşdırır. Strateji dəyişikliklər, xüsusən də rəqəmsal transformasiya dövründə, təşkilat daxilində müqavimət yarada bilər. Güclü və uyğunlaşdırılmış mədəniyyət bu dəyişikliklərin qəbulu prosesini asanlaşdırır və işçilərin yeni şəraitə daha sürətli inteqrasiyasını təmin edir.

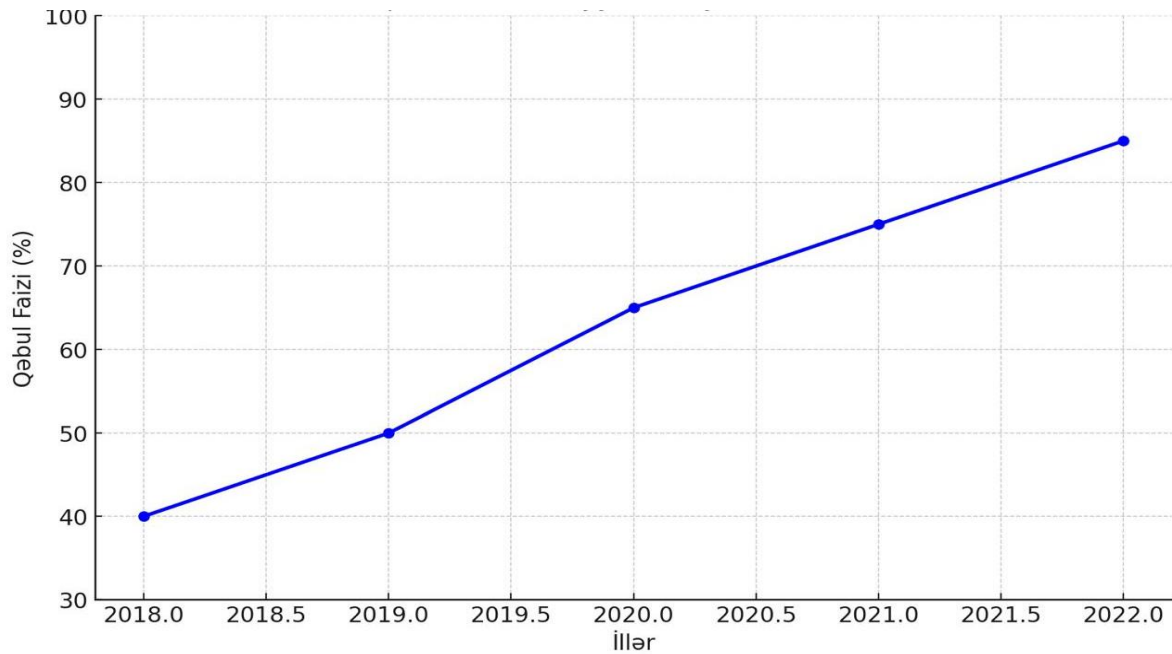
Korporativ mədəniyyətin strategiyaya uyğunlaşdırılması prosesində monitoring və təhlil davamlı olaraq aparılmalıdır. Mədəniyyətin strategiyasının tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilib-etdirilmədiyini izləmək üçün müntəzəm qiymətləndirmə aparılmalı, zəruri hallarda düzəlişlər edilməlidir. Bu yanaşma təşkilatın daxili effektivliyini artırmaqla yanaşı, strateji məqsədlərə çatma prosesində daha səmərəli nəticələr əldə etməsinə imkan yaradır. Beləliklə, korporativ mədəniyyətin təşkilat strategiyasına uyğunlaşdırılması, təşkilatın həm daxili mühitini gücləndirən, həm də bazarda rəqabət üstünlüyünü artıran vacib prosesdir.

Azərbaycanda korporativ mədəniyyətin idarə olunmasına strateji yanaşma

Azərbaycanda korporativ mədəniyyətin idarə olunmasına strateji yanaşma, yerli təşkilatların davamlı inkişafını təmin etmək, əməkdaşlıq mədəniyyətini gücləndirmək və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün mühüm bir vasitədir. Təşkilatlar korporativ mədəniyyət vasitəsilə işçilər arasında vahid dəyərlər və yanaşmalar formalaşdırır, bu da həm daxili, həm də xarici əlaqələrdə təşkilatın uğuruna birbaşa təsir göstərir.

Məsələn, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi iri şirkətlər, xüsusilə neft və qaz sektorunda lider mövqedə olan təşkilatlar, korporativ mədəniyyətin strateji idarə olunması sahəsində qabaqcıl nümunələr təqdim edir. SOCAR (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti), əməkdaşlıq mədəniyyətini gücləndirmək və işçilərin motivasiyasını artırmaq üçün mütəmadi olaraq təlimlər, dəyərlər üzrə seminarlar və motivasiya proqramları təşkil edir. SOCAR-ın strategiyası həm də onun beynəlxalq əməkdaşlıqlarında özünü göstərir; şirkət öz mədəniyyətini beynəlxalq tərəfdaşlarla uyğunlaşdıraraq, qlobal arenada daha səmərəli fəaliyyət göstərir.

Rəqəmsallaşma və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, rəqəmsal mədəniyyətin təşviqi Azərbaycanda korporativ mədəniyyətin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, PASHA Bank, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə işçiləri üçün rəqəmsal iş mühiti yaratmış, bu da onların əmək məhsuldarlığını artırmışdır. Bank işçilərin rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq üçün təlim proqramları keçir, bu da rəqəmsal mədəniyyətin təşkilatın ümumi strategiyasına inteqrasiyasını təmin edir.

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5953>

Qrafik 1. Rəqəmsal mədəniyyətin yayılması

Bundan əlavə, Azərbaycan təşkilatlarında liderlərin korporativ mədəniyyətin formalaşdırılmasında və inkişafında oynadığı rol xüsusi diqqətə layiqdir. Məsələn, Azercell Telekom, işçilərin inkişafı üçün liderlərin aktiv iştirak etdiyi müxtəlif layihələr həyata keçirir. Şirkət, liderlərin işçilərlə açıq kommunikasiya qurmasını və təşkilatın əsas dəyərlərini işçilərə aşılamağı təşviq edir. Bu yanaşma işçilərin təşkilata bağlılığını artırır və onların fəaliyyətini strateji məqsədlərlə uyğunlaşdırır.

Korporativ mədəniyyətin beynəlxalq tərəfdaşlıq prosesindəki rolu da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, BP Azerbaijan, qlobal tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edərək, yerli işçilərin mədəni uyğunlaşmasını təmin etmək üçün xüsusi proqramlar həyata keçirir. Şirkət yerli mədəniyyət elementlərini beynəlxalq korporativ standartlarla birləşdirərək uğurlu tərəfdaşlıq mühiti yaradır. Bu yanaşma yalnız işçilərin inkişafına deyil, həm də müştəri əlaqələrinin keyfiyyətinin artırılmasına töhfə verir.

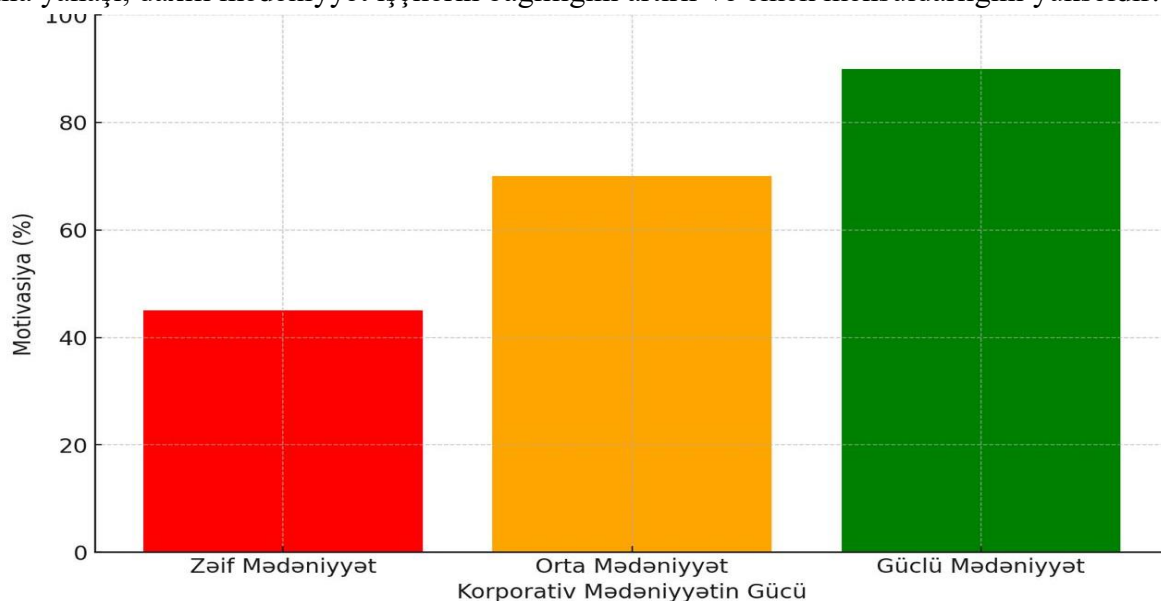
Azərbaycanın qeyri-neft sektoru, xüsusilə kənd təsərrüfatı və turizm sahələri, korporativ mədəniyyətin idarə olunmasında yeni strategiyalar tətbiq edir. Azərsun Holding, əməkdaşlarının peşəkar inkişafını təmin etmək və mədəniyyətə uyğun iş mühiti yaratmaq üçün mütəmadi olaraq təlimlər və tədbirlər təşkil edir. Bu tədbirlər həm də istehsal proseslərinin səmərəliliyini artıraraq şirkətin daxili mühitində harmoniya yaradır.

Azərbaycanda korporativ mədəniyyətin idarə olunması təşkilatların daxili və xarici mühitlərində dayanıqlı uğur qazanması üçün mühüm bir alətdir. Yerli təşkilatlar strateji məqsədlərinə çatmaq üçün mədəniyyəti strategiyaları ilə uyğunlaşdırır, liderlərin dəstəyi ilə dəyişikliklərə uyğunlaşır və rəqəmsallaşmanı təşviq edirlər. Belə nümunələr göstərir ki, korporativ mədəniyyət düzgün idarə edildikdə, təşkilatların rəqabət qabiliyyəti artır və onların bazardakı mövqeyi daha da möhkəmlənir.

Korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşması üzrə əsas təkliflər

Korporativ mədəniyyətin strateji yanaşma ilə idarə olunması təşkilatların uzunmüddətli uğur qazanmasında və rəqabət üstünlüyü əldə etməsində mühüm rol oynayır. Mədəniyyət, təşkilatın

strateji məqsədlərinə çatmaq üçün işçilərin fəaliyyətini istiqamətləndirir və onların motivasiyasını artırır. Bu, vahid iş mühiti yaradır və strateji hədəflərə çatmağı asanlaşdırır. Mədəniyyət, təşkilatın bazarda fərqlənməsini təmin edir və müştəri məmnuniyyətini artırır. Xüsusilə müştəri yönümlü mədəniyyətlər müştəri əlaqələrinin keyfiyyətini yüksəldərək təşkilatın bazar mövqeyini gücləndirir. Bununla yanaşı, daxili mədəniyyət işçilərin bağlılığını artırır və əmək məhsuldarlığını yüksəldir.

Mənbə: <https://banker.az/iscil%C9%99rin-motivasiyasi-%C9%99sas-novl%C9%99ri-v%C9%99-metodlari-iscil%C9%99rin-motivasiya-sistemi/>

Qrafik 2. Korporativ mədəniyyətin işçilərin motivasiyasına təsiri

Təşkilat liderləri mədəniyyətin daşıyıcıları və təbliğatçılarıdır. Onların liderlik üslubu və qərarları işçilərin davranışlarına və təşkilatın strateji istiqamətinə birbaşa təsir göstərir. Liderlərin mədəniyyəti dəstəkləyən və təşviq edən yanaşmaları təşkilatda dəyişikliklərin daha səmərəli idarə edilməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, mədəniyyət təşkilat daxilində innovasiyaların təşviq edilməsində və dəyişikliklərin qəbulu prosesində mühüm rol oynayır. Aydın və dəstəkləyici bir mədəniyyət dəyişikliklərə qarşı müqaviməti azaldır və yeni strategiyaların daha asan həyata keçirilməsini təmin edir.

Rəqəmsal transformasiya dövründə təşkilatların uyğunlaşma qabiliyyəti və çevikliyi korporativ mədəniyyətə birbaşa bağlıdır. Rəqəmsal mədəniyyətin təşviqi, işçilərin texnologiyalara inteqrasiyasını asanlaşdırır və təşkilatın müasir bazar tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bununla yanaşı, korporativ mədəniyyət dinamik bir prosesdir və təşkilatın daxili və xarici mühit dəyişikliklərinə uyğun olaraq yenilənməlidir. Bunun üçün mədəniyyətin müntəzəm olaraq təhlil edilməsi və strateji idarəetmə ilə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Təşkilatın maliyyə nəticələri, müştəri məmnuniyyəti, işçilərin motivasiyası və daxili əməkdaşlıq mədəniyyətin effektivliyini göstərən əsas indikatorlardır. Güclü mədəniyyət bu sahələrdə müsbət nəticələr əldə edilməsini təmin edir. Korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşması təşkilatların davamlı inkişafını təmin edən və onların bazar mövqeyini gücləndirən əsas alətdir. Təşkilatların mədəniyyətlərini strategiyaları ilə sintez etmələri, liderliyin bu prosesi dəstəkləməsi və müasir dəyişikliklərə adaptasiya olunmaq üçün çevik yanaşmalar tətbiq etmələri vacibdir. Bu yanaşmalar yalnız daxili proseslərin effektivliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də təşkilatın rəqabət qabiliyyətini və uzunmüddətli sabitliyini təmin edir.

Nəticə

Korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşması təşkilatların fəaliyyətinin dayanıqlığını və uğurunu təmin edən əsas faktor olaraq çıxış edir. Bu yanaşma, təşkilatın mədəniyyətini onun strateji məqsədləri ilə sintez edərək daha güclü daxili əlaqələr və rəqabət üstünlüyü yaradır. Təşkilatın mədəniyyəti yalnız işçilərin davranışlarını və iş mühitini formalaşdırmır, həm də bazar mövqeyini gücləndirən mühüm vasitə rolunu oynayır.

Mədəniyyətin strateji idarəetmədə rolu işçilərin motivasiyasını artırmaqdan, dəyişikliklərin qəbulunu asanlaşdırmaqdan və innovasiyaları təşviq etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, liderlik mədəniyyətin formalaşdırılmasında əsas rol oynayaraq işçilərin təşkilata olan bağlılığını gücləndirir və strateji məqsədlərə çatma prosesini dəstəkləyir. Rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklərin artdığı müasir dövrdə korporativ mədəniyyətin rolu daha da artır, çünki təşkilatlar çevik və innovativ yanaşmalar tətbiq etməklə müasir bazar tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirlər.

Yekun olaraq, korporativ mədəniyyətin idarə olunmasının strateji yanaşması təşkilatın daxili və xarici mühitində sabitliyi təmin edir, rəqabət üstünlüyü yaradır və uzunmüddətli məqsədlərə çatmaq üçün effektiv platforma təqdim edir. Bu prosesdə müntəzəm monitorinq, mədəniyyətin yenidən təhlili və təşkilatın dəyərlərinə uyğunlaşdırılması vacibdir. Təşkilatlar bu yanaşmanı həyata keçirməklə yalnız daxili əməkdaşlığı artırır, həm də bazar şərtlərinə uyğunlaşaraq daha uğurlu nəticələr əldə edir. Korporativ mədəniyyətin strateji idarə olunması, təşkilatın həm daxili potensialını, həm də bazardakı mövqeyini gücləndirən əsas alət kimi qəbul edilməlidir.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

1. Andrianu A. B. (2020). Resilient organizational culture: Cluj-Napoca case study. *Eastern Journal of European Studies*, 11(1), p. 335
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirinin 28 yanvar 2011-ci il tarixli F-09 №-li əmri ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Standartları".
3. Azərbaycan Respublikasının Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinglər üzrə Komissiyası. Bakı. 2024. s. 48
4. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 2018
5. Çubukçu M. İşletmələrdə Uygulanan Strateji Tipləri və Uygulamadan Örnəklər. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*. Yıl: 2018, Cilt: 1, Sayı: 2, s.142
6. Deloitte Insights (2019). *Banking on Corporate Culture: A Strategic Asset*. Deloitte Report. p. 12
7. Димов Н.И. Сущность программы стратегического управления корпоративной культурой предприятия малого и среднего бизнеса. Негосударственное образовательное частное учреждение высшего образования Московский финансово-промышленный университет Синергия. 2021. с. 23
8. Dünya Bankı. Azərbaycan Respublikası dövlətə məxsus müəssisələrdə korporativ idarəetmə və mülkiyyət. Vaşinqton. 2017 s. 77
9. Əhmədov F., Çoşkun R. Strateji İdarəetmə. İSCEMR. 2023. s. 30
10. Əliyev İ. Dünyada və Azərbaycanda korporativ idarəetmə. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. İqtisadi islahatlar elmi-analitik jurnal. Bakı. 2022. s. 83, 85
11. International Finance Corporation. *Пособие по управлению малыми и средними предприятиями*. Washington. 2019. s. 85

12. İsmayılov A. (2020). Azərbaycan biznesi üçün korporativ mədəniyyətin inkişafının əhəmiyyəti. İqtisadi Tədqiqatlar Jurnalı. s. 23
13. Həsənov, E. (2020). Azərbaycan bank sektorunda korporativ mədəniyyətin idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı. s. 31
14. Quliyev S. (2019). Azərbaycanda Kiçik və Orta Biznesin İnkişaf Perspektivləri. Azərbaycan İqtisadiyyat Elmi Jurnalı. s. 62
15. Lorincova S., Miklosik A., Hitka M. (2022). The role of corporate culture in economic development of small and medium-sized enterprises. Technological and Economic Development of Economy, 28(1), p. 35
16. Məmmədov M., Əlizadə Ş. Strateji menecment. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, AzMİU. "Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi", 2022, s. 46
17. Süleymanov A. (2020). Azərbaycan biznes mühitində korporativ mədəniyyət və onun idarə edilməsi. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı. s. 74
18. <https://news.theculturefactor.com/news/what-is-the-relationship-between-business-strategy-and-company-culture>
19. <https://economy.gov.az/az/page/korporativ-idareetme/korporativ-idareetme-haqqinda#>
20. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=6>
21. <https://demka.rosdiplom.ru/readyi2a1a2new.asp?id=682112>
22. <https://www.ifc.org/content/dam/ifc/doc/mgrt/russian-ifc-sme-guide-rus-2021.pdf>
23. <https://smb.gov.az/>
24. <https://www2.deloitte.com>

УДК:81

**AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİ VƏ QARAQALPAQ TÜRKÇƏSİNDƏ İŞLƏNƏN SAİT
FONEMLƏRİN OXSAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.**

**Similar and different features of vowel phonemes used in Azerbaijani Turkish and
Karakalpak Turkish.**

Aynur Cəfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin türk dili bölməsinin mütəxəssisi

Orcid:0009-0000-2034-186

Xülasə

Qədim türk xalqlarından biridə Qaraqalpaq türkləri olmuşdur. Qaraqalpaq türkləri qədim rus qaynaqlarında “ Çerniyi Klubuki ”, ərəb mənbələrində isə “ Qarabörüklü ” adları ilə adlandırılmış , hər ikisidə Qaraqalpaq mənasını verir. Qaraqalpaqların mənşəyi haqqında mövcud olan rəvayətlərə görə onların tarixi noqaylarla bağlı olması və qədim vətənləri Kazan ilə Astarxan xanlıqları arasındakı Volqa çayı sahillərində olduğunu qeyd etmişlər. 1916 –ci ildə rus alman döyüşündə çarın fərmanına əsasən Türküstan və Qazaxstanda böyük bir inqilab olmuş. İnqilab nəticəsində çar hökuməti süqut etdiyi üçün minlərcə Türküstanlı əsarətdən qurtulmuş. Bu üsyanda Qaraqalpaqlarda çox itkilər vermişlər. Böyük Türküstan adı ortadan qaldırıldıqdan sonar Xivə yerinə Qaraqalpaqıstan respublikası qurulmuşdur. Qaraqalpaq dilli türk dillər ailəsinin qıpçaq yarımqrupuna qoluna daxil olub və Qaraqalpaqstan Muxtar Respublikasının rəsmi dili olmuşdur. Bu dil noqay, qazax və qaraçay dilləri ilə birgə qıpçaq-noqay qoluna aid edilir, leksik baxımdan daha çox qazax dilinə yaxın olsada orfoqrafik cəhətdən onlardan fərqlənir. Qaraqalpaq dili noqay və qazax dilinə daha çox yaxındır. Qaraqalpaq dili ilk dəfə yazı dili olaraq Sovet dövründə meydana gəlmiş, əvvəllər ərəb hərflərinə söykənən bir əlifba kimi inkişaf etdirilmişdir. 1928 – ci ildə isə Latın qrafikalı əlifba əsasında qaraqalpaq əlifbası düzəldilib qəbul edilmişdir. Bu latın əlifbası əsasında düzəlmiş qaraqalpaq əlifbası 9 sait və 23 samit olmaqla 32 hərfdən ibarət olmuşdur. Sonradan 1932 –ci ildə rusların təsiri ilə kiril əlifbasına keçmişlər. 1996 –cı ildən yenidən Latın əsaslı Qaraqalpaq əlifbası qəbul edilmişdir. Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin fonetikasında olan saitlərlə (vokallarla) , qıpçaq yarımqrupuna daxil olan Qaraqalpaq dilində işlənən sait səsləri (vokalları) müqayisə edərəkən hər iki türk dilindəki saitlərin az bir fərqlə bir-birindən fərqlənsədə, türk dillərinin ümumi dil xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdiyini və dillər arasında ən az dəyişikliyə uğrayanda dilin məhz fonetikasının olduğunu görə bilərik.

Açar sözlər: Azərbaycan türkçəsi, Qaraqalpaq türkçəsi, fonetika, vokallar.

Summary

One of the ancient Turkic peoples was the Turks of Karakalpak. The Turks of Karakalpak were called "Chernyi Klubuki" in ancient Russian sources, and "Garabörüklü" in Arabic sources, both of which mean Karakalpak. According to the existing legends about the origin of the Karakalpaks, they are historically related to the Nogai and their ancient homeland is on the banks of the Volga River between the Khanates of Kazan and Astarxan. In 1916, during the Russo-German war, a great revolution took place in Turkestan and Kazakhstan according to the tsar's decree. As a result of the revolution, the tsarist government fell, and thousands of Turkestans were freed from slavery. They suffered a lot of losses in the Karakalpaks in this rebellion. After the name of Great Turkestan was eliminated, the republic of Karakalpakstan was established instead of Khiva. The Karakalpak language belongs to the Kipchak subgroup of the Turkic language family and became the official

language of the Karakalpakstan Autonomous Republic. This language belongs to the Kipchak-Nogai branch together with the Nogai, Kazakh and Karachay languages, it is lexically closer to the Kazakh language, but differs from them orthographically. The Karakalpak language is more closely related to the Nogai and Kazakh languages. The Karakalpak language first appeared as a written language during the Soviet era, and was previously developed as an alphabet based on Arabic letters. In 1928, the Karakalpak alphabet was created and adopted based on the Latin alphabet. Karakalpak alphabet based on this Latin alphabet consisted of 32 letters including 9 vowels and 23 consonants. Later, in 1932, under the influence of the Russians, they switched to the Cyrillic alphabet. Since 1996, the Latin-based Karakalpak alphabet has been adopted again. Comparing the vowel sounds (vowels) of the Azerbaijani language, which is part of the Oghuz group of Turkic languages, with the vowel sounds (vowels) used in the Karakalpak language, which is part of the Kipchak subgroup, and the vowel sounds (vowels) used in the Karakalpak language, which is part of the Kipchak subgroup, although the vowels in both Turkic languages are slightly different from each other, they contain common linguistic features of Turkic languages. and we can see that it is precisely the phonetics of the language when it undergoes the least change between languages.

Key words: Azerbaijani Turkish, Karakalpak Turkish, phonetics, vocals.

Qədim dövürdən bu günə kimi uzun bir tarixi inkişaf yollarından keçmiş xalqlardan da biri türk xalqlarıdır. Bu tarixi inkişaf yollarında qarşılaşdıqları problemlər onların həyatına, mədəniyyətinə və təhsillərinə müəyyən təsirini göstərmişdir. Qədim türk xalqlarından biridə Qaraqalpaq türkləri olmuşdur. Qaraqalpaq türkləri qədim rus qaynaqlarında “ Çerniyi Klubuki ”, ərəb mənbələrində isə “ Qarabörüklü ” adları ilə adlandırılmış və bunların hər ikisidə Qaraqalpaq mənasını verir. Qaraqalpaq adı bəzi rəvayətlərdə Peçeneklərlə əlaqələndirilmiş, beləki oğuzlar tərəfindən IX əsrdə Volqa ərazisindən çıxarılan Peçeneklər cənub-şərqi Avropaya gələrək X əsrdə buradakı Macarları qovaraq Tuna və Balkan dağlarına qədər olan ərazini işğal etmişlər. XI əsrdə oğuzların buralara gəlməsi ilə Peçeneklərin siyasi qüdrəti zəifləmiş və bir müddət sonra burada Qıpçaqlar məskunlaşmışlar. Tarixi qaynaqlarda Qaraqalpaqlar ilk dəfə XVI əsrin sonunda, Sırdərya boyunca yaşayan bir qövüm olaraq göstərilmişdir. Qaraqalpaqların mənşəyi haqqında öz aralarında mövcud olan rəvayətlərə görə onların tarixi noqaylarla bağlı olması və qədim vətənləri Kazan ilə Astarخان xanlıqları arasındakı Volqa çayı sahillərində olduğunu qeyd etmişlər. Ancaq Topal Teymurun hakimiyyəti dövründə onları Türküstan ərazisinə gətirilib Sırdərya boyunca yerləşdirilmişdir. XVI əsrin əvvəllərində Xarəzm ölkəsi buxaradan ayrılıb müstəqil xanlıq olmuş və paytaxtın adı ilə Xivə Xanlığı adlandırılmışdır. 1858 –ci ildə Qaraqalpaq xanlığı Xivəyə xanlığına tabe olmuş, 1873 – cü ildə isə rus və Xivə xanlığı ilə olan müqaviləyə görə Amudəryanın sağ tərəfindəki Xivə xanlığı Sırdərya əyalətinə tabe edilir, bu anlaşmaya görə də qaraqalpaqlar rus uyğuru adlandırılmışdır. 1916 –ci ildə rus alman döyüşündə çarın fərmanına əsasən Türküstan və Qazaxstanda böyük bir inqilab olmuş. İnqilab nəticəsində çar hökuməti süqut etdiyi üçün minlərcə Türküstanlı əsarətdən qurtulmuş, bu üsyanda Qaraqalpaqlarda çox itkilər vermişlər. Böyük Türkistan adı ortadan qaldırıldıqdan sonar Xivə yerinə Qaraqalpaqıstan respublikası qurulmuşdur.

Türk dillər ailəsinin qıpçaq qoluna daxil olan türk dillərdən biridə Qaraqalpaq dillidir. Qaraqalpaq dili Qaraqalpaqstan Muxtar Respublikasının rəsmi dili olmuşdur. Qaraqalpaq dilində təxminən 400 min nəfər danışır. Onlar əsasən Özbəkistanda yaşayırlar. Bu dildə danışan əhalinin təxminən 2 min nəfəri Əfqanıstanda, daha az sayda isə Rusiyada, Qazaxıstanda və Türkiyədə yaşayır. Qaraqalpaq dili türk dillərinin qıpçaq yarımqrupuna daxildir. Bu dil noqay, qazax və qaraçay dilləri ilə birgə qıpçaq-noqay qoluna aid edilir, leksik baxımdan daha çox qazax dilinə yaxın olsada orfoqrafik cəhətdən onlardan fərqlənir. Ümumiyyətlə bütün türk dilləri qədim dövürdən bu günə kimi

müəyyən dəyişikliyə uğrasada hər bir türk dilli qədim türk dillərinin dil xüsusiyyətlərini fonetik , leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunu özündə qoruyub saxlamışdır. Bu gün hər hansı bir türk dilinin qrammatikasına nəzər saldıqda qədim türk dillərinə məxsus dil xüsusiyyətlərinin özündə saxladığının şahidi oluruq. Qaraqalpaqlar digər müsəlman türkləri kimi 1924-1928-ci illərdə ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Onların ağır həyat şəraiti, daimi digər dövlətlərin basqısı altında olması onların mədəniyyət və təhsillərində böyük təsir etmiş, çox az sayda əhali təhsil ala bilmişdir. Qaraqalpaq yazı dili Qaraqalpaqıstanın qurulması (1925) ilə başlayır. Yazı dili bütün Türkünstan əhalisinin XIX əsrin sonuna qədər müştərək istifadə etdikləri türkcədir. Danışq dili isə qazax və qırğız dillərinə çox yaxındır. Bundan əlavə olaraq Qaraqalpaq şivəsində vardır ki, buda şimal-şərqi və cənub-qərbi olmaqla iki əsas ağza bölünməkdədir. Bir-birindən çox fərqli olmayan bu iki ağzdan başqa, Qaraqalpaqıstan hüduqları boyunca, qaraqalpaq-qazax, qaraqalpaq-türkmən və qaraqalpaq-özbək qarışıq ağzları da vardır. Qaraqalpaq dili noqay və qazax dilinə daha çox yaxındır. Qaraqalpaq dili ilk dəfə yazı dili olaraq Sovet dövründə meydana gəlmiş, əvvəllər ərəb hərflərinə söykənən bir əlifba kimi inkişaf etdirilmişdir. 1928 – ci ildə isə Latın qrafikalı əlifba əsasında qaraqalpaq əlifbası düzəldilib qəbul edilmişdir. Bu latın əlifbası əsasında düzəlmiş qaraqalpaq əlifbası 9 sait və 23 samit olmaqla 32 hərfdən ibarət olmuşdur. Sonradan 1932 –ci ildə rusların təsiri ilə kiril əlifbasına keçmişlər. 1996 –cı ildən yenidən Latın əsaslı Qaraqalpaq əlifbası qəbul edilmişdir.

Bugünkü Qaraqalpaq türkcəsində Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi 9 sait (vokal) işlənir. Bu saıtləri türk dilçi alimi Ceyhun Vedat Uyğur Qaraqalpaq Türkcəsi Qrammatikası kitabında belə göstərmişdir : *a, ı, o, u, ä (á), e, i, ö (ó), ü (ú)* saıtləridir. (3.s.31) Bu saıtlərin işlənməsini qaraqalpaq şairi Ajiniyaz Qosubay Ulunun şeirlərində də görmək olar.

/a / saıti: Azərbaycan Türkcəsində olduğu kimi Qaraqalpaq dilində də qalın (dil arxası), açıq, dodaqlanmayan saıtdır. Sözüün önündə , ortasında və sonunda işlənir. Məs: *xabar (xəbər)-, alan (alan), janım (canım) v.s.*

Хабар бериң, пәрийзадым, йол болсун,

Жилүә билә шийрин жаным алан қыз, (Йол болсун,4. s, 8)

/ ı / saıti qalın (dil arxası), qapalı, dodaqlanmayan saıtdır, Azərbaycan dilində fərqli olaraq Qaraqalpaq dilində / ı / saıti kəliməninin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Məs: *qıs (qış), qızıl (qızıl, qırtızı), ulı (oğlu), ışk (eşq)* və s.

Ышқы ләшкериниң дәхиәт сәркабы,

Бул аманат жанды тәннен бездирер, (Бозатаўлы нәзелим ,4. s ,15)

Ышқ отына түшкен жигит мәрт болар,

Шеккени күн-түни ақ-хәсирет болар, (Бар енди , 4.s, 35)

/ o / saıti qalın (dil arxası), dodaqlanan, açıq saıtdır. / o / səsi, / u / səsinə görə (açıq, geniş) ancaq / a / səsinə görə (dar) saıtdır. Kəlimənin əvvəli və ortasında işlənir. Bu saıt səsi Azərbaycan türkcəsində çox az demək olarki, müəyyən məqamlarda işlənir və / o / saıti ilə şəkilçi belə başlamır. Qaraqalpaq dilində isə tələffüz zamanı / o / sözüün əvvəlində / v / və ya / u / səsinə yaxın bir səs işlənəkdədir : *ok (ox) “ wok “, ot (atəş), “ wot “, boldı (oldu), toğız (doqquz)* vs.

Бийкар болды ярның йузин көргеним,

Ашық болып йүрмән ярның өзинә. (Хабарын сорайын дилдарның кимдиң, 4.s,27)

Қудай қосса қосылармыз бир заман,

Соннан басқа хәзир бизде жоқ әрман, (Дилбәрим,4. s,34)

/ u / saıti qalın , qapalı, dodaqlanan saıtdır. Tələffüz zamanı / u / səsinin formalaşmasında alt çənə aşağı düşür, dilin arxa hissəsi azacıq arxaya çəkilməmiş halda yumşaq damağa doğru qalxır, dilucu isə ön allt dişlərdən uzaqlaşır və ağız boşluğunun həcmi daralmış olur. Bu zaman dodaqlar qabağa doğru uzanaraq yuvarlaq bir boşluq yaradır.

/ u / saiti kəlimənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir. Kəlimənin ikinci və ya ya son hecasında / u / səsi yazıda / ı / olaraq yazılır: *boldu- yazlışı boldı (oldu), qondu - yazlışı qondu (qondu)* vs.

Мен аның ышқында болдым хоры-зар,

Ақлы-хуушым алып кетти шул пәрий. (Бир пәрий, 4.s,13)

Аның (онун), ақлы-хуушым (ағыл- huşum), шул (bu) kimi sözlərdə də / u / saitinə işlənməsini görürük.

Azərbaycan türkcəsindən ən çox işlədilən digər türk dillərindən fərqləndirən dilönü (incə), açıq, dodaqlanmayan / ə / saiti qaraqalpaq türkcəsində prof. Ceyhun Vedat Uyğurun “ Karakalpaq Türkçesi Grameri ” kitabında fərqli olaraq /ä / saiti (açıq / e / saiti kimi) göstərmişdir. Bu saitin səsi qaraqalpaq türkcəsində dil ortası, açıq, dodaqlanmayan saitdir, bu səsin tələffüzü genəl olaraq / i / səsindəki kimidir, sadəcə olaraq / i / səsində dil daha yüksəldiyi halda /ä / səsində tələffüz zamanı dil acı dişə toxunur. Bu da /ä / səsinin dil ortası fonemi olduğunu göstərir. / ä / saiti kəlimənin əvvəlində və ortasında işlənir. Əsasəndə ərəb və fars mənşəli sözlərdə görülür. Azda olsa türk kəlimələrində işlənir: *qələm (qələm), jāne "yenə", hām (həm, da, də,) vs.*

Ancaq / ä / kimi göstərilən saitin qaraqalpaq alimi Abatay Dəyletovun “Həzırkı Qaraqalpaq Dilinin Fonetikası” (Xəzирги Қарақалпақ Тили Фонетика, 1. s, 45) kitabında / ə / kimi yazıldığını görürük. Bu saitin qaraqalpaq şairi Äjiniyaz Qosıbay Ulı (Əжинияз Қосыбай улы) “ Зийһар - таңламалы шығармалары ” kitabındakı şeirlərində də / ə / şəklində yazıldığına rast gəlirik.

Хәр бир сөзинң дәртли қулға дәрманды,

Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун. (Йол болсун, 4.s, 8)

Хәр (hær), дәртли (dærtli), пәрийзадым (pærizadım) sözlərində / ə / şəklində yazılmışdır.

Azərbaycan türkcəsində işlənen incə (dilönü), açıq , dodaqlanmaya / e / saiti Qaraqalpaq türkcəsində fərqli olaraq qapalı, incə (dilönü), dodaqlanmayan saitdir. Prof. Ceyhun Vedat Uyğurun Qaraqalpaq dilinin qrammatikası kitabında da bu saitin araşdırmasında heca əvvəlində / e / saitin başqa saitlərlə qarşılaşdırdıqda dil önü olduğunu söyləmiş və (i, ı, u, ü, kimi) qapalı saitin olduğunu göstərir. /e / saiti sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Bu saitin ilk hecədə / y / və ya / i / səsinə yaxın bir səs və yaxud / ie / şəklində tələffüz edilir: *ieke / yeke / “iki”, iel /yel / “ el, oba, yurt”, iendi / yendi “indi”,* hecanın ortasında və xüsusilə də sonunda qapalı e (e') kimi tələffüz edilir: *keme' (gəmi), kəsəñiz (gəlsəñiz) vs.*

/ i / saiti incə (dil ortası) qapalı saitdir. Tələffüz zamanı dil orta damağın ortasına yüksəlir, dilin kənarı isə acı dişlərə toxunur, dodaqlar isə / e / səsində olduğu kimidir, fərqi isə / i / saiti daha qısa tələffüz edilir. / i / saiti sözün sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir : *til (dil), kisi (kişi), jetim (yetim), bilimsiz (cahil) vs.*

Илажын билмәдим билдирдим сәңа,

Бир ярның қыялы басыма түшти. (Тушти, 4.s, 27)

/ ü / saiti incə (dil ortası), qapalı, dodaqlanan saitdir. / ü / saiti azərbaycan türkcəsində olduğu kimi qaraqalpaq türkcəsində də sözün əvvəlində , ortasında və sonunda işlənir. Ancaq qaraqalpaq dilində sözün sonunda işlənen / ü / səsi, yazıda / i / olaraq göstərilir : *ülke “ ölkə”, jürdi “ getdi”, jünü “ yunu” (yazıda jüni), “üstü “üsdü “ (yazıda üsti), bülbül “ bülbül “ (yazıda bülbil), üzdü “ qopardı “ (yazıda üzdi) vs.*

Олтүрдым жанымдан үмийдим үзиб,

Жаным ота яқты көзлерин сүзиб, (Бир жәнән, 4. s, 11)

Хүсни жамалы әғла қыз. (Хийуалы Қыз, 4.s, 37)

/ ö / saiti incə (dil ortası), dodaqlanan, / ü / saitinə nəzərən geniş bir saitdir. Bu saitin səsinə tələffüz edərkən dilin orta hissəsi azacıq yuxarı qaxmış olur , ağız boşluğunun ön hissəsindən arxaya

hissəyə nisbətən kiçik bir nov yaranır, dodaqlar irəli doğru uzanaraq yuvarlaq bir boşluq yaradır. Azərbaycan türkçəsində sözün əvvəlində, ortasında və sonunda işlənən / ö / saiti qaraqalpaq dilində sözün əvvəlində və ortasında işlənir. Azərbaycan türkçəsindən fərqli olaraq Qaraqalpaq dilində bu saitin ilk hecədə / o / kimi dodaqlarla tələffüz edilir və özündən əvvəl / w / səsinə yaxın bir səslə işlənir: wöl “ ölmək”, wös “ çıxmaq, böyümək”, kölsiz “ gölsüz”, közgisi “ güzgüsü, aynası” vs.

Сөз жайылар елдән-елә,

Сөзләр шығар дилдән-дилә (.Түсер,4. s, 16)

Сениң қасыңда жоқ зағша Сәнәүбәр,

Дүньяның бәршеси сендин садаға. (. Садаға, 4.s, 22)

Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin fonetikasında olan saitlərlə (vokallarla), qırçaq qrupuna daxil olan Qaraqalpaq dilində işlənən saitin səsləri (vokalları) müqayisə edərkən hər iki türk dilindəki saitlərin az fərqlə bir-birindən fərqlənsədə türk dillərinin ümumi dil xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdiyini və dillər arasında ən az dəyişikliyə uğrayanda dilin məhz fonetikasının olduğunu görə bilərik.

Ədəbiyyat

- 1.Абатбай Дәүлетов. Хәзирги Қарақалпақ Тили Фонетика . Нөкис “ Қарақалпақстан ” 2005.s 145
- 2 Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Müasir azərbaycan dili. I–hissə. Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya.Şərq-Qərb. Bakı. 2007. S. 253..
3. Сeyhun Vedat Uyğur. Karakalpaq Türkçesi Grameri. Türk dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2018.
4. http://kitapxana.com/static/pdf/kitapxana.com_ziywar.pdf
5. М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М. Экбсон.1959. с.134

**SÜRGÜN MÖVZULU ROMANLARDA ORTAQ MOTİVLƏRİN İŞLƏNMƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ G.YAXINANIN "ZÜLEYXA GÖZLƏRİNİ AÇIR" ROMANI
ƏSASINDA**

**Features of the development of common motifs in novels with the theme of exile based on G.
Yakhin's novel "Zuleikha opens her eyes"**

Aynur Vidadi qızı Tağıyeva

Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı

Xülasə

Məqalədə, sürgün mövzulu bədii nəsr nümunələrində yer alan ortaq motivlər və onların işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin, G.Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında yer alan ortaq sürgün motivləri C.Dağcının eyni mövzulu romanları ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Məqalənin birinci fəslində ortaq motivlər, onların həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatında işlənmə xüsusiyyətləri və iqtibas üsulları araşdırılmışdır. Həmçinin, G.Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında yer alan "Yusif və Züleyxa" səyyar motivi işləndiyi bədii örnəklərdə tədqiq edilmişdir.

Məqalənin ikinci fəslində isə sürgün mövzusunda yazılmış bədii nümunələrin xarakterik xüsusiyyətləri və ortaq motivlər tədqiq edilmişdir. Belə ki, G.Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" və C.Dağcının "Qorxunc illər", "Badam budağından asılmış uşaqlar", "Yurdunu itirmiş adam" romanlarında yer alan məhkum düşərgələri, folklor motivləri, mifik inanclar, sürgün fərmanlarının verilməsi, ərzaq paylama, dəfnetmə kimi ortaq motivlər qarşılıqlı şəkildə verilmişdir. C.Dağcının "Qorxunc illər" romanında yer alan Azimat haqqında əfsanə "Badam budağından asılmış uşaqlar" romanında isə Aydamak adlı əfsanə ortaq folklor motivi kimi əks olunmuşdur.

Azimatın oğlu Arslan bəy bunu eşidəndə çox sevindi. O, icazə verilən gün ölkəni tərk edib. İki il, düşmən torpaqlarını gəzmədik, heç bir şəhər, kənd qoymadıq [1,29].

Qədim zamanlarda, xəritədə bir vilayət var idi, onun adı Krım idi. Bu vilayətdə bir igid yaşayırdı, adı Alim Aydamak idi. Kasıbın halına yanar, kasıbı yedizdirərdi, kəndliləri sevirdi, çünki bilirdi ki, varlılar olmasa da torpaq yaşılacaq, ağaclar bar verəcək. Amma kəndlilər olmasa, torpaq səhraya çevrilərdi. Ona görə də kənd camaatı Aydamakı çox sevirmiş, əgər varlı idisə, onu görəndə ürkərmiş [2,158].

"Qorxunc illər" və "Badam budağından asılmış uşaqlar" romanlarından verilmiş nümunələrdə şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri ortaq motiv kimi işlənmişdir.

Ümumilikdə isə G.Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında və C.Dağcının "Qorxunc illər", "Badam budağından asılmış uşaqlar", "Yurdunu itirmiş adam" romanlarında yer alan ortaq motivlər sürgün mövzulu romanlar üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdəndir.

Açar sözlər: sürgün, ortaq motivlər, G.Yaxina, "Züleyxa gözlərini açır", "Qorxunc illər", "Badam budağından asılmış uşaqlar".

Abstract

The article examines the common motifs in examples of literary prose with the theme of exile and their features of development. Also, the common motifs of exile in G. Yakhin's novel "Zuleikha opens her eyes" are given in a comparative manner with the novels of the same title by J. Dagchi.

In the first chapter of the article, common motifs, their features of development in both Eastern and Western literature and citation methods are examined. Also, the mobile motif "Yusuf and Zuleykha" in G. Yakhin's novel "Zuleikha opens her eyes" is studied in literary examples.

In the second chapter of the article, the characteristic features and common motifs of literary examples written on the theme of exile are studied. Thus, in G. Yakhin's "Zuleikha Opens Her Eyes"

and C. Dağçı's novels "Terrible Years", "Children Hanging from an Almond Branch", "A Man Who Lost His Homeland", common motifs such as prison camps, folklore motifs, mythical beliefs, issuing exile decrees, food distribution, burial are mutually presented. The legend about Azimat in C. Dağçı's novel "Terrible Years" and the legend called Aydamak in the novel "Children Hanging from an Almond Branch" are reflected as a common folklore motif.

Azimat's son Arslan Bey was very happy when he heard this. He left the country on the day he was allowed to. For two years, we did not travel through enemy lands, we did not leave any city or village. 29

In ancient times, there was a province on the map, its name was Crimea. In this province lived a brave man, his name was Alim Aydamak. He felt sorry for the poor, fed the poor, loved the villagers, because he knew that even without the rich, the land would turn green, the trees would bear fruit. But without the villagers, the land would turn into a desert. That is why the villagers loved Aydamak very much, and if he was rich, they would be scared when they saw him¹⁵⁸.

In the examples given in the novels "The Terrible Years" and "The Children Hanging from the Almond Branch", examples of oral folk literature are used as a common motif.

In general, the common motifs found in G. Yakhina's novel "Zuleikha Opens Her Eyes" and J. Dagchi's novels "The Terrible Years", "The Children Hanging from the Almond Branch", and "The Man Who Lost His Homeland" are among the characteristics characteristic of novels about exile.

Keywords: exile, common motifs, G. Yakhina, "Zuleikha opens her eyes", "Terrible years", "Children hanging from an almond branch".

Giriş

Roman janrı mürəkkəb və geniş quruluşa malik olub, zəngin mövzu sisteminə sahibdir. Tarixi, dedektiv, bioqrafik və s. kimi mövzularla yanaşı sürgün mövzusu da romanlarda aktual olaraq işlənməkdədir. Bu tip romanlarda yer alan sürgün mövzusu bir neçə aspektdən öz əksini tapmış olur. C. Coysun "Sürgünlər" əsərində yer alan sürgün motivi psixoloji olub, fərdin cəmiyyətdən uzaqlaşmasından bəhs edir. Lakin Modern Tatar ədəbiyyatının nümayəndəsi olan G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında real tarixi sürgündən bəhs olunur. Belə ki, 1920-1930-cu illərdə yeni iqtisadi sistemə keçid ilə bağlı verilən fərmana qarşı çıxan qolçomaqların öldürülməsi və ailələrinin sürgün edilməsi əks olunmuşdur. G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında qarşılaşdığımız bir çox motivlər ortaq xüsusiyyətlidir.

Ortaq motivlər müxtəlif bədii örnəklərdə eyniyyət kəsb edən ünsürlər kimi öz əksini tapır.

Ortaq motivlər və onların işlənmə xüsusiyyətləri

G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" və C. Dağçının "Qorxunc illər", "Badam budağından asılmış uşaqlar", "Yurdunu itirmiş adam" romanlarında bir sıra motivlər ortaq ünsürlər kimi işlənmişdir. G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında yer alan ortaq motivlər:

1. Məhkum düşərgələri;
2. Folklor motivləri;
3. Dəfnətmə yolları;
4. Şəraitsiz vaqonlarda sürgün olunma;
5. Sürgün prosesi ilə bağlı fərmanların verilməsi;

Sürgün prosesində məkan anlayışını əks etdirən sürgün düşərgələri fərqli məqsədləri həyata keçirmək üçün müxtəlif formalarda təşkil olunurdu. G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında əks olunmuş və "Semruk" adlandırılan sürgün düşərgəsi aparılan yeni iqtisadi sistemə keçid prosesinə etiraz edən qolçomaqların öldürülməsindən sonra sürgün edilmiş ailə üzvləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Simvolik olaraq "Semruk" adlandırılan koloniyanın adı isə onu inşa edən dörd nəfəri -

Volf, İvan, Lukka və Avdeyi işarə edir. Belə ki, bu ustalardan birinin sadəcə bir əli var. Ona görə də koloniya simvolik olaraq "Semruk" adlandırılmışdır. Bənzər düşərgə motivlərinə C. Dağcının "Qorxunc illər", "Yurdunu itirmiş adam" romanlarında da rast gəlmiş oluruq. Fərqli cəhət isə buradakı düşərgələrin müharibələr zamanı əsir düşmüş şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş olmasıdır.

C. Dağcının "Qorxunc illər" romanında yer alan Azimat haqqında əfsanə "Badam budağından asılmış uşaqlar" romanında isə Aydamak adlı əfsanə ortaq folklor motivi kimi əks olunmuşdur.

Azimatın oğlu Arslan bəy bunu eşidəndə çox sevindi. O, icazə verilən gün ölkəni tərk edib. İki il, düşmən torpaqlarını gəzmədik, heç bir şəhər, kənd qoymadıq [1,29].

Qədim zamanlarda, xəritədə bir vilayət var idi, onun adı Krım idi. Bu vilayətdə bir igid yaşayırdı, adı Alim Aydamak idi. Kasıbın halına yanar, kasıbı yedizdirərdi, kəndliləri sevirdi, çünki bilirdi ki, varlılar olmasa da torpaq yaşıllaşacaq, ağaclar bar verəcək. Amma kəndlilər olmasa, torpaq səhraya çevrilərdi. Ona görə də kənd camaatı Aydamakı çox sevirmiş, əgər varlı idisə, onu görəndə ürəkərmiş [2,158].

G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında isə Tatar mifologiyası ilə bağlı motivlərə rast gəlmiş oluruq.

Romanın birinci hissəsində öz əksini tapan mifik obrazlar olan damdabaca (ev ruhu), meşə ruhu, qəbiristanlıq ruhu ikinci hissədə də totemimiz əlaməti olan heyvan kəllələrinin (ayı, müxtəlif quş kəllələri) koloniyanın girişində asılmasını müşahidə etmək olar.

Tatar mifik mətnlərində üyələrlə bağlı inanclar kimi öz əksini tapır. Tatar mifoloji dünyagörüşündə üyə anlayışı önəmli yer tutur, bu üyələrə inam tatarların qədim inanc və adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Üyələr bir neçə qruplarda təsnif olunur: meşə, dağ, ev, yer. Bu üyələr qoruyucu, hami rolunu həyata keçirirlər.

Ev üyesi haqqında motivə romanın birinci hissəsində rast gəlmiş oluruq. *"Ruhun iltifatını qazanmaq asan məsələ deyil. Hansı ruhun nə sevdiyini bilmək lazımdır. Məsəl üçün, dəhlizdə yaşayan biçüradamdabaca (evin ruhu) aza qane olandır, yəni o qədər də tələbkar deyil [4,s21]"*. Ev, meşə və qəbiristanlıq ruhu kimi mifik obrazlarla bağlı əsərin baş qəhrəmanı ayrı-ayrı hissələrdə müxtəlif qida məhsulları gətirib həmin ərazilərə qoymaqla mifik inanclarını əks etdirmiş olur.

Sadələnən bu kimi folklor motivləri və mifik inanclar ortaq motivlər kimi öz əksini tapmış olur.

Həmçinin, sürgün prosesinin başlanılmasını bildiren fərmanların verilməsi, insanların şəraitsiz vəqonlarda naməlum zaman kəsiyində düşərgələrə yollanması və yol zamanı ölən insanların isə dəfn olunmadan yol kənarlarına atılması həm G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" romanında, həm də C. Dağcının "Qorxunc illər" və "Yurdunu itirmiş adam" romanlarında ortaq motivlər kimi işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, G. Yaxinanın "Züleyxa gözlərini açır" və C. Dağcının "Qorxunc illər", "Badam budağından asılmış uşaqlar", "Yurdunu itirmiş adam" romanlarında yer alan məhkum düşərgələri, folklor motivləri, mifik inanclar, sürgün fərmanlarının verilməsi, ərzaq paylama və dəfn etmə kimi ortaq motivlər sürgün mövzulu romanlarda bədii sturukurun əsas elementləri kimi iştirak edərək sürgün prosesinin tam mənzərəsini əks etdirmiş olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dağcı. C. "Qorxunc illər" İstanbul, "Ötüken" 2006, 257 səh.
2. Dağcı. C. "Badam budağından asılmış uşaqlar" İstanbul, "Ötüken" 1991, 277 səh.
3. Frankl. V. "Həyata hə demək" Bakı, "Qanun" 2018, 240 səh.
4. Yaxina. G. "Züleyxa gözlərini açır" Bakı, "Qanun" 2015, 423 səh.

XÜSUSİ REAL MƏKAN BİLDİRƏN SÖZLƏRİN LİNGVOKULTUROLOGİYASI
(“QAFQAZ” KONSEPTİ)

Linguoculturology of words denoting specific real spaces

(“Caucasus concept”)

Abdullayeva Aysel Rasim qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Qafqaz ən qədim dövrlərdən insan məskəni, mədəniyyət beşiyi olmaqla yanaşı, dünyanın daim diqqət mərkəzində dayanmış, onun həm təbii, həm də sosial zənginlikləri çox fəthləri özünə cəlb etmişdir. Diyarın təbiəti onu üç coğrafi hissəyə bölmüşdür ki, buraya Şimali Qafqaz, Mərkəzi Qafqaz və Cənubi Qafqaz daxildir. Şimali və Cənubi Qafqazdan fərqli olaraq Mərkəzi Qafqaz daha çox dağlıq ərazilərdən ibarətdir.

Tarixi araşdırmalar Qafqazın etnik tərkibinin qədimlərdən a) İber- Qafqaz, b) İran və c) türk mənşəli olduğunu göstərir. Ona görə də “Qafqaz” konseptinin etimoloji semantikasında elə əvvəldən – mifoloji dövrdən müəyyən bir beynəlmilçilik mövcuddur ki, bunu etnokulturoloji razılaşma, yaxud uzun əsrlərin sıx əlaqələrindən irəli gələn mədəni uyuşma adlandırmaq olar.

“Qafqaz”, hər şeydən əvvəl, dağ anlayışına əsaslanır və bir konsept olaraq onun barəsindəki ilkin təsəvvür əfsanəvi Qaf dağına gedib çıxır. “Mifoloji lüğət”də göstərilir ki, Qaf dağı “Qafqaz sıra dağlarından birinin – Elbrusun qədim adıdır. Əbubəkr ibn Xosrov əl- Ustadın “Munisnamə” əsərində Qaf dağı haqqında yazılanlar atəşpərəstlərin Alburuz dağına aid təsəvvürlərini tamamlayır. İnamə görə, kainatın başlanğıcı və başqa çoxsaylı dünyalara gedən yollar da Qaf dağındadır. Əfsanələrdə Qaf dağının mavi zümrüddən yaradıldığı bildirilir”.

Yenə həmin əfsanələrə görə, Qaf dağı dünyanın bütün su damarlarının cəmləşdiyi yerdir. Tanrının hansı ölkəyə qəzəbi tutursa su damarlarının qoruyucusu Hərəkayla göstəriş verir ki, o ölkənin suyunu kəssin. Xeyirxahlıq, xilaskarlıq rəmzi olan Zümrüd quşunun Qaf dağında yaşadığı, Nuhun gəmisinin də məhz burada quruya çıxdığı barədə rəvayətlər geniş yayılmışdır.

Bu cür geniş, əhatəli semantik mənşə, yaxud mədəni etimologiya “Qafqaz” konseptinə olan marağın da miqyasını əks etdirir. Araşdırmalara görə, “Qafqaz yeni dövrün əvvəllərindən etibarən öz coğrafiyasını kifayət qədər inamla genişləndirən Rusiya imperiyasının siyasi maraq dairəsində idi. Biri digəri ilə həmişə münaqişə halında olan İran və Türkiyəyə (Osmanlı imperiyasına) qarşı aparılan müharibələr XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində artıq Qafqazın taleyini həll etdi.

Açar sözlər: etnik tərkib, etimoloji semantika, etnokulturoloji konsept

Abstract

The Caucasus, in addition to being a human habitation and a cradle of culture from the most ancient times, has always been in the center of attention of the world, and its natural and social wealth has attracted many conquerors. The nature of the land has divided it into three geographical parts, which include the North Caucasus, the Central Caucasus and the South Caucasus. Unlike the North and South Caucasus, the Central Caucasus consists of more mountainous areas.

Historical studies show that the ethnic composition of the Caucasus has been of a) Iberian-Caucasian, b) Iranian and c) Turkic origin since ancient times. Therefore, in the etymological semantics of the concept of "Caucasus" from the very beginning - from the mythological period - there is a certain internationalism, which can be called an ethnocultural agreement, or a cultural harmony arising from close ties over many centuries.

"Caucasus", first of all, goes to the concept of mountain and as a concept, its origin goes to the legendary Gaf mountain. In the "Mythological dictionary" it is added that "Gaf mountain is the ancient name of one of the mountains of the Caucasian range - Elbrus. Abubakr ibn Khosrov al-Ustad's "Munisname" written about Mount Ghaf completes the skills of fire worshipers related to Mount Alburuz. According to belief, the beginning of the universe and another thing, the roads to the worlds are also on Mount Gaf. In the legends, it is explained that Mount Gaf was created from blue emerald".

Again, according to the same legends, Mount Gaf is the place where all the water veins of the world are concentrated. If God is angry with any country, the protector of the water vessels instructs Harkayil to cut off the water of that country. There are widespread legends that the Emerald bird, a symbol of kindness and deliverance, lives on Mount Gaf, and that Noah's ark landed here.

Such a broad, comprehensive semantic origin, or cultural etymology, also reflects the extent of interest in the concept of "Caucasus".

According to research, "The Caucasus was in the sphere of political interest of the Russian Empire, which expanded its geography with enough confidence from the beginning of the new era. The wars against Iran and Turkey (the Ottoman Empire), which were always in conflict with each other, decided the fate of the Caucasus at the end of the 18th century and the beginning of the 19th century.

Keywords: ethnic composition, etymological semantics, ethnocultural concept

Qafqaz ən qədim dövrlərdən insan məskəni, mədəniyyət beşiyi olmaqla yanaşı, dünyanın daim diqqət mərkəzində dayanmış, onun həm təbii, həm də sosial zənginlikləri çox fəthləri özünə cəlb etmişdir. Diyarın təbiəti onu üç coğrafi hissəyə bölmüşdür ki, buraya Şimali Qafqaz, Mərkəzi Qafqaz və Cənubi Qafqaz daxildir. Şimali və Cənubi Qafqazdan fərqli olaraq Mərkəzi Qafqaz daha çox dağlıq ərazilərdən ibarətdir.

Tarixi araşdırmalar Qafqazın etnik tərkibinin qədimlərdən a) İber- Qafqaz, b) İran və c) türk mənşəli olduğunu göstərir. Ona görə də "Qafqaz" konseptinin etimoloji semantikasında elə əvvəldən – mifoloji dövrdən müəyyən bir beynəlmiləçilik mövcuddur ki, bunu etnokulturoloji razılaşma, yaxud uzun əsrlərin sıx əlaqələrindən irəli gələn mədəni uyuşma adlandırmaq olar.

"Qafqaz", hər şeydən əvvəl, dağ anlayışına əsaslanır və bir konsept olaraq onun barəsindəki ilkin təsəvvür əfsanəvi Qaf dağına gedib çıxır. "Mifoloji lüğət"də göstərilir ki, Qaf dağı "Qafqaz sıra dağlarından birinin – Elbrusun qədim adıdır. Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın "Munisnamə" əsərində Qaf dağı haqqında yazılanlar atəşpərəstlərin Alburuz dağına aid təsəvvürlərini tamamlayır. İnamə görə, kainatın başlanğıcı və başqa çoxsaylı dünyalara gedən yollar da Qaf dağındadır. Əfsanələrdə Qaf dağının mavi zümrüddən yaradıldığı bildirilir" (1, s. 307).

Yenə həmin əfsanələrə görə, Qaf dağı dünyanın bütün su damarlarının cəmləşdiyi yerdir. Tanrının hansı ölkəyə qəzəbi tutursa su damarlarının qoruyucusu Hərkayıl göstəriş verir ki, o ölkənin suyunu kəssin. Xeyirxahlıq, xilaskarlıq rəmzi olan Zümrüd quşunun Qaf dağında yaşadığı, Nuhun gəmisinin də məhz burada quruya çıxdığı barədə rəvayətlər geniş yayılmışdır (1, s. 307).

Bu cür geniş, əhatəli semantik mənşə, yaxud mədəni etimologiya "Qafqaz" konseptinə olan marağın da miqyasını əks etdirir. Araşdırmalara görə, "Qafqaz yeni dövrün əvvəllərindən etibarən öz coğrafiyasını kifayət qədər inamla genişləndirən Rusiya imperiyasının siyasi maraq dairəsində idi. Biri digəri ilə həmişə münaqişə halında olan İran və Türkiyəyə (Osmanlı imperiyasına) qarşı aparılan müharibələr XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində artıq Qafqazın taleyini həll etdi. Belə ki,

- a) Türkiyə nə qədər böyük cəhdlər etsə də Qafqazdan çəkilməli oldu;
- b) İran öz dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün Qafqazı müəyyən şərtlər daxilində güzəştə getdi;

c)bir- biri ilə çəkişən kiçik dövlətlərə bölünmüş Qafqaz isə Rusiya imperiyasından özünü müdafiə etmək iqtidarında deyildi” (2, s. 36).

Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı, əslində, üç səviyyədə baş verirdi ki, onun birincisi hərbi müdaxilə idi: Gürcüstanın könüllü ilhaq olunması, Azərbaycan xanlıqlarının müəyyən müqavimətdən sonra məğlubiyyəti, Şeyx Şamil hərəkətinin yatırılması və s. qafqazlıların yaddaşında bir istilaçılıq kimi qaldı. İkinci səviyyə diyara yeni idarə üsullarının gəlməsi idi: o zamana qədər feodal dağınıqlığı, dərəcəlik, geri qalmış iqtisadi- təsərrüfat həyatı, dini məhkəmə sistemi və s. rusların gəlişi ilə tədricən aradan qaldırılmağa, yerinə yeni üsullar gəlib tədricən bərqərar olmağa başladı. Üçüncü səviyyə isə müasir Avropa mədəniyyəti vasitələrinin, texnologiyalarının, janrlarının Qafqaza ayaq açmasından ibarət idi ki, buraya rus və Qərbi Avropa dilləri, qəzet çapı, kitab nəşri, teatr, yeni üsullu məktəblər və s. daxildir.

Tofiq Hacıyev görkəmli rus şairi, diplomatı A.S. Qriboyedovun 1828- ci ildə yazdığı bir məktuba istinad edərək göstərir ki, dövrün rus ziyalıları Zaqafqaziyada müəyyən mədəniləşdirici hərəkətin tərəfdarı olmuşlar, yəni onlar bilirdilər ki, yalnız hərbi güc vasitəsilə bu diyarın əhalisini ələ almaq, imperiyaya tabe etmək mümkün deyil. Məktub müəllifi yazırdı: “Yerli sakinlər yeni dəyişmiş həyat tərzinin xeyrini və yaxşı cəhətlərini nə qədər çox hiss etsələr, o qədər də onları bu dərəcəyə çatdıran idarə üsulunu çox istəyəcəklər” (3, s. 7).

T.Hacıyev bu məramın qismən də olsa həyata keçirildiyini, “A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə kimi imperiya qulluğunda olub millətə xidmət etmiş məmurular” yetişdiyini xatırladıqdan sonra rusların Qafqazda, eləcə də işğal etdikləri digər yerlərdə gördükləri “mədəniləşdirici işi”n mahiyyətini daha dərinədən əks etdirən ikinci bir məktubdan sitat gətirir. Bu. F.Engelsin K.Marksa məktubudur. O yazır: “Rusiya Şərqi münasibətdə həqiqətən progressiv rol oynayır. Bütün alçaqlığına və slavyan çirkabına baxmayaraq Rusiyanın hökmranlığı Qara dəniz və Xəzər dənizi üçün, həmçinin Mərkəzi Asiya üçün də başqırd və tatarlar üçün də sivilizator rolunu oynayır” (3, s. 7).

Etnik psixologiya baxımından çox mühüm hadisələrdən biri də XIX əsrin 40- cı, 50- ci illərində Azərbaycanda, ümumən Qafqazda realist- satirik ədəbiyyatın dirçəlişidir. “Q.Zakir, B.Şakir və M.B.Nadimin satirik şeirlərinin mövzu dairəsi, bədii problematikası, tənqid hədəfləri, gülüş obyektləri geniş olubdur. Satiriklər əsərlərində imperialist ambisiyalar güdən çarizmin müstəmləkə siyasətini, çar bürokratik üsul- idarəsinin yaramazlıqlarını... məhdud düşüncəli ruhanilərin riyakarlığını, ikiüzlülüynü, tacirlərin tamahkarlığını, əliəyriliyini açıq, kəskin tənqid və ifşa edərək geniş xalq kütlələrinin, məzlum və istismara məruz qalan, sosial müdafiədən məhrum olan insanların mənafeyini ifadə etmişlər” (4, s. 9- 10). Məsələn, Q.Zakir çarizmin “yeni idarə üsulu”ndakı yaramazlıqları elə rus dilinin öz sözü olan “zakon”la əks etdirir: Gündə bir gətirir zakoni- tazə. Fikri budu xəlqi verə güdazə; Nə rəvadır bisiyasət, bizakon Viran olsa nəhəq bir qədim ocaq; Çıxmadı, qurtulaq dərdi- bələdan Gündə bir zakonu görən canımız.

Bu cür faktlar göstərir ki, Rusiya- Qafqaz münasibətlərində çoxlu ziddiyyətlər, təzadlar olmuşdur ki, linqvokulturoloji baxımdan onların ikisi, fikrimizcə, daha mühümdür: bir tərəfdən, çarizm Qafqaza “slavyan çirkabı” ilə yanaşı, müəyyən yeniliklər gətirir; digər tərəfdən, həmin yeniliklər, nəticə etibarilə, çarizmin özünə qarşı bir sıra ciddi etirazlara təkan verir.

Ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri də bu idi ki, həm çarizm, həm də onun özü ilə tez- te üz- üzə gələn A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.A.Bestujev- Marlinski kimi rus ziyalıları Qafqazı ayrı- ayrı bölgələr yox, bütöv halda görüb qəbul edirlər. Halbuki ruslar gələnə qədər Qafqaz xalqları öz diyarlarına bu cür baxmaqdan xeyli uzaq idilər. Rusiyanın həm rəsmi, həm də qeyri- rəsmi münasibətinin sözügedən cəhəti çox keçmir ki, öz təsirini göstərir. M.F.Axundzadə A.S.Puşkinin ölümünə həsr etdiyi “Şərqi poeması”nda yazır:

Ey Səbuhi, qoca Qafqazda bitən gülləri də,

Yaralı şeirinə qat, Puşkinə göndər, göndər.

Qafqaza sürgün edilən A.S.Puşkin onun gözəlliklərini, əzəmətini tərənnüm etmiş, M.Y.Lermontov bu qeyri-adi diyara məftun olaraq “sevirəm Qafqazı mən” demiş, həm poeziyasının ən səmimi misralarını, həm də nəsrinin ən təsirli sətirlərini ona həsr etmişdi. Bu böyük sənətkarların Qafqaz günlərinin dəyərli nəticələrindən biri də o idi ki, Qafqaz əhalisinin əsas hissəsinin türk- tatarlar olduğuna, Qafqaz dillərinin içərisində isə türk- tatarcanın əsas yer tutduğunu dönə- dönə söyləmişlər. A.A.Bestujev- Marlinski də, M.Y.Lermontov da tatar (türk) dilinin Qafqazdakı nüfuzunu fransızcanın Avropadakı mövqeyi ilə müqayisə etməkdən çəkinməmişlər (3, s. 11).

Xalq aşiri Nəriman Həsənzadə A.S.Puşkinin timsalında rus ziyalılarının Qafqaza münasibətini parlaq boyalarla, böyük sənətkarlıqla təsvir edir:

Ona demişdilər vəhşidi Qafqaz,
güllədən,
xançaldan gözlə özünü.
Yox, qəlbə
gözəllik bəxş edir Qafqaz,
sular əks eləyir onun hüsnünü.
Qafqaz!
Rusiyanın “isti Sibir”i
kim ona ad verib, kim bələd imiş?!
O indi gördü ki,
Qafqaz səfəri
neçə təmiz qəlbə səyahət imiş...

N.Cəfərov yazır ki, “şair, göründüyü kimi, A.S.Puşkinin Qafqaza münasibətini ideallaşdırmaqdan çəkinmir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, o, qəhrəmanın (A.S.Puşkinin) timsalında “məğlub ölkənin əsiri”ni görür” (2, s. 54). Doğrudan da, “Zümrüd quşu” poemasının müəllifi böyük şairə Rusiyanın münasibəti ilə Qafqazın münasibətini müqayisə edərkən, nə qədər emosional olsa da, prinsip etibarilə, obyektiv nəticəyə gəlir:

...Qafqaz mənim evim oldu,
eşiyim oldu.
Qafqaz – Puşkin ilhamının
beşiyi oldu.
Rusiyada – o ilhama
güllə atdılar,
Burda – Qafqaz türkcəsində
yas tutdu dağlar.

Qafqazı tərənnüm edən, onun mental xüsusiyyətlərini, etnik psixologiyasını müşahidə eləyərək heç bir mübahisə doğurmayan qənaətlərə gələn rus yazıçılarından biri də dahi L.N.Tolstoydur. O, məşhur “Hacı Murad” povestinin girişində yazır:

“Mən çiçəklərdən böyük bir dəstə düzəltdikdən sonra evə tərəf üz qoymuşdum ki, birdən yolun qırağındakı çökəkdə gözəl moruğu çiçəyi olan bir ayırpəncəsi kolpanı gördüm. Bizdə qanqalın bu növünə “tatar” deyirlər. Ot biçini zamanı kəndlilər ona toxunmamağa çalışaraq yalnız ətrafını biçirlər”.

Müəllif həmin qanqalı qoparıb yığıdığı gül dəstəsinin ortasına qoymaq istərkən çox çalışsa da o öz gözəlliyini itirdiyindən atılmalı olur. Bir qədər də getdikdən sonra heç bir bitkinin bitmədiyi sahədə yenidən “tatar” kolpanına rast gələn müəllif güman edir ki, “kolun üstündən təkər keçmişdi.

Təkər keçəndən sonra yenidən qalxıb dirçəldiyindən indi bir qədər yana əyilmişdi. Lakin hər halda yenə sərili deyildi...

...Birdən keçmiş zamanlarda Qafqazda baş vermiş qəribə bir əhvalat yadıma düşdü”.

Bu sözlərdən sonra L.N.Tolstoy “Hacı Murad” əhvalatına keçir. Beləliklə, dahi yazıçı “Qafqaz tatarı”nın unudulmaz obrazını yaradır ki, “Qafqaz” konseptini onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz yenidən gündəmə gəlir. Xüsusilə Bakının, Azərbaycanın azadlıq mücadiləsinə yardım üçün gələn Qafqaz İslam ordusu yeni bir tarix yazmış olur. Milli şair Əhməd Cavad 1918- ci ildə Gəncədə türk ordusunu belə qarşılayır:

Ey şanlı ölkənin şanlı ordusu,
Unutmam Qafqaza girdiyin günü.
Gəlirkən qovmaya Turandan Rusu
Ayağını Qara dəniz öpdümü?

Göründüyü kimi, Qafqaz, bir tərəfdən, etnoqrafik, digər tərəfdən, siyasi konseptə çevrilir... “Azərbaycan poeziyasında Qafqaz mövzusu özünü XX əsrin 20- ci illərində daha böyük enerjilə göstərməyə başladı ki, onun da önündə Səməd Vurğun gedirdi... O Səməd Vurğun ki, XX əsrin ortalarına doğru “sovet poeziyası”nda artıq “Qafqazın ağ saçlı qartalı” kimi məşhur idi. Nə gürcü, nə erməni, nə də Dağıstan şairləri Qafqaz mövzusunda S.Vurğun qədər geniş (və dərin!) maraq göstərməmişlər” (2, s. 49).

S.Vurğun həm Qafqazın gözəlliklərindən danışmış, həm də Qafqaz xalqlarının dostluğundan, qonaqpərvərliyindən söhbət açmışdır. Şair “Qafqaz haradır?” sualına belə bir poetik cavab verir:

O yerdə ki, günəş gülər, dəniz gülər, göy gülər,
O yerdə ki, sarı bülbül yaz gününü qarşılar,
O yerdə ki, quşlar oxur, söylənilən türkülər
Andırır ki, o torpağın zəngin təbiəti var;
Axşamları, səhərləri çox xoş olur, o diyar
Hər könülə ilham verər, hər yolçunu saxlayar,
O, Qafqazdır!.. Ki şairlər vurulmuşdur nazına,
Könül oynar ixtiyarsız təbiətin sazına.

Böyük şairin milli xarakterindən irəli gələn, sovet ideologiyasının təsiri altında daha da “güclənən” beynəlmiləçilik duyğuları – “Qafqaz ümumi evimizdir” ideyası XX əsrin sonlarına doğru “erməni məsələsi”nin təcavüzü ilə tarixin arxivinə verildi. Həmin illərdən etibarən Qafqaz mövzusunda ən gözəl və ən obyektiv sözü N.Həsənzadə dedi:

Qafqaz mənim əcdadımın vətənidir,
əzabımın, fəryadımın vətənidir,
ölənimin, itənimin vətənidir,
Qafqaz mənim vətənimin vətənidir.

N.Cəfərov yazır ki, bu misraların müəllifinin “Qafqaz barədəki təsəvvürünü S.Vurğun dövrünün ideoloji nikbinliyi deyil, antik dövrdən başlanan zəngin tarixi məlumatlar müəyyənləşdirmiş, ən yeni tarixin heç zaman unudulmayacaq praktikasını təsdiq etmişdi.

N.Həsənzadə Qafqaz təbiətinə yad olan “təbiət”ləri ittiham edir:

“Qafqazlıyam” deyə bilməz filankəslər, –
o kəslər ki, Qarabağı səndən istər, məndən istər,
Qafqazımdan Qafqaz istər, vətənimdən vətən istər.
Təcavüzdü hər niyyəti,
təcavüzkar ola bilməz bizim Qafqaz təbiəti” (2, s. 54- 55).

Digər Qafqaz xalqlarına – həm yerli xalqlara, həm də ermənilər kimi gəlmə xalqlara – münasibətdə azərbaycanlıların söz- sənət adamlarının Qafqaz mövzusunda daha çox sahib çıxmaları öz- özlüyündə belə bir həqiqətin ifadəsidir ki, sözügedən anlayış- konseptin formalaşmasında bu xalq, onun idrakı, düşüncələri, hissiyyatları həlledici rol oynamışdır. “Qafqaz” konseptinə “əzəmət”, “təbiilik”, “mərdlik”, “azadlıq uğrunda ölümə belə getməkdən qorxmamaq”, “qonaqpərvərlik”, “səmimilik”, “ürəyi açıqlıq” və s. humanist sifətlər aid edilir. Eyni zamanda Qafqazla bu və ya digər şəkildə bağlı olmuş yazıçıların bədii leksikonunda Qafqaz, adətən, “qartal”, “dağ”, “qaya”, “sıldırım”, “başı qarlı”, “başı buludlu”, “gül- çiçək”, “bulaq”, “çay”, “qala”, “dağlı ruhu”, “qaçaq”, “igid”, “dağlar qızı” və s. söz, ifadələrlə leksik- semantik, poetik- üslubi assosiasiyada təqdim olunur.

Ədəbiyyat

- 1.Mifoloji lüğət, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, Bakı, 2022, 612 səh.
- 2.Cəfərov N. Ədəbiyyatın müstəqilliyindən müstəqilliyin ədəbiyyatına, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 səh.
- 3.Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri, I cild (II hissə), Bakı, “Elm”, 2017, 448 səh.
- 4.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, IV cild, Bakı, “Elm”, 2011, 860 səh.

QÜTBLƏŞMƏ VƏ REMATİK İNKARLIĞIN KONTEKSTDƏ İZAHİ

Polarity and explanation of rhematic negation

within a context

Ayshah SHIRINOVA

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

ORCID NO:0000-0002-1178-9524

XÜLASƏ

İnkarlıq kateqoriya kimi tədqiq olunmazdan əvvəl də koqnitiv sferanın və dilin əsas tədqiqat mövzusu kimi qiymətləndirilmişdir. Qütbləşmə ingilis dilinə “polarity” kimi tərcümə olunur. Bu anlayışın mahiyyəti söylənən fikrin ya doğru (təsdiq) ya da yanlış (inkar) olduğunu ifadə etməkdir. Bu sahədə tədqiqat aparmış S. Abdullayev qeyd edir ki, təsdiqlik və inkarlıq semantikasının reallaşmasında müxtəlif dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələrinin toplanması müstəqil məzmun və ifadə planlarının olması onlara vahid funksional-semantik qruplaşma-makrosahə kimi yanaşmağa imkan verir. Əsasən “sıfır” göstərici ilə səciyyələnən əlamətsiz təsdiqlik sahəsinə əks qütb təşkil edən inkarlıq sahəsinin ifadə tiplərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, dildə inkarlıq semantikasi kateqorial-qrammatik “strukturlaşma” sərhədlərindən xeyli kənara çıxır, ənənəvi inkarlıq daşıyıcıları ilə məhdudlaşıb qalmır. Faktik olaraq bütün dil səviyyələrindən olan ifadə vasitələri “inkarlıq” mənasının gerçəkləşdirilməsinə cəlb olunur. Müxtəlif funksional intensivlik hədlərində invariant-semantik yükün bölüşdürülməsində iştirak edir Qütbləşmə məsələsi əsasən ümumi qrammatikanın tədqiqat istiqaməti olmuşdur. Müasir dövrdə hər hansı bir sahəni tədqiq etmək üçün sadəcə təsvir deyil, konkret faktlar, orijinal ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələr əsasında illüstrasiya verilməsi daha məntiqlidir və məzmun planında da vacib və əhəmiyyətli bir işdir. Rematik inkarlığın reallaşmasından, qütbləşmədən bəhs etdiyimizə görə aktual üzvlənməyə müraciət etməyimiz hesab edirik yerinə düşərdi, ikinci tərəfdən məsələyə həmçinin konseptual nöqteyi-nəzərdən də işıq salmağımız fikrimizcə məntiqli olardı. Məsələyə konseptual yanaşdıqda koqnisiya ön plana çıxır, çünki eyni informasiyanın müxtəlif strukturlu cümlələrlə verilməsi bir tərəfdən orada olan söz formalarının semantik komponentləri ilə əlaqədardısa, digər tərəfdən informasiya ötürənin niyyəti, məqsədi, həmçinin orada olan hər bir komponentin digərləri ilə yanaşı gəlib nəyisə ifadə etmək qabiliyyətinin müxtəlif olması ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: qütbləşmə, rematik inkarlıq, kontekst

ÖZET

Olumsuzluk bir kategori olarak incelenmeden önce bile bilişsel alanın ve dilin ana araştırma konusu olarak değerlendirilmiştir. Kutuplaşma, İngilizce'ye "polarity" olarak çevrilmektedir. Bu kavramın özü, ifade edilen görüşün ya doğru (olumlama) ya da yanlış (inkar) olduğunu ifade etmektir. Bu alanda araştırmalar yapan S. Abdullayev, onaylama ve olumsuz anlambiliminin gerçekleştirilmesinde, farklı dil düzeylerinden ifade araçlarının toplanması, birbirinden bağımsız içerik ve ifade planlarının bulunmasının bunların ayrı ayrı ele alınmasına olanak sağladığını belirtmektedir. Temel olarak "sıfır" göstergesiyle karakterize edilen işaretsiz olumlama alanının tam tersi olan olumsuzluk alanının ifade türlerine baktığımızda, dildeki olumsuzluk anlambiliminin, olumsuzlamanın anlambiliminin çok ötesine geçtiği açıkça görülmektedir. kategorik-gramatik "yapılanmanın" sınırlarıdır ve geleneksel olumsuzlama taşıyıcılarıyla sınırlı değildir. Kutuplaşma konusu esas olarak genel dilbilgisinin araştırma yönü olmuştur. Modern zamanlarda somut gerçeklere, özgün literatürden alınan örneklere dayanan bir illüstrasyon sunmak daha mantıklı olduğu gibi herhangi bir alanı incelemek de içerik planında önemli ve önemli bir görevdir. Olumsuzluk ve

kutuplaşmanın gerçəkləşməsindən bahsettiğimiz için fiili üyeliğe değinmenin uygun olacağını düşünüyoruz, digər taraftan konuya kavramsal açıdan da ışıq tutmanın şu şəkildə mantıklı olacağını düşünüyoruz. Peki. Konuya kavramsal olaraq yaxlaştığımızda biliş ön plana çıkmaktadır, çünkü aynı bilgi farklı yapılara sahip cümlelerde veriliyorsa, bir yandan orada bulunan kelime biçimlerinin anlam bileşenleriyle ilgili olurken digər yandan da Bilgiyi aktaran kişinin niyet ve amacının yanı sıra her bir bileşenin digərleriyle bir araya gelerek bir şeyi ifade edebilme yeteneği de farklıdır.

Anahtar Kelimeler: kutuplaşma, rematik olumsuzlama, bağlam

ABSTRACT

Even before it was studied as a category, negation was evaluated as the main research topic of language and cognitive sphere. The essence of this concept is to express that the expressed opinion is either true (affirmation) or false (denial). S. Abdullayev, who conducted research in this field, notes that in the realization of the semantics of affirmation and negation, the collection of means of expression from different language levels, the presence of independent content and expression plans, allows them to be treated as a single functional-semantic grouping-macrofield. When we consider the expression types of the field of negation, which is the polar opposite to the unmarked field of affirmation, which is mainly characterized by the "zero" indicator, it becomes clear that the semantics of negation in the language goes far beyond the boundaries of categorical-grammatical "structuring", and is not limited to the traditional carriers of negation. Means of expression from virtually all language levels are involved in the realization of the meaning of "negation". It participates in the distribution of the invariant-semantic load at different levels of functional intensity. The issue of polarization has mainly been the research direction of general grammar. Thus, in the study of the category of negation as a leading research topic of general grammar, there is a wide discussion of its grammatical realizers. In modern times, to study any field, it is more logical to provide illustrations based on concrete facts, examples taken from original literature, and it is also an important and important task in the content plan. Since we are talking about the realization of rheumatic negation and polarization, we think it would be appropriate to refer to actual membership, on the other hand, it would be logical in our opinion to shed light on the issue from a conceptual point of view as well. When the issue is approached conceptually, cognition comes to the fore, because if the same information is given in sentences with different structures, on the one hand, it is related to the semantic components of the word forms that are there, on the other hand, the intention and purpose of the information transmitter, as well as the ability of each component to come together with the others and express something is different.

Keywords: polarization, rhematic negation, context

Ümumi dilçilikdə və həmçinin də qrammatikada təsdiqlik və inkarlıq feli ifadələrdə (daha çox cümlənin feillə ifadə olunmuş xəbərində), budaq cümlələrdə, ismi birləşmələrdə müəyyən vasitələrlə tənzimlənərək fikrin ya doğru, ya qadağan, ya da yanlış olduğunu ifadə edir. Təsdiq (müsbət) forma əsas mülahizənin doğruluğunu və ya həqiqətini ifadə etmək üçün istifadə olunur, mənfi forma isə, daha dəqiq desək inkarlıq onun yanlışlığını ifadə edir. Məsələn, "Lalə məktəbdədir" təsdiq cümləsi təsdiq edir ki, Lalə hazırda məktəbdədir. Əksinə, "Lalə burda deyil" inkar cümləsi Lalənin hazırda məktəbdə olmasının doğru olmadığını iddia edir. F. Cəlilov qeyd edir ki, "inkarlıq kateqoriyası türk dillərində qədim tarixə malikdir. İnkarlığın ifadə vasitələri uzun inkişaf və təkmilləşmə yolu keçərək, dilin morfoloji sistemində möhkəm yer tutmuşdur." (3 ,279) Hətta bir söyləm daxilində iki inkarlıq göstəricisi

ilə bəzən təsdiq hökmü də verilir. Məsələn, *Xörək duzsuz deyil (Xörəyin duzu var). Ocaq yanmasa, tüstü çıxmaz (Ocaq yananda tüstü çıxar) (Atalar sözü).*

Təsdiqlik və inkarlıqla əlaqəli olan qrammatik kateqoriyaya qütblük deyilir. Bu o deməkdir ki, fikir, cümlə, ifadə və s.-nin ya təsdiq, ya da mənfi qütblü olduğu deyilə bilər (onun qütbü təsdiq və ya mənfi ola bilər). Təsdiq adətən qeyd olunmamış qütbdür, yəni əksər hallarda təsdiqlik bildirmək üçün müəyyən vasitələrə ehtiyac duyulmur, lakin mənfi ifadə isə müəyyən şəkildə, yəni inkarlıq bildirmək üçün istifadə olunan vasitələrlə qeyd olunur. Mənfi qütblük ingilis dilində daha çox “not” hissəciyi, inkar əvəzliləri ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə inkar əvəzliləri, “yox”, “deyil”, “-ma,-mə” inkarlığın ifadəsində daha çox işlənmə tezliyinə malikdir. Təsdiqin neqativə çevrilməsi prosesi inkarlıq adlanır – inkarın qrammatik qaydaları dildən dilə dəyişir və verilmiş bir dildə bir çox inkar üsulları ola bilər. Söylənən fikir üçün təsdiq və ya inkar (bəzi hallarda neqativ) cavabın verilməsinə sual cümlələrinin işlədilməsində daha çox rast gələ bilərik. Belə ki, cavablar çox vaxt “bəli” və “yox” kimi sözlərdən istifadə etməklə ifadə edilir, burada “bəli” müsbət və ya müsbət hissəcikdir, “yox” isə inkar və ya mənfi hissəcikdir. Təsdiqlik və inkarlıq dil üçün mühüm kateqoriyalar sayılır. Bildiyimiz kimi bu kateqoriyaların mahiyyəti qədim fəlsəfi fikirlərə dayanır. Belə ki, fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən qeyd olunur ki, inkarın mövcudluğu təsdiqin yoxluğu, burada təsdiq fərdi olaraq fəaliyyət göstərir. Bu fikirdən çıxış edərək də qeyd edə bilərik ki, təsdiqlik və inkarlıq anlayışının üç əsas cəhəti qeyd olunur: koqnitiv, psixoloji və fəlsəfi. Qeyd olunan cəhətləri bir az genişləndirsək qeyd edə bilərik ki, koqnitiv cəhət dedikdə söylənən fikrin həm fikrin müəllifinin, həm də resipyentin həmin fikri söylənən mövqedən (ya təsdiq fikirdir ya da inkar fikirdir) qəbul edib, başa düşməsidir, psixoloji aspekti isə söylənən fikrin müxtəlifliyinə uyğun olaraq ona münasibət bildirməsidir, fəlsəfi cəhəti dedikdə isə hər iki “qütb”ün ayrılmaz olduğunu başa düşmək, bəzən heç bir göstərici olmadan belə söylənən fikrin ifadə oluna bilməsidir. Daha dəqiq desək, obyektiv gerçəklik-şüur-dil-nitq-forma zənciri mərkəzində reallaşdırdığı dərkətmə və təfəkkür prosesləri ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də psixolinqvistik nöqteyi-nəzərdən inkarlığın yaranması və dərkətməyə təsiri, onun məhsuldarlığı və həmçinin dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar kimi bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olması digər linqvopsixoloji məsələlərin tədqiqatına təsir edir. Qısa şəkildə də olsa bildirmək lazımdır ki, linqvistikada və hətta psixologiyada, fəlsəfədə də inkarlığın təsdiqliyə nisbətən daha qüvvətli olduğu qeyd olunur. Azərbaycan dilçiliyində inkarlıq ilə bağlı mühüm fikirlər yaratmış və tədqiqatlar aparmış S. Abdullayev qeyd edir ki, “İnkarlıq bir dil kateqoriyası kimi məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir”. (1, səh. 12) Həmçinin təsdiqlik və inkarlıq kateqoriyalarının psixi və koqnitiv izahlarına toxunarkən N. Xomskinin ideyalarına da müraciət etmək lazımdır. Belə ki, N. Xomski transformativ qrammatikada qeyd edir ki, insan ətraf aləmi, obyektiv gerçəkliyi başa düşmək, ona uyğun davranmaq və reaksiyalar vermək üçün onun hissi-perseptiv təcrübəsi əsasdır. N. Xomskinin transformasyon qrammatikasında alt struktur və üst struktur anlayışları mövcuddur. Alt struktur dedikdə bizim görmə, eşitmə, duyma və taktil duyğularımız, həmçinin də beynimizdə ətraf mühitlə bağlı hissi representasiyalarımız daxil edilir.

Üst struktur dedikdə isə N. Xomski söz, simvol, işarə və s. vasitələri nəzərdə tutur.

İngilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif sistemli olmasına baxmayaraq sintaktik əhəmiyyətli inkar təxminən eyni şəkildə, eyni sintaktik ətrafda öz ifadəsini tapa bilər, ancaq bu o demək deyildir ki, bütün hallarda biz eyni keyfiyyətli və eyni strukturlu inkarlıqla rastlaşırıq, əlbəttə yox, çünki inkarlığı ifadə edən vasitələr fərqli olduğundan heç də həmişə bu iki dildə nə struktur, nə də məzmun baxımından üst-üstə düşə bilməz. Rematik inkarlığın reallaşmasına aid nümunəyə baxaq: *“Don't you care for me at all?”*

She made no answer, but looked steadily toward the window.

"Don't you think you could love me a little?" he pleaded, taking one of her hands which she endeavoured to draw away. "You once said you did".¹

-İndi mən gedim, - deyə Herstvud Kerriyə yanaşdı və əllərini ona uzatdı. Lakin Kerri onun əlini öz əlinə almaq üçün heç bir təşəbbüs göstərmədi. Herstvud mehribanlıqla soruşdu:

-Kerri siz hələ də mənə acıqlanırsınız?

-Yox, acıqlanmıram, - deyə Kerri laqeyd cavab verdi.

-Siz məni azacıqda olsun sevmirsiniz?

Kerri yenə də dinməz pəncərədən küçəyə baxaraq heç bir cavab vermədi.

-Siz doğrudanmı heç bir zaman məni azacıq da olsa sevməyəçəksiniz? – deyə Horstvud yalvarırdı.

O, Kerrinin əlini əlinə aldı, lakin Kerri əlini dartmaq istədi. Herstvud əl çəkmirdi.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, rematik inkarlığın reallaşması birbaşa kontekstdən asılıdır. Burada funksionallığın qabarıq olmasında müəyyən vasitələr də rol oynayır, amma bəzən privativ vasitələrlə, prosodik vasitələrlə də rematik inkarlığın ifadəsi reallaşa bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, 279 səh.
2. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 səh.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / II cild. – Bakı: – Elm, – 1980. – s.279.
4. “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının tezisləri (06-07 dekabr 2018-ci il, Bakı – Azərbaycan). – Bakı: ADU, 2018, 224 səh.
5. Dreiser Th. Sister Carrie / Th. Dreiser. – Moscow: – 1968. – p.315.
6. H.Lasnik. Analyses of negation in English, Harvard University, 1972, 168 pp.
7. O.Jespersen. Negation in English and other languages. Published by Forgotten books, 2012, Originally published in 1917, 153 pp.

Green economy as one of the main factors in the dynamics of the development of entrepreneurship

Valibeyli Ayshan Rovshan gizi

Odlar Yurdu University

Orcid code:0009-0005-2444-3863

Summary:

For some time now, we have been witnessing how important the green economy is to our environment, our world, and the sustainable development of the economy. The author's article clarifies certain nuances of these issues.

Attitude to the positive experience gained in the development of this sector in the world is reported. Also, in the Republic of Azerbaijan the state of development of the green economy is evaluated. With the development of this sector in the country related author's opinions are put forward.

Key words: climate change, economic model, gas emission, renewable energy sources, sustainable development.

Recently, it is noticeable that the Green Economy has gained relevance. The prioritization of this area is closely related to the solution of environmental, economic and social issues, and that is why it attracts the attention of states, companies and enterprises, as well as individuals, in the international arena. Some of the reasons why the green economy is currently on the agenda are outlined below.

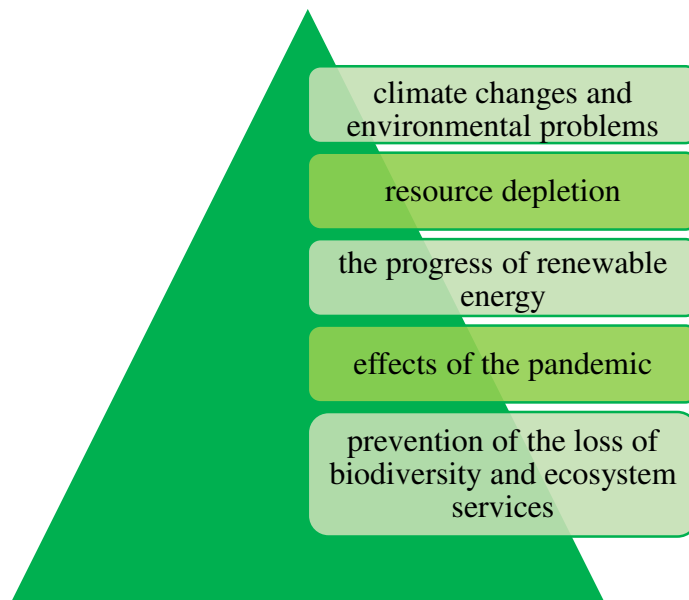

Figure 1. Reasons promoting the development of the green economy

Source: developed by the author

From the comparative analysis, it can be concluded that, unlike traditional economic models, the green economy emphasizes the sustainable use of resources. Traditional models tend to ignore the long-term consequences of resource depletion and environmental degradation. In contrast, a green economy seeks to strike a balance between economic development and environmental sustainability, recognizing the finite nature of our planet's resources.

Climate change, environmental issues and the green economy are closely interconnected and integrated. The goal of the green economy is to reveal the solutions to these problems and exhibit sustainable and affordable approaches to eliminate their causes.

Climate change can be considered as the starting point of the green economy. The increase in greenhouse gases, deforestation, industrial activities and high emissions in the transport sector are the main causes of climate change. The green economy proposes a transition to low-carbon economic models to counter such serious problems. Thus, the use of renewable energy sources, energy saving and the application of carbon-efficient technologies can solve these problems.

Environmental pollution, depletion of water and land resources, which has become one of the global problems of recent times, are the main causes of environmental problems. Green economy ensures sustainable use of resources. For example, waste recycling, water reuse, and the application of environmentally friendly technologies in agriculture are considered indispensable tools for solving environmental problems.

As we know, energy production is one of the biggest sources of carbon emissions. Energy sources such as coal and oil drive global warming. A green economy reduces carbon emissions and minimizes energy dependence by promoting the transition to renewable energy sources such as solar, wind and water.

During the pandemic, greenhouse gas emissions and air pollution levels have fallen significantly due to shutdowns and reduced economic activity, as well as reduced vehicle use. It showed people how threatened the environment is. Clean air in cities, clearer water sources and positive changes in biodiversity have highlighted the environmental importance of the transition to a green economy.

Recently, there has been a trend in the application of green economy in the world. and its benefits are really irreplaceable for environmental health.

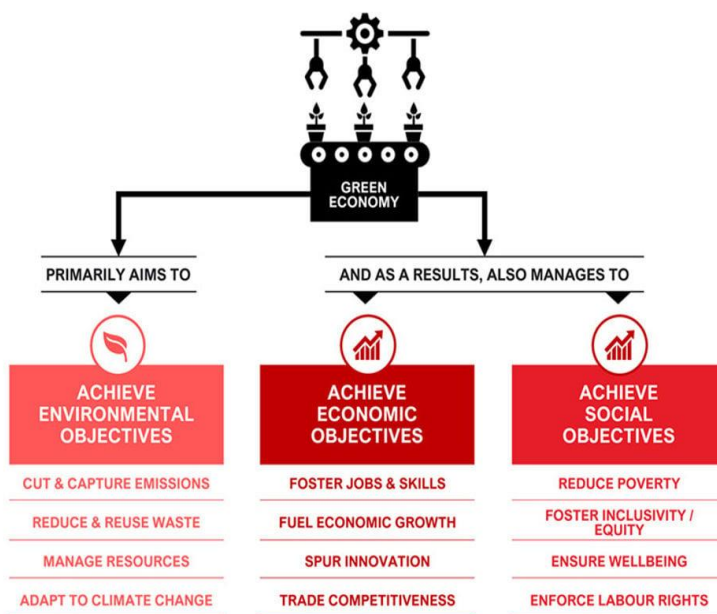

Figure 2. Aims and benefits of green economy

Source: [1]

Green economy has positive effects on almost all areas of the economy. One of the areas that it has influenced is the field of entrepreneurship, and I want to clarify this issue in this article.

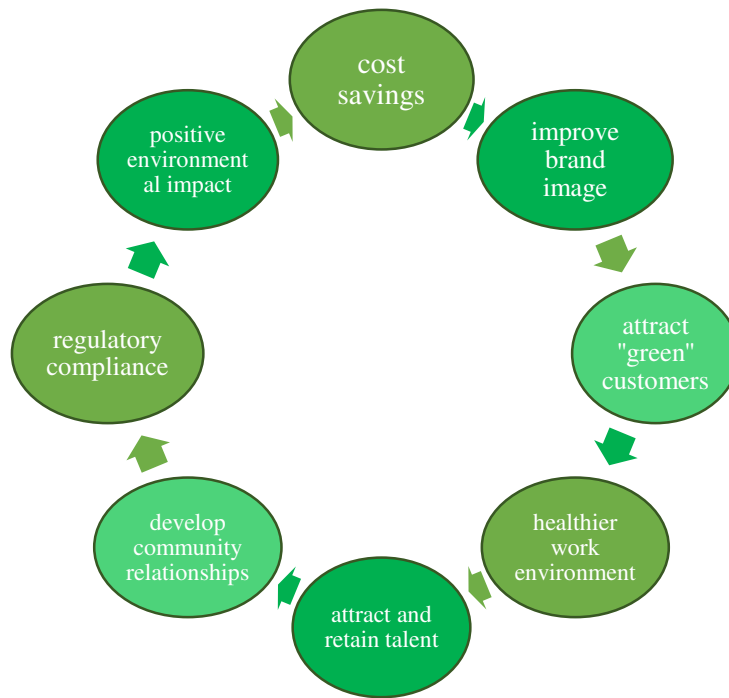

Figure 3. Benefits of green economy for entrepreneurship

Source: [2]

The green economy is not only the mediation of income generation for the business sector, but also the co-management of social responsibility and environmental sustainability. The goals and objectives in the green economy are aimed at enabling entrepreneurs to achieve sustainable growth in the long term and participate in solving global problems. This approach creates wide opportunities for business, especially in countries like Azerbaijan that want to expand and diversify their economic development.

In order to diversify and develop Azerbaijan's economy, ensure environmental protection and put the country at the forefront of global climate initiatives, it is commendable that President Ilham Aliyev took urgent measures to stimulate the development of the green economy. This approach dynamizes the country's transition to a sustainable development model both domestically and internationally. The steps taken by the President in this area are aimed at diversifying the economy and solving environmental problems.

Mr. Ilham Aliyev declared his commitment to the Sustainable Development Goals of Azerbaijan until 2030. This includes the development of the green economy in the country's long-term development strategy.

In order to reduce dependence on the oil and gas sector, the development of alternative and renewable energy sources has been identified as a strategic priority by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev.

Karabakh and Eastern Zangezur economic regions have been declared a "green energy" zone for renewable energy. This project highlights Azerbaijan's leadership in the fight against climate change. The implementation of ecologically sustainable "smart city" and "smart village" projects in Karabakh and Eastern Zangezur regions is a contribution to the development of the green economy.

President Ilham Aliyev attaches special importance to cooperation with international partners to attract investments to the renewable energy sector of Azerbaijan. Agreements with companies such as BP, Masdar (UAE), and ACWA Power (Saudi Arabia) are examples of this.

The measures implemented by our Mr. President Ilham Aliyev in this direction have resulted in effective and favorable results for the development of our country and the progress of the economy.

Mr. President's attention and care to the development of the green economy leads to positive results. Mr. President is taking urgent measures in this direction even in the territories freed from occupation. All these processes will have significant effects on the economy of the country and its future destiny.

Reference:

1. <https://www.arup.com/insights/a-new-understanding-of-the-green-economy/>
2. https://shopequo.com/blogs/blog/benefits-of-green-business?srsltid=AfmBOopqBF3BTC2WKlxjH6Ls2kzOai9e8jqk_lkRuvgMNy_pqqqOtDZx

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALINDA ƏTRAF MÜHİT RİSKLƏRİ.

Environmental Risks in Agricultural Production.

Dosent Kərimova Tamilla; Aysun Quliyeva.

Odlar Yurdu Universiteti,
Təbiət və Texnologiya fakültəsi

Xülasə

Müasir kənd təsərrüfatı qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır, lakin eyni zamanda ətraf mühit üçün ciddi risklər yaradır. Əsas problemlərdən biri torpağın deqradasiyasıdır. Kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin geniş istifadəsi torpağın münbitliyini azaldır, onu ağır metallar və toksik maddələrlə çirkləndirir və qida zəncirləri vasitəsilə ekosistemlərə və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Heyvandarlıq təsərrüfatı çirklənmənin başqa bir əsas mənbəyidir. Heyvandarlıq əməliyyatlarından yaranan həddindən artıq tullantılar su hövzələrinin ötrofikləşməsinə səbəb olur, oksigen səviyyəsini azaldır, su orqanizmlərinin ölümünə və ekosistemlərin deqradasiyasına gətirib çıxarır. Tarlalardan gələn nitrat və fosfatlarla zəngin axıntılar suyun toksikliyinə daha da artırır, şirin su ehtiyatlarının keyfiyyətini aşağı salır. Kənd təsərrüfatında pestisidlərin istifadəsi həm dərhal, həm də uzunmüddətli zərər verir. Hədəf zərərvericilərlə yanaşı, bu kimyəvi maddələr faydalı həşəratları da məhv edir və ekoloji tarazlığı pozur. Bundan əlavə, pestisidlər külək və su vasitəsilə tətbiq olunduğu ərazilərdən uzaq yerlərdəki torpaqları və su hövzələrini çirkləndirir. Bəzi birləşmələr bitki, heyvan və insan orqanizmlərində bioakkumulyasiya olunur və ekosistemlərdə toksik təsirləri gücləndirir. Kənd təsərrüfatı həmçinin iqlim dəyişikliyinə töhfə verir. Kənd təsərrüfatı üçün geniş torpaq istifadəsi meşələrin qırılmasına, biomüxtəlifliyin azalmasına və karbon udma qabiliyyəti olan meşələr və torf bataqlıqları kimi sahələrin məhv olması nəticəsində karbon qazı emissiyalarının artmasına səbəb olur. Bu riskləri azaltmaq üçün davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinə keçid vacibdir. Bu, üzvi kənd təsərrüfatını qəbul etməyi, gübrə və suyun istifadəsini optimallaşdırmağı və ətraf mühitə zərəri minimuma endirən texnologiyaların tətbiqini əhatə edir. Belə tədbirlər kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını ekoloji mühafizə ilə tarazlaşdırmaq üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, istehsalat, ətraf mühit, risklər

Abstract

Modern agriculture plays a crucial role in ensuring food security but simultaneously poses significant environmental risks. One of the primary challenges is soil degradation. The extensive use of chemical fertilizers and pesticides depletes soil fertility, contaminates it with heavy metals and toxic compounds, and negatively impacts ecosystems and human health through food chains. Animal farming is another major source of pollution. Excessive waste from livestock operations leads to eutrophication of water bodies, reducing oxygen levels, causing the death of aquatic organisms, and degrading ecosystems. Runoff containing nitrates and phosphates from fields further exacerbates water toxicity, diminishing the quality of freshwater resources. Pesticide use in agriculture causes both immediate and long-term harm. While targeting pests, these chemicals also kill beneficial insects, disrupting ecological balance. Additionally, pesticides are carried by wind and water, contaminating soils and water bodies far from their application sites. Some compounds bioaccumulate in plants, animals, and humans, amplifying their toxic effects across ecosystems. Agriculture also contributes to climate change. Extensive land use for farming drives deforestation, biodiversity loss, and increased carbon dioxide emissions as carbon sinks like forests and peatlands are destroyed. To mitigate these risks, a shift toward sustainable agricultural practices is essential. This includes adopting organic farming, optimizing fertilizer and water use, and implementing technologies that

minimize environmental harm. Such measures are critical for balancing agricultural productivity with environmental preservation.

Keywords: Agriculture, production, environment, risks

DİLDƏ FRAZEOLÖJİ SABİT BİRLƏŞMƏLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Semantic characteristics of phraseological fixed combinations in the language

Məmmədova Aytən Arif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə:

Sabit ifadələr öz özlüyündə yox məhz sintaqmatik əlaqələr yaratdığı konfigurasiyalar içində mövcud olur və yalnız konfigurasiya daxilində öz mənalərini realizadiya edir. Frazeologizm və onun struktur əlaqəsi arasında olan bağlantı əsasında yaranan konstruksiyaya konfigurasiya deyilir. Konfigurasiya nüvə səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahiddən və onun əhatəsindən ibarətdir. Frazeoloji vahidlərin konfigurasiya daxilində öyrənilməsi onların nitqdə işləndikləri təsadüfi şəraitlərini nəzərə almamaq imkanını verir.

Dil və təfəkkürün tamamilə fərqli anlayış olması artıq bir aksioma kimi hamı tərəfindən qəbul olunub. Lakin əgər koqnitiv dilçilikdən bəhs ediriksə, təfəkkürlə dilin əlaqəsini də dana bilmərik. Əslində koqnitiv dilçilik məhz təfəkkürlə dilin bağlılığı arasında reallaşan bir dilçilik sahəsidir. Dünya mənzərəsi məhz təfəkkür vasitəsilə dildə əks olunur. Əgər sabit birləşmələrin koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs ediriksə, mütləq onların semantik növləri tədqiqat mərkəzinə gəlməlidir. Dilin bütün vahidlərini koqnitiv prizmadan tədqiq etmək mümkündür. Lakin sabit söz birləşmələrinin koqnitiv rəkusdan araşdırılması birbaşa linqvokulturologiya ilə bağlı olub xalqın etnik dünyagörüşünü əks etdirir. Dildəki sabit birləşmələr semantik cəhətdən də diferensial olur. Sabit birləşmələrin semantik nüvəsi fərqlidir. Sabit birləşmələrin əsasını gündəlik həyat ilə və tarixən dildə işlənən sabit ifadələrə bölünür.

Açar sözlər: sabit, frazeologizm, semantika, birləşmə, xüsusiyyət.

Abstract

Fixed expressions do not exist by themselves, but in the configurations created by syntagmatic relations, and realize their meaning only within the configuration. A construction based on the connection between a phraseology and its structural relation is called a configuration. A configuration consists of a phraseological unit with a nuclear characteristic and its scope. The study of phraseological units within the configuration allows not to take into account the random conditions in which they are used in speech.

It is now universally accepted as an axiom that language and thinking are completely different concepts. However, if we are talking about cognitive linguistics, we cannot deny the connection between thinking and language. In fact, cognitive linguistics is a field of linguistics that takes place between thinking and language. The world view is reflected in the language through thinking. If we are talking about the cognitive properties of stable compounds, then their semantic types must come to the center of research. It is possible to study all units of language from a cognitive perspective. However, the study of stable word combinations from a cognitive perspective is directly related to linguistic culture and reflects the ethnic outlook of the people. Fixed combinations in the language are also semantically differential. The semantic core of fixed combinations is different. The basis of fixed combinations is divided into fixed expressions used in everyday life and historically in the language.

Key words: constant, phraseologism, semantics, combination, feature.

Sabit ifadələr öz özlüyündə yox məhz sintaqmatik əlaqələr yaratdığı konfigurasiyalar içində mövcud olur və yalnız konfigurasiya daxilində öz mənalərini realizadiya edir. Frazeologizm və onun

struktur əlaqəsi arasında olan bağlantı əsasında yaranan konstruksiyaya konfigurasiya deyilir. Konfigurasiya nüvə səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahiddən və onun əhatəsindən ibarətdir. Frazeoloji vahidlərin konfigurasiya daxilində öyrənilməsi onların nitqdə işləndikləri təsadüfi şəraitlərini nəzərə almamaq imkanını verir.

Dil və təfəkkürün tamamilə fərqli anlayış olması artıq bir aksioma kimi hamı tərəfindən qəbul olunub. Lakin əgər koqnitiv dilçilikdən bəhs ediriksə, təfəkkürlə dilin əlaqəsini də dana bilmərik. Əslində koqnitiv dilçilik məhz təfəkkürlə dilin bağlılığı arasında reallaşan bir dilçilik sahəsidir. Dünya mənzərəsi məhz təfəkkür vasitəsilə dildə əks olunur. Əgər sabit birləşmələrin koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs ediriksə, mütləq onların semantik növləri tədqiqat mərkəzinə gəlməlidir. Dilin bütün vahidlərini koqnitiv prizmadan tədqiq etmək mümkündür. Lakin sabit söz birləşmələrinin koqnitiv rakusdan araşdırılması birbaşa linqvokulturologiya ilə bağlı olub xalqın etnik dünyagörüşünü əks etdirir.

C. Layonz yazır: *“Hər bir dil vahidi işlənmə kontekstləri baxımından bu və ya digər dərəcədə məhdudiyətə məruz qalır. Bu fakt aşağıdakı tezisdə öz əksini tapır: “cümlə səvviyyəsində aşağı hər bir dil vahidi xüsusi distribuasiyaya malikdir”* [2, s.86]. Koqnişiya informasiyanın beyində təqdimatıdır.

Dildəki sabit birləşmələr semantik cəhətdən də diferensial olur. Sabit birləşmələrin semantik nüvəsi fərqlidir. Sabit birləşmələrin əsasını gündəlik həyat ilə və tarixən dildə işlənən sabit ifadələrə bölünür. Sabit söz birləşmələrini semantik xüsusiyyətlərinə görə şərti olaraq belə təsnif etmək mümkündür:

1. Ümumdanışıq dilində işlənən söz birləşmələri:

Əmək fəaliyyəti ilə əlaqəli sabit konstruksiyalar gündəlik həyatı əks etdirməyə kömək edir. Bu ifadələr hər bir ölkənin özünə xas olan xüsusiyyətlərini calandırır. Məsələn, Böyük Britaniyanın gündəlik həyatında maliyyə çox önəmli bir yer tutur. Ən böyük fond birjası Londonda yerləşir. Britaniyalılar işgüzar insanlardır. Maliyyə onlar üçün əsasdır. Bir çox spesifik sabit ifadələr məhz maliyyə ilə bağlıdır: *To get one's eye in / Təcrübə qazanmaq. To fill the bill / Düzgün keyfiyyətlərə sahib olmaq. To be an eager beaver. / Zəhmətkeş olmaq. To wear oneself to a frazzle / Çox yorğun olmaq. To get the boot / İstəfa vermək. The buck stops here. / Bu mənim işimdir. All hands on deck / Avral. A blind alley / Çıxılmaz vəziyyət. Jobs for the boys / Xüsusi adamlar üçün yerlər. Bread and butter / Əsas gəlir mənbəyi və s.*

2. Tarixi frazalar.

Sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsi təkcə ingilis dilini dərinləndirmək üçün deyil, həm də ingilislərin milli kimliyinə, Böyük Britaniyanın tarixinə nüfuz etmək üçün ən yaxşı yoldur. Bir çox frazalar anlaşılmaq olmur, onların mənası ölkənin çoxillik təcrübəsində, adət-ənənələrində və mədəniyyətindədir.

Məsələn, *“It is raining cats and dogs”* ifadəsi *“çox güclü leysan”* deməkdir. Amma Azərbaycan dilinə çox qərribə tərzdə tərcümə olunur: *“İt-pişikdən yağışı yağır”*[3,s.150]. Niyə belədir? Cavab tarixi realitətdədir. Fakt budur ki, XVI əsrdə İngiltərədə bütün binalar samanla örtülmüşdü. Orada hava, bildiyiniz kimi, həmişə soyuqdur, buna görə də itlər və pişiklər tez-tez bir az isinmək üçün damın üstünə çıxır və leysan yağış başlayanda onlar sadəcə oradan yuvarlanaraq yerə düşürdülər. Bu hadisə *“It is raining cats and dogs”* sabit birləşmənin yaranması səbəb olmuşdur. Digər nümunələrə nəzər salaq: *“Cost an arm and leg”* sabit birləşməsinin hərfi tərcüməsi bizim üçün anlaşılmaq səslənir: Niyə bir şey insanın bir qolu və ayağı bahasına başa gəlir? Kulturoloji istinad olmadan bu sabit ifadənin mənasını başa düşmək sadəcə mümkün deyil. XVII əsrdə İngiltərədə bir rəsm qiyəti bədənin neçə hissəsinin təsvir olunacağından asılı idi. Qolları və ayaqları olan uzun boylu bir adamın

təsviri, ayaqları olmayan bir şəkildən fərqli olaraq, kosmik pula başa gəlir. Beləliklə, sənətçilər arasında inanılmaz məbləği nəzərdə tutmaq üçün bu ifadə işlənməyə başladı.

Bir adama uğurlar diləmək üçün ingilislər bu sabit ifadəni işlədirlər: *"Break a leg"*. Birbaşa tərcümə etsəniz, *"Ayağı sındırın"* mənası verir. İlk görünüşdən bu ifadənin uğurla heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin folklor materialları bu cümləni başa düşməyə kömək edir. Əvvəllər gözəl bəxt arzulanması pis ruhları şirnikləndirir və bəla gətirirdi. Bu səbəbdən insanlar hər şeyin pis olmasını diləyərək yalnız yaxşı nəticəyə işarə edirdilər. Əks hərəkətin belə bir psixoloji hiyləsini rus adət-ənənəsində izləmək mümkündür. Məhz ingilislər də bir hadisəni yaxşı, uğurlu nəticələndiyini arzuladığı üçün *"Break a leg"* sabit birləşməsi işlədirlər. Azərbaycanlılar arasında da belə bir adət mövcuddur ki, əgər bir ailənin övladları doğularkən həyatda qalmırdılarsa, bu zaman uşağın ölümünə səbəb olan şər qüvvələri aldatmaq üçün ona yad millətin adını qoyurdular. Bir növ göbək adı kimi. Bununla da uşağın ölümünə səbəb olan şər qüvvələri sanki aldatmış olurdular.

İngilis dilindəki digər maraqlı bir sabit ifadə *"piece of cake"* sabit birləşməsidir. İngilislər *"piece of cake"* sabit ifadəsini *"su kimi asan"* mənasında istifadə edirlər [4,s.100]. Bu ifadə ingilis mentalitetini tam əks etdirir. AXI, bir parça tort kəsməkdən daha asan nə ola bilər? Ümumiyyətlə, bu ifadə ilk dəfə Oqden Neşin "Primrose path" şeirində işlənmişdir. O vaxtdan bu fraza sabit ifadə kimi didə aktiv şəkildə işlənməyə başlanmış və qanadlı söz olmuşdur.

"To break the ice" sabit ifadəsi isə XVI əsrdə yaranmışdır. Sir Thomas North bunu "Lives of the Noble Grecians and Romans" kitabının tərcüməsində istifadə etmişdir. Bu fraza onun təbircə *"yol açmaq"* mənasını almışdır. Sonralar bu sabit birləşmənin daha prozaik izahı ortaya çıxdı. İlk buzqıranlar meydana çıxdıqda, belə bir ifadə rəsmi münasibətlərin ləğv edib daha yaxın münasibətlərə keçməyi ifadə etmək üçün gündəlik həyatda intensivləşdi.

Azərbaycan dilində sabit ifadələrin semantik xüsusiyyətlərini araşdırdıqda şahidi oluruq ki, bu tip ifadələrin böyük bir qismi tarixi səciyyə daşıyır. Azərbaycan dilindəki *"Çin səddi çəkmək, bura cəhənnəm dərəsidir, canın mənim əlimdədir, günü harda xoş keçir vətən oradır, hanbal Dadaş, birlikdə bir pud duz yemək, dəmir qapı Dərbənd, burda mənəm Bağdadda kor xəlifə, Dədə Kərəm kimi yanmaq"* və s. sabit ifadələri hər birin arxasında bir tarixi fakt, hadisə dayanmışdır. Onların bəzilərinə nəzər salaq.

Damcı daş dələr– "İfadə Ovidinin (e. ə. 43-cü il ilə bizim eramın 17-ci ilə arasında yaşamışdır) əsərlərindən bir sıra dillərə yayılıb, atalar sözü kimi məşhurlaşmışdır. Əslində bu fikir qədim yunan mənbələrində də özünü göstərir. Lukretsi "Şeylərin təbiəti haqqında" poemasında yazmışdır: "Damcı daş yonar" [1 ,s.245].

Nuhun ömrü–ən çox yaşayan insan haqqında deyilir. Mənbələrdə 50 yaşında peyğəmbərlik verilmiş Nuhun 900 il yaşadığı yazılır. Rəvayətə əsasən Nuhun 500 yaşı olanda Nuh tufanı baş verir. Əlbəttə ki, bu inandırıcı fakt deyil. Lakin Bibliyada bu haqda məlumat verilmişdir.

Bildiyimiz kimi, sabit ifadələrin müəyyən bir qismini qarğışlar təşkil edir. Belə sabit ifadələrdən biri də *"başına kül tökmək"* birləşməsidir. Bu sabit ifadə də İncildən götürülmüşdür. *"Qədimdə bir sıra xalqlarda belə bir adət var idi ki, özünü və ya başqasının halına, bədbəxtliyinə yananda başlarına kül(və ya torpaq) tökdülər. Buradan da "kül başına", "başına nə kül töküm" və s. kimi bir çox ifadələr yaranmışdır"* [1,s.206].

Anasının qarnında öyrənmək–dini ifadə olub İsa peyğəmbərin Tövrati və İncili anasının qarnında öyrəndiyinə işarədir. M. Adilov qeyd edir ki, *"Türk xalqlarının ulu babası əfsanəvi Oğuz haqqında rəvayətlərdən birində göstərilir ki, o hələ anasının qarnında allahın adını öyrənilib zikr edirmiş"* [6,s.176].

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilindəki sabit ifadələrin böyük bir qismi dini zəminlidir. Bəzən dilimizdə elə sabit ifadələrə rast gəlinir ki, bu birləşmələr sırf Azərbaycançılıqla, Azərbaycan

türklərinin tarix və mədəniyyəti ilə bağlıdır. Məsələn. *Qoçu Nəcəfqulu kimi* ifadəsi inqilabdan əvvəl Bakıda yaşamış məşhur qoçunun adı ilə əlaqədardır. “Nəcəfqulu şəhərdə gəzərkən çomağını hansı dükanda qoysaydı, o dükanın sahibi toxunulmaz olardı” [1,s.375]. *Qaratikan koluna dönmək* sabit ifadəsi isə birbaşa Azərbaycan xalq dastanı “Əsli və Kərəm”lə bağlıdır. Beləliklə Azərbaycan dilindəki tarixi sabit ifadələrin özünü də iki cür təsnif etmək mümkündür: müxtəlif xalqlarla, dinlərlə bağlı olanlar və türkçülük və azərbaycançılıqla əlaqədar olanlar.

Sabit söz birləşmələri insan oğluna dil öyrənməkdə yeni səhifə açdı. Sabit söz birləşmələrinin mənimsənilməsi nitqinizi daha dinamik və qeyri-rəsmi etməyə kömək edir. Hər hansı bir xarici dili yaxşı mənimsəmək, o dildə danışmaq üçün əvvəlcə formaca sadə ifadələri seçmək, sonra daha mürəkkəb strukturlara keçmək lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Adilov, M. Qanadlı sözlər // Məqalələr: [X cildə] / M. Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, c. 4. – 2019, – 456 s.
2. Ларин, Б.А. История русского языка и общее языкознание/ Б.А.Ларин. – Москва: Наука, – 1977. – 225 с.
3. The Oxford Dictionary of Idioms. – Oxford: Presspes, – 2004. – с.137-184
4. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А.Д.Шмелева. – Москва: Языки славянской культуры, – 2001. – 288 с.

ERMƏNİLƏRİN QARABAĞA KÖÇÜRÜLMƏSİ (ARXİV SƏNƏDLƏRİ ƏSASINDA)
TRANSFER OF ARMENIANS TO KARABAKH (BASED ON ARXİV DOCUMENTS)
ПЕРЕДАЧА АРМЯН В КАРАБАХ (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ АРХИВ)

Azadə Kamil qızı Nəzirova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Qarabağ xanlığına ermənilərin köçürülməsi məsələsi tarixi mənbələrdə geniş işıqlandırılmış bir mövzudur və bu barədə müxtəlif sənədlər mövcuddur. Ermənilərin Qarabağ ərazisinə köçürülməsi əsasən Rusiya-İran (Gülüstan, 1813) və Rusiya-Osmanlı (Ədirnə, 1829) müqavilələrindən sonra baş tutmuşdur. Bu proses xüsusilə Rusiya İmperiyasının Cənubi Qafqazda demoqrafik siyasətində əhəmiyyətli yer tuturdu. Köçürülmə siyasətində başlıca rol oynayan tarixi sənəd Türkmənçay müqaviləsi olmuşdu. Bu müqavilə ilə İrandan Rusiya arasında Qafqaz bölgəsindəki sərhədlər müəyyənləşdirildi və Qarabağ xanlığı da daxil olmaqla, bir çox ərazi Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil edildi. Müqavilənin 15-ci maddəsinə əsasən, erməni ailələrinin İrandan Qarabağa və digər Cənubi Qafqaz torpaqlarına köçürülməsinə şərait yaradıldı. Rusiya hökumətinin rəsmi sənədlərinə əsasən bölgənin demoqrafik vəziyyətinin dəyişmə statistikasını araşdırmaq mümkündür. General Paskeviç 1828-1830-cu illərdə İrandan və Osmanlıdan gələn ermənilərin Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan ərazilərinə köçürülməsini təşkil etdi. Bu dövrün rəsmi hesabatlarında ermənilərin hansı ərazilərə yerləşdirildiyi detallı şəkildə qeyd olunur. "Qafqazın statistik təsviri" (1836): Bu sənəd ermənilərin köçürülməsi nəticəsində bölgənin etnik tərkibindəki dəyişiklikləri əks etdirir.

Ermənilərin köçürülməsi nəticəsində Qarabağın demoqrafik mənzərəsi ciddi şəkildə dəyişmişdir. Ermənilərin Qafqaza köçürülməsini Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində, eləcə də, Rusiya, Osmanlı, Gürcüstan arxivlərində saxlanılan bir çox sənədlərlə bərabər, dövrün tarixçilərin də əsərləri həmin dövr üçün qiymətli mənbələrdir. Köçürülən ermənilərə Rusiya tərəfindən edilən güzəştlərin əsas məqsədinin bölgədə türk-müsəlman xalqlarının etnik sayının azalması idi. Bu işğalçı siyasətin nəticəsini arxiv mənbələrindəki siyahı sənədlərindən daha dəqiq araşdırmaq mümkündür.

Açar sözlər: Qarabağ, azərbaycanlılar, ermənilər, Rusiya, köçürmə

Summary:

The issue of the resettlement of Armenians to the Karabakh Khanate is a widely covered topic in historical sources, and there are various documents about it. The transfer of Armenians to the territory of Karabakh took place mainly after the Russian-Iranian (Gulistan, 1813) and Russian-Ottoman (Edirna, 1829) treaties. This process was especially important in the demographic policy of the Russian Empire in the South Caucasus. The historical document that played a major role in the resettlement policy was the Turkmenchai Treaty. With this agreement, the borders between Iran and Russia in the Caucasus region were determined and many territories, including the Karabakh Khanate, were included in the Russian Empire. As a result of the resettlement of Armenians, the demographic landscape of Karabakh has changed significantly. The resettlement of Armenians to the Caucasus is documented in the Azerbaijan State Historical Archive, as well as in the Russian, Ottoman, and Georgian archives, as well as the works of historians of the time, which are valuable sources for that period. Was the reduction of the ethnic number of Turkic-Muslim peoples in the region. Can be investigated

Keywords: Karabakh, Azerbaijanis, armenians, Russia, resettlement

Резюме: Вопрос переселения армян в Карабахское ханство является широко освещенной темой в исторических источниках, и об этом имеются различные документы. Переселение

армян на территорию Карабаха произошло в основном после русско-иранского (Гюлистан, 1813 г.) и русско-османского (Эдирна, 1829 г.) договоров. Особенно важен этот процесс был в демографической политике Российской империи на Южном Кавказе. Историческим документом, сыгравшим большую роль в переселенческой политике, стал Туркменчайский договор. По этому соглашению были установлены границы между Ираном и Россией в Кавказском регионе. Определены и многие территории, в том числе Карабахское ханство, были включены в состав Российской империи. В результате переселения армян демографическая картина Карабаха существенно изменилась. Переселение армян на Кавказ задокументировано в Азербайджанском государственном историческом архиве, а также в российских, османских и грузинских архивах, а также в архивах. Работы историков того времени, являющиеся ценными источниками для этого периода, заключались в сокращении этнической численности тюрко-мусульманских народов в регионе. Можно точно исследовать.

Ключевые слова: Карабах, азербайджанцы, армяне, Россия, переселение.

GİRİŞ

Ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi, onların tarix boyu dünyanın hər bir yerində dövlətlərinin olmadığını azərbaycanlı müəlliflərə bərabər ,rus,gürcü,hətta erməni tarixçilərinin də əsərlərindən,həmçinin arxiv sənədlərindən tədqiq etmək mümkündür.Qafazı siyasi maraq obyektinə çevirən Rusiyanın başlıca planlarında özünə sosial dayaq yaratmaq üçün imperiyanın himayəsində olan xalqları bura köçürmək olmuşdu.

Bir tərəfdən Osmanlı, digər tərəfdən Qacarlar İrən ilə əhatə olunan Cənubi Qafqazın əhalisinin müsəlmanlardan ibarət olması çarizmin maraqlarına cavab vermirdi.Köçürmə siyasətinin əsas məqsədlərini qeyd edək;

- 1.Xristianlaşdırma siyasəti, Rus çarına sosial dayaq olmaq.
- 2.İğal etdikləri ərazilərdə bufer-zona yaratmaq.
- 3.Əhalinin sayını artırmaqla xəzinənin gəlirlərini artırmaq.

Köçürmə siyasətində ermənilərə xüsusi diqqət edilirdi.Xüsusilə də,kilsə bu məqsədlə geniş təbliğatlar aparırdı.Ermənilərin əsas məqsədi Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət yaratmaq vədləri verilmişdi.Təbii ki,tarix boyu ermənilərin dövlətləri olmayıb.Qafqaza ermənilərin köçürülməsi, xüsusilə XIX əsrdə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı müstəmləkə siyasətinin mühüm hissəsi olmuşdur. Bu prosesə dair arxiv sənədləri, Rusiya İmperiyasının etnik demografiya siyasətinin izlərini və bu siyasətin həm yerli əhali, həm də ermənilər üçün necə həyata keçirildiyini açıq şəkildə göstərir. Qafqaza ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı ən mühüm sənədlər əsasən aşağıdakı arxivlərdə saxlanılır:

Rusiya Dövlət Tarix Arxivi: Qafqaza ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı bir çox sənəd və hesabatları ehtiva edir. Burada yer alan sənədlər əsasən:

- 1.1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan və Osmanlıdan köçürülən ermənilərlə bağlı sərəncamlar və məlumatlar.
- 2.Qafqaz İdarə Komitəsinin 1830-cu illərdən etibarən hazırladığı əhali siyahıları və ermənilərin yerləşdirilməsi barədə qərarlar.
- 3.Qafqazda ermənilərin məskunlaşdırılması üçün müəyyən olunan dövlət subsidiyaları və sərmayələr barədə sənədlər.

Rusiya Dövlət Hərbi-Tarix Arxivi (RGVIA): ermənilərin köçürülməsində iştirak edən Rusiyanın hərbi idarəçiliyinin sənədlərini saxlayır:

- 1.Qafqazda ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək və yerləşdirilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə hərbi nəzarət və eskortların təşkil edilməsi ilə bağlı sənədlər.

2.Ermənilərin Osmanlı və İran ərazilərindən Cənubi Qafqaza köçürülməsi zamanı hərbi məruzələr və qeydlər.

3.Köçürülmə prosesindəki çətinliklər və münaqişələr haqqında məlumatlar.

Qafqaz İdarəetmə Komitəsi və Qafqaz Müfəttişliyi Sənədləri:Bu sənədlər Cənubi Qafqazda ermənilərin məskunlaşdırılmasının təşkilati tərəfini əks etdirir:

1.Erməni ailələrinin hansı ərazilərdə yerləşdiriləcəyi barədə qərarlar.

2.Məskunlaşan ermənilərə verilən torpaq sahələri və onların yerli iqtisadiyyata inteqrasiyası ilə bağlı sənədlər.

3.Ermənilərin yerləşdiyi bölgələrdəki yerli azərbaycanlı əhəlisinə qarşı tətbiq edilən siyasət və inzibati tədbirlər.

Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi (RGASPI)

1.Burada ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı sosial və iqtisadi aspektlərə dair sənədlər tapılır:

2.1828-ci ildən sonra ermənilərin iqtisadi təminatı ilə bağlı verilən sərəncamlar.

3.Məskunlaşan ermənilərə verilən ərzaq, maddi yardım və digər resurslarla bağlı dövrü hesabatlar.

4.Ermənilərin mədəni və dini həyatının inkişafı ilə bağlı hazırlanan proqramlar.

Osmanlı Dövlət Arxivi-Osmanlı dövlətinin Qafqazın demoqrafik vəziyyəti haqqında siyahıyalamaları xüsusilə qeyd etməliyik.Vergi dəftərləri,vilayət idarəçiliyinə məxsus sənədlərin statistik göstəriciləri dövr üçün mühüm mənbələrdir.

Köçürülən ermənilərin inteqrasiyası üçün Rusiya tərəfindən təşkil edilən sosial və təhsil proqramları ilə bağlı sənədlər. Bu proqramlar, ermənilərin Qafqazın müxtəlif bölgələrində uzunmüddətli məskunlaşmasını və Rusiyanın bölgədəki strateji məqsədlərini gücləndirmək üçün tərtib edilmişdi.

Bu sənədlər, Qafqazda ermənilərin köçürülməsi siyasətinin nə qədər geniş və strateji bir ölçüdə həyata keçirildiyini göstərir və bu məsələnin Cənubi Qafqazın tarixindəki rolunu daha yaxşı anlamağa kömək edir. Tədqiqatınızda bu mənbələrdən istifadə edərək, həm tarixi prosesləri, həm də onların nəticələrini dərinlən araşdırma bilərsiniz.

Ermənilərin Cənubi Qafqaza,o cümlədən Qarabağ köçürülməsi mərhələlərlə həyata keçirildio 1804-cü ildən baş verən proses nəticəsində Yeluzavetpol qəzasına 105 erməni ailəsi,1805-ci ildə isə 1300 erməni ailəsi köçürüldü Ermənilərin Qarabağda məskunlaşması məhz Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra geniş miqyas aldı.16 maddədən ibarət 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsini əsasən "Bağışlanma əta olunanlar" Rusiya ilə aparılan müharibələrin gedişində İran hökumətinə xəyanət edən,rus qoşunlarına kömək edən ermənilər Şimalı Azərbaycan torpaqlarına köçürülməli idi.Təxminən 130 minə yaxın erməni köçürülmüş,əsasən Qarabağ,İrəvan,Naxçıvanda yerləşdirilmişdi.Statistik məlumatlara əsasən Qarabağın yerli əhəlisinin mütləq əksəriyyəti müsəlmanlar olmuşdu.[6]

ƏSAS HİSSƏ

Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya İmperiyasının siyasəti çərçivəsində həyata keçirilmiş və bu proses arxiv sənədlərində geniş əks olunmuşdur. Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrindən sonra ermənilərin İran və Osmanlı torpaqlarından Cənubi Qafqaza, xüsusilə Qarabağ və İrəvan xanlığı ərazilərinə köçürülməsi planlı şəkildə təşkil edilmişdir.Rusiya ilə Qacarlar arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən, İrandan 40 minə yaxın erməni ailəsi Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə köçürüldü.Rusiya arxivlərində saxlanılan Rusiya İmperiyasının daxili işlər və hərbi idarələrinin hesabatları,köçürülən ailələrin siyahıları və yerləşdirildikləri ərazilər barədə

məlumatlar, general İvan Paskeviçin əmrləri və köçürmə planlarını da əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır.

Ədirnə müqaviləsindən (1829) sonra Osmanlı ərazisindən (xüsusilə Anadolu və Şərqi Türkiyə bölgələrindən) daha 90 min erməni köçürülərək Cənubi Qafqazda yerləşdirildi. Bunların bir hissəsi Qarabağa göndərildi.

Köçürülmə siyasəti nəticəsində Qarabağın demoqrafik vəziyyəti dəyişdirildi. Bu proses Rusiya İmperiyasının nəzarəti altında davam etdi. Ermənilər əsasən müsəlman əhalinin sıx yaşadığı bölgələrə yerləşdirildi ki, bu da gələcəkdə etnik ziddiyyətlərin əsasını qoydu.

Tarixən Səfəvilər dövründən mövcud olan Qarabağ bəylərbəyliyi (mərkəzi Gəncə) ərazisində xristian mülkləri mövcud olmuşdu. (Qarabağ xanlığı dövründə də mövcud olub). Bir çox erməni tarixçiləri bu beş xristian mülkiyyətini "erməni dövlətçiliyi" kimi göstərməyə çalışırdılar, halbuki bunlar müstəqil deyildilər, Qarabağın türk-müsəlman hakimiyyətinə tabe idilər. Belə ki, 1724-1727-ci illərdə aparılan əhalinin statistik siyahılaşmasına görə Qarabağ əyalətində 19390 vergi ödəyən əhalidən 11068 nəfəri müsəlman, sadəcə 7577 nəfəri qeyri-müsəlman (ermənilər də daxildir) olduğu göstərilmişdi. Səfəvilər dövlətinin 1736-cı ildə süqutundan sonra Azərbaycan torpaqlarında Əfşarlar dövləti meydana gəlmişdi. Nadir şahın dövründə Qarabağ bəylərbəyliyi zəiflətmək üçün mülkiyyətləri onların tabeliyindən çıxarmışdı.

Mülklər XVIII əsrdə yenidən separatçılıq fəaliyyətinə davam edərək Qarabağ xanlığına bir sıra dövlətlərin yürüşlərində vasitəçi olmuşdular. Qarabağ xanı Pənahəl (1747-1763) i və İbrahimxəlil xanın (1763-1806) hakimiyyət dövrlərində mülklərlə mübarizə aparmalı olmuşdu. Mülklər xüsusilə də, regionda siyasi maraqları olan Rusiya imperiyasının köməyinə ümid bəsləyirdilər. 1805-ci il 14 mayda Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Çar Rusiya ilə 14 maddədən ibarət "Kürəkçay" müqaviləsi imzalanmışdı. Xanlıq müqavilə nəticəsində xarici müstəqilliyin itirilməsi də, daxilən müstəqil idarəçiliyi saxlanılmışdı, yəni xanlıq Azərbaycan torpağı kimi çarizmin protektoratını qəbul etmişdi. Qeyd etməliyik ki, bu müqavilənin mətnində nə ermənilər, nə də mülklər haqqında məlumat var. [3]

Xanlığın idarəçiliyi haqqında bizə məlum olan dövrün arxiv sənədlərindən məlum olur ki, çar məmurlarının dəftərxana qeydləri üstünlük təşkil edir. Bu, arxiv sənədləri əhalinin etnik tərkibi haqqında bir sıra mühüm məlumatlar verir. Belə ki, tarixi ərazimiz olan Qarabağda azərbaycanlıların statistik sayı 91%-ə bərabər idi.

Qarabağ əhalisinin sayı, etnik tərkibi haqqında məlumat verən mühüm sənədlərdən biri Çar məmurları Yermolov və Mogilyovski tərəfindən tərtib edilmiş "Qarabağ əyalətinin təsvirinə" görə 1822-ci ildə Qarabağ əyalətində 20 min 95 ailə, onları 15 min 729 nəfəri azərbaycanlı, 4 min 366 nəfəri erməni ailəsi olmuşdu. [4]

Qarabağın dağlıq ərazilərində erməni əhalisinin xeyli dərəcədə çoxalmasının səbəbi Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğalından sonra baş vermişdi. Əlbəttə ki, bu prosesə Rus-İran müharibələri də ciddi təsir göstərmişdi. Ermənilərin köçürülməsi üçün İrəvan və Naxçıvanda köçürmə komitələri yaradıldı. Köçürülən ermənilərə xüsusi güzəştlə təbiiq edilir. Qacarlar (İran) dövlətindən alınan təzminatdan vəsait alırdılar, əlavə olaraq 6 il müddətinə mükəlləfiyyət və vergilərdən azad edilmişdilər. [2].

N.İ.Şavrovun 1911-ci il qeydlərinə əsasən Zafqafqaziyyəyə köçürülən 1 milyon 300 min erməni 1 milyondan çoxunu çar Rusiyası köçürmüşdü. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarında xüsusən Qarabağda məskunlaşdırılması mərhələlərlə həyata keçirilirdi. Ermənilərin köçürülməsi ilə əlaqədar Qarabağda inzibati dəyişikliklər də baş verdi. Qarabağda yerləşən bir çox azərbaycanlı kəndlərinin adlarının da dəyişdirilməsi də bunun əyani sübutudur. (Fond 24, iş 146, siyahı 1). A.S. Qriboyedov yazırdı ki, Çar Rusiyasının əsas məqsədi Təbriz, Marağa, Xoy şəhərlərinə əhalinin Qarabağ

köçürülməsi qərarı verilmişdi.1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi,ərazi Rusiyanın əyalətinə çevrildi.[1.1]

1823-cü ilə məxsus statistik siyahıalmaya görə Qarabağ vilayətinin 20 minə yaxıb ailəsinin 1.5 minini erməni ailəsi təşkil edirdi.1829-cu ildə qəza məktəbləri haqqında əsasnaməyə əsasən ilk dəfə Şuşa şəhətində qəza məktəbi açılmışdı. Belə ki,əhlinin yenidən siyahıya alındı və 1832-ci ildə azərbaycanılar əhalinin 64% təşkil etmişdi.Lakin XIXMəsrin sonlarında əhalinin etnik tərkibində dəyişiklik daha çox olmuşdu.XIX əsrin 80-ci illərində ermənilər artıq əhalinin 58,2% olmuşdu.[3]

1905-1907-ci illərdə Azəbaycanın bir sıra bölgələri ilə bərabər Qarabağda ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğın siyasətinin əsas məqsədi ərazinin etnik təkibini dəyişmək olmuşdu.Tarixən Azərbaycan torpaqları hesabın dövlət yaratmaq istəyən ermənilərin başlıca siuasəti ilk növbədə azərbaycanıları öz əzəlli torpaqların qovmaq olmuşdu.Təbii ki,bu siyasətdə 1918-1920-ci illərdə Ermənilərin törətdikləri qırğınlar da qeyd etməliyə .Qadabağı da əhatə edən bu proses qısa müddətdə əhalinin köçürülməsi məqsədini daşıyırdı.

1923-ci ildə Mərkəzi Xqnkəndi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikası yarılarkən azərbaycanıların semoqrafik vəziyyətinə ciddi zərbə vuruldu.DQMV-nin azərbaycanlı və erməni əhalisi müvafiq olaraq 10% və 89 % təşkil edirdi.

Ermənilərin Qarabağ köçürülməsini sübut edən tarixi mənbələrdən biri "Marağa-150" abidəsi olmuşdu.Abidə Tərtər rayonunun Şıxarx qəsəbəsində yerləşir və 1978-ci ildə ermənilərin Marağadan Qarabağa köçürülməsi ilə əlaqədar inşa edilmişdi.XX əsrin sonlarənda Dağlıq Qarabağ müharibəsi zamanı ermənilər növbəti ərazi iddilarına başlayanda bu abidəni qəsdən dağıtmışdılar Çünki abidənin üzərində ermənilərin köçürülməsini təsdiq edən məlumatlar bir daha bu torpağın əzəli Azərbagcan torpağı olduğun sübut edir.

YEKUN NƏTİCƏ

Ermənilərin Qarabağa köçürülməsini,Qarabağ regionunun etnik tərkibinin zamanla dəyişilməsini kameral siyahılardan daha dəqiq öyrənmək olur.Köçürülən erməni əhalisi buna baxmayaraq müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan xalqı üçün daima ciddi problemlər yaratmışdılar.Bunun bariz nümunəsi kimi,bölgədəki tarixi Azərbaycan adlarının bir çoxunun ermənilər tərəfindən dəyişidirməsi,həmin ərazilərdəki türk-müsəlman əhalinin öz əzəli torpaqlarını tərk etməyə məcbur edilməsi əslində erməni və onların himayədarı olan Rusiyanın işğalçılıq siyaəstinin başlıca məqsədləri olmuşdu.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi

1.1 Fond 24 ,siyahı 1,iş 146

1.<https://milliarxiv.gov.az/az/azerbaycan-torpaqlarina-ermentilerin-kocurulmesi-haqqinda-arxiv-materiallari>

2. <http://milliarxiv.gov.az/az/gulustan-ve-turkmencay-muqavilelerinin-aci-neticeleri>

3.Tarixçi: <http://milliarxiv.gov.az/az/azerbaycan-torpaqlarina-ermentilerin-kocurulmesi-haqqinda-arxiv-materiallari>

4.Tarixçi: <http://milliarxiv.gov.az/az/tarixi-yaddas-xx-esrin-beser-tarixinin-qanli-ve-acinacaqli-sehifelerden-biri-31-mart-soyqirimi>

5. Tarixçi: <https://story.karabakh.center/az/azerbaycanli-ve-ermeni-ehalinin-say-nisbetinin-deyishmesi>

6.Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları,Tiflis,II cild,1868.

BİRGƏ ƏMƏYİN UŞAQLARIN İNKİŞAFINA TƏRBIYƏVİ TƏSİRİ

Ortak çalışmanın çocukların gelişimi üzerindeki eğitimsel etkisi.

Cəfərova Elza Eldar

Odlar Yurdu Universiteti

Pedaqoji bölüm, III kurs. 608MT

Xülasə

Əmək və oyun xarakteri, məzmunu, səbəbləri və motivləri ilə fərqlənir. Əməkprosesində həmişə məqsəd qarşıya qoyulur, ona nail olmaq üçün vasitələr axtarılır, hərəkətlərin ardıcılığı düşünülür və sonda nəticə əldə edilir. Əmək prosesi realdır, burada standart vəziyyət yoxdur, çünki uşaq fəaliyyət zamanı dəyişdirilə bilən real obyektlərlə işləyir. Əmək böyük məfhumdur və bu mövzuda pedaqoqların atalar sözü, məsəlləri var. Məşhur rus pedaqoqu (K.D.Uşinski) gözəl kəlamı vardır. Əmək bəşər tarixinin lap əvvəlində yer üzündə parlayan müqəddəs bir şamdır, onu söndürsən, hər şey qaranlığa çevrilir. Uşaqların sosial, emosional, intellektual və fiziki inkişafında əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmək, müəyyən bir məqsəd üçün ailə üzvləri, dostları və ya müəllimləri ilə birlikdə işləyən uşaqlara aiddir. Bu fəaliyyətlər müxtəlif formalarda, məsələn, ev tapşırığı, dərse hazırlıq, oyunlar və ya yaradıcılıq prosesləri şəklində həyata keçirilə bilər. Uşaqlara işə düzgün münasibətin aşılmasını prosesində müxtəlif üsullar: əmək tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə səyləri təşviq etmək, uşaq kollektivinin diqqətini çalışqan, təşəbbüskar bir uşağın işinə cəlb etmək. Metodlar tətbiq edilir. Oyun əsasında müəllim uşaq qarşısında qoyulan vəzifələri inandırıcı şəkildə əsaslandırma bilər.

Açar sözlər: Əmək, Müsbət emosional münasibət, Tərbiyəvi təsir, Tətbiq sahələri

Özet:

Çalışma ve oyun, karakterlerine, içeriklerine, nedenlerine ve güdülerine göre farklıdır. Çalışma sürecinde her zaman bir hedef belirlenir, ona ulaşmak için araçlar aranır, eylem sırası düşünülür ve sonunda sonuç elde edilir. Çalışma süreci gerçektir, burada varsayılan bir durum yoktur çünkü çocuk etkinlik sırasında değiştirilebilen gerçek nesnelere çalışır. Çalışma büyük bir kavramdır ve eğitimcilerin bu konuda atasözleri ve deyişleri vardır. Ünlü Rus pedagog (K.D. Uşinski) çalışma hakkında güzel bir söz yazmıştır. Çalışma, insanlık tarihinin en başında yeryüzünde parlayan kutsal bir mumdur, onu söndürürseniz her yer karanlığa döner.

Çocukların sosyal, duygusal, entelektüel ve fiziksel gelişiminde ortak çalışmanın önemi büyüktür. İşbirlikli çalışma, çocukların belirli bir amaç için aile üyeleri, arkadaşları veya öğretmenleriyle birlikte çalışmasını ifade eder. Bu etkinlikler farklı biçimlerde gerçekleştirilebilir, örneğin ödev, ders hazırlığı, oyun veya yaratıcı süreçler şeklinde. Çocuklara doğru çalışma tutumunu kazandırma sürecinde farklı yöntemler: iş görevlerini tamamlamada çabayı teşvik etme, çocuk ekibinin dikkatini çalışqan, proaktif bir çocuğun çalışmasına çekme. Yöntemler uygulanır. Oyun temelinde, öğretmen çocuğun önüne konulan görevleri ikna edici bir şekilde haklı çıkarabilir.

Anahtar kelimeler: Çalışkanlık, Olumlu duygusal ilişki, Eğitimsel etki, Uygulama alanları

Uşaqların sosial, emosional, intellektual və fiziki inkişafında birgə əməyin əhəmiyyəti böyükdür. Birgə əmək dedikdə, uşaqların ailə üzvləri, dostları və ya müəllimləri ilə birlikdə müəyyən məqsəd üçün fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Bu fəaliyyətlər müxtəlif formalarda, məsələn, ev işləri, dərse hazırlıqları, oyunlar və ya yaradıcılıq prosesləri şəklində həyata keçirilə bilər.

A.S.Makarenkonun pedaqoji ideyasının əsasını kollektivdə, kollektiv vasitəsi ilə, kollektiv üçün tərbiyə prinsipi təşkil edirdi. O, düşünürdü ki, pedaqoqların qarşısında duracaq məqsəd kollektivi təşkil və tərbiyə etməkdir. O, düşünürdü ki, kollektiv nail olmaq istədiyi hədəfə çatdıqda, yeni hədəfə çatmağı qarşıya məqsəd qoymalıdır. Yoxsa kollektivin fəaliyyəti tükənər, onda bir rahatlanma baş verər və onun üzvlərini ruhlandırmaq arzu və istək olmaz. Makarenko tərbiyədə "paralel təsir" prinsipi əsas yerlərdən birini tutur..

Birgə əmək uşaqlarda müxtəlif müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına və inkişafına şərait yaradır:

1. Məsuliyyət hissini aşılama

Birgə fəaliyyət zamanı uşaqlar öz vəzifələrini dərk edir və onları yerinə yetirməyə çalışırlar. Bu, uşaqlarda məsuliyyət hissini gücləndirir, onların cəmiyyətə daha yaxşı inteqrasiya olmasına kömək edir. Məsələn, ailə üzvləri ilə birlikdə yemək hazırlayan uşaq əmək bölüşdürməyi və tapşırıqları vaxtında yerinə yetirməyi öyrənir.

2. Əməksevərlik və təşəbbüskarlıq

Birgə əmək uşaqları əməksevərliyə təşviq edir. Onlar çalışqanlığın müsbət nəticələrini görərək təşəbbüskar olmağı öyrənirlər. Məsələn, bağda birgə bağçılıq edərkən uşaq əmək nəticəsində bitkilərin böyüməsini müşahidə edir və bununla əmək fəaliyyətinə daha böyük maraq göstərir.

3. Komanda işi bacarıqları

Birgə fəaliyyət uşaqlarda komanda şəklində işləməyi öyrədir. Komanda işində ünsiyyət, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət vacibdir. Uşaqlar başqalarının fikirlərini dinləməyi, fikirlərini paylaşmağı və mübahisələri həll etməyi öyrənirlər. Bu, onların gələcəkdə sosial əlaqələr qurmaq bacarıqlarını gücləndirir.

4. Şəxsiyyətin formalaşması və emosional inkişaf

Birgə əmək uşaqlarda müsbət emosional əlaqələr yaradır. Valideynlər və ya müəllimlərlə birgə işləyən uşaqlar özlərini daha dəyərli və sevilən hiss edirlər. Bu, onların özünə inamını artırır və şəxsiyyətin sağlam inkişafını təmin edir.

5. Təربiyəvi təsir və dəyərlərin öyrənilməsi

Birgə əmək vasitəsilə uşaqlar müxtəlif əxlaqi və mədəni dəyərləri mənimsəyirlər. Böyüklərlə əməkdaşlıq edərkən uşaqlar əməkdə dürüstlük, səbr, səliqə və yardımsevərlik kimi keyfiyyətləri öyrənirlər.

Tətbiq sahələri

Ailədə: Ev işlərində, ailəvi layihələrdə və ya bayram hazırlıqlarında uşaqların iştirakı təmin edilməlidir.

Təhsil müəssisələrində: Müəllimlər qrupalı layihələr və əmək fəaliyyətləri təşkil edərək uşaqların birgə iş bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

Cəmiyyətdə: Xeyriyyə tədbirlərində və ya ictimai fəaliyyətlərdə uşaqların iştirakı onların sosial məsuliyyət hissini artırır.

Nəticə

Birgə əmək uşaqların şəxsiyyətlərinin hərtərəfli inkişafına və cəmiyyətə uyğunlaşmasına böyük təsir göstərir. Bu, yalnız onların fiziki və zehni bacarıqlarını inkişaf etdirmir, həm də onlara həyat dəyərlərini aşılayır. Bu səbəbdən, valideynlər, müəllimlər və cəmiyyət birgə əməyin təşkilinə daha çox diqqət yetirməlidir.

İstifadə olunan ədəbiyyat .

- 1.Hüseynov,M.(2006). Psixoloji inkişaf və tərbiyə məsələləri.Bakı: Maarif Nəşriyyatı
- 2.Abbasov,Ə.(2012). Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşması.Bakı :Təhsil Nəşriyyatı.
- 3.Əliyev,R (2008). Pedaqogika nəzəriyyəsi və praktikasası.Bakı: Təhsil Nəşriyyatı

MULTİKULTURAL ABBASİ CƏMIYYƏTİNİN ETNİK-DİNİ MÜXTƏLİFLİYİ
Ethnic-religious diversity of the multicultural Abbasid society

Dəmirova Cəmilə Vaqif qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Doktorantura və elmi inkişaf şöbəsinin müdiri

<https://orcid.org/0009-0003-7502-4293>

Xülasə

Ərəb istilaları Aralıq dənizi hövzəsində və Şərqdə Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərindən sonra ilk dəfə böyük əraziləri bir araya gətirdi. Ellin mədəniyyəti sanki yenidən dirçəldi. İslamdan əvvəl uzun illər boyu bir-biri ilə müharibə aparən Sasani və Roma-Bizans imperiyaları Yaxın Şərq və Aralıq dənizi ərazilərini iki düşmən cəbhəyə bölmüşdü. Bu iki nəhəngin döyüşüb haldan düşməsi ərəb istilalarını asanlaşdırır.

Abbasilər cəmiyyətində müxtəlif etnik qrupların və dinlərin sıx təması nəzərə çarpır. Abbasilərin qeyri-ərəblərin köməyi ilə hakimiyyətə gəlməsi onların idarəçilik sistemində əcəm xalqlarının mühüm yer tutması ilə nəticələndi. Ərəb xilafəti artıq müsəlman imperiyası adlana bilirdi. Çoxsaylı xalqları və mədəniyyətləri əhatə edən bu imperiyanın sırf ərəb çərçivəsinə salınması qeyri-mümkün idi.

Abbasilər dövründə müxtəlif dinlərin nümayəndələri yaxınlaşır, qaynayıb-qarışır, hətta bir-birlərinin bayramlarını öz bayramları kimi keçirirdilər. Ərəb əyanları xristian katiblərinin, təbib və münəccimlərinin xidmətindən istifadə edirdilər. Xəlifələr özləri də siyasətdə müxtəlif etnik qruplara arxalanırdılar. Əgər Abbasilərin ilk xəlifələri fars əyanlarına arxalanırdırsa, xəlifə əl-Mutəsimin dövründən etibarən türklər inzibati və hərbi sistemdə mühüm yer tutmağa başlayır. Bu dövrdə orta Asiyadan gəlmiş bəzi türklər hələ imanda möhkəm deyildi. Onların böyük əksəriyyəti islama tapınıb "Türkman" (İman gətirmiş türk) adlandırılırlar. Bu hal, yəni türklər içərisində iman gətirənlərin hamısının türkman adlanması bəzən müasir elm aləmində çaşqınlıq yaradır və bu türkmən anlamı müasir Türkmənistan əhalisi ilə qarışdırılır. Halbuki, orta əsrlərdə islama tapınmış bütün oğuz türkləri "türkmən" adlanıblar, yəni bu adla türklərin iman gətirmiş böyük bir qismi, o cümlədən azəri türkləri nəzərdə tutulub.

Müxtəlif etnik qrupların və din daşıyıcılarının qaynayıb-qarışması özünü şəhərlərdə daha güclü şəkildə göstərirdi - şəhərlərin etnik-dini mənzərəsi olduqca rəngarəng idi. Xüsusilə, Bağdad cəmiyyəti özünün kosmopolit xarakteri ilə seçilirdi. İskəndəriyyə və Antioxiya şəhərlərində də cəmiyyət multikultural xarakterli idi. İskəndəriyyə qədim yunan-ellin mədəniyyətinin mərkəzlərindən sayılırdı. Burada güclü yunan təbabət məktəbi var idi. Bu məktəbin təsiri ilə sonradan müsəlman imperiyasının başqa şəhər və əyalətlərində - Antioxiyada, Cundişapur, Harran və ər-Ruxada təbabət inkişaf edir.

Beləliklə, ərəb-islam mədəniyyəti bir çox xalqların fikir dünyasının əqli-mənəvi potensialının məhsulu kimi bəşər sivilizasiyasının mühüm bir qolunu təşkil edir. Xüsusilə Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu mədəniyyətdə qeyri-ərəblərin rolu artmış, islamın yarandığı ərazilərin yerli əhalisi ümummüsəlman mədəniyyətinə öz töhfələrini vermişlər.

Açar sözlər: Ərəb xilafətinin Abbasilər dönəmi, ərəb-əcəm münasibətləri, multikultural Abbasi cəmiyyəti, ərəb xilafətində türklərin rolu

Abstract

The Arab conquests brought large territories together for the first time since the campaigns of Alexander the Great in the Mediterranean basin and the East. Hellenic culture seemed to be revived. Before Islam, the Sasanian and Roman/Byzantine empires, which had been at war with each other for many years, divided the Middle East and the Mediterranean into two hostile fronts. The defeat of these two giants makes Arab invasions easier.

In the Abbasid society, the close contact of different ethnic groups and religions is noticeable. The Abbasids' coming to power with the help of non-Arabs resulted in the Ajam people occupying an important place in their administrative system. The Arab caliphate could already be called a Muslim empire. It was impossible to put this empire, which included numerous peoples and cultures, into a purely Arab framework.

During the Abbasid era, representatives of different religions came closer, mingled, and even celebrated each other's holidays as their own. Arab nobles used the services of Christian scribes, physicians and astrologers. The caliphs themselves relied on different ethnic groups in politics. If the first caliphs of the Abbasids relied on Persian nobles, from the time of Caliph al-Mutasim, the Turks began to occupy an important place in the administrative and military system. During this period, some Turks who came from Central Asia were not yet firm in faith. Most of them converted to Islam and are called "Turkmen" (Turks who converted to faith). This situation, i.e. the fact that all converts among the Turks are called Turkmen, sometimes causes confusion in the world of modern science, and this meaning of Turkmen is confused with the population of modern Turkmenistan. However, all the Oghuz Turks who converted to Islam in the Middle Ages were called "Turkmen", that is, a large number of Turks who converted to Islam, including Azeri Turks, were meant by this name.

The intermingling of different ethnic groups and religions was more pronounced in the cities - the ethno-religious landscape of the cities was quite colorful. In particular, Baghdad society was distinguished by its cosmopolitan character. In the cities of Alexandria and Antioch, society was also multicultural. Alexandria was considered one of the centers of ancient Greco-Hellenic culture. There was a strong school of Greek medicine here. Under the influence of this school, medicine developed later in other cities and provinces of the Muslim empire - in Antioch, Jundishapur, Harran and al-Rukha.

Thus, the Arab-Islamic culture is an important branch of human civilization as a product of the intellectual and spiritual potential of the world of ideas of many peoples. Especially after the Abbasids came to power, the role of non-Arabs in this culture increased, and the local population of the areas where Islam was born contributed to the all-Muslim culture.

Key words: The Abbasid period of the Arab caliphate, Arab-Arab relations, Multicultural Abbasid society, the role of Turks in the Arab caliphate

Ərəb istilaları böyük əraziləri bir araya gətirdi, müxtəlif etnik qrupların fikir dünyası vahid bir sivilizasiya altında birləşdi. Bu istilalar xalqların böyük miqrasiyasına, millətlərin qaynayıb-qarışmasına səbəb oldu. Abbasi xəlifələrinin hakimiyyəti dövründə müxtəlif dinlərin nümayəndələri bir-birinə yaxınlaşır, bir-birlərinin bayramlarını qeyd edirdilər. Ərəb əyanları xristian katiblərinin, təbib və münəccimlərinin xidmətindən istifadə edirdilər. Xəlifələr özləri siyasətdə müxtəlif etnik qruplara arxalanırdılar. Əgər ilk Abbasi xəlifələri fars əyanlarına arxalanırdılarsa, xəlifə əl-Mutəsimin (الخليفة المعتصم) dövründən etibarən türklər inzibati və hərbi sistemdə mühüm yer tutmağa başlayır.

Məlumdur ki, dinlərarası debatlar xəlifə sarayında da yer alırdı. Xristian-nestorian məzhəbli patriarx Timoti xristian din xadimlərindən birinə ünvanladığı məktubda Abbasi xəlifəsinin sarayında "yeni yəhudilər" adlandırdığı müsəlmanlarla mübahisəsini təsvir edir. Məktubdan Timotinin xristian ehkam və ideyalarını necə təəssübkeşliklə müdafiə etdiyi məlum olur (4, s 65). Məktubda diqqəti cəlb edən cəhət Patriarx Timotinin

müsəlmanları "yeni yəhudi" adlandırmasıdır. Təbii ki, burada xristianlarla yəhudilər arasında əsrlər boyu davam edən düşmənçiliyi nəzərə almaq lazımdır. Yəhudiləri özlərinin qatı düşməni hesab edən xristian patriarxı onları müsəlmanlarla eyni dinin sahibi hesab edir. Bu, ola bilsin ki, islam dininin İbrahim peyğəmbərin "hənif" dini kimi meydana çıxması ilə bağlı idi.

Patriarx Timotidən danışarkən, bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Xristian dini dəvət funksiyasını heç bir zaman dayandırmamış, müsəlman ağalığı altında olan ərazilərdə belə, xristian din xadimləri insanları öz dinlərinə cəlb etməklə məşğul olmuşlar. Abbasilər dövründə, xüsusilə xəlifə əl-Mötəsim (الخليفة المعتصم) hakimiyyətə gəldikdən sonra xilafətdə türk əhalisinin sayı artır. Orta Asiyadan gəlmiş bəzi türklər hələ imanda möhkəm deyildi. Onların böyük əksəriyyəti islama tapınıb "Türkman" (İman gətirmiş türk) adlandırılırlar. Bu hal, yəni türklər içərisində iman gətirənlərin hamısının türkman adlanması bəzən müasir elm aləmində çaşqınlıq yaradır və bu türkmən anlamı müasir Türkmənistan əhalisi ilə qarışdırılır. Halbuki, orta əsrlərdə islama tapınmış bütün oğuz türkləri "türkmən" adlanıblar, yəni bu adla türklərin iman gətirmiş böyük bir qismi, o cümlədən azəri türkləri nəzərdə tutulub (2, s 463-475). Beləliklə, türklərin böyük qismi islamı qəbul etmişdir. Amma türklər içərilərində hələ köhnə şamançı inancında qalanlar da var idi. Karl Menges qeyd edir ki, islam oğuz türkləri arasına yavaş-yavaş daxil olurdu. Onlar bəzən bu dini düşmənçiliklə qarşılayırdılar. Onların tam müsəlmanlaşması prosesi XI əsrin sonlarına qədər çəkdi (5, s 27). Xristian missionerləri bundan istifadə edib türkləri öz dinlərinə cəlb etməyə can atırdılar. Patriarx Timotinin hətta hansısa türk xaqanını xristianlığa dəvət etməsi və bu məsələdə uğur qazanması barədə məlumatlar var (6, s 121). Mark Dikens (Mark Dickens) Basmil, Kimek, Pəçənək türkləri arasında xristianlığa tapınanların olmasını bildirir. Bundan əlavə, oğuz, qırçaq, qırğız, xalac və qarluq türkləri arasında da xristianlığı qəbul edənlər olub (6, s 125).

Kimek türklərinin obasında bir qayanın üzərində insan əllərinin və ayaqlarının izlərini görənlər türklər bu izlərin İsa əl-Məsihə aid olduğunu düşünüb orada ibadət edirdilər (6, s 126). Bütün bunlar, Abbasilər cəmiyyətinin həm etnik, həm də dini baxımından nə qədər rəngarəng olmasından xəbər verir.

Müxtəlik etnik qrupların və din daşıyıcılarının qaynayıb-qarışması özünü şəhərlərdə daha güclü şəkildə göstərirdi. Bağdad, Kufə, Bəsrə, Fustat, Hələb kimi şəhərlərin etnik-dini mənşəsi olduqca rəngarəng idi. Xüsusilə, Bağdad cəmiyyəti özünün kosmopolit xarakteri ilə seçilirdi. Bolşakov bu barədə yazır:

"Bağdad beynəlmiləl şəhər idi. Xəlifə Mənsurun (خليفة منصور) şəhərdə məskunlaşmış otuz minlik ordusunun tərkibində İrandan və Orta Asiyadan gəlmiş əsgərlər var idi. Abbasilər öz rəqiblərinə qarşı mübarizədə məhz bu qüvvələrə arxalanırdılar. Bağdadın salınmasında çalışmış sənətkarlar Yaxın Şərqi bütün ölkələrini təmsil edirdilər. Onlar şəhər salındıqdan sonra köçüb getməmiş, bu şəhərdə məskunlaşmışdılar. Bağdadın ərəb, fars və arami dillərində danışan sakinləri bir-birilə qaynayıb qarışırdılar".

Bağdadın Sasanilərin qədim paytaxtı Ktesifon (Mədain) yaxınlığında salınması özü Abbasilər xilafətinin əcəm orientasiyasından xəbər verirdi (7, s 171). Bundan öncə ərəb-müsəlman imperiyasının mərkəzləri Hicaz (Rəşidi xəlifələri dövründə) və Suriya (Əməvi xəlifələri dövründə) idisə, indi nəzərlər İrana tərəf yönəlmişdi.

Ərəb cəmiyyətində fars-əcəm və yunan təsiri Abbasilər hakimiyyətinin Mötəsim Billah dövründə olan mərhələsində daha güclü idi. IX əsrin 30-cu illərindən etibarən türklərin xilafət ordusuna cəlb olunması güclənir (1, s 486). Xəlifə Mötəsim bu məqsədlə Səmərqənd, Fərqanə və başqa ərazilərdən türk gənclərini yüksək maaşla orduya cəlb edir. Onlar xüsusi hazırlıq keçdikdən sonra orduya qəbul edilirdilər. Xəlifə bu qüvvələrə güvənir, onlara etibar edirdi. Türklər Abbasilər xilafətinin ən nüfuzlu təbəqəsinə çevrilir. Xəlifə Mötəsimin dövründə Bağdada 70 min türk əsgəri gətirildiyi bildirilir. Nəticədə, türklərlə yerli ərəb elitası arasında narazılıq başlayır. Gün-gündən öz mövqelərini itirən ərəb zadəganları xəlifənin bu siyasətindən narazı idi. Bağdadda hər an vətəndaş müharibəsi başlaya bilərdi. Buna görə də, Mötəsim 835-ci ildə Bağdad yaxınlığında Samarra şəhərini salıb paytaxtı ora köçürür (3, s 154-157).

Samarra şəhərində türklərin xüsusi imtiyazları var idi. Onlara şəhərin ən yaxşı məhəllələri ayrılmışdı. Xəlifə Mötəsim türk sərkərdələrinə ayrıca kvartallar bağışlamışdı. Burada hər bir sərkərdə öz tayfası və mühafizə dəstəsi ilə məskunlaşmışdı. Xəlifə türklərin digər xalqlarla qaynayıb qarışmasının tərəfdarı deyildi. Hətta türk regionlarından qızlar gətirilir, sarayda saxlanılıb sonra türk əsgərlərinə ərə verilirdi. Əgər Əməvilər türk əsgərlərindən hərbi güc kimi istifadə edirdisə, Abbasilər ona siyasi güc kimi baxırdı. Nəticədə, türklərin dövlət strukturlarında mövqeyi gün-gündən güclənir (3, s 159-160). Amma türklər arzu olunan siyasi sabitlik əvəzinə xilafətə öz ağalıklarını gətirdilər. Xəlifə Mötəsim Abbasilər xilafətinin siyasətini büsbütün dəyişib

farsların mövqeyini zəiflətməmiş, xilafətin idarəsində türk hərbiçilərinə arxalanmışdır. Xilafətin mərkəzinin Samarraya köçürülməsi də bu siyasətin tərkib hissəsi idi. Əslində özünü türk hərbiçilərinin himayəsinə verən xəlifə türklərin xilafətdə tez bir zamanda mühüm siyasi gücə çevrilməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasımova, A. Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər – Bakı: Elm, - 2019. - 674 s
2. Gündüz, T. Oguzs/Turkmens, TURKS c.I, Ed. Hasan Celal Güzel-C.Cem Oğuz-. Osman Karatay, Ankara, -2002. - 463-475 s
3. Ахундова, Н. Тюрки в системе государственного управления Арабского Халифата: VIII--сер. X вв. – Баку: ЕЛМ, - 2004. - 373 s
4. Sidney H. Griffith, Jews and Muslims in Christian Syriac and Arabic Texts of the Ninth Century, JSTOR, Vol. 3, No. 1 (Spring, 1988), pp. 65-94 (30 pages) [Jews and Muslims in Christian Syriac and Arabic Texts of the Ninth Century on JSTOR](#)
5. Karl Heinrich Menges, The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies, Harrassowitz; 2nd edition (December 31, 1995), 27 p, 270 pages
6. Mark Dickens, Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks, Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series, Vol. 20, No. 2 (APRIL 2010), pp. 117-139 (23 pages)
7. مصطفى شكعة، الشعر والشعراء في العصر العباسي، دار العلم للملايين، بيروت، 1975، ص 821

İŞSİZLİKLƏ BAĞLI İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN İNKİŞAF PROSESLƏRİNƏ TƏSİRİ

Impact of economic indicators related to unemployment on development processes

Məmmədaliyeva Çinarə Rasim

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ORCID NO: 0009-0007-3877-5898

Xülasə

İşsizlik iqtisadi və sosial proseslərə əhəmiyyətli təsir göstərən əsas göstəricilərdən biridir. Yüksək işsizlik səviyyəsi iqtisadi fəaliyyətin zəifləməsinə, sosial problemlərin artmasına və dövlət xərclərinin çoxalmasına səbəb olur. İşsiz insanların gəlirinin azalması daxili tələbatın zəifləməsinə, bu isə istehsalın azalmasına gətirib çıxarır. Nəticədə iqtisadi tənəzzül yaranır və yeni iş yerlərinin yaradılması çətinləşir. Uzunmüddətli işsizlik sosial qeyri-bərabərliyi dərinləşdirir, yoxsulluğu artırır və ictimai sabitliyə mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı, dövlətin işsizlik müavinətləri və sosial müdafiə proqramları üçün ayırdığı vəsait digər sahələrə sərmayə qoyuluşunu məhdudlaşdırır. Digər tərəfdən, işsizlik iqtisadi struktur dəyişikliklərini və innovasiyanı təşviq edə bilər. Bu, xüsusilə əmək bazarında daha məhsuldar sahələrə keçid prosesini sürətləndirir və işçilərin yeni bacarıqlar qazanmasına şərait yaradır. Dövlətin və özəl sektorun həyata keçirdiyi təlim və ixtisasartırma proqramları işsizlərin əmək bazarına inteqrasiyasını sürətləndirir və onların uzunmüddətli inkişafını təmin edir.

İşsizliklə mübarizədə effektiv iqtisadi siyasətlərin hazırlanması da vacibdir. Bu siyasətlərə aktiv məşğulluq proqramlarının həyata keçirilməsi, iş yerlərinin yaradılması və əmək bazarında innovativ həllərin tətbiqi daxildir. Həmçinin sosial müdafiə sistemlərinin dayanıqlığı və işsizlərin həyat keyfiyyətini qorumaq üçün dəstək mexanizmlərinin gücləndirilməsi önəmlidir. Beləliklə, işsizliyin iqtisadi inkişaf proseslərinə mənfi təsirləri azaldıla bilər və uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün şərait yaradıla bilər. Bu baxımdan məqalənin məqsədi işsizliyin iqtisadi inkişaf proseslərinə təsirini təhlil etmək, onun yaratdığı problemləri müəyyənləşdirmək və bu təsirləri azaltmaq üçün effektiv həll yollarını təqdim etməkdir. Bununla yanaşı, davamlı sosial və iqtisadi inkişafı dəstəkləyəcək strateji yanaşmaların hazırlanmasına töhfə vermək əsas məqsədlərdəndir.

Açar sözlər: işsizlik, iqtisadi fəaliyyət, innovativ həllər, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi struktur

Abstract

Unemployment is one of the main indicators that significantly affects economic and social processes. High unemployment levels lead to a weakening of economic activity, an increase in social problems and an increase in government spending. A decrease in the income of unemployed people leads to a weakening of domestic demand, which in turn leads to a decrease in production. As a result, economic recession occurs and the creation of new jobs becomes more difficult. Long-term unemployment deepens social inequality, increases poverty and has a negative impact on social stability. At the same time, the funds allocated by the state for unemployment benefits and social protection programs limit investment in other areas. On the other hand, unemployment can promote economic structural changes and innovation. This, in particular, accelerates the process of transition to more productive areas in the labor market and creates conditions for workers to acquire new skills. Training and advanced training programs implemented by the state and the private sector accelerate the integration of the unemployed into the labor market and ensure their long-term development. It is also important to develop effective economic policies in the fight against unemployment. These

policies include the implementation of active employment programs, job creation and the introduction of innovative solutions in the labor market. It is also important to strengthen support mechanisms to maintain the sustainability of social protection systems and the quality of life of the unemployed. Thus, the negative effects of unemployment on economic development processes can be reduced and conditions for long-term sustainable development can be created. In this regard, the aim of the article is to analyze the impact of unemployment on economic development processes, identify the problems it creates and present effective solutions to reduce these effects. In addition, one of the main goals is to contribute to the development of strategic approaches that will support sustainable social and economic development.

Keywords: unemployment, economic activity, innovative solutions, sustainable development, economic structure

Giriş

İşsizlik hər bir iqtisadiyyat üçün mühüm sosial-iqtisadi göstəricilərdən biri olub, ölkənin inkişaf səviyyəsinə, əmək bazarına və ümumi iqtisadi sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. İşsizliyin təsiri yalnız iqtisadi aspektlərlə məhdudlaşmır, həmçinin sosial rifaha, əhalinin həyat keyfiyyətinə və cəmiyyətdəki bərabərlik səviyyəsinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu səbəbdən işsizlik məsələsi həm iqtisadi siyasətin, həm də sosial proqramların əsas prioritet istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

İqtisadi inkişaf proseslərində işsizlik səviyyəsi mühüm rol oynayır. Əmək bazarında yüksək işsizlik səviyyəsi iqtisadiyyatda istehsal potensialının tam istifadə olunmaması ilə nəticələnir. Bu isə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) azalmasına, dövlət büdcəsində sosial təminat xərclərinin artmasına və iqtisadi aktivliyin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, işsizlik inflyasiya, gəlir bərabərsizliyi və sosial gərginlik kimi digər iqtisadi və sosial problemlərlə də sıx bağlıdır. Filips əyrisinə əsasən, işsizlik səviyyəsi ilə inflyasiya arasında birbaşa əlaqə mövcuddur ki, bu da iqtisadiyyatın qısamüddətli sabitliyinə təsir edir.

Müasir dövrdə işsizliklə bağlı iqtisadi göstəricilərin inkişaf proseslərinə təsiri məsələsi daha da aktuallaşmışdır. Xüsusilə pandemiya dövründə qlobal əmək bazarında baş verən dəyişikliklər, texnologiya və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı işsizliyin mahiyyətinə və onun iqtisadi göstəricilərə təsirinə yeni baxışların formalaşmasına səbəb olmuşdur. İstehsalatın avtomatlaşdırılması, rəqəmsal iş mühitlərinin yaranması və yeni texnologiyaların tətbiqi ənənəvi əmək bazarını dəyişdirərək işsizliklə bağlı iqtisadi göstəricilərə yeni perspektivlərdən baxılmasını tələb edir.

Bu araşdırmada işsizliyin müxtəlif növlərinin (struktur, friksion, mövsümi və dövrü işsizlik) iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri, əsas iqtisadi göstəricilər arasında işsizliklə əlaqələrin analizi və bu təsirlərin azaldılması üzrə təkliflər geniş şəkildə təhlil olunur. Eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatı nümunəsində işsizliklə bağlı mövcud vəziyyət, onun sosial-iqtisadi təsirləri və inkişaf perspektivləri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın əsas məqsədi işsizliklə bağlı iqtisadi göstəricilərin iqtisadi inkişaf proseslərinə təsirini anlamaq və bu təsirlərin minimuma endirilməsi yollarını təklif etməkdir. Bu yanaşma yalnız iqtisadi dayanıqlığın artırılmasına deyil, həm də sosial rifahın gücləndirilməsinə xidmət edir.

İşsizlik və əsas iqtisadi göstəricilər

İşsizlik iqtisadiyyatda əsas problemlərdən biridir və müxtəlif iqtisadi göstəricilər üzərində əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu təsirlər həm birbaşa, həm də dolaylı şəkildə iqtisadi sabitliyə, sosial rifaha və iqtisadi inkişafın davamlılığına təsir edir. İşsizlik dərəcəsi əmək bazarının vəziyyətini ölçən əsas indikatorlardan biridir və iqtisadiyyatın səmərəliliyini, istehsal potensialını və sosial rifahını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. İşsizlik dərəcəsi işləmək istəyən və iş tapa bilməyən şəxslərin

işçi qüvvəsinə nisbətini göstərir. Bu göstərici əmək bazarındakı problemlərin dərinliyini anlamağa kömək edir. İşsizlik səviyyəsinin artması ölkənin ümumi daxili məhsuluna mənfi təsir göstərir. İşsiz şəxslər istehsal prosesində iştirak etmədikləri üçün iqtisadiyyatın istehsal gücü azalır. Okun qanununa görə, işsizliyin hər 1 % artması ÜDM-də təxminən 2 % azalma ilə nəticələnir. Bu əlaqə iqtisadi inkişaf strategiyalarında işsizliyin azaldılmasının prioritet olmasını zəruri edir [5].

İşsizlik inflyasiya ilə də sıx əlaqəlidir. Filips əyrisinə əsasən, qısa müddətdə işsizlik səviyyəsinin azalması inflyasiyanın artmasına səbəb olur. İşsizlik aşağı olduqda, əmək bazarında işçilərə olan tələbat artır, nəticədə maaşlar yüksəlir və bu da məhsul qiymətlərinə təsir edir. Digər tərəfdən, yüksək işsizlik səviyyəsi iqtisadi aktivliyi zəiflədir və deflyasiya riski yarada bilər. İşsizliyin dövlət büdcəsinə təsiri də mühümdür. İşsiz şəxslər əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmadıqları üçün vergi gəlirləri azalır, eyni zamanda sosial təminat və işsizlik müavinətləri ilə bağlı dövlət xərcləri artır. Bu, dövlət büdcəsinin balansına mənfi təsir göstərir. Məşğulluq proqramlarının maliyyələşdirilməsi və işsizliyə qarşı tədbirlər büdcə üçün əlavə maliyyə yükü yaradır.

İşsizlik həmçinin sosial göstəricilər üzərində təsir göstərir. İşsizlik səviyyəsinin artması əhalinin gəlir səviyyəsinin azalmasına, yoxsulluğun artmasına və sosial gərginliyin yüksəlməsinə səbəb olur. Uzunmüddətli işsizlik xüsusilə gənclər arasında ciddi sosial və psixoloji problemlərə gətirib çıxarır. Bu, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə və əmək bazarının uzunmüddətli inkişafına mənfi təsir göstərir [6].

Bütün bu təsirlər işsizliyin yalnız iqtisadi göstərici olmadığını, həm də sosial rifah və ümumi iqtisadi sabitlik üçün mühüm bir faktor olduğunu göstərir. İşsizliyin əsas iqtisadi göstəricilər üzərində təsirini azaltmaq üçün iş yerlərinin yaradılması, təhsil və peşə hazırlığının artırılması, iqtisadi diversifikasiya və dövlətin fəal məşğulluq siyasəti kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu tədbirlər işsizliyin mənfi təsirlərini minimuma endirərək, iqtisadiyyatın davamlı inkişafına töhfə verə bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatında işsizlik və inkişaf perspektivləri

Azərbaycanın əmək bazarı inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatın əsas elementlərindən biri olaraq işsizlik göstəricilərinin azaldılması və davamlı məşğulluğun təmin edilməsi ilə xarakterizə olunur. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, sosial proqramlar və müxtəlif sektorların inkişafı istiqamətində atılan addımlar işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması və əhalinin rifahının artırılması məqsədinə xidmət edir.

Azərbaycanın əmək bazarında işsizlik səviyyəsi ÜDM-in struktur dəyişiklikləri, neft sektoru ilə qeyri-neft sektorunun dinamikası və regional inkişaf strategiyalarından asılıdır. Ölkənin iqtisadi modeli əsasən neft-qaz resurslarına əsaslanır ki, bu da iş yerlərinin yaradılmasında qeyri-bərabərliyə səbəb ola bilər. Lakin son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilməklə, işsizliyin azaldılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və emal sənayesi kimi sahələrdə yeni iş yerlərinin yaradılması bu sahədə müsbət nəticələrə gətirib çıxarır [4].

Mənbə: <https://sdg.azstat.gov.az/az/indicators/404/issizlik-seviyyesi-cins-yas-ve-elillik-elameti-uzre-bolgude>

Qrafik 1. İşsizlik səviyyəsi, cins, yaş və əlillik əlaməti üzrə bölgədə

Dövlətin məşğulluq siyasətində “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” mühüm yer tutur. Bu sənədin əsas məqsədi əhalinin davamlı məşğulluğunu təmin etmək, əmək bazarını müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq və işsizlik səviyyəsini daha da azaltmaqdır. Strategiya çərçivəsində xüsusilə regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi və gənclərin məşğulluğu üzrə xüsusi proqramların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [1].

İllər	Məşğul əhalinin sayı
2017	4822,1
2018	4879,3
2019	4785,6
2020	4721,2
2021	4831,1
2022	4901,1
2023	4963,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Cədvəl 1. Məşğul əhalinin sayı (ilin sonuna), min nəfər

Azərbaycanın işsizliklə mübarizə siyasətində peşə təhsilinin inkişafı mühüm yer tutur. Peşə təhsili və ixtisasartırma proqramlarının genişləndirilməsi işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətini artırır və əmək bazarına uyğun kadrların hazırlanmasına imkan yaradır. Bu xüsusilə gənclər arasında işsizlik probleminin həlli üçün vacibdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, texnologiya sahəsində bilik və bacarıqların artırılması yeni iş imkanlarının yaranmasına səbəb olur. Dövlət proqramları çərçivəsində rəqəmsal bacarıqların təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi layihələr həyata keçirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında işsizliyin azaldılması üçün kənd təsərrüfatı və turizm sektorlarının inkişafı prioritet sahələrdən biridir. Kənd təsərrüfatı sahəsində müasir texnologiyaların tətbiqi, ixrac yönümlü məhsulların istehsalının artırılması və kənd yerlərində yeni iş yerlərinin yaradılması bu sektorun məşğulluq potensialını artırır. Eyni zamanda turizm sektorunun inkişafı ilə ölkəyə daxil olan investisiyaların artırılması və regional məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin edilir.

Azərbaycanın əmək bazarında gənclərin və qadınların məşğulluğunun artırılması üçün xüsusi proqramlar həyata keçirilir. İlk dəfə iş axtaran gənclər üçün təlim proqramları, startap təşəbbüslərinə dəstək və peşə hazırlığı layihələri onların iş tapma imkanlarını genişləndirir [2].

	2015	2019	2020	2021	2022	2023
İşçi qüvvəsi	4915,3	5037,7	5089,9	5141,6	5194,4	5249,7
qadınlar	2404,5	2414,1	2451,4	2477,7	2508,7	2535,0
kişilər	2510,8	2623,6	2638,5	2663,9	2685,7	2714,7
Məşğul əhali	4671,6	4785,6	4721,2	4831,1	4901,1	4963,3
qadınlar	2263,4	2274,5	2244,5	2304,3	2344,6	2375,6
kişilər	2408,2	2511,1	2476,7	2526,8	2556,5	2587,7
İşsiz əhali	243,7	252,1	368,7	310,5	293,3	286,4
qadınlar	141,1	139,6	206,9	173,4	164,1	159,4
kişilər	102,6	112,5	161,8	137,1	129,2	127,0
İşsiz statusu verilmiş şəxslər	28,9	81,3	217,6
qadınlar	11,2	30,7	91,0
kişilər	17,7	50,6	126,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

Cədvəl 2. Məşğulluq və işsizlik, min nəfər

Qadınlar üçün isə xüsusilə regionlarda iş imkanlarının artırılması, sosial müəssisələrin yaradılması və uşaq baxımı xidmətlərinin genişləndirilməsi onların əmək bazarındakı iştirakını artırır. Bu tədbirlər sırasında xüsusilə qeyd etmək olar:

- Azərbaycan hökumətinin əmək bazarının inkişafına dəstək üçün həyata keçirdiyi “Məşğulluq Alt Sistemi” layihəsi gənclər və qadınlar üçün yeni iş yerlərinin yaradılmasını və onların işsizlikdən qorunmasını təmin edir. Proqram çərçivəsində peşə hazırlığı və ixtisasartırma kursları təşkil edilir, xüsusilə gənclər və qadınlara prioritet verilir [9].

- Azərbaycan hökuməti və beynəlxalq tərəfdaşların dəstəyi ilə həyata keçirilən “Gənclərin peşə təhsili və təlimi” proqramı gənclərə müasir peşə bacarıqları qazandırmaq üçün nəzərdə tutulub. Bu kurslar gəncləri əmək bazarının tələblərinə uyğun hazırlayır və onların iş tapma ehtimalını artırır.

- “Kənd yerlərində qadınların iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsi” layihəsi xüsusilə kənd yerlərində qadınların iqtisadi fəaliyyətə cəlb olunmasını dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Qadınlar üçün müxtəlif peşə kursları, biznes planlaşdırma təlimləri və maliyyə dəstəyi proqramları həyata keçirilir. Layihə qadınların kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olmasına şərait yaradır [10].

- Azərbaycanın İqtisadiyyat Nazirliyi və Gənclər Fondu tərəfindən həyata keçirilən startap dəstəyi proqramları gənclərə və qadınlara innovativ biznes layihələrini həyata keçirmək üçün maliyyə

və texniki dəstək verir. Bu proqramlar çərçivəsində müxtəlif təlimlər, mentorluq proqramları və qrantlar təqdim edilir.

- İnkişaf perspektivləri baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatında işsizliyin azaldılması üçün qeyri-neft sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi, regionların iqtisadiyyatdakı rolunun gücləndirilməsi və texnoloji innovasiyaların tətbiqi əsas prioritetlərdən biridir.

- “Peşə Təhsili üzrə Dövlət Proqramı” peşə təhsili müəssisələrinin modernləşdirilməsi və işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını hədəfləyir. Gənclər və qadınlar üçün təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müasir texnologiyalara əsaslanan bacarıqların öyrədilməsi əsas prioritetdir.

- Gənclərin əmək bazarına daha rahat daxil olması üçün onların iş təcrübəsi qazanmasını dəstəkləyən “Gənclərin ilk peşə təcrübəsi proqramı” dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı ilə həyata keçirilir. İlk dəfə iş axtaran gənclər üçün dövlət tərəfindən dəstəklənən iş yerləri yaradılır.

- Azərbaycan hökuməti beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində qadınlar və gənclər üçün sosial-iqtisadi proqramlar həyata keçirir. Bu layihələr qadın sahibkarlığını dəstəkləmək, gənclərin məşğulluq səviyyəsini artırmaq və onların əmək bazarına daxil olmasını asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

- Texnologiyanın inkişafı ilə qadınların rəqəmsal bacarıqlara yiyələnməsi onların əmək bazarına daha aktiv şəkildə qoşulmasına imkan yaradır. “Qadınlar üçün Rəqəmsal Bacarıqlar Proqramı” çərçivəsində qadınlara IT texnologiyaları, proqramlaşdırma və digər rəqəmsal sahələr üzrə təlimlər keçirilir.

Bu proqramlar gənclərin və qadınların əmək bazarındakı iştirakını artırmaqla yanaşı, onların sosial və iqtisadi mövqelərini gücləndirir. Həyata keçirilən layihələr həm fərdi, həm də cəmiyyətin rifahını artırmaq baxımından vacibdir.

İşsizliyin azaldılması üzrə təkliflər və strategiyalar

İşsizliyin təsirlərini minimuma endirmək üçün bir sıra sistemli və kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bunlardan biri yeni iş yerlərinin yaradılmasıdır. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq genişləndirilməli, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti və xidmət sahələrində yeni layihələrin həyata keçirilməsinə dəstək verilməlidir. Sənayeləşmə proqramlarının genişləndirilməsi, dövlət investisiyalarının artırılması ilə sənaye müəssisələrinin inkişafı təşviq edilməli və bunun nəticəsində yeni iş imkanları yaradılmalıdır. Bundan əlavə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün sahibkarlara subsidiyalar, güzəştli kreditlər və digər dəstək mexanizmləri təqdim olunmalıdır. Bu yanaşma həm iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin edəcək, həm də yeni iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradacaq.

Eyni zamanda təhsil və peşə hazırlığı proqramlarının gücləndirilməsi işsizliyin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığı işçilərin rəqabət qabiliyyətini artırır və onların iş tapma ehtimalını yüksəldir. Peşə məktəbləri və təlim kurslarının genişləndirilməsi, praktiki biliklərə əsaslanan təlimlərin təşkili işçi qüvvəsinin keyfiyyətini artırmaq üçün vacib addımlardır. Müasir dövrdə rəqəmsal bacarıqların inkişafı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Texnologiya sahəsində biliklərin artırılması və rəqəmsal transformasiya sahələrində işçilərin təkmilləşdirilməsi onları əmək bazarında daha rəqabətqabiliyyətli edir [10].

İqtisadi diversifikasiya da işsizliyin təsirlərini azaltmaq üçün effektiv yanaşmalardan biridir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda, xüsusilə turizm, kənd təsərrüfatı, informasiya texnologiyaları kimi sahələrdə yeni investisiyaların artırılması ilə iş yerlərinin sayı artırıla bilər. Eyni zamanda, startapların dəstəklənməsi və innovasiya yönümlü inkişaf vasitəsilə yeni iş imkanlarının yaradılması

mümkündür. Texnologiyanın tətbiqi və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə yeni fəaliyyət sahələri formalaşır ki, bu da işsizliyin azaldılmasında vacib rol oynayır.

Dövlət siyasəti işsizliyin təsirlərini minimuma endirmək üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. İşsizlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi və fəal əmək bazarı tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlətin təmin etdiyi sosial proqramlar vasitəsilə işsizlərə maliyyə dəstəyi göstərməli və onların işə düzəlməsi üçün şərait yaradılmalıdır. İşsizlər üçün təlim proqramlarının təşkili, işəgötürmə ilə bağlı prosedurların sadələşdirilməsi və əmək bazarının tələblərinə uyğun məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi də işsizliyin təsirlərini azaltmaq üçün müasir yanaşmalardan biridir. Rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə mövcud işlərin optimallaşdırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması mümkündür. Rəqəmsallaşdırma həm işçi qüvvəsinin daha çevik olmasına, həm də iqtisadiyyatın dinamikliyinin artmasına şərait yaradır. Beləliklə, işsizlik yalnız bir problem kimi deyil, həm də rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni imkanlar kimi görülə bilər.

İşsizliyin təsirlərini minimuma endirmək üçün müxtəlif strategiyaların birgə tətbiqi tələb olunur. Yeni iş yerlərinin yaradılması, təhsil və peşə hazırlığının artırılması, iqtisadi diversifikasiyanın təşviqi, dövlətin məşğulluq siyasətinin gücləndirilməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı bu yanaşmalara daxildir. Bu tədbirlər işsizliyin sosial-iqtisadi təsirlərini azaltmaqla yanaşı, ümumi iqtisadi sabitliyi və sosial rifahı artırmağa da xidmət edir. Bu yanaşmaların hər biri inteqrasiya olunmuş şəkildə həyata keçirilərsə, işsizlik probleminin həlli daha səmərəli olacaqdır.

Nəticə

İşsizlik hər bir ölkənin iqtisadi və sosial sistemində mühüm təsir gücünə malik olan bir göstəricidir. Onun iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri çoxşaxəlidir və ÜDM-ə, dövlət büdcəsinə, inflyasiya dinamikasına, əmək bazarının sabitliyinə və sosial rifaha birbaşa təsir edir. Uzunmüddətli işsizlik isə yoxsulluğun artmasına, iqtisadi bərabərsizliyin dərinləşməsinə və sosial gərginliyin güclənməsinə səbəb olur.

Bu problemlərin həlli üçün yeni iş yerlərinin yaradılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun inkişafı və texnologiyaya əsaslanan innovativ yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Eyni zamanda gənclər və qadınlar üçün xüsusi məşğulluq proqramlarının həyata keçirilməsi, peşə təhsilinin modernləşdirilməsi və rəqəmsal bacarıqların artırılması işsizliyin səviyyəsinin azaldılmasına və əmək bazarının inkişafına töhfə verir. Dövlətin sosial təminat və məşğulluq siyasətinin gücləndirilməsi isə işsizliyin sosial və iqtisadi təsirlərini minimuma endirə bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatında işsizliyin azaldılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, xüsusilə regionların iqtisadi inkişafı, qadınlar və gənclərin əmək bazarına cəlb olunması və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi sahəsində irəliləyişlər təmin edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı isə yeni iş yerlərinin yaradılması və əmək bazarının modernləşdirilməsi baxımından əlavə imkanlar yaradır.

Son olaraq, işsizliyin təsirlərinin azaldılması yalnız sosial rifahın təmin edilməsi üçün deyil, eyni zamanda, iqtisadi sabitlik və uzunmüddətli inkişafın əsas təminatçılarından biridir. Dövlət, özəl sektor və beynəlxalq təşkilatların birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilən inteqrasiya olunmuş tədbirlər işsizliyin mənfi təsirlərini azaldaraq, ölkənin iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirəcəkdir.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli

- Sərəncamında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
Bakı şəhəri, 22 iyul 2022-ci il
2. Abdullayeva N. Gənclərin İşsizliyi Problemi: Azərbaycan Konteksti. Gənclik və İctimai İnkişaf. Bakı. 2019. s. 21
 3. Abdullayeva N. Gənclərin İşsizlik Problemi: Azərbaycan Konteksti. Gənclik və İctimai İnkişaf. Bakı. 2019. s. 24
 4. Ələkbərov M. İşsizlik səviyyəsinin iqtisadi modelləşdirilməsi: Azərbaycan nümunəsi. Bakı Mühəndislik Universitetinin Jurnalı. Bakı. 2022. s. 35
 5. Yıldırım Y. Azərbaycan ekonomisində işsizlik: ekonometrik analiz. Sosial bilimler dergisi. 2020. s. 68
 6. Азизова Г.А. “Занятость в Азербайджане: Теория и реалии”, Мега-Н, 2019. с. 173
 7. Петров А. Безработица в Азербайджане: Проблемы и решения. Экономический журнал. 2020. с. 42
 8. <https://sdg.azstat.gov.az/az/indicators/404/issizlik-seviyyesi-cins-yas-ve-elillik-elameti-uzre-bolgude>
 9. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>
 10. <https://apa.az/apa-tv/xeber/xeberler/i%CC%87s-axtaranlara-mujde-mesgulluq-alt-sistemi-fealiyyete-basladi-52372>
 11. https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/AZE/00061827_AZ_UNDP_10%20paths%20to%20economic%20empowerment.pdf
 12. <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32448/cga-azerbaijan-az.pdf>

**PUL VƏSAİTLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏLƏRİN
TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

The importance of implementing international practices in cash management

Mirzəzadə Dilarə Elçin

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

ORCID NO: 0009-0004-7137-842X

XÜLASƏ

Pul vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi iqtisadi inkişaf və maliyyə dayanıqlılığı üçün əsas faktorlardan biridir. Beynəlxalq təcrübələrin bu sahədə tətbiqi maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini, risklərin azaldılmasını və strateji qərarların daha dəqiq qəbul edilməsini təmin edir. Müxtəlif ölkələrin qabaqcıl təcrübələrindən istifadə müəssisələrin və dövlət qurumlarının maliyyə idarəetməsini optimallaşdırmasına imkan yaradır. Müasir texnologiyaların tətbiqi, avtomatlaşdırılmış sistemlər və rəqəmsal platformalar maliyyə axınlarının izlənməsi və nəzarəti daha şəffaf və dəqiq edir. Bununla yanaşı, likvidliyin qorunması və risklərin minimallaşdırılması üçün beynəlxalq alətlərdən istifadə maliyyə idarəetməsində vacib amillərdir. Qlobal maliyyə bazarlarına inteqrasiyanın asanlaşdırılması üçün beynəlxalq standartların, o cümlədən mühasibat uçotu və korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi mühüm rol oynayır. Ümumilikdə, beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi maliyyə sistemlərinin şəffaflığını artırır, dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir və qlobal rəqabət mühitində üstünlük təmin edir. Bu yanaşma həm dövlət, həm də özəl sektor üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir və onların iqtisadi məqsədlərinə nail olmasında mühüm rol oynayır.

Müasir iqtisadi mühitdə likvidlik problemlərinin artması, xərclərin idarə olunmasının çətinləşməsi və beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğun uçotun təmin edilməsi bu mövzunun əhəmiyyətini artırır. Effektiv uçot və büdcələşdirmə vasitəsilə pul axınlarının idarə edilməsi, maliyyə risklərinin azaldılması və gəlirliliyin artırılması müəssisələr üçün həyati vacibdir, bu da mövzunun praktik və nəzəri baxımdan aktuallığını təsdiqləyir. Bu baxımdan məqalədə pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsinin nəzəri əsasları və onların müəssisənin maliyyə nəticələrinin formalaşmasında və onun gələcək inkişafında rolundan bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: pul vəsaitləri, pul vəsaitlərinin hərəkəti, idarəetmə, səmərəlilik

ABSTRACT

Effective cash management is one of the key factors for economic development and financial sustainability. The application of international practices in this area ensures the efficient use of financial resources, risk reduction and more accurate strategic decision-making. The use of advanced practices from different countries allows enterprises and government agencies to optimize financial management. The application of modern technologies, automated systems and digital platforms makes monitoring and control of financial flows more transparent and accurate. At the same time, the use of international tools to protect liquidity and minimize risks are important factors in financial management. The application of international standards, including accounting and corporate governance principles, plays an important role in facilitating integration into global financial markets. In general, the application of international practices increases the transparency of financial systems, supports sustainable development and provides an advantage in the global competitive environment. This approach is of strategic importance for both the state and private sectors and plays an important role in achieving their economic goals.

In the modern economic environment, the increase in liquidity problems, the difficulty of managing costs, and the need to ensure accounting in accordance with international accounting standards increase the importance of this topic. Managing cash flows, reducing financial risks, and

increasing profitability through effective accounting and budgeting are vital for enterprises, which confirms the relevance of the topic from a practical and theoretical point of view. In this regard, the article discusses the theoretical foundations of cash flow management and their role in the formation of the financial results of the enterprise and its future development.

Keywords: cash, cash flow, management, efficiency

Giriş

Müasir iqtisadi sistemlərdə pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin idarə edilməsi istənilən təşkilatın maliyyə dayanıqlığını və fəaliyyət səmərəliliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Xüsusilə, dövlət və özəl sektorda büdcələşdirmə prosesi zamanı pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin düzgün uçotunun aparılması maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini təmin etmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə mövcud problemlərin həlli həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi səviyyədə maliyyə idarəçiliyinin keyfiyyətini artırmaq üçün vacibdir.

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri təşkilatın likvidlik səviyyəsini və ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edir. Buna görə də bu elementlərin uçotu yalnız cari əməliyyatların izlənilməsi üçün deyil, həm də büdcə planlaşdırılmasının əsasını təşkil edir. Düzgün uçot sistemi maliyyə resurslarının effektiv bölüşdürülməsi və gələcək maliyyə strategiyalarının hazırlanması üçün əsasdır. Lakin bu sahədə mövcud metodoloji yanaşmaların təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi ilə bağlı bir çox çətinliklər mövcuddur.

Tədqiqatın məqsədi pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin uçotu və büdcələşdirilməsi məsələlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarını araşdırmaq, bu sahədə mövcud problemləri müəyyən etmək və onların həlli yollarını təklif etməkdir. Xüsusilə, uçot və büdcələşdirmə proseslərinin şəffaflığını, hesabatlılığını və dəqiqliyini təmin etmək üçün beynəlxalq standartların tətbiqi və qabaqcıl yanaşmaların öyrənilməsi xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Ədəbiyyata baxış

Rəcəb Akanın "Büdcə kəsirləri üzərində təsirli olan makroiqtisadi faktorların analizi" adlı araşdırması büdcə kəsirlərinin yaranma səbəblərini və makroiqtisadi amillərin bu prosesə təsirini tədqiq edir. Büdcə kəsirləri, dövlətin gəlirləri və xərcləri arasında yaranan tarazlığın pozulmasından qaynaqlanır və bu, əsasən iqtisadi artım, inflyasiya, işsizlik, dövlət xərcləri, vergi siyasəti, xarici ticarət balansı və borclanma xərcləri kimi makroiqtisadi göstəricilərdən təsirlənir. Araşdırmaya görə, iqtisadi artımın zəifləməsi vergi gəlirlərini azaldır, dövlət xərclərinin isə artmasına səbəb olur. İnflyasiya qısamüddətli dövrdə büdcə gəlirlərini nominal olaraq artırma bilər, lakin yüksək borclanma xərcləri uzunmüddətli təsirlərdə büdcə kəsirini dərinləşdirir. İşsizlik səviyyəsinin artması sosial müdafiə xərclərini artırmaqla yanaşı, vergi daxilolmalarını da azaldır. Məqalə bu faktorların hərtərəfli analizini təqdim edir və büdcə kəsirlərinin azaldılması üçün vergi islahatları, dövlət xərclərinə nəzarət və iqtisadi artımı dəstəkləyən siyasətlərin vacibliyini vurğulayır. Beləliklə, büdcə kəsirlərinin yalnız maliyyə problemi deyil, həm də iqtisadi və siyasi qərarlardan asılı olan kompleks bir məsələ olduğu nəticəsinə gəlir.

Babazadə İsgəndərin "Dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə nəzarətin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsi" adlı işidövlət büdcəsinin xərclərinin idarə olunması prosesində nəzarət mexanizmlərinin rolunu və bu sahədə beynəlxalq təcrübələrin əhəmiyyətini araşdırır. Məqalə beynəlxalq təcrübədən çıxarılan dərslərin, xüsusən şəffaflıq, hesabatlılıq və səmərəlilik prinsiplərinin dövlət büdcəsinin dayanıqlığına necə töhfə verdiyini təhlil edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan nəzarət mexanizmləri, avtomatlaşdırılmış audit sistemləri və rəqəmsal alətlər diqqətəlayiq nümunələr kimi təqdim olunur.

Tədqiqatda həmçinin büdcə xərclərinə nəzarətin gücləndirilməsinin korrupsiyanın qarşısını almaq, dövlət resurslarından daha səmərəli istifadəni təmin etmək və ictimai etimadı artırmaq baxımından önəmi vurğulanır. Azərbaycanın mövcud nəzarət sistemlərinin vəziyyəti araşdırılaraq, beynəlxalq təcrübələrin yerli şəraitə uyğun tətbiqi yolları təklif edilir. Elektron hökumət texnologiyalarının genişləndirilməsi və şəffaflıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi tövsiyə olunan əsas istiqamətlərdir. Məqalənin əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, büdcə xərclərinə nəzarətin beynəlxalq standartlara uyğun təşkil edilməsi dövlət maliyyəsinin səmərəliliyini artırmaq üçün əsas şərtlərdən biridir.

Metod

Tədqiqatda istifadə olunan metodlar mövzunun hərtərəfli araşdırılmasına, əsas problemlərin müəyyən edilməsinə və pul vəsaitlərinin uçotu və büdcələşdirilməsi sahəsində təkmilləşdirilmiş yanaşmaların hazırlanmasına imkan yaradır. Bu metodların inteqrativ tətbiqi həm nəzəri, həm də praktiki olaraq əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsinə səbəb olur. Buna əsasən metodlar problemin kompleks şəkildə araşdırılmasını təmin edən bir sıra yanaşmalar və analitik vasitələrdən ibarətdir.

Analitik və sintez metodu ilə pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin uçotu və büdcələşdirilməsi ilə bağlı mövcud nəzəriyyələr və praktiki yanaşmalar analiz olunur onların güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilir. Bu proses zamanı beynəlxalq mühasibat standartları, elmi ədəbiyyat və praktik nümunələr sistematik şəkildə öyrənilir və onların ümumi nəticələri sintez olunur.

Müqayisəli təhlil metodu ilə tədqiqatda müxtəlif beynəlxalq və yerli standartların pul vəsaitlərinin uçotu üzrə yanaşmaları müqayisə edilir.

Statistik metodlarla pul axınları, gəlir və xərclərin təhlili üçün statistik məlumatlardan istifadə olunur. Müəssisələrin maliyyə hesabatlarından alınmış göstəricilər əsasında dinamikalar və trend analizləri aparılır, bu göstəricilərin müəssisələrin büdcələşdirmə prosesinə təsiri qiymətləndirilir.

Maliyyə analiz metodları təşkilatların maliyyə sağlamlığını, performansını və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək üçün əvəzsizdir. Bu metodlar rəhbərlik qərarlarının qəbul edilməsində və strateji planlamada vacib rol oynayır. Bu metod maliyyə məlumatlarını müvafiq nisbətlər şəklində qiymətləndirməyə imkan verir.

Əsas hissə

Pul vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi istənilən iqtisadiyyatın dayanıqlığını və inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Müasir dünyada qloballaşmanın təsiri ilə iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi artdıqca, beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi milli maliyyə sistemlərinin səmərəliliyini artırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

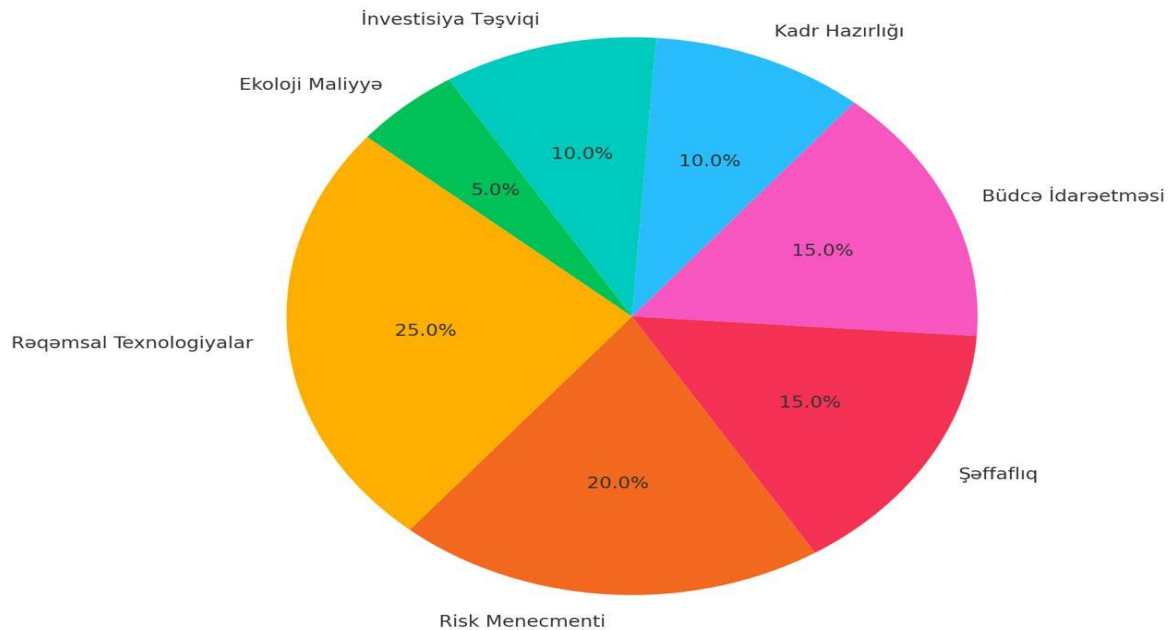
Beynəlxalq təcrübələr müasir dövrdə müxtəlif ölkələrin uğurlu maliyyə strategiyalarını əks etdirir və milli iqtisadiyyatların zəif tərəflərini gücləndirmək üçün tətbiq oluna bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə pul vəsaitlərinin idarə edilməsində texnologiyanın, innovativ maliyyə alətlərinin və qabaqcıl menecment yanaşmalarının tətbiqi yüksək səmərəliliklə nəticələnir. Belə təcrübələrin öyrənilməsi, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün, maliyyə resurslarından düzgün istifadə etməyə, resursların boşuna sərf olunmasının qarşısını almağa və uzunmüddətli maliyyə sabitliyini təmin etməyə kömək edir.

Beynəlxalq təcrübələrdə pul vəsaitlərinin idarə edilməsinin əsas məqsədlərindən biri risklərin idarə olunmasıdır. İnkişaf etmiş maliyyə sistemlərinə malik ölkələr risk menecmentində qabaqcıl yanaşmalardan istifadə edirlər. Bu, şirkətlər və dövlət qurumları üçün maliyyə təhlükəsizliyini artırır və gözlənilməz maliyyə itkilərinin qarşısını alır. Məsələn, ABŞ və Avropa ölkələri maliyyə risklərini idarə etmək üçün qabaqcıl proqnozlaşdırma sistemlərindən və analitik yanaşmalardan istifadə

edir. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübələrdə şəffaflıq və hesabatlılıq prinsipləri də mühüm yer tutur. Şəffaflıq maliyyə resurslarının düzgün idarə olunmasını təmin edir və korrupsiya riskini azaldır (Gibson C. H. 2016. s. 17). Məsələn, Skandinaviya ölkələri şəffaflıq prinsiplərini tətbiq edərək maliyyə idarəçiliyində dünya miqyasında örnək olmuşlar. Bu yanaşmalar resursların düzgün bölüşdürülməsini və iqtisadi inkişafın daha ədalətli təmin olunmasını dəstəkləyir. Bundan başqa, beynəlxalq təcrübələrdə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də diqqətəlayiqdir. Elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı, blockchain texnologiyaları və süni intellektin tətbiqi maliyyə əməliyyatlarını sürətləndirir və əməliyyat xərclərini azaldır. Çin və Sinqapur kimi ölkələrdə rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi bu ölkələrin maliyyə bazarlarında rəqabət üstünlüyü qazanmasına imkan yaratmışdır.

Beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi milli iqtisadiyyatlar üçün bir çox üstünlüklər gətirir. İlk növbədə, bu, maliyyə resurslarından daha effektiv istifadə etməyə imkan yaradır. Məsələn, beynəlxalq təcrübələrdə dövlət büdcəsinin səmərəli planlaşdırılması və resursların məqsədyönlü bölüşdürülməsi xüsusi vurğulanır. Bununla yanaşı, maliyyə sektorunda şəffaflığın artırılması ölkədə investorların etimadını artırır və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradır.

Ölkəmizdə isə pul vəsaitlərinin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi maliyyə sisteminin inkişafı və səmərəliliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mənbə: <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/25825/makaleler/6/arastirmax-pul-axinlarinin-idar-edilmsi-mexanizminin-tkmillsdirilmsi.pdf>

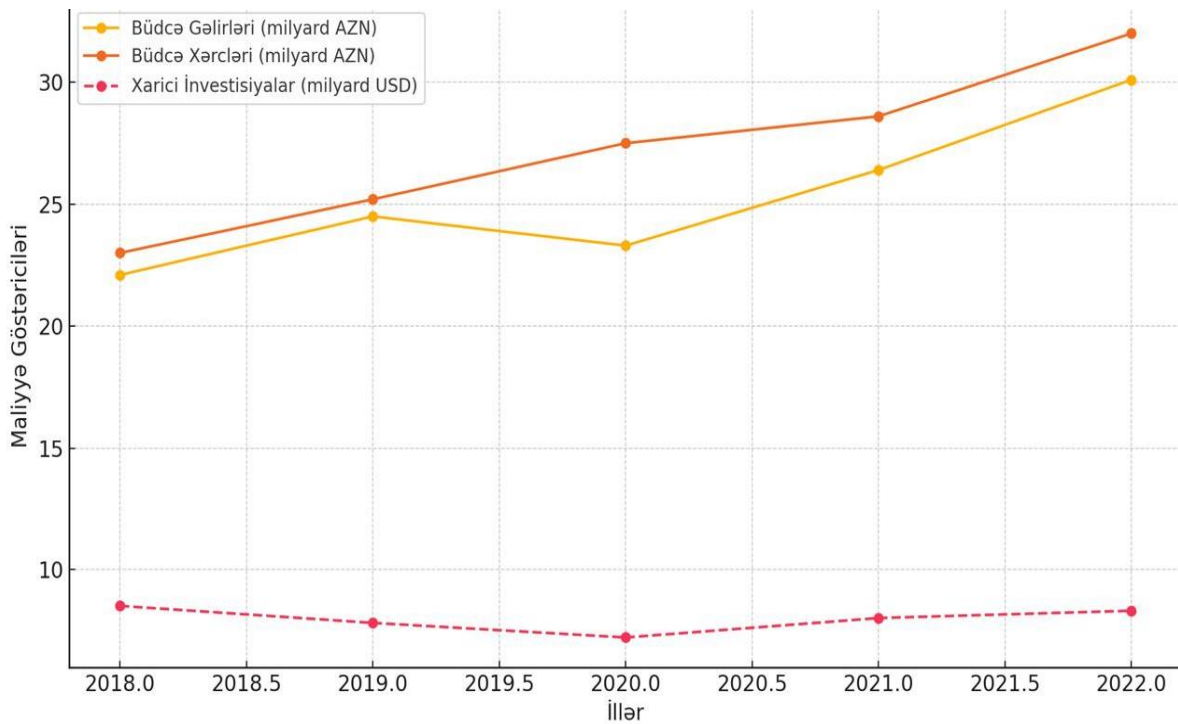
Diagram 1. Ölkəmizdə pul vəsaitlərinin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi üçün əsas istiqamətlərin nisbəti

Bu istiqamətdə bir sıra mühüm addımların atılması tələb olunur. İlk növbədə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi maliyyə əməliyyatlarının daha şəffaf və effektiv həyata keçirilməsini təmin edə bilər. Elektron ödəniş sistemlərinin genişləndirilməsi, avtomatlaşdırılmış əməliyyatların tətbiqi və blokçeyn texnologiyalarının istifadəsi ölkədə maliyyə əməliyyatlarının izlənməsini sadələşdirərək korrupsiya risklərini minimuma endirə bilər. Süni intellekt və analitik alətlərin maliyyə qərarlarının optimallaşdırılmasında istifadəsi isə qərar qəbul etmə proseslərini daha dəqiq və sürətli edəcək (Əliyev F. 2021. s. 74).

Risk menecmentinin inkişafı da vacib istiqamətlərdən biridir. Beynəlxalq təcrübədə maliyyə itkilərinin qarşısını almaq üçün risklərin düzgün idarə olunması əsas yer tutur. Bunun üçün qabaqcıl metodların tətbiqi ilə risklərin proqnozlaşdırılması və təhlili həyata keçirilməlidir. Xarici iqtisadi təzyiqlərə və bazar dalğalanmalarına qarşı dayanıqlı maliyyə idarəetmə sistemlərinin qurulması bu sahədə prioritetlərdən olmalıdır.

Şəffafliq və hesabatlılıq prinsiplərinin gücləndirilməsi də maliyyə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün vacibdir. Beynəlxalq praktikaya əsaslanan audit sistemlərinin tətbiqi, dövlət və özəl sektorda maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını təmin etmək üçün effektiv hesabatlılıq mexanizmlərinin qurulması dövlət maliyyə idarəetməsində şəffaflığı artıracaq və ictimai etimadı yüksəldəcək.

Dövlət büdcəsinin idarə olunmasında beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Büdcə planlaşdırılması prosesində nəticəyönlü yanaşmanın tətbiqi resursların daha optimal şəkildə bölüşdürülməsinə şərait yaradacaq. Bununla yanaşı, büdcə xərclərinə nəzarət mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq təcrübəyə uyğun sistemlərin qurulması büdcənin səmərəliliyini artırmağa imkan verəcək.

Mənbə: stat.gov.az

Qrafik 1. Azərbaycanın maliyyə göstəriciləri (2018-2022-ci illər)

Kadr hazırlığı və institusional inkişaf da diqqət mərkəzində olmalıdır (Şahverdiyeva Ş. 2021. s. 13). Beynəlxalq maliyyə idarəçiliyi standartlarına uyğun peşəkar kadrların hazırlanması, müasir maliyyə biliklərinə malik mütəxəssislərin yetişdirilməsi və bu sahədə beynəlxalq təlim proqramlarının tətbiqi ölkənin maliyyə sisteminin rəqabət qabiliyyətini artıracaq. Bununla yanaşı, maliyyə idarəetmə institutlarının beynəlxalq təcrübədən faydalanaraq modernləşdirilməsi və daha çevik idarəetmə sistemlərinin qurulması vacibdir.

Xarici investisiyaların təşviqi üçün beynəlxalq maliyyə alətlərindən istifadə, investorların marağını təmin edən şəffaf mexanizmlərin tətbiqi və risklərin minimallaşdırılması da əsas istiqamətlərdən biridir. Beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, özəl

sektorun maliyyələşdirilməsi üçün yeni mexanizmlərin tətbiqi ölkənin iqtisadi inkişafına əlavə dəyər qatacaq. Bu, xarici investorların ölkəyə daha çox maraq göstərməsinə, kapital axınının artmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına səbəb olacaq. Həmçinin, ölkənin maliyyə bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə imkan yaradacaq ki, bu da qlobal bazarlarda daha güclü mövqə tutmağa kömək edəcək.

Ekoloji və sosial maliyyə idarəetməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi də vacibdir. Yaşıl maliyyə strategiyalarının və sosial məsuliyyətli investisiyaların təşviqi, həm iqtisadi dayanıqlığı, həm də ətraf mühitin qorunmasını təmin edə bilər. Beynəlxalq ekoloji standartlara uyğun maliyyə planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi təbii resurslardan daha səmərəli istifadəyə və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə töhfə verəcək (Məhərrəmov Q. 2022. s. 53). Bu, həmçinin davamlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Bütün bu istiqamətlər ölkəmizdə maliyyə idarəetməsinin beynəlxalq standartlara uyğun modernləşdirilməsini və təkmilləşdirilməsini təmin edəcək. Beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi təkcə maliyyə sisteminin səmərəliliyini artırmayacaq, həm də dövlətin iqtisadi siyasətinin şəffaflığına və vətəndaşların rifahına töhfə verəcək. Bu yanaşma ölkəmizi qlobal maliyyə sistemində daha sıx inteqrasiya etməyə, xarici iqtisadi təsirlərə qarşı dayanıqlı maliyyə sistemi qurmağa və iqtisadi sabitliyi təmin etməyə imkan verəcək. Beləliklə, beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edərək pul vəsaitlərinin idarə edilməsinin optimallaşdırılması ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır.

Lakin beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi ilə bağlı bəzi çətinliklər də mövcuddur. İlk növbədə, hər bir ölkənin spesifik iqtisadi, sosial və mədəni xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Belə ki, müəyyən bir ölkədə uğurla tətbiq olunan maliyyə yanaşmaları digər ölkədə eyni nəticəni verməyə bilər. Buna görə də, beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi zamanı adaptasiya prosesinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Digər tərəfdən beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi yüksək maliyyə vəsaitləri və peşəkar kadrlar tələb edir. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bu resursların çatışmazlığı təcrübələrin uğurla tətbiqinə mane ola bilər. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq təşkilatların və inkişaf etmiş ölkələrin dəstəyi mühüm rol oynayır.

Nəticə

Pul vəsaitlərinin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq maliyyə səmərəliliyini artırmaq üçün əvəzolunmazdır. Bu təcrübələr risklərin idarə olunması, şəffaflıq, texnologiyaların tətbiqi və iqtisadi resursların düzgün bölüşdürülməsi baxımından dəyərli yanaşmalar təqdim edir. Milli iqtisadiyyatlar beynəlxalq təcrübələrdən yararlanaraq qlobal rəqabət qabiliyyətini artırma və daha dayanıqlı maliyyə sistemləri yarada bilər. Lakin təcrübələrin tətbiqi zamanı ölkəyə xas xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və adaptasiya prosesinə xüsusi diqqət yetirilməsi mütləqdir. Beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi yalnız iqtisadi inkişafı sürətləndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda ölkələrin maliyyə sistemlərini daha şəffaf, çevik və davamlı edir. Bu isə müasir qlobal iqtisadiyyatın əsas məqsədlərindən biridir.

Ölkəmizdə pul vəsaitlərinin idarə edilməsində beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi maliyyə sisteminin səmərəliliyini və şəffaflığını artırmaq üçün vacibdir. Elektron ödəniş sistemlərinin və blockchain texnologiyalarının tətbiqi əməliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, şəffaflığı gücləndirə bilər. Risk menecment yanaşmalarının tətbiqi maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına və risklərin effektiv idarə edilməsinə şərait yaradacaq. Şəffaflıq və hesabatlılığın artırılması üçün beynəlxalq standartlara uyğun audit mexanizmləri qurulmalı, ictimai hesabatlılıq təmin edilməlidir. Dövlət büdcəsinin nəticəyönümlü yanaşma ilə planlaşdırılması resursların optimal bölüşdürülməsinə imkan verəcək. Həmçinin, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq genişləndirilməli və qabaqcıl maliyyə

idarəetmə modelləri ölkə şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu addımlar ölkənin maliyyə idarəetməsinin inkişafına və iqtisadi sabitliyinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 30 dekabr 2021
2. Akan R. Bütçə açıqları üzərində etkili olan makro ekonomik faktörlerin analizi. Araştırma makalesi. Cilt: 15 No: 2 Yıl: 2023. s. 205
3. Babayeva A. Kommersiya təşkilatlarında pul vəsaitləri üzrə əməliyyatların uçotu və onun təkmilləşdirilməsi. Bakı. 2019. s. 6
4. Babazadə İ. Dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə nəzarətin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsi. Azərbaycan Vergi Jurnalı. 2019, № 1 (138). s. 71
5. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda mühasibat uçotunun təşkili və aparılması barədə Azərbaycan respublikası maliyyə nazirliyinin qərarı. Bakı. 2012.
6. Əliyev F. (2021). Müasir dövrdə müəssisələrdə maliyyə büdcəsinin təşkili və onun səmərəliliyi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Doktorluq dissertasiyası. s. 74
7. Əlizadə Ə. Pul vəsaitlərinin və hesablaşmaların uçotunun təkmilləşdirilməsi. Bakı. 2016. s. 22
8. Gibson C. H. (2016). Financial Statement Analysis Using Financial Accounting Information. Cengage Learning. p. 17
9. Həsənlı A. Pul vəsaitlərinin uçotu və onun təkmilləşdirilməsi. Gəncə. 2014. s. 14
10. Həsənova L. (2020). Pul vəsaitlərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı Dövlət Universiteti, Magistr dissertasiyası. s. 36
11. Horngren C., Datar S., Rajan M. (2017). Cost Accounting: A Managerial Emphasis. Pearson Education. p. 13
12. Məhərrəmov Q. Rəqəmsal dövrdə mühasibatlıqda baş verən dəyişikliklər və Azərbaycan mühasibat sistemində rəqəmsal yeniliklərdən istifadə imkanları. Bakı. 2022. s. 53
13. OECD/IFAC (2017), Accrual Practices and Reform Experiences in OECD Countries, OECD Publishing, Paris. p. 18
14. Siegfried G. (2018). Cash Flow Analysis and Forecasting: The Definitive Guide to Understanding and Using Published Cash Flow Data. Wiley. p. 26
15. Şahverdiyeva Ş. İstehsal müəssisələrində pul vəsaitlərinin uçotu və auditi metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı. 2021. s. 13, 65
16. Yücel G., Adiloğlu B. (2019). Dijitalleşme-yapay zeka ve muhasebe beklentiler. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, (17), s. 47
17. Омельченко Е. Ю., Борисова Н. А. Современный учет денежных средств и контроль их движения // Журнал экономических исследований. 2017. №. 4. С. 94
18. Шилов А.А. Бухгалтерский учёт денежных потоков бюджетных учреждений. 2021. с. 252
19. <https://audit.az/pul-vesaitleri-nin-ekvivalentlerinin-inventarizasiyasi/>
20. <https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/articles/uchet-denezhnykh-sredstv/>
21. <https://core.ac.uk/download/pdf/197369001.pdf>
22. <https://www.audit-it.ru/ifrs/terms/items/cash-and-cash-equivalents.html>
23. https://www.cfo.com/search/?q=budgeting+and+cash+management&selected_facets=&topics=

24. <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ifrs-7-financial-instruments-disclosures/>
25. <https://www.jstor.org/stable/43199347>
26. <https://www.muhasib.az/article.php?cat=2&n=941>
27. <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/16261/view>
28. www.icjce.es/images/pdfs/TECNICA/C01%20-%20IFAC/C.01.092%20-%20PSC%20-%20IPSASs/IPSAS_2.pdf

**AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ MUSIQI MƏDƏNİYYƏT DÖVLƏT MUZEYİNDƏ
QORUNAN ƏLYAZMALARININ ELMI DƏYƏRİ**

The scientific value of manuscripts of Azerbaijani composers preserved in the State Museum of Music and Culture

Əhmədova Səlminaz

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Kulturologiya fakültəsinin, Muzeşünaslıq ixtisasının magistr II kurs tələbəsi.

Xülasə

Musiqi sənətimizin qorunub saxladığı, öyrənilməsi və təbliğ edildiyi əsas yer Musiqi Mədəniyyət Dövlət Muzeyi hesab edilir. Muzeyin əsas dörd filalı vardır. Bu filalaların hər birində görkəmli Azərbaycan bəstəkarlarına aid əlyazmalar və əşyalar saxlanılır. Hətta muzeyin not əlyazmaları fondunda bir çox dahi musiqiçilərə aid dəyərli əlyazmalar qorunur. Xüsusilə, Üzeyir Hacıbəyovun, Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Niyazinin, Şəfiqə Axundovanın muzeydə saxlanılır. Hər bir saxlanılan not və əlyazma taxiri və mədəni dəyərləri özündə daşıyır. Hazırkı məqalədə Azərbaycan bəstəkarlarının əlyazmalarının elmi dəyəri muzeşünaslıq, arxivşünaslıq aspektində Alla Bayramova və Ədilxan Bayramov tərəfindən araşdırılmış və onların Musiqi Mədəniyyəti Dövlət muzeyində qorunma prinsipləri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Musiqi Mədəniyyət Dövlət Muzeyi, ev muzeyləri, bəstəkarlar, əlyazma sənədləri

Summary

The State Museum of Music Culture is considered the main place where our musical art is preserved, studied and promoted. The museum has four main branches. Manuscripts and items belonging to prominent Azerbaijani composers are stored in each of these pavilions. Valuable manuscripts belonging to many talented musicians are preserved in the museum's music manuscripts fund. In particular, Uzeyir Hajibeyov, Gara Garayev, Fikret Amirov, Niyazi, and Shafiq Akhundova are kept in the museum. In this article, Alla Bayramova and Adilkhan Bayramov investigated the scientific value of the manuscripts of Azerbaijani composers in terms of museology and archival science, and the principles of their preservation in the State Museum of Musical Culture were analyzed.

Keywords: State Museum of Music and Culture, house museums, composers, handwritten documents

Azərbaycanın musiqi sənətimiz öz qədimliyi ilə seçilir. Bu sənət çox böyük inkişaf yolu keçib, daim zənginləşmiş, milli mədəniyyətimizin əsas dayaq nöqtələrindən birinə çevrilmişdir. Təbii ki, musiqi mədəniyyəti tarixini özündə əks etdirən materialların əsas saxlanma yeri, qorunub saxlandığı yer, öyrənilməsi və təbliğ olunduğu məkan Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyidir [8].

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi 1967-ci il martın 13-də yaradılıb. Əlbəttə ki, muzey yarıməsrlilik fəaliyyətində səmərəli işlərlə məşğul olmaqla yanaşı, musiqi mədəniyyəti tarixinə aid materialların aşkar edilməsi, toplanması, muzey kolleksiyalarının zənginləşdirilməsi, qorunması, öyrənilməsi və təbliği üzrə həm Azərbaycanda, həm də xaricdə böyük işlər görüb. Bu ənənə bu gün də uğurla davam etdirilir. Bu məqsədlə muzey xarici ölkə arxivlərində elmi araşdırmalara cəlb edilib [10]. Bunun üçün Azərbaycan musiqi tarixinə aid bütün qiymətli eksponatlar müvafiq olaraq xarici ölkələrdən muzeyə gətirilir. Bütün bunlar Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin dəyərli nümunələridir. Qeyd edilən istiqamətdə bütün qüvvəmizi səfərbər edilib. Son illərdə muzeydə çoxsaylı işlər görülmüş, bu yöndə işimizi davam etdiririk. Hazırda muzeyimizin nəzdində 15

musiqiçini özündə birləşdirən Qədim Musiqi Alətləri Ansamblı fəaliyyət göstərir. Bu ansambl nəinki ölkəmizdə, həm də tez-tez xarici ölkələrdə konsert proqramları ilə çıxış edir. Qədim Musiqi Alətləri Ansamblının hər bir çıxışı maraqla qarşılanır[10]. Muzey 1996-cı ildə yeni binaya köçürüldükdən sonra burada ilk dəfə olaraq ekspozisiya açılıb. Ekspozisiyada Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi, onun ayrı-ayrı mərhələləri, musiqi xadimləri, milli musiqi alətləri haqqında ətraflı məlumat verilir[5.108].

Muzeydə Soltan Hacıbəyovun, maestro Niyazinin, Əsrəf Abbasovun, Fikrət Əmirovun, Qara Qarayevin, Zakir Bağırovun, Cövdət Hacıyevin, Süleyman Ələsgərovun, Şəfiqə Axundovanın, Tofiq Quliyevin, Hacı Xanməmmədovun, Xəyyam Mirzəzadə Oqtay Zülfüqarovun və digər Azərbaycan bəstəkarlarının 800-ə yaxın şəxsi arxivi qorunur. Muzeyin 4 filialdan ibarətdir: Vaqif Mustafazadənin xatirə muzeyi, Niyazinin xatirə muzeyi, Xalq çalğı alətləri şöbəsidə Xalq çalğı alətlərinə dair sərgi və Qara Qarayevin ev muzeyi [8].

XX əsrin görkəmli bəstəkarlarından biri olan Qara Qarayevin ev-muzeyi onun 100 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq 2018-ci ilin oktyabrın 1-də açılmışdır. Muzey Qara Qarayevin 1918-1946-cı illərdə ailəsi ilə birgə yaşadığı mənzildə yaradılıb[8].

Burada bəstəkar tələbəlik və gənclik illərini keçirib, ilk əsərlərində o cümlədən "Yeddi gözəl" baletini burada yazıb. Qara Qarayevə aid sənədlər, fotoşəkillər, əlyazmalar, yaşadığı evdə yerləşən şəxsi kitabxanasından üzərində qeydləri olan kitablar Moskva şəhərində yerləşən Rusiya Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindən, Sankt-Peterburq teatrından əldə olunan tamaşaların afişaları, not əlyazmalarının surətləri, şəxsi əşyalar, səs yazıları və baletlərinə çəkilmiş eskizlər Azərbaycana gətirilərək muzeydə öz layiqli yerini tutub [5.96].

Görkəmli bəstəkar və pianoçu, caz muğamının banisi, Vaqif Mustafazadənin ev-muzeyi 1989-cu ilin iyulun 28 bəstəkarın anası Zivər Əliyeva tərəfindən yaradılıb, Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin filialı statusunu isə 1994-cü ildə alıb. Muzeydə bəstəkarə aid önəmli əşyalar və əsas əlyazmalar saxlanılır [5.82].

Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin filialı Maestro Niyazinin mənzil muzeyi 1994-cü ildə yaradılıb. Dəhlizdə Maestronun əzəmətli heykəli qoyulub. 5 otaqdan ibarət mənzildə 3 memorial otaq var. Niyazinin Mənzil muzeyi dahi musiqiçinin irsinin toplanması, qorunması və nümayişi istiqamətində böyük səylə çalışır. Nadir sənədlər, afişalar, not əlyazmaları, incəsənət əsərləri, mükafatlar, bir sözlə, 6200-dən artıq eksponat muzey kolleksiyasında yer alır. Niyazinin evində sərgilənən eksponatlar onun yaradıcılığının cəmi bir hissəsidir, Maestroya məxsus 279 material Tarix Muzeyində, həmçinin Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində, Əlyazmalar İnstitutunda və Səsyazmaları Arxivində qorunur. Bu ev-muzeyində Niyazinin 120 ədəd not əlyazması qorunub saxlanılır[6.170].

Niyazi barəsində arxiv işi aparılarkən 1929-1950-ci illərə yazdığı bir sıra piano əsərlərinin not əlyazmaları aşkarlanmışdır. Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi Niyazinin piano pyestlərinin not əlyazmaları üsündə bir neçə iş aparmış və redaktə etdikdən sonra nəşr etdirilmişdir. Niyazinin Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının kitabxanasında saxlanan "Xosrov və Şirin" baletinin not əlyazması Teatr müdriyyətinin razılığı ilə Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinə təqdim edilmişdir.

Muzeyin not əlyazmaları fondunda bir çox dahi musiqiçilərimizə aid dəyərli əlyazmalar qorunur. Xüsusilə, Üzeyir Hacıbəyovun, Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Niyazinin, Şəfiqə Axundovanın və digər dəyərli şəxsiyyətlərimizin əlyazmaları Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində qorunur. Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində xüsusi bir fond olan not əlyazmalar fonduna xüsusi qayğı gösdərilir. Not əlyazmalarını müasir texnikaların köməyi ilə və xüsusi avadanlıqlarla muzeyin məlumat elektron kataloquna əlavə edilir. 5000-dən çox not

əlyazmasının hər səhifəsi elektron kataloqa daxil olur. Buda muzey sərvtlərimizin qorunması üçün önəmli işlərdəndir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramova A. Qara Qarayevin Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin fondunda saxlanılan şəxsi kitablarından qeydlər// - Bakı: Musiqi Dünyası,-2008,1-2/35,-s , 42-46.
2. Bayramova A. Heydər Əliyev və muzeylərimiz. Bakı. 1999.
3. Bayramova A. Azərbaycanda muzey işinin tarixi; "Mədəni-maarif" jurnalı,N4/5, Bakı,2000.
4. Məlikova E. Azərbaycan Muzeşünaslığı, monoqrafiya, I cild, Bakı-2021, 231 s.
5. Məlikova E. Azərbaycan Muzeşünaslığı, monoqrafiya, II cild, Bakı-2022, 463 s
6. Məlikova E .Azərbaycanın memorial xatirə muzeyləri, dərslik, Bakı, 2009, 232 s.

İnternet resusları.

7. <https://medeniyyet.az/page/news/12584/Musiqi-medeniyyetimiz-muzeylerde.html>
8. <https://m.facebook.com/media/set/?set=a.1200328616722818.1073741841.327984100623945&type=3>
9. https://azertag.az/xeber/alla_bayramova_musiqi_medeniyyeti_dovlet_muzeyine_yarim_esr_erzinde_55_minden_chox_eksponat_toplanilib-1099417

**SCIENCE AND INNOVATION AS A FACTOR IN SOCIAL AND ECONOMIC
DEVELOPMENT OF THE REGION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION**

Head: Phd, ass. Prof. Mamedova Sevda Binyat

Mamedov Riad Elshad

Odlar Yurdu University

Department of Economics and Economic Relations

ORCID: 0009-0000-6474-7291

The article examines the influence of science on the socio-economic development of the region. Science and innovation are the basis of economic development, since in modern conditions the economy is based on scientific research and development. Scientific activity contributes to the creation of new technologies, products and services, which entails an increase in labor productivity and growth of the gross domestic product of the region. At the same time, the presence of scientific research and highly professional research centers attracts qualified specialists and students to the region, which contributes to an increase in the level of education and competence of the workforce.

The development of science is one of the main conditions for increasing the socio-economic value of the region, as it is of key importance for its economic progress and long-term competitiveness. In light of the current global situation with the acute issue of import substitution and the rapid growth of knowledge-intensive production, the relevance of some scientific areas is difficult to overestimate.

Economic sciences also play a significant role in the overall picture of the region's development, since it is the laws of economics that make it possible to manage many processes and build the most effective links between various areas of human activity for the prosperity of the territory. For a modern knowledge-intensive enterprise, research and development activities are of the utmost importance, since they ensure the development of the enterprise and the growth of production.

In the era of digitalization, the interdependence of the "digital region" and "digital university" models is quite close, since the supporting higher education institution acts as a center for advanced technologies and practices, the use of which in production contributes to the digital development of the territory, the introduction of digital technologies and services to create a decision-making support system at the regional and municipal levels. Therefore, in the modern world, we are witnessing a rapid convergence of the industrial and scientific spheres - and their interaction where sharp socio-economic development is simultaneously recorded.

Key words: innovative development, regional economy, socio-economic development of the region, full socio-economic value of the territory.

Introduction

The development of science is one of the main conditions for increasing the socio-economic value of a region, as it is of key importance for its economic progress and long-term competitiveness. In light of the current global situation with the acute issue of import substitution and the rapid growth of knowledge-intensive production, the relevance of some scientific areas is difficult to overestimate. These include, in particular, the military-industrial complex, instrument making, agriculture, chemical industry, electronics, energy, etc. A high level of scientific research directly affects the development of high-tech industries and innovative business, contributes to the introduction of knowledge-intensive technologies, optimization of production, increased efficiency and economic growth. Scientific research and development stimulate the emergence of new treatment methods, the development of medicine, expanded access to high-quality services and improved quality of life of the population. The role of social and humanitarian sciences should not be underestimated, which

ensure the preservation of cultural heritage, the strengthening and development of cultural identity, the development of an advanced society. Economic sciences also play a significant role in the overall picture of regional development, since it is the laws of economics that make it possible to manage many processes and build the most effective connections between various areas of human activity for the prosperity of the territory.

Methods

For a modern knowledge-intensive enterprise, research and development activities are of the utmost importance, since they ensure the development of the enterprise and the growth of production [1]. In the era of digitalization, the interdependence of the "digital region" and "digital university" models is quite close, since the supporting higher education institution (HEI) acts as a center for advanced technologies and practices, the use of which in production contributes to the digital development of the territory, the introduction of digital technologies and services to create a decision-making support system at the regional and municipal levels [2]. Therefore, in the modern world, we are witnessing a rapid convergence of the industrial and scientific spheres - and their interaction where sharp socio-economic development is simultaneously recorded.

In our work, we proceed from the fact that science is one of the key factors in the socio-economic development of a region. Progress in science directly affects the increase in the level of value of the region for people's lives. Thus, the contribution of science to the development of regions is difficult to overestimate:

- one of the main tasks of science is the study and analysis of the historical, geographical and cultural characteristics of the territory - scientific discoveries in the fields of archeology, geology, ecology, history help to restore the historical context and understand the unique traditions and value of each region of the country;
- scientific research allows us to determine the meaning and contribution made by previous generations - the study of artifacts, architecture and historical documents helps to understand the value of the cultural heritage of the territory and recognize its importance for future generations;
- scientific discoveries play a decisive role in ensuring the sustainable development of the region's territory - the study of the ecosystem helps to understand the degree of influence of human activity on the environment and allows us to make decisions that will keep the natural resources of each region in balance, find ways to preserve them and ensure a sustainable future;
- respect for scientific research and taking it into account allows us to create the most effective and sustainable strategies and plans to increase the value of the territory's inheritance - the interaction of science and business in the region with the support of the state leads to an increase in the socio-economic development and investment attractiveness of the territory.

Table 1.
Concept of Full Socio-Economic Value of the Territory

Income and benefits derived from the direct and indirect use of natural resources and environmental benefits	
Income and benefits derived from the direct and indirect use of factors of material production	

Income and socially significant benefits obtained from the direct and indirect use of infrastructure and recreational resources		
Involvement of unused land resources into circulation		
Development of new types of tourism and recreation	National, cultural and spiritual traditions	
Implementation of innovative and investment projects for the development of the territory	Best practices, achievements and knowledge	

Source: [5]

Modern scientific and innovation policy in many countries is based on the interaction of science, education and business, but it is quite difficult to analyze the effectiveness of such a model for objective reasons. The authors propose analyzing the effectiveness of two-way communication (science - business): "It seems appropriate to introduce criteria for assessing the level of development of cooperation between business and representatives of science and education, for example, in the form of quantitative and qualitative indicators of the presence of interaction centers (needs and requests for establishing external relationships)" [4]. Of course, one of the important aspects of science development in the regions is cooperation between research centers, institutes and universities. Joint scientific projects, exchange of experience and knowledge, research and development help to use the resources of each party as efficiently as possible and obtain unique scientific results. In this regard, consortiums with scientific, educational, industrial, and technological organizations are especially effective, thanks to which the very same open laboratories for several partner participants are created, allowing for developments with the most effective involvement of specialists of different levels and areas.

Thus, it becomes obvious that the innovative development of a region, directly related to science, and the development of science, supported by close ties with the regional economy, is beneficial both in the near and long term for the region as a whole. Therefore, investing in science, as well as innovative social and economic development of the territory is an effective way of developing regions in modern conditions.

Conclusion

Our study allows us to conclude that the joint development and mutual influence of science and economics significantly accelerate the pace of economic development of a region and increase its full socio-economic value, and at once by several criteria. Economic growth and improvement of regional development indicators are inextricably linked with the progress of science, as it contributes to raising the educational level of the population, developing technical and scientific specialists, who, in turn, make a significant contribution to the development of the local economy.

The creation and development of scientific centers, laboratories and institutes in the region becomes the foundation for the development of modern technologies, innovative business and attracting investment. Such scientific and technical facilities act as a platform for cooperation between business, science and educational institutions, which contributes to the creation and commercialization of new products and services, as well as the formation of new jobs.

Thus, science is a key factor in the socio-economic development of the region, as it contributes to solving urgent problems, creating innovations, developing high-tech industries and improving the

quality of life of the population. Science has no boundaries and can become a powerful tool for development and progress, provided that the beneficial features and characteristics of the territory (geographical, political, historical, cultural) are correctly used.

References

1. Tatarinov V. Strategic analysis of research-intensive industries and factors for development of innovative technologies // Business education in the knowledge economy. 2017. Vol. 2(7). Pp. 108-116. (In Russ.).
2. Klyachko T.A., Semionova E.A. Contribution of Education to the Socio-Economic Development of the Subjects of the Russian Federation // Economy of Region. 2018. Vol. 14
3. Butova E.O. Scientific and Innovative Aspects of Regional Economic Development // Economics and Management. 2020. Vol. 26(2-172).
4. Fichtner O.A. The role of a modern university in a regional scientific and innovation ecosystem. In the book: Formation and development of the regional innovation management system. Veliky Novgorod: Novgorod State University named after Yaroslav the Wise, 2021.
5. Verre V., Milesi D., Petelsky N. Academic, Market, and Social Effects of Collaborative Research // Foresight. 2022. Vol. 16. No. 2.

BEYNƏLXALQ TICARƏTƏ TƏSİRİ

The Impact of Climate Change on the Economy and International Trade

Əlizadə Nursel İlqar qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

İqlim dəyişikliyi, təkcə ətraf mühitin deyil, həm də qlobal iqtisadiyyatın və beynəlxalq ticarətin ən vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir. İqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyata və beynəlxalq ticarətə olan təsirləri, hər iki sahədə ciddi islahat və adaptasiya tədbirlərini tələb edir. Bu məsələyə qarşı qlobal əməkdaşlıq və uyğun siyasətlərin tətbiqi, həm iqtisadi dayanıqlılığı təmin edər, həm də qlobal ticarət əlaqələrində bərabərliyi qorumağa kömək edər. İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə, yaşıl və təmiz texnologiyaların inkişafı mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar həm iqtisadiyyatı canlandırır, həm də beynəlxalq ticarətdə yeni imkanlar yaradır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, iqtisadi artım və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: İqlim dəyişikliyi, beynəlxalq ticarət, yaşıl iqtisadiyyat

Abstract

Climate change has become one of the most important issues not only for the environment, but also for the global economy and international trade. The impacts of climate change on the economy and international trade require serious reform and adaptation measures in both areas. Global cooperation and the implementation of appropriate policies against this issue will both ensure economic sustainability and help maintain equality in global trade relations. The development of green and clean technologies plays an important role in the fight against climate change. These technologies both revitalize the economy and create new opportunities in international trade. The development of a green economy can lead to the creation of new jobs in the areas of economic growth and adaptation to climate change.

Keywords: Climate change, international trade, green economy

Giriş

İqlim dəyişikliyi, son illərdə qlobal miqyasda ən çox müzakirə olunan məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Qlobal istiləşmə, hava şəraitindəki ekstremal dəyişikliklər, dəniz səviyyəsinin yüksəlməsi və digər ekoloji problemlər iqtisadiyyat və beynəlxalq ticarət üzərində ciddi təsirlər yaradır. İqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyat və ticarət üzərində yaratdığı çətinliklər, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün böyük təhdid təşkil edir. Bu yazıda, iqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyata və beynəlxalq ticarətə təsirləri, həmçinin bu təsirlərlə mübarizə üçün atılacaq addımlar müzakirə ediləcəkdir.

İqlim Dəyişikliklərinin İqtisadiyyata Təsiri

İqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyata təsiri müxtəlif sahələrdə özünü göstərir:

1. Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təhlükəsizliyi

İqlim dəyişikliyi, xüsusilə quraqlıq, daşqınlar və istilik dalğaları kimi ekstremal hava hadisələri nəticəsində kənd təsərrüfatı sektoruna böyük təsir göstərir. Bu, ərzaq istehsalını azaldır, istehsal xərclərini artırır və nəticədə ərzaq qiymətlərinin artmasına səbəb olur. Məsələn, 2019-cu ildə Avstraliyadakı quraqlıq, bu ölkənin buğda istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb, dünya bazarında buğda qiymətlərinin artmasına səbəb olub.

2. İnfrastruktur və Enerji Təhlükəsizliyi

İqlim dəyişikliyi, infrastrukturun zədələnməsi və enerji təchizatının pozulması ilə nəticələnə bilər. Ekstremal hava hadisələri, məsələn, güclü fırtınalar və daşqınlar, enerji xətləri və digər infrastruktur obyektlərinə ziyan vurur. 2020-ci ildə ABŞ-da baş verən kütləvi yanğınlar, elektrik təchizatını pozdu və böyük iqtisadi itkilərə səbəb oldu.

3. Səhiyyə Xərcləri

İqlim dəyişikliyi, insan sağlamlığına birbaşa təsir edir. Temperaturun artması, xəstəliklərin yayılmasına və səhiyyə xidmətlərinin yükünün artmasına səbəb olur. Məsələn, istilik dalğaları nəticəsində, bəzi ölkələrdə ölüm hallarının sayı artmış, səhiyyə xidmətlərinin tələbini artırmışdır. Bu, iqtisadiyyata əlavə maliyyə yükü gətirir.

İqlim Dəyişikliklərinin Beynəlxalq Ticarətə Təsiri

İqlim dəyişikliyi beynəlxalq ticarətə də bir sıra yollarla təsir göstərir:

1. Qlobal Təchizat Zəncirlərinə Təsir

İqlim dəyişikliyi, qlobal təchizat zəncirlərindəki pozulmalarla nəticələnə bilər. Məsələn, bir ölkədə baş verən təbii fəlakət digər ölkələrin məhsul istehsalına və ixracına təsir edir. 2020-ci ildə Asiya bölgəsində baş verən təbii fəlakətlər, qlobal ticarət axınlarını zəiflətdi və bir çox məhsulun tədarükünü çətinləşdirdi.

2. Ticari Əlaqələr və Məşğulluq

İqlim dəyişikliyi, ticarət müqavilələrinin və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, Avropa Birliyi, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə məqsədilə karbon tənzimləmələrini artıraraq, karbon emissiyası yüksək olan məhsulların idxalını məhdudlaşdırmağa başlayıb. Bu işə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bir sıra iqtisadi çətinliklər yaradır və məşğulluq bazarını təsir edir.

3. Yerli və Qlobal İqtisadiyyatlarda Səviyyə Bərabərsizliyi

İqlim dəyişikliyi, ən çox inkişaf etməkdə olan ölkələri təsir edir, çünki onlar iqlim dəyişikliyinə daha az hazırlıqlıdır və iqtisadi resurslar baxımından zəifdirlər. Bu, beynəlxalq ticarətdə qeyri-bərabərliklərə səbəb olur. Məsələn, Afrikanın bəzi ölkələri, ərzaq istehsalının azalması səbəbindən daha çox asılı vəziyyətdə qalır, bu da onların dünya bazarında daha az rəqabət aparmalarına yol açır.

İqlim Dəyişikliyinə İdarə Edilməsi Üçün Siyasətlər

İqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyata və beynəlxalq ticarətə təsirlərini azaltmaq və bu problemlə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif siyasətlər tətbiq oluna bilər:

1. Karbon İcmalının Artırılması

Beynəlxalq ticarət siyasətlərində karbon salınımlarının azaldılmasını təşviq edən tədbirlər, xüsusən də ticarət sərhədlərində karbon tənzimləmələri (carbon border adjustment mechanisms) tətbiq edilməsi əhəmiyyətlidir. Bu, inkişaf etmiş ölkələrə karbon salınımlarını azaldan məhsulların idxalını artırmaq və beləliklə, karbonun beynəlxalq ticarətə inteqrasiyasını təmin etmək imkanı yaradır.

2. Yaşıl Texnologiyaların İnkişafı və Təşviqi

İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədə, yaşıl və təmiz texnologiyaların inkişafı mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar həm iqtisadiyyatı canlandırır, həm də beynəlxalq ticarətdə yeni imkanlar yaradır. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, iqtisadi artım və iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma sahələrində yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb ola bilər.

3. Beynəlxalq Əməkdaşlıq və Ticarət Müqavilələri

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə, ölkələr arasında beynəlxalq əməkdaşlıq vacibdir. Paris İqlim Sazişi kimi qlobal razılaşmalar, ölkələrin iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə aparmalarını təmin edir. Bu cür beynəlxalq sazişlər, ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin iqlim dəyişikliyi ilə uyğunlaşdırılmasına imkan verir və iqtisadi inkişafı dəstəkləyir.

Nəticə

İqlim dəyişikliyi, təkcə ətraf mühitin deyil, həm də qlobal iqtisadiyyatın və beynəlxalq ticarətin ən vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir. İqlim dəyişikliyinə iqtisadiyyata və beynəlxalq ticarətə olan təsirləri, hər iki sahədə ciddi islahat və adaptasiya tədbirlərini tələb edir. Bu məsələyə qarşı qlobal əməkdaşlıq və uyğun siyasətlərin tətbiqi, həm iqtisadi dayanıqlılığı təmin edər, həm də qlobal ticarət əlaqələrində bərabərliyi qorumağa kömək edər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 26 sentyabr 2016-cı il dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla. <http://e-qanun.az/framework/897>
2. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/46813>
3. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası, Bakı: 23 may 2007-ci il.
4. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://e-qanun.az/framework/25029>
5. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://e-qanun.az/framework/34254>
6. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://e-qanun.az/framework/34254>
7. Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://e-qanun.az/framework/34254>
8. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://e-qanun.az/framework/34254>
9. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. <http://e-qanun.az/framework/34254>